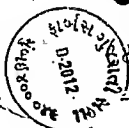

સ્વામી વ્રત ।

ચેતન

(દાગોર-અંક)

ચેતન.

નથી નેત્ર, શું તેજ પીવાય, સખે !

નથી પાંખ, શી વિધ ઉડાય, સખે !

નથી ચેતન કેમ લવાય, સખે !

કંઈ જોલ, સખે !

ઉર જોલ, સખે !

રસ ચેતન કેમ લવાય, સખે !

સમધુર ઘડી પણ હાસ્ય, સખે !

કદી કોડ ભયું જરી લાડ, સખે !

મુગ્ધ નેત્ર વિશે પ્રીત આંન, સખે !

સંધિ આશ, સખે !

રમ રસ, સખે !

રસ ચેતન ખેત્રી ખીલાય, સખે !

—દાનાનાથ.

જેત
એવ

પ્રકાશક:

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

ચેતન પ્રાચીન. ગોપીપુરા-મુરત.

તંત્રીઓ:

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:

સાદાચક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).

વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).

ટાગોર-અંક.

લેખોનો અનુક્રમ.

૧. ચેતન: (કાવ્ય)
૨. પુલનાં શૃંગાર:
૩. પ્રાત્સાહન:
૪. શિકારી:
૫. અનાલાપી ગુન્જ
૬. મહાકવિ બાકુ છ
૭. સ્મૃતિ-ગીત: (કાવ્ય)
૮. 'ચેતન:' લેખની
૯. સાહિત્ય અને સ્વચ્છતાનાં ટાગે
૧૦. ટાગોરના કૃતિઓ:
૧૧. મહાકવિ ટાગોરના
૧૨. ગ્રંથ વિવેચના:
૧૩. વિધિ ! (વાર્તા)
૧૪. મંગલદર્શન: (કાવ્ય)
૧૫. રમા: (વાર્તા).
૧૬. ગુન્જાતના અતિથિને: (કાવ્ય) દલપતરામ પ્રાણશંકર પાઠક.
૧૭. જીવનપન્થે પ્રકાશ:

આ માસિક ગુરુત્વ બંગાળી ભાષાના ઉપર આવેલા આ 'અન્નાદિત્ત' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મોટા
અપનાઈ નામકે છાપ્યું અને બટુઆઈ સામ્રાજ્ય કોંગ્રેસ કોમિટી મુદ્રણ, ગોપાલપુર
મથકિય.પાઠકો આવેલી પોતાની એફિમમાંથી પ્રગટ થયું.

વર્ષ ૧ છ.]

જુન ૧૯૨૦

[અંક ૧ લે.]

ચેતન.

રાગાર અંક

પુલનાં શૃંગાર.

આજ તો અહો ! શાં ધર્માં પુલનાં શૃંગાર ! પ્રાણ !

પુલને શૃંગાર તો વિશુદ્ધિના વિહાર : પ્રાણ !

પુલડાંને વસ્ત્ર અલંકાર તું પ્રપુલ્લ : પ્રાણ !

કુલતું પ્રભુત્વભર્યું, મ્હારે મન, અમુલ્ય : પ્રાણ !

કુલમાં તુજ જ્ઞાલના વિશ્વાસની સુગંધ : પ્રાણ !

કુલમાં તુજ આંખના ઉન્નસના આનંદ : પ્રાણ !

(૨)

હૈયાને હર્ષ, ડાહ્યું, કુલડાંને સ્પર્શ : પ્રાણ !

પુલ સમ તુજ સ્પર્શ, મ્હાણું સ્વર્ગને આદર્શ : પ્રાણ !

અરુણોદય કુલડાં જ સોહો કર્ણાર્દ્ર : પ્રાણ !

કર્ણાર્દ્ર ચૌવને તરુણતાનું હાઈ : પ્રાણ !

સૃષ્ટિનાં નન્દને, મનુષ્ય દિવ્ય પુલ : પ્રાણ !

નરનારી એકમેક દિલસુગન્ધ કુલ : પ્રાણ !

વડોદરાને વીરવંદને
વૈશાખી ગણેશ ચતુર્થી સં. ૧૯૭૬ }જન્મસંકર મહાસંકર સુચ
—અનિત

પ્રેતસાહન.

અંબનારે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

બીલનાર: 'મંજુનૂત.'

જય ! જય ! દીપક છે તૈયાર.

તમ હૃદયજવાલ ધરી કરે એ જ્યોતનો વિસ્તાર.

તારક ભૂમિના યાત્રાળુનો તિમિરનાશક નાદ

જાનુ ઉદયને શિખર ચડવા મોકલે છે સાદ. જય.

તમ કીર્તિના ગીતો ગળવે અંધારનો સાથ.

જ્યનો સિતારો લે તમારો વિજયધ્વજ નિજ હાથ. જય.

શાને પછી નિર્જળ બનો ? શાને શુભાવો શર ?

ઓ બન્ધુઓ ! કયાં હૃદયબળ એ ? કયાં તમારું નૂર ? જય.

છો પવન ધૂધવે વનવને, અન્ધાર ભૂલવે લાન,

લીપણ સ્વરો છો ધ્રુવક એ ગાતાં રહેનનાં ગાન. જય.

આકાશને શિખરે ઉભા મન્ત્રો ફિરસ્તા ગાય,

યુગયુગનૂની એ પ્રાર્થના તમ ભાલ પર અથડાય. જય.

“કર દૂર તિમિર મને અળાંકિત એક જ્યોત બતાવ,

મૃત્યુ નિવાર અને અનન્ત અમરપણામાં લાવ.” જય.

નિદ્રા તળે, દૃષ્ટિ નિરાશા દૂર, ધરવા જાન,

બગે, ફરી ઝારવ ધરો, છો જ્યોતિનાં સન્તાન. જય.

શિકારી.

લેખક—એક ખડન.

વસંતતિલકા—

સંધ્યા સહુણી બહુ રંગ ભરી હતી ને,
શીળી અનિલ લહરી સુખદા હતી તે;
પક્ષી ગણો કિલકિલાટ કરી રહ્યાંતાં,
બેઠાં હતાં સરિતાનાં જળ ગીત ગાતાં.

અનુબંધ—

હવામાં, વૃક્ષવાડામાં, બોમ્બે ને સરિતા જળે,
કાંઈતી સર્વ સ્થાનોમાં, રમ્ય નિર્સર્ગની કળા.

વસંત—

એવે સમે તોર ગહી નિજ હસ્તમાં ત્યાં,
આબો શિકારી ફૂર ને સહુ વૃક્ષ ધુન્ધ્યાં;
તેવું હતું વદન મ્હાન થયેલ દુઃખે,
મેત્રો તથાપિ બહુ ક્રોધ ભર્યો હતાં તે.
આને વને વન બધે ભટકી ફર્યો હું,
શિકાર કાંઈ તદપિ નવ હાથ લાગ્યો;
એવું વદે દુઃખ ભર્યું પણ એહવે તો,
દેખી કંઈ જળ મહી જેખ હપ પામ્યો.

શિખરીણી—

હતાં પંખીડાં જે નદિ જળ પરે રમ્ય દિસતાં,
વિના થકા કાંઈ દુઃખ તણી, અહો! નૃત્ય કરતાં;
રમી કૂદી બતાં ફૂર ફરી વળી આમ ફરતાં,
આને સાથે આથે રહ્યો નવ કાણું ફરજ થતાં.

માલિની—

અરર પણ શિકારીને ક્યા ના જ આવી,
કર મહોં ધર્યું તે તોર દીધું જ છાકી;
જઈ તોર ત્રીધું પેહુ એકના અંગમાં ને,
ફૂર ફૂર ગયું પેહુ અન્ય પક્ષી ત્યહીથી.

શિખરીણી—

પછી શિકારીએ મૃત શરીરનું ભક્ષણ કરી,
નિવારી ક્રુધા ને દુઃખ મહુ ગયો સત્વર લૂંટી;
'પ્રભુની કેવી છે મુજ પર કૃપા !' એમ વદતો,
ગયો આવાસે ને સુખી દિલથી નિદ્રાધિન થયો.

વસંત—

નિદ્રા પરન્તુ સુખદા નિવડી નહીં તે,
સ્વપ્ના મહીં મૃતક પક્ષી હોંકું અરે રે !
ને પત્ની ત્યાં મૃતકની અધિરી ઉભેલી,
કે'તી હતી અતિવ દગ્ધ દિલે બિચારી:
'રે તું શિકારો ફૂર આમ થઇ શક્યો કાં ?
રે માહરી જીવનજ્યોત હરી લોંધી કાં ?
શું તે કયું નહીં શકે સમજી દેહી તું,
જેને સરિતજળ માંદા પ્રભાતનાં તું.'

અનુબંધ—

પ્રભાતે શૂન્ય ચિત્તે તે, કીનારે નદિને ગયો;
દુઃખે દગ્ધ થતું પેશું, પક્ષી ત્યાં તરતું હતું.

શિખરીણી—

અહો કાલે કેવાં રમત રમતાં'તાં સુખ ભરી,
વિના સાથી આને સુખદ કંઈ એને મન નથી;
નથી શીળી લહેરો મધુર સરિતાનું ગીત નથી,
અને શિકારીની ભૂખ પછે નથી કાલ સરખી.

વસંત—

આજુ સમિપ ત્યહીં પક્ષી અને અહો હો !
અંચુ પ્રહાર નિજ વક્ષઃસ્થળે કરીને;
વિયોગના દુઃખ તલો પલુ અંત આણી,
અર્પી હોંધું શરીરને સતી ધર્મ જાણી.

અનુબંધ—

તીર ઘેર મૂક્યું'તું તે, લેવા પાછો ગયો નહીં;
દુઃખ પામી શિકારી તે, ફર કયાંય જતો રહ્યો.

કલાપીનું અનાલાપી ગુંજન.

દુનિયા,

હું કોણ માત્ર? અરેરે! એ તો હું છું કાંઈ સારુંક ન કહું! ઓગણીસ વર્ષ આટલાં ગયાં. ધી પસની કોતે ખખર છે! ક્યાં ફૂડ? ક્યાં પડું? આ બધા મહારા ગુર-વિકાતો માત્ર. હું એમતો શિષ્ય, એમતે લજનાનું શું. હું શું સારું કરી શકું? ક્યાં દોડી જાઉં? હું કોણ થાઉં? રાજ? લેખક? રાજ એ તો કાંઈ નહિ. બમ, લેખક થાઉં. Words are but leaves, deeds are fruits. પણ આ શબ્દો નથી. આ તો છે હૃદયના ઉમંગા. 'ઉતાવળા સો જ્ઞાવળા, ધીરા સો શંલીર.' લેખક થવું કાંઈ ખાઈ જવાનું નથી. કાંઈ ચિંતા નહિ. મનુષ્ય પાત્ર, ઇશ્વર કૃપા.

લી. સર્જ થતો લડવઘઝો.

નોંધ:—સને ૧૮૯૩ માં જગનનાથ પંડ્યાની કાદમ્બરી સંબંધી પત્રની પાછળ આ ઉદ્ગારો સ્વર્ગસ્થે ગુન્જે છે. આ અને આવંતા અકામાં પ્રગટ થનાર બીજા સંગ્રહનો ઉપર લખેલ સ્વર્ગસ્થ કલાપીના અપ્રસિદ્ધ પત્રો અમને સુપ્રત કરવા માટે સંપાદક-મનુષ્યાલ દેવે-નો આભાર માનીએ છીએ.—અધિ.

મહારૂં ખરૂં જીવન.

સૌ. ઈંદુમતી ઠાકોર.

પ્રભુ !

મહારૂં ગત જીવન મહારૂં તો નહિં જ ને ? ઘડીકના નાશવંત સ્વપ્ન સમુ' તે ઉડી ગયું. હવે તો તેના પરછાયા જ સ્મૃતિભંડારમાં રમે છે. એજ માગ બાકી રહેવામાં.

પ્રભુ ! જે સમય આવનાર છે તે તો હજી આવ્યો નથી. તેને ત્યારે હું મહારો કયમ કહી શકું ? મહારૂં આવતું જીવન પણ મહારૂં નહિ જ ને ?

હાલની ક્ષણો જ ત્યારે તો મહારી કહી શકું. એજ મહારી ખરી પુ'જ. એજ મહારૂં ખરૂં જીવન. નહિ પ્રભુ !

તો પછી એવી નકામી વાત શી કરવી ? હાલ તો ત્યારે ત્હારો પ્રેરણાથી વા દેવી શક્તિથી, આ જ ઘડીએ તુજમય થાઉં, તને જ આહું, ને તને જ ભેઉં, અને તેમાંજ મહારા જીવનની સફળતા માનું.

પ્રભુ ! મહારા જેવા અજ્ઞાનને અસત્તામાંથી સત્તામાં, તિમિરમાંથી પ્રકાશમાં, મૃત્યુમાંથી અમરપણામાં જવાની શક્તિ પ્રેર.

મહારા હૃદયની નાની શી તળકડીમાં એવું કંઈક ભર કે જેથી હૃદયમાંથી ત્હારાં જ રસગીત નિરંતર ઝરે.

હાલ એટલુંજ મ્હને કરવા દે. પ્રભુ !

સ્મૃતિ-ગીત:

રચનાર: રાજકવિ દેનિસન.

ગીતનાર: 'પ્રણયી.'

"Strong Son of God, Immortal Love."

—In Memoriam.

મર્ષણ:—

પ્રથુપુત્ર અમૃત પ્રેમ બલવત !
નીરખીએ ન હને અમે:
અસેય તુજ અસ્તિત્વ કિન્તુ
માનીએ શ્રદ્ધા વડે ૧

તમ-જ્યોતિગોળ અનેક, વર્ગી
જનપદ્યુ જ્વિતમૃત્યુ, ને
૨। તેથી થે પરજીવનવતી
પ્રજા સૃષ્ટિ શાશ્વત શી ઝગે ૨

શે જાત્યાં અમ માનવી ?
નવ જાણીએ, પણ માનીએ
મનુજ મદની દેવ કરવા
યત્રણા તુજ ચેખીએ ૩

દેવ તું, તું માનવી:
શરતમ, પ્રનિતતમ તું વિશુ:
અમ વાંછતા તનમય ચતાં
અમ દેવ: માનવ તું પ્રથુ ૪

સંવાદ મનદર આ મોડી
જગ ધર્મપથ બહુ બહુ રમે:
કિન્તુ સાન્ત અપૂર્ણ સૌ:
વિશુ-આદિઅંત તું તો રીયો ૫

બસ એક શ્રદ્ધા: માન ના
માન કેવળ પ્રથુ:

ને માન પણ તુજ જ્યોતિકિરણ
માનીએ અમ તમસર્વ.

તો છો, વધો એ માન રચણરચણ,
સંગ સન્માને વધો:
ચિત-આત્મા ઉત્તમ જ્યો
પુનિત સ્વરમાધુર્ય બ્લો.

અજ્ઞાન ને ય અજકત અમ:
અવિચાર્ય આદરી વંચના
તુજ બાપ વેડીએ ખધા:
શુધ્ધ તે સુરદા, દયાકરા ૬

પાપ પ્રથુ, મુજ માફ કર
ને માફ કર મુજ શુધ્ધ મધ્યા:
કોકે તું એ ઉત્તમ કેરો
ન્યાયવાતા છે પિતા ૭

માફ કર મૃત મિત્રની
મુજ શોક-અજસિ આ ઉડી:
માફ કર અવમાનના તુજ
શોક-આધે મેં ધરી ૧૦

અવ જો, ધરી આસ્તિકતા:
તુજ ન્યાયદીપ્તિ મેં સહી:
મૃત મિત્ર મુજ માનું વસે
મુજ સંગ શાશ્વત-તટ નહી ૧૧

સમયનો જ વિકાર સૌઃ
મુજ ખોટ બાવિ લાખ શું !
નવ કિન્તુ તે અવ નીરખુંઃ
ને પ્રેમ-શોક ઉભે ધરું.
ના સમય મુજને અવગણેઃ
ના પ્રેમ-શોક ઉભે રૂખેઃ
ના સમય હું બવસાગરે
એ ત્યાગથી ધરું ગ્લાનિતે.

આ દૃઢ વૃક્ષ આહી ઉભુંઃ
યુગયુગના અનુભવ જીલ્સુંઃ
તેજ છાયા સાં વ્યતિકરની
ઉપેક્ષા ધરી રહ્યું.
ને માતું લાગણીહીણ તત્સમ
અવિત મુજ આ ધરું રહોઃ
હઠધોગ શી એ સદનશીલતા
ઉર મુજ છવાઈ રહો.

એ શોક, શું શીખવે છે તું ?
માયા બધી, મિથ્યા બધુંઃ
મૃતતા બડકા સમું
પ્રારબ્ધ સદ પ્રોયું સહુ,
તુજ પાક આ હું શું પહું ?
પુરુષાર્થે શું મુજ અવગણું ?
વા નિરાદર આદરી
પ્રવેશ તુજ અટકાવું શું ?

રાત્રિએ, નિદ્રા વિરે
અવધર્મ કે ઉર્મિ ઉઠે,
ને સર્વ ગાય નીચ રહી
મુજ ભાત સંધુ મે લહે.
ને બહુ દે મે ખોયું શું !
ને ધમ્મું એકજ મુખ હુંઃ

મુણ પ્રભાત ફરી ઉગેથી
ઓસરે મુજ શોક શું !
આ શબ્દ દ્વારા શોક મુજ
હું ઉચ્ચર-શું પાપ એ !
અર્ધ ઉઘડયા આત્મઃ ફરી
કથા એ કરું કો અરે !

“મરણ મર્ત્યની પ્રકૃતિ”
ને “સાન્ન્યના અવતાં યજી”
જનશ્રુતિ એઃ નવ સત્ય એઃ
રૂઢન જગજગ જો, તરે.
પુત્રખોયાં માતપિતા,
પ્રીતમખોઈ પ્રિયતમા,
ને મિત્રખોયો હું ય લાં.
રડીએઃ ન ખોટ પૂરાય ક્યાં !
નિત્યના કૌમાર અવ-
લખીઆં લલાટે એહનેઃ
નિત્યની નિર્મિત્રતા
લખી હાઃ લલાટે મુજને.

અનુપંગી એની સ્મૃતિ તણાં
આ ગૃહ-ઉપવન જે બધાં-
અધાર એના મૃત્યુરંગી
આજ એ સૌ ધારતાં.
પણ એક મુજ સંપત્તા
તેને રચી કવિના તણીઃ
તો તન્ની તેની છેડી ગાઢ
શોક-ગીના મિત્રની.

એ વાયુજલ આકાશ સૌ !
એ નાવ નિર્ભય આહી મકો.
જ્યાં મિત્ર મુજ મૃતદેહમાં
નિજ જન્મગોમ પ્રતિ વળે.

આ મોહ મર્ચોનો ન શું ?
આ વાસના નિર્મળ ન શું ?
નિજ-ભોમ ને પરભોમના
મૃત દેહને અવ બેદ શું ?

સવન શાન્તિ રાગતી:
નેરાધ મુજ શાન્તિ—દુષ્ટુ:
જલધિ પર પણ શાન્તિ ઉડી:
મૃત્યુ—શાન્તિશું એ તેનું.

ધડિ આત્મ મુજ અશાન્ત તે
ભરમાગરે મિલન ચહે:
ધડિ સ્વપ્ન સદુ એ ગણી
મૃત મિત્રને અમૃત લહે.
ને સજીવ તેને બેટવા,
નાવ પર સત્કારવા,
અવિકૃત તેને પામવા,
દેવનાવસ એ હુમે.

પણ પ્રકૃતિ બદલાય શી !
ગોષાન્તિ ક્યાં ? ક્યાં આસ્થિતિ !
સંવાદી એક અશાન્તિમાં
મુજ શાન્તિ પે વહી જાય શી !

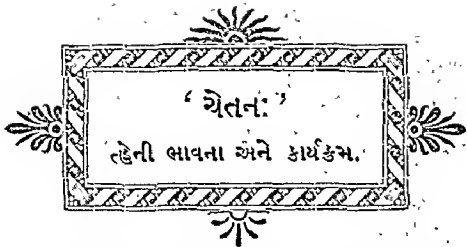
મુજ ચિત્ત શોકાન્વિત ને
બદલાય પ્રકૃતિ બેઠ્યા ?
વા વિકૃતિ સદુ બાલ્ય આ
અવિકૃત શોક-ઉંડાણની ?
વા વેદના શું કારમી
મુજ ચિત્તને વિચક્ષિત કરે ?
ના બેદ સત્યાસત્યના
મુજથી જરિ. પે ઉકલે.

“અણુમણુ” મુજ રતન તે
નાવ ધરી આ આવડું:
ને બાપિ નિજ યાત્રાતણી
મુજ આશીષો અવ ઝીલવું”]

પ્રકૃતિજ મુજ અભિરચિ
હવાં સતોખાહ શી !
જ્યાંજનન, ત્યાં નિખનન અહો !
મુજ મિત્રનું બસ તૃપ્તિ શી !
ને તોય મુજ ઉર્મિ હજી
એને સજીવ કરવા ચહે:
મૃતપ્રાય મદો મુજ પ્રાણ કુડી
અગીહવન છોટી રહે.

(અપૂર્ણ)

ચેતન એટલે જીવનતા સુવાસ; ચેતન એટલે પ્રવૃત્તતા; ચેતન એટલે આત્માની અનિમિષ જાગૃતિ. ચેતનવન્તા સમાજમાં હંમેશી રસિકતા હોય, પુણ્યપ્રેમ હોય, અને મનુષ્યોને સદ્વિચાર બતાવવા હોય. ત્યાં ત્યાં ચેતનના પ્રદાશ પ્રસાર્યા હોય ત્યાં ત્યાં માનવીહૃદયની પુણ્યવાંચનાઓ પોષાય અને પ્રવૃત્તિ, —ત્યાં ત્યાં હૃદયમાં બગવાનની સાથે મિરાજેલા શયતાનને શમાવવાના સમજ અને સતત પ્રયત્નો જીવને જોખમે પણ મનુષ્યો કરતાં હોય.

આત્મગૌરવ—self-reverence—ની સાચવટ એ ચેતનમન્દિરનું પહેલું પગથીડું, —તહેના પિતા નથી કાર્યશિલ્પ કે નથી જીવનની સફળતા. નરનારીઓને હૈરે ચેતનના દેવરંગી કુવારા પુટી રડા હોય તો તેઓ શુદ્ધથી જે સ્વમંત્ર શકે કે બ્યારે બ્યારે માનવીના આત્મ-ગૌરવને શુદ્ધે આંચ આવે છે ત્યારે ત્યારે આત્મા કહે છે, મિશ્નતરવો ક'પે છે, અને પ્રભુ પોતે કુભાય છે.

અસ્મિતાનું આવું ભાન અને આત્મગૌરવ, આવાં ચેતન અને પ્રવૃત્તતા, આવી પરમ વન્દનીય પુણ્યવાંચના અને પ્રકારાપ્રિયતા અત્યારે આપણા મુજરાતમાં—અને ‘જગતમાં’—છે ? અને નથી તો ક્યાં કારણોથી ? તે મહા બાવનાઓના સ્વર્ગીય પરિમહા ઘેરેઘેર પ્રગટાવના અને પ્રસારવા માટે શું કરવું જોઈએ ? અને જે કાંઈ કરવું જોઈએ તહેતો આરંભ પણ કરવાને આપણે તત્પર છીએ કે લગ્ન થોડા સૈદ્ધા સુધી ઉંધ લેવાનો વિચાર છે ?—આ પ્રશ્નો મહાપ્રશ્નો છે; એકાદ માણસ કે એકાદ માસિકથી તહેતા ઉત્તર દઈ સમ્રાજ એમ નથી—પૂર્ણપણે દઈ શકાય એમ નથી. તેવા ઉત્તર આપવાનો યત્ન સુદ્ધાંત યાય ત્યાર પહેલાં આપણે સમસ્ત જીવનપ્રદેશનું વિદેગાવલોકન થવું જોઈએ. તેવું અવલોકન આ ન્દાના લેખમાં થઈ શકે નહિ; છતાં એ વિશે અદિ થોડાક વિચારો રજુ કરી છે જે પરથી સ્વમનસે કે ‘ચેતન’ ના સંચાલકો કયા પ્રકારનું કાર્ય કરવા પારે છે અને કેવા આદર્શોથી પ્રેરાઈને તે કાર્ય તેઓ દાય ધરે છે.

મુજરાતીઓની ખતેરતિ બાવનાઓ છે તેના કરતાં વધુ અંશે વ્યવહારોએ છે. માનવ જીવનની ઉંચામાં ઉંચી અનિવાર્યતાઓને અદિમાં પોષણ કરતાં પ્રદારનો લાભ વધારે મળે છે. માર છ માણસની મંડળી મળી હોય ત્યાં મૂલેચૂકે પણ એકાદ સારો વિચાર કે સારી વાત

તમારાથી કહેવાઈ જાય તો તે વ્યવહારમુક્તો તરત જ તમને હસી કહાડશે, અને તેથી મોટી મોટી વાતો કરવાને બદલે, વિધાતાએ જેવું જીવન તમારે કાળે નિર્માણ કર્યું હોય તે મુજે મોટે સહી લેવાની સલાહ તમને મળશે: મતોરથો અને મહેનજોનાં બંધા આવું સન્માન થાય ત્યાં અસ્મિતાનું ભાન ક્યાંથી હોય? સ્વમાન કે ચેતન પણ ક્યાંથી હોય?

અને છતાં, આખું યં શુજરાત આવું નથી: “ગૂજરાત એક મહા વૃક્ષ છે. તેનાં મંજોમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનો કર્મયોગ છપાયો છે, તેની ડાળે નર્મદા અને ગાંધીઓની કૃપેરા છુટી છે.”* તે યુવવિમુક્તિએ ન પ્રગટી હોત, અને યુદ્ધીયત્વ શુજરાતી રમણીનાં રૂપજીવની રસબોતે આપણું જીવન ન રસાયું હોત તો અત્યાર પહેલાં ‘વ્યવહાર’ સોફોને હાથે શુજરાત હતું ન હતું-યદ્યપિ હોત; અને એક પ્રમ્લ તરીકેનું શુજરાતનું ભાવિ જીવન બધવિમુક્ત રાખવું હોય તો સહુ પે શુજરાતીઓએ તે રૂઝ-પુણ્યના લ્હાવા લેનાં શીખવું પડશે-શીખવું પડશે એટલા માટે કે અત્યારે આપણામાં તે નથી. આજથી તેનીશ વર્ષ ‘૪૨ નવતરમો કપેપ્રા રાખેલો આપણે આજે પણ સાચા પાડીએ છીએ—અને સાચા પાડીને અપણી નિવંજતા અને ભાવનાહીનતા ત્રિદ કરીએ છીએ: “ક્રમાનું, કુક્રમને પોપવું, અને જે પૈતા મરે તો ખરથી નાન, જાનમાં સારા કહેવાનું” એ જ આ કાળમાં સાધારણ દિન્દુઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે; એવી ઉચ્ચ જ્ઞાતીઓ આ કે પરચેકની કવચિત્ત જ લેવામાં આવે છે, અમર જો સ્વધર્મવ્રદા મોટે તો આ અપ્રયત્નિકાને બહુ બોલાય છે.”

ઉત્તમ નિયારો અને ઉર્મિઓ લશ્કરી આ ઉદાસીનના કેટલેક અંશે સહુ પે પ્રાપ્તો અને દેશમાં છે, પરંતુ વ્યવહારપ્રવાન પ્રાન્તમાં તે વધુ પડતી હોય તે પણ દેખીતું છે. આપણી રાજકીય ભાવિતિ આટલી મોટી થઈ તેનું કારણ પણ આપણી અનિવ્યાપકારિકતા અને નાત જાતમાં સારા કહેવાઈને જેમી રહેવાની શુદ્ધ લાલસા, એજ છે.

૨

“ભાવના એટલે શું? આદર્શો કેવા હોય?”—આ વાતો આર્યજુમિનાં નરનારીઓને નવેસરથી સમજાવવાની ન હોય; અને છતાં, આજની આર્યજુમિ એ અસમજની નથી માટે તે પ્રશ્નોની કુટ્ટી એમાં અહિંઆં અરથાને નથી.

ભાવનાઓને વયોહનાર અને વયોવનાર બહેનિયાઓ જો જોઈ શકે કે સારું-ય સજ્જન એક મહાભાવનાનું પરિણામ છે, હોને લીધે જ રહે છે અને અન્તે હોમાં જ સમાય છે, તો તેમને હાથે યતાં પગાવણું ધણું ખરાં ઓછાં થઈ જાય; જો તેઓ જોઈ શકે કે જે વસ્તુને ધર્મવેતાઓ ‘આત્મા’ કહે છે, જેને આપણે નિત્યજીવનમાં ‘જીવ’ કહીએ છીએ, અને જેને આપણે નિત્ય જીવનમાં છુદે હાથે અને રાજકીય પદ્ધતિ-વડે કચરીએ છીએ, તે વસ્તુ પોતે જ એક ભાવના છે, અને આપણી સર્વે ય પ્રયત્નિઓને ઘેરે છે, તો તેમને સ્હમજશે કે ભાવનાઓ હજી સ્વર્ગવાસી નથી થઈ, સંસારમાં અવતરે છે; તો તેમને સ્હમજશે કે ભાવનાઓ સરસ્વતી છે તે સાચી પડ્યા માટે જ. માત્ર ભાવનાહીનતા પાદપદાર્થો સ્થેવા માટે નહિ. આત્માની તે અનિલાપાઓ

સિદ્ધ કરવાના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને વિરંજનાઓ પડે છે: સાચું જોવાનું એ રહેલી વાત નથી; પ્રેમને જોળખવો એ રહેલી વાત નથી; (જો કે આપણા માસિક-કવિઓનો અનુભવ જુદો છે) અને સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષમાં એ પણ રહેલી વાત નથી. અને છતાં, આ બધી વિરંજનાઓ વડાબા વિના આપણે જીવડો નથી. સવખને ને કવખને માનવજીવનની સીમાઓને આગળ ધરવી અને શક્યતાઓને પીકાનવી પણ નહિ, એ લીચકારાનાં લક્ષણ છે; સાચો પુરુષ તેમ કરે નહિ. તે તો હમ્મેશને માટે જાણી રહે કે જનન ભાવનાઓ વિના આ લોકમાં ચેતનભયું જીવન નથી. અને પરલોકમાં પ્રસુદ્ધાન નથી; કેલકિ બીજનું જ દર્શન છે, અને આ કારણથી જ આદર્શ પ્રેમી મનુષ્યો અને સત્તારીઓને જ્યારે હોય ત્યારે હમણાં પાડવાની નારકી પ્રયા હવે બંધ પડવી જોઈએ. અન્ધ બનીને આદર્શોને ઉનારી પાડવાની દેવ હવે વધુ વખત ચાલુ રહેશે તો ઘેરઘેર નરકની નીચતાઓ પ્રગટશે-ધણે ખરે ઘેર તો પ્રગટી પણ છે. આપણે હમણાં જીવવાની રીતે નથી જીવતા અને મરવાની રીતે જીવીએ છીએ તેહું કારણ પણ એટલું જ કે સત્તાતન ભાવનાઓને અંજળી કરીને ક્ષણમરનાં સુખ સગવડને હદથી જ્યારે સ્વીકારતાં આપણને શરમ નથી આવતી.

ભાવનાઓની ભવ્યતા વિશે લેખો લખવાથી જ જગત્ ભાવનાપૂરક નથી થવાનું એ વાત અમારા માન બદલે નથી; અને તોયે, આ પણ શું ખરું નથી કે આપણી વ્યવહારસંસ્કૃતિનો ખરો ઉપયોગ તો રૂઢભાવનાઓને નિવૃત્તજીવનમાં સીકવા અને ધટાવવાના ઉપાયો શોધવા અને આચરવામાં થવો જોઈએ? ૧૭મી ખરા ભાવનાપ્રેમીની કસોટી પણ અહીં આ જ છે; જે વ્યવહારવિદ્યાને દુનિયાંડ લાંબા ધનપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવામાં વાપરે છે તેને તેણે પોતાના ‘સ્વપ્ના’ સાચાં પાડવામાં વાપરવાની છે. ઉપરાન્ત, ૧૮મી જડતા અને કઠોરતા તે મર્મમાં આડખી ઊંચ ધાથ તો તેની પછે પોતાની વિશુદ્ધ ઊર્મિઓને જોતી મૂકવાને બદલે તે તે વિદ્યાની સ્કામા વીરલથી બાથ બીડ્યા નેટથી સમજતા અને સહન લીકના પણ તેનામાં જોઈએ. પરંતુ આપણું અપ્રતિમ ચરિત્રવળ બહુ શ્રેણીમાં હોય છે; ઘણે ભાવે એમન મને છે કે લીકામાં વર્ષ મુકી જે ભાવનાઓનો પૂંજ હોય તે એકનીશમેથી તેમનો દુરભન બને છે. ‘નાત જનમાં સાર’ કહેવાનો મુશ્કેલ શ્રોત હવે વધતો જાય છે; સ્વર્ગમાં સારા કહેવાવાનો સંપૂર્ણ શ્રોત ઉડી જાય છે આવી અસ્થિરતા અને મનોભંગના આવડી મોટી ખામી, એ અને, મનુષ્યકલ્પની એક અનિવાર્ય સ્થિતિ છે એ ખરું; અને એવાજ અસ્થિર અને અંગડીન આપણે રહેશું તો સાચા મનુષ્યવર્ગમાંથી અત્યંત ચર્ચિતું એવું ખરું, જે અનિવાર્ય હોય તેને ‘નિર્વાચ’ કરવાની શક્તિ માનવામાં નથી તો બીજું ક્યાં છે? અને તે શક્તિને વજીવપરી રાખીને દંડ ક્યાં લગી જગતને ઝેરાણું રહેવા દેવું છે? યોગ્યભાવે અમૃતપ્રેમી નહિ નીકળે?

આ વચનો વાંચીને વ્યવહારપૂરકોએ ક્યાંજે નિશુભ સ્કંડાવવાની કે ખરાં સ્કંડાવવાની જરૂર નથી; જે પ્રશ્ન હાલને કાલ અન્નઃશય્યામાં પડેલી ગયો છે તેને જગાડવાની માત્ર જરૂર છે. જે યોગ્યભાવે જે ઉરમાં એ જાગશે તો તેના પૂંજો જોઈ શકશે કે આદર્શ પ્રેમીનાં અસંતોષ ને અધીરતા કુદરતી છે, કૃતિમ નથી; વળી તેઓ જોઈ શકશે કે તેની અસંતોષરસિને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ કુદરતીજ જોઈએ. તે શક્તિને દબાવી દેતી એ કૃતિમ ઉપાય છે; તેને સમભાવથી સમજીને તેની દરિયાદો દૂર કરવા માટે પેલું પ્રખ્યાત વ્યવહારનાત વાપરવું એ કુદરતી ઉપાય છે. અનાંદિ આવી રીતે ઉપરનો તો આપણે એ પણ જોઈ શકશું કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ અને વ્યક્તિ વિકાસની

અંખતા એ 'પશ્ચિમના પવત' નથી, એ તો માનવીહૃદયની મહાત્રાસના છે. વળી એ પણ જણાશે કે પશ્ચિમના જડવાદ કરતાં આપણા જડવાદ વધારે એકાગ્ર છે. તે જડવાદ છ ગોક છે; આપણા છાનો છે. પશ્ચિમની પ્રગ્નઓએ તો એક મહાયુદ્ધ લડીને જગત્ સમક્ષ કચ્છ કર્યું છે કે 'અમે હમુના ઉપદેશ ઉત્તેજ્યા' આપણામાંના કેટલાક તેવું કહેવા તૈયાર છે? અને તે પ્રગ્નઓને અધ્યાત્મધર્મ શીખવનાની આશા રાખનારા આપણા ચેતન-વાદમાં આપારે કેવાંક ચેતન છે? સમાજનાં દુષ્ટતાં દુષ્ટ-અનિષ્ટોને ધર્મને નામે લઈ ચલાવવાની આત્મધાતી પ્રવૃત્તિ, આપણા ધણાખરા બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓની શકતા અને નીચતા, આપણાં શૂદ્રજનો અને બાળજનો; આપણા વરવિક્ષો ને કન્યાવિક્ષો, આપણી વિધવાઓની કંદેરી સ્થિતિ, આપણી અન્ધશ્રદ્ધા ને શાસ્ત્રચુસ્તમી, અને 'આલોગિક ઉત્કર્ષ' ને નામે ધનપ્રાપ્તિને અપાતી વધુ પડતી અગત્ય તથા તે માટે યોગતા પચરંગી પ્રપંચો, — આ સદુમાં છુપાયેલો બચકર જડવાદ પૂરપ અમેરિકાના ઉઘાડા જડવાદ કરતાં આરંભાસૂણી ઝહે તેવો નથી શું? અને તે દેશોમાં તો અનિષ્ટોને ટાળવા માટે સાહસ અને સંકલ્પના છે; અહિંયાં તો સાહસ કે સંકલ્પતાનું નામ પણ દેવાય તો માથા પર કુહાડો મારે તેવું વર્તન સમાજનું છે. ચેતનચત્રી પ્રગ્નનાં આ લક્ષણ નથી; અને ખરેખર ચેતન પગટમાં હોય તો, યોગ્યતા સિદ્ધ કર્યા પહેલાં બીજી પ્રગ્નઓના ચુરુ થવાની વાતો કરવાને બદલે આપણી જ પડી બાંધેલી પ્રગ્નને નવેસરથી રચવાના પ્રયાસો પૂર જોસથી, ખરા દિસથી, અને વિના વિલમ્બે શરૂ થવા હોય.

3

આપણા રાષ્ટ્રજીવનમાં વસન્ત પધારી છે એ વાત ખરી; પરંતુ એ વસન્તને વધાવનાર ને ઓર્મવનાર કેટલાં સગનસગનીઓ આપણા દેશમાં અત્યારે તૈયાર છે? એમ તો પ્રશ્નની વસન્ત પણ વર્ષે વર્ષે આવીને ઉડી જાય છે, પણ કેટલાંક જગત્જનો રસભોજનારપે તુને જ્ઞાસેન્દ્રાસે વધાવે છે! —

'Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness on the desert air';

વસન્તનાં વનપુષ્પો આજુકુધ્યાં જ કરમાય છે તેમ રાષ્ટ્રવસન્તના રસોદાતો અનુપભોગ્યા જ ફેરમાશે તો રૂઝીન્દાયાનાં પુષ્પભોજ અને પધરામણી નિષ્ફળ નહિ ગીવડે! તે સૂધન્ય સન્દેશોઓ સુણ્યા પછી પણ સદમાવનાઓને વિના વિચારેં હમી દહાડવાનું આપણે ચાહુ રાખશું, યુવાનોની ઉન્નત અભિજ્ઞાઓને કિતેજવાને બદલે તોડી પાડવાનું ચાહુ રાખશું. સાહસપ્રેમને પોષવાને બદલે ખાંધે ત્યારે હામી દેશનું ચાહુ રાખશું, આગકાને અચક્ય રત્નો પેડે સંભાળથી ઉછેરવાને બદલે તેમને વધુ પડતા પાકથી કે વધુ પડતાં લાડથી અગાડી મૂકીને અવિજ્ઞા જગત્જીવનને મોનફટકો ગારવાનું ચાહુ રાખશું, કુડીનના અને કેવર-ફિતાં સંસ્કારો પત્થા છતાં પ્રશ્ન પેલીઓને રાત દહાડો કીમતનું વિભાસપૂર્ણીઓ તરફ જ મજબૂત, અને નહિયાં રાંક ખાતર નેમની પર ઝાડનાં આ તોડી પાડવાનું ચાહુ રાખશું, અને ધન મગાવની ધમાચકડીમાં આપણા પ્રશ્નને અને આપણી

પ્રાણપ્રવૃદ્ધતાને ઉદ્ધતપણે વિસારે નાંખવાની અતિપ્રવૃત્તિ છે તેવી જ ચાહુ રાખશું, —તો પંચગમ્યરોનાં પ્રવૃત્તિસંદેશ સુણવાની થે આપણી યોગ્યતા કેટલી? અને આ બધી આપણી પ્રવૃત્તિઓને છે તેવી જ અધમ રાખવાથી તથા અસ્પષ્ટિતપણે બેઠેલા દીવારી આપણી મદદ મૂલ્યવાન મનુષ્યતા રોજને રોજ વધુ વધુ ખડિત થતી જાય છે એ વાતનું બાન ચતાં હજી કેટલાક સૈદ્ધ લાગશે?

૪

આપણા સાહિત્ય જીવન અને સામાન્ય સમાજ જીવન વિશે પણ એ ત્રણ હકીકત નોંધવા જેવી છે.

ગુજરાતનો રસાત્મા અત્યારે નીરામી નથી: યુવાન વાંચકોનો મ્હોટો ભાગ જે પ્રકારના સાહિત્ય પર પેલાય છે તે સાહિત્ય કલાદીન અને સુદ્ર વૃત્તિઓને ઉત્તેજના છે: સાક્ષરો અને સાહિત્ય નેનાઓ આ દુર્વેગને રોકી શકે; અને એક દંડીઆ મ્હેસોમાં વસવાની પોતાની 'શાન્ત' મનોવૃત્તિને રહેજ બદલીને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાતના ઉત્તમ ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોને શોધ પ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબંધો લખી શકે. અત્યાર સુધી તેમણે તે કાર્ય અસ્પષ્ટિતપણે અને એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નથી કર્યું. ત્હને લીધે તો કવિ મદાકવિઓની સન્નૃતિઓને 'રાષ્ટ્રમળ' તરીકે ઓળખાવીને છોડીઆ મગગના છાલકા દીકાઓને ગુજરાતને છેતરે છે—ગુજરાતને કુપથે દોરે છે. રોજ હીને સાક્ષરોને શીખામણ દેનાર પુરોષો પોતાનું સાક્ષરતા નામનું જ છે; અને ક્યાની પરીક્ષા તો આજથી સાતમે જન્મે તેમને આવશે. તોવાઓના હાથમાં ગુજરાતનું સાહિત્યતંત્ર ક્યાં સુધી રહેશે?

*

*

*

આપણામાં નથી સાચો સંયમ કે નથી સાચી ગુરતા: નજીવામાં નજીવાં કારણસર પ્રજા આપણે મદાકોધના ગુલામ બની મેરીએ છીએ, એ આત્માનું બેહતીઆપણું દાખવે છે; અને ધરના કેહારમાં ફક્ત એક ઉદ્ધર બરાતાં ગુજરાતની વીરંગનાઓ પ્રત્યક્ષાણ સમે રોર-બકોર મચાવે એ રિયનિ મચવે છે કે બારતની બાનિગ્રનનું નસીબ ઉત્તરવંશરંગી છે ત્હેના કરતાં વધુ અંશે કાળજારંગી છે. વીર-હૃદય વિનાનું જીવન એ જીવન જ નથી, એક પ્રકારનું 'જીવનું મૌત' છે, —એ મદાસત્યને આપણે પીછાણશું ત્યાર પછેકાં હજી સોએક વરસ વીતશે એમ લાગે છે.

*

*

*

આત્મા આ પૃથ્વી પર અવતરે છે ત્યારથી જ પ્રભુસર્વો બન્ધનોનો ભોગ ચાય છે: તે બન્ધનો તો સદાસર્વદા વન્દનીય અને રસીકાર્થ છે, કેમકે મોક્ષસાધન તરીકે ત્હને વાપરી શકાય છે. પરંતુ માનવસમાજ તે બન્ધનોને પોતાના ભોખડી અને લક્ષ્મીઆ નિયમે વડે બ્યારે વિના-કારણ વધારી મૂકે છે ત્યારે તો જીવવાનું જ બારે યજ પડે છે. વડુમાં, જાગે તેવી જિન્દગીની અસમતા એકી દોષ તેમ, દાહના હિન્દુસમાજ જેવા ચેનનડીયા સમાજો તે બન્ધનોનું ભોખડીપણું અને લક્ષ્મીઆપણું એટલું તો સખત અને કંચરનર કરી નાંખે છે, એટલું તો હ

પરાંનનું કરી નાખે છે. કે નરસોકમાં જ નરકચાતનાના અનુભવ હશે તે પગલે થાય છે. ખરના સદિ-બૂના આદેશ છે કે સંસારમાં સ્વર્ગ સ્વર્ગ; આવા સમાજોના અણુલખ્યા આદેશ. કે નરસોકમાં નરક સ્વર્ગ.

* * * * *

આપણી સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિશેના આ વિચારોથી પ્રતીત થશે કે આપણે આપણી જાતને જેવા શાણા, સંસ્કારી અને 'આગળ વધેલા' માનીએ છીએ તેવા આગળ વધેલા, સંસ્કારી અને શાણા પવાને હજી વાર છે. આપણી આજની રાજકીય જાગૃતિ એક હમકલા નરીકે પૂરી થવાને બદલે ને મંગીત સુવંદરી અને ચિરંજીવી પ્રજાકીય જાગૃતિ તરીકે આપણને આગળ વધારવાના સાચા સાધન રૂપ કરી શકશે, તો તે સદ્ભાગી સમો બહેલો-ધણો બહેલો-આવશે જ્યારે ભારતની મહત્તા આપણે રાષ્ટ્રથી ખોળીને નહિ પણ કાર્યથી સિદ્ધ કરીને, સ્થાપીને, જગત સારાની વન્દના પામી શક્યું.

'ચેતન' ની ભાવના પરત્વે દાહ તો આટલું જ બસ છે; દલે કાર્યક્રમ બાણી વળીએ.

૫

ધર્મચર્ચા અને સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનનાં અગ્રણી, અર્થશાસ્ત્ર અને ઐતિહાસિક ચર્ચા, વિખ્યાત પુસ્તકો તથા સ્ત્રીઓનાં રસિક અને જોષક હવનવૃત્ત, તેમ જ કળાવિવેચન, સાહિત્યવિવેચન અને સર્જક સાહિત્યની નવીન કૃતિઓ તેમજ ખીજ પ્રકીર્ણ વિષયો: માનવપ્રવૃત્તિનાં આ સંદર્ભે અંગ્રેજી ખીજવવા અને પોષવાના 'ચેતન' ને અનિવાર્ય છે; અને અમને સંપૂર્ણ અદા છે કે રાજરાતના યુવાન, પ્રૌઢ, વૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ—સઘળાં જે અભ્યાસીઓ અને વિચારકો પોતપોતાનો ખાસ અને માનીતા વિષયને ચર્ચનારા લેખો, નિબંધો, અને કૃતિઓ દ્વારા અમને સંદર્ભ કરવામાં પંજાત પડશે નહિ. આ અગત્યના વિષયોની ચર્ચા કરનારાં માસિકો અને સાપ્તાહિકો યુરોપ, અમેરિકામાં તો યોગ્ય અંશ ઉભરાય છે; અંગણ અને મદ્રાસ બાણી પણ ધણાં છે; માત્ર આપણી આજુએ જ બુદ્ધિવિકાસ અને બુદ્ધિવિકાસનું તેવું સાધન નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવાનો ખરો માર્ગ તો એ જ કે સુખાઈ ઇલાકામાં એક અમૂલ્ય અગ્રેજી માસિક નીકળવું જોઈએ—અને સાથે સાથે સ્વદેશી ભાષાઓમાં પણ તેવાં માસિક શરૂ થવાં જોઈએ. એક જ માસિક એકલે હાથે આ ખોટ પૂરી પાડી શકે તેટલે અરો તેમ કરવાની—ઉંચા વિચાર અને ઉંચી રસિકતા પ્રાપ્તમાં પ્રસારવાની,— 'ચેતન' ના સંચાલકોને અભિલાષ છે; અને વિદ્વાનો તથા ધનિકો તે કાર્યમાં સંઘર્ષ સંઘાય આપશે એવી તેમને આશા છે.

'ચેતન'માં હપાતા લખાને પરીક્ષવાનું ધોરણ હંચું અને કાંઈક સખ્ત રહેશે તે વાત તો સુત લેખકો અને વાંચકો આ પરથી સ્કમજરી; અને જનાં, બલિષ્ઠને માટે કાંઈક પણ સારી આશા દેખાડે તેવા નવીન લેખકોને સત્કારવામાં 'ચેતન' તત્વર રહેશે. આ રથએ આપણા 'કવિ' મહારથોને એ જોડ કહેવાની જરૂર છે. પ્રેરણામૂતનાં જે ચાર દીપાં જે આખ્યા વિના હાસ હાસ કેટલાક લેખકો અનુચિતને હાથે 'કવિતાઓ' લખાઈ જાય છે. તેવી પદ્યપદિતઓ 'ચેતન' માં પ્રકાશન

પામી શકે નહિ, એ દેખીતું છે; તેવી પંક્તિઓ સજ્જે એ જ પાપ છે; તેવી પંક્તિઓ કાગળ પર મૂકાય એ અધાર પાપ છે; અને તેવી પંક્તિઓ છપાય તે પાપનું તો પ્રભુ પ્રાપ્ત પશુ પ્રાપ્તિ નથી. આપણું જીવન જેમ જેમ વધારે સંસ્કારી અને સ્વમાનશીલ થતું જશે તેમ તેમ આ પાપો આપમેળે જ ધોવાતાં જશે; તો પશુ, માસિકો અને પ્રકાશકોએ તે ધોવાનો પત્ત આદરવો હવે પડે છે.

સ્વનંત્ર વિચારો અને વિશાળકુદૃષ્ટી બાવનાઓને ઉત્તેજવી અને, પોપવી એ 'ચેતન' તું આદ્ય કર્તવ્ય છે; અને તેથી જ, વિચારકોના જેટલેટલા પક્ષ ગુજરાતમાં હોય તે સર્વને પોતાનું વક્તવ્ય નિરૂપણે વધવાને 'ચેતન' નહોતરે છે. ધર્મ અને સમાજનાં ક્ષેત્રોમાં સનાતનપક્ષ અને સુધારકપક્ષ; સાહિત્યક્ષેત્રમાં નરસિંહરાવપક્ષ અને ન્હાનાલાલપક્ષ (તેમજ 'સાહિત્ય' પત્રનો સરળતા - પૂર્વકપક્ષ); તથા શિક્ષણક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીયપક્ષ અને સરકારી પક્ષ; ગુર્જરવિચારશરીરનાં આ સહુ યે અંગોપાંગ 'ચેતન' માં સત્કાર પામશે અદ્યતન, એ તો દેખીતું છે કે રહમાપક્ષ વિશે ટીકા કરતી વખતે હરેક પક્ષે સૌજન્યસદૃશ્ય સાચવતાં પડશે; જે ક્ષેત્રોમાં તે નિયમ ઘટતી રીતે નહિ પળાયો હોય તે ક્ષેત્રોને, તેમની બીજી બધી યોગ્યતાઓ અને ઉપયોગિતાઓ છતાં પશુ, આ પત્રમાં સ્થાન આપી શકાશે નહિ.

૬

'ચેતન' ના 'સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર' વિભાગની ઉપયોગિતા સ્હેલથી સમજાશે. જીવન અને વિદેહી ગુર્જર સાક્ષરોનાં, તેમજ હિન્દ અને બીજા દેશોના જુદાજુદા સાક્ષરોનાં નામભાવ 'આપણે જાણીએ, અને તેમનાં જીવન કે કૃતિઓથી વિમુખ રહીને જ તેમની પ્રશંસા કર્યો કરીએ કે તેમનાં સદ્ગુણોને ઉચિત તેમ જ અનુચિત અવતરણો તરીકે - વાપર્યાં કરીએ, - એ સ્થિતિ વધુ વખત નિભાવી લેવાય તેથી નથી. આ ક્ષેત્રમાળાની શરૂઆત કર્યાથી એ 'શાશ્વતીય સ્થિતિમાં કોઈકે તો ફેર પડશે એમ અમારું માનવું છે; અને તેને સાફ ક્ષેત્રો તૈયાર કરીને મોકલવા માટે 'સાહિત્યના સહુ યે ઉત્સાહી તેમ જ અનુભવી અભ્યાસકર્તાઓએ આગ્રહ પૂર્વક નિમંત્રીએ છીએ. આ પ્રકારના ક્ષેત્રોમાં, જે ગ્રંથકારને પસંદ કર્યો હોય તેની કુંડી તેણે રસિકપણે વર્ણવેલી જીવનકથા, તેના ચારિત્ર્યની ઉપયોગી અને પદ્મરહિત ગુણના, તેની મુખ્ય કૃતિઓની કુંડ પિછાન અને સમાલોચના, તથા દેશના સાહિત્ય અને જીવન પર થયેલી તેના ગ્રંથોની અંસરતું નિરૂપણ: - એટલી અથવા એમાંની ઘણીખરી જામતો, અખત્વે કરીને સમાવવી; અને બને તો તેની પોતાની, તેના કુટુંબજનોની, તેના વિવિધ જીવનપ્રસંગોની, કે તેના નિવાસસ્થાન, અભ્યાસ - ગૃહાદિની છબિ પણ મોકલવી. ક્ષેત્રના વિષય તરીકે પસંદ કરેલ સાક્ષર ગમે તે દેશ કે યુગનો હોય તેની અડચણ નથી; પરંતુ ક્ષેત્ર વાંચનાં જ તેનાં પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વનું જીવન, જ્વલનત ચિત્ર વાંચક સમક્ષ ખડું થાય તેવા ક્ષેત્ર હોય તો જ આ ક્ષેત્રમાળાનો હેતુ પૂરે અંશે સાધી શકાય એ દેખીતું છે.

આ ઉપરાંત, 'સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર' વિભાગનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને સર્વગ્રાહી હોવાને લીધે તેમાં સાહિત્યસિદ્ધાંતોની ચર્ચાનો નવા કૃતિના પ્રતિનિધિ દ્વારા વિવિધ સામાન્ય પ્રશ્નોનાં વિવેચનનો પણ સમવાનુદાય સમાવેશ થશે.

આપણાં હાલના ધણાંખરાં માસિકોને હાથે નિયમસર અથવા અનિયમિત અન્યવિવેચન જે પ્રકારનું થાય છે તેના કરતાં તો જરા પણ થાય તો વધારે સાફ એમ રસજોને ધણીવાર લાગે છે; માથેથી ઉતરતી અને સત્તહીન દશાગાર લીંડીઓ લખીને 'હેને' 'અન્યાયોગન', 'પુસ્તકપરિચય', 'માહિત્યસમાલોચના' કે એવા જે કોઈ મહાત્મા અને મહાભરિયા નામથી ઝાળખાવવી એ પ્રમાણુ -યુદ્ધિ અને કર્તવ્યયુદ્ધિની અક્ષય નૂનતા દાખવે છે. આ ક્રિયતિ સુધારી શકાય તેવી છે. સાહિત્યપરિચય તંત્રથી પ્રમાણુખૂન (અને દદાસ અતિ પાંડિત્યથી ઉમરાણું) માસિક કલાકવાની જે સચતા થઇ કે તે ઉત્સાહથી અને સદૃશ્યવસ્થાથી ઉપાડી લેવાશે તો અન્યપરીક્ષાનું અત્યુપયોગી કાર્ય હોને હાથે ધણી સુંદર રીતે થઇ શકશે; હાલને કાળ તો 'ચેતન' પોતાની કુલપાંખડી અંપશે, અને જેવી આનુરતાથી પ્રેમની જોગણું વ્હાડાની વાટડી જોઈ રહે છે તેવી અનહદ આનુરતાથી તે મહાકુલના આગમનની માર્ગપ્રતિક્ષા કરશે.

'અન્યવિવેચના' અને 'પ્રકીર્ણસમાલોચના' એ વિભાગોમાં અનુક્રમે વિસ્તારી અને હુકી સમાલોચના નવાં, તેમ જ પીસરાયણાં અને જૂનાં, હો એ ઉપયોગી, એવાં પુસ્તકોની યશે.

'ચેતન'માં શ્રેષ્ઠ આપનાર લેખકો અને શ્રેષ્ઠિકાઓનાં નામની પાછળ 'બી. એ.' કે 'એમ. એ.' એવા ઉપાધિદર્શક શબ્દો મૂકી શકાશે નહિ. 'ચેતન'ના સચાલકો માને છે કે વાંચનાર વણ થવાનો હોય તો લેખના ચમકારથી જ ભરે થાય; લેખકની ડીઝીના મોહથી કે માત્ર લેખકનામની ઇન્દ્રજળથી હોને વણ કરવામાં પાંપ રહેલું છે. આપણે ડીઝીપૂજક અને નામમહત્તાના અન્વયપૂજક થઇ ગયા છીએ એ જેમ સ્વલ હકીકત છે તેવી જ રીતે આપણુ એક સત્ય હકીકત છે કે તે બાબતોમાં તેવી નેતેવી જ વૃત્તિ યોગ્ય રાખશું તો વિવેકહિનતા અને વિચારહાસવના અતલ ગર્ભમાં ઉડા ઉડા ઉતરતા જશું.

બીજી અને વધારે અગત્યની વાત: લેખકશ્રેષ્ઠિકાનાં નામની આગળ 'લખાતા' માનસરૂક શબ્દો; 'રા.' 'શ્રીયુત્', 'શ્રીમતિ', હોને પણ હવે છોડી દઇએ તો ખોટું નથી એવી અમારી માન્યતા છે. અવિવેકી પુરૂષ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામવાના લોભથી એ માન્યતા નથી સ્વીકારી; હોના સ્વીકારનું કારણુ સ્પષ્ટ છે: વિચારતા જણાશે કે આપણાં યુજરાતી નામોની સાથે જે પ્રત્યયો આપણે લગાડીએ છીએ તેના વાપરથી જ જરૂર જેટલી માનવરતિ દાખવી શકાય છે; દષ્ટાન્ત: 'જોવર્ધનરામ' અને 'હાનાલાલ', અથવા 'વિન્યાસદમ્બી' અને 'સારદાગૌરી' એ શબ્દોમાંના પ્રત્યયો 'રામ' અને 'લાલ' તથા 'દમ્બી' અને 'ગૌરી' તે સર્વમાં હુપાઈ રહેશે અર્થ ઉદ્દેશી શકશું તો સ્હમજશે કે તે તે પ્રત્યયોવાળાં નામોમાં પૂજ્યભાવ-કલિક તો પ્રેમભાવ-ધણે બધો છે. તે નામો સાથે 'શ્રીમતિ' કે 'શ્રીયુત્' વાપરીને અત્યન્ત વિભૂષિત કરવામાં-અને એ રીતે તે લટકણીઆં આપણેમાં ખૂંચતી કાંકરી જેવાં થવા દેવામાં-અમને તો પ્રમાણુયુદ્ધિની ઉણપ જણાય છે. માનભૂખ્યાં તોલેવતોનાં નામ ખેડવાં ભવે 'રા. સ.' અથવા 'રોડ' કે 'શ્રીયુત્' લખતું પડે; સાક્ષરકુલનાં બાહ્યહુઓને એ અનાવડી વિવેક છોગતો નથી. શ્રીમન્તોનું માનભૂખ્યાપણુ તો માનવકવચાવની દુર્બળતા છે, પણ જગતને જ સંભળ કરવાનો અભિપ્રાય ધારતા સરસ્વતીના ઉપાસકોએ પોતે તો તે દુર્બળતાને સંયમિત કરીને શમાવવાની હવે આત્મન આદરવડતા છે.

એ અપવાદ નોંધવો પડશે: અવરૂંડથી લેખક નામનો લક્ષ્યો કંચે રાખ માને

આ વિભાગમાંની સૂચનાઓ નવી છે; 'વિશ્વવંકારી' પણ છે. પરંતુ સુરોચ્ય નવીનતાને છરવવા જેટલું આરોચ્ય પ્રાન્તના મનઃશરીરમાં હશે, અને કોઈ કોઈ વાર તો વિશ્વવને પણ વધાવવામાં જ ખરો ધર્મ છે એ મહાસત્ય સ્દમભરો. તો તે અને તેની ખીજ સૂચનાઓ વિશેની આપણી વિરુદ્ધતા ઝોટી અને અધુરપણી થશે.

નન્દનવસને નર્મદાનાં જન્મસ્થાન, ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રસનગર સુરતમાં જન્મેલ 'ચેતન' ગુજરાતને નવનવી પ્રેરણા પાશે કે નહિ, અને પાશે તો કેવી અને કેટલી, એ વાતનો નિર્ણય કરવાનું કામ ભવિષ્યના ઇતિહાસ લેખકનું છે. અને એકલા સુરતમાં જ ચેતન રેડવાનાં નથી. અચેતજેવા આજના સુરતમાંથી ચેતન ઉઠી ગયાં છે તો સુરત ખંદારના જગનૂમાં પે જાગ્યાં નથી. જગનૂમાં અત્યારે ભગૃતિ આવી છે. ચેતન પ્રગટતાં હજી વખત લાગશે. આપણે હજી આંખો યોજનાં પથારીમાં બેઠાં છીએ; સુસ્તી ઉરાડી, સ્ફુર્તિ અનુભવવી, પ્રભાતનાં પ્રકાશપ્રેરણાઓ ગ્રીષ્મવાં, અને નિલકર્મમાં જ નહિ, નિલજ્વનમાં પે પતે ને પતે પ્રભુને ઓળખવો.—આ બધું હજી તો આરંભવાનું છે. તે સમારંભમાં, તે વિશ્વવન્દનીય જીવનચત્રમાં, તે માનવબંધુઓની મહાપૂજામાં, તે પ્રજાઓના પુણ્યમહોત્સવમાં, ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ પોતાનું જવસન્ત અને સુન્દર સ્થાન જીતે, પોતાની પાતકી ઉદાસીનતાને વેગળી કરે, રહેજ્યાં સતોષ માનવાનું ભૂતી ગય. સ્વમાનના કૃંણા છોડને છેલ્લાને બદલે ઉછેરે, તથા મહેમંજીઓ અને મનોરથોને ઉત્તેજને જગનૂને જાણ કરે કે ગુજરાત પ્રાન્ત પણ મનુષ્યોથી વસાવડો છે, મનુષ્યતાનાં ખરેખરો નહિ, એટલી જ અમારી—અને આપણી સંકુની—મનો-ખાંજના છે. તે પૂરી પાડવા માટે એકલા ઉત્તમ વિચારો નહિ કામ આવે; અને આચરણ વિના નહિ યાત્રે: કાર્યશક્તિ અને ચોન્નકશક્તિની જરૂર પડશે; વિચારદાસત્વને દૂર કરવું પડશે; સાચું મનુષ્યત્વ સાચવવા કાગે અત્મનિષ્ઠા-સાદસપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમને ખીલવવાં પડશે; અને આ મહાસત્યે પીછાનતું પડશે કે માનવીના ધારવમંડળા જેટલે અંશે અણીશુદ્ધ રહેશે તેટલે જ અંશે વનુન્ધરા વસવાટ લાયક રહેશે—આટલી તો વગણ સગી સતી અને ભપાનક થઈ જશે.

તેવી અમંગળ દશા અટકાવવાનું આપણુ હાથમાં છે: દેવને આધારે બેસી રહેથી કે મોંઢેથી ઈશ્વરસાદાય્ય માંગ્યા કર્યેથી પ્રજાઓ નથી ધડતી. પ્રજાતાગી પ્રજાઓ ધડાય છે: અને આ ખીલત પ્રકારની પ્રજાઓ વિના જગનૂ દવે ચત્તાવી શકશે.

વળી ઈશ્વરની સાદાય્ય શું માંગવી પડે એમ છે? અત્યાર પહેલાં જ એ નથી મળી? સૃષ્ટિ સરળજી ત્યારથી જ એ નથી મળી? નરમાંથી નારાયણ થવાનું સામર્થ્ય માનવીને મળ્યું. અને પહેલેને પ્રમનિષ્ઠે ધપવાનું વિશ્વને વદલન મળ્યું. તે જ દિવસથી પરમાત્માના પ્રુપ્તપ્રસાદ તો સ્થતે ને સ્થતે વેદધા છે, હંમે ને હંમે ઉભરાય છે. આજ લગી આપણે તે અમૃતને ઉવેખ્યા છે અને પિપ્પને બ્દાસાં ક્યાં છે; બાવિ પ્રજાએ તે કાળી દીલી બૂંસવી પડશે, અને આપણે તે બૂંસવાની શરૂઆત કરવી પડશે.

વિષુ થાટ જીએ છે કે ક્યારેક વધારેવધારે મનુષ્યો તે પ્રાણપોષક અમૃતના અમરત્વાવ લેનાં શીખરો.

વિજયરાય કટ્યાણરાય.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર.

લેખક. મંજુલાલ દયે.

હિંદો પદ્ધતિ દત્તિહાસ જરૂર સ્વીન્ડ્રનાથને સ્થાન આપ્યા વિના નહિ રહે. સાહિત્યકાર તથા સંસ્કૃતન તરિકે બન્ને એમનું સ્થાન દુનિયાના અન્ય સાહિત્યકારો તથા સંસ્કૃત સદ મુકાય, પરંતુ અન્ય દલાવિદ તરિકે તો સ્વીન્ડ્ર આપનું સ્થાન અગ્રીયું જ છે, અને સદાકાળ તેમ તે રહેવાનું. પૂર્વપશ્ચિમની સરખામણી કરવી સામાન્યતઃ ઘણાને પ્રિય છે; અને તેથી ટાગોરને શેક્સ્પીઅર સમા નાટ્યકાર ગણે છે, તો કદાચ રેનિસાન સમા mystic અગમ્યવાદી કહે છે, પરંતુ એ હબ્ય અરથાને છે. ટાગોર શેક્સ્પીઅર નથી; કારણ ટાગોરની નાટ્યકલા શેક્સ્પીઅર જેવી comprehensive બહુવિસ્તારીયું નથી, કિન્તુ તે concentrative છે, અર્થાત્ એકાગ્ર છે—એક જ ભાવ પર તેનું અવલંબન છે, તેજ ભાવની સંપૂર્ણતા ખાતર આખા નાટ્યકારી રમણ છે. એક જ મુદ્દાએ તંતુ પર આખા નાટકનું સર્જન ને નિરૂપણ થયેલ છે, શેક્સ્પીઅરમાં અનેક ભાવો અનેક તંતુઓ ઉપરિચલ છે અને તે હારા નાટ્યકલા સંપૂર્ણતાને પામે છે. ટાગોર રેનિસાન નથી. કારણ ટાગોરનો અગમ્યવાદ રેનિસાનના વિજ્ઞાનઆધૂન અગમ્યવાદથી કેવળ બિન્ન છે. ટાગોરનો અગમ્યવાદ પરસ્પર પરસ્પર મુઘી પ્હેંનેલ છે. ટાગોર ત્યારે કોણ છે? તેઓ પોતેને પોતાને “ગીતાંગી” હારા આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“આ વિશ્વના આનંદ-ઉત્સવમાં અને મ્હારું નિમગ્ન થાયું છે; ને એ પ્રકારે મ્હારું જીવન ધન્ય બન્યું છે, દૃષ્ટિશુનિ મ્હારાં સંજ્ઞા થયાં છે.

“અસી અન્યવાનું કાર્ય અને આ ઉત્સવમાં સોંપ્યું હતું; ને યથાશક્તિ મેં તે ક્યું છે.”

ટાગોરને અને કલાપી કહે છે તેમ આ વિશ્વ સન્તના આશ્રમ સમું બારી છે. અને એ આશ્રમમાં આનંદના એક-એકાંતા તે અહર્નિશ ભાગી રહે છે. ઉદ્ધાસ જરૂર ઉત્સવની તે ત્યાં જાંણી કરે છે. આવા આશ્રમમાં પોતે અદ્વિતિય આવી રહેલ નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ માનપૂર્વક નિમગ્ન થાયે તે ત્યાં તે પદારેલ છે. આમ જતાં નિજ જીવન તે ધન્ય માને છે. દર્શન ને શ્રવણ સર્વને તે સંજ્ઞા થયેલ માને છે. “અસીધર” એ ઉપનામ ટાગોરનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવા પૂરતું છે. અસ્તુ.

એક કાળ એવો હતો જ્યારે ટાગોર એક કુમળી વયે “ભાનુસિંહ” ના તળસ્થુસથી કવિતાઓ લખતા, ને “ભારતી” નામના અંગ-ભાસિકમાં તે પ્રકટ કરાવતા. આ કાર્યની હલના એવી હતી કે “ભાનુસિંહ” તે આધુનિક કવિ નથી, પરંતુ કોઈ પ્રાચીન વેષ્ણુ-કવિ છે એવી પ્રતીતિ તે કાળના સાહિત્યના વાચકોને થાય. અને થયું પણ તેમજ. અંગાળાના એક સુપ્રસિદ્ધ શુદ્ધ તે કાળે

જર્મનીમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ને તેમના વાંચવામાં આ 'આનુસિંહ'નાં કાવ્યો આવ્યાં. તેમણે તેમને એક પ્રાચીન ભક્ત-કવિનાં કાવ્યો પ્રમાણમાં અને તે પર એક નિબંધ લખી જર્મન-યુનિવર્સિટીને તે મોકલી આપ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેજ નિબંધ તેમને Ph. D. ની મહાન પદવી અપાવી ! 'આનુસિંહ'ની આ ઘટના-છંડના જાગીવાર છાની ન રહી શકી. અને રવીન્દ્રનાથ અને છતાં થયા ! એ કાવ્યોમાં પ્રાચીન ભક્તકવિઓની છાપ ઉઠી પડેલ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જયદેવ કવિના ગીતગોવિંદની મુદ્રા તો તેમાં સર્વોપર દીપે છેજ.

'નિષટ કહિને મન તોર' નામના એક ગીતમાં તો આ મુદ્રા એટલે સુધી પરખાઇ આવે છે કે ટાગોરના એક દાયમાં ગીત ગોવિંદની એક વ્રત હોવી જોઈએ, અને તેજ કાળે બીજા દાયે તે કાવ્ય રચાવું હોવું જોઈએ ! અર્થાત્ આભેદજ તે ગીતગોવિંદના કાવ્યની પ્રતિષ્ઠાયા છે.

પ્રાચીનેતનું જાણુ કેને સિર નથી ? ટાગોરનાં કવિતા, નાટક ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગ્રંથોમાં કોઈ નહિ ને કોઈની અસર જણાય છેજ. ચરિત્રાસ ને ચૈતન્યનો પ્રભાવ તેમની પ્રથમની કવિતા પર પડેલ અભ્યાસીને જણાઈ આવશે. કાવિદાસનો પ્રભાવ તેમનાં પ્રથમનાં નાટકો પર જણાઈ આવશે. કબીર સાહેબનો પ્રભાવ તેમની સારી ય શ્રીજસુદીભરી અગમ્યવાદની વિચારણા પર જણાઈ આવશે. આ સૌ પુરાણ છાયા અવસોદી અર્વાચીન અસરો વડે પ્રેમપ્રેક્ષ ગ્રંથોમાં તો તેમનાં સંગીત, કળા, ઇતિહાસ, નિબંધ, નવલકથા, ને ટુંકી વાર્તાઓ એ સહુ ગણાશે. જયદેવનું પ્રણયમધુર સંગીત તેમણે આધુનિક તાલલયમાં ઉતાર્યું અને 'ગાંડનર'ની ભાવસંધિ રચી. વાલ્મીકિ-કેતવનની વંકઠોક્ષામણી કલા તેમણે નવીન શૈલી દ્વારા સંપૂર્ણતાને શિખરે સ્થાપી અને માંદા અવનવું રસચૈતન અને ભાવસંભાર ભર્યાં. ગદ્યમાં તેમણે 'ઓલન' આપ્યું અને કાવ્ય જેટલું જ તેને સરસ ને ભાવસમૃદ્ધ બનાવ્યું. પદ્યની લલિતતા છંદાંય તેમણે સાચવી ને તેમાં સંગીતતાના ભવ્ય પરિપાક પૂર્યાં. આમ યતાં બંગ-સાહિત્યનો તેમને દાયે પુનરુદ્ધાર થયો. અને પશ્ચિમના સોળમાં ચતુર્થના સાહિત્યના પુનરુદ્ધારથી તે અનેતોયો થયો. પશ્ચિમના એ પુનરુદ્ધારમાંથી ભક્તિભાવ ગયો, પ્રભુશ્રદ્ધાગર્હ ને વર્તમાન જડવાદ ત્યાં ઝીંકાયો. પૂર્વના બંગ-સાહિત્યના પુનરુદ્ધારમાં ભૂતકાળની ભક્તિ ઉગરી—ઉદરી, વધારે સંસિદ્ધ બની. પશ્ચિમપૂર્વના Literary Renaissance નો આ સૂક્ષ્મ તદ્દાવન અને ટાગોરની મર્મ કોષ્ટ નિબંધમાળામાં આવે ભાવ બહુાયેલ છે. તેમની સારી નવલકથામાં પૃથ્વીથી પર લઇ જતાં સ્વર્ગપંથનાં પગથિયાં દ્રષ્ટિએ પડશે. આ ભોલ ને પરલોકને સાંધેલો સેતુ તમામ તેમની ટુંકી વાર્તાઓમાં નજરે તરી આવશે. ટુંકામાં રવીન્દ્રનાથે જન્માવેલ સાહિત્યનો ઉદ્ધાર સ્થૂરથી પર સૂક્ષ્મમાં. પાર્શ્વવધી પર પ્રભુતામાં, અદ્વાઈતી પર પરબલમાં. સદા—સર્વદા વિદરી રહેલ જણાશે.

રાજક્રિય સંક્રાંતિ પછી હિંદમાં દમણાં દમણાંમાં કક્ષાની લક્ષિતતાનો અંશ કેટલાકને ખુંચી રહેલો છે. અને તેઓ તો કક્ષાઓ સર્વ ઉપયોગીજ બની રહે—મનુષ્યોના હરનિશાના ક્રિકેટો જેવી બની રહે ને સંસ્થાઓની માફક તેમનાં બિન્નબિન્ન કાર્યો કરી રહે, એજ તેઓ ઇચ્છે છે. 'લક્ષિત કક્ષાઓ' પેટેના શીખજીની માફક દિનમાંથી ગદિષ્કાર પામે તે તેમને ઇચ્છે હોય એમ જણાય છે. કેવળ ઉપયોગી કક્ષાઓનું જ સાક્ષાત્કર્ય સ્થપાય અને મનુષ્ય—જીવનમાંના કલ્પસા કેવળ ઉપયોગવાદી જ બની રહે એમ પણ ખું કહેવું છે. અને એવા વિચિત્ર ભાવ વડે ગેરઘટ્ટ દેરવાકો લક્ષિતકક્ષામાં રહેલ સૌદર્ય, તેની નવનિર્મિત ન પિંજનમાં તેની કેવળ

અવગણના આદરી રહેલ છે. 'ગીતાંગલિ' જેવા ભવ્ય-દિવ્ય પુસ્તકની ય ઉપયોગીતા શી છે? એ પ્રશ્ન તેમને મન સદાનો ઘોળાંચો કરે છે. પરંતુ તેમને આ ખાતરી નથી કે અપ્રતિભ ભગવદ્ભક્તિ તથા સાંનર્ધ્યસર્જનના સ્નેહભર્યા કાર્ય વડે લલિત-કલાઓ સદાને માટે વિશ્વવિખ્યાત રહેશે. કવિતા વા સંગીત, ચિત્રકલા વા સ્થાપત્ય જગતને પ્રથમ સાંનર્ધ્યનું ભાન કરાવશે તે પછી તેનો ઉપયોગના ઉપભોગ શીખવશે એ નિશ્ચય છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ સાચું જ કહે છે કે "The future of poetry is immense, because in poetry, where it is worthy of its high destinies, our race, as time goes on, will find an ever surer and surer stay-કલાઓની અધિષ્ઠાત્રી કવિતાનું આ ભાવિ સામ્રાજ્ય તેમાં રહેલ સાંનર્ધ્યને આધારી છે. હિન્દુઓના ગાંધીય અને હિન્દુઓનાં સત્યની જોડણી તે ઝાંખી કરાવશે તેટલી તેની અસરભાવિ સમાજ પર રહેશે. બાકી સામાન્ય વિચારો માટે, ઉપરચોટીયા હકીકતો માટે તે સામાન્ય ગદ્યના કથાને જરૂરના છે અને તે સર્વ કોઈ ધંધાદોઓને માટે વા સાધારણ કેળવણી પામેલા માણસો માટે યોગ્ય છે. "કાલીદાસના 'મેઘદૂત'ને કે અર્જુના 'કેન્સરેવોલ્યુશન પરના વિચારોને' કોસ હાંકનાર પશુ સમજી શકે એટલી સાદી ભાષામાં મૂકી સમજ તેમ નથી. 'મેઘદૂત'ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તેની કૃષ્ણનાનું સાંનર્ધ્ય જતું રહે છે, અને 'કેન્સરેવોલ્યુશન પરના વિચારો' ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તે વિચારોનું ગોદવ નાસ પામે છે. સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં એ પુસ્તકો ચમત્કારહીન ને સામર્થ્યહીન થઈ જાય, અને તે છતાં ધંધાધારીઓને ને સામાન્ય કેળવણી પામેલા કેવળ કલાના ઉપયોગીતાને જ પિણાનનારા મનુષ્યોને એ ક્ષિત્તી ખૂબી અગમ્ય જ રહે!"

રાગોરની ગીતાંગલિને આપણે હવે લલિતકલાના એક અદ્ભુત નમુના તરીકે જ પિછાનીશું. ત્યાં અપ્રતિભ ભગવદ્ભક્તિ છે, ત્યાં સાંનર્ધ્યના અનન્ય ચમત્કાર છે. પ્રત્યેક તેના ગ્રન્થમાં જોઈશું આધુર્ય છે, તેટલું જ પુરાણ કાળનું અપ્રત્યેય સામર્થ્ય છે. પ્રત્યેક પદમાં સાંનર્ધ્યનું સ્વર્ગ શોભતું સહુદય વાંચકને વચ્ચેના વિના નથી રહેતું. આમ જોતાં રાગોરની પ્રભાવપ્રતિભા નવીન યુગના મનુષ્યો પર પ્રકાશ છે તેના કરતાં સવિશેષ તે નવીન યુગના કવિઓ પર પ્રકાશ છે એ કહેવું વિશેષ હિત છે.

ગીતાંગલિની કવિતા કેવળ નૈસર્ગિક છે. હવાત્માના ને પરમાત્માના પ્રેમભક્તિ ભર્યા સાધુત્તમની તે પ્રીતિમાં છે. દુનિયાના યુગ્મજ દરેકવચનો તે દીદિપ્તમાન દેવભાવના છે. ગીતાંગલિનું અંકકેક ગીત પ્રભુને-પ્રિયતમને સમર્પિત છે; સત્યતા, સ્નેહતા, આનંદતા, અમૃતત્વના રાગરાગેન્દ્રને તે સમર્પિત છે. અતંતતામાં દ્રષ્ટિ નાંખતા કવિ ત્યાં ઉમેજ છે, ચમત્કારની સાથ વાર્તાલાપ કરતો, તેને પ્રભુનો અનુસર જાણી સ્વાગત દેતો કવિ ત્યાં ઉમેજ છે, વામન ને વિરાટની અપૂર્વ કોણ અનુભવતો, પ્રકૃતિ ને પુણ્યનો અનન્ય નામ અવલોકતો કવિ ત્યાં ઉમેજ છે, અને આ કવિ-સંગીતકાર આત્મ-દાસ મસ્ત-મસ્ત બની નિઃ સ્વરૂપને વાસરી જાય છે. ને સ્વામીને સખા કંઠી પૂકારે છે. આ ખરીપર ગાયક તે રસીન્દ્રનાથ પોનેજ. માનવચાતુર્યની તે પ્રતિકૃતિ છે. પરબહની કીર્તિહાર છે. ત્યાં ઉભી 'માધારી કાયાની કદની' ધરેલ કવિ આનંદન પૂકારે છે:—

હવેતમર હું મ્હારાં ગીતદાસ તને સદા શોધતો રહ્યો છું. તેઓએ જ મને ધરધર ફેરવ્યો છે. ને મ્હારાં તથા વિશ્વનાં વિષયમાં જે કોઈ અનુભવ અને અનુભવજન્ય પ્રાપ્તિ તે સર્વ તેમની જ સંધાયનું ફલ છે.

મહાર્ સર્વ પદન આ ગીતો દ્વારા જ મને પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમજ જ મને અગમ્ય ભાગો દાખવ્યા છે.....

સદૈવ તેઓ મુજ મુખદુઃખરૂપી પ્રદેશના રસરહસ્યના પ્રયપ્રદર્શક બન્યાં છે.

.....ત્હારી કથાએને હું અમરગીતોમાં પ્રકટ કરું છું ને ત્હારાં રહસ્ય મહારા હૃદયથી નિર્જંગી રહે છે. શોકગણુ આવે છે ને મને પૂછે છે “ત્હારાં ગીતરહસ્ય અમને સમજાવ.” હું નથી જાણતો તેમને શો ઉત્તર આપવો. હું કહું છું, “અરે ! એવું કોણ છે જે એમના રસરહસ્યને સમજવું હોય ?” તેઓ મને હસે છે, ને નિતાન્ત તિરસ્કાર કરતા ચાલ્યા જાય છે, પણ તું તો મંદ સ્મિત કરતોજ બેસે છે. (વળી).....મહારાં સર્વ ગીતોના વિવિધ રાગ એકધાર બની અનન્ય પ્રણામમાં નીરવ પારાવાર પ્રતિ વહી રહેા.

હંસ જેમ માનસરોવરનો યાત્રી છે, તેમ સદૈવ મહાર્ જીવન એક અનન્ય પ્રણામમાં નિજ સનાતન વાસરચાનવું યાત્રી બની રહેા !

ગીતાંજલિની કાવ્યધારા આવા ભક્તિભાવથી પ્રેરાયેલ વહે છે, બ્યારે તેની અંદરનું તત્ત્વજ્ઞાન કબીરના પદોમાં પ્રકાશી છે તે પ્રકારનું શોભે છે. ધણા પ્રયાસોએ પણ કબીરનાં મૂળ પદ હાથ નથી લાગ્યાં એથી ગદ્યમાંજ એના મર્મ અહીં હું રજુ કરું છું:—

પહેલેજ પાને કબીરનું આ પદ ઉતારાયું છે:— ઓ અનુચર, તું મને ક્યાં શોધી રહેલ છે ? જો, હું તો ત્હારી સમીપ જ છું !

નથી હું મંદિરમાં, કે નથી મરજીદમાં; નથી હું કાખામાં કે નથી ફેલાસમાં. નથી હું ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓમાં, કે નથી હું ત્યાગ વા વોગમાં.

તું જો સાચો શોધક હશે તો તો સહસાજ એક ક્ષણમાં મને મળી શકશે.

કબીરજી કહે છે, હે સાધુ, પ્રજુ તો સર્વ પ્રાણનો પ્રાણ છે.”

રાગોરની ‘ગીતાંજલિ’માં આજ બાવવાળું ગીત આ નીચેનું છે:—

આ પૂજપાડ, બજનગાન, ને માજાના નાથ છોડી દે દાર સર્વ બંધ કરી મંદિરના આ એકાન્ત અધારા ખૂણામાં તું કોની પૂજ કરી રહો છે ? આંખે તો ઉઘાડ. ને જો. ત્હારો પ્રજુ ત્હારી સમક્ષ જ નથી !

કૃષિકાર જ્યાં કફિન ભૂમિ ખેડી રહો છે, ને સજાટ જ્યાં પથ્થર ફેડી રહો છે, ત્યાં તે છે. સર્વેના ધૂપમાં ને વર્ષાદની ઝડીઓમાં તે એમની સાથે છે,—પવિત્ર તુજ કંથા કાઢી નાંખ, ને તેની જેમજ ધુસરવતી જમીન પર ઉતરી આવ.

મુક્તિ ? મુક્તિ ક્યાં મળી રહે છે ? આપણા સ્વામીએ પોતેજ પોતાને સ્પષ્ટબધનોમાં સદર્શ સાંકળ્યો છે. આપણુ સર્વ સંગે જાનેજ તે સવાને માટે બધારો છે.

ધ્યાન ને સમાધાની જનનજમાંથી નીકળી આવ: પુરુષ તથા ધૂપનો પરિત્યાગ કર. ને તુજ વચ્ચે ફાટી જાય વા રજોદાય ત્હોય શું ? તેને મળ, ને કર્મયોગ આદરી તેની સમીપ શ્રમમગ્ન બનેા રહે.

બન્ને કવિ દિલસુદો કર્મજ્ઞતાને અવગજ છે, ઉંડી ધાર્મિકતાને સ્વીકારે છે.

કબીર અને રાગોર બન્ને ત્યાગ દ્વારા મોક્ષ નથી માની શકતા. કબીરજી કહે છે:—

સાધુ સમા જગત્પુટ ને અચગો કા તુ ધારણુ કરે છે ? જગત્પી દૂર લોકો અહમ સંગ કા તુ વમે છે ?

જો, ત્હારા પ્રભુ ત્હારી સમીપ જ છે અને એમ જતા ય તુ નો એકાન્ત રૂપી આ ધોર તરુર પર ન્હવવા પ્રયત્ન આદરી રહેય છે ।

રવીન્દ્રનાથ કહે છે —

ત્યાગ દ્વારા મ્હારે માટ સુકિત નથી આનંદના સદૃશ બધેનોમા હું તો સુકિતરમ અતુભવુ છુ.

*

*

*

ના, ના, મ્હાગ ઇન્દ્રિય દ્વાર કદી ય હું મધ નહિ કર. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધનાં સુખ ત્હારા પરમાનંદને વહશે

હા, ત્હારા આનંદીયોત્સવમા મ્હારા સકળે બ્રમ ને સસય બસ્મસાત થશે, ને મારી સર્વ વાસનાઓ ગ્રેમપરિપાકમા અન્તે પરિણુત થઇ જશે.

કમીર ને ટાગોર ઉભય પ્રભુપરાયણતા પર આવયો છે, ને મ્હે છે કે તેજ કાર્યઉત્તમ છે જે પ્રભુને સમર્પીય છે, ને જોમા સ્વાર્થને સ્થાન નથી હોતુ. કબીરજી કહે છે —

જ્યા સુધી મનુષ્ય હુ ને મ્હાર એમ પૂકાર્યો કરે છે ત્યા સુધી એનુ કાર્ય કેવળ નહિવત્ છે, જ્યારે તે બન્ને વણમે છે, ત્યારેજ પ્રભુપરાયણ કર્તવ્ય શક્ય છે.

રવીન્દ્રનાથ પણ ગીતાગવિદ્વાત ગાય છે કે —

ત્હારા મુખદશન વિહોણુ મ્હાર હૃદય શાન્તિચિન્તાનિ નથી માણુતુ. ને મુજ કાષે પરિ બ્રમના અપાર સાગરમા અનત આપ સ રૂપ થઈ જાય છે

મહાત્મા ઇમિતુ આ એક મહાવાક્ય ઉભય ક્રિષ્ણલક્ષ્મી વારવાર સુણાવી રહે છે: " The Kingdom of Heaven is within you " એ બાવનો રણુકો કબીરજી આ પ્રમાણે પાઠે છે —

દૂધવાડીએ ન જા એ મિત્ર, ન જા

ત્હારા શરીરમા જ તે દૂધવાડી છે

સહઅર્લકમલ પર તુજ આસન જમાવ,

ને ત્યાથી અપરિમિત સૌન્દર્યને નીરખ્યા કર "

ટાગોર પણ ગાય છે કે —

હાય ! જે દિન કમળ વિકસ્યુ, તે દિન ચિત્ત ચિચ્ચિત હતુ, ને મે તે જાણુ પણ નહિ. મ્હારી દૂષણાળ આની હતી, જનાય તે પુષ્પપ્રતિ મ્હાર ધ્યાન ન ગયુ

તે કાળ મે ન જાણુ કે તે આટલુ નિકટ છે તે મ્હાર જ છે ને આ સપૂણુ રસમણુપ્રે મ્હારાજ અતગ્ના ઉડાણુમા પ્રસ્ફુટિત થયુ છે

વારવાર એ મન્ને તત્ત્વો માનવચતુરને સમસ્ત વાનાવરણુમા ધ્રુમતા પ્રસન્નમન પ્રભુધ્વનિના મણુર્ધનો અન્ન સાક્ષાકાર કરાવી મ્હે છે

કબીરજી કહે છે —

આકાશ સંગીતથી બરપુર છે

અમૃત ત્યા નિર્ઝરી રહ્યુ છે.

તેની વીણાનું સ્વરમાધુર્ય હું સમજું છું.
 ને મ્હારે ઉર આનંદ નથી ગતો.
 ચંચળ વિશ્વનું ડોલન
 વ્યાં આરોહઅવરોહને પામે છે,
 ત્યાં મ્હારી ગતિ છે.

રાગાર પણ ગાય છે:—

ઓ મ્હારા નાથ! હું નથી જાણતો આપ કેવી રીતે ગાય છો! હું તો આશ્ચર્ય અપાઈ રહી
 નિરંતર એકધ્યાન આપને સમીપ રહું છું.

આપના ગાનનો પ્રકાશ અખિલ વિશ્વને અન્વણે છે; આપના ગાનનો છવનોએ છવાસં લોક
 -લોકોત્તરમાં વહી રહ્યો છે. આપના ગાનનું પવિત્ર ઝરણું શિશુમય અંતરાય ભેદી સંવેગ વહી રહ્યું છે.

મ્હાર હૃદય આપના ગાનમાં સંમિશ્રિત થવા અર્થે ઉત્સુક છે. પરંતુ પ્રયત્ન છતાંય એ તો
 સરહીથી જ રહે છે. બોલવા ઇચ્છું છું, પણ વાણી ગાન રૂપે પ્રકટ નથી થતી. બસ, હું મ્હારી
 હાર કબૂલું છું. ઓ મ્હાર નાથ! આપે મ્હારા હૃદયને આપના ગાન રૂપી પાશના અનંત
 રક્ષેમાં બંદી બનાવી દીધું છે?

બન્ને કવિઓ જગતને પ્રભુછની લીલા માત્ર ગણે છે. નામ રૂપ ઘાટ દત્ત્યાદિ તે
 લીલાનાંજ ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપો છે એમ પ્રમાણે છે. કબીરજી કહે છે:—

જલ, સ્થળ, અખિલ વિશ્વ તેની લીલા છે.

ધૌધિવી તેની લીલા છે.

લીલા દ્વારા જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે, લીલા દ્વારાજ તેની સ્થિતિ છે.

મારે ય જગત તે લીલામાં જ અતિ વિરામે છે, ને છતાં ય લીલા

સ્થનાર અદીદ ને અજોય જ રહે છે!

રાગાર કહે છે કે:—અસંખ્ય રૂપવત્તા આ ક્રીડાલપમાં મેં મ્હારાં પ્રેમ જોયા છે, ને અર્દાંગ
 ને નિરંજન ને નિરાકાર છે, તેનાં અને દર્શન લાધ્યાં છે.

બન્ને કવિઓ ગાય છે કે દયામય પરમાત્મા પોતેજ નિજ પ્રેમસ્વર્ગ સમીપ આપણને લઈ
 જવા અતિ ઉત્સુક છે. કબીરજી કહે છે:—

ઓ કબીર, તે તારા બણી મ્હારા બાવને આકર્ષ્યો છે.

હું તો મ્હારે આંગણુ સુતો હતો. ને ત્યાં તારા પ્રેમમય

સંગીતધ્વનિ વડે તેં મને જગાડ્યો.

જગત પારાવારના અત્યંત હંડાણમાં હું રૂખનો હતો, ને ત્યાં તેંજ મને

બચાવ્યો. તારાજ કર લગાવી તેં મને રૂખનો ઉગાર્યો—ઉદાર્યો.

એકજ શબ્દે, (અંકારના એકજ મંત્રધ્વનિએ) તેં મ્હારા બધે તોડી નાંખ્યા.

ને તારા હૃદયને મ્હારા હૃદય સમું તેં સંમિશ્રિત કરી દીધું!

રાગાર ગાય છે કે:—સંસારી જનોનો પ્રેમ અને સર્વથા સદૃષ આંધ્યા પલ્લ કરી રહ્યો છે,
 પરંતુ તારા પ્રેમ ને તેમના પ્રેમથી અધિકતર છે, તે અને દાસત્વની કૃપાલામાં નથી બાંધતો,
 કિન્તુ સ્વતંત્ર રાખે છે...

અગર મ્હારી પ્રાર્થનાઓમાં તને હું પૂકારતો નથી, અગર મ્હારા અતરમાં તને હું ધારણ કરતો નથી, છતાં ય તારો પ્રેમ સદૈવ મ્હારા પ્રેમની પ્રતીક્ષા કરી રહેલ છે.

જીવનમૃત્યુના ભેદ પણ ઉભય કવિઓ અજાણ રીતે આંકે છે. કબીરજી કહે છે:—

જીવનમૃત્યુ પર જુવો, બન્ને વચ્ચે વિશેષ નથી.

જન્મણી હાથ ને ડાખે હાથ બન્ને એકજ ને એક મરખા છે.

ટાગોર પણ જીવનમૃત્યુના સમત્વનો આજ ભાવ જણે છે કે—

આ જીવનઆંશુમાં પ્રથમ મે ક્યારે પ્રવેશ કીધો તેની મને જાણ ત હતી.

કઈ એ શક્તિએ મને મધ્યરાત્રીએ આ વિપુલ રહસ્યમાં અરણ્યકલિ સમે પિક્કસિત કીધો.

પ્રાનક્રાંતિ બ્યારે મેં રક્તિમા નિહાળી, ત્યારે મને લાગ્યું કે આ જગત્માં કઈ હું અપરિચિત ન હતો. આ નામરૂપરહિત અજેય શક્તિએ મ્હારી માતાનું રૂપ ધારણ કરી મને પોતાની મોડપમાં લઈ લીધું હતો.

આજ પ્રકારે મૃત્યુકાળે પણ એજ સદૈવ અને પરિચિત અજેય શક્તિ આપ પ્રકટ થશે. મ્હારું જીવન અને પ્રિય છે, તેથીજ હું જાણ છું કે મૃત્યુ પણ મને તેવું જ પ્રિય થશે.

માતાના હક્ષિણ સ્તનથી વિષ્ણુ પડેલ રૂપનગ્રસ્ત બાળક સહસા જ અન્ય ક્ષણે તેના વાગ સ્તનમાં નિજ આધ્યાત્મન મેળવે છે. અસ્તુ

આ રીતે ગીતાંજલિ હિન્દનો સનાતન શબ્દ રજુ કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિવિધ બાવવતી તે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમની વિચારણાને અજાણ બલ અને ઓજસૂ અર્પા રહે છે.

ગીતાંજલિની ભવ્ય છાયા ટાગોરના બીજાં સર્વ પુસ્તકો પર પડેલ છે. તેમની 'સાધના' મારી ય હૃપતીપદેનો ભવ્ય દોહન રૂપ કહી શકાય ઝક-ધર નાટક પણ કવિની એક અનુભવરેખાનું પ્રતિબિંબ માત્ર કહી શકાય. 'ખરૈયા મોરી નૈયા પારે લગા' એ લોકગીતનો રણકો ટાગોરને કાને શંકશાયના 'ધંહ મંનારે બવદુનતારે કૃપાપારે પાહિ મુરારે' ના સ્તોત્ર સમેજ પડ્યો, અને અમલ નામના નિષ્પાપ એક બાળકનું-મૃત્યુને આ આરે મેડેલ અને પેલે પારની જખના કરતા ઉઝા દર્દથી ઘેરાયેલ બાળકનું ચિત્ર ચીનરાણું અને Life is perfected by death એ ન્યાયે નિષ્પાપ એ અમલ અને અમૃતનરતે પામ્યો.

'રાજ' (The King of the Dark chamber) માં પણ એવીજ રૂપકઅંશિ (Allegory) આદિથી અંત સુધી ગુચાવેલ છે સુસ્યના રાજાની રાણી છે. સુરગમાં તેની હામી છે પણ બન્ને વચ્ચે ભેદ-આધ્યાત્મિક ભેદ હોડો છે રાણીને રાજાનાં દર્શન દુર્લભ છે, હારી રાજાના આવાગમનને ય અનુભવી શકે છે કારણ સુરંગમાં તન્મય છે, રાણીને નિજ રૂપનું, દેહસાન્ધ્યેનું અભિમાન છે. બન્ને તે અભિમાન વટ્ટે છે, રાણી રાજમય થાય છે. ને નાટકના અન્તિમ પ્રવેશમાં સોહાસ તે રાજાનાં દર્શન કીધી રહે છે. રવીન્દ્રનાથની ગીતાંજલિ દ્વારા 'મ્હારો અલ્પ આત્મા' નામક એક કાવ્યમાં આખા આ નાટકનો સાર કહેવાઈ ગયો છે. તને મળવા હું એકલોજ નીકળ્યો હતો. કિન્તુ નિરય અધકારમાં, આ કાણ મને અનુસરી રહેલ છે ?

એવું સાંનિધ્ય તજવા એકાન્તે હું સરી જઈ છું. કિન્તુ તેને હું નથી પરિહરતો.

ધૂળ નિજ ગતિ વડે ધરણીપર તે ધૂળ ફરડે છે. ને પ્રત્યેક મુગ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં નિજ મદાગેય મેળવે છે.

મહારાજ તે અદ્ય આત્મા છે, મહારા નાથ ! લગ્ન તે નથી ગણ્યો; પરંતુ અને તો તેની સગે ત્યારે દાર આવતાં લગ્ન ઉપર છે.

‘ચિત્રાંગદા’ એક અદ્ભુત નારિકા છે. કવિદાસની ચક્રતંત્રાની ભાવકલા ને ચિત્રલેખામંત્રી તેમાં મળેલી ગુણધેય છે. કલ્પનાની અદ્ભુત ખિત્રાવટ તથા માનવકાગણીઓના અપ્રતિમ કલાભિન્ન અલ્પ્યા ય નાટકમાં તરે છે. અને તે સાથે સ્ત્રીજીવનનો એક પ્રસન્નમન પડ્યો ઉડી રહે છે. અર્જુનને તે કહે છે:—નથી હું દેવી, કે નથી હું કોઈ સામાન્ય, પૂજા કરી માથે ધરી રાખો તેવી જે હું નથી. તેમ અવગણના કરી પછી માત્ર તેનું બરણપોષણ કર્યા કરો તેવી જે હું નથી. સંકટના પથમાં મને આપની પાસે રાખો, આપની ગૂઢ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો, આપના કલિનવ્રતમાં સદાય યવા મને અનુભવિ આપો, આપના સુખદુઃખની મને સાથી બનાવો ત્યારેજ આપને મારો પરિચય થશે. આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છું તે જો પુત્ર અવતરશે તો બાળપણથી જ તેને વીરશિક્ષણ આપી તેને બીજો અર્જુન બનાવી, એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ, ત્યારેજ મને આપ ઓળખી શકશો, મહારા પ્રિયતમ! ચિત્રાંગદા ગુજરાતી ભાષાનાતરકારો જણાવે છે કે આટલા જ શબ્દોમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા તથા કર્તવ્યનો કવિએ અતિ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો છે. ખરે, ચિત્રાંગદા પતિની સહચરી છે; રાત્રીની કીડાસહચરી અને દિવસની કર્મસહચરી છે. શેલીની Cynthie જેવી. “The woman exquisitely feminine, yet capable of being fired with male enthusiasm, & of grappling the real problems of our nature with a man's firm grasp.”

“શીશુપ્રેમની બન્ધ જવાલા ટાગોરના Crescent moon દ્વારા આપણને જણાય છે. બાળકોને મહાતાં શીખવું હોય, તેના નૈઋતિક પ્રેમક સ્વરૂપમાં, નિર્મલ દી તેમના રસસ્વરૂપમાં તેમને મહાતાં શીખવું હોય તો જરૂર આપણે ટાગોરના આ પુસ્તક પ્રતિ વળીશું જ. દુનિયાના સાહિત્યમાં એનો નોંટા મળવો મરજે છે.

બાળલીલા, સૂક્ષ્મઅન્વેષણ, બાળકદ્વારા પ્રકૃતિરહસ્યનો ખોલ, ગ્રીતાંજલિમાંના એ ગીતો મૂળ Crescent moonમાંના જ છે. અને તે સર્વોપર છે.

નવમકથાઓ, કલાસંજયી, સંગીતસંજયી નિમષો, ટુંકી વાર્તાઓ એ સર્વ ટાગોરની અનન્ય કૃતિઓ છે. ઉપરાંત દેશવિદેશનાં એમનાં સંદેશપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો પણ અનન્ય મનોહારી અને વિશ્વવંદ છે.

એપેરવાદી તથા નૌકાદૂખીનાં ભાષાન્તરો આપણે ત્યાં છે. એમની ટુંકી વાર્તાઓ તો અગણિત આપણે ભાસિકામાં વાંચીએ છીએ. માર્ગી તથા મુરમાલા, અપરિચિતા તથા કાષ્ઠકીવાલાની વાર્તાઓ ખરેખર ઉડી ને આવપૂર્ણ છે. નવમકથાકાર તરીકે બહિમની ધરોળરી ટાગોર કદાચ નહિ કરી શકે, પરંતુ ટુંકી કહીઓના કર્તા તરિકે તો તેમણે એક એવું બન્ધ ‘સાંદર્ભબધ્ન’ સાહિત્ય આપ્યું છે કે જે સનાતન આનંદજ વર્ષાવી રહે છે.

સંગ્રહસ્વરૂપમાં એમનો જપાન તથા અમેરિકામાં ઉચ્ચારેલ ભાવ—The Creed of Internationalism—અપૂર્વ ને મનનીય છે. દુનિયાનું ઇમણું ફિલ દહા આ ભાવ ઝીલી શક્યું નથી અને ત્યાં સુધીજ તેને શાન્તિ નથી. વિશ્રાન્તિ નથી, એ નિર્વિવાદ છે, આ ઉપરાંત કવિ સામાજિક સુધારણાના ય પ્રખર નેતા છે: એમનું ‘સમાજ’ નામક પુસ્તક ગુજરાતને સમગ્ર વિચારણા બહે છે જેનું જીવન ને કવન એકજ છે, કવન ‘રૂપજ’ ને નિજ જીવન જીવે છે, તેના કવન સંજયી આટલું નાપડા પછી જીવન સંજયી જણવાની જરૂર છે !

ટાગોરના કૃષ્ણ-સંવચમાંની એક આખ્યાયિકા.

મથુરાનગરીના દૂર્ગની દિવાલ પાસે ધૂળ પર છુદ્ધશિષ્ય ઉપશુપ્ત નિદ્રાવશ પડ્યો હતો. દીપકતેજ સહુ લેવામાં હતા ચૂકદાર નહોતો બધું હતું. આચર્યતા યોરતમ આત્મશબ્દે તારાઓ સહુ આગામિત્વ હતા.

—પણ સહમા તેના વલ્લભને રપસંતા કોના એ નુપુરકારના પદરવ હતા ?

આકસ્મિક અનુક્રમે તે નગરી ઉપોઃ ને ક્ષમાથીય તેની દ્રષ્ટિમાં એક યુવતિનું દીપકતેજ અળકી રહ્યું.

યુવાના યેનમા મહોદલ, નીરમોહિત, વ્યવસ્થાદિત રતનાવકાર સહુ તે નર્તિકા હતી.

દીપક નીચો દાળી યૈવના એ સુન્દરતમ યૈવનમુખ નીરખી રહી “ક્ષમા કર, મને ક્ષમા કર, ઓ યુવાન યતિ !” તેજે કહ્યું “ કૃપા કરી મુજ આગણુ આજ પધાગ ધૃસરવતી આ ધરતી તુજ કાજ અનુકૂળ રાખ્યા નથી ”

“ તારે માર્ગે જા, ઓ સુન્દરી,” યતિએ ઉત્તર આપ્યો, ને ઉમેર્યું કે, “ યોગ્ય સમયે હું તારે દાર આવીશ ”

ને સહસા એ કાળજકાળી રગનીએ નિજ દંત, વિધિત-ચમકારમા દાખવ્યા આકાશને એક પ્રેમ જાનિવ વાયો ને સુન્દરી સમય કમ્પી રહી.

માર્ગની તરફાખાઓ પુષ્પભારથી પિગતી હતી દૂરથી વીણના લલિત રાગ વસંતના પ્રેત્માલક પવનમા વિહરતા હતા.

પુષ્પોત્સવ ઉજનવા નાગરિકો સહુ વનપ્રદેશ વિચર્યા હતા.

મધ્યાકાશમાંથી પશ્ચિમાને ચન્દ્ર નીરવ નગરીની છાયાઓ આસીચ્છતે હતો.

નિર્નં એ નગરીના પ્રદેશમા યુવાન યતિ ચિચરતો હતો, ને ઉપર આત્મધરામાંથી પ્રણય-વ્યયીન કાકીવાના નિદ્રાશય અભિયોગગીત સણાતા.

નગરદાર વીંધી ઉપશુપ્ત દૂર્ગને એક તથા ઉમો રહ્યો. કાળજવરથી ધેરાયેવ, સારે ય અગ વસાયેવ કમ એ સ્ત્રી તેને ચરણ દિનાવતી એ છાયામાં દળી હતી ?

યતિ તેની સમીપ બેઠો; નિજ ઘુંટણમા તેનું ઘિર ટેકરી રહ્યો; જલવડે તેના અધરેલ બાજની રહ્યો ને આપ્રુ ય એ અગ મુગધ રજ વડે રગી રહ્યો.

આપ કાણુ છો, ઓ દયાસ્વરૂપ ! ” સુન્દરીએ પૂછ્યું યુવાન યતિએ ઉત્તર આપ્યો “ અન્તે તને મળવાનો સમય આગ્યો, ને જો, હું અહીં છું.” —“ અનુવાદક ”

મહર્ષિ ટાગોરનાં પ્રથમ દર્શને:

લખનાર: મિન્દુ.

પૂર્વમાં દિશા અજ્ઞવાળતો સૂર્ય ઉગે, ને જગત્જન તે જાણે ચે નહિ ! ને કદી એ પ્રભાકર એકજ દિન ઉગવાનો હોય તો ? અમારા નગરમાં નારાયણ ઉગ્યા, પણ અમારી પ્રજાએ તે જાણ્યું ચે નહિ. અમારાં અનિદ્ય એટલાં અધુરં હતાં; અમારો પ્રજા વર્ગ એટલો મોથો હતો. જગત્જન રસેંદુને આનિદ્ય દેતાં અમારા નગર જનો ભૂલ્યા;—અમારી પ્રજાને તે ન આવડ્યું. ગુજરાતના નંદનવનમાં જગવક્ત્રજ એકલોજ દિંડોયો; માત્ર એના અંતરથી—દેહથી—નયનથી રસસારિતા વહેતી.

પૌવનાંકિત મુખા કેમ વિશંખ કરતી દિડે છે, અંગીધરધારી ગાડી તેમ વિશંખ કરતી આવી, ને પ્રેક્ષકજનોના હૈયાના તારો ઝલ્યુઝળ્યા. અમારા પાટજનોએ પુષ્પો, અર્ધ્યાં; કાંઈએ જયધ્વજ કર્યો, ને સૌએ તે ઉપાડી લીધો. કાંઈક દૂર હું ઉભો હતો. અત્રાઝાદિત લલિત ચન્દ્રને સોલકંદ, નીલાળવા નયન રમી રહે છે, તેમ મેદનિથી. કંકણેષ એ રમ્યંદ્રને નીરખવા નયન દોડી રહ્યાં; જાણે એમ યતું કે સૌના અંગ પારદર્શક હે.ય, ને નમ્રો એ અભિયને નીરખે. અતે કાંકદૂર સિતિજ રેખાએ હોય, તેમ એ નારાયણ ઉગ્યા, ને નયનો નમી પડ્યાં. લંઝ્મભીની નવેદા પ્રિય-તમનેજ વાંચતી હોય છે, ને તોય શાથી પ્રિય સમ્મુખ લંઝ્મભીની યદ્ય લચી પડે છે, તેમ મ્હારે ચે યદ્ય. અતે રમ્યું કે નયનવક્ત્રજ નાથં બદ નહિં થોભે. કાંક સાદસ કરી મ્હું નેત્ર ઉંચાં કર્યો; ને નયન ભરી ભરી એમને નીરખ્યા. પૃથ્વીનિવાસી કાંઈ જગત્જન કાજ રવર્ગનાં હાર ઉધડે, ને શાં અલૅકિક રસ—પ્રભા નજરે પડે ! મ્હું ચે એવાજ અમૃતથાળ બેધા. તેજ ને લાવણ્યનું રસિક યુંચન, ને તેમાં ગાયત્રીપ્રમાણી પુરોજોત્ત્વજ વિમલતા.

તે એક સાધુ હતા, રધુનંદન રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરતા, વિશ્વાગિત્રને તો કહ્યા દરો. જગત્જને કલ્યાણઅભિષેક કરતા તેમજ આ સાધુ હતા. એમનામાં મેલણીઓની કોરેરતા નહોતી, પણ એમની પવિત્રતા હતી; રસિકોની મદલોહતા નહોતી, પણ લાવણ્ય હતું; પ્રકાશની બપુક નહોતી, પણ જ્વલનસત્વ હતું. આત્મની નિર્દોષતા હતી, યુવાનો ઉત્સાહ હતો, જ્ઞાની પૂજ્યતા હતી—અનુભવ હતો; જ્વનતેજશી બચ્ચતા હતી. જોણે જ્ઞાનને ગંભીર ક્ષાન, જગત્જનો પોગીદ કૃપ્યુચંદ્ર. મ્હને લાગ્યું કે કાળના પડદાઓ વૂંટી ગયા, ને અમૃતયુગના પાયાઓ મંડાયા. એ સૌ મ્હને વિરમણ યદ્ય કે દેવમંત્રણ ગીતાંગલિના અમૃતમત્રા ઉચ્ચારનાર તે આજ મહર્ષિ: ઉપાસાં કુંળા બાળભાવ દાખવનાર આજ મહાપોગી: સનાન સ્નેહની અમૃતકલાણુ દેનાર આજ મહાસિક: એ ચે મ્હને વિરમણ યદ્ય કે જગત્ જ્ઞેને નીરખી રહ્યું. વંદી રહ્યું તે આજ મહર્ષિ: વિશ્વના ખુજોખુજા ગીતામૃતથી ભરનાર આજ મહાગાયક: એ સૌષે હું વિસરી ગયો; માત્ર વેદ રી વિમલતાની એમની પુણ્ય ગંગા મ્હારાં નેત્ર સમક્ષ વહી રહી—એમનાં મોંધેરાં જાદ્યી નું જુઓ પડ્યો.

ગ્રન્થ-વિવેચના.

“ઈદુકુમાર” એક ગ્રંથ અવલોકન.

લખનાર ખટ્ટ ઉમરવાડિયા.

પ્રસ્તાવિકા.

કવિ ન્હાનાલાલના ‘ઈદુકુમાર’નું ગ્રંથ અવલોકન—એ શિર્ષક પરથી બે પ્રશ્નો ખડા થાય છે. પ્રથમ, ને કેટલોક સમય પહેલાં અલસ વાદવિવાદ ને અર્થાનો પ્રશ્ન એ છે કે ‘ન્હાનાલાલ તે કવિ કહેવાય?’ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા, આગળ કંઈક અંશે મહેં પ્રયાસ કર્યો છે, તેથી અહિંતો એટલુજ કહીશ કે ભારથી ઈદુકુમાર હાથે ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક વિધાસીઓને તો કવિ ન્હાનાલાલ ગુજરાતના સમર્થ કવિ તરીકે જાણીતા થયા છે ન; પરંતુ એવો પણ એક વિભાગ હતો કે જેમને ગમે તે પ્રકારની પણ ગુની કવિતા માનનીય હતી. પરંતુ હવે તો સમગ્ર ગુજરાતને કવિ ન્હાનાલાલનું કવિત્વ સ્વીકારવું પડે છે ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ ‘જયા જયંત’ ‘રાગરાગેન્દ્રને’ તથા ‘તાજ મહાકવિ’ના કવિએ પોતાનું કવિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે એ વિષય પર ઝાઝો વિવાદ તો રહેતો નથી ન. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે “‘ઈદુકુમાર’નું ગ્રંથ અવલોકન” —એ શું? એને એ ઉત્તર દઈ શકાય કે ‘ઈદુકુમાર’નું અવલોકન મહે ગ્રંથ કહ્યું તે એટલા માટે નહિ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ઈદુકુમાર’ બદ્દ છે ના, એવું નથી; પરંતુ ‘ઈદુકુમાર’ ગુજરાતને આખી દિશિએ માલમ પડે છે કારણકે તે સપૂર્ણ નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ‘ઈદુકુમાર’ માટે કવિએ લખેલ આખું હતું, ને તે ઇ. સ. ૧૯૦૮માં કવિએ કંઈક અંશે પાલ્યું. ‘કંઈક અંશે’ તે એથી કે તેના બીજા બે અંકો ગુજરાતના વાંચક સમક્ષ દર્શ મુકાયા નથી; અને તેથી ઈદુકુમારની સ્થિતિમાં ગુજરાતનો પ્રવેશ આખોજ હોવો એજ એની વસ્તુસંકલના વિ. ની ગુણ્ય કવિએ કેમ કરી છે એ વિશે ગુજરાત તર્જનિર્દેશ કરી શકે. આથી અપૂર્ણ ‘ઈદુકુમાર’નું અવલોકન મહે ‘ગ્રંથ’ કહ્યું, અને એ કાણ્યથીજ એ પુસ્તકમાં આવતા પાત્રોના ભાવો પૂર્ણ રીતે મહે અર્થા નથી; કારણ કે ને અપૂર્ણ મૂર્તિઓ ભવિષ્યમાં કિયે પડે નશે તો, એમના વિધાતા કવિ ન્હાનાલાલને જાણે છે.

હવે હું પૂછીશ કે ન્હાનાલાલની કવિતા એ કવિતા કહી શકાય કે નહિ? કારણ કે જો એ કવિના કહેવાય તો ‘ઈદુકુમાર’ એક ગ્રંથ છે, નહિ તો નહિ.

કવિએ ‘હિમાગા’ એવોજ એક પ્રશ્ન મૂક્યો છે. હિમાનો કળાવિધાન નાયક સંશયે રહ્યો છે કે ‘અન્ન સુંદર’ કે કવિના; કવિનાનો એક મૂખ્ય ગુણ કદાચ આભોથી જડી આવશે અન્ન-કવિતાની વાત કરવી એજ દર્શાવે છે કે આકર્ષ, કવિનાનો મૂખ્ય ગુણ છે; ને એથીજ કવિઓ સુંદરીને

કવિના રૂપી ગણે છે; ને તે જોડું નથી. કવિતાના પદપદે જ્યેમ લાક્ષિત્ય ઝરે છે, તેમ સુંદરીનાયે પદપદે લાક્ષિત્ય ઉછળે છે; એટલે કવિતામાં લાક્ષિત્ય ને માધૂર્ય હોવું જોઈએ. સાદિત્યંપણકાર કહે છે કે કાવ્યં રસાત્મકં ચાક્યમ્ । એ રસ એટલે હૃદયઝરણ ને એજ કવિતા. તો મહેને કહેશે, કે ગિરિટોચથી વ્યારે ઝરણ ઉતરે ત્યારે એ ખાટ શું એવા નિયમો હોય છે કે એને સીધે પથેજ જરૂં, ને એવા કૃત્રિમ ઝરણાં શું સુંદર લાગે છે ? તો ઝરણની ઉપમાંધારી કવિતા ખાટ નિયમો શા સાર આવશ્યક હોય ? હૃદય જાગે ને એમાંથી નિર્મળાં ઝરણ વહે એજ સંગીત, એજ વાણીનું ડાહ્ય, ને એજ કવિતા.

*

*

*

—ને ‘કાવ્ય એટલે શું’ એ પ્રશ્ન જુદા જુદા સાક્ષરોએ આલેખ્યો છે, એમ કહેવા કરતાં જુદા જુદા હૃદયે આલેખ્યો છે એમ કહેવું એ વધુ ઉચિત છે, કારણકે હૃદય એ કવિતાનું સ્થાન છે, ને હૃદય ખાટ નિયમો નથી હોતા. શબ્દશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ અલંકાર ને છંદની આવશ્યકતા વધુ જુએ છે, તો હૃદય ભાવનાના જીવનનારો હૃદયજાપને પ્રાધાન્ય આપે છે. એથી રમણીસાચી પ્રતિપાદક શબ્દઃ કાવ્યમ્ । (રસગંગાધર), તો નનુ શબ્દાર્યો ચાક્યમ્ । (હરદટ) વિગેરે વ્યાખ્યાઓ અપાય છે.

*

*

*

‘ ઇંદુકુમાર ’

વતનના સ્વદેશાભિમાન સાથે, ગૃહના મુઘડ પ્રાંતોની રસિક ગુંથણીથી કવિ કથાનાં આરંભ રે છે.

‘ મહાર ’ વતન ! હા ! મહાર ’ વતન !

મહારી માતાની બરમ-અકિત ભૂમિ !

મહારા પિતાના જીવન-સાક્ષ્યનો દેશ !

અમર રહો, તે પૂણ્યવન્તુ મહાર ’ વતન !

પુરૂષની એ સ્વદેશવાંચનામાં, કવિ લખેનો ગુરૂમંત્ર દિયો છે :

‘ લમ પ્રાણવિકાસનું નત છે,

સ્વર્ગપંથનુ પર્ગાથનું છે,

માનવજાતનો ધર્મ માર્ગ છે,

પરણું તે તો પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા.

ગુરૂશતની લખણીથી તો કાષ્ટએ અગમ્ય નદિ હોય. એ ઉદ્દેશથી જોવાર્ધનશમભાષ્યે ‘ હિંદુ જાતની કૃત્રિમતા ’ લખી; એવા ઉદ્દેશથીજ દિતચિંતક રસભિમાંસકાની શીતરુશી રચાય છે, ને રચાશે. જીવન વિનાડવું, એટલે જીવી મરવું નદિ, લમ એટલે દેહની સંધિ નદિ, પરંતુ ‘ પરણું ’ એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા. રસજાગની આવી દીક્ષા મને તેનેય ગુરૂની ઉપમા નથી આપતી ? માનવજાતનો ધર્મમાર્ગ દાખવવો, પુરૂષ-સ્ત્રીની બેલડીની ઉત્તમ પદ્ધિની ઝાંખી કથાવી, મનુષ્ય પર એથી અધિક શો ઉપકાર હોય ? ગુરૂશતમાં શ્રીસમાજ નિર્મળ છે, ને એથીજ ગુરૂશત પછાત છે, એવા શ્રીમડળને એમનાં કવિનો આ ઓછો સદેશ છે ? ને આપણી સમાજ ! એ સમાજના આનિષ્કારોને આ શું ઓછો મોઘ છે કે :

‘આત્મા ઝોળખે તે વર, ને ન’ ઝોળખે તે વર’ આ-મા, દેહ નહિ
ને કાંતિ પ્રમદા બાબી પાસે માંગે છે કે:

‘માણુ ? આખીરા ? બાબી ?

પતિ ! પ્રમદા ! પતિ !

નહિં અધુરો નહિં સંગ્રાવડો’ (વિગેરે)

ભારતના સ્ત્રીશાસ્ત્રની અધિક્ષાતા સીતાદેવીના પરમપૂજ્ય નામને તો સૌકાં સંભારે છે. કાંતિ પશુ એ દિશામાં તો એમનું અનુકરણ છે. કાંતિને ‘પ્રેમયાળ ભરી ભરી પૂજવા ચૂકદેવ નેહએ છે’ સામ, મેદ: દસ વિ.થી તો પશુએ પતિ પૂજતા હશે, પરંતુ ‘પ્રેમયાળથી કેટલા પૂજ્ય છે એ કોને અનુષ્ઠુ છે ? ને એની કેટલી આવશ્યકતા છે ?

કવિ મીઠુને કહ્યું હતું કે: ‘He for God & she for God in him.’ પરંતુ પ્રમદા તો કહે છે કે:

‘રસ રાગની આપણે તો રાણીઓ,

પાછાં એટલું પુરૂષો તો પીએ,

વાણી વરસે એટલું જગન પામે.”

જગત, આકાશથી વરસતી અમૃતધાગ જેમ ઝીલે છે, પ્રમદા કહે છે કે પુરૂષ પશુ તેમજ સુંદરીના રસદાન ઝીલે છે. પરદેશના દખથી આ શું કુચ્ચનર દ્રશ્ય-આદર્શ નથી !

પ્રમદા યુગરાતની એક વનિતા છે કાંતિને પ્રમદાની રમગીતમાં જીવનચિતારની અન્ય કળા કવિએ દર્શાવી છે રમરાત્રના નિયમે પ્રમદાને જેમ જાણ છે, તેમ હાસ્યને આનંદની મુરખિયે નેને અનુભવી નથી. નજીકને બાબી કહે છે કે:-

‘ત્યાં તો પુરૂષના પગમાં છે, જુરકી નાંખશે !’

કવિએ યુગરાતી બાપાની સમૃદ્ધિ કેટલી વધારી છે, તે તરફ હવે વળતું એક ભાષામાં પર બાપાનો આહો છંદકાવ થાય, તેથી એ બાપાની સમૃદ્ધિ વધે છે. પરબાપાના રાખ્દો કેટલે અશે હોવા જોઈએ તે ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ કવિ ન્હાનાલાલે યુગરાતી બાપાની સમૃદ્ધિ વધારી છે, એમ ઘણાને માન્ય નહિ ચાય. તેથી આ પ્રસંગે હું કહીશ કે ‘ભાષાની સમૃદ્ધિ માટે વ્યવહારની પેઠે સેવક દેવડ આવશ્યક છે; ને કવિ ન્હાનાલાલે એ ત્રણ રીતે એ સાધ્યું છે. જુદાજુદા ગામ પરગામના નિવાસથી, તથા કાઠિયાવાડ જેવા પુરાણ સંસ્કૃતકોપના સહવાસથી જેને અંગ્રેજીમાં Provincialism કહે છે તે જુદાજુદા સ્થળેથી મંધરી લાવી યુગરાતી બાપામાં તેમણે બહુ સુંદરતાથી ગોઠવ્યા છે. સેવકદેવડનું બીજું સ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્યને અપૂટ ભંડાર છે. જેમ માતાના બધાય અવકારો પુત્રી અસર મુટે બંધ જતી નથી; તેમ યુગરાતી સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રધાન રાખ્દો વપરના નથી. આમે કવેરી જેમ મોતીના યાજમાંથી એકજ મોતી ઉઠે છે, તેમ કવિ ન્હાનાલાલ યોગ્ય પ્રસંગે યોગ્ય રાખ્દ ઉપાડી લે છે. એમની નવી શૈલિ આના દશાંત રૂપે ઉપયોગિ થશે. આનું ત્રીજું સ્થાન પરબાપા છે. યુગરાતી બાપામાં અંગ્રેજી રાખ્દો આવે, એ હવણાં હવણાં અડીક લાગે છે. અંતિ કારણ એ કે ઉતાવળના નેટલા જોસથી અંગ્રેજી ભાષાનો પગસંચાર થયો, ને તેને લીધે એ વિદેશી ભાષા પર આપણા દેશીઓનો નેટલો મોહ થયો, તેટલેજ અશે હવે

પ્રત્યાષ્ટાત થાય એ સ્વભાવિક છે, ને તેથીજ એ ભાષાના પારંધાન પર આપણને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ ફારસી-હિંદી ભાષાનું એવું નથી. દેહના રંગથી આત્મા જેમ રંગાય છે-કેટલીક પળોએ એકલીન થાય છે, તેમ મુસલમાની સંસ્કારો અમૂક સંજોગોને લીધે આપણા સંસ્કારો નેડે ગુંથાયા છે, ને તેથી એ ભાષાના શબ્દો કેટલેક પ્રસંગે બહુ સુંદર લાગે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી શબ્દોની પ્રીતિનું બીજું કારણ એ છે કે આપણી ભાષા સંપૂર્ણ રીતે ફળવાંધ નથી; ને ખાસ કરી ઝનુનમાં તો તે અધુરીજ છે, જે રસે એ ભાષામાં ઠીક ભરે છે; આથી રસના કંઠોર પ્રસંગે એ ભાષા ટેકા રૂપી નિવડે છે.

છેવટે જુનાચયેલ, વ્યવહારથી અળગા ચયેલ શબ્દો કવિ વીણી આણે છે. મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં એક ગુણ છે કે ભૂતકાળના ગૌરવને અદ્ભૂતતાની આંખોથી જોવું, ને એથી જુના ચયેલ શબ્દો બહુ આનંદદાયી હોય છે.

*

*

*

કવિ ન્હાનાલાલ એક ચિત્રકાર છે. પિંછિને રંગથી તો એમણે ચિત્રો નહિ દોયાં હોય, પરંતુ કળાનો ઉત્તમ નમુનો-શબ્દચિત્ર, એના તેઓ અભ્યાસી છે, ને આના દર્શાતરણે એમનું 'ધણું' કાવ્ય મ્હારે મને તો એના ઉત્તમ નમુનો છે. વાણીના ડોલન જોડે, સંગીતના ઉલ્લાસ જોડે, વાંચકનું મન વિહરે છે, ને એની આંખો સમીપ ચિત્ર પટ દોરાતો ચાલ્યો જાય છે. તે શિવાય એવા છુટા છવાયા પ્રસંગો પણ ઓછા નથી; જેવા કે: વનની લીલમહીલી અટારીએથી; વિધાનીનો કુમકુમયાળ વિગેરે.

કવિ કળાના એક ઉપાસક છે. આ સૂત્ર ધણીને માન્ય નહિં હોય; ને એ સત્ય હશે કે કદી વિશ્વાસીની ટોચે કવિ નહિં ચડ્યા હોય, હિમાદ્રિની ઉપા એમણે નીરખી નહિં હોય—નીરખાવી નહિં હોય, પરંતુ જગતનું અંભોધું, ને બીજા કો અદીક એવું કાંઈયે જેમાં સમાધું છે તેના,— સુંદરીના, ને તે સુંદર સુંદરીના તેઓ એક મહાન પૂજક છે. સુંદરીના પૂજક ! કેટલાક જુદા સમક્ષ આ વાક્ય નહિં બોલાય; કેટલાક એનો પચરંગી અર્થ કરશે, મનનું એમના અર્થમાં તરી આવશે, પરંતુ હું તો એ ભાવનું એક દર્શાતજ કહીશ:

‘મધુમુખી કાવલના દર્શન દુર્લભ છે.

તો સુધામુખી સુંદરીના, સુલભ ક્યાંથી હોવા.’

પ્રથમ તો ઈંદુ, સુંદરીના મુખદર્શનનો પિપાસી છે, ને મધુમુખી કાવલ કરતાં સુંદરી એને વધુ પ્રિય છે. સુંદરીના મોતીયાળસાં હંધાં જેવો આ ભાવ જેને નહિં સમજાય તેને કવિના દેયાં કદીય નહિં સમજાય એમ હું માનું છું. તો એ વિશે વધુ ચર્ચા શા સાર હોય ?

(અપૂર્ણ)

સાભાર સ્વીકાર: “ગઝલે-રંજુર” (સચિત્ર) લેખક: ‘રંજુર’; ચિત્રકાર: ર. મ. રાવળ. પ્રકાશક: ન. કે. શેઠ, હાંસોટ. કિ. રૂ. ૧-૦-૦.

—અધિ.

વિધિ !

(રાગોરની એક કથા)

અનુવાદક

દિશેરીલાલ શર્મા.

હું એને દેવી માનતો ને હૃદય પુષ્પોથી વધાવતો તોયે મ્હારા અતરના એક ઉજળા હૃતા એ મ્હાં લોકે જાણુના ને નવિન પણ એમજ ધાગતો શેફાનિની પાદડી અકાળે ખરી હોય, એવું એનું નૌદર્શ હતું. મનુષ્ય એને માટે અયોગ્ય હોય એમ ધારીજ પ્રભુએ એને પોતીથી કીધી હતી. એનું વાનસ્પ્ય મરુડ હતું પણ એ હાન્યમયી ન્હોતું અદર કાઢકે પનાની દેખાતી. એનું કારણ એનું વૈવચ્ય હતું એ હિંદુ મનારની વિધવા હતી તોયે મ્હાર હૃદય એનેજ પૂજતું. દર પ્રભાતે હું એને આગે વેતેતો, ને એનેજ પુમતી પ્રમા માની સ્નેહાન્વિત અર્પતો પણ એ જાનના એટલેથીજ નાટકતી આમ કાણ દિન વીતી ગયા પ્રતિદિન હું એની મૌનપૂજા કરતો પણ ધીરે ધીરે એ રસસરસર ઝનકાયુ આગમમા મ્હને નોતું જાન કે એની જાનના તો પર્વત પરનો પ્રવાહ-એને મ્હાર જવા જોઇએ ધીરે ધીરે એ જાનના મૌનમમાધિથી મનુષ્ય ના થઈ, હૃદય પિન્દર એને ન્હાના પડયા, એક દિન હું કાણ લખતો હતો, એનામા મ્હાર કાર્ય અટક્યું ને મ્હારી પ્રતિ પડેગે દોડી ગઈ. આમ આકસ્મિક હૃદયમૂર્તિની ત્રેજા આગળ સ્થાપના થઈ તે પ્રવિતમમા મૂર્તિમત થતી હતી પણ એ મ્હને ના રૂચ્યું દેવી આત્માને કાર્ત મ્હારા શબ્દોમા જડાય ?

આમ મ્હારો પ્રણયગાડી ફીડતી હતી એને એક દિન નવિન આન્યો એના હાથમા એક બીકું હતું મલક મરમાતા તેણે તે મ્હને આપ્યું ને કહ્યું 'મ્હને કવિતા કરનાતો શોખ થયો છે પણ મ્હને પીગમ નથી આવડતું તું એ મગ્યે સુધારીશ ?'

નવિનને કવિતા રચનાનું સુખ્ય, એથી મ્હને મઠિ આશ્ચર્ય થયો આ વીજળીના ચમકાર જા ? મ્હે એને બહુએ તાર્યો, પણ નિષ્ફળ પતિનો નવો પ્રેમ જોવો અદકો હેમ છે તેવોજ મોહ નવિનનો હતો, કવિતા વધુ જોડે એને પ્રણયપ્રયોગ થઈ હતી મ્હે એના, મગ્યો જોયા એનો વિનય પુરાણો હતો જગત્તુ બ્રહ્માડ જોડે જુનો ને તેજોજ નવો હાગતો.

"પણ નવિન" કાણક કુન્દલવધી મ્હે પૂછ્યું "તું જોનો પૂજારી છે, એ દેવી કોણ છે એ તો કહે ?"

નવિને હસતા હસતાજ કહ્યું 'એ મ્હને દણ્ડુ જડી નથી એ તો મ્હારે જાવનાની છે "

'હીઝ જા, હું સુધારીશ" કહી મ્હે નવિનને વિદાય કર્યો.

એક પછી એક નવિનના મગ્યો મ્હે ગાઝ્યા ને ધીરે ધીરે એ વિનયમા મ્હારો વસ વધ્યો. ન્હાગ સુખના હૃદયને અતરજોનનું ધામ મન્યું. મ્હારી જાવના મ્હે એમા જડી મ્હાન નામ સાથે જોડનાથી જે આત્મા અપરિત્ર થશે એમ હું માનતો એને નવિનના મગ્યમા પૂમપૂમ્મ ડરી મ્હે સ મોર્ધા એને અતરથી આમિગન દીરા-એની પ્રશસામયજ હું થયો અતે એ રસ વધ્યો કથનાનાની પોતીએ મ્હે જગત્તુ એનામય બનાવ્યું-એને પ્રિશ્વમય લેખી. આમ કાવ્યો ગયામા-દૂરા થયા-નવિનના કાન્યો એમા જડાતા ન્હોતા એ મ્હારાજ થયા-મ્હારાજ હતા-માન નવિનનું તો નામજ હતું

કોઈ વેળા નવિન કરેતો "મ્હને આ બધું સાચી જડ્યું ? એજ ન્હારા અતરમાં હતું, પણ મ્હને એ આવડતું નહિ,"

કાળક્રમે રમાને પ્રવૈત મળતાં. કાંઈક મિત્રભાવે-કાંઈક પરિચીત સંબંધથી એકમેકને સંબોધતાં. કાંઈક પ્રસંગે રમા હૃદય-વાર્તા-આરંભતી ને પરોપકારશીલ પ્રવૈત. રમાનાં મનોરાજ્યમાંનો એ પ્રવેશ શાંત રીતે સ્વીકારતો. આમ સમભાવ વધ્યો, પરોપકાર વૃત્તિથી, અગર સહજ ઉત્કૃષ્ટ આરિચ્ચથી પુરૂષ એ સમભાવ નીભાવતો-આગળ વધારતો.

*

*

*

કુદરતી નિયમ પ્રમાણે પ્રવૈત-રમાની મનોવૃત્તિઓ કાલક્રમે થોડી થોડી બદલાતી જતી. રમા, પ્રવૈત તરફ માનની દ્રષ્ટિઓ વધુ નાંખતી; એના ગુણ-ગૌરવ ઝીલવા એ વધુ તત્પર થતી; કાંઈક વાર આશા, અભિલાષા નેવું ધીમે ધીમે સ્ટુટ થતું. પ્રવૈતની મનોવૃત્તિઓમાં વધારે રૂપાંતર નહોતો. તેને મન રમા માત્ર વધારે સમભાવગ્રસ્ત જણાતી; ને તેથી તે વધુ સ્નેહાળ યતો.

*

*

*

કાળની થોડીક ભરતીઓ પછી રમાનું પ્રમદાત્વ વધુ પ્રગટ્યું, અને પ્રવૈતની અનૂપમ હૃદય-સહચરી થવાની ને પ્રથમ અસ્પૃટ આભાસ માત્રે દેખાતી, તે આશાસ્પૃટ થતાં, પ્રપુલ્ક ફુલસમી તે વિકસી. અતે એને એજ ઉલટ ઇચ્છા થઈ કે પ્રમોદ સંપર્સ્વ મ્હારોજ કહેવાંય-મ્હારોજ' થાય. સુંદરીના હૃદયમાં આ સર્વોગવ્યાપી અભિલાષ પ્રગટતાં બહી મનોવૃત્તિઓ એક માર્ગી થઈ; લાસિત્ય સહજ સ્ટુર્ધું, ભાવ-કળા વિકસી-પ્રપુલ્કી; એના સર્વ પ્રાણોમાં એક જ્વલન્ત અભિલાષા મુતિમંત બની, સર્વોપરિ થઈ.

*

*

*

પુરૂષને આના પડછાયાયે ન પડ્યા. કાલવાર રમાની આપ્રણયસુરભિ પમરતી ત્યારેતે એટલુંજ ધારતો કે રમા કાંક વધારે સ્નેહાળ થઈ છે. અંતરભાવ દર્શાવવા રમા બહુ બહુ 'પ્રસંગો ખોળતી; ને કાંઈકવાર તો અધીરી થઈ કઈક કઈક દટ નિશ્ચયો પણ કરી નાંખતી. અતે એક દિન એવો પ્રસંગ મળ્યો. એની અધીરતા-ઉત્સુકતા સર્વ દિશાએ ઉભરાતી; ને છતાં તે સંકોચાતી. પ્રવૈતની એવીજ વૃત્તિઓ નથી એનું એને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. આ સંકોચના પરિણામે એને નય થયો કે 'પ્રવૈત મ્હને નહિ સ્વીકારે'. એના સર્વ ગાત્રો વિદ્વિજ-વ્યથ થઈ ગયા. યૌવન ને ઉત્સાહ, આશા-નિરાશાની ઇંગો ઉછળવામાંડી. એક પણ કાંઈ અટીક રાકિત તેના આખા અંગમાં ધૂમી રહી, ને અતે પ્રવૈત ઉપર વિનય મેળવવાની એક મદાઆકાંક્ષામાં પરિણમી. કાળક્રમે તેણે વિનય માટે શરૂઆત કરી ને પ્રવૈતની સુમનતા ઉપર સુંદરીની આશાઓ ગેલવાઈ; પરંતુ એવે વિનયોત્સુકતાથી અભાણે રમાએ અંતરવૃત્તિઓ દર્શાવી દીધી. પ્રવૈતને કાંઈક આઘાત થયો-કાંઈક વિરમય મેલો; પરંતુ સૌજન્ય-શાલી પુરૂષ મનોવૃત્તિઓ છૂપાવવા મચ્યો-મિત્રતા અને સમભાવ જળવી રાખવા તે પ્રયત્નતો. રમા તરફની યોનાની સદ્વૃત્તિ, મિત્રતા ને સ્નેહાળપણ એના હૃદયમાં તરવરી આવતાં, તોયે તેણે રમાને સ્પષ્ટ જાણાવ્યું કે પ્રપુષ તેનામાં નથી.

*

*

*

રમા-પ્રવૈતની સ્નેહાળ મિત્ર એકદમ ઓછી થઈ ગઈ. સ્નેહ, પ્રવૈતને અનુચિત લાગ્યો. પ્રસંગોપાત મિત્રભાવે વર્તન થતું. આ શાથી? -રમાની સાદસ વિન્યાકાંક્ષાથી ?

ગુજરાતના અતિથિને:

પ્રેમલ પાયાં પાન, અમારા અણમોહાં મહેમાન,
જીવન ઘેલા, જયવન્તાં, તુજ દિલનાં દીધાં દાન,
એ રાગમાં રાગ રવિનો રવીન્દ્રનાં મન્માન.

પ્રેમલ પાયાં.—

અનેરી નોકા તણુ તુજને દીધું સુકાન,
વમળને તેં વટાવી હો ! દીધા વહાલા અભયનાં દાન.

પ્રેમલ પાયા—

નોતમ વિશ્વને પાયા ગીનાંગલિનાં પાને,
મુખવ્યારે ! જીવન ગેટયાં મુખન મોહયા રૂડા ચોગાન.

પ્રેમલ પાયાં—

કવિવર ! વેરતો રેજે, નવરંગી મધુરી લહાણ,
જીવન બહુલાવતા બાળથી શુભ રેજે જીવનનાં ગાન.

પ્રેમલ પાયાં—

લલા એ સારતભદ્ર ! વમંતી વહાલ કેળં ફાલ,
ફેલવજે, તું ફેલવજે મીઠાં બીને તું ભારતી બાલ.

પ્રેમલ પાયાં.—

પ્રભુથી માગીએ એવું મુગોયુગ અહિં તુજ રહેલાણ,
ઉભળી દેશ આ ખ્યાસે પરમ શાંતિનાં પાજે પાન.

પ્રેમલ પાયાં.—

—દલપતરામ પ્રાણશંકર પાઠક.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

આગ્રહ છે, ઉદ્ધમ છે, ઉત્સાહ છે,
તો શું છે અછત અવનીમાં ?

—નડાનાલાલ.

એક વ્યક્તિ તરીકે ન ગણાવું એ શું જગતમાં મ્હોટામાં મ્હોટી જોશરમી નથી ? મ્હાફ મ્હારાપહું અને સ્વયંભાવ છોડી દેવાં, જે વિશિષ્ટ અને નવાં કાર્યો કરવાને હું સરળથો હોઉં ત્હોને વાણકર્યાં જ રહેવા દેવાં, અને જે સો કે હજાર માણસનાં વિચારમ્હોણાં ટોળાં લેગો હું ભગ્યો હોઉં ત્હોની સાથે તણાયા કરવું, —આથી વધુ ખરાબ શરમ ખીછ શી હોઈ શકે ?

—એમર્સન.

શસ્ત્રવૈદ્યો જેમ અણુધાર્યાં ઉપયોગ માટે ચોતાનાં જોખણે હાંમેશાં તૈયાર જ રાખે છે તેમ તું પણ દૈવી અને માનવી ઘટનાઓની ધુન તુરંત તુરંત ઉકેલવા કાળે ત્હારા મિદ્ધાન્તો અને ભાવનાઓને હાંમેશાં સજ્જ અને સચેત રાખજે.

—માર્કસ આરેલિઅસ.

અન્યના ગુણની પરીક્ષા કરવી, એ ગુણનો જાને ઉપયોગ કરી આનન્દ અનુભવવો, અને એ આનન્દ પામવા અન્યના વાંચનારાઓને સમર્થ કરવા, —પોતે મુરસ અગ્નિ જમવું અને ખીજતને જમાડવા, આ આનન્દની ઉત્તમી આપવી, —જે જ અન્યપરીક્ષકનો અભિલાષ હોય છે; એ અભિલાષ જેને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી.

—ગોર્વર્ધનરામ.

જે એકય પાખડને આધારે ટકે છે, અને જુહાણાં ઉચ્ચારવા તથા આચરવાની આપણને આજ્ઞા કરે છે તે એકય સાથે આપણે રહેજે સંજન્ય રાખવાનો નંધી. કહેનાય છે કે શાન્તિ સાધવવાને તેવું એકય ચાલવા દેવું. શાન્તિ ? એમ તો આજમુઠાં પશુઓમાં કયાં શાન્તિ નથી ? ગંધાતી કબરોમાં કયાં શાન્તિ નથી ? —આપણે જોઈએ છીએ તે હવન્ત શાન્તિ, ચેતનહીણી નહિ.

—કાલમિલ.

સૌ યે સૌન્દર્યવન્તાં અજરઅમર આનન્દનાં પ્રેરનાર,
ત્હોનાં લાવણ્ય નિત્યે વધુવધુ ખીલજો, —નાશ ના પામનાર;
ઉદ્યાં, એ તો સદા યે વિદલ નીરવતાવન્ત કેા ધામ શાં, ને
મિટ્ટાંમિટ્ટાં જ સ્વપ્ને અભરભરી શી જોવી ઉંડી નીંદ આણે;
ને શાં આદોઅ્ય દેશં મધુર અમી ગરી ચેતનાઓ કુરુણે ! —
પ્રેરે શ્વાસોચ્છવાસો ગહન ધીરધીજ, પ્રાણમાં શાન્તિ વર્ણ.

સ્તો વૈ વ્રજ ।

ચેતન

શુભસંતત્ત્વં ભાષી ગૌરવ.

શુભ, મત્તી શુભદાત ! વાન કંઈ કહું છું કાનમાં
સમજી છે, તું મુનન, સમજશે મહાન. જ્ઞાનમાં
ન મળે શૌર્ય ઉર્મંગ, આર્થ અભિમાન કશું રે,
દેશદાઝ વણ પડી પગધીન પ્રજા પશુ રે;
માડી ! ઊઠ, કર જોડ, કામા માગી લે બહેલી,
દર્ભ્યે પડ બહાર, દ્વિન્દમાં સડથી ખેલી !
રંગપૂત વીર જગાડ, રાજપક્ષી કર સાચા,
અભ્યાસ વિદ્યાન. જ્ઞાનજિજ્ઞાસુ જાણ્યા:
દેશ દેશ વગડાવ, શ્રંખ તુજ સ્વાધીનનનો.
અધે એકતા ભજ્ય, પદાજ્ય કરી ભિન્નતાનો.
પિતૃ દાંડી પરમાર્થ, ગ્યાર્થ સંહારી, માડી !
મુખરે પુત્ર પરિવાર, પરસ્પર પ્રીતે ધાડી;
જિનરે પતોળી દવાં, વખત આવે છે સારા,
તત્પર થા, શુભસંત ! દક્ષ ભોગવવા તદારા.

—મલખારી.

પ્રકાશક:

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુગ-સુરત.

તંત્રીઓ:

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કટ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:

સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ શુદ્ધ).

છુટક નકલના આદ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ:	મહાભારી.	
૧. ગુણી ગુર્જરી: (કાવ્ય)	છોટુભાઈ દાજીભાઈ દેસાઈ.	૮૫
૨. કલાધર:	દેશાળી પરમાર.	૮૬
૩. તે હું છું:	અચુભાઈ રાવત.	૮૮
૪. સ્મૃતિ-ગીત: (કાવ્ય)	‘પ્રણયી’.	૮૯
૫. સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર:	‘કિરિટ’.	૯૩
પરિપક્વા સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખના વ્યાખ્યાનની સમીક્ષા.		
૬. ચેતનની આવશ્યકતા.	‘અભ્યાસી’.	૧૦૧
૭. વેદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ અથવા દાશનારા વિગ્રહ.	માનસ દેવ પીતામહેદાસ મેહેતા.	૧૦૨
૮. કિરણ (વાર્તા)	મનુભાઈ કલ્યાણી દેસાઈ.	૧૦૮
૯. ચોમાસાની ચાડતા: (કાવ્ય)	‘વિનોદકાન્ત’.	૧૧૨
૧૦. અન્ધ-વિવેચના:	બટુ હિમરવાડિયા.	૧૧૬
હંદુકમાર-એક ગ્રંથનું સ્વરસિકન.		
૧૧. ટીકા અને ચર્ચા:	‘બાલ ગોપાળ’.	૧૨૪
મનપ્રવલોકન કોણ કદી શકે?		
૧૨. અમકાલીન વિચારચુષ્ટિ.		૧૨૫
૧ કલા, ધર્મ અને હવન.		
૨ કલાકાર અને શોકગત.		
૩ અરવિન્દ આત્મનાં તણ મોડપણ.		
૪ જર્મન રાજ્યકારીઓ વિરૂદ્ધ જર્મન નિગારકો.		
૧૩. મનન અને વિવેચન.		૧૨૯
સાહિત્યની કૂલવાડીમાં:		
કવિતા અને તેનું શિક્ષણ.		
હવનપત્ર-એ પ્રકાશ.		

આ માનિત્ર મુદ્રણ બરાનપુરી બંગળા કિપર, આવૃત્તિ સી “અનાવિલ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી
સયાભાઈ નાયકે હાથે; અને ગદ્યભાઈ લાલભાઈ હિમરવાડિયાએ મુદ્રણ, ગોળીપુરા
સંપાદિયાવાડમાં આવેલી પેનાની પ્રેસિંગમાંથી પ્રકટ થયું.

ચેતન.

ગુણી ગુર્જરી.

કોઈ કાળ એવો આનરો,
જ્યાં ગિંગ ગુર્જરી જગતમા અમીરત વસાવશે

પામી અલિન પદ્મવો, રસ વદ્યરી સુપ્રકુલ્યશે,
ને મ્હોરી મોલન વર્ણુ મુદુ નન ફલકથી જુવશે,
જેની મીની તોરમ વિષે કઈ રસિક દીવડા ફૂલશે,
રૂપ ગ્રુણ નિહાળી ગુર્જરીના બાન નિગના જુવશે
કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યાં ગિંગ ગુર્જરી જગતમા અમીરત વસાવશે

ગુણી ગુર્જરીના અંગ વળી ઉપાગ સકળ મુખીલશે,
આ અનનીતન શુ રિયસીતે, દિન્યાગના મમ દીપશે,
વિદ્વાન દેગ દિદેશના,
ને ભર્થા મોહાવેશના,

એલે સદન રસપુ જમા, રસ મગ્ય મધુપ પધારશે,
દરિયાળી ગુર્જરી કુલમા, સુમધુ-રન ગુજારશે,
કોઈ કાળ એવો આનશે,
જ્યાં ગિંગ ગુર્જરી જગતમા અમીરત વસાવશે

નવરત્ન અનકાંઠે ભર્થા, અમૃત પાન કરાવશે,
કઈ કાસ્યના જનાસના સાગર વિષે ઉઠગાવશે,
ને વીરનાની છાપ ચિર અનર પો તમ મ્યાવશે,
ગુચિ સાન જો દેહિ વિષે કંઈત તદગ મયાવશે

કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યાં ગિંગ ગુર્જરી જગતમા અમીરત વસાવશે

(ખંડ શિખરિણી.)

રહે રંગાએલાં લક્ષિત પિંછ રંગે અવનવે,
રહે વીંટાએલાં વિરથ મધુરી પૃન્દ સરવે;
પ્રણય અવિકારી તુજ ભવે !

ધણે ઉંચે ઉડી મનુજગણને ના અવગણે,
ધણે આઘે બેઝી મનમહીં મુમત્રો નવ ભણે;
પણ પુરતણા પંથ રટણે.

મનુષ્યોનાં હૈડાં વધુ કંકણ પાપાણ કરતાં,
ખરે ! ત્હારે કુળે અપલ દિલ આઘાત કરતાં;
કદર તુજ ના કૈંજ બુંગતાં.

છતાં તું નિદોષી તવ હૃદય ગોળું ન દુભાવે,
નહિ રાગે કોદિ તવ સુમન ગ્લાનિધી સુકવે;
વદન નયને હાસ્ય હસવે.

ખિલાવીને ખોલે સહજ રસરંગી નિજ કલા,
સુકેશ કંઠેલાલે સકલ જગ રહે વિશદતા;
નવજીવન આનન્દ મમતા.

ભરેલી આદર્શો કુદરતની કલ્યાણ મયતા,
સદાચે સદેશે કલુષણ નવી શી રસિકતા;
અભય મુખ, આશા, અમરતા.

નથી આંસુ ત્હારાં કદિ દંપકતાં સ્વાર્થ ધરવા,
પૃથા ના ના પડેતાં દુઃખદ નળજો શોક કરવા;
પણ મળલ સત્ત્વનેહ અરવા.

જહીં ત્હારા જેવા સુલલિત કલાનાયક થશે,
તહીં મો સદભાગ્યે શતરવિ-તાણાં પુણ્ય છુટશે;
દરદ દુઃખની જાળ તુટશે.

જહીં ત્હારા બેલે ગલીર ગીતનું ગર્જન થશે,
તહીં આકાશેથી વિમલ રસહેલી વરસશે;
પૃથિવી નવ સંયોગ સજશે.

(વૈશાખ પાણિમા)

દેશજી પરમાર.

ઈનામો હરિકાઈ.

ગુજરાતી સંમારની વિચારશીલ. સુંદર, સૌથી સરસ વાર્તા માટે એક અનન્ય તરફથી રૂ. ૧૦૦નું ઈનામ આપવામાં આવશે. 'ચેતન' ના તંત્રીઓનો નિર્ણય એ છેવટનો ગણાશે. હરિકાઈનું પરિણામ 'ચેતન'માં પ્રસિદ્ધ થશે. વાર્તા, તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરની અગાઉ આ પત્રની આફિસમાં મળવી જોઈએ ઈનામી વાર્તાનો મવાધિકાર "ચેતન" પત્રને રહેશે.

વાર્તા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ; વાર્તા ચેતનના ચાર પાનાથી મહોટી હોવી ન જોઈએ.

“તે હું છું.”

જ્યેષ્ઠારે મહારા બિજાના પાસેના દીપક યુગાર્થ ગયો હતો અને મળસ્કાનાં પક્ષીઓએ બેઠેલા ઉડીને કિલકિલાટ મચાવી મૂક્યો હતો, ત્યારે હું બિડી.

હું મહારા ઘરની ખુશી બારી પાસે બેઠી. મહારા લાંબા કાળા વિખરાયેલા વાળોની લટોએ તાબ ફૂલની વેણી મધમધતી હતી.

ઉપાના ઝાંખા ગુલાબી પ્રકાશમાં તે યુવાન મુસાફર રસ્તે ચાલ્યો આવતો હતો.

તેના ગળામાં મોતીની માળા હતી અને બાલસર્પનાં પહેલાં ઉગેલાં કુંળાં કિરણો તેના મુકુટ પર રમતાં હતાં. તે મહારા બારણાં આગળ આવીને અટક્યો અને પૂછ્યું:—“તે ક્યાં છે?”

સરમ-ફક્ત સરમને લીધેજ હું ન બોલી શકી કે—“તે હું છું; યુવાન મુસાફર! તે હું છું.”

દિવસનું પ્રકાશ છેલ્લું જળહણ બાકી રહેલું હતું—, હજુ દીપક સળગાવવામાં આવ્યા નહોતા; હું એક ચિત્તે મહારા વાળ હેાળી રહી હતી.

આયમતા સર્પના ઝાંખા ચતા રાતા પ્રકાશમાં પોતાના રથપર બેસીને તે યુવાન મુસાફર ચાલ્યો આવતો હતો.

તેના ઘેડાઓના મોંમાંથી ચાકનાં શીથ ઉડતાં; તેના આખામાય પોશાકપર રસ્તે ઉડેલી ધૂળનાં રજકણોનું આછું પડ વળે રહ્યું હતું.

તે મહારા બારણાં આગળ ઉતર્યો, અને ચાકેલા-કંટાળા ભરેલા અવાજે પૂછ્યું—“તે ક્યાં?”

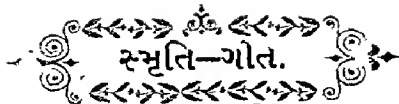
સરમ-ફક્ત સરમને લીધેજ હું ન બોલી શકી કે—“તે હું છું; ચાકેલા મુસાફર તે હું છું.”

વસંતઋતુની રાત્રિ છે; મહારા ઝોરકામાં દીપક ઝાંખો ઝાંખો ગમી રહ્યો છે. દક્ષિણ દિશાના રમતિયાળ પવનની મૃદુ લદ્દરી ચાલી આવે છે, આખો દિવસ કિલકિલાટ કરી કરીને ચાકેલા પોપટ પથ તેના પાંચરામાં નિગંતે ઉડે છે. કલાપીના કંઠના રંગની મહારી ચોળા અને તાબકાના પાસેના રંગની મહારી સાડી દીપી રહી છે.

નિઃશબ્દ, ઉડ્ડારોને નિદાનતી હું બારી પાસે બેઠી છું.

રાત્રિના અંધકારમાં મહારાથી ધીમું ધીમું લવી જવાય છે કે—“તે હું છું; નિરાશ થયેલા મુસાફર! તે હું છું.”

(“ધ ગાર્ડિયન”માંથી) અચ્યુતાચ રાવત.

સ્વનાર' રાજકવિ દેનિરાન.

ઝીવનાર: 'પ્રણયી'

"Strong Son of God, Immortal Love."

—In Memoriam.

(ગાથા પ્ર. ૯ થી ચાલુ)

પણ દિવ્ય ભોમ નિવાસી એ,
ને હું અહીં પૃથિવી વચ્ચે.
એ સ્મરે મુજને કહો,
ભામ હું આં એને અહો!

નિત્ય એ સ્મરતો મને
પ્રેમ નષ્ટ નથી થતો:
મર્ગમા એને, મને અહીં
પ્રેમ પ્રગતિ દાખતો.

મુપસન્ન અને સુખી
પાય મદિ મુખ મુજ બમી,
અધજન શી એ સ્થિતિ
મુખ, મમી-અતિ દુઃખાહુખી
મુજ ગદ આત્મી જે દીપ
તેજ ત્યા, ત્યા એ સતો.
ને કિમય-મન ને સજ્જ પર
પ્રકાર એક પ્રભાવનો.

ને સ્વપ્ન: મિત્ર સજ્જ છે,
ને દ'પુ', હર્દી મુખ એ
મજસ્વપ્નની મુંઝવણ મહી
આરોપું દુઃખ મુજ એકને.

મુજ ચિત્તમયની ને ગિથિ
તેહ રૂપ એની સ્થિતિ:
જીવિત પુષ્પિત મુગટ સહ
એ, સ્પર્શતો મુજને નથી!

ને ધીર સુખપ્રદ સ્વરથી કહે
વાત ભેદમયી મને,
મણ જે, મમજી ન તે,
જર સ્થિતિ મુજ એ, અરે!

આણગણ્યા સો દમ્ભમા.
એક મ્થાન પ્રિદામ્ભા
નીરખુ હું મુજ મિત્રની
મર્તિ મદમા કશ્ચવલી.

ને અહો! એ મંગ હું
ફર દેશવિદેશ ગા!
સ્સમરી એ સોખપ્રેરી
વહરી નિરાદિન શી વડ!

તો પૃથુ નિદ્રા તને
કહે સોખ મુજ સાચુ છે એ?
એ જોત વા આ લાભ સાચો?
જાણુને આ સત્ય? કહે.
કે અસત્ય કિમય દશા
વ્યથિત ને સુષુપ્તિની?
મુજ ચિત્તપર એ મૃત્યુની
પાપ દગ મુદિત કંડી

ને એજ પાછો દિન આ,
વાર્ષ એ ત્રીતીયા શૂંઠા
પ્રભાત તેજહીજું કો

અકાળ વર્ષા નિર્ગળ.
લા: હોય શું? હું ગણું:
આ દિન દુર્દિનના અણું:
મૂળ નેત્ર ના નીરબે કણું:
સુખદુઃખદર્મિદીન વસું.

ચિન્તનદિવા તણી સ્પષ્ટિમાં
અથ ડેટલું ભાં ચતું?
સેત્ર કેવું વિશાળ એ?

ને કાર્યકર ક્યાં છે વધુ?
દીર્ઘજીવી હોત તો
શું શું કરત મૂળ મિત્રના?
શી એવના સાધી 'હતે?
શી કાર્તિક્યોતિ પ્રસારતે.
પણ કાનિ શું વિશ્વસન ના?
ને એજ પ્રતિમા જુદિની
અવ આત્મકથાણકૃતિમાં
શે વિગમ પામે નહિ?

સનત ઉદારતા આહો!
એ આત્મની ગ્રંપી થઈ!
એ નેત્રમાં, એ મુખ પરે
મેં નીરખી હાંચ મુદાગની.

જગત ગણતું કાર્યને—
સમ્ય જગતન દુનિને.
વિશાસતમ મૂળ મિત્રકેરી
હર-પ્રભા ના લહે.
કિન્તુ એ વિશ્વશક્તિને
ભાં ઉડા આદર્શ હો!
કાર્યની યશસ્વાવની
એ સ્વર્ગ નિઃ સીમ ગ્રંપી હો!

નિરંત એ સમ્યકાળ સમીપે
પ્રીતિ કવિની ક્યાં, કહો!
હૈ! તેથી મેં અસ્પાય ગા
નિજ કાચની યશસ્વે હો!

મૂળ કાવ્ય યશ છે ના વરો:
હું ના ગણું—તે ના લઈ:
મૂળ મિત્રને, મૂળ પ્રેમને
મૂળ યશસ્વતી અધિકાં ગણું.

મુન: વિભુજયંતી આ:
મૂળ શોક કિન્તુ અસ્થ ના:
આંસુશ સક્રયાં, જનાં
શોક સજ્જનન ચિત્તમાં.

શાન્ત આ વિરચિતિમાં
સ્મરું હું મૂળ અધુને:
પાત્ર મૂળ પ્રણય અને
મૂળ હેત કહે વિશ્વ જો.
બેદ કિન્તુ મિત્રને
અધુમાં આ દીસતો:

એક સરખા અધુ અમ
ને એક રસપસ આત્મ હો!
પણ મિત્ર અણસરણો આહો!
મૂળ નુનતાઓ પૂરતો:
સ્નિગ્ધ અધિકા તેજથી
સસકતા મૂળ પોળતો.

મિત્ર જ્ઞાનાં હું યદિ
મુક્ત પામ્યો હતે કદી
કેવી હર-કર્મિ બધું
કર્યાંન એતું હન તકી!
મૂળ સમું એ દેહન દન,
શોક પણ સરખો ઉડા.
કિન્તુ પ્રભુ શ્રદ્ધા અને
હર શાન્તિથી અધિકો જ્યો.
અહીંજ તેની એજના.
ને અહીં હું તેને અતુસરું:
મૂળ શોકને પણ શાન્તિમાં
અવ દિવ્ય રસપે ખીસવું.

ને એ સ્થિતિમાં મિત્રનું
મરણ સહસા સાન્તી રહે:
ને એ સ્થિતિમાં પ્રેમ મુજ
વાધે ઉડેશ, શામ એ.

શે' વિરૂપ એ તન થયુ ?
તે મૃગવિકસન જે' શમ્યું ?
એ પ્રશ્ન ના, પણ મૃત્યુ ! કહે,
કાં આ વિરોધ ? પશું છું છું.

શાન્તતર મુજ શોક આ
ચામતો સમભાવને,
પ્રકૃતિની વસંતલીલા
વાંછનો હરનિશ એ.
એ રીતે મુજ શું જાતો
મોત નિજ ત્યાગી દીએ,
એ રીતે સ્વરસાધુરી
અનુષ ગીતસહરે ઉડે.

ને કશું, કદી અમ હમયે
સહગામી સ્વર્ગ સંસાર:
તો મૃત્યુન્ટેડ્યા, મૃત્યુ પડી પે
પુનઃ થયું જીવનજડ્યા.
પણ કૃપના આ ના ટકે;
ક્ષણ એક જીવી માત્ર એ:
ને પુનઃ શાન્તિ ઉડતણી
અનુભવે ઉડી આસિને.

મિત્રવિહીન જીવનું.
કષ્ટતર આ જગતમાં:
મિત્ર હોયે, મિત્ર જાયે,
જો સ્થિતિ કદા સુખનરા.
અવ સતત મિત્રનું માહરા
શિર પર અમિત પ્રભાવ જો:
ને એથી આશાપેરણ
સ્વભાવનઃ મુજ જો, ટકે.
સંજર શે અવ મિત્રની
અભિવાદ કરમાં જાગી:

અમર મિત્રનું સતત એ
કહે તું ઝરે જે' રતી ?
વિષ્ણુ-વિદ્યુત સ્નેહીની
તુજને અમોલી સાન્તવના
એ કદા રેહશે સાવિત્રી
મુજ મૈત્રી બાવવતી મહા.

ને ચિત્ત અવ ત્યાગંત શું
શંકા અને તમ-બાવના !
ને ચિત્ત અવ જીવંત શું
નવજીવનવતી શાન્તિ પ્રભા !
ને ત્યાગું મધવતીનખા
વસંતી-વાધા નિર્મળા:
મુજ નવલ હિમિ શ થાય એ
મમિસિન-સવાસિન હા !

આ વિશ્વવિદ્યાલય અહો !
જો, એ અને હું ત્યાં સર્ગો:
હિંચ એ વદનવના
એના મુજો કર સાબર્યાં:
ને હર્ષ જોડની હિમિએ
વક્ત્રવળા મુજ ભરી દીયે.
તે પશું મુત્યુક્તને
કયમ વ્યકત કરવા ભાવ એ ?

સ્વમતં મુજરીકુંજ શી
ગ્રામ્ય અમ રસવાટિકા:
એ અને હું ત્યાં સર્ગી
બાવભર શા મહાલના !

પ્રેમ ને મૈત્રી ચિયે
જગત શંકાઓ ધરે:-
“ મૃત સંજીવન થાય તવ
જગમિત જગત ન દીએ. ”
શંકા અસત્ય જ આપરે !
કહે હરવડિ મૃત્યુ હું
મિત્ર-સંજીવનના, છતાં
સન્માન બાવ ન હું નહું.

ઝંખું દર્શન. એકલું,
પૂર્વશું મનુષ્યપતું
ગ્રીષ્મમાં સુપ્રકાશતું,
ને દિવ્યજ્યોતે અવનવું.

કિન્તુ આ સ્થૂલ નેત્રને
પરિચિત કોઈ સ્વરૂપમાં
થાય એ પ્રત્યક્ષ જો
જૂતભાવિ 'કે' 'કે' ભાષ્યતાં:-
માતું તવ મુગ્ધ દૃષ્ટનાતું
દૃશ્ય ચિત્ત જ એ કે:

નેત્ર મુગ્ધ આકર્ષિતું
ને પ્રાણ પોપી રહે મીઠું.

ગણ્ણ દૃષ્ટના નવ હૃદયું એ:
નવ વાંકું તુજ સ્થૂલ રૂપને.
માતું કિન્તુ મૂલ્મ સ્વરૂપે
મિત્ર. તું પ્રત્યક્ષ રહે.

ને મૂલ્મ સાન્નિદ્ય રૂપમાં,
મુનિતના શાન્તિ ઝળ્યા,
તેજવાધા રસ બર્ષા
ઝોટી ઉતરો, એ સખા!

[કૃષ્ણ] તું તે રાત્રિએ
વિશ્વદા પડ્યો કલવાસથી,

એકજો વન વારિકા
ભમતો ઉરેના ભાવથી.
ત્યાં મળું તુજને અને
તુજ પત્ર જૂતા વાંચું હું:
તું જ્યાં વસે તે સ્થાનની
કે' કે' લીલાઓ ન્યાળું હું.
ને સ્વપ્ન ઉજરે મહા
રસમોહ જગતું અવનવા.
અમ્મ ત્યાં મુગ્ધ ઉપડતાં
ને જો, પ્રભાત સમક્ષ ત્યાં !]

“કો દી શ્રદ્ધા ના - લલો
સંશયોભા વિશ્વસતો:”
જાણું એ, પણ સંશયો સહ
બળે મુનિન જીવન, તો
સંશયો છતાય; આત્મા
સખળ શ્રદ્ધા જો. વર્ગો !

રમણીય વિરલ સ્વરૂપમાં
મુગ્ધ પ્રેમ પ્રતિબિંબિત અધિ:
દૃષ્ટતીના પ્રેમમાં
વિલસતું અંમ ચિત્ર એ,
એક જાને, અત્ય શ્રદ્ધાથી
જલ્દી પ્રીતિ આદર:
તું પૃથ્વીથી, ત્વમ સર્વગથી એ
પ્રણય પ્રેરકવલ પામીયે.

(અપૂર્ણ)

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

પરિપક્વનો સાહિત્ય વિભાગ.

પ્રમુખના વ્યાખ્યાનની સમીક્ષા.

ખરે બીજો.

સાહિત્યના વિકાસ માટેનું પરિપક્વ પ્રયામક્ષેત્ર કેવું અને કેટલું દોષ શકે?—એ પ્રશ્નની અત્યંત વિસ્તારી ચર્ચા કરવામાં આ અંકનો મહોટો ભાગ રોકાયો છે, અને બાકીના ભાગમાં, ગ્રાહ્યતાનું ધોરણ ઉંચું શા માટે ગણવું તે મહત્ત્વવાનું તથા સાહિત્યરેલીનો ફટ પ્રશ્ન ઉઠેલવાનો મુખ્ય પ્રયત્ન થયો છે.

પ્રયામક્ષેત્રનું રેખાદર્શન કરાવવામાં વિભાગી પ્રમુખથી આટલી બધી નજર ચાલી શકાય કેમ અને તે દર્શન એકતા એક રૂપમાં કરીફરીને કરાવીને નિર્ગર્ભ એકતાનતા ઉપજાવવામાં તેઓ બાળ્યો છે કે કેમ,—આ સવાલો ખાસ વિચારવા જેવા છે. ને હું કહી છતાં સંપાદક સ્વરૂપમાં સંકલનકારના અધ્યક્ષે પરિપક્વના કાર્યપ્રદેશની રૂપરેખા અમક દૃષ્ટિબિન્દુથી આપી છે તેવા જ સ્વરૂપમાં રમણભાઈ પણ પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી તે રેખા આપી શકે, અને, 'મેતિ નેતિ' નો પુરાણો માર્ગ ચઢાવું કરીને, પરિપક્વ શું શું ન કરવું તે વધારે મહેલેખમાં—અને એક જ વાર—દર્શાવ્યા પછી, સાહિત્યજીવનના અન્ય મહાપ્રશ્નોની વિચારણા માટે વધારે નજર શાળક પાડી શકાત. માનવજીવન અને માનવ સાહિત્યનો સંબંધ, પ્રજાજીવનની પ્રજાસાહિત્ય પર થતી અસરનું સંવિસ્તર નિરૂપણ, આ સુગમ નવા જીવનાદર્શોને પરિણામે આપણા અને બીજા દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવીન સાહિત્યનીસ્થિતિ અને શક્યતાઓ, તથા ભાવિ સંસ્કૃતિમાં સાહિત્યને જે અમ્મ અને ઉચ્ચ મ્યાન મળશે—અને જેમાં સુગમસતે પણ પોતાનો હિસ્સો આપવો પડશે—તેનું આશાગ્રસ્ત, યત્નપૂર્વક અવિષ્ય દર્શન: આ સર્વે મદ્યના સાહિત્ય પ્રશ્નો નવા સુધી વધુ છેડવા રહે અને પ્રાન્નના સાહિત્યનામક નવા સુધી પિષ્ટપેશજની પોતાની માનીતી દેવ છોડી શકે નહિ ત્યાં સુધી દેશના સાહિત્યનો સર્વદેશીય વિકાસ એક ખ્યાલી સ્વપ્ના મનો જ રહે. તેવો વિકાસ જેઓ પાંખતા હોય તેમણે હવે ચીલામાં ચાલના કંઠાણવું જોઈએ. અને નવદર્શન કે પ્રકૃતતા વિના સાહિત્ય ને સાહિત્ય ચર્ચા સંભવે નહિ એ સમજતાં શીખવું જોઈએ.

અનુ. હવે એ તપાસીએ કે ને કાંઈ પણ સુચનાઓ રમણભાઈએ આ ખાતમાં કરી છે તે મર્ચાદી અને સંપૂર્ણ છે કે કેમ.

જોને તેમણે “નિસર્ગ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાથમિક સાહિત્ય” કહ્યું છે અને જોને “મર્ચક સાહિત્ય” કહેવાયી સુગમતા થશે તેને વિશે રમણભાઈ કહે છે કે, “પરિપક્વ આગા કો

તે ઉપરથી વિદ્વાનો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, ઇતિહાસ, રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ વગેરે વિષય ઉપર નવાં ગ્રંથો ઉપજાવે એમ બની શકે નહિ.” આ કથન અર્થુ જ સત્ય છે—કવિતા, નાટક અને નવલકથા વિશે જ સત્ય છે, આજીના ત્રણ અને તેના જ બીજા સંશોધન યોગ્ય વિષયો પરત્વે સત્ય નથી. સંસ્થાઓની આજારી સંશોધનવાળાં નવાં ગ્રંથો અને ભાષાન્તરો આજ પહેલાં થયાં છે અને હજી થાય છે. વળી, “પરિપક્વ પાસે ડ્રમ્બુ” સાધન હોય” તેનાં ઉપયોગ સામગ્રી પૂરી પાડવા ઉપરાંત બીજી અનેક રીતે—ખુદ સર્જક સાહિત્યના સંબંધમાં પણ—થઈ શકે એમ છે. Authors' Club અને Society of Authors ના ધોરણ પર પરિપક્વને હસ્તક લેખકમંડળ સ્થાપીને નવાં હુદ્દિમાન તેમ જ પ્રતિભાવાન લેખકોને તે દ્વારા સાહિત્ય ચર્ચાની અને પુસ્તક પ્રકાશનની સવળતા કરી આપવાનું બની શકે; અને તેવું મંડળ સ્થપાય તો ન્દાના મોટા સહુ જે સાહિત્યસેવકો ત્યાં એક સર્વ સામાન્ય ભૂમિકા પર એકઠા થઈ શકે અને સાહિત્યના નવીન ઉપાસકોનાં ઊર્મિઅભિલાષ પરત્વેનું સાહિત્ય વડીલોનું અત્તાન પણ ત્યાં જ દૂર થઈ શકે.

સાહિત્યનો અભ્યાસ અને પ્રચાર વધવા માટે પરિપક્વ જે વ્યવહાર પગલાં ભરવાં જોઈએ—અને જેની ઝડપ હાલના દરતાં સારી રીતે વધવી જોઈએ—તે વિશે બીજી એકાદ બે સૂચનાઓ માત્ર નિખન્ધો (જે સાધારણ સત્યવાળા જ આવે છે) મંગાવવા શિવાયની અને સંશોધનો કરાવીને અટકવા શિવાયની સૂચનાઓ—પણ થઈ શકી હોત; અને રમણભાઈ જેવા બહુશ્રુત વિદ્વાનને હાથે જ તે થઈ શકી હોત. “શેક્સ્પીઅર સોસાયટી”, “વર્લ્ડ્સવર્થ સોસાયટી” “ક્લાઉનિંગ સોસાયટી” ઇત્યાદિ સાહિત્ય સંસ્થાઓ તે તે દેશોનાં હવન અને કૃતિઓ સંબંધે જે અનુભવ અને ઉપયોગી કાર્ય કરી રહી છે તેવું કાર્ય પ્રેમાનંદ, નર્મદ કે ગોવર્ધનરામ સંબંધે તેની જ સંસ્થાઓ દ્વારા શા માટે ન થઈ શકે? તે કાર્ય માટે જે અભ્યાસ અને અનુભવ જોઈએ તે શુભશાની વિદ્વાનોમાં છે, તેઓ ધારે તો—જે કે ક્યારે ધારશે તે હલી શકાય નહિ—પુવાન સાહિત્ય પ્રેમીઓમાં સાહિત્યનું પૃથક્ મેવન આ માર્ગ ગ્રહણ કરીને વધારી શકે, અને પદ્ધતિપુરઃસર અધ્યયન કરવાની યેવને કિંમત આપીને ખીલવી શકે, તેમ જ તે સંસ્થાઓ માટે સાદારો પોતે પણ, નિમગ્ન લેખન અને ગ્રંથ-લેખન દ્વારા સંગીન અને ચિરંજીવી કાર્ય કરી શકે.—અને ધારે તો આ સૂચનાને ‘prematuring’ ‘કવચતની’ ગણીને કિંદાની દષ્ટિ પણ શકે.

સાહિત્યસેવન વિરુદ્ધ “કોસાદલ”

“રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે પ્રગતિમૂલકમાં મંચન કિત્તલ કરવાની અને પ્રગતિમૂલકને ઉદ્દેશવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ આપણે પ્રયાસ તો ખગમગાટથી દૂર રંદીને જ થઈ શકે છે. સાહિત્યનું મેવન શાંતિ અને સ્વચ્છતા વિના થઈ શકતું નથી.વિદ્વાનોને સંગીન કાર્ય કરવા માટે એકાંતની જરૂર પડે છે; અને સાહિત્ય પરિપક્વ સરખું વિદ્વાનમંડળ સંગીન કાર્ય કરી શકે તે માટે એ મંડળે પણ કોસાદલનાં માર્ગથી દૂર રહેવું જોઈએ.”—અને આગળ વધીને કહીએ તો, એ મંડળે પણ એક અખીયાર કોટડીમાં ગિરાજીને જ સાહિત્ય વિષયક પ્રશ્નોને નિકાલ કરવો જોઈએ, દારણ કે તે એક ‘વિદ્વાનમંડળ’ છે, સાહિત્યને સર્વદેશી હવનથી કાપી

નાંખવાને હોંસીવું છે, રાષ્ટ્રીય ભૂમિતિની મહદુર્મિઓ ઝીલવાને અશક્ત છે, અને તેવા વર્તનથી અશક્ત અને સૂકું સાહિત્ય નિર્પન્નવવાના પુણ્યભિલાષ ત્હેના માંકડા હૃદયમાં પણ કિલ્લની શક્યતા છે.

“ સુધા ને વિષ યોગેલા, સળે ! સંસાર સાગરે,
પ્રેમ ને મૃત્યુના મહેતો વસે છે સફેદે ઉરે ”—

સંસારમાં સફેદે ઉરે તેમ કોલાહલ અને ખળભળાટમાં પણ ત્રિપતી સાથે સુધા યજ્ઞે છે; ત્હેમાં મૃત્યુના અનુભવ છે તેમ પ્રેમતા ય છે. સાહિત્યના સર્જકો, વિવેચકો અને ઇતિહાસકો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં માત્ર ઝેર ને ઝેર જ દેખ્યા કરશે અને તેવી પ્રવૃત્તિઓને સમભાવ દૃષ્ટિથી સહમગ્ધવાને બદલે જાણે અબકાઈ જતા હોય તેમ તેનાથી દૂર-સૂર રહ્યા કરશે તો તેમની કૃતિઓમાં ચેતન્ય કે અમરતા શી રીતે પ્રવેશશે ? ‘કોલાહલ’ અને ‘ખળભળાટ’ સર્વાંશે ‘વિષવત્વવર્ધ’ કેવી રીતે હોઈ શકે ? જેટલે અંશે ને પ્રકારે પ્રબલ્યવનતા અધ્યાયુષી છતાં સામર્થ્યવાન અને આવરણ અંગો છે તથા તેના સમયમાં માનવરચનાવની જે નવી, વિધવિધ અને લાક્ષણિક હલાઓ ઉધડે છે ત્હેનો સીધો અને તાત્કાલિક જાનિઅનુભવ ને પ્રકાશને જ લીધે સાહિત્ય સર્જકોને અને સાહિત્ય વિવેચકોને જેટલે અંશે સુસખ થાય છે, તેટલે અંગે તો ખળભળાટ અને demonstration, સાહિત્ય માટે પણ અમૃતવત્ત્વીકાર્ય છે.

આખ્યાનના છેવટના ભાગમાં રમણભાઈ પોતે પણ આટલું તો સ્વીકારે છે કે, “જે રાષ્ટ્રીય ભાવના દેશમાં વ્યાપ્ત છે તે બધું જાણનારો પોતે સાહિત્યની ગોપક હોવી જોઈએ અને પોષક છે,”—રાષ્ટ્રીયભૂમિતિનાં સંચયનથી ખીનીયા કરવાથી આ પોષણ કોઈ પણ રીતે મળી શકશે, મંડળોને કે બંધિતઓને ? તેવા સંચયનોનાં છવન આન્દોલનો ઝીંપ્યા પછી, સાહિત્યનું મેયન શાન્તિ અને અરચના સાથે કરવાને મા! પોતપોતાનાં અભ્યાસગૃહો પ્રતિ પળવાનો પૂરેનો અવકાશ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂર્ણ સભાસભેને મળી શકશે. તેમાં સચયનોમાં જેટલું જેટલું કહેવાય કરાય તે બધું જ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂર્ણ સભાસભેને માન્ય ન હોય એ ખતરા જેવું છે; પોતાની હંસ સમી અચૂક ‘વિવેકજ્વલિનો’ ઉપયોગ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂર્ણ સભાસભે શુશીથી કરી શકે. અને હવે સમગ્રશે કે રમણભાઈએ—કે જેઓ તે મંડળના તેના જ એક સન્માનનીય સભાસભ છે તેમણે—જેની સજ્જદ બૂલ કરી છે: આખના રાષ્ટ્રીય ચેતનની ભાવપ્રેરણાઓ સ્તંભિક ઝીલીઝીલીને ત્હેનાં અનુત્તમ બોલોમાંથી વચન અને અંગે અર્ધ શુભરાતી સાહિત્ય સરગવાને શુભરાતી પ્રજાને ઉદ્ઘાતન ભડા આમંગલ્ય કરવાને બદલે તેમણે રાષ્ટ્રવાદીમાગને ઉદ્દેશને જાણે ‘પાતાલના’ નો પોકાર કર્યો છે. અસમન તે પોકાર, એક વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂર્ણ સભાસભે ધાળે તેવો શાન્ત જ છે, અને છતાં, ત્હેનાં વખાણ થઈ શકે એમ નથી.

કદાચ એવી દલીલ યશે કે સાહિત્ય પરિષદ મુખ્ય ભાગે સાહિત્યપ્રદેશમાં સંશોધન, વિવરણ તથા અર્થપ્રકાશન (interpretation), અને ઇતિહાસ સંપન્ન—એ મહુ કાર્ય કરનારાઓ માટે છે, સાહિત્યના નજાઓ માટે નહિ; અને કે, સાહિત્યપ્રદાઓ બસે કોલાહલ અને ‘જીલીઓજી’ માં બાગ લે, અમારી પરિષદ તો તેનાથી ચેતીને જ આવશે કારણ કે, ત્હેના

વિદ્યન્મંડળના પ્રત્યેક શાન્તિપૂર્વક સભાસદની એવી મનજીવિત માન્યતા છે કે અધ્યયન અને સંશોધન કરવામાં સમાજની પ્રવૃત્તિઓ જોડે સંપર્કમાં રહેવાની જરૂર ખીલકુલ નથી.

આ દલીલ સૂક્ષ્મ પૃથકકરણ કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટાન્ત રૂપે અભેદ રહીને યી સંકેશ ?

જેટલા પ્રમાણમાં આપણે હિન્યા જોઈ હોય, અને તે રીતે મનુષ્ય જીવનની ઉચ્ચત્વળ તેમજ સ્થામલ ક્ષણોએ આપણી પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ નિત્ય નિત્ય ઉઘડતી અને ખીલતી જોઈ શક્યા હોઈએ તેટલા જ પ્રમાણમાં ઉચ્ચતમ સાહિત્ય સમજવા સમજાવવા આપણે શક્તિમાન થઈએ. તેનું સાહિત્યજીવન સાથેના નિકટ સમાગમને પરિણમે રચાયું હોય છે અને તેનું અર્થબોધન કરનારા વિવેચકો અને સંશોધકો પણ જીવનના સદૃષ્ય પ્રકારોને સ્વકીય અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી અવલોકી શકે તો જ તેમને હાથે લખાયેલાં વિવેચનો અને અર્થપ્રકાશનો સાચ્યાં અને ઉપયોગી થઈ શકે. ગઈ સદીના આરંભકાળ સુધી કલ્પનાસૂત્ર પાંડિતોના પાંડિત્યદગમાં શોધરૂપીઅર ટંકાઈ રહ્યો; પરંતુ રસયુગના આગમન સાથે કોલરિજ, હેઝલિટ, લેબ્લ, ઇલિયટ જીવનરસિકોએ રહેને તે સીતમમાંથી ઉગાર્યો ત્યારથી જ આપણે ખરા શોધરૂપીઅરને ટંક ટંક સમજતાં શીખ્યા.

પ્રસ્તુત ખંડના બાકીના વિષયો.

સાહિત્યના પૃથક્ સેવનને જ લક્ષ્યમિન્દુ તરીકે સ્વીકારીને પરિપદનું ખરું સ્વરૂપ જાળવી રાખવાનો યોગ્ય આગ્રહ; સાહિત્યના વિષયમાં પણ અંતઃકરણની શુદ્ધ શુદ્ધિ હોવી જોઈએ, અને તે માટે પરિપદાએ ઘણું ઉચું અને નિષ્પક્ષપાતી ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ, એ આનોરૂનાર મતનું સ્પષ્ટ અને વિચારી નિરૂપણ; તથા સાહિત્યશ્રીની આત્યંત મહત્ત્વના પ્રસન્ની સૂક્ષ્મ અને સર્વશ્રાંક્ષી ચિકિત્સા-એ વિષયો પણ, ઉપરના વિષયો સિવાય, આ ખંડમાં ચર્ચાવામાં આવ્યા છે. સાહિત્ય જીવનના આ ત્રણે મહા પ્રસ્નો પરલે રમણબાઈએ છેવટનો નિર્ણય કર્યો છે, તિત્તલ જર્જર્લ ઉચ્ચાર્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રશ્નો વિષેના તેમના વિચાર સર્વાંશે સુચિત્ર છે, અને કેવળ સત્ય શોધનની અને સત્ય કથનની ભાવનાથી પ્રેરાયલા છે, જે કે એકાદ બે નહાની જાણતો વિષે અપૂર્ણતાદર્શન અને મનબેદ અનિવાર્ય છે: સાહિત્ય પરિપદે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો સાચવીને સાહિત્યપરીક્ષા કરવાની છે, તો તે ક્યાં સાધનો હારા તેમ કરી શકશે ? બે પાંચ વર્ષે જે નિબંધો તે લખાવી મંગાવે છે તેમની જ જાણનામાં તે સિદ્ધાંતો પગાશે ? અને માસિક કે ત્રિમાસિક હારા અન્ય વિવેચનનું કાર્ય રહેને હાથે એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નહિ જ થઈ શકે ? આ સૂચના નવી નથી એ સૌ કોઈ જાણે છે; પરંતુ, ચિષ્ટતાનો અને ગુણવત્તાનો આટલો સ્તુલ આમલ કરનારના બાખ્યાનમાં તેનો અમલ કરવા વિષેના ઉપેક્ષ સુધ્ધાં નથી રહેનું શું કારણ ? અરુધી અગંભીર એવી એક અટકળ થઈ શકે એમ છે: તેવા પત્રના તંત્રીત્વનો કજાર પોતાને જ માથે વખતે રોળાય એ બયથી,—અને નવી કાર્ડિસિસના આશાવન્ત, વ્યવસાયી ઉમેદવારની બાજનમાં એ બય સકારણ હોવાથી,—રમણભાઈએ આ વિષય સંબંધે જાનનો દાવાખજાર્યો માર્ગ કદાચ અદભુત કર્યો હોય !

શેઠી વિષેની સર્વિચર ચચો બહુ અંશે સફળ અને દોષ રહિત છે; પરંતુ, “વિચાર સાદા ન હોય ત્યાં બાપા સાદી હોઈ શકતી નથી” — એ કથન એક-સિદ્ધાંત તરીકે સર્વમાન્ય થઈ શકે તેમ નથી. અલગત, જે સંબંધમાં એ વાક્ય લખાયું છે તે ધ્યાનમાં લેતાં તો તેની સહાએ કાઢી લેવાં લેવાં તેમ નથી; બહુના કે કાલિદાસના ગદ્ય અને ઉન્નત વિચારોને નવો અવતાર આપીને સાદી બાપામાં ‘મૂડી શકાય’ એમ નથી. તેઓ યત્ન તે ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોના સંબંધમાં કરવામાં આવે તો તે પુસ્તકો ખરેખર “ચમત્કારહીન” થઈ જાય. પરંતુ ઉપર ટીકેલા વાક્યને જે સાહિત્યશાસ્ત્રના અસ્ખલિત નિયમ તરીકે માની લેવામાં આવે તો તો એવો અર્થ થાય કે ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવવા માટે હંમેશાં જ અધરી, અરૂઠ, અને અણસાદી બાપા વાપરવાની જરૂર પડે છે. તેઓ નિયમ રચપણે એ અનુભવથી હલકું છે; કુદરતનાં અને મનુષ્યજીવનનાં મૂલ્ય અને સ્વભાવ મહાસત્યો સાદામાં સાદી બાપામાં દર્શાવી શકાય છે તેનાં એ જ દષ્ટાન્ત લઈએ:

(૧) “ One impulse from a vernal wood
May teach you more of man;
Of moral evil and of good,
Than all the saggs can.”

(૨) “ અપશી ખું પાપ અનેક તણે
મુજ અંતર છે હજી મેલ મણે;
જેવે જુ તો મેલક, નાય ગણે
તેને એર બનાવીને સાચવને.”

આ બાપાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર ગ્રંથ પછી માણસ આ પદ્ધતિઓનો શબ્દાર્થ તો સહેલથી સમજી શકે; અને તેટલે અંશે, સાદા ન હોય તેવા વિચારો માટે સાદી બાપા વાપરી શકાય છે એમ કબજા કરવું પડે. અલગત, તે પદ્ધતિઓમાં રહેલું ‘જાંડું’ રહસ્ય — વર્તમાનના અદ્યતન અનુભવનું અને શોધાનિત ‘કાન્ત’ના નમ્ર અને નિખાલસ, ભક્તિશીલ દેહનું રહસ્ય — સામાન્ય મનુષ્યોને કદાચ પૂરેપૂરું ન સમજાય. પરંતુ આપણે અહીં આ વાચકના નહિ, ક્રેમકના દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રસ્તુત પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીએ છીએ; અને તે રીતે જોતા, “વિચાર સાદા ન હોય ત્યાં બાપા સાદી હોઈ શકતી નથી.” એ કથન, ઉપરના અને તેના અનેક બીજાં દષ્ટાન્તોથી જોઈ જ રહે.

ખંડ ત્રીજો.

આશાએ અને અભિલાષ નહર આગળ કરનાર, અને આશાની પ્રકૃતિનાથી તથા અભિલાષની ઉત્કટતાથી વિમુખ એવા આ ખંડમાં ત્રણ સુધી આગળ પડી આવે છે:—

(૧) વર્તમાન સાહિત્યનું ‘હંક’ નિર્દોષપણું, તેમાં પ્રવર્તમાન ગ્રંથોની કિંમત તપાસ, અને બવિષ્ય માટે કેટલુંક ઉપયોગી છતાં પ્રેરણાહીન માર્ગ દર્શન.

(૨) શોધકનના સાહિત્ય પ્રત્યેના અનાદરના કારણોની ચિદ્રિસા.

(૩) પરિપક્વ કામ “સંગીત, નકદર, અવહાર” શા માટે ગણાવું વા ન ગણાવું જોઈએ તહેનો ખુલાસો.

આમાંના પહેલા મુદ્દા વિષે લાંબી ચર્ચા આવશ્યક નથી, શિવાય કે તેમાં જોટલી વાર ‘આશા’ શબ્દ વપરાયો છે તેટલાં તે આંશને ઉત્તરે અને પ્રથમ કરે તેવાં વચનો હોત તો વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય હતું. આ ખંડનો વિષય એવો છે કે તેની યોગ્ય અને સંપૂર્ણ વિચારણા માટે કોઈક સાહિત્યકર્તાની અપેક્ષા રહે. પોતાની સર્વાંગનિર્મલ સાહિત્યકૃષ્ટિને પ્રતાપે તેણે આપણને અપૂર્વ ભાવિદર્શન કરાવ્યું હોત, અને હવે પછી આપણું સાહિત્ય કેવું ઉન્નત અને સુન્દર થઈ શકશે તે સમજાવતાં શુષ્કતા ને દિમશીતલતા તેની વાણીમાં પ્રવેશત નહિ. પરંતુ સાંપ્રત સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં રમણભાઈએ તો પુરતકોનાં નામ સુઘાંત આપનાંતું યોગ્ય ધ્યાનું નથી. આ ખંડ લખ્યો ત્યારે તે નામો તેમનાં મનમાં છતાં એ વાત તો નિસંશય છે; ત્યારે યોગ્ય રચનાએ તે ગ્રંથોને કશ્ચેય કરીને વ્યાખ્યાનમાં વધારે સજીવતા અને આકર્ષકતા આવવા દેવાથી શી હાનિ થાત? હિન્દુ પત્નીઓને તો હિન્દુ રૂઢીએ પતિનું નામ દેવાની સખત મના કરી છે; હિન્દુ રૂઢીના આ સદ્ભાગી શત્રુને કથી રૂઢીએ ગ્રંથોનાં નામ દેવાની સખત મના કરી?

સંગીતમય રાગધ્વનિ કવિતા (lyrical poetry) વિષે વ્યાખ્યાન લેખક કહે છે કે, “હાલની આ શૈલીની કવિતા ઘણી જથ્થાબંધ હોવા છતાં ચક્રકોળ જેડે એના એ ચક્રકરમાં ફરતી જણાય છે. એ વિષયમાં ઉત્સાહ સાફ નવાં લક્ષ્યો તરફ ગતિ થવાની જરૂર છે.” અને કિપાય તરીકે સૂચવે છે કે, “જેને કવિત્વ તરફ શ્રુતિ થાય તેણે માનજીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ પોતાના ચિત્તને વાળવું જોઈએ.” પછી ઉમેરે છે કે, “કેમકે કવર દર્શાવ્યું છે તેમ કવિને પણ અભ્યાસની જરૂર હોય છે.”

આપણાં સંગીતકલ્પ કાવ્યો તેમ આપણી નવલકથાઓ પણ સનમની સેવાચાકરીમાંથી આટલાં ગૂંથાઈ જાય છે અને કૃતિઓમાંથી નવીનતાનો નાશ કરે છે તેહનું વધારે જીકું અને વધારે સ્પષ્ટ કારણ આપી શકાયું હોત: આપણું—એટલે ગુજરાતના હિન્દુઓનું—આખું જીવન જ ‘ચક્રકોળ જેડે’ એનાએ ચક્રકરમાં’ રચ્યું કરે છે. ચિત્તપ્રકુલતા, સાદસપ્રેમ, કુદરતશક્તિ, ધર્મીય પ્રાણુપોષક—અને તેથી જ, સાહિત્યપોષક—તરવેલું’ નિકંદન કરવામાં. આપણી એકમાર્ગી કિસ્મતીએ અને ‘સ્વાતંત્ર્ય’ રાષ્ટ્રના નામોઝ્યારથી જ બહારી મરતા આપણાં સમાજે જે વિરલ બાગ બન્યો છે તેને લીધે જીવનમાંથી તેમ સાહિત્યમાંથી પણ નવીનતા અને અદ્યતનતાનો હોય યથો છે. જ્યાં મૂઠી પરિસ્થિતિ છે ત્યાં—મંગળમાં, મદારાટ્ટમાં, અને પારસીસમાજમાં—સાહિત્ય વિકાસ વિરલ અને અદુરપી છે. આપણાં પણ, નર્મદથી આગળ સુગ્રીવ: સાહિત્યકારોએ—કાળએ ફક્ત વિચારથી તો કાંઈએ વર્તનથી પણ—અનાવરી અન્યનો સ્વર્ગો ખંડ ઉઠાવ્યાં જાગીતાં છે. નવા યુગના નવા સાહિત્યજન્યો પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પીઠાની શકશે, પૈરંજ ગળાવી શકશે, તથા આપણાઓએ તેમની વતી જે વિચારો કરી ચૂક્યા છે તેની સુધ્ધ પરીક્ષા કરીને નવું સત્ય જ તેમાંથી અદ્યત્વ કરતાં શીખશે,— તો જ “માનવ” જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ” તેમનું ચિત્ત વળી શકશે. સૃષ્ટિ અને સંસ્કૃતિનાર સામે નિર્જન્ય અને સીધા સંબંધ સાધી શકાય ને જ જગમાં કવિનાનો જન્મ છે; અને તેથી. હિન્દુ:

મમાજ્ઞાને અપમાન કરવા ખાતર નહિ, પણ પ્રભુપાદવ્યા પ્રેરણાપ્રવાહોને માન આપવા ખાતર અત્યારે ગુજરાનમા વિચારોના ધર્મ વિશ્લેષ સમગ્રપણે અને દૃઢતાથી શરૂ થયો જોઈએ. તેમ થાય તોજ “ નવા લક્ષ્યો તરફ ગતિ ” કરવાનું જાને, અને તેમ ન થાય ત્યાં મુઠી તો આપણી માનીની ‘મનમથી લઈ ચલાવવું’ પડે.

લોકજનના અનાદરનાં કારણો.

“ જેટલો વિચાર કર્યો છે તેટલાથી.....એ પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ ” ગુજરાતી સાહિત્યનું જે અરૂપ હજી સુધી બંધાયું છે તે નજીક કે નિરર્થક નથી; અને ગુજરાનના બેક-જન તરફથી સાહિત્ય પ્રત્યે થતો અનાદર સાહિત્યની એ ન્યૂનતાના વિચારથી થતો નથી. પરંતુ, સહૃદયતાના અભાવથી થાય છે. ” આ અનાદર અને સહૃદયતાના અભાવ, રમણભાઈએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે, બે કારણોને આભારી છે: “ સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ સેવન પ્રગટ્યવનમા અવરોધ રૂપ છે ” એવી એક પ્રચલિત માન્યતા; અને, “ અમસાધ્ય અભ્યાસ તરફની અગ્નિ. ” વધુમા, આ અગ્નિનો પ્રતિકાર “ કેળવણીની પદ્ધતિ સુધારવામા મહેસો છે ” એમ પણ ગ્રીકારાયું છે.

માત્ર સાહિત્યના જ નહિ, સર્વ કાળના સંગીન અભ્યાસ તરફ આજના લક્ષ્યા ખરો ગુજરાતીઓની અગ્નિ છે, અને આ કથન કડવું છતાં ખરું અને અનુભવ સિદ્ધ છે. સુધરેલી શિક્ષણ; પદ્ધતિ પ્રમાણે કેસેન્નેમા સ્વભાષાને કોલેજન મળશે આ હાલકુલોમા પણ સ્વભાષાને શિક્ષણનું વાહન બનાવવામા આવશે તો પણ તે અગ્નિ આપોઆપ ટળે એ સંભવિત નથી. કાર્વાઈલના પદને જૂઠા અર્કમા લાઈને મમજીએ નો, આ ‘Paper Age’ ન્યુસપેપરોનો યુગ છે. નેપા સમષના ક્ષણિક આવેશોમાં અને અધૂરી માહિતીઓમા જ આપણા આજના સંઘના ‘જ્ઞાન’નો સમાવેશ થઈ જાય છે, આવેશના અગ્નિને ખૂમ કુંડી કુકોને સચેન રાખવામાં અમુક પ્રકારના બાણજીરો પશુ પોતાનું હવન સાર્થક થાને છે. અને પત્રકારો તથા બાણજીરો એક ખાતુથી પ્રગળે જગ્યાયા અને વ્વાતંચ માટે તૈયાર કરવા સાથે ખીંછ આજુથી પ્રગ્નસમૃદ્ધતા વિચારવ્વાતંચને અને વિચાર ગદનનાને છૂટથી અને રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ વડે લૂંટે છે. સાહિત્યના મુદ્દ લક્ષી મેવકોએ સામાજિક બન્ધનોની જૂઠી ધુસરીમાંથી તેમ ‘રાષ્ટ્રીય’ બન્ધનોની આ નવી ધુસરીમાંથી પણ છૂટવાનું છે. રાષ્ટ્રીયતા સાહિત્યને અનેક રીતે પોષી શકે; પરંતુ સત્યદર્શી રાષ્ટ્રીય-તાએ જન્મભાવેનું સાહિત્ય જ અમર અને પ્રભાવશાળી થઈ શકે, ખીતું નહિ.

અમસાધ્ય અભ્યાસ તરફ આજની ગદિનઓ આ પ્રમાણે દેગવાય તો સાહિત્ય અને કવિના માટેની ડગિ તે પત્યેક મનુષ્યમા આવી મદે. માત્ર ખાસ અભ્યાસીઓને જ આ કથન બાંધ પડતું નથી. સાહિત્યમા રમ થેનારા સામાન્ય માણસો પશુ જ્યારે વધારે બુદ્ધિપૂર્વક અધ્યયન શીખે અને માગી મસિકના મેળવે ત્યારે જ સાહિત્યનો ઉચ્ચતમ હેતુ—મન્દાગિનાનો પિદાન અને દૃઢકરણ—સિદ્ધ થઈ શકે.

*અભ્યાસની આ વડીલાન, મહે આગળ દર્શાવેલી અભ્યાસ મ્હામેની વિરૂદ્ધતા સાથે અથડામનમા નહિ આવે; આ અભ્યાસની અતિશયના મ્હામે લખાયું છે; અહિં તેના સર્વથા અભાવ મ્હામે.

ચેતન.

વિચારમંત્રણા—એક સંગીત અને વ્યવહાર કામ.

સાહિત્યપરિષદ “વિદ્વાનોના વિચાર એકઠા કરી સરખાવી જોવા” માટે મળે છે.” એમ રમણભાઈ જણાવે છે; અને જેટલે અંશે તેવું વિચાર સંમેલન, સંગીત, ઉપયોગી અને વ્યવહાર ગણાય, તેટલે અંશે અધિવેશનનું કામ પણ વ્યવહાર અને નક્કર છે; એવો મત દર્શાવે છે.

એક સિદ્ધાન્ત તરીકે આ અભિપ્રાય દોષમુક્ત છે, પરંતુ ક્ષેત્રમાં રાખવાનું એટલું કે કિતમ સિદ્ધાંતોને આચારમાં મૂકવાનો કેવો અને કેટલો પ્રયાસ થાય છે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદોનાં અધિવેશનને અવસરે મૂકવાના વિચારોનાં તેવાં સંગીત સંમેલન જે પ્રકારે થાય છે તે પ્રકારોની યાદી રમણભાઈએ આપી નથી, પણ એ આપવા જેવી છે, તેવી યાદીના મુદ્દાઓ કંઈક આ રીતના સૂચની શકાય:—

- (૧) વિદ્વાનોએ જેમ અને તેમ અગગ્ય અતકા રહેવું;
- (૨) પોતાના ઓળખીતાઓમાં જ વિચારશક્તિ હોય છે એમ માનવું તથા અન્ય સાક્ષરઅનુષ્ઠાનો પાસે મનાવવું;
- (૩) નવીનતાને નામે ન્હાસના ધરવું અને ગર્વના શિખર પરથી યુવાનો તરફ શકાતી અને તુચ્છકારની દૃષ્ટિથી જોવું;
- (૪) વિદ્યનું પ્રજ્ઞાનમાત્ર પોતાને જ પ્રાપ્ત થયું છે એ સિદ્ધ ચંચલ હોવાથી ન્યારે ન્યારે જાતી શકે ત્યારે સદગત ઝાડતી છંચડી હેઠળ કામ કરવું;
- (૫) અને તે રીતે, ગુજરાત પ્રાન્તના મૂકવાના વિચારોનાં સર્વોન્નિષ્ઠ સંમેલન અને વિનિમય આદરવાં.

સામામિ.

સાહિત્યવિભાગના પહેલા પ્રયુક્ત વ્યાખ્યાન આ વ્રજાએ ગંભીર દોષોથી મુક્ત નથી. તેમ જાણવતા પિનાતું પણ નથી. તે ગુણે સ્વયંપ્રકાશી છે એટલે ચતુર વાંચકો સમજીને તેનો ઉપયોગ કરી શકશે; અને આ સમીક્ષામાં પણ તે ગુણોનો મથાસમથ ઉલ્લેખ થયો છે. વળી, જો એમ લાગે કે દોષો પર બાર વખારે મૂકાયો છે તો તેવું વક્તવ્ય અનિવાર્ય હતું, —એટલેજ કિતર દર શકાય. સાહિત્યચર્ચામાં દર્શનશક્તિની વિગ્રહજા જોડીએ એ સો કાંઈ જાણે છે. વધુમાં દાસની પ્રવ્રજીવ જાગૃતિને ખાતર જ નહિ. પરંતુ સાહિત્યના રચનાર અને સાક્ષ્યિક ધર્મને ખાતર, તે પ્રત્યેના ઉદાપોહ વેળા શુદ્ધ સાત્ત્વીયતા કમી થવી જોઈએ, અને જીવન ચેતન્ય તેમાં વિશેષ પ્રગટવું જોઈએ, એ પણ સર્વે નિષ્પક્ષપાતી મનુષ્યો સ્વીકારશે. દૃષ્ટિવિશાળતાનો અને ચેતન્યનો આગળ પડી આવવો અમાપ આવા વ્યાખ્યાન સંજ્ઞાએ અસમ્યક હોવાથી જ સમીક્ષા કરનાં દોષો પર ખાસ બાર મદથો છે. બહિષ્કારમાં રમણભાઈનામું સ્થાન સ્વીકારનાર વ્યક્તિઓ એ દોષોને દૂર રાખી શકશે તો જ તેમનાં વ્યાખ્યાન, ચોવર્ધનશમના વ્યાખ્યાન પેડે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મદનની પડવી પ્રાપ્ત કરી શકશે એ સ્વપ્નસિદ્ધ જનાં બની જવાના સત્ય બની પ્યાન ખેંચીને વિરમીએ.

ચેતનની આવશ્યકતા.

ચેતન શબ્દ જ જીવનસંચય છે. ગતિ-પ્રગતિથી ભરેલો છે જડતાથી વિરુદ્ધના આધેશમાય તે બતાવી આપે છે. જો ચેતનની આ વિશ્વમાં જડર-આવશ્યકતા ન હોત તો “एकौऽहमवहस्याम्” એ મહાવાક્ય જાનેજ નિરર્થક થઈ જતું દેખાત. જીવનના પ્રત્યેક પગથીએ પ્રત્યેક ક્ષણે ચેતનની આવશ્યકતા છે તે કહેવાની જડર નથી; બદલે જીવન શબ્દના અર્થમાં તે વ્યાપ જ છે. ચેતન વિના જીવનનો અવકાશ જ નથી. બ્રહ્માંડમાં ખનીજ પદાર્થ આદિ કહેવાની જડકોટિથી માંડી મનુષ્ય અને દેવકોટિ સુધી પ્રત્યેક પદાર્થ કહો કે વ્યક્તિ કહો તે ચેતનમય જ છે. આમ છે ત્યારે આપું નામ-કૃપાધિ ધારણ કરી નવા પ્રગટ થતા માસિક પત્રને નિરાશું પાડવાનું ‘કારણ’ શું એ આભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા મંગલ છે. આ ચેતનને ચેતન આપનારના હૃદયમંદિરમાં કે મગજના બેંડરમાં તો ગમે તે હેતુ હશે પણ તેમણે એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે જડતા કાંઈક કાંઈક નવી-કાંઈક તાજ. કાંઈક નમય અનુકૂળ જાગૃતિ આપવી એ મુખ્ય ધર્મ ‘ચેતન’નો છે. ખનીજ પદાર્થ આદિ મનુષ્યથી અંતર પેલિ કે કોટિઓ કહેવાય છે, તે હાલ આશુ પર રાખી માત્ર માનવજીવનમાં ‘ચેતન’ તો અપણુંને મહત્ત્વ આપે છે કે તેણે જો સાઈ’ મ્યુલશરીર સાઈ’ વાસનાશરીર, માઈ’ માનસિકશરીર અને સાઈ’ આધ્યાત્મિકશરીર-કૃપાધિ-કરવું બદલે કરવાં હોય તો ચેતનની કૃપાસના પૂરી જડરની છે. આ કૃપાસના પ્રારંભમાં કેટલી બળવાન કરવી, તેનાં આન્દોષનો કેવી ગતિનાં કરવાં, ઉન્નતિ કે પિચુદ્ધ કરવાનો ક્રમ કેવી તરિત ગતિનો રાખવો, તે તો પ્રત્યેક વ્યક્તિના ગુણકર્મધર્મમયોગ આદિ અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા, કૂળપરંપરા અને સત્યા-અહના ઉપર છે. પરંતુ તે આવશ્યક છે, તેમાં તો જો મન કહેવાનો મંબલ કે અવકાશ પણ નથી. અને એમજ છે તો અમારે ‘ચેતન’ના આલક થવું પણ આવશ્યક છે.

અમારો પ્રવાહ ચેતનની ભરપૂર ગતિથી પ્રવાહે છે તો તે માથે અમારે ધરણવું છે કે તે પ્રવાહનું બળાભજ, સમયાનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા, પ્રત્યાદિ જોઈ તેમાં એક વ્યક્તિચેતનનું મહત્ત્વ મામથર્થ વાપરી સ્વેચ્છાને આગળ વધારી તરવું છે? જો કેવળ એ પ્રવાહ માથે જડવન તણાવે જવું હોય તો જડર ચેતનની પ્રવાહ નથી; પરંતુ જો નિજનગ્ન-આશય-ને અવલંબવું હશે તો વ્યક્તિપ્રયત્નના કાશ્ચથી ચેતનપ્રયત્નનો અપ છે અને તેટલા માટે પ્રત્યેક દેશકાળજ, વ્યક્તિ-ચેતનની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરી તેનો ઉપયોગ પોતાના પિંડ પર-ને તેમજ અન્ય અનુષ્ઠા વિગેરે પાનિ કેવો કરવો તે જોનાં શીખે તે વાગના છે.

‘ચેતન’ના પ્રવર્તક પુરક મનુષ્યો સુરત અને સ્વાવપરના (ભરેલા) છે યુવાવસ્થામાં ગુરુ-મોર્ધન-અને બાવ-પ્રેમ-નો સંપદ આભાવિક જાગૃત હોય છે. દીર્ઘકાળ સુધી એ મોર્ધન અને પ્રેમમાય નમનામાં ‘ચેતન’ને નમવાપણું છે. મોટે જો મહાન શક્તિ કે મહાન નેતૃત્વમંડળ આ બ્રહ્માંડની કાર્યવ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે તે આ ‘ચેતન’ બળક ઉપર પણ પોતાનું પ્રેમમિન્ડુ વર્નાવે, તેના કેતેન્દ્રિયામાં પ્રેમજીવન અને પ્રેમચેતન નિરંતર જે રતય, એ નમ્ર પ્રાર્થના માથે આ લેખ મમાપન થાય છે. *

૧૦-૫-૨૦ બાવનગર

‘અભ્યાસી’

મુઠ પાંચેક મમજી મકરે તે પ્રમાણે, આ લેખ પહેલા અંકને માટે લખાયેલો છે, પરંતુ અનિવાર્ય કારણથી તેમાં ૭ થીજ અંકમાં તે વધ સક્રિય નહોતો, એટલે આ અંકમાં તે પ્રકટ થાય છે.

અધિપતિ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

-અથવા-

દાશરાજ વિગ્રહ

(ગાંધીના ૪. ૬૪ થી અનુસંધાન)

૧. પ્રથમ ભારતીય યુદ્ધ અથવા વીર રાજાઓનો વિગ્રહ.

તૂર્વપાણીના વિગ્રહ પછી ઋગ્વેદ સંહિતામાંથી મુશ્વત્તા અને વીર રાજાઓ સાથે થયેલા વિગ્રહની હકીકત મળી આવે છે. એક તરફ મુશ્વત્તા રાજા એકલો હતો ત્યારે બીજી તરફ આર્યા-વર્ષના વીર રાજાઓ એકસાથે યુદ્ધ, તેની સામે લડ્યા હતા. આર્યાવર્ષનું આ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ હતું, છતાં દુર્ભાગ્યે આખી ઋગ્વેદસંહિતામાંથી તેને માટે એક અથવા બે મત્રો મળી આવે છે. તેથી મુશ્વત્તા રાજા કેવળ હતો, શા કારણે તેની સામે આખો દેશ ઉદ્ધરણ ગયો હતો અને તે છતાં તે યુદ્ધમાં વિચલ્ય મેળવવાને સી રીતે તે સમર્થ યદુ શક્યો, તે જાણવાને આપણી પાસે કંઈ પણ સાધન નથી. તે યુદ્ધ વિશે જે કંઈ દલીલત પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

ત્વમેતાન જતરાશો દિવ્દશા

ડ્યન્ધુના સુશ્રવસોપજગામ ।

પદિ સદ્વત્તા નયતિ નય ક્ષુતો

નિ ચક્રેજ રઘ્વા દુરપદ્મા યુગ્મ ॥ ૧ ॥

ત્વમાયિય શ્રુપમં તયોતિભિ-

સ્તય ક્રામભિરિન્દ્ર તૂર્યયાણમ્ ।

ત્વમસ્મિ કુત્સમતિયિગ્વમાયું

મદો ગજે યુન્તે અગ્ન્યતાયઃ ॥ ૨૦ ॥

(ઋ. ૧-૬૩)

“ હું ઈન્દ્ર ! તે મુશ્વત્તા નામના નિઃસદાય મરીપતિ ઉપર ગદી આવેલા વીર રાજાઓના ૫૦૦૦૦ મોહાઓને તારા અમોઘ રથચાકરી કાપી નાખ્યા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ”
“ તેને જીવી રીતે તારા પરાક્રમથી મુશ્વત્તાનું રક્ષણ થ્યું હતું, તેમ તૂર્વપાણી પણ તે રક્ષા કરી. કુન્ભ, દિવેદાસ અને વ્યાસ રાજાઓને તે મદાન પૂવાનું શામને સરણે મોકલ્યા. ”

આ મત્રોમાં ઈન્દ્રની સ્તુતિ કરનાર અગ્નિ આંગિરસ નામનો સહિ છે. અગ્નિ આંગિરસ મિતાય બીજા કોઈપણ સહિએ આ દલીલનું મૂલ્ય પણ થ્યું નથી. તે ઉપરથી તે સહિ

મુશ્વતો પુત્રોદિન દશે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. મુશ્વત રાજ અગિરાગોત્રના બ્રાહ્મણોના યજ્ઞમાન હોવાથી અને મનુના વંશના રાજાઓને તે બ્રાહ્મણો સાથે કસલ હોવાથી, મનુવંશના ક્ષત્રિઓ આર્યાવર્તમાં આવ્યા પહેલાં આ રાજ સપ્તમિધુપ્રદેશના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય કરતો દશે, એમ પણ અનુમાન થાય છે. તેને “જન રાજન” કહ્યો છે, તે ઉપરથી તે પ્રદેશની પ્રજાએ તેને પમદ કરીને રાજ તરીકે સુદી કારવાની પણ કસપના થઈ શકે છે. છતાં તેના મુશ્વકની આસપાસના સમગ્ર રાજાઓ તેની અને તેના આશ્રયી બ્રાહ્મણોની મત્તાને સમગ્ર ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા દશે. તે કારણથી આવેા દાશ્યુ વિગ્રહ થયેલો જણાય છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને મુર્ખનગક ધારણ કરીને અન્યેય ભીષ્મનું તેજ હરી લીધું હતું, તેમ આ યુદ્ધમાં પણ ઇન્દ્રે પોને મુશ્વતાના પક્ષમાં રહીને ચક્રવર્તે શત્રુઓની મેનમો મંદાર કરી નાંખ્યો હતો. શત્રુરાજાઓના જ માફ હજાર શોદાઓનો આ યુદ્ધમાં નાશ થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યારે આ પ્રથમ ભારતયુદ્ધમાં જોડામાં જોડાં એક લાખ માણસો મરાયાં હશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ યુદ્ધમાં મુશ્વતાને વિજય મળ્યો હતો, પરંતુ અને પક્ષોમાં થઈને મનુષ્યોની અને ડબ્બી એટલી બધી હાનિ થઈ હશે કે તેઓ અદ્ નિર્જળ રિચિતિમાં આવી પડયાતું જણાય છે. આજ કારણથી સરદદ ઉપર આવેલા રાજાઓ બળવાન મેનાઓ લઈને આર્યાવર્ત ઉપર ચડી આવ્યા હતા. દિવોદામના ઇતિકામમાં તે વિગે હવે પછી મવિરતર કહેવામાં આવશે. આ સ્થળે તો એટલું જ કહેવું જમ છે કે દિવોદાસે તે અત્યાં રાજાને મોટા સંહાર માથે પરાજય કર્યો હતો. દિવોદામ પછી મુરદામ રાજના સમયમાં આર્યાવર્તમાં એક ખીલુ મહાભારત યુદ્ધ થયું, તે યુદ્ધે ઘણા વૈદિક ઋષિઓનું પ્યાન ખેડ્યું છે; તે ઉપરથી તે યુદ્ધ બહુ મદત્તવું દશે, એમ મમગય છે.

૭. ખીલું ભારતીય યુદ્ધ અથવા દાશરાજ વિગ્રહ.

મુનમ રાજાને આ રાષ્ટ્રીય વિગ્રહ બહુ મદત્તવો હોવા છતાં, દુર્ભાગ્યે, વિગ્રહને શોકપિથ અથવા સર્વવ્યાપી કરવામાં બાબીદિ અથવા વ્યાસ જેવા જમથ અને પ્રતિભાશાક્ષી કવિની મરત્તીએ પ્રવેશ કર્યો નથી. આત્યં તો એજ છે કે ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ (૧૦-૧૨૮-૧૨) માં તે યુદ્ધનું વર્ણન હોવા છતાં રામાયણ મહાભારત કે દોષ્ટ પણ પુરાણમાં તે વિગે એક અક્ષર પણ વર્ણવામાં આવ્યો નથી. વમિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને ભરદ્વાજ જેવા ઋષિઓએ મુદાસ, દિવોદામ અને ભરતકળનું યજ્ઞમાન કર્યું છે, પરંતુ ઇન્દ્રાદિ દેવોની સ્તુતિ કરતાં, તે તે દેવોએ પોતાના ભક્તોને મગથે મગથે કહેલી મહત્તેના દુષ્ટાનો આપવા ઉપરાંત ખીલે દોષ્ટ પણ ઉદ્દેશ તેઓને નદિ હોવાથી જોડા એક અત્યુપયોગી ઐનિદામિક આમત અર્થ અધકારમાં જ રહી છે. દિવોદામને સુદામનો પિતા કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ પુણ્યોમાં અને મહાભારત તથા રામાયણમાં તેઓના સંબંધમાં જે વસાવળી આપી છે, તે જૂઠા જ પ્રકારની છે વસિષ્ઠ ઋષિએ ઋગ્વેદ ગદિતાના સાતમા મંડળમાં ૧૮, ૩૩ અને ૮૩-એ રીતે ત્રણ સૂકતોમાં મુદામના આ રાષ્ટ્રીય વિગ્રહનું વર્ણન કર્યું છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ ત્રીજા મંડળના ૫૩ મા સૂકતમાં મુદામના અથર્વમેધનું અને ૩૩ મા મંડળમાં ટ્રિવિજય યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. વમિષ્ઠજીએ “આ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધનું નામ દાશરાજ આપ્યું છે; જેનો અર્થ એક સંપ કરી આવેલા દશ રાજાઓનું યુદ્ધ” એવો કરવામાં

અથર્વવેદમાં આ હકીકતનો એજ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. અથર્વવેદ પણ અથર્વ અને અગીરસનો બનાવેલા છે, તેથી પણ ઉપયુક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

આવે છે. (અ. ૭-૩૩-૨ થી ૫ અને ૭-૮૩-૮). તે પુદ્ગલો - મહાભારતના પુદ્ગલો જેમ હિંદુસ્થાનના તથા હિંદુસ્થાનની અહારના દેશોના લગભગ સંપૂર્ણ રાજ્યોએ બાગ લીધો હતો, એમ જણાય છે. છતાં આ સુદાસ રાજ દેણુ હતો, કયા વંશનો હતો, તેનું રાજ્ય કયાં આવ્યું હતું અને તેનો કેટલો વિસ્તાર હતો તેમજ શા કારણથી તે પુદ્ગલ યજ્ઞ હતું, તે વિશે કંઈ પણ દૃઢીકૃત લખાણેથી નાંદ હોવાથી જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા તર્કો કર્યા છે. વિદ્વાનો કોઈપણ આખતમાં એક મત યના હોય તે તે એજ છે કે-તે આર્ય રાજ્ય હતો, સખસિંધુ પ્રદેશમાં તેનું રાજ્ય આવ્યું હતું અને પશ્ચિમી એટલે રાવિ અથવા ઈરાવતી નદીને કિનારે તેને દસ રાજ્યો માથે અને યમુનાને તીરે અનાર્યો સાથે યુદ્ધ થયાં હતાં.

૮ આર્યજાતિની જન્મ ભૂમિ.

પરંતુ સુદાસ અથવા દિવોદાસનું રાજ્ય પશ્ચિમમાં હતું કે પૂર્વમાં, દિગ્વિજયાર્થે તેઓ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ તરફ કે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ ગયાં હતા, તે વિષયમાં-વિદ્વાનોનાં બે મતો પડી ગયા છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે-કેટલાક વિદ્વાનો એમ ધારે છે કે આર્યોનું એક ટોળું દિવોદાસના નેતૃત્વનીએ પશ્ચિમ પ્રદેશમાંથી પાંજાબની સરહદ આગળી હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું હતું. ત્યારે બીજા પક્ષની એવી માન્યતા છે કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન સમસિંધુ પ્રદેશ હતો; ત્યાંથી અનાર્યો તેમજ આર્યો પશ્ચિમમાં યદને એશિયા તથા યુરોપમાં જઈને વસ્યા હતા. પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ તે વિશે બહુ સૂક્ષ્મ તર્કબળ ગુથીને અન્યોઅન્ય વિધાતર્ક છતાં ધમ્મી સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પ્રકર કરી છે. એમ. દે. સેગર્ટા, ડાક્ટર વોરન અને લોકમાન્ય તિલક જેવા વિદ્વાનોએ ઐતિક સાહિત્યમાંથી અંતઃપ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે આર્યજાતિની જન્મભૂમિ હિન્દુસ્થાનપ્રદેશ હતી. ચોગ્લિયી અવશેષન કરનાર એકમ બેલેવલ્સકીએ પણ તેજ મતને પુષ્ટિ આપી છે. બીજી કહ્યુંના યુરોપની છે. પરંતુ તે કહ્યુંનામાં ક્યણવિશેષના સંબંધમાં સંપૂર્ણ પંડિતો એક બીજાથી જૂદા પડે છે. જર્મન ચેન લોહર આર્યોની જન્મભૂમિ જર્મની માને છે, ત્યારે ફ્રેડ્રીક મ્યુલર અને કુનો મધ્ય યુરોપ, સિંડનરિમટ ઉત્તર યુરોપ, પેટ્રા સ્કેન્ડિનેવિયા અને પેરચે સિલિનિયાને માટે આશંકા પૂર્વક મધ્ય છે. ત્રીજી કહ્યુંના મધ્ય એશિયાની એટલે તુર્કસ્થાનમાં આવેલ પામીરનો પ્રદેશ આર્યજાતિની જન્મભૂમિ હતી અને ત્યાંથી કેટલાક ટોળાં હિંદુસ્થાન અને ઈરાનમાં, કેટલાક એશિયામિનરમાં અને કેટલાક યુરોપમાં ગયાં, એવી કંઈકમાં આવી છે. તે કહ્યુંનાનો ઉદ્ભાવ એફેસર મેન્સેમ્યુલર છે અને તેને પાદ, લેમન. ટ્રિમ. શીલર મોમસેન, સ્પીગલ, સ્લેગલ, મ્યુર અને એસાકટેલરહાદ વિદ્વાનોએ ટેકા આપ્યો છે, એથી કહ્યુંના પુરુ હિંદુસ્થાનની છે. આ કહ્યુંનાનું કર્મને અન્યેકવિધ પ્રમાણ આપીને બહુ સુક્તિ પુરઃ સર સમર્થન કર્યું છે. તેમજ કુદ. જેકોબિયો, કુપ્પર. કાવેન્ટ ને-સગ્ગન, ડેમો, એલરીન્ડન અને લોહર જેવા વિદ્વાનોએ પુષ્ટિ આપી છે.

એવાટર પોતાના "The origin of the Aryans" નામના ગ્રંથમાં છે વિશે સપૂર્ણ વિદ્વાનોના મતોનો સમ્મદ કરી. તે વિશે પૂષ્ણ વિવેચન કર્યું છે. માટે વિશેષ જાણવાની કૃષિ રાખનારઓએ તે ગ્રંથ જોવો; અથવા શ. નારાયણ ભવતરાવ પાંચગીએ પોતાના 'The Aryan Arctic Home' નામના પુસ્તકમાં તે વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. નિજાસુએએ તે પુસ્તક ખાસ વાંચવું જોઈએ.

એ રીતે જૂઠા જૂઠા વિદ્વાનોએ જે જૂઠા જૂઠા નર્મો કવચિત્ કયાં છે, તેની ચર્ચામાં કનરવાનું અને અપ્રાપ્તિગ્રિ છે. પ્રાચીન. પૂર્વ મંત્રકોષથી દોરાઈ જવાનો મનુષ્ય સ્વભાવ હોઈને કોઈ પણ પંડિત તે કુદરતી નિયમમાંથી મુક્ત થઈ શકે નથી. તે જ કારણથી તેઓએ એકજ જાતનાં પ્રમણોમાંથી આટલી બધી વિરુદ્ધ કથનાઓ કવચિત્ કરી છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો હોદ્દર મુદ્દ કહે છે, તેમ કોઈ પણ સંસ્કૃતપુસ્તકમાંથી અથવા કોઈ પણ વૈદિક ગ્રંથમાંથી એવું એક પણ વચન નીકળતું નથી કે જેમાંથી આપણે વિદ્વાનમાંથી વિદ્વાનમાં આવ્યા હોય. તેનું અનુમાન કવચતરી માધ્યમ. લોકમાન્ય તિલકે કત્તર ક્રુવ પ્રદેશને આર્યજાતિની જન્મભૂમિ નરી કે મિદ્ધ કરવાને વૈદિકસદ્ધિતા અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી ધુરં છવાયાં પ્રમાણે આવ્યાં છે; પરંતુ તે ગ્રંથમાં પ્રમણોનું શ્રીયુત તસિતી કમારસ્તે ખંડન કરી તેની અવધાર્યતા મિદ્ધ કરી છે. x હવે પણ તે વિષે નવી નવી શોધો થતી જાય છે, છતાં વૈદિક ધર્મિયાનો લેખક રાગોજિન કહે છે તેમ તે પ્રશ્નને હેવરને માટે નિઃસંશય રીતે નીકાલે થવાનો સંભવ હોય તો તે ક્યારે અંત થાય, તે કહી શકાતું નથી + આ પ્રસંગે આ વિષયનો સ્પર્શ કરવાનું તે કારણ એજ છે. કે મુદ્દા અને દિવોદાસની રાન્યમર્ચાદા વિષે જૂઠા જૂઠા વિદ્વાનોએ જૂઠા જૂઠા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. તે મર્ચનું મળ આર્યજાતિની જન્મભૂમિ વિષે વિદ્વાનોનું મતવેવિધ છે, તે દર્શાવવાનું જ છે.

૯ દિવોદાસ અને મુદ્દાસની રાન્યમર્ચાદા.

ઋગ્વેદ (૬-૧૧-૧) માં કહ્યું છે કે સરસ્વતી નદીને કિનારે દ્રપદશ રાત્રેએ યજ કર્ષો અને દશરથ રાત્રેએ જોમ યજનારથણે પ્રમન્થ યજ રામચદ્રાદિ ચાર પુત્રો આપ્યા હતા, તેમ દ્રપદશને પણ ઈન્દ્રે પ્રસન્ન થઈને દિવોદાસ-પુત્ર આપ્યો હતો. કૌલીનકિ કવચિત્ (૩-૧) માં પ્રતર્દનને દિવોદાસનો પુત્ર કહે છે. હગ્વિશ (૧-૩૪-૭૨) માં દિવોદાસને દશકાતિને તીથે પ્રતર્દન નામનો પુત્ર મળ્યો હતો, એમ કહ્યું છે. તે કવચથી દિવોદાસના પિતા દ્રપદશનું રાન્ય સરસ્વતી અને દગદતી વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર હતું, એમ મિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદ (૭-૧૮-૧૫) માં દિવોદાસને મુદ્દાસનો પિતા કહ્યો છે અને મુદ્દાસને પૈન્યવન પણ કહે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે નિરૂકત (૨-૨૪) માં પૈન્યવનનો અર્થ પિન્યવનનો પુત્ર કર્ષો છે. મુદ્દાસને તેજ મુદ્દા દેવધાનનો પૈત્ર અને પૈન્યવન પણ કેહેવામાં આવેલ છે. (ઋ. ૭-૧૮-૨૨) આ કવચથી એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે મુદ્દાસ દિવોદાસનો પુત્ર અને દેવધાનનો પૈત્ર હતો. પૈન્યવન તેના ગોત્રનું કે કુળનું નામ હોય જોઈએ, અને તેજ પ્રમણે દેવધ નું બીજું નામ દ્રપદશ હોય જોઈએ આ મુદ્દાસ રાત્રેએ એક તરફ એક યુદ્ધ પરબી એકમે રાત્રિ અથવા ક્રિશવતી નદીને કિનારે અને બીજું યુદ્ધ યમુના નદીને કિનારે થયું હતું. (ઋ. ૭-૧૮-૧૮, ૧૯) તે કવચથી મુદ્દાસ રાત્રેએ રાન્યમર્ચાદા યમુનાથી રાત્રિ નદી ગ્રંથી હતી, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

*Muir's original Sanskrit Texts, vol. II, p. 322

*Arctic Home in the Rig Veda by N. K. Datta M. A.

*Vedic India by Ragoonath, ed. 1915. p. 176.

એ રીતે ઋગ્વેદમાંથી ૪૮ દિવોદાસ અને સુદાસના રાજ્યની મર્યાદાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં તે બાબતમાં પણ પાશ્ચાત્ય તેમજ આ દેશના વિદ્વાનોમાં ધણો મતભેદ જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ (૧-૬-૬૬) માં દિવોદાસે પશ્ચિમોત્તર નાથ કર્યાનું લખ્યું છે. તે ઉપરથી હિસ્તેશ્વરંત નામના જર્મન વિદ્વાને એવી કલ્પના કરી છે કે પશ્ચિમો તે ઝંઢ. અવસ્તામાં કહેલા પર્નાઓ હતા, અને તે પર્નાઓને દિવોદાસે ધરાનમાં આવેલી સરસ્વતી એટલે હરકવૈરી નદી ઉપર માર્યા હતા. પરંતુ ઋગ્વેદમાં સરસ્વતી ને સિંધુ અને સરયૂ સાથે (૧૦-૬-૪૯) તેમજ ગંગા, યમુના, શતદ્રુ-આદિ પંજાબની નદીઓ સાથે (૧૦-૭૫-૫) ગણાવેલી છે. તે ઉપરથી વૈદિક સરસ્વતીને ઝંઢ અવસ્તામાં કહેલી ધરાનની હરકવૈરી નદી માનવાની હિસ્તેશ્વરંતની કલ્પના કેવલ પરાસ્ત થાય છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં દિવોદાસ અને સુદાસ રાજાઓની રાજ્યમર્યાદાની બાબતમાં જો તેટલો મતભેદ છે, છતાં કોઈએ પણ હિસ્તેશ્વરંતની કલ્પના સ્વીકારી નથી. સરસ્વતીને મોરામાં મોરી નદી (નદીતમા), માતાની ગાતા (ઝંલિતમા), મહાન દેવી (દેવીતમા) (ઋ. ૨-૪૧-૧૬) અને પર્વતોમાંથી નીકળીને સમુદ્રને ગળતારી (ઋ. ૬-૬૧-૨) કહી છે, તે ઉપરથી રાય, ઝિમ્મર, ગિરીથ અને લડિવગાદિ વિદ્વાનો સિંધુ નદીનું 'ખીરું' નામ સરસ્વતી હતું એમ ધારે છે; અને દિવોદાસનું રાજ્ય સિંધુ નદીને કિનારે હતું, એવી કલ્પના કરે છે. પરંતુ આ કલ્પનાને લેસન, મેક્ઝમ્યુસર અને મેક્ઝેનલાદિ વિદ્વાનોએ નિર્મૂલ કરાવી છે. * છતાં શ્રીયુત નક્ષિત્રી કુમારદત્તે સ્વવિરચિત 'આર્ટિકલ હોમ ઇન્ ધ ઋગ્વેદ' નામના પુસ્તકમાં, તે કલ્પનાને સિદ્ધ કરવાને બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. * તેઓ ગોતાની કલ્પનાનાં સમર્થનમાં સુદાસ ને પાંચ આયંજનિઓના રાજ્યો સાથે લડવા ગયો હતો, તે પાંચ જનિઓ સરસ્વતીને કિનારે વસતી હતી, એમ ઋગ્વેદ મંડળ ૬ ના મૂકન ૬૫ ના મંત્ર ૨૩ નો આપી કહે છે: મંડળ ૭-૮૩-૧ માં સુદાસ દ્વારાજન યુદ્ધમાં પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં ગયાનું લખ્યું છે. તે મંત્રનો મુખ્ય આધાર આપી મંડળ ૩ ના ૩૩ અને ૫૩ માં મૂકનોમાંથી તથા મંડળ ૬ કૂના ૭૫, ૧૯ અને ૪૬ માં મૂકનોમાંથી કેટલાક વચનો ટાંકી તેઓ સ્વમતને પુષ્ટિ આપે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોનાં વસિષ્ઠ વિરચિત મંડળ ૭ માં નાં મૂકનો ૧૮ અને ૮૩ સાથે વિશ્વામિત્ર વિરચિત મંડળ ૩ જનાં મૂકનો ૩૩ અને ૫૩ અને ભરદવાજ વિરચિત મંડળ ૬ કૂનાં મૂકનો ૭૫, ૧૯ અને ૪૬ ને કંઈ મંજૂર નથી. વસિષ્ઠજીએ તે એ મૂકનોમાં દ્વારાજન, યુદ્ધ તથા અન્યાર્થ જનિએ સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે, જ્યારે વિશ્વામિત્રે અશ્વમેધ તથા હિગ્નિચપાયાનાં વર્ણન કર્યું છે. ભરદવાજ ક્ષત્રિએ એક મંત્રમાં કંઈ યુધ્ધનો દર્શાવે કર્યો છે; તે ખરું છે, પરંતુ તે ઇસવિ દ્વારાજન યુદ્ધને લાગુ પડે છે, તેમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતવંશના હતા, એમ તો શ્રીયુત જન સ્વીકારે છે. તેજ ભરતવંશના મુળ પુરુષ દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતને માટે એનરેય આજ્ઞા (૮-૩૯-૯) માં કર્યું છે કે તે ભરત દોષપન્તિએ પુરવીના અનપયંત્ર ન્ય મેળવીને સંખ્યાયજ્ઞ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે, તેજે મંત્રા અને રસમીગુણ દેશોમાં યજ્ઞ કરીને

—Vedic Index by Macdonell and Kieth, vol. I p. 323.

*નેજ. સો. ૨. ૪. ૪૩૫.

* મુજો પૃ. ૧૭ થી ૩૬ સુધી.

આત્મજોને હવેરા હાથીગોડાના દાનો આપ્યાં છે. યમુનાને તીરે ૭૮ યજ્ઞો અને ગંગાને તીરે વૃત્તન નામના યજ્ઞે ૫૫ અશ્વમેધો કર્યાં છે, અને એ ગીતે તેજે ૧૭૩ અશ્વમેધો કરીને પૃથ્વીના સધળા રાગઓને વશીભૂત કર્યાં છે. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩-૫-૪, ૧૧, ૨૧) માં પણ ભરતવર્ગી રાગઓએ કાશીપુરથી છત્રી લીધી હતી અને ગંગા યમુનાને તીરે અનેક યજ્ઞો કર્યાં હતા, એમ વખ્યુ છે. ઋગ્વેદ મંડળ ૩, મંદલ ૨૩ના ૩ મ તથા ૪ થા મંત્ર હિપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભરતોએ સરસ્વતી આપવા અને દુષ્ટદત્તોને તીરેએ યજ્ઞો કર્યાં હતા, અને દેવવાન તથા દેવથવા નામના તે વંશના એ રાગઓ ને યજ્ઞ કરનારાઓમાં મુખ્ય હતા. એ પ્રમાણે 'ત્રેદિક સંહિતા અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જ ભરતોનું રાત્ર્ય સરસ્વતીના કિનારાથી એક નરક ગંગા સુધી અને બીજી તરફ સિંધુ નદી સુધી હોવાનાં અષ્ટ અને બળવાન પ્રમાણે હોવા છતાં તેઓનું રાત્ર્ય પ્રથમ સિંધુને કિનારે હતું અને ત્યાર પછી તેઓએ સરસ્વતીના કિનારા સુધીના પ્રદેશ છત્રી લીધો હતો, એનો ઓગુન નવિનીકુમાર દત્તનો તર્કોદ્યાસ ને એવળ તર્કવિવાસ જ કરે છે. (અપૂર્ણ)

માનસાકર પીતાંબરદાસ મેહતા

* ગ્રીયુત નવિનીકુમાર દત્ત દિવોદામ અને સુદામની રાત્ર્યમર્ચાદા વિષે જે જે તર્કો કર્યા છે, તેમ ખડન હવે થઈ પરિગિષ્ટ ન ૧ માં કરવામાં આવશે.

છપાય છે

છપાય છે.

દીપાક્ષવીના મુધન્ય ઉત્સવે 'ચેતન'ના આહુકોને એક મુરખ ભેટ

“ રસ-ગીતો. ”

— કોઈ ફજનવતી સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત આંદોલન —

(લેખક બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.)

“ ચેતન ” “ વીમર્શી મદી ” ઇત્યાદિ મુખ્યમિદ્ધ માનિકોમાં પ્રગટ થયેલાં તથા એવાંજ બીજાં અપ્રમિદ્ધ લલિત રમગીતોનો મંચહ—“ ચેતન ”ના આહુકોને દિવાળીના મંગળ ટાકણે ભેટ આપવામાં આવશે માત્ર જજ નકલોજ છપાવી છે. માટે આહુકે મવા મન્વર લખો—

એનેજ “ ચેતન ” કાર્યાલય,

ગોપીપુત્ર—સુરત.

‘ ચેતન ’ ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરેઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની જાહેરખબર કેમ ન વંચાય ?

આજેજ લખો એનેજ ‘ ચેતન ’ કાર્યાલય,

ગોપીપુત્ર—સુરત.

કિરણ.

અનુવાદક:

મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ.

તે એક રસમની રાત્રિ હતી. સાંજના ઝરમર ઝરમર વરસાદ થયો હતો. એટલે સર્વજ્ઞ શીતળના બેઠેલી હતી. વરસાદનું પાણી પડવાથી જમીનમાંથી સુગંધી નીકળતી હતી. આ સુવાસમાં તાજા ખીસેલા મોગરાની મધમધતી સુગંધ ભળતી હતી. રાત્રિના અધિષ્ઠાતા સમો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર નિજ સફળે કળા પાથરતો હતો. હિંદની ગ્રહોગ્રહાવીના સમયના કોઈ રાગધારાના દરબાર સમું આકાશ દીપી નીકળ્યું હતું. દરબારમાં અધિષ્ઠિત સમો ચંદ્ર વિરાજ્યો હતો અને દરબારીઓ ફૂંપી તારાઓ ધીમેધીમે એક પછી એક દરબારમાં હાજર થયે પોત્ત-સ્થાને ગોઠવાઈ બેઠા હતા. દરબારમાં રસિકતા અને ભવકાની હા કીક જામી હતી. છતાં એક એકાકી મનુષ્યના હૃદયની અથા એ સૌને જાણ નહોતી. પૃથ્વી પર તેને માટે કંઈએ આનંદ નહોતો. એકાએક શોકનનક બનાવ જનવાથી તેનું હૃદય દીકરીરીથી ઝિન્નબિન્ન ચર્ચ રહ્યું હતું. તેના ઓરડામાં તે એકસાજ હતો. ગાનિનીન ક્ષાકેક ખુસ્તી પર બેઠો હતો. ત્યાંથી તે કહ્યો. પ્રેમમત્ત દુઃખીદુઃખ જેમ ઉડે નિશ્વાસ નાંખે તેમ તેણે એ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો. ચાકયો પાકયો તે બારી પાસે ગયો—પડો આપો ખસેડો અને બારી કપાડી. પૃથ્વી તેને વેરાન અને વિરતીયું લાગી. રાત્રિની સુંદરતા તેને મન કપકાસ કરતી જણાઈ. નિશ્વેતન તે સજ્જત થઈ પથરોનું પુનર્જા બેઠો હતો. કારમી ચીસ પાડતું ધુવડ પાંજો ફફડાવતું તેની બારી પાસે યાત્રે ઉડી ગયું. આઠાં આઠાં વાદળાંઓનાં પગથીયાં ચડતો ચડતો ચંદ્ર કચે આવકા લાગ્યો—અને તેને ખીજવતો હૃદય તેમ વધુ ને વધુ તેજથી પ્રકાશવા લાગ્યો. ધોળીબાંના એકાકી મોહુ કહ્યો દુઃખાદને મહુ પાણીથી ને બોલ્યો:

“કિરણ, બારી કિરણ! અરે કુચર! કુચર!”

એની આંખે માંથી શુદ્ધ પ્રેમનાં પવિત્ર, હિન્દાં આંખોએ દેહદ નીચે પડનાં હતાં.

વિધવાની કરડી નજર તે અનુભવતો હતો. એક વર્ષ પહેલાં આજ માળેસ યુવાનીની કળા અનુભવતો હતો. ફતીઆનો જ્યાંય સુએ એને હતાં—યુવાની, શારીરિક સંપત્તિ, મન, સ્નાયુ, જ્ઞાન, કૌતું—સૌ કોઈ એને કાઢ દત્ત; વગી એક રૂપની બાળ—વધુ સાથે એના વિવાર પણ થયા હતા. આજથી આર વર્ષ પહેલાં એક ઓરડામાં—એક બારીએ તે કેટલીયે વખત કબો રહેતો. પણ તે વખતે અનુભવતી જેટલી જરૂરી મદાય માટે તે નહોતો પુકારતો. પણ કોઈ વખત

અધરને આપ દેતો તો 'ઝાઈ વખત પોતાનું અથવા તો પોતાની 'કહેવાની' પત્નીનું મૃત્યુ ઇચ્છતો. ટિપ્પો અને વરગો મુઠી આમ ચાલ્યા કર્યું. પત્ની તો બર મુવાવરચામા તેણે પ્રવેશ કર્યો અને તેની માથે યુવાનીની મદ્દોલના ચે એનામા આવી. નવયુવાનો આદર્શસંદિના સ્વપ્ન અનુભવે છે, તેમ તેને ચે થયું. તેના મિત્રો તેને 'ફર્મિટ'ની કપમા આપતા. અદાર વર્ષની વયે કિરણ જોડે તેના વિવાહ થયા, પણ એ તેને મુદ્દે જમ્યું નહિ. તેના હૃદયની કિટક ઇચ્છા એ હતી કે કિરણ સાથે એના લગ્ન ન થાય તો માફ. જે લગ્નને માટે તેના માતાપિતાને આટઆટલો આગ્રહ હતો તેજ લગ્ન નરક તેને કાણુ જાણે કેમ પણ અત્યંત આણુમો હતો. જનસમાજ પણ એ લગ્નને સર્વોચ્ચ સમજતો—'કુટુમ્બા જેને લગ્ન કરવાનું હતું તેના સિવાય મો કોઈને એ લગ્ન પર્વ હતું !

કિરણ માત્ર આઠ વર્ષની કુંળી વયની હતી. એની મુખાકૃતિ સુંદર હતી અને શરીરનો આકાર પાનજો અને નાજુક દેખાવતો હતો. માછલીના જેવી મોટી અને સ્વપ્ન એની આંખો હતી. એના સ્વભાવ એવાજ હતા; છતાં આ અધાથી ચે તે ખુશ થતો નહોતો. એક પણ માત્ર પણ એની સાથે તેણે જોયું નહોતું—એવો મખત વિરોધ એને માટે તેના મનમાં ઠસી ગયો હતો. આ લગ્ન તેને પીનકૃપ પર્વ નહોતું. જનાએ માનપિતાએ દીર્ઘ કાળથી પોપેલી આ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તેનાથી જઈ ગયા નહિ. લગ્ન થયા. સાદગી વેદ-મંત્રો ભણી જ્યારે આદીયો આપના હતા ત્યારે તેના મુખપર માત્ર અર્થગદિન હાસ્ય જગતું હતું. કોઈએ તેને ગર્વિષ્ઠ કહ્યો. તે કિરણથી ને પોતાનું અથવા પોતાની પત્નીનું મૃત્યુ ઇચ્છતો હતો, આમ દગ વર્ષો વીત્યા. પણ તેને મન નો જાણે મદીની મદીઓ પસાર થઈ.

આજે આદીની ગદાર જતો તો જ્યારે જોયો હતો, ત્યારે તેના કમિન મગજમા પાછલી છંદગીના દુખી વિચારો તરિત ગતિથી એક પછી એક આવવા માડ્યા બિન્ન પ્રકારની કાગણીઓથી તેનું હૃદય આજે ચીરાઈ જઈ હતું મરણ, આસ્થ અને કામા માટે ઇચ્છાની તે પ્રાર્થના કરતો હતો. તેની કિરણ આજે તેના અર્થગદિની આગળી યજ હતી—હુનીઆ મદાને મા' જોડી, જલી ગદી હતી, એટલે તેની જીવન અવધ એકએક અટકી હોય એમ તેને લાગતું હતું. જે કિમ્બને ને પ્રથમ વિદ્યાર્થો હતો અને પાછળથી જેને હૃદયથી વહાતા તે સીખ્યો હતો તે કિરણ આજ મદાને માટે જા હતી જ્યાથી પાછી ન આવી શકે ત્યાં—પ્રજુને કાગ તે પહેલી ગઈ હતી ગત વર્ષોના પદ્માનાપજનક ગાકથી અને કિરણના મૃત્યુથી તેનું હૃદય ચીરાઈ જઈ હતું. બનકાળ તેને અમરી આવ્યો અને મર્વ લાગગીઓ નિર્જીવ થઈ રહી. સાસુજનું તેનું આવતું ત્યારે એ સાસરીએ આવતી અને દૈવયગાનું એ જે તેના જોવામા આવતી તો ઘણી ચે મુસાબરી નજરે ને કે દેનો, આરણની પાછળ મનાઈને છાનીછાની એ તેને નિરખી રહતી, એનું નિર્દેશ હાસ્ય, જે તેને મન કડો વાગતું આ મર્વ તેની સમક્ષ તરી આવ્યું.

• 'હુંજર' મુઅર' તું' મને સહાય થા.' એમ કદગારે પડીએ ધડીએ તે કહાડતો હતો.

પછી તો કિરણના જીવનની દગ આવ્યમી, ને તેમાથી અકિનીય જીવનનું પ્રનાત પ્રગટયું. એના મા-પાપે એને પતિને યે રહેવા મોકલી દ્ય વર્ષમાં તેનામા ચે ઘણા ફેરફાર થયા હતા. કપાન રંગમેર'ગી જાખા તેજમાથી મધ્યાકનનું ગમનમેદી પ્રખર તેજ પ્રગટયું હતું. તે કર્મ-પરાપજ અને માનવી વાજણીવાળો હતો જગત પ્રત્યેની કમ્બે તેને અનુભવ હતી કિમ્બ તેને

થેર આવી તે દિવસથી તેનામાં રહેલી માનુષી અને દુરજની લાગણીના કિતરે રૂપ એની સાથે માયાગ્રુપણે વર્તવતો તેણે દેખ્યો. પ્રેમ સિવાય સૌ કંઈ તેણે એને આપ્યું. જીવનના મોહશોષ અને સુખચેતનાં સર્વ સાધનો તેણે એને સમર્પ્યાં. સુંદર સાડીઓ અને ધાટધાટનાં કિમતી અલંકારો તેણે એને મારે કરાવ્યાં. દુઃકમાં સ્ત્રીઓને જે વસ્તુઓ પ્રિય હોય છે, અને જેનાં વિના જીવન જીવવું, તેમને કંઈયે થઈ પડે છે, તે બધી વસ્તુઓ તેણે એને આપી. જગતે જાણે કે કિરણ સુખી છે અને એની સખીઓ એને 'ભાગ્યશાળી' કહી ગઈ. આમ નેતાં તો એને સર્વ રીતે સંપૂર્ણ સુખમાં કાંઈએ ન્યૂનતા નહોતી. થોડા વખતમાં સંતતિનું સુખ પણ એને મળ્યું. આનંદના દિવસ કિરણો યુવાન માતાના મુખ પર પ્રકાશી રહ્યાં; પણ હજી એ કિરણ હંમી નહોતી. સાડીઓ અને અલંકારોથી કે હતીઆની સારીસારી વસ્તુઓથી પ્રસન્ન રહે એવો એના આત્મા નહોતો. આના કરતાં એ વધુ સુંદર, વધુ કિમતી, ને વધુ ઉચ્ચ વસ્તુની કિરણ ઝંખના કરતી—મનુષ્યની સર્વ લાગણીઓમાં સર્વેતમ અને દેવી એવા પ્રેમને મારે તે હીજરાતી પણ એ પ્રેમજ એને નહોતો મળતો. ચિનામયાં નયને એ આતુરતાથી તેવા દિવસની વાટ એ બેઠો રહી હતી, અને એને સંપૂર્ણ આશા હતી કે તે દિવસ એને મારે જરૂર ઉગશે. એને પતિ-પ્રેમની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ ન થાય તો પણ ને એના પતિ એને નહાય છે એમ એને માલમ પડે તો એને પુરેપુરો સંતોષ થાય. પતિના નેત્રમાં એ પ્રેમ જરા સરળો ન એને તરવરતો જણાય તો એ એને મન ગસ હતું. મિચ્છારી પ્રેમ-બૂખી કિરણ! પ્રેમ એનું જીવન હતું એ વિના તે એ શી રીત જીવી શકે?

એક દિવસ સાંજે કિરણના પતિ કંઈક કામસર ગદારગામ ગયા; પણ ધાર્યા કરતાં એકાદ એ દિવસ વહેલા પાછા આવ્યા. તેના ઓરડામાંજ તે ગાદીવાર જતા હતા પણ કિરણને ઓરડામાં નહોતો કિશોર કાલાકાલા ચમ્પો બોલતો હતો ત્યાં તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. ઓરડામાં ડાકીયું ફરી તેણે જોયું. જમીન પર કિરણ બેઠી હતી અને એની આંખમાંથી ચોધાર આંસુઓ પડતાં હતાં. પૂર્ણ પ્રેમથી હાથમાં રાખેલી છબિ તે નિદાણી રહી હતી. નહોતો કિશોર એની સાડીનાં કાર ખેંચી એને પગલેતો હતો. કિરણના પતિએ જોયું કે છબિ કોઈ પુરુષની હતી; પણ નય દિગ્ધો હતો ત્યાંથી છબિ કોની હતી તે જોઈ શકાતું નહોતું. તેના મુખ પર ચુસ્સાની લાગણીઓ તરવરી.

થોડા વખત હતો ત્યાંતે ત્યાં તે કબો રહ્યો અને પછી કિરણ ત્યાં બેઠી હતી તે તરફ ગયો. તદન નહક આવી પોંડાયો ત્યારેજ કિરણે જાણ્યું કે ઓરડામાં કોઈ આવ્યું છે. એ એકદમ ચોંટી હતી; ભિન્ન પ્રકારની લાગણીઓ એના મુખ પર ફરી વળી અને છબિ જાણે અનજમે શેરંછ હેઠળ એજે સંતાડી દીધી. તેણે આ મધું જોયું અને ચુસ્સાથી બળ્યો અને યદ રહ્યો. કિરણની વધુ યાત્રે તે ગયો અને છબિ હાથમાંથી ખુંચરી લીધી. ખબર પાંચક! છબિ બીજા કોઈની નહિ પણ તેની માતાની જ નીકળી અને તેની લાગણીઓ પાછી એકદમ દેશમર્મજા

કિરણની રિયન પણ વિચિત્ર હતી. એકેક પગ એને એકેક યુગ જેવી લાગી. પતિનું મુખ સિવાય બીજું કંઈ એ જોતી નહોતી; માતાના હૃદયના ધમકારો સિવાય બીજું કંઈ એ સંભળતી નહોતી. થોડા વખત ને એના પતિ હાથમાં છબિ હવે ત્યાંજ કબો રહ્યો. પદરૂપ વસ્ત્ર બાંધે અને ચિચારોથી તેનું મન ચક્રાંતે ચડ્યું હતું. આખરે તે ચોમ્મસ વિચાર થ

માવતો હોય તેમ જણાયું. તેની આખી હાંપીમા પહેલીજ વખત તેણે કિન્હલ સામે એક સ્નેહ-
 ારી દષ્ટિ નાખી અને તમજ બોર્યા વિના ઓરડા બહાર ને ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી
 દેવમે વીત્યા. ધીમેધીમે તેણે તેનું દૈયું કિન્હલ સમક્ષ ખેલવા માંડ્યું. કમશઃ તે
 એને મ્હાવા લાગ્યો અને સત્ય વાત આખરે નરી આવી. એની પ્રેમમયી સુન્દર આંખોની મસ્તી
 અને મુખ પરના લક્ષિત બાવે ને આકર્ષણ લાગ્યો. તેના મનને થયું કે તે એને મ્હાતાં શીખ્યો
 હતા. છતાં તેના મગમરી વ્યભાવને લીધે ને કિન્હલને એમ કહી શકતો નહોતો-તે કહેતાં તેને
 શરમ લાગતી. પણ પોતાના મોઢે તે કહે કે નહિ તેની કિન્હલને દરદાર નહોતી. કિન્હલે જ્વળ્યું
 હતું કે તે એને મ્હાવા લાગ્યો હતો અને તેજલાથી કિન્હલને અંતોષ હતો. તેના મુખ-પર અને
 કદમમાં પ્રેમ મમર બરેસા એ જોઈ શકતી હતી. હવે એને લાગ્યું કે એ સુખી હતી. જે પ્રેમ-
 કરણના પાળીનું એક દીપ્ત સરખુંય મેળવવા માટે પૃથ્વીના કેટકેટલા આત્માઓ ટળવળે છે-અગણિત
 કષ્ટ અને દુઃખ મહન કરે છે, જે પ્રેમ-કરણ આજ સુધી એને માટે રાહી રાખવામાં આવ્યું
 હતું, તેણે કલવરણ સુવાગી જલ્ય એને એકદમ મળ્યું. એટલે ધગઈ ધગઈને એણે ને પીધું. કિન્હલના
 સુખની ચીમા ન રહી. એને સંપૂર્ણ સુખ મળ્યું.

પણ કે. દેવોમા પ્રે અરેખાઈ બરી છે. કિન્હલના ક્વિમો આગળીના વેદા પર મણાય એટલા
 બાધી ગયા હતા. એને અંતકાળ નડક આવ્યો હતો. થોડોક વખત વીતી ગયો અને એક ક્વિસ
 બેઠાણાની સવારે કિન્હલે એક બીજા બાળકને જન્મ આપ્યો પણ જન્મ્યા પછી તરતજ ને બાળક
 મરી ગયું, ને કિન્હલની ચ માઠગી વધી. એની ચિનિ બચકર થતી ગઈ. “મૃત્યુની જલ્દ પાખ્યો
 સમીપ” આવતી હોય તેમ એને લાગ્યું. ક્વિસ ને ગત એના પતિ એની પામે ભેમી ગયેના. તેને
 બાગ્યું કે કિન્હલ હવે થોડા ક્વિસની અતિથિ છે.

‘કિન્હલ, જ્ઞાલી કિન્હલ’ થીમે માટે તેણે કયું.

કિન્હલના મુખ પર થઈને એક શીકકું હાન્ય મરી ગયું. એણે કયું ‘મને કહો કે તમે મને ચાહો
 છો. હું તમને છોડી જવું ને પહેલાં એટલું-અમ એટલુંજ તમારે મોરેથી મને સાંભળવા હો.’

“કિન્હલ! મ્હાટી કિન્હલ” તે તને ચ હી છે, ચાહુ છું અને હ મેળને માટે નને હું ચાલીશ.
 પ્રભુ! પ્રભુ! એને બચાવ, ચાન પર યા ક-” એમ કહેતા કહેતા તેની આંખમા આંસુ બરાઈ
 આવ્યા ને કંક કધાંયો.

ગયા પર ભેમી થવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ અગકિન બાહુ વધી નઈ હતી. કિન્હલે કયું
 “મ્હાલા, મેગો નહિ. નમે મને કેટલી સુખી કરી છે એનો જ નમે કદન વિચાર કરશો તો તમને
 દુઃખ નહિ લાગે મને લાગે છે કે માટે હવન નિર્ગર્ક નથી મયુ. નમારો પ્રેમ લઈને હું બીજા
 બચિમાં જવું છું.”

કિન્હલ મૃત્યુ પામી! હવનમાં એની ખાત્રી થઈ કે પતિપ્રેમ મેળવવા એ બાળ્યગાળી થઈ
 હતી અને એથી એનો હવ વિના કષ્ટે પચોકમા વિચર્યો
 કિન્હલના હવનની આથે એના પતિતુંચ હવન પુકું થયું. હવનનાની હવન ને હવવા
 ચાગ્યો.

ચોમાસાની ચારતા.

લખનાર: “વિનોદકાન્ત.”

તમે જાણતા તો હશે જ: કવિઓની માફક હું પણ અનુપ્રાસાલંકારનો શોખીન છું; અને આ સંગતિનું કળ છે: મહારા એક કુશળ કવિમિત્ર કવિરાજ કદપ્રસાદે એક વખત, “અનુપ્રાસાલંકારની અદ્ભુત અજ્ઞતા” એ વિષય પર એક જવલન અને જુસ્સાદાર ભાષણ આપ્યું તે દિવસથી હું પણ અનુપ્રાસપ્રેમી અનુયાયી થયો છું; અને અર્થવાળા કે અર્થહીન અનુપ્રાસો વાપરવાની એકદે તક તરછોડતો નથી. આ સમજ અને સુંદર કારણને લીધે જ ‘વહેવારની વાટિકા’ અને ‘ચોમાસાની ચારતા’ એવા શબ્દપ્રયોગો મહાર કરવા પડે છે. વાટિકામાં તો આપણે આગળ એકવાર ભ્રમણ કર્યું. આજે હવે મુંબાઇના ચોમાસાની ચારતાનું કાંઇક દર્શન કરશું.

તરતોજ વરસાદ આવી ગયો હોય ત્યારે ભૂલેશ્વરના રસ્તાની શોભા કેવી હોય છે તેની માહીતી મુંબાઇવાસીઓને આપવી પડે તેમ તથી. એ શોભા વર્ણવવા બેસીએ તો વર્ણવી શકાય તેવી નથી. ધ્રુવાની ચચ્યાર હોએથી પણ એ વર્ણવી નવ એમ નથી તો. આપણાં તે શાં ગંગા? શી સ્વચ્છતા, શી સુન્દરતા, શી મનોહરતા, એ પંકે અને પાણીથી રસાયસી રહેલા રસ્તાની! શી સગવડ ભરેલી તેની પગથીઓ! શી અનુકૂળતા એ માર્ગે આનન્દથી અને નિરાંતે ચાલ્યા જવાની!—મહારી કુદ લેખિની એ અપરંપાર શોભાનું વર્ણન નથી કરી શકતી.

એક આવજા મહિનાની રજાએ એ શોભાપ્રદેશ વટાવીને હું કુંભારદુકા પાસે આવી પહોંચ્યો. પા દલાક પહેલાંજ વરસાદ જંબ થયો હતો. ચારે બાજુથી ધસી આવતી ગ્રાડી મોટરોના મહાધમસાણામાંથી હું છવતો પસાર થઈ શકીશ કે કેમ તેની મહારા બહાદુર હૃદયને પચી ચંકા થયા લાગી: થોડીવારે અકળાટ મનરાટ ઝોછો થતાં મને ગાલમ પડ્યું કે હું ગીરગામ બેકરોડના રસ્તાપરથી સલીસકામન પસાર થતો હતો. પ્રભુએ મહા આશ્વત્થામાંથી બચાવ્યો તે મારે હજી તો. હું ઉપકાર માની રહું ત્યાર પહેલાં મહારી બાજુમાંથી એક મોટર સસડાટ કરતી ટોડી ગઈ અને મહારા પગથી કમ્મર સુધીની બાજુને કાદવરએ રંગતી ગઈ.

“અરેરે!” હું ખીજવાતો ખસ પાડી વડ્યો અને આખી ફુનિયાના મોટરવાળાઓને મનમાં ને મનમાં કાંઈ કાંઈ કહી નાંખ્યું.

આ પ્રમાણે ૧૪૬નો ચચડનો હું થોડે આગળ ગયો ત્યાં રહામેથી મહારા સદાધ્યાયી રૂબરૂઅન્તે આવવા બેધા. મહારી દયા બેઠને તેમજ ખીસામાંથી રૂબાઈ દલાવ્યો ને ગમેં પ એ કાળિને દસવું મોઝાંડ સમાવતા બોલ્યા: “કેમ વિનોદ! પત્ત થતે?”

“અરે શું પૂછતો થયો?” હું વધુ ચીડ્યાનો બોલ્યો, “આ મહારાજ સાંધીઆનું નવું નકશોર ઘાલીડે ગયું” તે હલને તો હસવું આવે છે.”

“હસવું ના આવે તો શું થાય?” રમણે કહ્યું. “તારા જેવા મુખી હોય તે ધોતીઆ પહેરે; હંતે મહે કેવું પાટલુન પહેર્યું છે? અને તેની પર કેવી યજ્ઞ મોલ્કર જેવી પટ્ટીઓ સાંધી રીધી છે, તે અગત્ય થાય તો પણ ચાંચ નહિ?”

મહને રમણની અદેખાઈ આવી. પણ તેના બોલવાથી એક નવો વિચાર પણ મનમાં આવ્યો: બાહ્ય રમણચન્દની ગરીસરોપિતિ જરા યુદ્ધમાં જેવી છે; અને તેવા શરીર સાથે આ મોલ્કરના ‘એન્ડેલસ’ તેમજ આધ્યા હતા તે પરથી મહને ખ્યાલ આવ્યો કે તેઓને કોઈ દિવસ લડવા જવું પડે તો કેટલાક અશ્વચારીને આલેખિતો ધાળ કસાડી આવે?—પણ મહારી વિચારમાળા તૂટી.

“પણ ત્રિનોદ, તારે આ નવાવંથી દીલગીર થવાનું નથી.” રમણચન્દે મહાર સાન્નતન કરવા માડ્યું, “જે તે, આ એવઝવના ફિરમોમા આપણે હાકોરછતે અગરચન્દના હાંટલાં છારીએ છીએ તેવાજ આ કાફય-છાટલા દર ચોમાએ મુખાબના મોટરમાલિકો મુખાબના શહેરીઓ પર હાંટે છે. અને તેઓ આવી રીતે આપણું પૂજન કરે તેમા વળી મહીકાવાનું શું છે? પૂજન કાંઈ સંકુના બાગ્યમા લાખ્યા છે? હાકોરછત અનવાનું કાંઈ અધાને નસીએ હોય છે? આપણને આવી ગીતે ફેવપદની આપીને શેરીઆઓ આપણી તરફ જે ભક્તિભાવ દેખાડે છે તેનો બદલો આપણે કયે બવે વાળી શકીશું? સોશિયાલિસ્ટા કહે છે કે પૈસાદાર લોકો ગરીબની ઉપર જીલ્લમ કરે છે: પણ હું એ માની શકતો નથી. જ્યાં ગરીબોને પ્રભુપદ અપાય ત્યાં જીલ્લમ કેવો ને વાત શી?”

મહારાજ મિત્રના વાળીધવાદને મહેં અટકાવ્યો નહિ. ચાપારી પામેની મહારી કાંદેજમા તે દેશને એક ભાષણ થવાનું હતું, ત્યાં હું જતો હતો, તેથી મહારી સાથે આવવાનું મહેં તેમને કહ્યું. ચિકેકે ખાતર ચોડી આનાકાની કર્યા પછી નેગણે હા પાડી અને અમે માથે સાથે આગળ ચાલવા ગામ્યો.

મહારાજ મન તો મહને થયેલા નુકસાનની ચિન્તામા હતું તેથી હું કાંઈ બોલ્યા વિના ચાલતો હતો. પણ રમણચન્દની હજીને જાણતે મહેવાની ટેવ નહોતી. અમે ચલતા ચાલતા સ્ટેડિયમ શેડ પર આવ્યા પહોંચ્યા. ત્યાંના ફુટપાથ પર પડેલી ઝેળાની છાત્રે જોઈને મહારાજ મિત્રની નરવરાટ ઠગી-હંતી કપનામકિતને બોગકે મળ્યો.

“ત્રિનોદ, આ કાફમા કળીકાળમા એક પણ વસ્તુ પાપરહિત નથી રહી. જે વસ્તુઓ પહેલા મુખ્યથી પ્રકાશની તે હવે પાપમા પ્રગળે છે. મનુષ્યો પહેલા દેવ જેવાં હતાં, આજે માનવ જેવા છે; અને એક વખત એવો પણ હોતો કે જ્યારે ઝેળાની છાત્રો પણ આપણી સંસ્કૃતિમા ક્રમ્ય સ્થાન બોગવતી હતી. મહેજ મુચવાતો હું તેમની તરફ જોઈ રહ્યો, પણ એ તો આગળ આવ્યા: “તહને માફ તો હજો કે વિદુરપત્નીએ બૂલથી આપેલી ઝેળાની છાત્રોને આગોગવામા ગીકુળ્ય જેવાએ પણ જેની મોજ માની હતી?—કેટલી મગલથી માથે તેનું બદાખ

કયું હતું? અને તે રીતે કેટલાં માન અને મહત્તા આપ્યાં હતાં?—અને આજે? અજે ભગવાન! આજે એ જાણે કેટલી અધમાધમ દશામાં છે? કેવી મહાપાપિનીઓ થઈ છે?

હું રહેજ અમકયો અને પાછુ: “પાપિની? તેણે શાં પાપ કર્યું છે, રમણ?”

“હવે નથી ખબર? અજે વિનોદ, કેટલી નિર્જીવ દેહારી અવસોહન શક્તિ?”—આકાશ તરફ જોતાં જોતાં: “હે હૃદયર આના જોવાને કાંઈક સતિ આપ!” મહારી બણી જોતા “શું તે નથી બાણુ? વિનોદ, કે કેટલાય માણસોના પગ એ છળકપટ ભરી જાણે પર આવવાથી તેઓ સપડીને જમીન પર પડકાશે—”

ધરાક ! !

લીસા અને બીજાવલા દુરપાથ પર અનેક દેશાંતી જાણે પડેલી હતી, અને વિશાળ વૈષામ તરફ જોઈને હૃદયરને મોઢીથી રહેલા રમણચન્દનો પગ તે દુષ્ટાઓમાંની એક પર અનન્યતાં આવતાજ તેઓ—કાંઈક અજ્ઞત કડવેથી—દુરપાથ પર ગળાપાટ થઈ ગયા.

ગોતાને ‘અધમાધમ’ અને મહાપાપિની’ રહેનાર નાચ પુરુષ પર જેર જોવામાં દેશાંતી જાણે આ પ્રમાણે જરાય વાર લગાડી નહિ: અમલોની પાંખ જેવી સંદેહ કંપકાને રંગીન જનાવી મુક્યાં; મુદામાની દેહ જેવી સવકા દેહનાં કુમળાં હાડકાંને જરા વધારે કુમળાં કર્યાં; અને મોઢી-ગોટ જે ગભોર કંપને નહકના એક આભોચીયામાં ન્હાવા મોઢી દીધી.

મહારી પૂજા જેમ મોરટકારને હાથે થઈ હેળી તેમ રમણની પૂજા આ શ્રીકૃષ્ણચન્દની માનીતી પરચુને હાથે થઈ. મહારી પૂજાં એકાપચારે જ થઈ હતી; રમણચન્દની પેટશોપચારે થઈ. મને કયરાના જાંઠા હડયા તે વાન કોઈએ બાણી પણ નહોતી; પરન્તુ આ મહાપૂજનો મહાસત્ત્વ નિરખવાને નો ત્યાં બાલિક બહોનો એક બગ્ગ ટાળું એકડું થઈ ગયું. ‘શું છે?’ ‘શું થયું?’ એમ પરોપકારી સજ્જનો પૂજા લાગ્યા. કેટલાકેએ શંકા કરી કે આ ચાવણીઆ મોમવારે રમણચન્દે મહાસિંહની પ્રસાદી લીધી હશે; કેટલાક વધારે શાણા પુરોગોએ સ્વચ્છું કે માતાજીની પ્રસાદી લીધેલી હોવી નેહએ, નહિ તો આપા હાથ ચાપ નહિ. અને ‘કેટલાંક મસ્તી-ખોર થોરીઆંઓએ બળે પોતાનો દિશ્તો રહી જવો હોય તેમ, ‘હુડીઓ’ ‘હુડીઓ’ ના હાંનાદ કરીને મહા પૂજામાં અગમળો એવો પરિવ કોલાહલ મચાવી મુક્યો.

હવે મ્હારે શું કરવું? મ્હારા મુદ્દને આ ઘોંઘારથી દૂર લઈ જાઉં તો ધેર શી રીતે પહોંચાડવું? તેઓ દહડ કમા રહી શકે કે ચાલી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા. આવી સ્થિતિ મારે અશ્વત્થ નેમની કાપાં જ જલોપકાર હતી. પરન્તુ મ્હારે મારે સદાય દૂર નહોતી. રમણચન્દ જે પ્રેમુતા અનન્ય બદન દના તેમજેજ નજે મોઢીઆ હોય તેવી રીતે કુમુદકાન્ત—મ્હારા ને રમણના રોની—એ ટાળામાંથી નીકળી આગ્યા અને ગાળામાંથી પસાર થતી એક ગાડીમાં બાજ રમણને વચ્ચેની અમે જોસારયા. અમે અને પગ હાથે જોડા અને મોમાસાની આ ચાહનાનો હાથ જોવાને અમે શી રીતે બાણવાળી થયા એ સમિત પ્રમાંન રે કુમુદકાન્તને, કદીને દેશાંતી જાણ તરછી થોડી વધીવળ કરી:

“પણ કુમુદ,” મહે કહ્યું “એ જાવ છેક દયારીજી તો નહોતી જ. કમરે તેજે ધાર્યું હોત તો અમુના અમા તે એવી રીતે દોડત > તેના કાચની કણી તેમની આખમા પેમી નાપ, અને તેજે ધાર્યું હોત તો તેમની ખોપરીની ગિથિત એવી કરત > જેને પગિણામે, કીટકીય વાર્તાઓમા ભગવ છે તેનું એક લોડીયું ખાઓચીયું ત્યા ને ત્યા જ બરાઈ નાત અને તેજે ધાર્યું હોત તો, જે દુધરતે અમુચન્ડ મંબોધતા હતા તેની મમક્ષ તેમને મોકલી દેત, અને શ્રીકૃષ્ણચન્ડની પગમિય પોતે જે ગોવવન્તી ડેગાની છાલ, તે વિષે ખરાબ ખગમ વિગેયજો વાપગવામરે તેમને મખત સભ કરાવત.—એ ખર કે નહિ ?”

અમુખન્તે ગંબીરનાથી ડોકે દયારી દ્વા કરી “ખરેખર, વિનોદખન્ત, એમજ યાત ”

ગતાંકની મુખ્ય મુખ્ય છાપ ભૂલો.

૬૭ એ પાને “ઉત્પત્ત કયો” ને બદલે “ઉત્પન્ન કયો નથી” એમ જોઇએ.

૭૧ એ પાને “અકયાગ્રી એન્ડઅગ્રિ” ને બદલે “અવ્યાગ્ર વિનાનો એન્ડઅગ્રિ” જોઇએ.

“પતિતપાવની” વાર્તામા એકાદ બે ઠંઠાણે ‘વિનય’ ને બદલે “નિયમ” છપાયુ છે, અને વાર્તાનાં છેવટના ભાગમા ‘અગ્રકત’ ને અ્યાને ‘અગ્રકત’ જોઇએ.

સાહાર સ્વીકાર.

“અરવિન્દ દોષનું તત્વજ્ઞાન.” લાપાન્તર કર્તા, મોતીલાલ જેઠાલાલ શાહ; પ્રકાશક, અભીયગમ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. (અવલોકન હવે પછી)

ગ્રન્થ-વિવેચના.

“છંદુકુમાર”-એક ઝાંખું અવલોકન.

લખનાર: બટુ ઉમરવાડિયા.

(જુન માસના પૃ. ૨૭ થી ચાલુ)

છંદુકુમાર ક્રાંતિકુમારીને જુલે છે. કુમારીની પાછળ સૂર્યોદય થાય છે, ને છંદુના હૃદયમાંય ચન્દ્રોદય પ્રકટે છે. સૂર્યોદય કે સોન-ચેંદ્રોદયના વિભાસજો પડેલો એ રસિક રસમંદિરના દળશી જાતને ખેંસે છે, ને તેથી મ્હારે મને તો ફેટલીક પિરોધાખાસ જેવા દોષો અંદર આવી જાય છે.

માનવ લોકના માંભાગ્યની ઘડી જગ્યાની વિધાત્રીના કુમકુમ થાળ સમી ક્રાંતિને માર્તંડરાજ, વીરકેસરીને મુગડ જોડે સરખાવતી એ કાંઈક આધાર કરે છે. ‘સૌભાગ્ય’ ને ‘થાળ’. શબ્દો જોટલા સુગંધાસમા છે તેટલા કેસરી કે માર્તંડરાજ નથી. પરંતુ શબ્દોમાં અર્થ જોવા એ હૃદયનું કામ છે. અત્યંત વપરાસથી ફેટલાક શબ્દો જેવા કે ‘લલિતા’થી ફેટલાકને કચ્ચ પ્રેરણા નથી થતી તો ફેટલાકના હૃદય કિસ્સાસે ચડે છે; પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે આ અતિશયોક્તિથી કવિની કથપના કમજ નથી રહી. ને તે વારંવાર રસાવાની કિરણ સમી કેશાવસિની ઉપમા સૈન્ય જગ્યાએ રસરમણે કાર્ય શબ્દાર્થ જુલે છે, ને શબ્દરૂપિન શબ્દાર્થ કરતાં લેટકૂટ થાય છે. આથી બીજે પથ દોષ આવે છે. ફેટલાક અર્થહીન શબ્દો ચોગ્ય છે તેનું દુષાંત કવિની ‘પા’માં મચોટ માસમ પડે છે, તથા ફેટલીક વખતે પ્રયોજન વિનાના વાક્યો વચાય છે.

ખાંખડી કહે છે કે:—

ને ખંદેન. હવે નો ને નો.

નથી થાળ. કે નથી મુખ.

વાગ્દને પહેલી દિવિઓજ હવે નો ને નો ની અર્થ હીજતા જાણાઈ આવે છે, કવિ મનુષ્ય જીવનની ઘડી કેમ ચિત્રે છે, એની પિછળ કાંનિને છંદુના જ્વાળત શબ્દોથી થાય છે. એક પ્રસંગે ક્રાંતિ કરે છે કે

મ્હને કાંઈ જોડાવે છે? કાંઈ જોડાવે છે. મ્હને: મ્હારું નામ જા’ જોડાવે છે. કુસતા પરિમજ જેવે શબ્દ જોડાવે છે.

કાંનિના આ અંગરૂં શબ્દો પ્રત્યેક રસભાગી-રસરણ ભોગીને પ્રિય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. ને એ ફેટલા સત્ય સામે છે? આગળ ક્રાંતિ હાંફને જુલે છે, પરંતુ નવનંદનસિમે નવનનાં અર્થ આપી, બાબી પગે ને પાંચી પધારે છે—અત્માના એક થાળ પૂરી તે સંતોષાય છે. પૂજારીનો એવરોજ અધિકાર છે કે દેવને અર્ધ અર્ધવા દેવને ને જગજ દોષ કે નયે દોષ. આ દી ફેટલા ફેટલા મનુષ્યના ધર્મની રેખા આ પચી દોરી શકે નો આશ્ચર્ય નથી.

પ્રવેશ ૨ જો.

કવિ મન્ય મહે છે કે સારકામાં ધર્મકળા મ કરી. કવિનો આ મન મહારે નો માન્ય નથી. રસની કળા એટલેજ ધર્મકળા. રસ વિનાનો ધર્મ ક્યાંથી હોય; ને ધર્મહીન રસ પણ હિચ્ચ નથી હોતો. Keat કહે છે કે A thing of Beauty is a joy for ever. હું કહે છે કે ધર્માર-પયમાં રસેવના તપ આદરવાનાં મહારે !” એ કેવું હવન એ હું તો કળી શકતો નથી; પણ હવનનો મદન વિષય અરે અર્યાપાત્ર થવો ન જોઈએ, તેથી ખીજા વિષય પર ‘કનરશુ’. હંદુકમાર. કાનિની પ્રશંસા કરે છે ત્યારે કહે છે કે:—

‘એ રસેહગીત સધ્યાને સુણાવની ?

કે ચન્દની પેલી આયમેલી પાંદડીને.’

ચન્દની પોંદડી મહે જોઈ નથી ને હું કળી શકતો પણ નથી. સુરત સેવા મંડળમાં બાળ્ય આપનાં ગુન્દાનના એક સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરે કહ્યું હતું, કે ‘સુદિમાં કોઈ સરજતું નથી.’ એક ખીજા સાક્ષરને આ વાત માન્ય નહોતી. પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે એ સરજવાની કલ્પનાને પણ હક હોયી જોઈએ ‘રવિ ન પોંચે ત્યાં કવિ પોંચે’ એ કીક હશે, પરંતુ તે અણુદીડી જામિમાં કવિતા અસ્તિત્વ (existing condition) થી વિરહ ન હોયી જોઈએ, એમ હું માનું છું. કવિના—એ હવનનું સત્ય અતુકરણ કે કલ્પના—એ એક વાદવિવાદનો પ્રસંગ છે; પરંતુ કળા કે સાન્દર્ભ; સત્યથી નિરાળા તો નથી જ, એમ કબજલું પડશે. અને એમાંજ કળાની જિવ્યતા હોય છે કે માન્ય હોવાં છતાં પણ પળે વિનિઃ આનંદ આપે.

ક્ષણે ક્ષણે ચન્નચતામુપૈતિ, તત્ત્વૈય રૂપં રમણીયતાયા: । પરંતુ એ નવના સત્યથી નો વિરહ નજ દેખી જોઈએ. ચંદ્રને પાંદડી હોય એ સમજતું નથી.

“હંદુકમાર,” ગુન્દાનનું એક પ્રિય પુત્રક છે, પરંતુ તે દોષકીણ તો નથી જ. હવનચિત્ર ને ખીજા વિષયો આગળ મૂકી બાપાની દષ્ટિએ જોતા પણ એમ જણાશે કે અહીં કવિ ન્દાનાકાલની કળા પરિપક્વતા પામી નથી; એમના હિચ્ચ ભાવોની અહીં રસક્ષતિ થાય છે.

‘નાજ મહાવ’ ના કવિ ‘હંદુકમાર’ ના કવિથી કાંઈક શુદ્ધ પડે છે

“મજનના કદવાર સમા મહારા ખાલકાંડમાં” આ શબ્દોથી આરંભેલ બાવના, “સુલસુલ જેવા ત્વારા ખાલ મુખેથી” શબ્દોમાં પરિણમે છે તે કીક લાગતું નથી. તોપણ નિઃસંશય છે કે તેમણે ગુન્દાન માટે જોણા હિચ્ચ આદર્શો મૂક્યા નથી. ગુન્દાનના કમારો મારે:

‘સદ્બાવનાની સુજ પ્રેરણા દેવિ.

મારા હવન ગજનની સામેલડી !—

‘વિ. ગજને એક ગુમંત્ર રૂપી છે.

‘સમાધિમા ત્વારી સખી ! મુજ રમેન્દુ મ નપશે.’

સખિ કોજ રમેન્દુ તપાવવાની ગુન્દાતમમાં ધબ્બીજ આવશ્યકતા છે, પરંતુ એ રમેન્દુની રસીલી રજોસ્તામાં જોઈશુના—

‘પુપરાજ ! વિસરજો મા !

આત્માએ કેને કેને કાલ દીધા છે !—’

એ સંભારના, એદયોગીને કદાચ બહુ દુઃખવાળી થતી હશે.

હા ! જોગણ કહે છે તે યે યાદ છે કે :
 બગિનીને, દેગબગિનીઓને,
 આન્ધવને, મનુ આન્ધવને,
 પ્રાણસના માતા મ'ડળને,
 પ્રાણસખા મિત્ર સમાજને,
 પિતાને, પિતાઓના પરમ પિતાને,
 શ્વેદનને, સંસારને, દેશને, માનવ ભક્તિને:
 ઝેનું ઝેનું મહારાજા
 કાલને ઝોપડે ખડું છે ? યુવરાજ !
 ડગલે ડગલે કોણ દીધા છે,
 ને યાત્રા લઈ લાંબી છે:
 નીચે નો ફર છે, કુમાર !

પ્રત્યેક પુરુષને આવા સંભારણી જરૂર નથી ? ને યુવરાજ એટલે રાજ્યોગનો ઉપાસક તો ને ક્ષેત્રી મંડળ, દેશ, માનવ જન એજ રાજ્ય, ને એ રાજ્યનો પ્રત્યેક પુરુષ, રાજવી. શુભરાત, આમાંથી કંઈ શીખવું નથી.

કહે પછે છે કે—“ ત્યાં વિશ્વાસ છે કે રૈરાજ્ય ? ”

જોગણ કહે છે કે—“ રાજ પ્રજાની સાખડીએ ચડનારને.

નથી વિશ્વાસ રૂપાર્થ મારેની નવરાશ.

કે વિરક્તિ મારેની અશક્તિ વા અવગણના. ”—

આ મને માન્ય નથી. એક ઇતિહાસકાર કહે છે કે :—“ The orientals cannot put the force of theories into practice. They try to imitate all that they read ”

આના પછાયા કદિ ન્હાનાવાકબાં પણ પડે છે. કવિનો રાજ્યોગી એટલે કમ્પોઝી; એને પણ વિશ્વાસથી છૂટા દોષ એ સુખકર સ્વપ્ન તો નથીજ. કમ્પોઝી એ સુંદર ને શ્રેષ્ઠકર દોષ તો એમાંજ વિશ્વાસ સમાવો જોઈએ. સાચા સૌંદર્યને પગલે વિશ્વાસ હાડે છે. આ પ્રશ્નનો જીવંતે પણ કિતર દેવાય. George Eliot રોમીયોનાંની Titu ને એજ પ્રશ્ન પૂછાય છે. અને તેનું સમાધાન આ થાય છે:

“ But after all, ” he asks, “ why should he go ? or do anything ? What was the end of all life, but to extract the utmost sum of pleasure. ”

Titu ના આ સિદ્ધાંતને હું અનુમોદન આપું છું એમ નથી, કે G. Eliot નો આનો અભિપ્રાય છે એવું નથી, પણ એથી આવા વિચારના સિદ્ધાંતિયો છે એમ તો સાચીન થાય છે જ. હું નો કહું છું કે “ પ્રભુ આદેશની બચ્ચવેલ જગતકુંજ બરી ટલકારી. ” એ અર્થ પાડું એ જો કમ્પોઝી દોષ તો સ્વસ્તૈર-ર્થ અને વિશ્વામના પછાયા એની સાચી જરૂરના જોઈએ. વિશ્વાસ એથી નિરાશો શા સાર દોષ ?

પાંખડી અને હિન્દુની આખી યોગતના ગુન્ય અને પ્રશંસનીય છે. પાંખડી પૂછે છે—‘વીર, ફૂલ લેશો ?’ હિન્દુ પૂછે છે— ‘તું કોણ છે ?’ એ પ્રશ્નોત્તરમાં મનુષ્યની એક મહાભાવના આવેખાવેશ છે એમ અને લાગે છે. જગતના મનુષ્યનું પ્રેયણ ક્યાં પરિણમે છે—ક્યાંથી આરંભાય છે, તે કોને જાણ છે ? હંગવડના એક કવિએ એજ ભાવ આલેખ્યો છે, પરંતુ ગજગતના કવિએ વધુ સુંદરતા તથા મનનાથી તે મનમન્યુ છે, એમ હું માનું છું. Arthur. H. Dough કહે છે કે—

Where lies the land to which the ship would go ?
Far, far ahead, is all her seamen know,
And where the land she travels from ? Away,
Far, far behind, is all that they can say.

પરંતુ પાંખડી તો કહે છે કે :

‘કોણ છું ? તમે કોણ છો ?’

‘કોણ છું ?’ કોણ જાણે.

હંગવડનો નાવિક જાણતો નથી, પરંતુ પાંખડીને તો તે કહે છે તેમ—

“દેવે અને દીક્ષા દીધી

ત્યારે કાનમા કહ્યું હતું કે

અમનપુરના કૃષ્ણ વીણી

મ્હારે અમૃતપુરવાસીને દેવા.

Dough ના નાવિકને દેવ, કાનમા કહેના નથી. અમૃતપુરની કૃષ્ણનાથાને તો દેવ કહે છે ને તે થે ગું ? ‘અમૃતપુરના કૃષ્ણ પુરવાસીને દેવા’ ગુજરાતના કૃષ્ણ, ગુર્જરવાસીઓને તો એમ્ અપાના હોય તો ગુજરાતનું ભવિષ્ય રક્ષે’ ત્રીજી નીકળે ? આગળ મન્દુકમાર, કૃષ્ણ માટે પાંખડીને પૂછ્યા આવે છે પરંતુ પાંખડી કહે છે

‘કૃષ્ણ વેચાય ?’ ફૂલ ધનથી પમાય ?

ફૂલના મલ મેળુ મુલવમે ?

દેવ કહે છે ફૂલ વેચવે પાપ છે :

કૃષ્ણ વેચવાની મ્હને આજ્ઞા છે.

એ કૃષ્ણ વેચવાની આજ્ઞા એમની પાંખડીને નથી પણ પ્રાપ્ત છે. મ્હારે અને ત્વમાટેય. પરંતુ એ કોણ માને છે ?

પ્રવેશને અતે હિન્દુને ભૂતમ્બને જાણે છે, ને પોતે અનુતર છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રિય કાલ મ્હને છે—ને ગજગતના સૌથે ગમિકને તેનું જ્ઞાન થયું તોડ્યો.

અક ત્રીજો.

કાલે જાણનાલાય પર એક આલેખ છે કે એમના નાટક પાત્રો સામાન્ય નથી—અનુકરણ થઈ ગઈ તેવા નથી ગિરિજાદવરના તેઓ નિરાસી છે. હા. અમૃતપુરના હંસચંદ્રો તો સામાન્ય દષ્ટિએ નથી પડનાં, ને પડના હોય તો ને અગ્રજીમાં રહે છે, પરંતુ એ પરિધાન હેડગ હૈયાના ને અજ્ઞાત રાજા બે ને તે જૂદા મુદ્દાની કથા છે. એમ હું માનું છું. ત્રીજા અંકમાંની કાંતિ—

યશની સમિત્ર કથની, એને વસન્ત પૂજન, સખી મંડળની સામાન્ય વાતો છે. એ બીજા વસન્તા પુરુષને કદી ન સમજાય. પરંતુ સ્ત્રીઓને તો તે સામાન્ય ને પ્રિયજન હશે. ને યશ કહે છે કે—

“યશં પક્ષે છોઃ અધુવં સમજે છો.”

આમાં યુગરાતની ચતુરિકાનો પડ્યો શું નથી સંભળાતો? ને યશ, ખરોડિયાંની કથા કહે છે એવો અનુભવ કઈ સખીઓને નથી? હું તો માનું છું કે કવિ ન્હાનાલાલે સામાન્ય છતાં ઉચ્ચ એવા ભાવો ચીતર્યા છે, ને તે જાતેજ અનુકરણ છે. ને કેટલીક વખત તો જાણે. કવિ, યુગ મંત્ર દેતા હોય તેમ કહે છે કે:

‘વસન્તપૂજનનું’ વિધાન શીખશે

ઝોટલે સામાન્યના રસીલા સ્વરિતક

મેજે મેજે પૂરાશે, કાન્તિ ખંડેન!

તહાવે કામારને આંગણે.

લોક કહે છે સ્નેહજળનું એ ત્રત છે.

લોકોને તો એ ત્રત અવગણ્યાં છે. પરંતુ આ રીતથી કવિ તેમને તે શીખાવે છે. ને આપણી રૂઢિઓ માટે ન્હાની કાન્તાના ન્હાના શબ્દો આપણા વડીલો માટે જોરલા પ્રમળ છે, તેરલા પ્રમળ હજી ભાગ્યેજ ઉચ્ચારાયા હશે? તે કહે છે કે:

“ x x યશ ખંડેનાં !

સ્ત્રવાર સળંગનું ભાસે છે મહેન.

કદીક અંધકારનાં આણું આવે છે.

યશ યજ્ઞમાં અભાસ જોડે છું.

તદમે સ્વપ્નાં સાચાં કીધાં.

હું સ્વપ્નાંના વાધા સત્તું છું હજી.

મંજરીઓ મહેન, ખંડેન!

આંસુના છોડ દેખાય છે.

વળી વળીને કપાડું છું તહાય

પ્રારબ્ધનું પુસ્તક મ્હારં બીડાય છે.

અશ્રુનાં કિલાન સરખનાં હોય

ને તહેમાં એકલી ભૂલી પડી હોડે !

જળી જશે. જળી જશે,

પણ એ ક્યારી નદી કાળે.

જો ! વસન્ત પાછળ મીઠમ સળગે.—

કુલદાં અંગારામાં વાવડો? વડીલો !

યુગરૂઢિની વાડીમાં એવી ઝોઝી કુમારિકાઓ નહિ હોય કે જેમને મંજરીઓ, આંસુનાં છોડ દેખાય. જેમના પ્રારબ્ધનું પુસ્તક બીડાય, વળી અંગારામાં કુલદાં વાવનાર વડીલોએ ક્યાં ઝોઝા છે ?

પ્રવેશ ચોધાર.

એક પ્રસંગે લોકો કહ્યું હતું કે—, ‘ન્હાનાલાલ, ‘પ્રિય—પ્રિયા’ના કવિ છે. આવર્ષનના ભાષાએ યુગરાત સમય ને ઉચ્ચ અવસ્થા મહત્ત્વા છે તેની નો બાવનાયે’ જેમનામાં નથી જળાળી.”

એ બેઠેલી તુલના નગ કરી શકે. પણ ચોથા અંકની વાંચની ચર્ચા કિંચ આદરવાળી નથી એમ તો નગ કહ્યું. દુષ્ટાન્ત કપે—જેવું કહે છે તે:

‘પ્રભુવિહોળા જનકુલમા
માયક પ્રભુના પેગખર છે;
જાહેરવા પ્રધીને પાટકે
માયક ચેતનના કુવાગ છે;
જલભગ નવવર્ણની વાદળીઓ છે;
નનુકુલના ભાવિ બહાર છે;
આગા છે, હિમર છે, કનનિ છે
માયકોતો મહિમા મહાન છે,
તે એથી થે મહાન છે મહિમા
માનવમજરીએ મહોરતી માતૃસતાનો.

માતૃસતાનો મહિમા જગંપવો એટલે જગતધારીની કાર્યલક્ષિ આતેખવી, તે એ એક મહાન ધર્મ છે હા! જોવાર્ધનરોમનાકાએ ને ઉચ્ચનાથી એ કાર્ય કર્યું તેટલે જગતે ન્હાનાલાલે નથી સાધ્યું એમ કહ્યું કહ્યું છે. શુભગતની આદર્શસ્ત્રી ગુણસુદમી, માતૃસતાનો મહિમા ગાતી નથી, પણ કરી બતાવે છે. કવિ ન્હાનાલાલ, ગબ્દોમા કહે છે. એમના પાત્રો કર્મના નથી. તે તેટલે અંશે માનવ-હયનથી નિરાળા પડે છે. પરંતુ એથી તેઓ કહત ‘પિયુ-પ્રિયા’ના કવિ છે એમ તો નગ કહેવાય.

‘મહાકામા ભવપદ્મર્થ સરજનહારી ન હોય
તો તે જાતની કે જગતજાતની.’

આ મહાકામોમા મ્હને તો ‘પિયુભાવ’ નથી જણાતો.

“દેહના કે દેહીના માનર્થ સામર્થ

દેવળ નિહાના કિષ્કોગાર્થે નથી

નાનવ વેવના વૃક્ષને તે જોખન કાઢે છે,

એ ઉદાગ્યગ્નિ માતૃહયનનો નર્મભોધ

નર્માનને નીચે હોમી બિવિધ ચ્યની

મન્યન્તરેતે આકાશતી માતાઓ

ગણિયિકામની સહાયક મહાદેવીઓ છે.

પૂજ્ય છે, પવિત્ર છે, પાવનકાન્તિદી છે,

નૃપા મરીખડી વન્દનીય છે,

માનવગગાની અખ હજારી તે નગોતીઓ.

પ્રભુનો આદેશ છે કે

પ્રાનુ ખર્ચી પુત્ર નૃજવા,

તે પુત્રને પીધૂપ પાછ

મહાભાગ મનુષ્ય ખીલવવા

આ શબ્દોમા મ્હને તો મનાન આદરનો પ્રતિષ્ઠન નર્મભાવ છે.

પ્રવેશ પાંચમો.

બારતમાં ને ગુજરાતમાં જે જે પ્રખ્યાત સગળ જાગ્યા છે. એક દેશસેવા, અને બીજી સમાજ સેવા. આ પ્રખ્યાત રંગ, સાહિત્યમાં પણ પડતા જાય છે, ને કેટલાક વાચકોને તો દેશ-સેવા સાહિત્ય વિના બીજું કંઈ પણ માન્ય નથી હોતું. આમાં કેટલું સત્ય છે તે જોવાનું નથી; પરંતુ એવા વાચકોને પણ ‘કંઈકુમાર’ પ્રિય થશે એમ મહાર્જી માનવું છે. ને સંસાર સુધારાના અભિસારી જોગણની જગણનીકથા કંઈક નવીજ પ્રેરણા આપશે, એમ હું ધારું છું; તે સાથે કેટલાકોને કથા જીવનમંત્ર પણ આપે છે. જોગણ કહે છે કે:

‘પુનર્જન’ એકજ, વિધવાનો ઉદ્ધાર નથી,

એ અનુભવથી શીખી.’ વિગેરે.

ને આ પ્રવેશ દરેક વાચકને પ્રિય અને કિયોગી થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

વળી, “સા પ્રજાઓમાં સાચું કોણ?” એ પ્રમુદાના પ્રશ્નના જવાબમાં જોગણ કહે છે કે:-

“એ તો સા પ્રજાના કૃતિદાસ બોલે.”

ભારતનાં માટીનાં પડ જોવાં

મહેસાં છે માટીની આંખને,

મંદીનો દીશ તો હીરાપારખ પારખે.

છીપ વીધી દૃષ્ટિના દૃષ્ટાંત દેખાશે

કે છીપમાં મોલી છે કે નથી.”

પશ્ચિમના પાયા માંડનાર

રૂઢ મહાવીર ઓસ અને રોમનાં

ભારતે પારણાં લંચિલ્યાં દનાં,

પુરાણ મિસર અને આમિસોનિયાની

ને મોટી બહેન છે.

વિ. ૫૫ ૮૩-૮૪-૮૫-૮૬ પરનું -

કિપ્યુંજી કપાળ પાંચી કયાં હૃદય કિછળ ન ચડયાં હોય ?

સામાન્ય.

કવિ ન્હાનાલાલની શૈલિથી જાન્ય કોઈ લાખ થતા હશે કે નહિ ને કોનાંજી મુકીએ તો એ Emerson કહે છે તેવી આ defining, result-loving, machine-making, surface-making, opera-going મુદ્દિમાં કવિની સૃષ્ટિ અને નેનાં પરિધાન: કોવાં કે: કૃષ્ણપરબની આકાં કલ્પશ્રંગે કયા, આનંદ સંશયરતી કુંજમાં સન્ધ્યા, ગિરિગુફામાં ગાયત્રિ મંત્રો, વિ. બુદ્ધાચળ સ્મરણો ખડાં કરી આ જગતને બુલાવે છે, અને આનંદ આપે છે.

કવિએ ‘કંઈકુમાર’માં યુવેશાં કાવ્યો વિષે કહેવાનું સંકેતનું નથી. એમાંનાં કેટલાં કાવ્યો, જેવાં કે:-

ચન્દ્રીએ અમળ માકળ્યા, રે બંદન !

સાંકંકારી ચુથીલાવ:’

૫૪ ૧૧૩. અ. ૧, પ્ર. ૧૭

કેસરી કેવરો બંદનને હાથે,

કિલ્લો મોઝો બંદનને માથે.’

૫-૧૨૭. અ. ૧, પ્ર. ૧૭

અથવા, 'કુવડા મા માર્ગે હો' સહ્યા નય જાય, સોપે' પૃષ્ઠ ૨૩ અ. ૧ ધ. ૨
વળી, ડોંચા આકાશ, ડોંચી વાળી. અવી કાયવડી'

કાલે ડોંચા તહારા ગણ્યાસ:

મીડકું રૂહાંતરે રે અવી કાયવડી' પૃષ્ઠ ૩૭. અ. ૧, ધ. ૨

વિગેરે તો સંગીનનાં રસજે ને પ! પ્રિય છે, એટલે એ વિષે કાલે કહેવાનું રહેતું નથી.

છેવટ એક વિષય પર કહેવાનું રહે છે. કવિ ન્હાનાલાલ, કવિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન દૂર મૂકીએ તોયે એટલું તો કહેવું જ પડે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં એમણે એક નવું ચેતન્ય કિમેયું છે, શેલી અને લૅર્ડ આપનના અવમાન પછી જેમ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં Period of Exhaustion હતો તેવું જ કાલકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ હતું. અમુક સાહિત્યનાજ દાનનો અનુભવના. અમુકજ પદ્ધતિ લેવાતી, એટલે કવિતામાં જે કલાળા આરંભ છે તેનો તે વખતે અંત આવ હતો. 'હિંદ' બધારે લખાઈ, ત્યારે કવિએ કહ્યું હતું કે 'હિંદ' બનુ તોફાની છે. પણ ગુજરાતમાં હજી ત્રણ ચાર 'હિંદ'ની જરૂર છે. હું એમ માનું છું કે કવિ ન્હાનાલાલ પોતેજ તોફાની છે એમના લખાણની અનુભવને હજી જરૂર છે. એમનીજ મેલિ, એમનીજ પદ્ધતિ અનુભવ એવો આશ્રય નથી પણ એટલું તો છે કે.

“આ હિંદ ચોક્કસ આવ મોઝે માર્ગે એક દેવાનો

જર્મ જવાની પાછળ ફરે પડી મરનાનો.

એ રીકામથી મુક્ત થવા માટે અનંત કષ્ટો પેદા કરવાનું રહેતું, કવિએ પોતાની નવી શૈલિથી આરંભ્યું છે. અને સાહિત્યને રસનંદના અર્પી છે માહિત્યપર એ ઝોઝો કપકાદ નથી. પછી બંદે ન્હાનાલાલ કવિ હો કે નહો.

છેવટ ગુજરાતના એક વિદ્યા-વિદ્યાસી ગ મ હિંમતવાલ મ. અન્નરીઆએ કવિ ન્હાનાલાલ માં એમના કાવ્ય-માધુર્ય' મા જે તોપ ફીપી છે તે આલેખી હું વિરમીશ. તેઓ કહે છે કે:—
'ન ન્હાનાલાલના પુસ્તકોથી ગુજરાત હવે એટલું નધુ પરિચિત છે કે તે પુસ્તકોના નામ ગુજરાતી પણ જાણ રહેતી નથી.'

ખીજે મળે તેજ આલ લમે છે. કવિશ્રી દયપગમના કવિપુત્રની કવિતા નવાથી કાલે ન્યારીજ પ્રતિની છે. હૃદયનું નિખાયત્વપૂર્ણ, અને ઋતિનું વિલામીપણ તેનામાં પડે પડે દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ તેની કદપનાના જમણે એટલા કિચ્કા અને દરના છે કે સહવાન વગર તેની સામે ઈશુ' આગે મૂકી પડે છે. તેની વળાવટમાં કોનળના, સવદયના અને મહુરતાનું મારું નિમિત્રણ ચુકું છે. નથા કવિત્વનો ઉગ્રમાળા, આશ્વાબધાં ચિદના જલ્યાલ આવે છે તેમની કવિતા માટે એવા-એવા ઘર્ષોમાં પણ ત્યારે મનભેદ ફેલાઈ ગયો છે. કેટલાં તેના વેષોને નિગમ' કહેવા સુધી પણ વિંમલ કરે છે. ને. પણ સાક્ષર વિદ્વાનોમાં તેની કદ: નથી થઈ નેમ નથી. સાધારણ મધાડીથી જરા વધારે કમ્પ્રામી કવપના અને લેખનપદ્ધતિ હાવાથી સામાન્ય વર્ગના વાચક-મંડળને તેમાં રસ ન પડે તેમાં આશ્ચર્ય રહેતું નથી પરંતુ સંમતિના અટપટા વ્યવહારની ધમાકડમાં મશરુલ રહેલા નાનાનજનને કેલના સંસ્કારી આત્માની કવ્ય કવપનાના કિષ્કન્દ્રિયના આનંદ ન આવે તો તેમાં તે અત્માનો દોષ કાઢવાપણું ન હોઈ શકે.'

ગ. અન્નરીઆ ખરે કહે છે કે મૂલ્ય વસ્તુમાં વસ્તુમય થએલો આ જનન આત્માના કવ્ય કવપનોમાં એ નહિ આવે. પરંતુ તેમાં કવિનો જો રોગ ?

ટીકા અને ચર્ચા.

અંધાવલોદન કોણુ કરી શકે?

ચેતનના રા. તન્ત્રીજી,

સાહિત્ય પત્રે લુહિપ્રકાશમાં પ્રગટ થયેલા ગ્રોફેસર દ્વેનો અંધાવલોદન વિચાર વિષે લુહાઈ માસના અંકમાં કાંઈક ચર્ચા કરી છે.

‘લાંબી ચર્ચાનો મારો દાળ’ હજી આવ્યો નથી. ‘કેવળ’ સાદું ને સીધું ‘કાર્યજ કરવું’ એવો મને ગુરુમોહ છે. નહતુસાર એક ‘અન્યાય પામતી’ કલાતુ ‘સચ્ચ માત્ર જ આદરવાનો આ પ્રયત્ન છે.’

ગ્રોફેસર દ્વેનો લેખ ક્રિયા કારણોથી લખાયો અથવા સૌ. કનકલક્ષ્મી દ્વેતુ બાંધતર-કેલું છે તે વિશે ચર્ચા કરવાનો મારો કલ્પ નથી. પરંતુ સહિત્ય પત્ર ગીતાંજલિ વિષે લખે છે કે “એક પુસ્તક એક જણને સાફ લાગે તેથી તે બધાનેજ રૂચે એવી વ્યાપ્તિ બાંધવા અમે નૈયાર નથી.” ખીમ એક પુસ્તક એક જણને રૂચે તે ખીમને રૂચવું જોઈએ એવો કાંઈ નયમ નથી એ કું સ્વીકારું છું; એવી વ્યાપ્તિ બાંધવા કોઈથી પણ અગ્રદ ધર્મ સંજેગ નહિ; પરંતુ એ વિદ્વાન ટીકાકારને વિસ્મરણ થાય છે કે ગીતાંજલિ પુસ્તક એક જણને રૂચું નથી; ગીતાંજલિ એક સ્પષ્ટ પ્રિય પુસ્તક છે. અને આવા સંજોગોમાં સૌ કોઈને એક પુસ્તક પ્રિય હોય અને સોમંથી બધે હજારમાંથી એકનેજ તે ‘ટીક’ ભાગતું ન હોય તો—તે એકની વિદ્વાતા વિષે શંકા લે ‘એ વ્યાપ્તિ બાંધવા’ કું નૈયાર છું.

એ વિદ્વાન ટીકાકાર આગળ પ્રશ્ન પૂછે છે કે: ‘શેક્સપીયરના અંધોની સમાલોચના ખીને શેક્સપીયર હોય તોજ થઈ શકે, અને સામાન્ય માણસને શું પાતાતો અભિપ્રાય આપવાની છૂટ નથી?’

આપણુ democratic દિવસોમાં ‘સામાન્યતા હકક’ની આ સમજ સાક્ષી છે; પરંતુ ટીકાકાર બસે છે કે ટીકોરની ગીતાંજલિ પર સાહિત્ય પત્રે અભિપ્રાય આપ્યો હતો, તે એક ‘સામાન્ય’ વ્યક્તિ તરીકે નહિ; પરંતુ શુદ્ધતાના એક અગ્રણી વિદ્વાનના વેશમાં. સામાન્ય માણસને સમેતેમ અભિપ્રાય આપવાની અજ્ઞાન છૂટ છે; પરંતુ માસિકતા તન્ત્રીને કે ટીકાકારને નો નહિ. સમાલોચનાના મુજબત નીહાળનાં કહી એમ કહી શકાય કે ગ્રોફેસર દ્વેનો વ્યક્તિ પ્રમાણે તે એટલે કે એક શેક્સપીયરનાં પુસ્તકોની સમાલોચના માટે ખીને શેક્સપીયર જ વધુ મોટા શેક્સપીયરજ હોયતો—સમાલોચના માત્રજ અસંભવિત છે એવો દેખીતું છે; કારણ કે એકજ શેક્સપીયર જન્મે છે—અને કવે છે. પરંતુ સહિત્યો મન પગ મૂકે માન્ય નથી એક કવિની સમાલોચના ગમે તે ‘સામાન્ય’ માણસ કરી શકે એ સ્વીકાર સાર નિર્જન છે કાલ્પાશ્ચ કહે છે તેમ એક કવિએ જે બાવના વડે એક ચિત્ર રચુ કર્યું હોય, તેવી બાવનાવાડે કે ટીકાકારજ તે ચિત્ર વાંચી શકે—અનુભવી શકે; અને નેટલે અંશે તે કવિ અગ્રાય. ટીકાકારનું કર્તવ્ય ગમે તે અભિપ્રાય આપવામાં સમાયું નથી; એવું પરમ કર્તવ્ય તે એ છે કે જે આ પદમાણ્યોના સંબંધમાં વસી કવિએ રચિ રચી, તેજ આણ-પદમાણ્યો કરી મૂક્યાં, અનુભવ અને આલેખવાં. ટીકાકારની આ સર્જન શક્તિ-હરકેઈ સામાન્યમાણ્યસમાં હોય એમ શી રીતે મા શકાય?—અને તો એના ‘સામાન્યમાણ્ય’ને ‘ટીકાકારની’ કવ્ય પદિ કારણુ કરવાનો શો અગિદાર? કાલપાઈવી. મુખ્યાર્થ

લી.

૧૩-૭-૨૦

આલંગોપાસ.

‘નોંધ:—આલંગોપાસનું આ ચર્ચાપત્ર ‘સાહિત્ય’ પત્રમાં મોકલી આપવા અમે બહામખ હતી; પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમજો તેમ કરવા ના ખાજાચી રમે ને પ્રગટ કરીએ છી અધિપતિ.

સમકાલીન વિચારસૃષ્ટિ.

૧. કલા, ધર્મ અને હવન.

મેં ગામના "નામ્પ્લીન્થ મેન્ચરિ ઓડ આક્ટર" માં ફેરફાર અને આકર્ષણ એ ગીર્વિવાળા લેખમાં કલાનું ખરું સ્વરૂપ મુ. હવેનો ધર્મ સાથે કેટલું સામ્ય છે, અને તે બંનેના હવન સાથે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ, એ પ્રશ્નો ચર્ચનાં મિ. સ્ટેન્લિસ રોલેન્ડ લખે છે:—

“ખરું જોતાં તો કલાની બાબતના એટલી વિચારણ છે કે એકાદી વ્યાખ્યાની અંદર તેને જરૂરી સ્થાનમાં મૂકી શકાય નથી. તોયે ન, જે કલા શોધકનના હૃદયમન પર અસર કરી શકે છે અને નિમ્નહવનમાં તેનું ધ્યાન સૌથી મહોટું છે તેનો ચિતાર આપતું કહીને આપી શકાય કે—પૂરેપૂરા કાર બાબતી જોતાં, જેમ ધર્મબાબતના નિર્દોષી બહુમા માટે પ્રભુનાં સ્તુતિગાનનું અને હવેની પ્રત્યેના આચારકર્મનું સ્વરૂપ બદલ થાય છે તેમ કલાબાબતના સર્જનકર્મને આનન્દનું સ્વરૂપ બદલ થાય છે. દેવલે અંગે કલા અને ધર્મ પોતીકા જ એવા બેદબરમો (mysteries of their own) ને વધારા કે છે અને માનવહૃદયની સ્વયંબુદ્ધિઓને ઝીલનાં અને પ્રતિમિશિષ્ટ કરનાં અટકી ગય છે, તેટલે અંગે સમગ્ર અને સક્રિય શક્તિઓ તરીકેનો પ્રગળા હવન પરનો તેમનો પ્રભાવ કમી થાય છે. રોમના ઇતિહાસના પૈગન ધર્મનો આવો જ ફેર થયેલો, અને તે ફાડે પડાવવા પાઠ આપના ધર્મો માર, અને ખાસ કરીને આગની કલા માટે, છેક નિકળી ગઈ નથી. કલા અને ધર્મ સંયુક્ત થઈને શોધહવનમાં એક હવન, અહર્નિશ પ્રગ્લિશીલ એવી શક્તિ રૂપે પ્રવેશ તે ધરનાનું દર્શન, તે બંનેના સર્વશ્રેષ્ઠ દાર્શનિક પરિપાક (achievement) એવા મધ્યકાલીન યુગના સન્દેશના અવલોકનથી આપણને મળી શકે છે.

૨. કલાકાર અને લોકજન.

આ બંનેના પરસ્પર સંબંધ વિશે એ જ લેખના મિ. રોલેન્ડ લખે છે: “કલાકારની પ્રવૃત્તિની વ્યાવહારિક આવૃત્તિ પાળુ વિચાર કરવા જોઈએ. ‘શાપ અને હવનો નિયમ વહેંચારમાં તેમ કલામાં પાળુ પ્રવર્તે છે—જે કે, સદ્બાણે કલા એટલી તો વણાઈ લઈ શકે એમ છે કે તેના નામના દિવસના બહનોમાં પળા એવા છે જેઓ સમૃદ્ધિ કરતાં સત્યને વધારે વધારું ગણે છે.

“ચિત્રા ખરીદનારે લોકજનની જે બૂલ થાય છે તે આ એ જાણત તાકિ સમજનામાં: (૧) કલાએ જુદું જુદા ધર્મના કર્તવ્ય અનુવર્તનાં છે, માત્ર ગોંઠા વધારવી કે આનન્દ આપવો એટલું જ તેનું કામ નથી; અને (૨) સંસ્કારકર્મ-આનન્દ આપનાર વસ્તુ તરીકે તેની ઉપયોગિતા મહેરી છે તો પણ, બધી જ હવન વસ્તુઓની માફક કલાની ચૈતન્યમયતા (plasticity) સર્જન

“અર્થાત્ પક્ષે, કલાધર્મની પોતાની જ બૃહદ્ શક્તિ છે—આસ કરીને વિષયવ્યક્તિ” કલાધર્મની—તે, મુખ્યતાની અને અદ્યક્ષશક્તિની જ ઓછા સામાન્ય લોચનામાં હોય છે તે માટે તેમની સ્થાને થવામાં રહેલી છે. એકવાર તોએ એમ કહ્યું કે, કલવિધાયકનો ધર્મ તે પોતાના આત્માનો પથેચ્ચ આવિર્ભાવ (self-expression) થયા દેવો એ છે, અને તેના આવિર્ભાવનું સાધન તોએ પોતે જ પસંદ કરવું જોઈએ તથા તેના કાર્યમાં લોકોથી વચ્ચે પડાય નહિ—તો પછી તેના આત્મ-આવિર્ભાવ કદા નથી અને ‘કુતુબી’ લાગે એવી રીતે થવા દીધા પછી તોએ એવી આજ્ઞા રાખવી કે લોકો તેની કૃતિને તરત જ સમજી જાય અને તેની પૂરી કદર કરી શકે, એ છે જ અગત્યનું છે. તેના કલાકારને એકાદ એ સાચા પ્રકાશથી મળી જાય તો તેનું સદ્બાળય; મંબુ તેને સમજવાનો લોખ ધાત્રનારાની, તેને સાતમે આસગાને સ્વકાવનારાની અને તેના નકલીઆઓની એક આખી ટોળી જ જો જોઈ શકાય તો તો તે વિચારનું દુર્બલ્ય.

“ઝોછે વતે અંશે ગદ્યા ય કલાવિધાયક આત્માઓને એકલતા અને અભિનતા સોસંચી પડે છે; સદુ એ પ્રતિભાવાન પુરોષોએ—ચિત્રકારે, કવિએ, સંગીતકારે અને કલ્પનાત્મક સાહિત્યના રચકોએ,—એક બાલુથી શિક્ષારૂપ અને બીજા બાલુથી પારિતોષિકરૂપ એવી આ સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે.”

લેખ સમાપ્ત કરતાં જિ. ભૌલેંડ કેટલીક ઉપચારી સલાહ આપે છે: કલાકારે પોતાની બાવનાઓને ખરિત થવા દેવી નહિ, અને જનસમુદાયનો આદર પામવાને અધીરા થવું નહિ. વળી, લેખમતિ ઘડીને આદર્શસિદ્ધિના પુણ્યકાર્યમાં મગ્ન રહેવું; અને ઉદરનિર્વાક માટે સંસ્કારોને કે પ્રવ્રત્તો આશ્રય ન મળે તો લોક કલાકારે એકેક લોકનો હૃદય (craft) શીખીને ભરપૂરવું કરવું. કલાધર્મની ચિંતા આમ ઝોછી થતાં ને નિર્મિત પોતાનું કાર્ય આગળ ચલાવી શકશે અને અદ્યક્ષગતિ પોતાના કલ્પ મનોરથો પૂરી શકશે.—એ ને થાય તો પણ કલાવિધાયકે ઉત્તરના પ્રકારની લોકરચિ પોલીને તો પનપાળિ ન જ કરવી જોઈએ. તેમ કરવું તે વેદપાર નથી, વેદપારપેટા (commercialism) છે, અને વેદપારપેટા કલા માટે પ્રાણહાતક છે.

૩. અરવિન્દબાલુનાં ત્રણ ગાંડપણ.

બાલુ અરવિન્દ ધૈર્યના ત્રણ પંથો બાળાન્તરે હોં એપ્રિલાના “અનુપ્રાપ્તિય ત્રિમાસિક” માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. ત્રણે પંથો તેમનાં પત્ની સૌ. મુલ્લાસિની પર આગ્રહી પંદર વર્ષ પર લગ્નયા કના; તેમાંનો પહેલો પત્ની સાથો વતુ ઉપરાગી છે. પોતાના ‘જનબાલુ’ વર્ણન કરતાં અરવિન્દ બાલુ કહે છે, “તમારું બાળ્ય જેના બાળ્ય જેવું વિધિએ જોડ્યું” છે તે ધણી તરેલવરે માણસ છે. “અધ્યાત્મવિદ્યા તરજના પોતાના પદ્મગાં ને ‘તરેલવારપણું’ સમાવયું છે એમ તેઓ આગળ કદમનવે છે. તેની કૃતિને, જેને સામાન્ય લોકો ‘ગાંડપણું’ કહે તેને પોપંચમાં અને કલેતરમાં એક કિન્દુલનીવા પુરાણ ધર્મનુસાર સૌ. મુલ્લાસિનીએ પતિને સર્વ પ્રકારની સાદાચ કરવી અને સુદ લોકાપવાલી અપમણના કરવી એવો બોધ દીધા પછી અરવિન્દબાલુ આ પ્રમાણે પોતાનાં ગાંડપણ પ્રકાર વર્ણવે છે—

“તમારું ગાંડપણું કેમ વળે છે, એવું—મગરી રહ્યા છે કે પડેલવરે ને મુલ્લા, એ પ્રશ્નના ને કિન્દુલનીવા ને વિધા, ને જે જનમને આગ્રહ છે તે મુલ્લા પડેલવરે છે. એકથાં કુટુંબના પોપંચ સદા જોઈએ ને તરેલું અનુભવક હોય તેવું જ જોઈ તો અનુભવે. અને

આધિકાર છે. જે ગાદી રહે તે બાધુ પરમેશ્વરને પાશુ આપતું મોઝા છે. હું જો બધું મેળવેલું
મ્હારે સાથે, મુમયાગિન સાથે, દે મોઝા માં પચીસ તો હું મારી જાનને પરમેશ્વરનો ચોર
સમજાશ. હિંદુશાસ્ત્ર કહે છે કે પરમેશ્વર નરથી મનેવું પરમેશ્વરને પાશુ ન આપે તે માણસ ચોર.
અત્યાર મુઠી એ આના પરમેશ્વરને આંત્રી આપીના આદ્ર આના પોતાના શુભ સાથે પચીસ મ્હે
દિઆમ સુકતે કર્યો એવું હું સમજીને ને સમાર મુખમા નિગળ રહ્યાં. આણુપનો આંધ્યા બાજ
તો આમ ફાટક શુભાંત્રા. પોતાનું ને પોતાના પતિનાનું પોણા કરવાનું કામ તો પણ મુદ્દા કદે છે
આટલા દિવસ પરમુષ્મિ ને ચોરગિના મ્હો ને હું હમગાજ મનના મું. તે મનના પછા
મનને ધોળા પચાંત્રા રહ્યા પોતાની મેળેજ વિષયોતિ નિરુદ્ધર થયા માંધો, અને હવેથી એવા
પાશુ કામ કર્યાં નહીં કરેમ મ્હેં હમગાજ. પરમેશ્વરને આપવી એટલે મું ! મેંના અર્થ એ કે
ધાર્મિક કૃત્યોમાં વાપરવું. જે કામ સરજનિર્માણ કે હિંપાને આપવું છે તેને માત્ર કાંઈ પચાંત્રા
થેના નથી. પચાંત્રા એ કામ છે. આમિતેનું પાલન કરવું એ મોટા કામ છે. પણ જાળ
બાદગિધ ને સજામાં પેસા આપવાથી હિંતા ન મુકતે થતો નથી. હાલના કષ્ટમય પરમેશ્વર બધા દેવ
આજમા બાદગામા આનંદ માગતા માત્ર આંધો છે. આજે નીસે દેવો બાદગામા આ દેવ છે
તેમથી ડેરકાંઓએ અમ આ મ્હોના વાળુ જાડવા. આજે નીસે અને દુ.પાથી દેવની પોતાના
પાળુ કેમ થયો તેની શીકરમા છે ને સોઝા નરક ને. આમ

“હવે તમે શું કહેા ને ?” આ જાગતા નમે મારી મડખાંમણી થયો કે કેવળ સમાન્ય
કોકની માફક ખાવા પીવાની કે વસ્ત્ર ધંડુ ને તની નેની અંખડી જરૂર હોય તેટલીજ વસ્ત્ર
મેમાની શેવાની ને જાડીનું સપાળુ ધન મેઝા પરમેશ્વરને પાશુ આપવું એ મ્હારી કમજ છે.
તમારી પાશુ તેવી જ થશે અને આર્થિકાન કરવાની નવાની થશે તોજ તમારી ને મ્હારી જોડી
પૂરેપૂરી થનશે. નમે એકાદ વખત કશું હનું કે તમારી કયા ઝોરની જાનિ થા છે ? નેજાનિતો એક
રનો મ્હેં જાનિતો છે એ રને જમો બધા -

“મ્હારો મંડપાળનું બીનું કામ હમણાં મ્હારે ગળે વાળુ છે. તે કૃત્ય તે એ છે કે
જાગેનાનું સાક્ષાત્ દર્શન કરેવું અજકાલ જગ જુવો તો દાખિપણ આવી રહ્યું છે. કોકના
આનંદમામાં આપે એવી મીને કેવાના નામ વેસા, તે તરીકા મીને કેવાની પ્રાર્થના કરવી, તે એટલા
માત્ર કે કોકે આપવને ‘સર્વિક કહે’ આપુ પ્રાર્થકપત્ર મ્હારે ના નિરંજન કૃત્ય. તે છે ના
તેના પ્રત્યક્ દર્શન સાથે મનના નેજા પરમેશ્વરને પાશુ હોયોજ નેજા આ રનો ગમે તેવા દેવો
દશે તોપણ તમા વરાળો ને ને દટ નિરાય કે. આપણે હિંદુવર્ગ કહે છે કે માણસના મરીતા
જ્યાં એવું મન છે ત્યાં તે ને. એ રને કી મીને જતા આરો એ પશુ આપણા ધર્મમા જનક
છે. તે ધર્મ પ્રમાણે આવરાનો મ્હો શાંત્ર મ્હો છે. એક મરિતાના અનુભવ ફરવાથી મ્હને
જાણાવું કે આપણે ધર્મ કદે ને પાશુ નથી તેમા મ્હેમ ખાયા જુગી અનુભવથી બરોગ
મેગાવા છે. હવે તમારી કમજ છે કે મનને પાશુ એ રને વાં તાડ. આપણને જનનેને જોડે પગ
મજી જતા આરોજ નાં. કાં ને હનું મ્હો જનને તેટલું નાન થવું નથી. તથાપિ મ્હારી
પાછા પાછા આવરાને નમેને કામનું અડચ ને નાં. નાં આ રને જતાની મન મ્હને
નિરંજન. તે ને નાં દેવ ને પછી જાગેજાનીથી નમેને આ જતાનું મારાથી જનને નાં.
તમારી કમજે કો ને આ નેમથી જાગે નેજા જાંડા.

ખંડને અગ્નિ દરેકો પડશે, — માનવ કવિતાનો માત્ર અપાદ્ય અંશ કાલિદાસ કે શેલીમાં છે તે સ્કંધમજ્જા પડશે. ચેતનની અને ચારનાની અખંડ મૂર્તિઓ સમાં બાલકોમાં, નારી-લક્ષ્યમાં અને નિસર્ગસાન્દર્ભમાં તે કવિતાઓ, દરુપનાઓ, સાચાં માનવચરિત્રો તે જગદુદ્ધારતાં મંત્રો જડશે.

સમર્થાદ સ્વતંત્રતા અને સ્વાતંત્ર્યવન્ની મર્યાદા આ પ્રમાણે જાણવાય તો મનુષ્યજન્મનું પરમ લક્ષ્ય, — પ્રભુતાં દર્શન નહિ પણ પ્રભુત્વનાં સંવેદન — સર્વને માટે સુખ અને સર્વે સાચાં તો પછી નિત્યજીવન આપમેળે સુંદર અને; વ્યવહારમાં વધારે મનુષ્યતા આવે તે અસુરતા ઝાઝી થાય; ઉપરિઓમાં સમભાવ પ્રગટે તે અધીનોમાં સ્વેચ્છાજન્ય અધીનતા આવે; મીઠા જેવી સનાતન વ્યવસ્થાઓમાં ચેતન્ય જાગે; અને ‘પ્રગતિ’ નામથી ભડકવાની કળાના ઉપાસકો ઓછાં થાય; સ્ત્રી બાળકોની ગણતા ‘છવતી માલમના’ તરીકે થતી અડકે અને તેમનાં માનવગૌરવ સંરક્ષાય; — તો પછી જે ખાડામાં સ્વાર્થી પતકારો નાંખે તેમાં પડતાં પહેલાં આપણે વિચારીએ; તો પછી, જેમને ‘જોડનાયકો’ કહીએ છીએ અને જેમાંના ઘણાખરાને ‘લોકવચકો’ કહેવાથી વધારે સાચું બોલી શકાશે, તેમને આપણા આત્મા નહિ વેચી દઈએ; તો પછી પુરોહિતોની વિરૂદ્ધ બોલતાં સૌજન્યસંસ્કારિતાના આદર્શોને વધારે માન અપાશે; અને જગતમંત્રી પુરોહિતો અને ઓરોહિતો પણ પોતાનાં પ્રાંત કર્તવ્યકર્મ જાણશે અને નિર્લજ્જ જોડાકોને અટકતાં, ફેંચ કે રશિઅન રેવોલ્યુશન જેવા મદાવિષ્ણવો અને પુરોહિતમન વૈર જેવાં મદાપુરોહિતો અરેખર જ ‘ભૂતકાળની આજનો’ બનશે.

— સૌથી સાફ, સસ્તું, અને નિયમિત કામ છાપી આપનાર —

❖ શ્રી “અનાવિલ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ. ❖

અરાનપુરી ભાગળ — સુરત.

ડૉ. ઊમેશ્વરભાઈ લાલભાઈ દેસાઈ

એમ. એસ. ડી. વગેરે.

ઢેકાણું વ્યાસ.

વ્યાસ મુકામે પોતાના બંગલામાંજ રોજ બળશે.

ફક્ત રવિવારે આખો દિવસ દુરતમાં લાલગેટ સામે પોતાના
દયાખાનામાં બળશે.

હિંદુસ્થાનના રાજા મહારાજા જેવા કે ભોવાળના બેગમ, નેપાળના મહારાજા
જંગબહાદુર, નિગોમ હૈદરાબાદના મહારાજા શિવરાજ બહાદુર, રામપુરના નવાબ
વગેરેના ઈલાજ કરી કીર્તિ મેળવી તથા લશ્કરી નોકરીમાંથી યાજી ફર્યા છે અને
સુરતમાં, કલુપીડ બજારમાં માદન કંપનીની પટ્ટાશમાં રવિવારે આખો દિવસ મુલાકાત થશે.
તેઓ હરેક પ્રકારના રોગના ઉપચાર કરે છે, જેમાંના કેટલાક નીચે દર્શાવ્યા છે

ફેફડાં, આંકડી અને વાચ્યાના રોગો

શ્રીઓના દરદો, છાતીના દરદો, રામડીના દરદો, નાકનાં દરદો, હાથ પગની
તથા બોચીની 'ગોડખાંપણ', ગાંઠા માણસોને સારા કરવા, ઘણા સ્વખાવાળી ઊંઘ
સુધારવી, ફીફ્ટીરનાં ઝાગ મટારવો, આ રોગને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરેનો વળગાર
અજ્ઞાન ઢોંકો કહે છે. આ રોગ શ્રીઓને ધણે થાય છે હાથ પગ અથવા 'શરીરતું'
ઢોંક પળ અંગ રહી ગયું-હોય તો તેના ઉપચાર થાય છે. પરદેશના દરદીઓ માટે
પત્રથી ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવશે અને દેશી રાજા રજવાડા તથા શ્રીમતોને
માટે હુવાફેરનો તેમજ દવાનો અદોષસ્ત કરવામાં આવશે. હરપ્રકારના દરદીને રહેવાની
સગવડ આપશું. મેલાપ ઉપર લખ્યા મુજબ યશો બહારગામ જવાની ગોઠવણ
પણ કરશું.

તુલક કરવો અર્થ	રૂ. ૧	તુલકી દાનતું મંગલ	.. ૧
પા તથા ઢોંક પાળુ જનનો જખમ	..	ચિત્રકમ વાયુની દવા	.. ૨
સ્વપ્નાતું તેવ	.. ૧	સંધિવાની દવા	.. ૨
કાન પાકવાની તથા કાનના ચરકાની દવા	.. ૧	સુતારોગની દવા	.. ૩
કાનના આવેથી આખતી, તથા ખીલ-	..	દુરબીને અટકાવ આવતો હોય તેની દવા	.. ૨
છટ્ટી-જવા વગેરે કાપવાની દવા	.. ૧	સાર્વપરિણા	.. ૩

ખારાક ખચાવવાની દવા	૧	લાયે પગે રસ કૈતમો હોય તેની દવા	૨
ખરજવા તથા ખસ ચાંદની દવા	૧	કઠમાળ તથા ગંડમાળની દવા	૨
પ્રમેહની દવા	૧	રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી	૧
ચોથીઆ, એકંતરીઆ, શેઠઆ વગેરે		મુધારવાની દવા	૧
દરેક જાતનાં તાવની દવા	૨	ફેફસાંની દવા	૧
જૂના મરડા-ચૂંદ તથા સંમદણીની દવા	૨	રેચની ગોળી	૧
દાવણીની દવા	૫	દીવાના માખણને સાગ કરવાની	૫
લિટ્ટરીઆ તથા આંકડીની દવા	૫	ગાંડપણની ગોળી	૫
અડદીઆ વાની દવા	૫	પાદાને મલમ અને પાદાની ગોળી	૫
કુમ્ભાની દવા	૨	કુમરસાંની દવા	૨
હાંપવાંની દવા	૫	નવા ખાલ લાવવાની દવા	૨
ફરેજાના, રોગની દવા	૫	ખાલ વધારવાનું મુગધી તેલ	૩
એટલાવ લાવવાની દવા	૫	દાઝવાની દવા	૨
કદપિત્ત તથા વિસ્ફોટકનાં આંદ તથા		મુદ્દ વગરપતિનું ચેતક્યુર	૨
હાંધાઓ કિપરનો અકરીર મલમ	૫	સાપ વિષુ ભમરા ઊંદર વિગેરેનાં ઉપ્પનો	૨
આંખનું અંજન તથા મોલીનો મુરગો	૨		૨
અગ્ન્યાંને તથા મોટાંને આમણ કનરતું		વાતું તેલ	૨
લોય તેની દવા	૨	ખસ ખુજલીનો મલમ	૧
ફરમની દવા	૧	દસાળનો મલમ	૧
જાંતીમાંથી પડતું લોહી અંધ કરવાની દવા	૨	ખાલ કાટવાની દવા	૧
વાળાની દવા	૨	અગ્ન્યાંની વાવળીની દવા	૧
ખાલાશ્રુત	૧	લોહીવાની દવા	૧
બેરા કાન સારા કરવાની દવા	૫	બેરાળની દવા	૧
વરમ કાનરવાનો લેપ	૧	આંધી તથા રોગનો મલમ	૧
કોટીઆંની દ્રવરસની દવા	૫	પાંદું બેસી અધુ હોય તેની દવા	૧
આંધાશીશાનીની દવા	૨	હાથે પગે વળગતા અંધાતાં પરસેવાની દવા	૨
મધુપ્રમેહની દવા	૫	પ્લેગનાં તાવની દવા અને મોંક પર	૫
અગ્ન્યાંની માતું દૂધ વધારવાની દવા	૧	મારવાની પદી	૫
અગ્ન્યાંના માથામાં ખોડા તથા ગુ હોય		દરસનાં મસાની દવા	૫
તેની દવા	૧	બગદરની દવા	૫

ઉપરની ખાંધી દવાઓ વેચવા આટે હમે કેમને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ ફક્ત રહે, ખુદ તબીબત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજન્ટ સી. નાનાભાઈ નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાતામાંજ બેસે છે, તેમનીજ પાસે મળશે.

ફક્ત રવિવારે દાહરા સુ. એલ. દેશાઈની સલાહાત ઉપલે શ્રીરત્નાને મુરતમાં યશે

—સાહિત્યની ફૂલવાડીમાં—

કવિતા અને તેનું શિક્ષણ.

એકપાર નવસોસની વેળા મારા એ બિંદુ ને સંદેશરી સાથે વિવિધ વિષયપર વાનચિત્ર યુક્તાં યુક્તાં અર્થે કવિતાપર ચિત્રતા તો અમતે એકે કાળે બાસ્તુ કે મળ આપણાં મન રસીક કારથી રંગીન ને શોભિત થતાં હાલ કેવળ અર્થશુદ્ધિનાં કાલથી, કવિતા તે શું, તેની અસર કેવી, એની સત્તા કેટલી, પ્રેમમાં તેમજ નીતિબલિતવિષયમાં એ કેવે જૂદા જૂદા રંગે આલે છે તે શાસ્ત્રમાં કેવી વૃત્તિ છે, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ અને એકે કેવા પોતાના ખાસ વિષય કરી લીધા છે. ચંદનીનો અંદાશ ને પંદરીનો આધાર પાતી જુદા જુદા મંદાદમાં પણ એકજ નિશાને રંધાથી ઉત્સાહવાળી એ કેવી રાગ છે: શાળા-જેઠન-પદ, સાનાંજ મનને એ હવી રમાડતારી છે, સંપ્રતિસંદર્થ અને સંસારમાં વિધવિધના ફેરફારે. ગુહિતથી કાળથી આખર યજ્ઞની લીલામાં મનને લીન કરવે એ કેવી નિપુણ છે-કુંકાળમાં સર્વદા સર્વજ મનુષ્યનાં જ્વલાતુ કર્મ કપર એ કેટલી સત્તા ધરાવે છે, અને પ્રથમ નીતિથી આપણાં મનને અંકુશિત કરી એના વિધવિધ રંગનરંગમાં ઝીસવાથી કેવી હોળ ને કેટલો લાભ છે-એ વિષે યોગ્ય લાલ વિચાર કરતા હશે હમણાં વળી કોઈ કોઈ વિદ્વાનની વાણી સુધારસ મંચિવાથી એના વીચારો શાની મૂઠી જરૂરમાંની કેટલીક પાછી અંકુશિત થઈ પાંગળી કરી ફરે જોવામાં આવે છે: તો પણ કેવળ અર્થશુદ્ધિ જરૂરતા પામેલાં મનને પિંગળાથી કંપર દ્યોતિલા સ્વિય ને વિદ્વાસ તરફ તેનું વળણ કરવાને કહે છે વિશેષ પ્રયત્નોની જરૂર છે. વિવિધવિષયપર લોકમાં કવિનાં વચન સંબંધાય છે, ને શાળાઓમાં શિખાય-શિખવાય છે ખરી. પણ તે ઘણી જુદાની રીતે-તેમાં મૂલ્ય અર્થના અમલને પ્રોધાન્ય આપાય છે. માત્ર શબ્દાર્થ શિખ્યા એટલે કવિતા શિખવાનો હેતુ પૂરેપૂરો પાર પડે એમ મનાય છે. કવિતા શિખવામાં શબ્દાર્થની સાથે વ્યુત્પત્તિ ને સમાસ, સ્પર્શ્ય ને ગૂઢાર્થ, અર્થની ગમત્કર્તિ ને સ્થાનામાં ચાતુરી, રસ ને અલંકાર-ખગેરે ઘણાં ઘણાં શિખવા-શિખવવાનું છે.

(કવિનું જ લક્ષણ કે એકાંતિમત્તન ની પ્રસ્તાવના.)

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

ખીજા પુદ્ગલની માફક હું યુવાનોની લાણી તિરસ્કારદષ્ટિથી જોતો નથી; તેમ જ, ભૂતકાળમાં મેં અનુભવેલી ભીતિઓનો ભારથી હું યુવાનોની લવિષ્ય પરત્વે આશાઓને દાખી દેતો નથી. હું તેમને આ પ્રમાણે કહી શકું છું: નિર્ભય રહે; વસ્તુની સત્યાસત્યતા વિષે પ્રશ્ન કરો, નવનવા પ્રયોગો અનુભવી લુઓ, અને એ રીતે-વિવેકબુદ્ધિ વાપરતાં શીખો. સત્ય વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાને ખુદ સત્યને પણ તોડી નાંખવું પડે તો બેલાશક તેમ કરો—અન્તે તમે પોતે તહેને વશ થાઓ ત્યાં લગી અડગ અને શુદ્ધ હૃદયથી તહેની રક્ષામે જુઓ: ગમે તે કરે પણ પ્રગતિ કરતાં જાઓ.

બૂલે એ તો મનુષ્યત્વનું પુણ્યદાર છે, અને એ દારમાંથી જ પસાર થઇને દેવત્વ તરફ જવાય છે.

—ખંબરદાર.

જેટલા અણગમાથી આપણે શિખામણો લાણી જોઇએ છીએ તેટલા અણગમાથી આપણે ખીજા કશા તરફ જોતા નથી. શિખામણ આપનાર આપણી સમજશક્તિને અપમાન કરતો હોય અને આપણી ગણની ગત્યાંઓ અને જંડભરતો લોગી કરતો હોય તેમ આપણને થાય છે.

—એડિસન.

પડે નહિ જે પૃથ્વી સૂએ, કને નહિ તે કો શું ખુએ;
દાડું ઉતું નહોય આકાશ, પાણીમાં નહિ માખણ છાશ,
પ્રજ્ઞજ્ઞાન એવું છે અખા, ત્યાં નહિ સ્ત્રામી, સેવક, સખા.

—અખો.

પ્રત્યેક સત્યની સમજ બાળકની માફક શિષ્યભાવે રહેતો; આગળથી ખાંખી મૂકેલા એકેએક ખ્યાલને જરૂર પડે છેડી દેવાને તત્પર થાઓ; કુદરત ત્યાં દોરે ત્યાં નમ્રતાથી જાઓ—તે સ્થાન અતઙ્ગ ગત જેવું જણાય તોપણ: આમ જ નહિ કરી તો તમે કાંઈ જ શીખી શકશો નહિ.

—હકસલિ.

સારી બુદ્ધિ, સ્વભાવથી જ તત્ત્વપ્રકાશિતની હોય છે બુદ્ધિ હપ્તે મારે પડે પટો ન પડ્યા હોય વા દૂર ચલા હોય તે સત્સમાગમના સંદર્ભે શુદ્ધ થઈ દાખ ત્યારે તે બુદ્ધિ શુદ્ધ સત્ય તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે.

—મન:સુખરામ.

સાહિત્યવિવેચનનું પરમ અને પ્રધાન લક્ષ્ય, લેખનકલાના સિદ્ધાંતો સ્થાપના જે છે; ખીજાનાં લખણો વિષે મત દર્શાવવાના નિયમો પડવા અને પૂરા પાડવા એ તો તહેનું ગૌણ કર્તવ્ય છે.

—કોલરિજ.

રસો યં ગ્રન્થ ।

ચેતન

શૌર્યનાં મ્મરણ.

હુ જ ડેમરી એક વને હો । હુ જ ડેમરી એક;
એ અભિમાન અનેક, વીગા મ કટ હણે અનેક,-

અને હો । અગ્નિ હણે અનેક,

મરે હો ! કે માટે એકેક ।

બધા હો । ગળો બાગત મ્મ ।

કરો વીર જ્યો જ્યો ૭ ।

મિહતણા સંતાન, નમે હો । મિહતણા મંતાન ।

જ્ય જ્ય મામત, ધમો હો । જ્ય જ્ય મામત

કિમને મરણ મરણ જુદા કે ગિના ન ધમે અંત ।

અને હો । ચિતા ગાની ચત,

ખરે હો । નિમિત્ત નહો છે અન,

ધમો હો । ગાના ફાગ વસન ।

કરો વીર જ્યો જ્યો ૭ ।

મિહતણા સંતાન નમે હો । મિહતણા મંતાન ।

—મ્મરણ.

પ્રકાશક.

મટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા મુરુત.

ત્રીઓ:

મટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ

સાદાચક વર્ગ ૩. ૧૦. (અથવા વધાર)

વર્ગ ૭. ૪. (પિષ્ટેજ મુદ્દ).

જુદક નકલના આંક આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

શૌર્યનો ક્ષેત્ર.

ખજરદાર.

૧. ત્યાં મહુલી મારી હશે! (કાવ્ય)

ગિરીશં ૧૩૪

૨. ક્ષેત્ર (..)

રમણિક ૨. મહેતા. ૧૩૬

૩. રાધા (..)

એક મહેતા. ૧૩૭

૪. પ્રજાતત્વ અને શુભરાતી પ્રજાનાં લક્ષણા.

રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ. ૧૩૮

૫. સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર

શુભરાતી વર્તમાન સાહિત્યની

એક પરમ ભાવના.

મંગુલાલ ગમનારામ દવે. ૧૪૧

૬. વૈદિક કાળનું ભારતીય સુદ

અથવા દ્વાદશરાત્રિ ચિંતન.

માનદાંકર પીતાંબરદાસ મહેતા. ૧૪૦

૭. કોઈ કહેશે 'ઓ શા વિચાર કરતી હશે ?

બચુભાઈ રાવત. ૧૪૫

૮. એક એકસુએટનો અનુભવ.

મનુભાઈ કદયાણજી દેશાઈ. ૧૪૭

૯. ટીકા અને અર્થ

અ સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખના

ભાષણની સંગ્રહાણી સમાધા.

H. ૧૪૮

ચ ક્રિટિકનો પ્રત્યુત્તર.

ક્રિટિક. ૧૪૯

૧૦. સમકાલીન વિચારસુધ્ધિ

૧ નવા યુગની નિષ્ફળતા પદ્યગા.

૨ વાલ્મીકીની પાત્ર

૩ કોઈ કિસ્સો

૧૫૦

૧૫૧

૧૫૨

૧૧. મનન અને વિચાર

૧ આત્મવિચારનો અભાવ.

૨ નર કેસરી.

૧૫૩

૧૫૪

૧૨. આત્મનો અનુભવ

સાહિત્યની કૃતિવાડીમાં

સમાજ મંદિરના પાયા.

૧૫૬

ચેતન.

ત્યાં મહુલી મારી હજો !

કો અરણ્યને ઘાટ, ગિરિની રમ્ય તળેટીએ,
અણુદીડી વનવાટ, ત્યાં મહુલી મારી હજો !

કોયલ મીઠે ગોલ, ગજવે કુદરતને ગધી,
કોઈ કળાયલ મોર, નાચે આંગણુ ન્યાં વળી.

શુક મેનાનાં વૃન્દ, કમ્બૂતરો લોખાં લલાં,
કિલકિલાટ અનન્દ, કરતા માંજ સવર ન્યાં.

કો નાચુક મૃગખાળ, ખાતું તૃષ્ણુ લીલાં રમે,
કરાવતું ખજવાળ, ખમે ન જોખેથી લગ.

ગોવાળોનાં ગાળ, છેટે ઘણુ ચારી રહે,
ખેંચીધો ગોપાળ, મમ ખંચી છેટે વળી.

ફળફૂલનો આહાર, વિહાર વનપુષ્પો વડે.
ચેતનનો મંચાર, હરેક જડવન્તુ મહિં.

દિલની ધૂંધી વાત, મિત્રો-વૃન્દ અગ અને,
મલયનિક મંગાધ, ખંતે ખેંચી ન્યાં થની.

વ્યકિત ન્યાહિ સમાય, અમહિના તાદાન્વયામાં,
મૂંગો રસ રમાય, ત્યાં મહુલી મારી હજો !

બાલ-સૂર્ય સમે
મ્હારે એક મિત્ર હતો.
માતરિશ્વના સ્વર્ગીયગાનથી સુંદર,
કૃષ્ણની મોરલીયાએ મધુરતર,
તે કાળુમાં હૃદયગમ સ્વ બરનો.

પ્રેમના અગિરન સ્ફટિક ચું
નિર્મળ અસ્થાથી
મ્હારા હૃદયનરને પોપનો.

સ્વાર્ગપંક્તે ફર ફરી,
અન્નિકાના અમૃતસરે ચું
સ સિંચનથી હૃદયને
પ્રકાશનો ને કાવચ્છેથી મરનો.
શિવનિર્માલ્યને શિશ્નપાંચ,
અગ્નિને ગિરિ ફરી ગાળી
તે અગ્નિ હરનો.
‘મગ્નની પ્રજ્ઞાન’ બાન કરાવનો.

તે કહેતા
“ યુવાનમાં મૃદતા છે-સોંદર્ય છે.”
તે હું માનનો ને અનુબરનો.

કૃષ્ણી પાંખડીઓ તો હવે
બાજાં સળી ગૂંચે છે.
વગતની સચેતન ને જડ વસ્તુએ
અમિલ લાગે છે.

ત્વેના શ્વાસેન્દ્રીસથી
મ્હારો પ્રાણ-આત્મા ફરકતો,
ત્વેનાં નયન નાચે
તોમ મ્હાફં હૃદય નાગનું.
ત્વેના બોલે બોલે પીકૃપ અરું
હું તે ખીનો
ને હૃદયનૃત્યા છીપવનો.

* * * * *
વિચિત્રે ને ન અમૃત:
કૃતાન્ત પમુ કારણો થયો.
તે અર્થે સંશર્પો—
મ્હાફં ચિત્ર મોરી ચાલતો થયો.
* * * * *

હૃદયેશ! હૃદય આરામ!
સ્નેહભૂમિના
સાત્વિક ક્રાંતિ કરનાં જે
દેવદેશ ત્વને મનોરમ બાલ્યો?
બલે!
મ્હાફં અરુણ રૂપ,
તારા શ્રવે ચિત્તના બરવા નથી;
મ્હારા હૃદય અશુ,
ત્તારા અંતર પ્રગળવા નથી;
એ તો સ્નેહ-વ્યોત્સવને
સન્મૂર્તિ રાખવા માફ છે.

દેવ શરણે તહને સુખ હોય તો ભલે !
તહારા સુખે હું સુખી હતો
હું અને રહીશ.
આદિત્યના પ્રખર આનંદ જેવું
ત્યાં આત્મવશ !
જગતના અન્ય હોયના
તહેમાનું કિરણ માત્ર ઓધતા થે
નિરાશાની ગહન ગર્ભમાં ગયકું હું.

અનનંદ મનમંદિર
આપત કંઠ્યા,
તહાને મંત્રી આદર્શ

ને અંતર્ભવ મૂર્તિ
ત્રિભુવનમા દુર્લભ છે,
પરગતની પિઠાણ કરતા
સ્મૃતિની સ્મરણ મર્તિને
ધોળનગરને ધોળ વનુ મનહું હું.
તહાને સ્વિય આદેશ
એ તત્કર સંગતિ ચિન્હ;
તહેની પૂજા,
એ મહારી હવન આદરવા,
તહારો મંત્રાવલોક મહારી મહાકાશ.
સંસ્કાર લગાવય, } સ્મરણિક ૨. મહેતા.
ગિરીનગર.

અનુવાદક: એક ગંડન.

અનુક્રમ.

મહુકી મનકે ધારી, ગણતી મળી સાધ હું,
મહી વેચવાને કાજે, મેળામાં મથુશ નણા.

વસંતતિલિકા.

‘હ્યો મીઠું દહીં લોથો, દહીં ર્યો દહીં ર્યો,
ધાર્યું હતું કેહીંય એમ પરતુ જ્ઞાલા !
તારી સ્મૃતિ ધણ ન એક ભૂલી શકી ને,
‘જોવિંદ, કાન ધનગ્યામ’ વડી દીધું મેં.

અનુક્રમ.

ગૂણીને શબ્દ મારા આ, સહુ લોકો હસી પડ્યા,
ધીમાં ધીમાં સરિતાનાં, જહેતાંતાં ગળ ગીઠકાં.

શિખરિણી.

લઈ બેઠાં મારાં ગંધ હતીં યમુના તીર પર,
 ‘મધુરી લહેરામાં’ સખીં સહુ કહે ‘ચાલ રમીએ;
 ખીંકતાં પુષ્પોને ચૂંટીં લઈ ગીતો ગાઈ કરીએ,
 ઘડી વચ્ચે પીળાં, ચલ સખીં ઋતુરાજ રમરીએ.’

ઉપજાતિ.

બહાલા ! યરનુ ઉર આ મહારૂં,
 તારાં ગીતોના રસથી લયુ’તું;
 વદી દીધું મેં સહુ જાન ભૂલી,
 ‘ગોવિંદ, ગોવિંદ, બગવત બંસી.’

અનુપદુપ.

ખડખડાટ હસી દે ને, દોડી સર્વ સખી ગઈ,
 બંસી નાદ સૂણે મેં ત્યાં, યમુના જગ માંદા થી !

માલિની.

અનુપમ લઈ લેટે મંદિરે હું ગઈતી,
 બગડણીં રહીંતી ત્યાં લયેત દીપેતસવીની;
 “પ્રભુ ! અમ કરીં રક્ષા કષ્ટ દેને નિવારી,”
 નમન કરીં હું એવું યાચના આહતીંતી.
 પણ પ્રિયતમ, બહાલા ! ભક્તિ તારા પ્રતિની,
 મમ ઉર મંહોંથી કેવી પ્રકાશી રહીંતી;
 પ્રભુ સમીપ જશી હું ને વદી આમ બહાલા—
 ‘પ્રિય, મમ ઘનરયામા, કા’ન ગોપાળ બહાલા !’

મંદાકાંતા.

‘ચંદ્રી ગ્રાધા ચરમહોંન છે’ એમ મુખે વદતાં,
 નેત્રે નેત્રે મમ મુખ લણીં રોપથી દીકતાંતાં;
 ધીરી ધીરી વહતીં યમુના જાન જાતી હતી ત્યાં,
 કાળાં એનાં નીર પણ અહો ! દિવ્ય તેને લયો’તાં !

* શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ ‘Radha, the milk-maid’ નામના કાવ્ય

મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે સર્વ સ્થાને સરખો છે. જે ભેદ નાસ્તર પડે છે તે વિકાસની હિચ્ચ નીચ ભૂમિકાઓને લઈને છે. પરંતુ વિકાસ જે આંતર રહુરહો ઉપર આધાર રાખે છે તે સર્વકાળમાં અને સર્વ સ્થળે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સમાન જ હોય છે. આ આતર રહુરહોની સમાનતા એજ વતસમાનની મ્હોટામાં મ્હોટી આશા છે. સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવાનું અને અભિમાન ધારણ કરતી પ્રજાઓના ગર્વને આળી નાંખવાને આ સત્ય પૂરતું છે. સંસ્કૃતિના પ્રથમ પગથિયામાં અદ્યતી પ્રજાઓની દીનતા અને નિરાસ મટાડવા માટે આ એક જ આશ્વાસન છે. સમાજ-સંવાદના પ્રયત્નો આ સમાનતાને લઈને જ નિર્ધાર્ય નથી. Universal Brotherhood-વસુધૈવ કુટુંબકમ ની ભાવના આ માન્યતા ઉપરજ બંધાયેલી છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરશે, અને આફ્રિકાના હથરીઓ ધૂળમાં રંગોળાયલા રહેશે એમ જે કોઈ માનતું હોય તો તેના સરખી બીજ એક પલુ મ્હોટી ભૂલ નથી. એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાને બળ્યો નથી, પરંતુ તેની સાથે સહકાર્યમાં વેડવાને બળ્યો છે; કારણ જે માટીથી કંઈપો મનાતો હથરી ધડાયેલો છે, તેજ માટીનો ઉષ્ણો કોઈ કાસમાટી સુદરીના ધડતરમાં અથવા ગોરવણને સ્વામિત્વના ચિન્હ તરીકે મનાતા અને મનાવતા કોઈ દસામદાર, ઈંગ્લિશ અધિકારીના ધડતરમાં ધવસો છે. જે આજે હયાત રોક કેસર કે રોસસ આગકમાં વહી રહ્યું છે તેજ આખે-હયાનો પ્રવાહ કુધાળપીડિન હિંદી ખેડૂનમાં અથવા જર રસ્નામાં નીચું મુખ રાખી શટકા સહન કરતા કોઈ પંજાબીની નાડીમાં વહી રહ્યો છે. વળી સુપ્રજનન (Eugenics) શાસ્ત્ર આપણને ઝંખી ઝંખી-મૂચનાઓ આપ્યા કરે છે કે વ્હીનાતું ચીજું નાક, હથરીનો જોડો હોડ, અને રેંડકાડીઅનની રતાશ મટાડી સકાય એમ છે. કારણ કે વિકાસનાં આધારભૂત તત્વોનો ધનરો નથી, અને એમાં જ મનુષ્યજનનનો ધ્વિરી અંશ રહેલો છે.

વિકાસ જે રહુરહો ઉપર આધાર રાખે છે તેમતું અતિમ પૃથક્કરણ કરતાં આપણે એ સ્વભાવસિદ્ધ રહુરહો આગળ અટકવું પડે છે. એક ક્ષુધા અને બીજી પ્રજેત્વચિત્તી વાસના. સંસ્કૃતિનાં સપળાં પડની નીચે આ બે રહુરહો જ કાર્ય કરતાં જલાઈ આવકા. સંસ્કૃતિનાં તે બીજરૂપ છે, અને એજ બીજરૂ વિકાસ પાળી ન ઝોળખાય એવે સ્વરૂપે નવપદ્ધતના ધારણ કરી જગનમાં ફેલાય છે. એજ બીજરૂ પાયા ઉપર સુધારાની ધમારત ચલાઈ છે. આ સત્ય સ્વીકારવામાં આજે સુધારાની ધમારત વરર નથી. હવન એ સ્નાનન છે, હવન એ અપાર છે, અને તેવું

સાતત્ય પ્રગતી ઉત્પત્તિ પરંપરામાંજ રહેલું છે. જગતપ્રપંચની ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે આપણી સાક્ષ્ય દેહે છે કે પરબ્રહ્મમાં એક સંકલ્પ ઉદભવ્યો કે **एकोऽहम् बहुस्याम्** હું એક અનેક થાઉં. જીવનના અગમ્ય વિષયનું આથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ ભાગ્યેજ થઈ શકે. આ પરબ્રહ્મ પરમજીવને પોતાનું અમરત્વ, પોતાનું અખંડત્વ અને પોતાનું સાતત્ય સિદ્ધ કરવાને, અથવા તે સ્ફુટ કરવાને પ્રયત્નપતિના સ્ફુરણોત્તેજ આશ્રય લીધો છે. એટલે જીવનની ઉત્પત્તિ અને તેનું રક્ષણ તથા પોષણ એ તત્ત્વોજ આપણી સર્વ ક્રિયાના સૂતરૂપ હોય એમ જણાય છે.

આ જીવનની આવિર્ભાવ મનુષ્યયોનીમાં સદૃશી વધારે સ્ફુટ થયો છે. તેના કારણોમાં ઉત્તરનાનો આ સમય નથી. મનુષ્ય દ્વારા 'સ્કેપ્ટન પામનું' જીવનતત્વ વધારે અને વધારે વિશુદ્ધ બનવાનો, વધારે અને વધારે વિકાસ પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમાં તે સફળ પણ થાય છે. બાહ્ય ગુણ અને આંતરમુદિ પરસ્પર એવી રીતે સંકળાયેલી છે કે એકની અક્ષર બીજા ઉપર અવરુદ્ધ થાય છેજ. દુર્બળ શરીરમાં રહેલું જીવન વિકાસ પામવાનો યત્ન તો કરે જ છે, પરંતુ અનુભવો પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ શરીરની ખામીને લઈને તેના પ્રયત્નો બેઠકે તેવો વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અને જે ક્ષણે એ શરીર વિકાસપ્રાપ્તિને માટે તદ્દન અણોગ્ય થઈ પડે છે તે ક્ષણે જીવનતત્વ તેનો આશ્રય છોડી દે છે, જેને આપણે મરણ કહીએ છીએ. કોઈ સૂદૃઢજાતના સંઘર્ષ દેહી અને દેહ એક બીજાના ઉપકારી છે. મનુષ્યને આપણે દેહથી મર્યાદિત થએલો આત્મા કહીશું. આત્મા શક્યો, દેહ એ મર્યાદા તો છેજ. પરંતુ એ મર્યાદા તેની સર્વોચ્ચ ઉત્પત્તિના સાધન. ૩૫ થઈ પડેલી છે. જાતેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનો બનેલો દેહ તેને વિવિધ અનુભવો પ્રાપ્ત કરાવી, વિવિધ અનુભવોની પાછળ રહેલાં, સત્, ચિત્ત અને આનંદનો તેને સાક્ષાત્કાર કરાવી પરમ-સાન્દર્ભ, પરમ જ્ઞાન અને અમરત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આવા અર્થ મહત્વના દેહની અવગણના કરનારી શ્રીકૃષ્ણની અધુરીજ માનવી બેઠકે.

આત્માને દેહદ્વારા મળતા અનુભવો વિવિધ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મમુદિની વિવિધ અસરો જુદા જુદા મનુષ્યો ઉપર જુદી જુદી રીતે થાય છે. જનનવરણની કોટિ પસાર કરી માતૃસંક્રાંતિમાં શાપસ ચએલા પ્રાથમિકમનુષ્યને ગેધની ગર્ભના સાંબળતાં, નિઃશ્વળીના અમકારો નિઃકાળતાં બચ અને આશ્રય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે દ્વારા કોઈ અગમ્ય સુખનો સંપર્ક થાય છે. આપનાં શાંતિકાવચનાનાં બીજાં દોષાય છે. વાય કે સિંહની પાછળ પડી પચરના અનંદદેહિઆરો વડે તેમનાં શિકાર કરી પોતાની ગુંપડી તરફ પાછા ફરતા મનુષ્યજાતિના કોઈ પૂર્વજને સાહચર્ય અનિમાન પેદા થાય છે, અને પોતે દેહના પદાક્રમોના પ્યાસ પોતાને તથા અન્યને આવે એ અર્થે સાધના સામગ્રી તે ઝોડી લે છે અને તેનું પ્રદર્શન કરે છે. શૃંગારની કસપનાનાં બીજાં આ રીતે દોષાય છે. રાત્ર ઉપર ચિત્ત મગવાથી, અથવા અચાનક કોઈ લાભ મળવાથી પ્રાથમિકજીવન આગળના મનુષ્ય આનંદમાં આવી નવ્ય છે, સામાન્ય વાનગીની તેની ભાષામાં કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનાં રામન આવી નવ્ય છે. પૃથ્વ સંજીવનું આ પ્રથમ પગથિયું. કંઈ પર્વતો ચડી થાકી ગયેલા, કે દુર્ગમ જંગલોમાંથી માર્ગ ખાળતાં નિરાશ ચએલા આપણા કોઈ પૂર્વજને કિલકિલ શબ્દ કરવું, સુંદર મીઠું જીવનું પ્રાપ્ત થતાં તે જંગલી જ્યોત્સના આકાર કરી, કંચન સરખા નિર્બળ પામ્પીનો આરવાદ લઈ જીવન કિનારે શરીરને લંબાવી પડે છે, અને જીવનની પાછે બેસતાં સુંદર પદ્મીઓનાં આકાશમાં રોળી રંગેલો બી પાછળેબેસેલો વિચાર કરતા તે નિરાપચ થાય છે, અને તે અવસ્થામાં

પરીઓનાં અને દેવદૂતોનાં કાર્યો જુએ છે, દેવ અને સાકરના સમુદ્રો અનુભવે છે, સુવર્ણ અને હીરાના પર્વતો તેની નજરે પડે છે, અને પરમ આનંદ અનુભવતા તેના મનમાં મદન થયે સ્વર્ગની કલ્પનાઓ ઉદ્ભવી આવે છે. આપણી દેવદૂતઓના ગર્ભભાગમાં આવા પ્રકારની કલ્પનાઓ કારણ તરીકે રહેલી આપણને જાણાઈ આવશે.

આ પ્રમાણે વિવિધ અનુભવો પ્રાપ્ત કરી વિદ્યાસને પામતો જતો મનુષ્ય વિદ્યાસની અનુદ્યોતિમાં પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યક્તિમાંથી સમગ્રો બંધાય છે. સંસ્કૃતિની સામાન્ય બુદ્ધિમાં રહેતા વિવિધ સમગ્રો ભેગા થાય છે, અને આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે પ્રગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રગતિમાં મનુષ્યના બાવનાની સામ્યતાથી પરસ્પર સુધાઈ જતા તેમાંથી ગદ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવદૂત રાજકીય તત્વચિંતકો રાષ્ટ્રને માટે એ વસ્તુઓ આવશ્યક ગણે છે. એક તો સંસ્કૃતિની સમાનતા અને બીજી ભાષાની સમાનતા. તેમાં પણ સંસ્કૃતિનું તત્ત્વ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, અને ભાષા જોણુ રચાને છે, છતાં બંને આવશ્યક છે એમ ધારણામાં આવે છે. આ વાત ગહેરે ભાગે સ્વીકારવા મરખી છે.

હિંદુસ્થાન સરમા વિશાળ દેશમાં રાષ્ટ્રીય છે કે નહિ તે વિશે વિચાર કરતાં હિંદુસ્થાનના મુદ્દય ધડકારની ચથાર્થ ચિદ્રિતા ન કરી ગદ્યતા પરદેશીઓ બુદ્ધિ પાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જોયું નથી. આપણે પોતે પણ બુદ્ધિ કરીએ. છતાં નાદે અત્યોક્ત કરનારો જાણી આવશે કે હિંદુસંસ્કૃતિના એક જ પ્રકારના પ્રવાહો મનમાં હિંદુસ્થાનની નીંત્રી વધી રહ્યા છે. હિંદુસ્થાનમાં જાણી બિનના કરતા તેમાં જાણી સરખાવણું થવાને પ્રાપ્ત થયે છે. કારણકે કન્યાકુમારી મુઠ્ઠી આદિમાં શ્રિવિદ્યાદિની વર્ણવ્યવસ્થા નજરાઈએકાદા સાથે એક સંસ્કૃતિ નજરે પડે છે. એનાં એક વેદ અને પુરાણો, એના એક પદાભાસ અને રામાયણ સંમત હિંદુસ્થાનની બાવનાઓ અને કલ્પનાઓ રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ લેવા મહારાષ્ટ્રી હોય કે બંગાળી હોય પરંતુ તેણે એના એક વર્ણવેના ઉદ્ભવ જોઈએ. કવ્ય નાટકનો શોણીન ગુજરાતી હોય કે ઉત્તર હિંદુસ્થાનનો હોય, તોપણ તેણે એના એક પંચ મહાકાવ્યો અને એનાં એક છંદાવકારનાં પુસ્તકો જોવા પડે. આપણા સાહિત્યમાં પણ જાણી એક જ છે. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની રેખાઓ સરખી જ દોરાયલી છે. આપણા આદર્શોમાં રાગદ્વંદ્વ રમ્યા કરે છે. શકરાચાર્યના રચયેલા ચારે માં પરસ્પરથી એકંદો ગાંઠે છે. આવી રીતે, છતાં મંડી ધામિક સત્તા નીચે આવેલા પ્રજેઓની મન્યતા અદ્વૈતવાદથી જ ઘડાયેલી છે. બંગાળમાં મન્યતા અનુયાયીઓ, ગુજરાત અને હિંદુસ્થાનના વચ્ચે સંપ્રદાયવાદના કોષ્ટો અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના વીર વૈષ્ણવો ભારતની બાવનામાં પરસ્પરથી બંધ જુદા નથી. ગંગાતટ ઉપર વિરામ કરનાર કાવેરીનું આન કરવાની ક્ષ્ણ રાખે છે; વિંધવાસીની દેવીને ઉપાસક હિમાલય ઉપરના જ્યોતિર્લિંગોનાં દર્શનમારે આતુરતા રાખે છે, અને જગન્નાથજીની યાત્રાએ ગયેલા મનુષ્ય તેથી સંતોષ ન પામતા દ્રવિડનાં દર્શનનો મોહ ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતિની એકતાએ હિંદુઓને તો પરસ્પર સાંકળી લીધા છે, પરંતુ દેશી દેશે કે મસખાતોનું કું ? મુસલમાનોની સંખ્યા ન જબુદારવા સરખી નથી. આજકાલ હિંદુ અને મુસલમાનોની બિનનાતો પ્રજા બધું આગળ આજુબામાં આવે છે, અને હિંદુસ્થાનને રાષ્ટ્ર

નામ આપવામાં આવતાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની સંસ્કારભિન્નતા તરફ વારંવાર આંગળ દેખાડવામાં આવે છે. આ વિષયનું વધારે વિવેચન અત્રે શક્ય નથી, માત્ર એટલું કહેવું જસ થશે કે એ પ્રશ્નોના જવાબ-ધારવામાં આવે છે એટલે મુશ્કેલ નથી. આંખે સ્પર્શન અને નૌર્મન પ્રવ્રજ્યોના સંબંધો જોટલા જૂના છે તેટલા જૂના હિંદુ મુસલમાન લોકોના સંબંધ છે. હજારો વર્ષના ગાળામાં ઘેઘેર પ્રવ્રજ્યોનાં વિષાતક તરવે. સત્વતીય જર્ન જઈ તેમાંથી એક મહારાષ્ટ્ર ઉત્પન્ન કરી શક્યાં, તો હજાર વર્ષના હિંદુ મુસલમાનોનાં સંબંધ ચાલ્યા આવે છે છતાં તે સંબંધમાં વિરાધીજ રહ્યા છે અને પરસ્પર સંવાદનાં તરવે નિર્મળ થઈ ગયાં છે જોમ માનવું એ મનુષ્યસ્વભાવ અને ઇતિહાસનું અજ્ઞાન જ કારણ છે. આપણું ભાષા તપાસો અને જુઓ કે મુસલમાની શબ્દો કેટલા તેમાં જડી આવે છે? આપણી રાજસંસ્કારોના અભ્યાસ કરો અને જુઓ કે મુસલમાનોનાં સંબંધો તેમાં કેટકેટલાં ફેરફારો કર્યા છે? આપણે પહેરવેશ, આપણા રીતરિવાજો અને આપણા નિવારો એ મુસલમાનો પાસેથી ધણું મહણ કરેલું છે, અને હજાર વર્ષના ધારા સંબંધ પછી હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે સ્નેહની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ નથી એમ કહેવું એ બાણીગુહને ભૂલ કરવા જેવું છે. અસ્તગરનું નામ સાંભળી પ્રત્યેક હિંદુનું હૃદયમાં માન દિપ્ત થાય છે; તાન્ગેલેક્તો વિચાર કરતાં ફરેક હિંદુના હૃદયમાં ગર્વની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે; તાનમેનનું નામ હિંદુસંસ્કૃતિના આચાર્યોમાં અશ્રવણ છે.

વળી હિંદુસ્થાનના મુસલમાનોના મોટા ભાગ હિંદુ શધિરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એ વાત ખંડની ન જોઈએ. ધાર્મિક વિરૂદ્ધતા છતાં લોહીનું આકર્ષણ આશુ જેવું નથી, માત્ર મુજશતનો શબ્દો કાઢીને તો અહીંના વરોરા, ખેતી, મેખણ, મોલેસલામ વગેરે વર્ગ હિંદુઓના વંશજો છે, અને માત્ર ધાર્મિક માન્યતા શિવાય તેમનામાં હિંદુઓ સાથે કશો પશુ વિરોધ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિની વ્યક્તિની ઉદારતાએ મુસલમાન સંસ્કૃતિના અનેક શુભ અંશોને આવકાર આપ્યો છે અને તેમને પોતાનામાં બેળતી દીધા છે.

સાધના ખીન લક્ષણ તરીકે ગણાતી બાબતો પ્રથમ પશુ ધણો નુગમ છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની દ્રાવિડી-ભાષાઓમાં કદાચ કરતાં હિંદુસ્થાનની અન્ય સર્વ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલી છે. શબ્દ સંસ્કૃત, વાતનીમમાં અપક્રંશ થતી જઈ, અને આ વિશાળ અપક્રંશમાંથી જુદા જુદા પ્રાંતોએ પોતાને અનુકૂળ એવી વિવિધ પ્રાકૃત બોલીઓ ખીલાવી. એ પ્રાકૃત ભાષાઓનાં પિતાર પામતી પામતી દાક્ષી હિંદુસ્થાની, મરાઠી, અંગાળી, ગુજરાતી, મારવાડી ચંબળી વિગેરે ભાષાઓમાં પરિણામ પામી. આ સઘળી ભાષાઓ પરસ્પરથી ઘણી દૂર નથી; અને જેઓ શિષ્ટ સાદિલના અભ્યાસકો છે તેમજે આશ્ચર્યસંક્ર એટલું તો નોંધવું જ પડે કે શિષ્ટ અંગાળી, શિષ્ટ મરાઠી કે શિષ્ટ ગુજરાતી ધણે અંશે મળતી આવે છે. તેમના વર્તુલોનો મોટા ભાગ સર્વસામાન્ય મજબૂત છે, અને એક ભાષાનું જ્ઞાન મરાવનારને બીજી ભાષા સમજતી જઈ હર્મિય નથી.

આપાર સુધીનાં વિવેચન ઉપરથી કદાચ એમ લાગશે કે આ સઘળું વિષયોનર છે. પરંતુ વિષયોનરનો દોષ વરોરી લઈને પણ આ કથને એ જાણવું આવડતું છે કે ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો વિષે અત્રે કાંઈક કહેવાનું છતાં લેખક હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીયતામાં માને છે. એથી જ આગળ નથીને સમગ્ર જગતની એકતામાં-સમગ્ર જનસમાજની અંધુમાપનામાં-તે દર વિષય

ધરાવે છે. જગતનો યથાર્થ વિકાસ એટલે માર્ગ છે. એ માર્ગમાંથી આપણે જોઈએ ત્યાંથી ચલાવ-
 મોન થયા છીએ, તેટલે અંશે આપણે દુઃખ સહન કર્યું છે, અને ભાવનાઓનાં જ્યાં સુધી તન
 મન અને ધનથી સ્વીકાર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણે સહન કરવાનું જ રહેશે. સ્વાર્થ સંઘર્ષની
 વ્યાખ્યામાં આપણે ઘણા કેન્દ્રો દરેક પડશે અને તેના અર્થ પરીધને વિસ્તારી તેમાં મમત્ર
 માનવજાતને આપણે લાવવી પડશે. વ્યક્તિઓની મહત્તા જેમ અન્યને મોટા બનાવવામાં છે તેમ
 રાષ્ટ્રોત્થાને અને પ્રજ્ઞોત્થાને યથાર્થ, મહિમા અન્ય પ્રજ્ઞોત્થાને પોતાના સરખીવટ મહિમાવાન બનાવ-
 વામાં રહેશે છે. અને આમ કરવામાં જાહેરા ઉપર કોઈ ઉપકાર કરે છે એમ માનવાનું વંચાણ
 કારણ નથી. આમાં જનરો સ્વાર્થ સમાચરો છે. જગતના સર્વ મનુષ્યો અર્થ સરખી ઉચ્ચતાને
 પ્રાપ્ત કરી બેસા હશે, પરંતુ માનવજાતના માત્ર એટલે જ મનુષ્ય પાર્થિવ જગતમાં રહીને
 હશે તો સર્વને પ્રાપ્ત કરેલી આખી માનવજાતને ફરી નીચે ઉતારવું પડશે, અને તે મનુષ્યોના
 હાથ ઝાલી મીમે ધીમે તેને પશુ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા ઉચ્ચ જ્ઞાને લાજ જશે પડશે. આમાં પીએ
 રસોળ નથી. મહાલગ્નોમાં વિરાજતો મનુષ્ય કુંપકીને હાથે ઠાકે જો હવે બનવું અશક્ય છે.
 પુદ્ગિ અને ધનથી છટ્ટી ગજેલી મોઈ પ્રજ્ઞા પીછા નિર્ધન અને નિર્નિજ પ્રજ્ઞને દોષને મક્કાને
 એ દિવસે હવે ગયા છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સર્વ રથાને સ્વીકારવું જ પડશે.
 અને તેનો સ્વીકાર કરવામાં જોઈલી વાગ લાગશે તેટલું આપણે જગતે મોસવું પડશે, કેવળ
 સ્વાસ્થ્યને જગતની આખા ઝોડ વખત ઉધારી હતી. જર્મન સુદે પીછાપાર ધાકી છે. તેનું
 શિક્ષણ જે જનું કરવામાં આવશે તો જગતતત્વ આથી પણ વધારે બમનું કરીને શિક્ષણ
 આપી જગતને યથાર્થ માર્ગ ઉપર લાવશે. આપણે આશા મળીશું કે સુરોપીઅન પ્રજ્ઞો
 જર્મન સુદથી મતોય પામશે, અલીજ અટકશે અને વધારે બમનું શિક્ષણની અપેક્ષા
 નહિ મળે.

મમત્ર માનવજાતના ભાવનાઓની માન્યતા એ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની વિરોધી નથી. અમુક
 પ્રજ્ઞો કુનીઆનો જેટલો પ્રદેશ પોતાને તાણે આણે, દેહની પ્રજ્ઞને પોતાના અંકુશમાં રાખી એ
 વિચાર દલિદામમાંથી નીકળી જાય અને તેને રચાને અમુક પ્રજ્ઞો દુનિયાના દેહના પ્રદેશોને
 સુખી કર્યા, દેહની પ્રજ્ઞોને પોતાના સરખી ઉચ્ચ ગિથિતિએ આપણી એ દલિદામમાંથી પ્રજ્ઞોના
 કાર્ષ આપવામાં આવે તો રાષ્ટ્રીયભાવના ભાવનાઓની સમર્થ પોષક છે, એમ આપણે કહેવું જ
 નોંધ્યું. એજ પ્રમાણે પ્રાતિકભાવનાનું પણ સમર્થનું. દેશના મમત્ર કૈનત્યમાં કયા પ્રાન્તે વધારે
 હોશે કર્યો. જેની સવળી ફેલતમાં વધારે હિરસો કયા પ્રાન્તે આપ્યો, અન્ય પગલ પ્રાન્તોને
 આમળ આણવાને કયા પ્રાન્તની પ્રજ્ઞો પ્રવર્તે વધારે કર્યા એ સમજવું જે જોવામાં આવે
 તે પ્રાતિકભાવના અને પ્રાતિક અભિમાન, રાષ્ટ્રીયભાવનાની ચિરદ ન જના તેને ધણું ભજવે અને
 પેણવું આપશે. મુરેન્નાથ બેનરજ કે રવીન્નાથ ઠાકોર માટે અંગાણની પ્રજ્ઞા અભિમાન
 થરાવે તેમાં કોઈ ખેદ નથી. રાજા કે ગોખાનેનાં નામે હિયારણ કરનાં કોઈ મહારાષ્ટ્રીય છાત્રી
 નાઈથી કુલાઈ જાય તો તેમાં કામ વિધીન શાય છે એમ માનવું એ ભૂવ ભૂવ છે. આ
 રાષ્ટ્રીયો સમત્ર હિંદુધર્માની દોલત છે, પરંતુ એ દોલત દેશસેવાને કાળે અર્પણ કરી દેવા
 માટે અપ્રત્ય બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રે અભિમાન ધરાવવું જ નોંધ્યું સકારણ અભિમાન એ
 ધૈય નથી. અભિમાન દોષરૂપ ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે તે અન્યરોને સંજોગ સુભવું દર્શન
 કરવામાં અસામર્થ્યના નીચડે અમત્ર અન્ય રથો સુભવો બાસ થયા છતાં તેના તિરજનર કરે.

મનુષ્યે મનુષ્ય તરીકે જેમ અભિમાન ગળવવાનું છે તેમ તેણે એક પ્રજાજનને તરીકે અને એક નગરવાસી તરીકે પણ અભિમાન રાખવાનું હોય છે. આથી શુદ્ધરાત્રી પ્રજાનાં લક્ષણો વર્ણવતાં તેમની કોઈક સ્તુતિ કે પ્રશંસા થાય તો તેને ક્ષમાદષ્ટિથી નિહાળવા વિનંતી છે. શુદ્ધરાત્રી-પ્રજાનાં શુભવર્ણનનો અર્થ તેવા શુભોનો અન્ય પ્રભાઓમાં અભાવ છે એમ થતો નથી. વિવિધ પ્રાન્તોની પ્રજાનાં શુભલેખની માદીતી આ સમયમાં ખાસ જરૂરી છે.

(અપૂર્ણ)

રમણલાલ વશંતલાલ દેસાઈ.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

શુદ્ધરાત્રીના વર્તમાન સાહિત્યની
એક પરમ ભાવના.

પુરુષ અને પ્રકૃતિની ભાવના સાથેજ મનુષ્ય જીવનમાં લગ્ન બાંધના અવતરી: ને દુનિયામાં સાહિત્યકારોએ તેના મનગમતા વજ્રાટ વણ્યા. પુરુષ ને પ્રકૃતિના અનાચનંતત્વ સમાજ ને પ્રેમજન્ય અને દામ્પત્યરસેદના અખરે-અનંત તાર છેડાયા. અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મ-પુસ્તકોમાંથી અને ઉપનિષદમાં ય એ રસભાવનાએ નિજ તેજસ્વિની પ્રભા પ્રકાશી. પ્રત્યોપનિષદની સમ પ્રભાપરિત્ત અનેકલિ આદર લગ્નોત્સવ વર્ણવી રહી.

પ્રભાપતિ.

નામ.

શુભસત્તા.

પ્રથમ

મહદ કારણ.

પ્રાણ અને રશ્મિ.

દ્વિતીય

મહદ અવશાત.

સુષ્મ અને ચન્દ્રી.

ત્રીતીય

" કાળ.

કિતર અને દશિજ.

ચતુર્થ

મનુ-માત.

શુદ્ધ " કૃષ્ણ

પાંચમ

દેવ

દિન " રમની.

ષષ્ઠ

નર્મથ

પતિ " પત્ની

સપ્તમ

અગ્ર

શુદ્ધ અને રેનસ

સ્ત્રીનાં બાઈનાં Conjugal Love નું આધ્યયન કરનારને આ ભાવો સુદમનને મદમન છે. આપું ય પ્રત્યોપનિષદ એક રીતે જોઈએ તો અધુના પ્રગલ્ભ Science of Regeneration નોજ ભાવો ક્રિશ્ચી રહે છે. અને તેમાં ય હાશ્વર્થી નીરખતાં લગ્નભાવની વિશાલતાનેજ સાચે વર્ણવે છે.

અગ્રવેદના અતિપ્રાચીન લગ્નભાવ તો સર્વ કોઈને વિદિત જ છે. આજ લગ્નભાવો સ્મૃતિઓમાં નીતરી ગયા ને સુરકારોએ આત્મના તેડડન્માન જાહેરમાં, પ્રાણેસ્તે પ્રાણાસદધામિ । ઇત્યાદિ યોગ્યું.

શ્રુતિસ્મૃતિનો હિન્દના સાહિત્યનો લગ્નયુગ.

પછીથી યુગાયુ ને ઇતિહાસના લગ્નયુગે સીતારામ ને રાધાકૃષ્ણનાં વિગટ સ્નેહવિલાસને વળવ્યાં, અને અન્ય મનોહારી એ રમતુંગાર ભવભૂતિ અને જયદેવ પ્રથમ મરુત દારા અને પાછળથી હિન્દના સમગ્ર ભક્તિપ્રધાન સંતજનોએ પ્રાકૃતદારા ગ્સ (ગાથાઓ) તેને શુંબ્યા, ગુજરાતમાં દ્વાપારમભાષ-નરસિંહ મીરાના કાળ પછી-એ રમરસ્યા કાવ્યભાવના અંતિમ જોક્તા સર્જી ગયા.

નર્મદે તે પછી 'અનુવર્ણન' દારા લગ્નસ્નેહની અતિપાર્થિવ અને શુદ્ધચિદિ રચી. લોહપતાં બર્ષો રૂંગારની વાર્તા, કેવળ સુરચિને ઔચિત્યનો જાંબ કરે તેવી, તેજે યોજી. ને આખા ય એ ભવ્યભારી પિત્રને શ્રુતિકટુ બનાવ્યું. તે પછી ગુજરાતને આગણે નવીન કવિ-વિચારકો ઉદ્ભવ્યા, જેમણે આનુભવ્યું કે લગ્નભાવ શુદ્ધ બને, દામ્પ મયજ ઉજ્જવલતા પામે, પ્રભાની શુદ્ધરથાશ્રમ ઉત્તર ધિવિતિ ભોગવે, તો જરૂર પ્રજ્ઞાદારીગના સકળ અંગમળા વિરુદ્ધ મની અનન્ય વિકાસ માણી રહે. મણિલાલના 'શુવામનિદે' આ ભાવ પ્રથમ રચ્ય છે. એક આધાનર રૂપે એ પુખ્તક હોય રૂમા અને શુલાભસિંદના અરિતો દારા પ્રીતિ ને ધર્મની પુરાણી પરંતુ નવવી યુગવતા તેજે ગુજરાત સમગ્ર રજી કાધી. ને તે પછી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના અદભુત પાતો એજ લગ્નભાવને અપૂર્વ આદર્શ અને આજ વરે ગંગતા ઉદ્ભૂત થયા. મમત્ત દેશેને, સમસ્ત સંસારો, અને સમસ્ત પ્રજ્ઞાજનને પોપતી તેમની વિશ્વવિશાળ અંતરજગત્યા-કુસુદન્દની અને સરસ્વતીચંદ્રની 'મનોરાગ્ય પ્રિયમ સિન્નન અને કિવાની પ્રણાવિકા-જરૂર લગ્ન સંબંધની સુહૃતમ શુદ્ધિને અર્થે જ યોગ્ય. 'સ્નેહમુદ્રા' દારા કહેયું વચન તેની ઉજ્જવલ સાર્થકતામાં કવિએ અહીં પરિપૂર્ણ કીધું. સગર ને મન, રસઐક્ય અને ઉર-ઐક્ય, એ ભાવો ત્યારથી લગ્ન સ્નેહની કક્ષામાં ગુજરાતે પારખવા માડ્યા. કિંચુ લગ્ન ઉત્તમ, ને કિંચુ કનિષ્ઠ એ વાત ત્યારથી લોકસમદે કવી. સગર સાથે મનના કનેડાની કહાણી ય ત્યારથીજ ગુજરાતે પિંજાની. 'સરસ્વતીચંદ્ર' આખો ય સ્નેહમુદ્રામાના એકજ 'સ્નેહ નિદાન' નામના કાવ્યાના બાષ્પ રૂપે-અપ્રતિમ અને અપ્રમેય બાષ્પ રૂપે-અસિત થયા. આજ ને કૃતક પતિપત્નીના નિષ્ઠા અને સરમ ભોજનાવ તે દામ્પથી રૂંઠે માંધુ લોહ અને ત્રાસારી જળોના વનભેદ હટી કલા વરે તે આંધી ગરબો ગુજરાતના મંદારની વાડીમાં સ્નેહની અપૂર્વ મારમ પ્રસરી ગઈ-અદમ્ય તેજા અનન્ધા કડવના બરી રેખાવ

જ્યા પછી કલાથી પ્રથમ અને મનાપત્ની અને સ્નેહરાગનાં મનુષ્યનાં ભાવા તેમજ આજ ભાવની પુષ્ટિ અર્થે જોવા. "પ્રેમમાં મણી નીતિ સમાધિ જાય છે." / હમ્મના મદન સર્વમ માધે સરીગે. ગ્રૂથ સળમ પજુ પુણ્યમ અને છે. " એ સ્નેહભીમાસાના સુકતો તેમજ આખા. મારી ય કદવન રેને વજના અનન્ય વિદારના અદ્ભુત ગમના ગમતો જણાઈ ને ગાયું -

અરે! પ્રીતિ એ તો જગત પરતુનું જીવન હતું,
દ્ય પ્રીતિ ફેફસી કમળ કરી અને પત્થર થયું?
હિંમે પહાડોમાં એ પ્રણયમય કોઈ, રસિકતા,
નહુ, જોવા થોડા જગત સંવણ ચળ કરતું.

જાન્યે પુષ્પો, વેદી, કંઠસ્ત તથા સૌ કનકદંડા:-

પહેલ, હૃદય પ્રીતિમાં ઉઠી નીતિબ હોઈ સહે છે, એ નરસિંહમીરાંના પુણ્યપુર્ણ
સાક્ષી સહી કલાપીતું ઉપરુંકત ભાવવાહી વાક્ય ચોળાં, ને તેની ઉપયોગિતા નિજ દેહી જીવન
સાક્ષી સંભારભમાં અનુભવાઈ-આરંભ પૂરતીજ અનુભવાઈ. ધર્મ ને પ્રીતિની, દામપત્ય સ્નેહ ને લક્ષ્મણ
કેસર સ્નાઈ. એ પ્રેમધ અકાષે બ આધવ્યો! બાકી 'માલા અને મુદ્રિકા' દ્વારા તેમણે કાનની
કેસરથી મુકત કરી કેળવને મ્હોંએ જ કળ્યાવ્યું કે એની અને સર્વકોઈ કાનતાને અર્પવાતું.
સ્વેચ્છા એમના પરજું ન ફાટી, અને તે સ્નેહ બા લક્ષ્મણવતું મળ્યા બા અને આમ થતાં કે
જાતે કાનતાનો દર છોડ્યો: અને પોતાથી સવિશેષ કિન્ન. સવિશેષ શુદ્ધ ને હિદાર-કેવળ તે
ને સાવિધ-એવા સ્નેહલીલા કાનતા સાથે કાનતાના આદમાની નિર્મળી સુવાસ સંધોળાઈ. 'મા
ને મુદ્રિકા' કેવળ સ્નેહલીલા જ છે-કેવળોડે જાણુ યથેત મત્યુલેકનાં એ માનવની ભવ્ય લક્ષ્મણ
જ છે: હમારે કેસરના નિજ પોષ્યો જગતની રીમાઓ સાથે ધસાતી હોય એવા જીવતા આત્મ
કરણ-મધુર હૃદયાર છે.

જોવાર્ધનરામ અને મુરસિંહકેવળ રસમંદાર મીઠી રા. લલિતયુ સુકામળ દેયુ રસ
મનુ, ને એજ લગ્નગીતને વધાવી 'જુદમાવ, દોમલતા, લાક્ષિત્ય ને લાડ' વડે તેમણે મુરુદ
કેડું-એમાં દામપત્યવાતું 'સુમધુર દર્શન કલાવ્યું. 'અનેરી આશા' સાથે તેમણે લક્ષ્મણકિ
દેશનો 'હિંમિત્ય અવંતે છે એમ મુરસી 'મિય જનમંદમિયુ' વચ મંગળ' ગાયું. દક્ષપત્ની
ધીરે ધીરે ની અંગના વડે લલિતે 'સત્વર' વધવા-જગદહાર કરવા-અચ્ચત્યુ:-

ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે,
ધીરે જીવનસિતાર મધુશ્યુઓ ધીરે ધીરે,
ધીરે ત્વરાએ વડાશાં! રસ જમાવો ધીરે, ધીરે:-

સેવના તરજ આશીર્વાસ ઝીણો ધીરે ધીરે,
ધીરે ત્વરાએ જગતને જગાવો ધીરે ધીરે.
મધુ-માસી આખેઆખ ઝીણો ધીરે ધીરે,
દેવ એવને કુલાવો ધીરે ધીરે.
મનુષ્ય રેમિરેમ ઝીણો ધીરે ધીરે,
અમ અને રસ ઝીલાવો ધીરે ધીરે.

રચીતના આર્જના Conjugal Love નું અર્પણને હિદાવો ધીરે ધીરે.
દમનદે. આશુ ય પ્રતોષનિપદ એક રીતે જોઈએ, ગાઓ, મુઓ, ધીરે ધીરે.
Regeneration નામ આપો કીટલી રહે છે. અને તેનાય જલ્ય મનઓ ધીરે.
વેમુદતાનેજ અવને વર્ષાવે છે.

વસન્તોત્સવે તે પછી દિશાં ગદ્યની—પરંતુ એટલું સુકોમળ ભાવનાના ઉચ્ચતર ખિલાવને અર્થેજ, સૌભાગ્યચન્દ્ર ને વિલસનું યુગ્મ; સ્વસ્થતીચન્દ્ર ને કુસુમનદીના આધુસોન માન્યા સહુ જ, તેણે સંસારમા યોગ્યુ: ને નાથુ: કે દેહવસ્ત્રની વિધવાને પ્રેમસમ સમ મુદિત નથી. જ્યેષ્ઠ વંચનાલક્ષ્મ—મૃતિમલક્ષ્મને આપમાણે વિચ્છેદ્યુ: એટલું જ નહિ, પરંતુ ‘પ્રેમ એટલે પ્રાણુની પરમ ચેતના’ નામક રિશ્યવિશુદ્ધ બાવ ઉમેરી તેને વધારે મંનિષ દીધુ—વધારે શિવન્ય બળી વહતું કીધુ.

આ પછી સાહિત્યકાશમાં ‘દંતુ’ ઉમેરો. અને તે હાન લખની મહાદીપાનાં આણુમલાં સન્ધેની શુભરાતે જાળી કીધી:—

પનિએ પનીન લેવું,
ને પનીએ પનિવત લેવું:
એમાં પરસ્પરની ધુધમ પ્રતિજ્ઞા તે લંન
મદાપ્રતાપી માર્તંડરાજ
ને સુધાબરી સમીપેઆ સમી
પુનમનુદરીની એ તેજકલાઓ
અન્યોન્યને માનુનાં ને ગોબાલ:
આત્મના આગસ ને શરીરનાં મોદ્ય
વિગમાવે ને વિદ્યાવે:

અન્યકારની ગુદાઓ અખંડ અગ્રવાળે:
સંસારમા મોહના રૂપન મરવાળે:
એકબીજાની સહજતા સંધાવ:
અને કલ્યાણપંથની પ્રેરણાઓ સમા
પરસ્પરને પ્રભુતામા પ્રેર:
એ લગનમળી મહાદીપા.
ગન્ય અને મસાના પલુ કરના
એ બાવ ભૂતા છે જગનમા.

ત્રકક, આનં સામ, હા અને પ્રથિતી, મન અને વાદ નમી ‘સર્ગનગૂની’ પનિપનીની ભાવનાનો નિદેશ સન્નનીચન્દ્ર દ્વારા થયા પછી ઉપથી ‘ગાલ્ય ને મંસારના પાળુ કરતા’ ભૂતી ભાવના ભવ્યદિવ્ય લગ્નોત્સવખ્યાં આ નાટકમા ગવાન. પરંતુ આટલાથીજ એ રસિક હિસાસવતી સચિતે સરજનદાર—શુભદાનનાં પરમ આસાવાદી અને ફરગાગાકરપનાશકિતથી ભરેલ કવિ—મતોપાયો નહિ. પરંતુ આ ભાવનાને આથી પણ અવિશેષ મહુર્જિતથના અર્પી સકયો. ‘જયા અને જયંત’ દ્વારા પ્રેમમય નૈટિક પ્રહસ્યર્ષની બાગ તેણે પૂકારી ને નાથુ: કે—

ત્યા ન્યં આત્મા, ત્યા ત્યા સરીર
તથી એવું કાઈ પ્રહાંડીમાસાનું ન્યાયસત.

રતેહ એટલે દેહવાસના નહિ. પરંતુ તેનાથી પર કાંઈક નિર્મળ આત્મભાવના. રતેહયોગ દેહયોગમાં પનિપનયો જ નેષએ એવી કાંઈક કુદરતી આવરપદતા નથી.

“It is an ever fixed mark
That looks on Tempests, is never shaken.
Whose worth is unknown, although his height be taken,
Love is not, Time's fool... ..
Love alters not with his brief hours and weeks,
But bears it out even to the edge of doom.”

પ્રકૃતિ પુનઃ નેત્ર વિદનાને ઉભાવપિ

‘પરમ પ્રેમ પરબદ્ધ’ વડે પ્રેમને ‘આત્માનો વિકાસ’ અને ‘હવન પ્રકાશ’ રચાવી શકવિશે એ પ્રેમજ્ઞાનાં પાત્રોને મુખે કહેવાયું છે; ‘‘પરમદેવે જોયાં રાજમહેશ્વરોમાંનાં સુખનાં સ્વપ્ન.’’

પ્રસન્ન એવો છે કે એક પાસ કાશીગંજ રાજરાણીની નિમંત્રણપત્રિકાને માન આપી રાંજકુંવરી જવાને પરણવા પંધાર્યો છે. જ્યા-પ્રેમમય નૈષ્ઠિક પ્રજ્ઞયારણી જ્યા-એ તીર્થરાજની પ્રજ્ઞામ કદાવી, પોતા વતી કામા મંગાવી, દેવનિવાસોમાં ઉતરી પડે છે; જ્યા ને જ્યાંતનો ચાહતો સંવાદ મનોહારી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આખ્યાય આ નાટકનો તંતુ-રસિક સુક્રમણ તંતુ-ને આજ છે:

જ્યાંત કહે છે:

જ્યા ! વિચારજે, વિભાસતું ન પડે.
યત્નિમાન એવો વાન
કે ભવિષ્ય સારું હો.

જ્યા:—

ખોલે-ખોલે છે ગિરિઓમાં મોર,
દેલડ ટડકા કરે;
મ્હારે અંતર ઉછળે અકોર,
હવન જોલે નરે.

જ્યાંત:—

નથી હવનનો બોલ જ્યા ! એ
નથી ટડકા એ આત્મનગો;
નથી હિરણ્યમાં એ અમરમણા;
એ ઘોર ધ્વનિ કંઈ વનવનનો.

જ્યા:—

ખોલે-ખોલે છે સિખરોમાં દેવ,
દેવીઓ દોરણે દસે;
મ્હારા આયુષ્યનો અવશેષ
સિખરે ને વગડે વસે.

જ્યાંત:—

નથી જગતનો મંત્ર જ્યા ! એ,
નથી નોતડું એ અમરોતું,
નથી પ્રભુપ્રેરણા એ સદ્ અમણા;
એ પ્રજ્ઞાના કંઈ અમરોતું.

જ્યા:—

ખોલે-ખોલે છે ગિરિઓમાં મોર.
દેલડ ટડકા કરે;
મ્હારે અંતર ઉછળે અકોર,
હવન જોલે નરે.

જ્યા બાપ છે: જ્યાંત આસીર દે છે, ‘જા, સુખી શો મદા’ અને હિચારે છે કે: ‘પણ ને, જાણ, જ્યા, જ્યાંતના હવનમાંથી નું.’ જ્યા જ્યાંત પૂન: મળે છે, ને રાજ્યજ્ઞની દીપ્તિ જોયે: જ્યા જ્યાંત જ્યાંતને કહે છે:—

માહિત્ય અને સાહિત્યકાંડ.

પતિઓની કામડી મધુ છું ધણા,
તું વીણુગો ઘડ પત્નીઓની.

Marriage between persons of full development અને તેમ યતાં-જ
અક્ષય અને અનન્ય હોઈ રહે: અને એજ દ્વારા દેસકંથાણુની મહાભાવના સંપૂર્ણ થઈ રહે.
અને તેથીજ જયા કહે છે.—

જયંત! તારી કાકલ વાગી,
ને આગળી કોઓ જણ્યો મેં
કુન્દરીઓના કથ્યાણુનો બાણુ.

આ મહમા કામધેનુઓ ઉછેરીશ.
એ કામધેનુઓ નરવોદને ધવગવગે,
ને માનનીતા દેવ ઉછેરેગે.

સ્ત્રીકેળવણી, સ્ત્રીચત્તવ્ય, સ્ત્રીસન્માન, કથ્યાદિ સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારની તેમના કથ્યાણુની જયા
જ્યાં, જેટલી જેટલી, પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ આદરાચ્છી જોવાય છે, ત્યાં ત્યાં, તેટલી કથામા મારી ય
પ્રગતીય સંચાલના અનેક દિશાન બોગવતી દૃષ્ટિએ પડે છે. ‘કુન્દરીઓના કથ્યાણુનો બાણુ’ ઉપે જ
રાષ્ટ્રકથ્યાણુ સંભવી રહે-જગન કથ્યાણુ હોઈ રહે-એ ભાવ અહીં ઉપગ્રહત પદ્ધતિઓમાં ઉન્નયારાયો છે:
જયા કુમારીની આ લબ્ધ નિયતિ નોંધ તેની માતા ય ભાગે છે કે:

કુંવરી તો મ્હારી યોકમાતા થઈ!
સિંદાસનને પરણવા કરતા મ્હાકામે
—આવડે તો તો— મો ગજો સારો.

રાજરાણીને લાગે છે—યોકકસ રીતે અનુભવે છે કે એક સમે તેને રાજમિંદામનને મોદ
હતો! એક સમે કારીરાજ તેનું મગજલ હતો. આજ તે મોદ મગજલ ભાગે છે. પ્રેમની અનન્ય
જ્યોતિ તેને ઉરપ્રાણુ પ્રકાશે છે. જયંતની ગમવાડી ને જયાની સીતાવાડી, તે નીગંધે છે, અને
પુત્રીને જગન્માનાની ઉચ્ચતમ ગિયતિમા પ્રકાશતી જોઈ નવીન મૃતિ તેને લાધે છે અને તે
બાગજ તે ઉપનં વચન—હરના જ્યોત્ય અભિષાષ તાપની રહે છે. શોકમ્પીઅર ક્યેવ—

Let me not to the marriage of true minds
Admit impediments એ અહીં સાર્થ થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

અથવા- દાશરાજ વિગ્રહ.

[ગાંધી ૫. ૧૦૭ થી અનુસંધાન]

૧૦ દિવોદાસ અથવા સુદાસનું કૃષ્ણ અથવાં જાતિ.

ઋગ્વેદ (૧-૩૧-૧, ૩, ૪, ૧૬) માં અગિરાગોત્રના ઋષિ દિગ્વિજયી અગ્નિની સ્તુતિ રતાં કર્યું છે કે-અગ્નિ પ્રથમ અગિરાને, પછી દિવસ્વાનને, પછી મનુને, પછી પુરુવાને અને ત્યાર પછી યયાતિને પ્રાપ્ત થયો. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળના ૮૫૨ ભરકાજ ઋષિ છે; તેઓ અગિરાગોત્રના હતા, અને તેઓએ ભરતવંશી રાજાઓનું યજ્ઞમાન કર્યું છે. (મં. ૬-૧૬-૪, ૫.) કામવેદના પંચમિંશ આશ્વળ (૧૫-૩-૭) અને કાંક સંકિતા (૨૧-૧૦) ઉપરથી જણાય છે કે ભરકાજ ઋષિ દિવોદાસ અને તેના પુત્ર પ્રતર્દીનના પુરોચિત હતા. મંડળ ૩ માં વિશ્વામિત્રે ઋષિએ અને મંડળ ૭ માં વસિષ્ઠ ઋષિએ સુદાસ રાજાનું ભરતો સાથે વર્ણન કર્યું છે; તે ઉપરથી તે ભરતકળના હતા, એમ નિષ્પત્ત થાય છે. મંડળ ૬ (સૂક્ત ૧૬, મં. ૧૬) માં ભરકાજ ઋષિએ દિવોદાસના અગ્નિને બારતાગિ કહ્યો છે, તે ઉપરથી પણ ભરતના અનુમાનને નેર્ણયકારક પુષ્ટિ મળે છે. તે જગના સમાધારાર્થે એ થાય છે કે:-

૧ વૈવસ્વત મનુની પેદેશ સંપત્તિશિષ્ટ પ્રદેશમાં અથવા આર્યાવર્તમાં પ્રથમ અગિરાઓનું રાજ્ય હતું.

૨ ત્યાર પછી વૈવસ્વત મનુનું સમ્પત્ત્ય ચલુ; તેના વંદામાં પુરુવા અને યયાતિ રાજાઓ થયાં.

૩ દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતકળોત્પન્ન હતા. ભરતકળના પુરોચિતપણાનું કામ અગિરાગોત્રના ભરકાજ, વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ ઋષિઓ કરતા હતા.

તેમ છતાં વૈદિક ઈન્ડોલોજી ક્ષેત્રે એકદમ જર્મન પ્રાકૃતિક ગૌરવની એવી પ્રાપ્તિ છે કે, ભરતવંશપ્રતી તત્ત્વ નામની એક રાખા હતી અને દિવોદાસ અને સુદાસ તે રાખાના વંશજ હતા.

ત્યારે બીજા દાય તરફ ઓળખ નર્મ એમ માને છે કે વૃત્તઓ, દિવોદાસ અને સુદાસનું પુરોચિતપણું કરના હતા, એટલે વસિષ્ઠે જ વૃત્તઓ હતા. ઋગ્વેદના એક મં. (મં. ૭-૭-૩૩-૬) માં ભરતો રાજાઓથી ઘેરાઈ ગયા અને વસિષ્ઠ ઋષિ તેના પુરોચિત થયા, ત્યાર પછી તત્કાલેની પ્રથમ આપાદ થયા સામી, એમ કર્યું છે; તે ઉપરથી સાથે એવી દરખા કરી છે કે.

• દુષ્ટા રૂપ મોહનનાશ આપના. પરિચિન્ના મરના અર્થવાસઃ ॥
સમયજ્ઞ પુરુષના વસિષ્ઠ. આદિત વર્ષેનાં. ગિરો સમયજ્ઞઃ ॥

સંતાને ભરતોનો પરાજય કર્યો હતો, અને તેથી સુદામ ભરતવંશનો ન હતો, પણ તેઓનો જન્મ હતો. જર્મન વિદ્વાન હિલ્ડે બ્રટ પણ એમ માને છે કે તત્સુઓ અને ભરતો-એ જન્મે જુદી જુદી જ ભાતિઓ હતી. સુદાસ અને ભરતો તત્સુઓની ઉપર સુદાસ લઈ ગયા હતા; ત્યાર પછી તે બે પક્ષો વચ્ચે સલાહ થઈ હતી.

એ રીતે પાશ્વાત્ય પ્રાંતોમાં એટલો જથ્થો મળેલ છે, એટલું જ નહિ પણ આદેશના વિદ્વાનોમાં પણ તે વિશે તેટલો જ મનભેદ છે. શ્રીયુત નલિનીકુમાર દાસ દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતવંશી હોવાનું સ્વીકારે છે. પરંતુ એપિક ઇન્ડિયાના કર્તા રા. ચિંતામણી વિનાયક ધૈર્ય સૂર્યવંશી ગાંગા વિશે વિવિધતાન વિસ્તાર નામના મરેડી માસિકપત્ર (જુલાઈ, ઈ. સ. ૧૯૧૫, પૃ. ૨૫૭, ૨૬૭)માં એક ગવેષણા પૂર્વક લેખ પ્રકટ કર્યો છે. તે લેખમાં તેમજ 'મહાભારતનો ઉપસંહાર' નામના મરેડી પુસ્તક (પૃ. ૧૩૦-૧૫૭)માં તે વિશે સવિગ્નર ચર્ચા કરી છે. ડૉક્ટર ગ્રીયર્સને હિંદુસ્થાનમાં વપરાતી ભાષાઓનું સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી અવલોકન કરી એવી કલ્પના કરી છે કે-હિંદુસ્થાનમાં જુદે જુદે મુખ્યે આર્યજાતિનાં બે રાજા પંચાલની સરહદ ઉપર ઘટ્ટને દાખલ થયાં હતા. તે કલ્પનાને ટેકા આપી રા. વૈદ્ય કહે છે કે પ્રથમ ને રાજા આચ્યુ, તે સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોનું હતું. અને 'ગીચુ' ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોનું હતું. દિવોદાસ સુદાસ ભરતવંશી હતા, એમ તો તેઓ સ્વીકારે છે; પરંતુ તે ભરતવંશનો મૂળપુરુષ હિંદુસ્થાનનો પુત્ર ભરત ન હતો, પણ દશ્યુનું મનુના વંશમાં ઘટ્ટ ગણેય નામિરાજનો પુત્રભરત હતો. નામિરાજના પુત્ર ભરત ઉપરથી હિંદુસ્થાનનું ભારતવર્ષ નામ પડ્યું હતું. તેમજ મત્સ્યપુરાણમાં તો ખુદ મનુને જ ભારત કહ્યો છે. અને તે ઉપરથી આર્યવર્ષનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું હતું. તદ્વચન વાસ્તવમાં નિઃકન (૮-૧૩) માં ભારતી ગણતો અર્થ કરના ભારત એટલે આદિત્ય અને ભારતી એટલે તેનું તેજ-એવો કર્યો છે. આ સઘળા વચનોને માથે મૂકીને (એવો સ્વયંજન મનુનો પુત્ર સાર્વવંશી હતો, અને તે કારણથી દિવોદાસ અને મનુએ સૂર્યવંશી હતા, એવી કલ્પના કરી છે.

પરંતુ તે વૈદિક સાહિત્યમાંથી દિવોદાસ, સુદામ અને ભરતનો દનિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નાદિત્યમાંથી કોઈ પણ અર્થ દશ્યુનું મનુનો ઉદ્ભવ મળી આવતો નથી. વિશેષાંશ મનુને વિવસ્વાન (મ. ૮-૫૨-૧), વૈવસ્વત (અયર્વ. ૮-૧૦-૨૪), વિવસ્વાનનો પુત્ર (રાનપથ. ૧૦-૮-૩-૨૭) અને સાયર્ષિ કહ્યો છે. કોઈ કોઈ સ્થળોએ તેને (ત: પિતા) અમાશે પિતા (મ. ૨-૩૩-૧૩) અને પિતા (૧૮-૧૬) કહેવામાં આવેલ છે; પરંતુ તે ઉપરથી પુગાપુકચિત્ત દશ્યુનું મનુનું સ્થાન થતું નથી. તેથી ઉલટું મંડળ ૧૦ (સૂકન ૬૩-૧)માં વિવસ્વાનના પુત્ર મનુને મનુજનો પૂર્વે કહ્યો છે, તે સાથે તેમાં નહુ અને યથાતિ રાજાએ નાં નામો એવાના

† Vedic Index, vol. I, pp. 321-23.

† The Arctic Home In The Rig-veda by N. K. Dutt, M. A. p. 24.

* મત્સ્ય પુરાણ અ. ૧૧૪ શ્લો. ૫.

આવે છે. તેમ જ મંત્રમાં - તેને પિતા કહ્યો છે, તેજ મંત્ર (૧-૮૦-૧૬) માં, હંદ્રની પ્રથમ સ્તુતિ કરનાર અથર્વા હતા અને ત્યાર પછી મનુ થયો અને ત્યાર પછી દ્વિતીય ઋષિ યમો, એમ ત્રણ હોવામાં આવ્યું છે x

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-વેદિક સાહિત્યમાં જે મનુનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વાયંભુવ મનુ નથી, પરંતુ અથર્વા ઋષિની પછી યજ્ઞ ઋષેલ ચંદ્રવંશી નદ્યુ અને યયોતિ સાથે સંબંધ ધરાવનાર વૈવસ્વત મનુ છે. રાષ્ટ્ર પશુ પુરાણમાં રામાયણમાં કે મહાભારતમાં સ્વાયંભુવ મનુના વંશજોને સૂર્યવંશી કહ્યા નથી. પરંતુ વૈવસ્વત મનુના પુત્ર હંદવાકુના વંશજોને સૂર્યવંશી અને તેની પુત્રી હંસા અથવા હંસાના વંશજોને ચંદ્રવંશી કહ્યા છે. સ્વાયંભુવ મનુના વંશજ ભરતરાજના નામ ઉપરથી આર્યાવર્તનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું હતું ખરું, પરંતુ તે ભરતરાજના વંશજોને ભાગવતમાં પણ ભરતો કે ભારતો કહ્યા નથી, પણ પ્રિયવ્રત રાજના વંશજો કહ્યા છે. નિરૂક્તકારે ભારતી શબ્દનો અર્થ “સૂર્યનું તેજ” ક્યો છે, તે ભારતી શબ્દ ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડળના ૧૧૦ માં સૂક્તના ૮ માં મંત્રમાં આવે છે. તે પ્રસંગે મંત્રકર્તા જમદગ્નિ ઋષિ સસ્વતી, હંસા અને ભારતી-એ ત્રણ દેવીઓની સ્તુતિ કરે છે. ઋગ્વેદે તે સ્થળે ભારતી શબ્દનો અર્થ “સૂર્યનું તેજ” સિવાય ખીલે ચર્ચા શકે તેમ નથી. વળી વાસ્તવિક રીતે પારકાગાયે ભરતનો અર્થ “સૂર્ય” ક્યો નથી. પરંતુ ભારત (માનરત) નો અર્થ સૂર્ય ક્યો છે. તે ઉપરથી ભરત વંશનો વ્યુત્પત્તિ મૂળ ધાતુ ઉપરથી છે, તેને અને ભારત (માનરત) ને કંઈ સંબંધ રહેતો નથી. તેથી ઉપદ્રવ નિષેધ (૩-૧૮) માં ઋત્વિગ્ન શબ્દના આડ પર્થિયા આપ્યા છે, તેમાં ભરતાઃ અને કુરયઃ નાં નામો સાથે સાથે આપ્યાં છે. x તે ઉપરથી સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે ભરતો અને કુર્યો નિકટના સંબંધીઓ હોવા જોઈએ. કુર્યોના ચંદ્રવંશીપણા વિશે કંઈ વિવાદ નથી, ત્યારે તેઓ નિકટ સંબંધીઓ ભરતો પણ તેજ વંશના હતા, એમ સ્વીકાર્યો વિના ચાલે તેમ નથી.

તે સિવાય સુદાસને સૂર્યવંશી માનવામાં એક આપત્તિ આવે છે. પુરુક્લેષ નામનો એક રાજા સુદાસનો સમસાસીન હતો અને શત્રુ નામના અનાર્થ રાજની સાથેના યુદ્ધમાં તે પુરુક્લેષ અને પુરુઓ સુદાસની સાહાય્યમાં ગયા. (મ. ૬-૨૦-૧૦ તથા ૧-૧૩-૭). શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩-૫-૪) માં તે પુરુક્લેષને સૂર્યવંશી કહ્યો છે, અને, શ. પેઢ તે હરીક્ષતનો સ્વીકાર કરે છે. પુરુક્લેષ

+ પરાયતો વે દિધિપન્ત, આપ્ય
મનુમીતાતો જનિમા ધિવસ્વતઃ ।
મયાતેયં નહુપસ્ય યાદિપિ દેવા
આસતે તે અધિયુપન્તુ નઃ ॥

x ચામધર્ષા મનુષિપતા સ્વપ્યહ્ ધિવમત્તત ॥
તસ્મિન્ દ્રામ્રાણિ પુર્યવેન્દ્ર ઉવયા સમ્યગચન્નનુ સ્વરાન્યમ્ ॥

૧ સીમઃ ભાગવત, ૨૬ પં ૫, અ. ૧૫. શ્લો. ૧૬.

x ભરતાઃ, કુરયઃ, યાવતઃ, યુગયોદિપઃ ચતસુચઃ ।
સવાપઃ, દેવયયઃ, ઇરયશવૃત્તિર્દિમાનિ ॥

માંડનાનો. પુત્ર હતો, એમ પૌરાણિક સાહિત્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે માંડના ચક્રવર્તી રાજા હતો. તેથી પુરુષોત્તમ રાજ્ય પણ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉપર હોયું જોઈએ. તે કારણથી પુરુષોત્તમ અને સુદાસ એક વંશના હોવાનો સંભવ નથી. પુરુષોત્તમી માટે ઋગ્વેદમાં પુરુષોત્તમ નામ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એકટોનાસ તેને અને તેના પુત્ર ત્રસરસ્યુને પુરુષોત્તમી રાજા માને છે. પરંતુ સામણાચાર્યે તે તે સ્થળોએ પુ જોવાનો અર્થ મનુષ્યો કર્યો છે. તેમ છતાં કદાચ પુરુષોત્તમી અર્થ પુરુષોત્તમના લોકો કરીએ તો પણ કોઈ પણ મંત્રમાંથી પુરુષોત્તમ કે તેના પુત્ર ત્રસરસ્યુને પુરુષોત્તમી રાજા માનવાની જરૂર પડતી નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અને રા. વેંચે આ વિષયમાં પોતાપોતાના મનોમત સમર્થન કરવાને એટલી બધી સાધક આધક દલીલો આપી છે કે સર્વજ્ઞ દલીલોના અનુવાદ કરીને તેના પ્રતિવાદ કરતાં અતિ વિસ્તાર થઈ જવાનો ભય રહે છે. તેમજ તેની પ્રસ્તુત વિષયમાં અગ્રેષ્ઠા પણ રહેતી નથી. તેથી તે વિષે એક અત્યંત પરિસ્થિતિમાં ચર્ચા કરવાનું મુલતવી રાખી, અહિં તો એટલો જ ફલિનાર્થ દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે કે-દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતવંશી હતા, એમ વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથીજ અનુમાન થાય છે; તે ભરત સ્વાયંભુવ મનુષ્યો વંશ જ ન હતો, પણ વૈવસ્વત મનુષ્યો વંશ જ હતો, અને તેથી દિવોદાસ અને સુદાસ ચંદ્રવંશી હતા.

૧૨ દાશરાસ યુદ્ધનો કાળ.

દિવોદાસ અને સુદાસ રાજાઓના રાજ્યની મર્યાદાની બાબતમાં તેમજ તેઓના કુળની બાબતમાં વિદ્વાનોના ગમે તેટલો મતભેદ હોવા છતાં કેટલીક અગત્યની બાબતમાં સઘળા એકમત થયા છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના અનિદામિક કાળના કાળાનુક્રમમાં જ એટલો બધો મતભેદ છે કે હજી કેટલાક સુદાસના જન્મપોના કાળને માટે પણ છેવટને માટે નિર્ણય થયો નથી. ત્યારે પ્રાગૈતિહાસિક કાળના સંબંધમાં તો કંઈ પણ નિર્ણય થવાની આજ્ઞા રાખતી, તે જુદા છે. તો પણ એ તો સુનિશ્ચિત છે કે સુદાસનું દાશરાસ યુદ્ધ મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં એટલા બધા સમય પૂર્વે થયું હતું કે મહાભારતની રચનાના કાળમાં સામાન્યતઃ જનસમાજના નમરણમાંથી હુપ્ત થયું હતું; તેથી જ મહાભારત, રામાયણ કે પુરાણોમાં તે વિશે કશો દસાગે પણ કરવામાં આવ્યો નથી. મહાભારતના યુદ્ધના કાળના સંબંધમાં પણ વિદ્વાનોમાં પરસ્પર મહાભારતના જન્મજ યુદ્ધ સાથે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો છેવટમાં છેવટ ઇ. સ. ૫૦૦ ને મહાભારતના યુદ્ધનો કાળ દર્શાવે છે. જ્ય. લો. મા. તિલક પણ તેમ જ મને ટેકા આપે છે. ધીરુશ્રીચંદ્ર વસુએ તે વિષે વિસ્તારપૂર્વક આલોચના કરીને ઇ. સ. ૫. ૧૮૨૨ માં તે યુદ્ધ થયું હતું, એમ દર્શાવવાનો ચલ કર્યો છે. ત્યારે બીર્ગ હાથ ૧૨૬ સ. વેંચે અને રા. ગોટ્ટે યુદ્ધ મહાભારતમાં આપેલી ગ્રહોની સ્થિતિ

* Matsya Purana. Panini office ed, vol.

Appendix VI. Table I p. L. IV,

x વાસ્તવિક રામ. ગણ્ય જ્ઞાનકોશ, સર્ગ-૬૭.

+ Vedic Index, vol I. pp. ૩૩૬-૮ & ૩૪૧-૨.

૫ ગીતા રહસ્ય. ગુરુરાત્રી ભાષાન્તર, ૫. ૫૫૩.

x Matsya Purana, Panini office ed., Appendix II p. XXXV.

ઉપરથી જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગણિત કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ વર્ષો પહેલાં એટલે આજથી ૫૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે તે યુદ્ધ થયું હતું, એમ સિદ્ધ થયું છે. આપણી પરાપૂર્વથી લોકમાન્યતા પણ તેજ પ્રમાણે ચાલી આવે છે. દિવોદાસ યુધિષ્ઠિરથી ૨૦ મી પેઢી ઉપર થઈ ગયો છે. તે કાળમાં આજના કરતાં સરાસરી આયુર્માન વધારે હતું, એમાં તો કંઈ શક નથી. તેથી દરેક રાજાનો રાજ્યકાળ સરાસરી ૨૦ વર્ષને બદલે ૩૦ વર્ષનો ગણ્યો ૨૦ રાજાનો રાજ્યકાળ ૬૦૦ વર્ષોનો થાય. તેમાં ૫૦૦૦ વર્ષો ઉમેરતાં આજથી લગભગ ૫૬૦૦ વર્ષો પહેલાં દાદરાજ યુદ્ધ થયું હતો, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તે ત્રિપે બીજી રીતે તક કરીએ તો એટલે દિવોદાસ અને શુદાસની દેશા ઝગ્ગવેદમાં આવે છે, તેથી ઝગ્ગવેદની રચનાના કાળ ઉપરથી પણ અનુમાન કરીએ તો તેથી પણ તેજ પરિણામ આવે છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતો વેદારંભ-કાળને માટે પણ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ થી વધારે દૂર જઈ શકતા નથી. જર્મન પંડિત વેગર તો વધારેમાં વધારે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં જઈ શકે છે. ત્યારે મેક્ષમ્યુલર અને મેકડોનલ વેદ રચનાનો કાળાન્તર ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦થી ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ નો દરાવે છે. તો પણ પ્રોફેસર જેકોબી ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૦ વર્ષ માને છે, ત્યારે સો. મા. નિકક ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ સંહિતા રચનાનો કાળ અર્ને ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ૧૪૦૦ વ્રાહ્મણ રચનાનો કાળ સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ ઝગ્ગવેદ સંહિતાનો ઝેવટમાં છેવટનો ભાગ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે આજથી આશરે ૫૦૦૦ વર્ષો પહેલાં રચાયે હતો, એમ તેઓની માન્યતા છે. પરંતુ ઝગ્ગવેદનું ૨ જુ અને ૭ મું મંડળ જેમાં દાદરાજ યુદ્ધ વર્ણન છે, તે મંડળો પહેલા અને દશમા મંડળોની અપેક્ષા પ્રાચીનતર માનવામાં આવે છે. તેથી પહેલું અને દશમું મંડળ રચાયા પહેલાં ત્રીજું અને સાતમું મંડળ ૫૦૦ અથવા ૬૦૦ વર્ષો પહેલાં રચાયું હશે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. અને તે હિસાબે પણ દાદરાજ યુદ્ધ આજથી ૫૬૦૦ વર્ષો પહેલાં થયું હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

+ મહાભારતનો ઉપસંહાર (મરેઠી), પૃ. ૮૦-૧૧૯

* The Age of Shankar by T. S. Narayan Shastri, B. A. B. L.

Appendix II, pp. 22-24.

‘ચેતન’ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની જાહેરખબર કેમ ન વંચાય?

આજેના લેખો એનેજર ‘ચેતન’ કાર્યાલય,

ગાંધીપુરા—મુરત.

કોઈ કહેશે એ શા વિચાર કરતી હશે ?

આઠ રૂંની એ કુમળી બાલિકા હતી,

નનંતઃપુત્રના પાનની લહરી માથે તેના નટના ચલ્લિચાનો આછો ધોગ મત કરતો શરૂનો હતો.

વરની બારીએ ટાંગેના પાગળમાના મિલકિલાટ કુત્તા પોપગની મ્હામે પોતાની ન્હાની આતુર આખે તે જોઈ રહી હતી અને દરચિ, દરચિ એ મુઝબ અને આતુર મુખપર હામ્યના કિરણ કટતો.

એમે ધગતી બારીપાસેના રસ્તાપર એક વરોડો નીમ્બો.

સૂર્યા પ્રકાશવન્ત દિગ્ગોમા ધોડાપર મિરજોવા નગરાગનો કસની પોપાક અને માસીને પહેરાવેના ધરણી ઝગમગતા હતા.

વાજા અને રણાવના ગરગડાટભર્યા કોર સંગીત (')મા પાળ્યા ગીત ગાતી સ્ત્રીઓનો અનંત ભળી જઈ પાનની લહરી માથે દૂર ધસડાઈ અસ્પર્શ થઈ જતો હતો.

પોપગની સાથે વાતો ક વી છોડી દઈ વરોડો જોના તે બાગીએ આની

આગળ અને હાઈભર્યા નયને તે મતાપર જોતી હતી, ત્હેના ન્હાના મુઠ્ઠા એકાદ પગ લિટકતા ચમકતી.

વરોડો તો ક્યારનો ચે જતો રતો હતો છતા બાગીને અદેખી પોતાની ન્હાની કોમળ આગળી હાથપાંચીએ નકી બાગીપામે થોડેય ખુલામના નુકા મ્હામે એકીએ જોઈ રહી તે હાથ વિચારમા પડી હતી,

પોપક એને ક્યાગો બોનાર બોનાર કરતો હતો તેતુ ચે ત્હેને બાન ન દતુ

નઈ કહેશે એ શા વિચાર કરતી હશે ?

x x x x x x

પદરમુ વર્ષ હમુ એને હમણા જ મેહું હતુ

હમપગીની આ પહેલી રાત્રિએ ઝોગડની અટકીએ તે કોની વાટ જોતી બેવી હતી ?

તેના ન્હેગપર લજ્જત અને ભયમિચિત ગ્રેમની રેખાઓ હતી અને એમા ક્યા ક્યા હવાસના આગ રોગ મંતામલા જણાતા

મદમગતીની આઠેરી દોગો હાલ્યમા હડતી તેના બાવ નુરખ કપોથપગ આતેબાના હતા, પપુ એની ભગતીએ હણુ હૃદય ઉભરાયુ નહોતુ

મિનમમાઝે લવના નવોહાતા તપદ દઈ દઈ વિચારે ઘડી ઘડી સૂમિ નર દગતા હતા

અગડી આપડી મિયાગ હતી ત્હેચે એ શામાઝે સંગેચામને બેવી હતી ?

કળુપગડી રાત્રિ નિરાવદ અને ગાન્ત હતી, જના એ રાત્રિનો ભગ કરનાર પોતાનો અધિગા હોય એમ, પાન નટના પાદશાએ ને મનાની વખતો વખત ગરગડાટ મચાવી મૂકતો.

શુદ્ધના ઝાંખા દીપકના પ્રકાશમાંથી એનાં આંશુપૂર્ણ આંધુ આંધુ ચમકતાં.

તે સ્થિર બેઠી હતી. હોય તોના લાંબા કાળા વાળ પવનની લહરીમાં કટિમેખલા સાથે રમવાની છૂટ લેતા હતા; કારણ કે તાવનું ટૂંકોની ગમગમતી વેણીનાં ઢાંલાં બંધન સિવાય તેમને કંઈ વિદરતાં બીજું કંઈ અટકાવે એમ નહોતું.

સંકોચાચેલાં ઢીંચણુપર કાણી અટલી કમળસરખી હચેલીપર મુખ રેકવી, પાસેના હાથીદાંતની નકરીવાળા, અગવડના નાજુક બાજીપર પટેલા મિષ્ટાન્ન અને મુખવાસના કપાના થાળ તરફ એકી ટોચે જોઈ રહી તે હાડા વિચારમાં પડી હતી.

પવનની એક ષટ્પદ્યે આવી દીપક હોલવી નાંખ્યો તેનું ચે તેને ભાન નહોતું.

કોઈ કહેશે એ શા વિચાર કરતી રહે?

x x x x x x

એની ઉમ્મર વીશથી વધારે ન હતી.

વિશાળ મંદિરના આરસાના એકાન્ત પગથિયે બેઠે દગલો થઈ પડી હોય એવી એ બેઠી હતી.

એના અંતરે અંધકાર હતો અને એ અંધકારના કાળા પડછાયા, શન્ય ઉદાસીનતા-ધોર નિરાશા રૂપે વદનપર પડ્યા હતા.

એને હાથે પગે કે ગળામાં સૌભાગ્યભૂષણ નહોતાં. સૌભાગ્ય કુમકુમ ત્રિહોણા એના વિશાળ લક્ષાટ પર ભયાનક પણ પવિત્ર તેજકિરણ ફરતાં.

શ્વેતવસ્ત્રમાં ઢંકાયેલી એની દેહલતા, કરમાઈ-ગીમળાઈ-સકાઈ ગયેલી વનઝોત્તાની ભરપૂર પાદ આપતી, કૃપ થઈ ગયેલા એ અંગોપર મદમસ્તની લાક્ષીને સંતે શન્ય પવિત્રતાનાં ઝોજસૂઓપતાં.

પસનતા અનિલની લહરી તો હમેશની માફક ટૂંકોને વળગી રહેલી વેલીઓને અને છોડપરનાં પુષ્પોને સતાવતી તથા ઘાસ પર જામેલાં જાડળ બિન્દુઓને રંગાડતી અપારે પાંખ આવતી હતી; પણ તેની સાથે રમનારો કેદ કલાપ કે આછોરો સુદીના છોડા-કોઇ પણ અલોક નહોતું. આંધી મંદિર વરસે બહીતાં બહીતાં અટકીને નિરાશ થયેલી લહરીએ આગળ આવી ગતી.

નૂન પતિના સ્મરણાવશેષ રૂપ બે વર્ષનું કુમળું બાળક આરસના પગથિયે બેઠું ટૂંકની નાળા વડે રમતું હતું.

બાપર ડોક નાખી રહ્યું-મસ્તક ટેકવી, પાસે પટેલા ધૂપદાનમાંની સળગતી અગરબત્તીમાંથી વાંકાચુંકા થઈ નીકળતા અને આજી યજ્ઞે પવિત્ર વાતાવરણમાં ભળીજતા સુગંધી ધુપાડા તરફ તે એકીટોચે જોઈ રહી હતી; મુખપર વિવાદની છાયા હતી અને આંખોમાં આંસુની છાલક.

કુમળું-બાળક રમત હોતી રહ્યું, અતુર આંખે તેની રહેલે જોઈ પાવતો છોડા પકડી-બેંચાને તેને બોલાવવાનો મેલન કરતું હતું તેનું ચે તેને ભાન નહોતું.

કોઈ કહેશે એ શા વિચાર કરતી રહે?

“એક ગ્રેન્ડ્યુએટનો અનુભવ”

રમણ એક નવીન ગ્રેન્ડ્યુએટ હતો. નાનપણથીજ એને ગ્રેન્ડ્યુએટ થવાનો મોહ હતો, અને મૂંઝવણોને એનાં પુત્તકો સિવાય બંધાવના જગત્ની એને કાંઈ ખબર નહોતી. તે એટલે સુધી કે લગ્ન પ્રસંગે મંગલદાસાઓમાં જતું પડે, ત્યારે તેને ગમે પ્રાણ આપવો. કાગળ કે મંગલદાસા-એને તે ઝોળખતો પણ નહિ. અને એટીકેટ મુશ્કેલ ઝોળખતો નહિ હોય તેને ત્યાં લગનમાં જવાની શી જરૂર એમ તે દલીલ કરતો, છતાં પણ જ્યારે એની તકજ્ઞાનથી અગાધ માતા એને દયાથી દરતી ત્યારે એને જતું પડતું પણ એની મિથિતિ દયાજનક એને થઈ પડતી. મિથ્યાગે એક એકાન ખૂણે બોળી બેસી રહેતો; નહિ કોઈની સાથે વાત કરવાનો કે ઝોળખાણ કરવાનો.

પણ હવે તો એ બી. એ. પાઠ કર્યો હતો. બે વર્ષ પણ ચાલ્યાં ગયાં હતાં. સરકારી નોકરીમાં એને સારી નોકરી પણ મળી હતી. હવે જ એની દૃષ્ટિએ જગત્ પહેલીવાર સડ્યું. જગત્માં સહી વેપારી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ, એ એને સમજતું જતું હતું. પણ કૌચબમાં જે ઉચ્ચ ભાવનાઓનો એ પ્રેરક અને પ્રજ્વલક હતો તે ભાવનાઓનો વ્યવહાર જગત્માં યોગ્ય ઉપયોગ નથી એમ પણ એ ધીમે ધીમે માનવા લાગ્યો કેલેન્ડરમાં રહ્યો રહ્યો એ જગત્ને ફલાગળ શી માનતો. પણ હવે એને માલમ પડ્યું કે એ કુલગામમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક દાંડા ખૂંચે એમ હતું-સર્પોના ફંગ વાગે, એવો સંભવ પળે પળે હતો. કૌચબમાં પૈસા પૂજક એ નહોતો. કારણ કે ટેવો કંઈક ખચકાળ હતો પણ તે તો એના પિતા એને પગી પાડતા. હવે એને પૈસાની કિંમત અને જરૂર પણ જાણતી હતી હતી. કુટુંબ આલકમાં જમા ઉધારના જેઠું છેડા બરાબર મળી રહે, તથા કંઈક ખચકારી શરૂ એ હેતુથી એણે ખચકાઈ ધડાડ કરવાનો દંઠ નિશ્ચય કર્યો. પણ તે નિશ્ચય માત્ર જ હતો-નિર્ગુણ ગો. આમ કૌચબનો જૂનો અને હુનીઆદારનો નવો વિદ્યાર્થી દિવસો કાઢી રહ્યો હતો. તેણે એને ગાનું-હુશ નેરતું પડ્યું. પોતાને સુખી માનતો. પણ જે એને ખૂંચતું તે એજ હતું કે ગાંધી આસપાસનું વાતાવરણ એને વ્યાપારી અને ઉચ્ચ ભાવનાથીન લાગતું.

આમ તે આમ બે વર્ષો વીતી ગયાં. નોકરીમાં પણ કુટુંબીઆરીને વીધે-કંઠી જગ્યાએ પ્રયોજના મળું. હવે એને કિન્ડ્રીકટમાં રહેવાનું હતું. એની સાથે એક કારકુન તથા બે સિપાઈઓ જતા. એની માન્યતા એમ હતી કે એકીમર તરીકે મોજો સાચવવો હોય તો પોપાક નેમ અને તેમ અગ્રેજ રાખવો. એટલે એક હેટ ખરીદી, બાકી કૌચબમાં ડેડ, પાટલુન, ટાઈ, કોપર તો તેઓ જ પહેરના હતા. હવે આપના જમા ઉધારના પાસા મેળવવા પડતા. એટલે કૌચબમાં જેટલા સંગ્રહદાર નહોતા મળતાં. એટલે કોઈક કોઈક વખત કાણું પાટલુન અને સંકેદ કોટ પહેરવા પડતા ! અને માયા પર હેટ લગાવતા. આમ એક વખત કારકુન સિપાઈઓના રસાલા સાથે કિન્ડ્રીકટ રેવા નીકળ્યા. ઘેરથી રેશન પર જતા નીકળ્યા. કેમ વર્તવું તે માટે માતાએ નેતેગસના આપી. રેશન પર જઈને

ટિકીટ લાવવા કારકુનને પૈસા આપ્યા. સરકાર તરફથી ગાંડીભાઈ બીજા વર્ગનું મળતું હતું વિચાર થતો કે બીજા વર્ગના આર ગણુ પૈસા ખરચવા કરતાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરે તો પૈસાનો ખચાવો ઘણો થાય. રહેલો રૂપીઆ બે રૂપીઆનો ફેર પડે. પણ પાછો બીજા વિચાર મોબ્બાનો આવતો. ત્રીજા વર્ગમાં સિપાઈની તથા કારકુનની સાથે મુસાફરી કરવી, એને હીણપત જેવું લાગતું. બીજા જ્યાં ઉતરે, ત્યાં પણ લેવા આવેલા ગામના લોકો ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાંથી એને ઉતરતા જુલે તો એનો મોબ્બો-વગરન, બહુ પડે નહિ, એમ એને લાગતું. એટલે ન છુટકે બીજા વર્ગમાં, એ મુસાફરી કરતા. કારકુનને પણ બીજા વર્ગનું ભાડું સરકારમાંથી મળતું. પણ ફુનીઆને સારી રીતે પીછાનનાર તે જગતુ પાછેસો ઘરડો સરખો હતો. તેને કંઈ આવી હીણપત નહોતી. તે મુસાફરીનાં પૈસા ખચાવી રાકતો.

ગાંડી આવી, અને બાઈ-આપણા ઐન્જુએટ-સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં ચડી બેઠા. કારકુને આવીને ટિકીટ આપવા માંડી, પણ ટિકીટ પોતે સાચવવી તેમાં પણ મોબ્બો અને હીણપતનો સવાલ આવ્યો. એટલે કારકુનને જ તે રાખવા હતું. કારકુને જતાં જતાં કહ્યું:—

“સાહેબ, આપણે વાપી રોશન ઉતરવાનું છે. રોશન પર હું ગળીશ.” એમ દલી કારકુન, સિપાઈઓ સાથે ચાલતો થયો. ગાંડી ઉપડી. એણે ગળવામાંથી એમર્સનના નિબંધોની પાંદેટ એડીશન કાઢી વાંચવા માંડી. ટ્રેન સુરતથી ઉપડેલી તે ઉદવાડા આવી પહોંચી. એટલે પોર્ટરે ઉદવાડા કરી બાંગ માંડી, ત્યારે જ આ બાઈનું ધ્યાન એમર્સન પરથી ઉદવાડા રોશન તરફ ગયું. બાઈને એવું મનમાં ફસી ગયેલું કે ઉદવાડા તેજ વાપી-આ કારણથી રોશન પર ઉતરી પડ્યા. મોબ્બાને લીધે કારકુન સિપાઈ ઉતર્યા છે કે નહિ તે ખચર દયા નહિ-એટલે બીજા વર્ગના ડબ્બા આગળ હોવા હોવા એમણે ગળવામાંથી સિગારેટ કાઢી પીવા માંડી. કારણકે એમાં પણ ‘ચોક્કસ દરજ્જે’ મોબ્બો રહેલો હતો. નાતું રંદાન એટલે ગાંડી તો તરત ઉપડી, ને અદશ્ય પણ થઈ ગઈ, છતાં સિપાઈ કે કારકુન કોઈ જણાયું નહિ. એટલે એમને રાંધા ઉપગ્રવા માંડી, “કેમ કોઈ કેપાયું” નહિ? કારકુન બૂલ્યો કે શું? ગામમાંથી કોઈ લેવા પણ કેમ નહિ આવ્યું. દમણનું એને વિશે રિપોર્ટ કરી મોકલ્યું;” એવો વિચાર થયો. હવે પૂછવું પણ કેને? કોઈને પૂછવાનો વિચાર આવે તો તરત જ મોબ્બાનો સવાલ આવી સમજ પડે થાય. આખરે કંઈક મોટું કરાણું કરી પોર્ટરને પૂછ્યું “કેમ અલ્યા, વાપી રોશન આજ કની?” પોર્ટરે સાહેબને જોઈ કહ્યું, “ના સાહેબ. વાપી તે આવતું રોશન. આ તો ઉદવાડા છે.” હવે આપણા ઐન્જુએટ-આઈસર સાહેબને માલમ પડ્યું ઉદવાડા તે વાપી નહિ.

હવે શું કરવું એ સવાલ દનો-ધણે બારી સવાલ દનો. એમાનંદના નામથી-ચાલતાં નાટકે એમાનંદના છે કે કેમ? એ સવાલ કરતાં પણ એ સવાલ બારી હતો. ટાઈમ-ટેબલમાં જોયું તે બીજા ટ્રેન રાતના એક વાગે આવતી હતી. અત્યારે સૂંઝવા છ થયા હતા. એટલે બૂખ્યા એ વાળ્યા સૂંધી રોશનના પાંકપર પડી રહેવું પડે. હજી મોબ્બો છોડવો કે કેમ, તે વિચાર સાહેબ થતો હતો. બૂખ્યા પડી રહેવું કે મોબ્બો છોડવો, એ બે સંલેગો વચ્ચે તુમુલ મુદ્દા જામી રહ્યું રોશન માસ્તર પાસે જઈ પૂછવા ગેટલો. મોબ્બો હાલ તરત તો છોડવો-એમ વિચાર થયો માસ્તરને પૂછ્યું કે બીજા ટ્રેન ક્યારે આવે છે? માસ્તરે રાતના એક વાગ્યાની ટ્રેન જતાની. પણ તે તો બાઈને ખચરત હતી. ઐન્જુએટ સાહેબે બધા સંલેગો માસ્તર સાહેબને સમજાવ્યા. પોતે

ખીજા વર્ગના ઉનાર, સરકારી નોકર છે, ને જરૂરી કામ છે; એ સમયે સમજાયું. મારતે પણ હેટન માન આપી સાંભળું. મારતે કહ્યું કે હમણા કચાકેકમાં ગુરમ દેન આવશે. ખીજા વર્ગને ખરેખરી ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતી વખતે જેને મોઝાના વિચાર આવતો, તેને ગુરમમાં જવાને મનમાં ટટ્ટી ગરમથલ કરવી પડી હશે, તે તો વાયક ક’પી શકશે. આખરે ન છૂટકે મોઝો છોડી ગુરમમાં જવાનો વિચાર નથી કર્યો, અને મારતે જણાવ્યો; પણ મારતે કહ્યું કે આ રોજનેથી કંઈ માલ લેવાના નથી એટલે ગુરમ દેન અહીં ચોખશે નહિ. એન્યુએટ ભાઈને વિચાર થયો કે રહેલો જો માન આવ્યા કામ લાગે છે તે વાપરવી. પૈસા આપવાનું કહેતાં ગુરમ દેન લેવાવવાનું રોજન મારતે કહ્યું કહ્યું.

ગુરમ દેન આવી. પણ એટલે પર નજીનાઓ જ્યાં મડી મે છે ત્યાં ઉભી રી. આંતર સાહેબ તો દેન પ્યેટકોર્મ પર આવશે એમ ગઈ બેઠક મોઝો સાચવી ઉભા રહ્યા. ગુરમ દેનના ગારે કોઈ દાગીના નહિ લેવા એટલે દેન ઉપાડવા ડાહ્યને મિત્રન આપ્યો. સાહેબના મનમાં કે પ્યેટકોર્મ પર આવવા મારે ઉપડી છે. પણ દેન ત્યાં ક’ઈ આવી નહિ અને આંગળ પ્રયાણ કરવા આડ્યું. એન્યુએટ સાહેબે તો ખતાં ચાવવાં માંડ્યા. પણ વિચાર થયો કે હવે તો દેન વાપી પડેલી ગઈ હશે અને સાહેબને નહિ બેઠક કારકુન મિચાને શું વિચાર કરતો હશે સાહેબ પાછળ રહી ગયા કે આગળ આવ્યા ગયા. એટલે મોઝો છોડ્યા વિના છૂટકો ન્હોતો-ગુરમ દેન તરફ દોડ્યા અને ઉખો પકડ્યો. વગર કામે દેન ઉભી રાખવી પડી હતી તેવી ગારે પણ ખીજાના જેવો થઈ રહ્યો હતો પણ ક’ઈ ભોલે તે પહેલાં તો સાહેબ. ઉખામા ચડી ગેકા અને થયા સંજોગે ગારેને સમજાવ્યા. ગારે પણ ખુશમલજ હતો એ લે ગુરમ છોડી મૂક્યાં તે મૂક્યા મહેલો અને તેમના સંજોગે તે ખૂમ હમ્યો. કારકુન મિચાને કે રાપર કાગડો ખીજા દેની નાંદ બેઠકે હતો. ગુરમ દેનમાંથી આંતર સાહેબ કિતપાં. મોઝો કેટલો જાણતો હતો તે નો કાગડો. પણ ગુનારે દેનના વખત આવ્યો ગયો હતો એટલે ગામના લેકા નાંદ નોડા કારકુનને થઈ હકીકત સમજાવી. પણ તે દિવસથી સાહેબે મોઝો સાચવવાનું મોફક નહ્યું. એટલે હવે કોઈ દિવસ આવે કારકુન ખીજે સંજોગે આવ્યો નથી નાંદનું એટલું કમમાગ પણ વિચાર મોઝોદાર એન્યુએટ આંતર-નું એટલું સમજ્ય!

—મનુભાઈ કંઈ જાણ દેરાઈ.

ઈનામી હરિકાઈ.

અમારા ગયા અંકે ૮૭ મે પાને ગુજાતી સસાંગી વિચારથી, હંદર, મૈથી સરસ વાર્તા મારે ખમર અર્પાવતી. ચેતનના કેટલાક ગુરુએકેને ચેતનની અપેરી મુદન એ છી લાગવાથી તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરને નવે ના ૨૦ મી તરખર રાખવામાં આવી છે. તો તે મુદન અગાઉ હરિકાઈમાં ઉતરવા ક્રિડનારે જેતાની વાર્તા આ પત્રની આશિષમાં મોકલી અપાવી. વાર્તા રચના હોવી બેઠકે અને ચેતનના ગાર પાનાથી મોટી હોવી ન બેઠકે. મૈથી ઉત્તમ વાર્તા વખતારને ૩૦. ૧૦ નું મનામ આપવામાં આવશે. ચેતનના તાંત્રીઓનો નિર્ણય એવોતો મણારો. ઈનામી વાર્તાના સર્વાધિકાર ચેતન પત્રને રહેશે. હરિકાઈને પ્રગિલામ ચેતનમાં પ્રસિદ્ધ કરશે.

ટીકા અને ચર્ચા.

સાહિત્યના વિભાગના પ્રમુખના ભાષણની સમીક્ષાની સમીક્ષા.

જુલાઈના અંકમાં સાહિત્યના વિભાગમાં “ફિટિફ” રા. રમણભાઈના ભાષણ પર સમીક્ષા લખી “સાહિત્ય” એટલે શું? વગેરે વિષયો પર વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. રા. રમણભાઈના કેટલાક અભિપ્રાયો “વિપ્લવનૃવળ” ગણ્યા છે. અને કેટલાક “મૌદિલક” સમાન ગણ્યા છે. આ ‘સ્વીકારવાગ યોગ્ય રીતે ઘણા છે કે નહિ એ વિષય પરજ આખો ભેગ લખી શકાય; પણ આહી’ એ સમીક્ષાનીજ સમીક્ષા કરવાનો હેતુ છે. તેથી એ વિષયો પર મુખ્ય ધ્યાન આપવાને બદલે સમસ્ત સમીક્ષા પરજ અદિ’તો આપણે ધ્યાન આપીશું.

આપા વિષયમાં ટીકા એટલે શું? ટીકાકારનું જ્ઞાન કેટલું હોય? જોઈએ. સમર્થ ટીકા કરવાને માટે શી શી આભવ્યકતા છે વગેરે વગેરે, પ્રશ્નો..... સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ હિત્ત થાય છે. ૧૯ મી સદીના સમર્થ ટીકાકાર “કાલોઈક” આ વિષય ઉપર કંઈક મુકારા આપી શકશે.

કેટલા પણ લેખકની સમીક્ષા કરતાં પહેલાં એના શો હેતુ દતો, એણે કયા સંજોગોમાં લખ્યું હતું, કયાં લગી એ હિતોમાં એ રજીશૂન થયો હતો, વગેરેનું પ્રથમ ધ્યાન રાખવું જોઈએ; એના પ્રયત્નમાં આપણી તરંગટલિને નહિ પણ વનસમાવરને કયાં લગી અતુક થઈ શકશે. દતો; એ પણ ચિચારવું જોઈએ.

ટીકાકારમાં કેટલાક ગુણ હેવા જોઈએ. સમસ્ત સમાવરનું અધ્યયન, લેખકની સાથે દિવસોઈ, રા. રમણનું કાંઈક જ્ઞાન, સ્વોધાનમાં કુચલચકિત, અંતઃકરમની નિર્મળતા, નિષ્પક્ષપાતપણ, આંખની ની નહિ પણ લેખકના સદિય પડોચાકારની દષ્ટિ, વગેરે ગુણો હોય તોજ ટીકાકાર પોતાના ધર્મ બરાબર બળને છે. પ્રથમ એટલું તો કહેવુંજ પડ્યું કે “ફિટિફ” પેતાશી અને તેટલા સ્વેચ્છ પ્રવૃત્ત રીતે એ બને નેમ નિષ્પક્ષપાતપણ વગેરે જગવવાને ધણે અંશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આ કંઈ નાનીજૂની વાન નથી; કેલી ઘણે અંશે સરળ તો નહિ, કિંતુ મોહક છે અને રસે વાનતો. એમની સકવાસ રથજે રથજે દરિગોચર થાય છે. રા. રમણનાઈ પ્રત્યે દિવસોઈ પણ કેટલેક રુચને દેખીતી જ છે. એમની શૈક્ષિકાં સાનર્થવાન સરળતા છે. એ સ્પષ્ટીકરણ સરસ રીતે થઈ છે.

પણ “ફિટિફ” દાવિચા કેટલાક અભિપ્રાયો તો ખાસ કરીને એટલે સ્વીકારાયજ નહિ. પ્રથમ “ફિટિફ” રા. રમણભાઈના મંથાચરજૂનીજ વાણી સં છે. એમને એ વાક્ય “પ્રક” અને “પરક”, જ્ઞાને છે. અને “ક” ધાતુ “કુ” ને પ્રમાણે રા. રમણભાઈના આ વાક્ય લખનામાં આ હિતો કરો.

સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષની પાસેથી જુદી જુદી તરંગત્તિવાળા મનુષ્યો જુદો જુદો આશા રાખે છે. (જહુરુલ્લા જમુંધરા) કેટલાક એમ ધારે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અને ઇતિહાસ આપણે, કેટલાક એમ ધારે કે તાલુકા સાહિત્યના ગુણ દોષની કંઈક પરીક્ષા કરી પોતાના વિચાર દર્શાવશે. સાહિત્યનો એક પંથ (School) ખોલ કરનાર આ દારણોથી સારો છે, વગેરે વગેરે પ્રતિપાદન કરશે. આવા મનુષ્યોને આ “આજ્ઞા અને અભિલાષા” નિરાશાજનક ઉપજાવે. તેથી એમના આદેશથી મુક્ત થવા એમના વિષયની સાહિત્યના ઉપયોગિતા એમને પ્રથમજા બનાવવી પડી, અને તેથીજ એમને આવી રીતે સરચાત દેવી પડી.

“ક્રિટિક” એમના ધારે છે કે, રા. રમણભાઈના જાદિત્વની જરૂરના આવી છે; અને ગ્રેશ્યાની કોમખતા તે સાથે નષ્ટ થઈ છે. એમનો આદેશ એવો છે કે રા. રમણભાઈની વાણીમાં “પ્રાપ્ત્ય અને પ્રેતસાદન” જોઈએ. દરે આ ન હોય તો એમનાજ શબ્દોમાં.....રા. રમણભાઈની વાણીમાં “સામર્થ્યવાન સરજના” ક્યાંથી આવી? જો સામર્થ્યવાન સરજનામાં (જો સાહિત્ય / પત્રના નંબર) રમણના નથી. “આકર્ષણ સહિત કે મોહકતા નથી” તો દષ્ટ શેલીમાં તે છે. તે ક્રિટિક જાણી જુદો નથી. શેલિમાં હું માનું છું તે પ્રમાણે બે જાતની આકર્ષણ સહિત હોય છે. ગંભીર વિષયોની મર્યા કરના યોગ્ય ગંભીર શૈલિ અને ગ્રેશ્યામય વિષયોને માટે કોમખ રસમય શૈલિ.....રા. રમણભાઈના ક્રિટિકના કહેવા પ્રમાણે ક્યારેય ગાળીય છે. અને “રમણીનતા નથી.” એટલે એ “રસમય” છે. એમજો એમ નથી કહ્યું કે, આ રચાને સંલિખિતા અયોગ્ય ઉપયોગ થયો છે. કોમખ-સિ જોઈએ ત્યાં પાકિત્ય મય રસની ગાંબીર્ષ છે. વગેરે. પણ આખા જાણજુની મર્યાદા કરતાં એમને આ બંને પુરુષપ વિરોધી શુદ્ધ દર્શન્યા છે તો ખંડા કરે ?

“ક્રિટિક” આગળ વધતા લખે છે કે વ્યાખ્યા આપવા પડે તો જુદી જાણ હોય તેમ રા. રમણભાઈએ પાઞ્જાથી વિજ્ઞાનના વિષયોનું પછડું વળગાર્યું છે. “વ્યાખ્યા” પૂરી ક્યારે થાય એ “ક્રિટિક” જુદી ગયા હોય એમ અને લાગે છે. અમુક વસ્તુ કે વિષય, અમુક વિષયમાં આવી જાય છે કે નહિ, તેનું ઉદાહરણ સાથે વર્ણન એ એક વ્યાખ્યાનો જાગજાળ જાણ્ય અને એ માધારણ રીતે જોડે “ક્રિટિક” વ્યાખ્યા કરે છે તે આખા પછીજ લખાય છે. આ દૃષ્ટિએ જે “ક્રિટિક” જોડે તોએમની રસમય જાતને “ખાડો વૃદ્ધ” અનુભવ થયો તે કદાચ મિથ લાગશે.

રા. રમણભાઈના ઘણા વિચારો “મૌકિતિક” સનાન છે, પણ ચૂંથણીના અભાવને લીધે એમાં સત્ત જોગ્ય.ઈ સહયું નથી. એવો ક્રિટિકનો અભિપ્રાય છે. એના દારણ દર્શનવાની અજ્ઞમ સમખતા એમની નીચામાં છે, પણ એ ક.રણો સત્ય છે કે નહિ અને હેય તો કેટલે અંશે, એનો જવાબ રા. રમણભાઈને આપી શકે એમ છે, તેથી એ મિથે વિવાદ નિર્ણય છે. કવિવર કાગિદાસના વી મ.ની મતિ “ક્રિટિક” હાથમાં લીધી, તેથી તેમને પણ વાચક ધન્યવાદ આપશે, એમ માગે તો અભિપ્રાય છે. જતાં એક વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. જે “જુદા મૌકિતિક” હેય તો તેનું કમચાર દર્શન “ક્રિટિક” વી રીતે કરી શકવા એ નવાઈ નેવું છે. “વ્યાખ્યા” નું પણ ખંડા પહેલું જુદા અર્થિત રીતે લેખક પોતેજ પાડ્યું.” હોય તો એ સરજુદાગી નહિ ?

રા. રમણભાઈની “સુષ્કતા અને અતિચાલીખતા સહશે.”

“Lycodermatosis” એટલે શું ?

સાહિત્યની વ્યાખ્યા સાહિત્યપરિવર્તનો પંદર વર્ષ પછી પણ આપી શકાય, એ તો “ક્રિટિક” પોતે પણ કહે છે. ત્યારે અતિસાંસ્કૃતિક બંધ અથવા શુદ્ધ સંપ્રદાઈમાં, તેમજ શક્ત કટલાક પાંડિતોના સમજ સહે એવી વ્યાખ્યા કરી હોય તોજ ગણાય. હવે એમના લેખમાં કયા રસિક જનને હાસ્યનો અનુભવ દેખાયો નથી ?

“આંકની ચોપડીઓ” સાહિત્યના વિષયમાં જ આવે એ શું હાસ્યરસનો આભિર્ભાવ નથી ? ૧ જુના વખતના પાંચિય યુદ્ધને “સાંભારી”નું નામ આપનાર હાસ્યરસની યેરણા નહિ તો પીળું શું ?

એક મહત્વા પછી આવતો લગભગ આખો શક્ત હાસ્યરસથી ઇલકાય છે. એ શું શુદ્ધતા છે. જરૂરતા છે, પાંચિય પ્રદર્શન ? જગતના નુના જેવી “Law-giver” ની દૃષ્ટિ એને કાઢથી કહી શકાશે ? “Law-giver” તો ધણેજ ગંભીર અભિમાનથી છલ ટોલે હોય. તેનામાં આપી અભ્ય રીતે હાસ્ય જગતની શક્તિ ક્યાંથી હોય. શા. નરસિંહરાવના કાઠપણ આવ્યા..... Technical, સાંસ્કૃતિક વિષયોનું વિવેચન નોંધશું.

૨. તો સમજાશે કે ‘અતિસાંસ્કૃતિકતા’ કેટલે શું. હું એમ નથી કહેતો કે એ હોય છે. લેખકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજાવવાનો હોય એવી શૈલ વાપરવાની જરૂર પડે છે અને રસ હંમેશા ન જગવાય. હું તો ખાસ હું કે આ આક્ષેપોમાંથી તો શા. રમણભાઈ “મુખ્યાંશ” નહિ પણ “સર્વાંશ” સુકત છે. “ઉછળતું અને કુદતું” વગેરે શબ્દ બંધના ક્રિટિકને ગમી ગઈ હોય એમ લાગે છે. તે એની શુદ્ધતાને લીધે કે પાંચિયને લીધે ? કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે કેટલેક દેશો જે લેખ જગતને તેની સમસ્ત ઝાંખી અસર (total effect) હંમેશાં સારી થતી નથી. પણ મને તો લાગે છે કે પાંચ્યા પછી આખા લેખની સારીજ અસર થાય છે. છેલ્લો તમામ સાહિત્યલેખમાં એનો રસો પરિપાક થયો નથી તે સંયોગ રીતે દર્શાવવા યોગ્ય છુટા છુટા નાના નાના ફકરાઓમાં આ લેખાયો છે.

૩. સાહિત્યની વ્યાખ્યા ઉપર વિવેચન કરતાં શા. રમણભાઈની વ્યાખ્યા “ક્રિટિક” ને હુમ્મણી, સંકટી ને એકસાથે લાગે છે. કમ્પાઝ ટીકાકાર “સ્ટેટ્સમન” શબ્દ સ્વસ્વીકૃત જ હોવા નોંધએ. કારણ કે એમની વ્યાખ્યા પણ હુમ્મણી જ “ક્રિટિક” ને લાગશે. પણ આ વ્યક્તિસ્થાન-અના વસ્તાનામાં કાંઈ મહાન લેખકે આમ કહ્યું, માટે ખરું એવું કોઈ સ્વીકારશે નહિ. ગમે તેવો લેખક હોય તોપણ તેની દીકા બેપડક થશે, છતાં કોઈપણ દીકા નિર્જળ કારણ વાળો ન હોવી નોંધએ. તેથી આ દીકા યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે કારણ સહિત તપાસીએ. “ક્રિટિક” ની લખવાની રીત તો ખરેખર “ક્રિટિકલ” સમજના લાગે છે. એમના આક્ષેપ સમજ રીતે દર્શાવવા છે. રસનો તો જાણે “બધો બધો થાય” કાંઈક લેખક આને માટે લખે, છતાં વિચારો યોગ્ય છે કે નહિ તે અદિ નેવાનું છે.

આ આપતમાં પ્રથમ માત્ર સંખ્યા નોંધએ કે વ્યાખ્યામાં સંયોગતાનો મુખ્ય ગુણ હોવો નોંધએ. અતિ સંકુચિત કે અતિ વિસ્તૃત પણ રસમય વ્યાખ્યાને હવે કાંઈ વ્યાખ્યા કહેશે નહિ. શા. રમણભાઈની વ્યાખ્યા એકપણ લાગી છે અને “ક્રિટિક” પોતાની વ્યાખ્યા મૂકી છે. વ્યાખ્યા નાનાં નામોથી મહાકાં છે. હવે એ તો દેખીતું છે કે જ્યાં વાંચનાર શુદ્ધો મળતે સાહિત્યની

એક વ્યાખ્યા “ક્રિટિક” કદી છે. પ્રથમ તો તે મોહક લાગે છે પણ જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તો જુદું જ લાગે છે સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં સાહિત્યને બદલે “ક્રિટિક” શબ્દ વપરાયે તો પણ બંધ બેસતું જ આવડે “કવિતા” એટલે “સૌન્દર્યપૂર્ણ”, કવિતા એટલે સત્યશોધન; કવિતા એટલે માનવીના આજ વગીના હાર્દ શોકની ઉરકથા, કવિતા એટલે હનિમ્મના આશાચિત્ર આત્મેષ્વરના અન્તર્દષ્ટિ વગેરે. ત્યાં જુ “કવિતા” અને ‘સાહિત્ય’ એ સમજાવે એક જ અર્થ. રસની રસમા સત્યનો છોડ દગ ચક્રો નથી પતકાઈ જાય છે.

વિદ્યાસ, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રના કટલાક પુસ્તકોને સાહિત્યના મુકાવ છે. સાહિત્યની આ વ્યાખ્યાથી એ બહાર જાય છે રા મહામા એ તેને બદલે “શિષ્ટ” શબ્દ વાપર્યો જેમાં એ આવી જાય છે. આવો “મર્સપર્સી” શબ્દ વાપર્યો તે “ક્રિટિક” ને એકપક્ષી લાગ્યો? એ શબ્દમાજ લેખકની મહત્તા અને વ્યાખ્યાની સેવા. જગ્યા આ છે “સરુન્નીય” અને Paradies Lost વગેરે. . . પુનઃપ્રાપ્તિ મ ગિષ ન કહેવાય. એ જાન ખરી, પણ શિષ્ટ નથી એમ પણ નજર કહેવાય, મ ગને પુનઃપ્રાપ્તિ મ રસમા આવી જાય છે “સાહિત્ય” એટલે નિમ્ન શબ્દ છે, કે દરેક સાહિત્યના પુસ્તકમાં મર્સપર્સી નક્કિ નથી નિશાનના ચિત્રોની અમુક જાનની ચર્ચા “સાહિત્ય” કહેવાય, જા એ “સર્સપર્સી” નથી “સર્સપર્સી” હોય કે ન હોય તો પણ એ “શિષ્ટ” તો હોય જ નોંધાયે

“ક્રિટિક”ને એટલે પાઠિત્યપર નિરુક્તિ જણાય છે, તેટલે જ રા મહામાઈના ભાવજીમાં દેખાય છે. “શિષ્ટનાં આગ્રહ પાઠિત્યના દર્શન માટેના આગ્રહ છે એ જૂન છે” પણ “તેથી શિષ્ટતા માટેના આગ્રહમાં જુદા પાઠિત્ય માટેના આગ્રહ લેવામાં રહેતો નથી” આના ચાકમા સમજો લાગ્યા છતાં રા રમણભાઈ સાહિત્યના આચાર્ય પોતાને જાણે છે અને તેથી નિકાની મર્સપર્સી એમનામાં, આવો આલેખ મટે એ અથોર્મ છે? કાંઈ પણ રીતકારે ન્યાયરૂપિ તો ગણી નોંધાયે અને મને લાગે છે કે કયા તો “ક્રિટિક” રા. મહામાઈના આ કદગ વાચકાતુ બની જાય છે, કે કયા તો આ આને ન્યાયરૂપિ ગણવી રકયા નથી.

અતિ પાઠિત્યની વેદાહારી રા મહામાઈએ પણ ગીકારી નવી, એ આ ઉપરથી જુદું દેખાય છે. પણ વર્ડસ્વર્થે રોક્ષીય આદ્ય લેખકોનું અધ્યયન કરું નહોતું, એ તાર્કિક મય નથી. ગેમ્બીયરો માટે કહેવાય છે કે ‘He knew little Latin’ વગેરે પણ એના કટલાક નાટકો મુજ ઉદાહરણની વાતોમાં તથા સાના લેખકોમાંથી નીકળે છે એમ પણ રીકારો માને છે તે એનું જાન નહિ તો ખીજુ જુ? વર્ડસ્વર્થે “Lyrical Ballads”ની પ્રગાવના લખના ફ્રાન્સિસ વગેરે મહાકવિ જાન મનાવે છે જો કે એ લેખક પા એનો નિરુક્તિ હતો આદ્ય લેખકોના પરિચય વિશે વર્ડસ્વર્થેના તેમજ સર જોશુઆ રેનો’મનો જો અભિપ્રાય છે તે નીચેના રકગ પછી જણાશે

An accurate taste in poetry, and in all other arts, as Sir Joshua Reynolds has observed, is an acquired talent which can only be produced by thought and a long continued intercourse with the best models of composition

(Preface to the Lyrical Ballads)

“કવિતા વગેરે કળામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્સહાન વિચારથી અને મહાન લેખકોની કવિતા સાથે સારા પ્રતિયક્ષીન મેળવી શકાય છે, તે શકિત... સર્વથા નેત્રગિહ નથી.” આવી રીતે લેખકને વિદ્વાની જરૂર નથીજ એમ એકદમ તો કહી નહિજ શકાય. એ વાત સત્ય છે કે કલ્પનાની પરમાવશ્યકતા છે. પણ કલ્પનાનેજ મદદ કરનાર આ કિટિકના ઉપક્રમયુક્ત “પાંડેય.” છે. કલ્પના ઉર્મિ વગેરેની જરૂર ના. રમણભાઈ..... સરીકારે છે. “તેની શુદ્ધિ, શક્તિમાં અથવા તેની ભાવોર્મિમાં મત હોયું નોંધ્યો, કવિએ બીજાઓના વિચારોના ગાંધી નહિ પણ સ્વયંનું હેવાં નોંધ્યો. કવિએ, બીજાઓના વિચારોના ગાંધી નહિ પણ સ્વયંનું ઉર્મિથી પ્રેરાઈને કાવ્ય રચનામાં પ્રવૃત થાય છે.” પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખકને બંનેની આવશ્યકતા છે, એટલું જ ના. રમણભાઈનું કહેવું છે. પાંડેયને આંતરે ઉર્મિને “તેમજ” કાવ્યથી સમાન પદ આપ્યું એ માની શકાય એવું નથી.

આમ કલ્પનાના નિરૂપણ આત્મપ્રભાવવાળા મણિવેશ લેખકોમાં ના. નકારાવાહ અંતે ના. દનવાલાસને ગણ્યા છે. એ બંને શુભરાતનાજ છે. આપણને છે. એટલે આપણી પૂર્ણ શુદ્ધિ એમને માટે જ છે. છતાં એમને વ્યાસ વગેરેની સમાન કક્ષામાં મૂકનારને ભાગ્યેજ કોઈ સંમત થશે. પૂર્ણ શુદ્ધિની જરૂર છે, પણ વિવેક શુદ્ધિની આ જમાનામાં વધારે જરૂર છે.

બીજા ખડોની સમીક્ષા કરવાની છદ્ધા ન થઈ અને ખાસ જરૂર પણ નથી. મંદત્વના પ્રિયો પ્રથમ ખડોમાં મુખ્યત્વે કરીને આવે છે તેથી અટલાજ વિભાગની સમીક્ષા કરી છે.

છેવટે એટલું જ કહેવાનું કે ના. રમણભાઈના ભૌતિકકોગમાં સત્ત્વ હોય કે ન હોય, પણ કિટિકના ભૌતિકકોમાં તો છેજ. તેથી એ દાવો હું કરી શકું એમ નથી અને એવો દાવો કરવાનો વિચાર પણ નહિહોતોજ.

H.

(ખ) કિટિકનો અત્યુત્તર. *

સૌથી પહેલાં તો, જે જ્ઞાનન્યયાસ નિર્વિકારી શક્તિથી, ફક્ત સત્યને જ શોધવા અને દર્શાવવાને ‘H.’ એઓએ સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે, તેને માટે તેઓ મહાત્મ ‘આત્માનુકૂળ અભિનંદન સીકારો’ એવી આશ્વાસ છે. મહાત્મા સત્યપ્રીતમાં અને એવી શક્તિ રીતે જરૂરી સમીક્ષા વિશે જે આશ્વાસો મળ્યા અને પ્રભાવરહિત મિત્રોમાં જે સંભળ્યો છે તેવું કાંઈ ‘H.’ ના લેખમાં નથી. એ વાતને પ્રિયે આનંદ થાય છે. મારા લેખમાં જે કાંઈ પણ યોગ્યતા સાફ જણાયું તે વિદાર દિવસે સીકારોને અને બધાં મતભેદ હોય ત્યાં આવેશથી દોરાવાને બદલે સહૃદયતાથી છતાં સામિતિથી પાતાનું કથન કરવાની પ્રયત્નસિદ્ધ રીતિ અદલું કરીને ‘H.’ એમણે એક અનુકરણીય માળતો બેસાડ્યો છે, એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. આ વાતની દીકાનો ઉત્તર આપવો એ પણ મળ્યા વિશે હજી મદારો મત તેમનાથી બિન્ન જ હોવા છતાં, એક માન છે.

જે એને વિશે લખ્યું હોય તે મનુષ્યની છદ્ધા ગણ્યા વિના ‘રા.’ વગેરે મૂકી દેવું નહિ. અને જાણ્યા પછી મૂકી દેવું એ સારું, એવો માર્ગ અભિપ્રાય છે. તેથી “ના. રમણભાઈ” અને ફક્ત “કિટિક” લખ્યું છે. આસા છે કે ના. કિટિક ને આ અપનાવ રૂપ નહિ લાગે.

‘H.’ એમનો લેખ ‘કિટિક’ પર ચોક્કસાક્ષાં તેમણે આપેલો ઉત્તર ‘H.’ ના લેખની સામે જ મદદ કરીએ છીએ. — અભિપ્રતિ.

વિષય હાથ ધર્યા પહેલાં એક 'સુલાસાની' જરૂર છે. મહારી વિરહની 'H' ની સીકાઓમાંથી પ્રવાહના ઉત્તર તો, આવી બાબતમાં ધક્કીવાર અને છે તેમ, મહારા મૂળ લેખોમાંથી જ મળી જાય છે; તેથી, તેવે અર્થે મહારા અસહ્ય સમ્પ્રદાનો ઉલ્લેખ કરીને જ હું આરંભ્યો છું, અને જે સ્થળે કંઈ નવું દેખાડવાની કે સ્ક્રમજનવવાની અગત્ય લાગી છે ત્યાં પ્રશ્નની વિચારી ચર્ચા કરી છે.

૧. વ્યાખ્યાનનાં આરંભવચન વિષે:

આ બાબતમાં 'H.' મહારા ક્યનતો મુલો સ્ક્રમજન્ય નથી. મહારો વાંધો આરંભવાક્યના પ્રકાર સંબંધે હતો, તેના ઉદ્દેશ સંબંધે નહિ. મહારો પ્રશ્ન કરીને અહિં ઉતારે છે: "નવ્ય સાહિત્ય પરત્વે જ વિચાર કરવાની શરૂઆત થતી હોય ત્યાં આવા સૂક્ષ્મ અને ધરડીઆ (conventional) વાલગરી તે સરમાન કરવી તે કેટલું અત્યુક્તિ લાગે છે? સાહિત્ય literature એ શબ્દના વિચાર માનવી લે સ્થિતિ, કલ્પનાસાધર્મ અને પ્રેરણાભાવના અમૃતવાણુ વાય છે તેની લક્ષરી સરખી મેં આવાં ચીને મહારા આરંભવચનથી અનુભવાય છે?" હવે આ પ્રશ્નોથી એક ગેરમમજ થવાનો સંભાર છે—એક મિત્રના મનમાં તે થયાનું પણ મહારી જાણમાં છે. સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાનનો આરંભ આરંભરી અને મહારા, સ્ટેન્બરિયા શબ્દોથી આજ યથો બોધએ એથી માગતી હું કહું છું—આ હોય મહારે માથે, પ્રકાશો છે. 'H' પોતે પશુ કદાચ તે હોય મહારે માથે મૂકવ. તૈયાર થશે. પરંતુ આ બાબતમાં મહારા મૂળ શબ્દો બરાબર—વાંચવાથી સંકા નિવારી શકાશે: "પ્રાન્તના સાહિત્યનેતાઓ જ્યારે પ્રાન્તના સાહિત્યસંદેશક તરીકે.....વધારે વધારે પ્રામુખ્ય અને પ્રોત્સાહન પ્રમત્યાં લેખે, એ કથનમાં મહેં મોકલ્યું સરખું છે કે, શુદ્ધર પ્રજા 'નવરંગ' પ્રમાત વરવા' તત્પર છે અને નવચુલ્લે અનુરૂપ એવું અપર્ક સાહિત્ય પણ આપણા પ્રાન્તમાં જલવવા લાગ્યું છે તેવા સમયમાં સક્રમ સાહિત્યની આભાગ્ય કલ્પનાને ઉદીપિત કરવાને બદલે કંઈન કરે ને કરમારે તેવા વચનો સર્વાનો દાનિદર નહિ તો નિષ્પ્રોગી તો છે જ. અને તે કાર્મ માટે કોઈ જનના આરંભરની આગશક્તિ નથી (સાચા સાહિત્યપ્રેમી આરંભરને તો સદા સર્વદા વળર્થ ગણ્યો છે); તેમજ તે રીત જાલજ કરવાથી 'કાલાવલ' કે 'બજાતગાદ' જા જરો એવો ભિખ્યા ભય રાખવાનું પણ કારણ નથી. જે જરૂર છે તે દક્ષત વિચાર અને નેવક દર્શનશક્તિની છે. વર્તમાનના ઉત્સાહને બિચ્ચની કાર્યસાધના માટે કેમ ઉપયોગમાં લેવો તે સમજીને સમજાવવાની સાહિત્યનેતાઓની જરૂર છે. તે પૂરેપૂરી અદા કરવા માટે મર્વ વર્ગ સાથે—અને વિશેષ કરીને સ્વકર્મગર્ અને તેમના દ્વિગામી અભિવાય માથે—અવિરત અને સમમાવશીન મંપર્કમાં રહેવાની જરૂર છે. નેવે સંપર્ક હોય અને તેની દર્શન શક્તિને ખીલવા દીધી હોય તો, અનેકઅંશાન્વિત અભ્યાસશુદ્ધિની હિમશીતલતા અને ચૈતન્યદીનતાને આરંભવાક્યમાં તો અવકાશ ન જ હોઈ શક. શુદ્ધતાની શુભ, શુદ્ધરતાના નવસાહિત્યનો સર્જક છે; અને શુદ્ધતાના પ્રાદ સાહિત્યપ્રેમી તે સાહિત્યના વિવિધ રીત પ્રેરક ન મર્ક થશે, પોતાના પહેલા જ બોલથી સાહિત્યપ્રેમી સંજનોનાં હૃદયને વસાન કરી શકે, અને તે સ્થળે સત્વરીન કે અપસાર વાક્યોથી જ કલિતકવ્યતા માને તો તેની કાલાતીન પદ્ધતિ સાહિત્યના ઉદ્દેશ માટે કેટલીક ઉપયોગી છે તેના નિર્ધુષ્ટ કામ 'H' અને તેમના સરખા અન્ય સાહિત્યપ્રેમીઓને જ હું સોંપીશ.

૨. રસબદ્ધતાની શૈલીના પ્રશ્ન

આ વિષયનાં મહારાં કથન અસંબદ્ધતાવાળાં (in-consistent) છે. એમ 'H.' ને લાગ્યું છે; અને હું પણ કહું છું કે સંબોધને તેમના પૂર્વાપર સંબંધમાંથી તોડી કઢાડીને પાત કરીએ તો અસંબદ્ધતાનો દોષ મહારાં વચનોમાં છે જ. આરંભની અતિ શુદ્ધતાવાળી વાણીના સંબંધમાં જ મેં કહ્યું છે કે ત્યાં “વધારે વધારે પ્રાપ્ત્ય અને પ્રેત્સાદન, પ્રમટ્તનાં જોડાએ.” આરંભ વાક્યો આરંભ વાક્યો તરીકે અત્યંત “નિર્જળ અને રસહીન” છે. એમ મહારી માન્યતા મેં દર્શાવી છે. આ કથન, સમસ્ત વ્યાખ્યાનમાં જે અમુક પ્રકારનું ગોરવગાંભીરન્ય સામર્થ્ય છે, તેના સ્વીકારની સાથે અથડામણમાં નહિ આવે. રસજન્ય પ્રાપ્ત્ય અને પ્રેત્સાદન, ગાંભીર્યજન્ય સામર્થ્યથી જુદીજ વસ્તુ છે. ‘પ્રેત્’ Active છે, ‘બીજુ’ Passive છે. ‘પ્રેત્’ યત્નશીલ હોવા ઉપરાંત યત્નપ્રેરક છે; ‘બીજુ’ પોતે યત્નશીલ હોવા છતાં બીજાના યત્નને વેગવન્ત કરવાને બદલે મન્દ બનાવે છે. અને તેથી, વેગ અને મન્દતા વચ્ચેનાં તફાવત ન હોય તોજ મહારા સંબોધમાં અસંબદ્ધતા છે.

‘H.’ કહે છે; “જો સામર્થ્યવાન સરળતામાં ‘આકર્ષણશક્તિ કે મોહકતા નથી’ તો કંઈ શૈલીમાં તે છે તે ‘દિરિકે’ જણાવ્યું નથી.” લેખને બેદરકારીથી વાંચવાનું આ પરિણામ છે; મહારી સમીક્ષાના સંસ્પર્શમાં પાનાની છેલ્લી અર્ધી લીટી તથા અંતર્યામીની પહેલી ત્રણ લીટી ધ્યાનથી વાંચવાનું સાદું, ‘H.’ માથે લઈ શકશે તો પોતાના આ વિચિત્ર મનનું ખંડન તેઓ પોતાને જ હાથે કરી શકશે.

“ગંભીર વિષયોની ચર્ચા કરવા યોગ્ય ગંભીર શૈલી”માં જે કંઈ શક્તિ હોય છે તેને ‘આકર્ષણ શક્તિ’ તરીકે ઓળખાવવામાં ‘H.’ સાહિત્યવિષયોનું પોતાનું કાંઈ અત્યંત પ્રસિદ્ધ કરે છે અને જનસંબોધના પોતાના અભ્યાસની ખામી પ્રકટ કરે છે. “આકર્ષણ” શબ્દને પાતર્થ્ય, પ્રેરકપ્રખર પ્રવૃત્તિના કથનાનુસાર, “પોતા તરફ ખેંચવું” કે જે. ત.ય. ગંભીર લેખો તેમ ગંભીર પુસ્તકો પણ, બીજા મનુષ્યોને પોતાની તરફ ખેંચવાને બદલે, પોતાની પરમ ગંભીર પુસ્તક મુખમુદાની સાદાપ્યથી તેમને દૂરનાં દૂર જ રાખે છે એ મહારો અનુભવ છે અને ‘H.’ નો પત્તો હોયો જોઈએ (સિત્તપ કે જે, સોનેત ગંભીરતાપૂર્વક સંબોધના એક સારવન્ત સંખ્ય હોયો) જ્યાં ક્ષેત્રિક હોય, સર્ગશક્તિ ઉમરાઈ જતી હોય, સાહિત્યરસ તોણી જોખીને લોકજનને આપવાને બદલે તે રસદાન ઉદાર દિશે યતાં હોય ત્યાં જ સાચી અને સમગ્ર આકર્ષણશક્તિ સંભવે; ‘H.’ જેવા વિવેક શુદ્ધિયુક્ત પુરુષને મુખેથી મૂર્તિપૂર્વક કહેવાવાનું જોખમ કરી એક વાર વોરીને પણ, આ પ્રકારની આકર્ષણશક્તિવાળી રૂનિઓના લેખકો તરીકે ન્દાનાજ્ઞાન અને કનેગાજ્ઞાન મુનશીનાં નામો સરવું છું. “શુદ્ધતાનો નાથ”ના ઉપાદેશમાં નરસિંહરાવ જેવા ગાંભીર્યના પરમપૂર્વક પણ પોતાનું નિત્યનું સમનેક્ષન સાચવવાને અશક્ત નીવડ્યા છે તે ધરના આ અદ્યુત આકર્ષણ શક્તિની અન્યતા વિશે સાક્ષી પૂરશે.

૩. અનિશાસ્ત્રીયતા:

આ બાજતમાં વ્યાખ્યાનરૂપરૂપે જવાબ કરતાં ‘H.’ તેમના દારપરસનાં એ તણ દયાંત આપે છે અને વક્તાની મનમોહક શૈલી અદ્યુત કરીને મદને પૂછે છે: “એ શું શુદ્ધતા છે, જડતા છે, પાંડિત્ય પ્રદર્શન છે?”

‘હેયુ’ તો એ કે હાસ્યરસ છે તે સ્વીકારવાને ‘મહે’-રહેજ પણ આંચકો ખાધો નથી. આનોઈકાલી સાથે રમણુચેલી સરખાવતાં, “નર્મહાસ્યની છાંટવાણું” રમણુભાઈનું મત છે—એમ ‘મહે’ એકાગ્રું કહ્યું છે. વળી, ‘વ્યાખ્યાનની ચૈતન્યકીનતા’ એ વિભાગમાં “તેમનો હાસ્યરસ તેમ જ હાસ્યરસ આગળના જોમથી કુછળને નથી” એ ‘ખેલજનક ઘટના’ વિશે ક્ષેપ છે હેમાં, ‘આગળના જોમથી કુછળનો નથી’ એ પદ પર ‘H’ યું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. આ બંને દૃષ્ટાંતોમાં તથા મહારા લેખના બીજા ભાગોમાં પણ, અમુક વસ્તુઓની ઉણપ છે એમ ‘મહે’ કહ્યું છે: સર્વથા અમાવ છે એવો અર્થ કોઈ જગ્યાએ, પરિતો દહે તેમ, ‘હિદિય’ થતો નથી. અપૂર્ણતાઓ પરવાને વ્યાખ્યા-નકાર સમર્થ હતા છતાં જૂઠાં જૂઠાં કારણથી (કે જે મહારા મૂળ લેખમાં ઘણી સ્પષ્ટતાથી દર્શાવાયાં છે) તે પરવામાં તેઓ નિષ્કળ નીવડ્યા છે એટલો જ મહાન કથનનો ભાગ્ય છે.

ઉપર જિતારેલા ‘H’ના વક્રત્વવન્તા પ્રથ વિશે કહેવાનું કે, વ્યાખ્યાનમાં બહુ ભાગે એક બાતની ‘શુષ્કતા’ હોવાનું ‘મહે’ કહ્યું છે. તથા, રમણુભાઈ પર ‘જરૂર’ કે ‘પાંડિત્યપ્રદર્શનનો દાવ’ ‘મહે’ આ જગ્યામાં તો દલી પણ મૂકવાનું મહેને સાંભળું નથી. મહારી સમીક્ષામાંથી તે નહિ જડે; સમીક્ષાના સમીક્ષકની જાડી શોષક ‘યુલિયુજ’ તે પરિણામ છે.

૪ લેખકોને વિદ્વત્તાની આવશ્યકતા.

આ વિષયની સર્ગ શરૂ કરતા ‘II.’ કહે છે: “મિટિકને ગંદતા પાડિત્ય પર નિરુદ્ધાર જગ્યાય છે તેટલો જ રા. રમણુભાઈના ભાવગુમા દેખાવ છે.” મહેને પાંડિત્ય (learning) પર નિરુદ્ધાર નથી. અતિપાંડિત્ય (pedantry) પર છે; અને રમણુભાઈને તો પાંડિત્ય પર નિરુદ્ધાર હોય તો “કવિના અને સાહિત્ય” એ પુત્રક લખાયું છે એથી જૂદી જ ગીતે લખાત. ‘II.’ જે કહેવા માંગે છે તે તેમજ વ્યાખ્યાનમાંથી આપેલા ફૂંકા કિનારાઓથી વગરે જગ્યા થાય છે. ‘પાંડિત્યનું દર્શન’ અને ‘વૃદ્ધા પાંડિત્ય’ જે બંને નર રમણુભાઈને તેમ મહેને પણ અત્યંત આગળો છે: ‘II.’ ને પણ દરે જગ્યાએ વાંધો દને તે, સર્ગશક્તિથી નવીન સાહિત્ય જગ્યાદન કરનાર સાહિત્યકારમાં પણ નિહતા હોયી જ નોંઠે, ‘પ્રથમતા કવિઓનાં દાવેનો પડિયય’ હોવો જ નોંઠે—એવા રમણુભાઈના મિથ્યા દુરામદ વિશે હને; અને વડિયયમાંથી ‘II.’ એટલે આપેલા અવનરણ છતાં મહારા અભિમાય જડી રહેતો નથી. તે અવનરણમાં વડિયય અને સર જોડુઆ અને મનામહના ભાગ થયા છે. ‘only’ અને ‘જરૂર’ એ જગ્યાદર્શક શબ્દો ઘણી વાર બેદરકારીથી વપરાય છે તેમ અરિ’ પણ થયું છે. સર્વોત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ સાથેના પરિચય વિના જો ‘હિદિય રસગાન’ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ ન હોય તો રસગાન પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ નથી. હિદિયગાન વાગ્યાં-વ્યોમાંથી શેરખીઅરને પોતાનાં નાટકો માટે જકત સામગ્રી મળી; અને સામગ્રી મેળવવા પૂરતું વાચન નીત સાહિત્યના સ્પષ્ટાને પણ અપરિચાલ્ય છે તે સ્વીકારવાની છું ના પાડેતા નથી. પરંતુ, ‘વિદ્યા’ અને ‘વિગાળ વાચન’ એ જૂદી જૂદી વસ્તુઓ છે. જે અર્થમાં આપણે ‘વિદ્યા’ ‘સ્કોલર’ એ શબ્દો વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં શેરખીઅર કે વડિયય એ બેમાંથી એકે ‘વિદ્યા’ નોંઠેતા; અને તે રૂઢ અર્થ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામ અને “વોર્ડ ઇલિઅટ” મહા વિદ્વાનો હતા તેથી જ તેમની કૃતિઓમાં કેટલાક નવલકથા માટે અનિય એવા અંગો પ્રવિષ્ટ થયા છે. આ પછી મમતને કે ધમ્મીજડી વાર, મહારા

૨. “હાલની ધીજી બાબુ”

નવનવાં સંહારકે શસ્ત્રાસ્ત્રો શોધવાનું કામ ગંઈ હાલંઈ વળતે વિજ્ઞાને કેયું હતું, અને ઉપર પ્રમાણે હજી પણ કયેં બચ છે; પરંતુ, વિજ્ઞાનને હાથે વિધાયક (constructive) કાર્ય પણ ઘણું થઈ શકે એમ છે એ સર્વ વિદિત છે. શસ્ત્રાસ્ત્રથી પહેલા ઘા ફૂગવવાની ઔપધિઓ પણ વિજ્ઞાને જ શોધી આપી છે. વળી, આવતા જમાનામાં તે ઘણુંક સંરક્ષક અને અત્યંત ઉપયોગી કાર્ય કરશે એવો પાકો સંભવ છે. “ધ હોપ્સ ઓફ સાયન્સ” નામના લેખમાં આવા કાર્યના કેટલાક પ્રકાર આપવામાં ‘ધ રેપેક્ટેટર’ જણાવે છે કે.

નેપોલિયોનનિઃ વિશ્વે પછી તુરંત જેમ વરાજશક્તિના શોધ થઈ હતી તેવી કોઈક નવી અને અપૂર્વ શક્તિનો શોધ હવે થોડાજ વખતમાં, હાલના વિશ્વક્રમદાવિશ્વક પૂરા થશે કે તુરંત. વિજ્ઞાન કરી શકશે એમ પ્રો. સ્પ્રિંગે જેવો આદ્ય પૈજાનિઃ બની છે. ‘રેડિઓ-એક્ટિવિટી’ ના નવા કોષ્ઠો જનાળુ છે તે પ્રમાણે, નવી શક્તિ, કોલસા, કાકડું, પાણી, દરવાદિ પદાર્થોનાં અણુઓમાં મળેલી છે; અને એવી ગણુરી થઈ છે કે, રેડિઅમની સાધારણથી જેટલી આણુશક્તિ એક પૌંડ કોલસામાંથી છૂટી પાડીને મેળવી શકાશે તેટલી શક્તિના વાપરવાથી, હાલ ૧૫૦ ટન (૩૩૬૦૦૦ પૌંડ) કોલસો જાળવાથી જે કામ થઈ શકે છે તે થઈ શકશે. આવી રીતે આણુશક્તિને છૂટી પાડવાનાં સાધન હજી શોધાયાં નથી; અને આટલું જાણીયું તે પણ, કોઈ કોઈ વાર તે પદાર્થો રેડિઅમના સમાગમમાં આગવાથી તેવાં વિષુદ્ધઓ આપ મેળે છૂટાં પડવાને કીધે જ. વળી, હાલ તો તે શક્તિ બૃહી પાડવાના કામ માં રેડિઅમ જેવી વિરક્ત અને અતિ મહત્ત્વાન વસ્તુનો દુરથી ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ વહેલી મેરી તે શોધ સહેલી થવાની અને આપણને યંત્રો સજાવવામાં ઘણી સરળતા થવાની એ ચોક્કસ છે.

નવા યુગની નવી શોધોમાં આ પણ ગણવી શકાય: કક્ષાના ૧૨૦ માઈલની ઝડપે ફોટી પીગળીક દ્રેનો; જેની પર ઘણાં વગ્ગનચાળી માલ ગાડીઓ સ્કેન્ડરી અને ખૂબ ઝડપથી ફોટી શકે તેવા, અને આખા મુરખનાં શહેરોને એકેક સાથે જેડી છઈ શકે તેવા કાચની કે રમરની જનાવરના વિશાળ ધારી રસ્તાઓ; પાણી નીચે ચાલનારી ખેડોરી ખેડોરી આગમોરા; અને વાયુયાનકલાનો વિશેષ વિદાસ. જેને પરિણામે દિગ્વંદ્યથી એક જ દિવસમાં અમેરિકા જવાય, તથા લંડન ને સિડનિ (ઓસ્ટ્રેલિયા) વચ્ચેનું અંતર, જેટલા વખતમાં હમણાં લંડન ને એરિન્ગટો વચ્ચેનું અંતર કાળી સદાય છે, તેટલા વખતમાં કાળી સદાય.

અટકાવી શકાય તેવા સર્વ રેલોને-એમ્કે, લખરોગને-નાખુદ કરીને શારીરિક દુર્ગંથના મારગનો અત્યંત આજ્ઞવાયું પણ વિકસિત પિવાની સદાચવાથી પીરે પીરે જતી શકશે.

માર્ક્સ (અંગ્રજશબ્દ)માં વસતિ છે કે નહિ, અને આપણે વાપરેલથી જેડની સાથે સન્દેશ ચલાવી શકીએ કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ વિજ્ઞાન હવે ઉકેલશે. પ્રો. લોપેસ અને તેના સાથીઓની ફોટોથી આપણને માનવાનું કરવું છે કે માર્ક્સની પિચનપદાર્થ નંદરપદનિને ગણિયાને જના ત્યાંની વાગાળી-સમૂહીના ધંસાઓ પણ આજવાથી વેળાં સદાય એમ છે.

ત્રી, આઈન્સ્ટાઇનના “ ચતુર્થ પરિમાણ ”—Fourth dimension—ના શોધમાં પણ ધણી ધણી શક્યતાઓ રહેલી છે; અને મૃત મનુષ્યો સાથે આપણે વ્યવહાર ચલાવી શકીએ કે કેમ, એ પ્રશ્નો ઉકેલ પણ ખતે તો કરવાની વિજ્ઞાનને અભિલાષા છે.

૩. લૉર્ડ કિચનર.

આઠ વર્ષમાં લૉર્ડ કિચનરના મિત્ર સર જ્યોર્જ આર્થર તે વિરલ અને આદર્શરૂપ સંન્યાધિપતિની જીવનકથાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, અને ઇંગ્લેન્ડનાં કેમિકે પત્રોએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી તેની સમાલોચના કરી છે. જુનના “ ઇંગ્લિશ રીવ્યુ ”માં ‘માઈક્સ’ સંજ્ઞાથી લેખકે લખેલી તેવી સમાલોચનામાં કિચનરની આદિચમકૃતા વિશે કેટલાક મનનર્થક ઉદગાર છે:

“ મારું સર્વ શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની પેઠે લૉર્ડ કિચનર પણ માનમંગી હતો; સામાન્ય જનોથી દૂર ને દૂર રહેવું તેને ગમતું. કોઈના આવડનની ખામી જુએ તો તે તેનીથી લઈ ચવાયામ તેમ નહોતું. જે પ્રકારનાં મનુષ્યો વિધાતા કોઈક જ વાર ઘટે છે તેથી ને હતો. શ્રેષ્ઠ તેનીથી બીજાનાં ના થ તેને પૂજતા.

“તે પોતે દરજ્જાથી હામ કરતો અને બીજા પામેથી તે જ નિયમે કામ લેતો. તે કુદરત કરનારે જ જન્મ્યો હતો. અને એકાન્ પ્રિય વનો. અસ્વચ્છન વ માની તેના દે જનોની સદા. કુદિ (instinct)ને લીધેજ તે આવી સવેતમ પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યો. અજોનેએ જોઈ કે પોતાને પ્રિય એવા સર્વ શુદ્ધ કિચનરમાં છે; અને તે પો. પણ જાણતો કે અજોનેને માન્ય રીતે અક્ષરોની શ્રુતિ તમો પોતે છે તેથી જ તેઓ પોતાની આટલી મહાદારી કિચનર આંકે છે.

“સૈનિક થવાને જ તે સરજન્યો હતો; જો કે, જે આશ્ચર્યકારક ચોક્કસશક્તિ તેનામાં હોવાનું કહેવાય છે તે તો તેનામાં નહોતી.—આ ગુણકપરથી અનુમાન આપીએ તો જેનામાં એટલી બધી ચોક્કસશક્તિ હોય તેણે પોતાનું પોતાપણું છોડવું પડે; કિચનરથી તે છેલ્લય તેમ નહોતું. તે નો બીજાની ચોક્કસશક્તિ તોડનાર—એક મહાદાર્શનસાન અને આત્મિક તોડનાર—હતો. તેની આ દેવને લીધે અને પૂર્વના દેશોમાં લાખો કામ જાળવતી નીચળ શ્રેણી તેની મોત રાખવાની દેવને લીધે કવેશમાં પણ સંજ્ઞાદારીઓ અને ચોક્કસ આચિના તેના વર્તનમાં પ્રવેશીવાનું કેટલેક અંશે આવી જતું હતું. એ ને એ જ દેવને પ્રતાપે ચોક્કસનદ તેને પોતાના સરદાર તરીકે પૂજતો. અને તેમ થાય નેમા નવાઈ નહિ: ચોક્કસમનના યુગના વીરપૂજન આરે પૂરતો અવકાશ છે.

“ ‘માર્શિયપ્રભાવ’ એ ગ્રન્થમાં જ લૉર્ડ કિચનરનો અંધા ભેદ આવી જાય છે. ‘ઇંગ્લિશમેન’ એ રાજ: લેટે સંકળાયલા સદનો શુદ્ધોતો તે હંમેશાં પ્રતિનિધિ રૂપ હતો. છેક હાડમજાનું મુઠ્ઠી તેનું અંગેજીપણું ‘પદ્મચુ’ હતું એમ કહીએ તો ચાલે; અને તે શુદ્ધ તેની મીમાઓમાં અને અપૂર્ણતાઓમાં પ્રકારનો તેટલો બીજો કયાંય ન પ્રકાશતો. કદાચ, સીધી આકૃતિ, નિર્બંધ અને માનવેન્દ્ર સુખમુદા, સત્ય પ્રેમ, સાદાઈ, નિઃશંકિતપણું, સરભાગ્યપણું, રીતબાનની મીઠાગ, કાર્ય કરવાની ચળવળા ને સમજના: અંગેજીપ્રજ્ઞા આ બધું ને વચગેા તેનામાં મહાન્ શક્તિ હતું.

તેનાં બીજા દેશબંધુઓની માફક તેની મનોચ્છિ સંકેપિત હતી, તો પણ તેને કલ્પનાની બક્ષીસ હતી. મહત્કર્ષો માથે લેતાં તે કદી ય રૂબરૂ નહિ. અને જે કંઈ કરતાં તે સ્વદેશને ખાતર—અને તે કરતાં તે કોઈ વખત નીચ કે નિર્દય કે સ્વાર્થી નથી થયો. આ દારણથી બિટિયા પ્રગ્ન તેને અવગણી શકતી નહિ અને તેની પ્રેરણાઓ ઝીલતી; અને કિંગનરના ખરે મહિમા તો એટલો જ કે તેણે સ્વદેશ માટે જેટલું કર્યું તેથી વધારે કોઈ પણ દેશમંત્ર કરી શકે એમ નથી.

મનન અને વિવેચન.

" Truth, for God's sake, lest men believe a lie. " *

આત્મવિદ્યાસનો અભાવ.

લુભાકની આંખમાં કણાંટક કાલેજ ખુલ્લી મૂકતાં સાર જ્યોર્જ લોહટે વિવાર્થીઓને આ મતલબની શીખામણ આપી હતી: " તમારી શક્તિઓની અનિગણના (over estimate) કરશો મા. તમારી ઉમ્મરના યુવાનો મણી વાર એમ મને છે કે કાલેજ છોડતાં જ તેમનામાં એક પિટ્ટ કે એક ગોખલે જેવું રાત્ર્યદોશન આવી જાય છે. પરંતુ, તે પુરૂષો જે સખત કસોટીઓમાંથી પસાર થયા હતા તે ભોગવ્યા વિના અને તે રીતે મજાના અનુભવ વિના મક્કતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી; ત્યાં તમારી શક્તિની વધુ પડતી કિમ્મત આંકવા કરતાં સનન આખ્યાસમાં અને અનુભવ પ્રાપ્તિમાં લક્ષ્ય પરોવજન. "

નમો અપર્નરેના તે બાપણની ચર્ચા કરતાં " ધી ઇન્ડિઅન એક્સપ્રેસ . સિદ્ધાંતરે " ના વિદ્વાન નંત્રીએ તે મનથી વિરુદ્ધ પડતાં જણાવ્યું હતું કે, " અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો, યુવકોએ અને યુવતીઓએ પોતાની શક્તિની અધ્યયન કરવા કરતાં અતિમથન કરવી એ વધારે સારું છે; કારણ કે, દુનિયાસારીના કટા અનુભવો પછી જ્યારે સ્વચ્છ ઓછી થવાનો વખત આવે ત્યારે, જે પહેલેથી જ પોતાની શક્તિમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને કામ કર્યું હોય તે સદામંજીત ઓછો ધસારો પહોંચે છે. અજ્ઞાન, અનુભવપ્રાપ્તિના અવગણના ન કરાય, પણ કોઈ પણ સાચો કે ઉપયોગી અનુભવ બૂઝો કર્યો વિના નથી મળતો. જેમ નમારું સાંધે વધારે ફેંચ અને બાથ, તેમ સદામંજીત બૂઝે; કદીને અનુભવ મેળવવાનું તમારું સામર્થ્ય પણ વધારે મોટું. " તે અરસામાં સાર નેરાયણ અંદાવકરે પણ આ વિષય ઉઘોડે દતો. વિવાર્થીઓની એક સખા મમલ આસતાં તેમણે કર્યું હતું કે, " હિન્દી વિવાર્થીઓમાં અભિમાન યદુ હોવાનું હંદસાય છે, પણ આરો તો અનુભવ છે કે તેમનામાં આત્મકંઠિતા (diffidence) વધારે છે. "

* નંત્રીકેખા માટે આ નિત્યનો મુદ્દામંત્ર છે. આફ્રિકાની સંક્ષિપ્ત રીતે કોઈક વિસ્તાર રીતે તેના બાબતે આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય: " દેખે જમન અસત્યમાં ધ્રુવો પડે એ બધું સદા કરો, પ્રવર્તે ખાતર સત્ય કહો. "

સ્વામિમાન પરિશ્રમનું અને દશકલિના જ્ઞાનનું કળ હોય તથા સાથે સાથે વિનયનું હોય (હેને તો ઉત્તેજવાની જરૂર છે, ઉત્તેજવાની નહિ.)

જંમને આ વિષયનો વિશાળ કે અંગૂઠા અનુભવ છે તેઓ જાણે છે કે આ તમામ મનમાથી પહેલો અપદર્શ છે અને બીજા બે દીર્ઘદર્શી છે. હિન્દી વિવાચનિ પોતાની શક્તિઓની અપ મણુના છે કે અનિમણુના છે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કર્યો પહેલા એક બીજે પ્રશ્ન-અથવા, એક આખી પ્રશ્નાવલિ-અનુ કરવાની અમને જરૂર જણાય છે: 'પોતામા કાલક પાનુ મકિન છે, અથવા હોઈ શકે, તેનું જ્ઞાન આપણા યુવકોને છે ખર? મનુષ્યને માત્ર એક 'પામર પાણી' તરીકે જોખા-ખાવનાર તેમની આપણી ધર્મભાવનાએ તેમના પારખને હામી નાખ્યું નથી? જે સમાજની મધ્યમા તેમને રહેવાનું છે તે સમાજના કર્પનાકીન નામકોએ યુવાનોના સત્સાહસ અને ન્યાય ચાનંદના પર નિરર્થક અને નિર્ફલજ પ્રદારે કરીને તેમના કુમજા આત્મરોપને હેઠી નાખ્યો નથી? અને તે રીતે આત્મવિકાસમા પરમ કર્તવ્યમા વિદ્ય નાખ્યા નથી? ચેતન્યકીણી અને સર્વથા કાલાતીન એવી નિપાળુ પ્રયાએ તેમના જીવન અને શોષી લીધો નથી? મનનાનો માથેના ડેટલાક ચડીયોનાં વર્તન પણ શું? એના નથી જેને લીધે ખોટી વિનયભાવના પોપાય અને નિઃસત્તવ લીરતામા જ યાજનનું આપણું જીવન જાય?' અનુચિતિ જ્યા આવી છે, ડગરે પગરે જ્યા નિર્મયનાને, ભયને, અશક્તિને આમંત્રણ દેર થ છે, ત્યા માણસને જ્ઞાન જ મેલેનું નથી. > પોતામા માર્ગ પણ પ્રમાણની શક્તિ છે.

ત્યારે, પહેલાં તો એ સમજાવું, જોઈએ કે આપણામાં આમુક અમુક શક્તિઓ હોવાનો મંબવ છે; વળી, અમુક ઘટનાનો સંભવ જણાતા નિશ્ચાનશાસ્ત્રી તે વાતનો નિર્ણય કરવાને પ્રયોગો આરંભે છે તેમ આપણે પણ પ્રમંગ આપના, છટથી અને નિડરપણે, નવી અજમાયશો અને નવા નવા પ્રયોગો કરવાના છે. 'પ્રયોગ' 'અજમાયશ' એ મંડે જ મૂસવે છે કે તેમને પગિણામે સફળતા હોય તેમ નિષ્ફળતા પણ હોય. સફળતા મળે તો નવા પ્રયત્નો શરૂ થાય જ, પરંતુ, નિષ્ફળતાની મેદળના પન જોઈ નથી કાર્ય કરવામાં જે અનુભવ અને તજજન્ય જ્ઞાનન્દ છે તે જ આપણો પ્રધાન વસ્તુ. પગિણામની મારામારતા તો ગૌણ છે.

અત્યાં આપણે ત્યા પ્રયોગોને નામે જેટલું ધૂજવામા આવે છે તેટલું બીજા કશાને નામે ધૂજવામા આરંભ નથી. તે ધૂજનકળાના ઉપામરે પોતે પણ જાણે છે કે જે કાંઈ ઉત્તમ અનુભવ કે જ્ઞાન પોતે સંપાદન કર્યો છે તે અનેક ભૂલો, પ્રયોગો અને નિષ્ફળતાઓના જ પગિણામ છે. પરંતુ આજુબાજુ ભૂલી જતાની તેમની શક્તિ પણ અજમ છે, અને તેથી, મનુષ્યલક્ષ્યની એક જ દૃષ્ટિજાને પગ યદને, બીજાના આત્મવિકાસમા આડખીલી ઉપ થયા વિના તેમને ચેતન પાતું નથી.

આવી ચિત્તિની અમરના જોઈ કર્યા માટે આપના જીવનનો આગળ નરેમરથી ધડાવો જો એ. આ નાચા નોતની અને મત્તલીણી દોષ તેની જાનાઓની અન્યથા હવે અટકવી લો. 'શાર દિશમનું ચાંદનું' આ ઝિન્દગી' એ તો દેખીતું છે, અને, 'હારે માથે નગામ નામે મોતના ર.' એ પણ જાણીતું છે. તે મોત આવે ત્યાર પહેલા જે કાપુરથનાના મોત આપણે પળેપળે સરીએ છીએ તે વિશે હવે વિચાર થવો ઘટ છે વળી,

માર દિવસના આંદરણા જેવી વિન્દગી દસમયાન પશુ, ધારે તો “નરનો નારાગણ” શક્ય છે. એ પુરાતન ભાવનાનો છુલોદ્ધાર હવે જારી છે. અને મનુષ્યાવસ્થામાં એ અમુલ્ય શક્તિ છે તો તેને ‘પામર’ કહેવામાં મહા પાપ નથી રહ્યું. ? ધર્મ પોતે મહાન હોવા પછી પોતાના અંશપ માનવીને સહાને મારે નિર્જળ કે ક્ષુદ્ર રહેવા દે એમ માનવું એજ ઈચ્છિતનું. અપમાન છે. માનવી તેટલે જ અંશે “નિર્જળ” છે જેટલે અંશે તેટલે પોતાનાં પ્રાણક્ય કર્યાં નથી.

અને પ્રત્યેક યુવાને પોતે જ આ બાબત હાય ધરવાની છે. ધીજ તરફથી મળનારી મદદ નહાની અને નટવી જ રહેશે. “આત્મ વિકાસમાં વ્યક્તિત્વ” વ્યક્તિત્વ અત્યંત અગત્યનો ભાગ બનેલો છે” એ એમર્સનની ઉક્તિ કદી જ વીસરવા જેવી નથી. ‘સ્વાશ્રય’ અને ‘આત્મશ્રદ્ધા’. વિશે આપણે ઘણા નિગમો વાંચ્યા અને ઘણા લખ્યા; અને છતાં, પ્રજા તો ભાગ્યે જ એક તરફ આગળ વધી. આત્મ કારણ શું એમ નથી લાગતું કે આપણે લખાણોના અક્ષર વાંચીએ છીએ, આત્મા નહિ ? તે સદૃશ સમજી શક્યા હોત તો સત્યગુણી મહત્વાકાંક્ષાઓને કોંડેવાની આપણને દેવ હોત, પરીક્ષામાં ઉંચો વર્ગ લેવા વિશે કોઈ પૂછે તો ઉંચો નાંખી દઈને નિસાસો નાંખતાં ન શીખ્યા હોત, અને લેખોને આરંભે કે અંતે “અલ્પમતિ” અને “ક્ષમાયાચના” વિશે ખોટા ગ્રિહ્યાસના નિર્જળ શબ્દો લખવાનું જુલો ગયા હોત. આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ એટલે મનુષ્યતાનો અનાવ; અને સ્વગુણ શબ્દ કે અસ્મિતાને ઉત્તેજવી એ માનવહૃવનનો પહેલો અને પરમ ધર્મ.

નરકેસરી.

તે પરમ ધર્મના આગરનાર અને ઉદ્દ્યોધનાર એક મહાબાગના મૃત્યુની નોંધ લેવાને મસંગ પશુ આજે જ પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમાન્ય અને લોકપૂજ્ય, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાશ્રયના ‘પુરાણ’, નવજાતો જે ‘કોવા મંગલા ઉચ્ચારનાર, ઉરે ઉરે આત્મપ્રતિષ્ઠાની અખંડ, જયલભ્ત જ્યોતના જગવનાર અને રક્ષનાર, અંધુત બાલ ગંધાર તિલકના દેહવિલકથી ભારતે જ નહિ, જગતે એક અનુપમ નરમણિ ખોલે છે. તેઓ માત્ર નરનાયક નહોતા; સન્દેશવાહક, પયગમ્બર હતા. શેસિએ પશ્ચિમવાયને સંબોધિતું વચન ફેરવે દેશીને તેમણે બોલે “કેસરી” અને “મરાઠા” ને સંબોધિતું

“Be through my lips to unawakened India

The trumpet of a prophecy !

અને સુપુત્ર ભારતને ‘પ્રમુખ’ ભારત’ કરનારનાં એ હૃન્દુનિનિષ્ઠજ નથી નીવડ્યાં.

તે દૃષ્ટાન્તી અન્તરદ્વિની સંકુલે કલાઓ સંપૂર્ણ વિકસી હતી. તે દૃષ્ટા હતા પશુ કેવળ સ્વપ્નદર્શી કે તદંગી નહોતા. ભાવનાઓને સિદ્ધ કરનારી ચિરંજીવ વ્યવહારદક્ષતા પશુ તેમનામાં હતી. માનવહૃવનની મદત્તાઓ તો સીમાઓ પશુ તેમજે આંસી હતી, અને, વ્યવહારજ્ઞાનનાં સીમાઅન્યત્ર સીમારનાર ભાવનાપ્રેમી પોતાના આદર્શને વધારે દૃઢતાથી સિદ્ધ કરી શકે એ પશુ તેમણે પોતાના હૃવનની મદત્તાથી બતાવ્યું. આ જાડી વ્યવહારશીલતાને લીધે જ તેઓ ઝંગ-વાતની મધ્યમાં પશુ નિશ્ચિત અને અસ્પર્શ રહી શકતા. સુરત કેમ્બેસમાં બ્લાંદે ચોતરફ પુસી-ઓની અને જાલીઓની ઝડી જતી ત્યારે ગંજીયાનું તિલક એક અગ્ર સ્થાન સમા સ્વરૂપ અને સ્થિર હતા. સ્વાસ્થ્ય તેમને સાદગીક દળું. આપણોમાં પશુ, ધીજ દેશકા હાલકાઓની પેરે, તે આવેશના લોગ થતા નહિ અને ધીજને કરતા નહિ. શાન્તિથી છતાં સજગ વેગથી.

અસ્પષ્ટિતપણે જોતા જોઈએ એવી તેમની વાણી હતી. અને મહાસંકટના સમયે પણ તેમની શાન્તિ અખંડ હતી. ૧૯૦૮ માં જ્યારે, પોને નિર્દોષ છે અને સંતોગોના ભોગ છે એ જાણતા હતા, પોતાની વિરુદ્ધ કોર્ટ ચુકાદો આપેા ત્યારે તેમણે ધૈર્યથી આટલુંજ કહ્યું: “ મનુષ્યશક્તિ કરતાં ઉચ્ચતર શક્તિઓ માનવીનાં અને પ્રાણીઓનાં અવિષ્ય ધરે છે; અને એવી પણ પ્રભુની ઇચ્છા હોય કે જે મહાકાર્ય એકે ઉઠાડ્યું છે તેને મહાન જ્ઞાનથી કરતા મહાન મદનથી વધારે લાભ થશે ” દર્શાવતા, પાપાત્માનાં, આવા ગુણો ન હોય; એ તો પુણ્યાત્માનાં અગાધ જોડાણમાંથી સરે:

‘ Smoothest flow the waters

‘

Where deepest runs the stream

ચીરવીરેન્દ્ર (Hero) ના મુખ્યત્વે એ પ્રકારે સંભવે જનનાથી અલગ રહેનાર અને જનનાની મધ્યમાં રહેનાર મુખ્ય મહેતા, લોઈ કિચ્ચર, સગ કિરોજશા. એ નામો પહેલા પ્રકારનાં અને, અમૃતલાલ પદિઆર, મળવન્તરાવ તિલક, મોહનદાસ ગાધી. એ નામો બીજા પ્રકારનાં દેશાન્ત તરીકે આપી શકાય મુખ્યત્વે; કિચ્ચરને, કિરોજશાને, તમે પૂજીશો. પણ ચાહી શકશો નહિ; તિલક, ગાધી કે પદિઆરને તમે પોતાના કહી અને કરી શકશો. ભક્તિ આકર્ષવાની આ શક્તિ એક પ્રબુદ્ધ પ્રસાદ છે. જેના સાન્નિધ્યમાં દેશ હળવા, નિર્ભય અને નિર્ભય અને તેવો મહાવીરો વિરલ છે. મહાવીરના જે એ પ્રધાન લક્ષણો કાશીપ્રયે મળ્યાં છે તે તિલકમાં હતા. Oomraule તાલે પાંતલાય અમય અને મર્યમશુદ્ધિ એ તેમના આભારૂપ હતા. આ સાથે અદ્વિત આયકશક્તિ સંકળાયેલી હતી તે આય્ર નિરંતર સાત્તિક હોય, હૃદયની અને હેતુની શુદ્ધિથી પ્રેમયોગી હતો. આરંભરૂપ શુભગતિઓ માટે તિલકના આ મહદ્દશુભ નિત્યમરણ અને અનુવર્તન આવરૂપ છે—શુભગતિ ગૌરવને દીપાવય હોય તે. અપરિમાન્ય છે.

“ લીમચી સર્જી ’ ના એક આગમ્ય અદ્ભુત આ વાક્યો છે ‘ મનુજીનગમ માણ્ન ન્હોતા- એક ભાવના હતા. ’ મરજાનની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા? (Self consciousness) ના એ અવતાર હતા ” મરજાન તિલક પણ માણ્ન નહોતા, એક સૂચનાવના હતા. મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અવતારરૂપ હતા. મહાપુરુષમાત્રનું એ વિશેષ લક્ષણ છે કે તે પગે માટ હવે છે, પોતાને માટ નહિ તેનું હવતા અકબાવનો વેપ થાય છે, અને આર્થલુપ્તિ નર્મજ થતા, જે આદ્ય મહાભાવનાગાધી વિધવો હોય છે તેની જોડે આત્મા એકતાનતા સાથે છે તે પુણ્યસાધનાને પશ્ચિમ ભાવનાતત્ત્વ રમે રમે રમી રહે છે, તે પળથી, “ માણ્ન ન્હોતા-એક ભાવના હતા ’ તેનું હવત તેનું થઈ રહે છે, અને ભાવનાસિદ્ધ અન્ય પ્રેમણાઓ જગત્માં પ્રમારવાનું અમિત મામર્ય તેને સાપડે છે નહિ. તિલક પગે જુદા જુદા પુરો અને પગે વાપરેલા શબ્દો તેમના આ પ્રકારના હવતની સાક્ષીરૂપ છે His figure has become history; he was the embodiment of Maratha genies, he was not so much a man as an idea.

ચિત્રશાળા.

સચિત્ર અક્ષરબોધ કિં. ૦-૮-૦, સચિત્ર વર્ણુમાળાનો ગંજી કિં. ૦-૮-૦, સચિત્ર વર્ણુમાળાનો રંગીત નકશો કિં. ૦-૧૨-૦

આ પુસ્તકો અને બકશાથી બાળક બહુ સરલતાથી અક્ષર જોગણી લઈ નામતાં ક્રુદ્ધતાં વાંચવા શીખી લાય છે.

સ્વર્ગવાસી લેા. મા. બાળ ગંગાધર તિલકનાં રંગીત ચિત્રો.

મોટી સાઈઝ ૧૫x૨૦ કિં. ૦-૮-૦, મધ્ય સાઈઝ ૧૦x૧૪ કિં. ૦-૧-૬, અને નાની સાઈઝ ૫x૪ કિં. ૦-૦-૬ માત્ર.

“ગુજરાતી ચિત્રમય જગત”

ગુજરાતી ભાષાનું પહેલવહેલું ઇલસ્ટ્રેટેડ માસિક. આ ઉચ્ચ કેટિનાં માસિકમાં ઉત્તમોત્તમ લેખો, મનોહર વાતોઓ અને પ્રતિભાપૂર્ણ કાવ્યો પ્રગટ થાય છે. આખા વર્ષમાં ૫૦૦ ચિત્રોનો સંગ્રહ. વાર્ષિક લવાજમ ઘણે કાગળની કોપીના રૂ. ૫-૮-૦ અને ૧૬ કાગળની કોપીના રૂ. ૩-૮-૦ છુટક કોપીના અનુક્રમે ૦-૬-૦ અને ૦-૬-૬

વેપારીઓએ કમિશનને માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

મેનેજર—ચિત્રશાળા પ્રેસ, પૂના-સિદી.

છપાય છે

છપાય છે.

દીપાલસનીના મુદ્રણ ઉત્સવે ‘ચેતન’ના પ્રાદેશને એક મુદ્રણ ભેર

“રસ-ગીતો.”

કોઈ ફજનવતી સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત આંદોશન

(ત્રેષક બદુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. બી. એ.)

“ચેતન” “વીસમી સદી” ઇત્યાદિ મુખ્યસિદ્ધ માસિકોમાં પ્રગટ થએલા તથા એવાંજ બીજાં અપ્રસિદ્ધ કવિત રસગીતોનો સંગ્રહ—“ચેતન”ના પ્રાદેશને દિવાળીના મંગળ દિવસે ભેટ આપવામાં આવશે. માત્ર મુદ્દ નકલોજ છપાવી છે. માટે ગ્રાહક થવા સત્તર લખો:—

મેનેજર “ચેતન” કાર્યાલય;

ગોપીપુરા—મુરત.

ડૉ. ઊમેશ્વરભાઈ લાલભાઈ દેશાઈ

એમ. એ. એમ. ડી. વગેરે.

ટેકાણું વ્યારા.

વ્યારા શુક્રમે પોતાના અંગદામાંજ રોજ મળશે.

ફક્ત રવિવારે આખો દિવસ સુરતમાં લાલગેટ સામે પોતાના દવાખાનામાં મળશે.

હિંદુસ્થાનના રાજ્ય મહાગાજ જેવા કે લોપાળના બેગમ, નેપાળના મહારાજા જંગબહાદુર, નિઝામ હૈદરાબાદના મહારાજા શિવરાજ બહાદુર, રામપુરના નવાબ વગેરેના ઇલાજ કરી કીર્તિ મેળવી તથા લશ્કરી નોકરીમાંથી પાછા ફર્યા છે અને સુરતમાં કણ્ઠપીઠ જળરમાં માદન કેપેનીની પડોશમાં રવિવારે આખો દિવસ મુલાકાત ધર્મે તેઓ દરેક પ્રકારના રોગના ઉપચાર કરે છે. જેમાંના કેટલાક નીચે દર્શાવ્યા છે

રેફ્રેક્ટ, આંકડી અને અન્યના રોગો

શ્રીઓના દરદો છાતીના દરદો ચામડીના દરદો નાઝના દરદો, હાથ પગની તથા ભોંયની ખોડખાંપણ ગાઢા માલોનાને મારા કરવા ઘણા ક્ષમાવાળી ઉંઘ સુધારવી, હીમ્ત્રીઓના રોગ મટાડવો, આ રોગને ભૂત, પ્રેત, પિશાચ-વગેરેનો વળગાડ અજ્ઞાન તોડો કહે છે. આ રોગ શ્રીઓને ઘણો ધાય છે હાથ પગ અથવા શરીરનું કોઈ પણ અંગ રહી ગયું હોય તો તેના ઉપચાર ધાય છે પગદેશના દરદીઓ માટે પગથી ખામ ગોઠવણ કરવામાં આવશે અને હેંગી રાજા રજવાડા તથા શ્રીમ તોને માટે હવાફેરનો તેમજ ફવાનો અદ્યોગસ્ત કચ્છામાં આવશે. હરપ્રકારના દરદીને રહેવાની સગવડ આપશું. મેલ પ ઉપર લખ્યા મુજબ ધર્મે બહારગામ જવાની ગોઠવણ પણ કરશું

સુક્ર કપરનો અર્ક ૩ ૧

ના તથા કોઈ પણ જાતનો જખમ

રક્તવાતું તેજ ૧ ૧

કાલ પાકવાની તથા કાનના ચન્કાની દવા ૧ ૧

ફ.ખના આંખની આખતી તથા ખીજ-

ધારી-કુલ વગેરે દાખવાની દવા ૧ ૧

સુખથી કાનનું મનન ૧ ૧

ચિત્તમ વાયુની દવા ૧ ૨

સંધિવાની દવા ૧ ૨

સુવરોગની દવા ૧ ૩

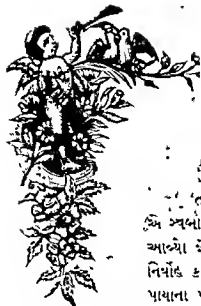
ફ.ખીને અટકાવ આવતો હોય તેની દવા ૧ ૩

સાક્ષીપરિવા ૧ ૩

ખોરાક પચાવવાની દવા " ૧
 અરજનાં તથા અસ આંદાની દવા " ૧
 પ્રમેહની દવા " ૧
 ચોથીઆ, એકાંતરીઆ, રોડઆ વગેરે
 દરેક જાતના તાવની દવા " ૨
 જૂતા મરડા-ચૂક તથા સંમદણીની દવા " ૨
 કાષ્ઠરોગની દવા " ૫
 દિસ્તીરીઆ તથા આંકડીની દવા " ૫
 અડદીઆ વાની દવા " ૫
 કમળાની દવા " ૨
 હાથવાની દવા " ૫
 કસેબનાં રોગની દવા " ૫
 અરકાવ લાવવાની દવા " ૫
 કશનિત તથા વિરકોટકના આંદા તથા
 આધાઓ ઉપરનો અકરીર મસમ " ૫
 આંખનું અંજન તથા મોંતીનો સુરમો " ૨
 બચ્ચાંને તથા મહોટાંને આમણ ઉતરતું
 હોય તેની દવા " ૨
 કરમની દવા " ૧
 જાતીમાંથી પડતું કોહીબંધ કરવાની દવા " ૨
 વાળાની દવા " ૨
 ખાલાપૂત " ૧
 મેરા દાન સારા કરવાની દવા " ૫
 વરમ ઉતારવાનો લેપ " ૧
 ઉઠોટીઆની ઉધરમની દવા " ૫
 આધાશીરીની દવા " ૨
 મધુપ્રમેહની દવા " ૫
 બચ્ચાંની માતું દૂધ વધારવાની દવા " ૧
 બચ્ચાંના આધામાં ખોડા તથા જુ હોય
 તેની દવા " ૧

દાંધે પોરસ ઉતરો હોય તેની દવા " ૨
 કંઠમાળ તથા ગંઠમાળની દવા " ૨
 રક્તપિત્ત તથા વિરકોટકમાં કોહી
 સુધારવાની દવા " ૧
 ફેફસાંની દવા " ૧
 રેચની ગોળી " ૧
 દીવાના માણસને સારા કરવાની
 આંડપણની ગોળી " ૫
 માફાનો મસમ અને પાંડાની ગોળી " ૫
 ઉધરસાની દવા " ૨
 નવાં ભાંસ લાવવાની દવા " ૨
 શાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ " ૨
 દાઝવાની દવા " ૨
 શુદ્ધ વનસ્પતિનું પેનકથુર " ૨
 સાપ વિદ્યુ ભ્રમરા ઊંદર વિગેરેના ડંખનો
 ઇલાજ " ૨
 વાતું તેલ " ૨
 ખસ પુચ્છીનો મસમ " ૧
 દરાજનો મસમ " ૧
 ખાસ દાંડવાની દવા " ૧
 બચ્ચાંની દાવણીની દવા " ૧
 કોહીવાળી દવા " ૧
 બરોજની દવા " ૧
 આંદી તથા ટોંડીનો મસમ " ૧
 ઘાંટું ખેસી ગયું હોય તેની દવા " ૧
 દાંધે પોર વળતા ગોંધાના પરસોવાની દવા " ૨
 પ્લેગની તાવની દવા અને ગાંઠ પર
 મારવાની પદી " ૫
 હરસનાં મસાની દવા " ૫
 બગદરની દવા " ૫

ઉપરની બધી દવાઓ લેવાવા માટે હમે કોઈને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ
 ફક્ત હમે ખુદ તળીઅત તપાસી આપ્યું, અથવા હમારા એજન્ટ મી. નાનાલાઈ
 નટવરદાસ જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે. તેમનીજ પાસે મળશે.
 ફક્ત રવિવારે દાખર થુ. એલ. દેશાઈની ગુલામત ઉપલે શીન્નામે સુરતમાં થશે.

—સાહિત્યની ફલવાડીમાં—

—મમાજ મન્દિરના પાયા—

‘તાજમહલનાં બેલાં બેલાં પ્રેક્ષકનું’ લલ ત્હેના મિનારા તરફ જાય એ અબોધિક છે, પરંતુ એ મિનારો જે પાયામાના પથરપર કોમો કરવામાં આવ્યો છે તે પથર તરફ ત્હેનું લક્ષ નથી લાગતું. ધારીશિક કટ કરી કિન્નિયોઈ કુનાનો—હલકા કન્નગના મનાના યોમીની સ્થિતિ પણ આવીજ છે. પાયાના પથરના હાથેલા કાદવમાજ પડેલા હાય છે, ને તરફ દોષ જેનું પણ નથી એ પથરો જે મજબૂત નહિ હોય તો કિપગના બચ્ચ મિનારો વધુ મમય દેવાનો નથી. મિનારોનો આધાર કોઈવના અજાતવાસ્તમા ગેંદાનું મ્યુલ કુનાના પાયામાના પથરો પર હોય છે નમાજનો હક્કો વર્ગ નમાજની ‘તાજમહલનાં પાયાના પથરો જે હવે હવે એ પથરો અંદરથી ફોરાઈ જાય છે’ તત્ત્વના અભોને આવીને થઈ મમાજના હલકા વર્ગના યોદ્ધા, કિપગની કન્નગનો બાર ખમવાને અમમથ થવા માડ્યા છે. એવીજ સ્થિતિ કાયમ મોંઝે તો જેની મુદનાં અને અવ્યપના તરફ આપણે કાદવથી એકાએક ડીએ, ને મિનારા અને કુના કયાં વગી પડે તે કહેવાય નહિ.

કાંકા—જર્મન યદના દત્તિદામમા મોટા તાજ નામનો કબ્રોજ લગાવે છે પરંતુ જે મંનિમાના અરંગમમિથી પ્રેરિત પરાક્રમે જર્મનીને પંથના વર્ગના મજબૂતી પદ્ધતિએ હોવાથી તે તત્ત્વના તેમની મખ્યા અનાયના કાદવ ગિરાય નામનિશાન પણ જણાવું નથી પરંતુ એ અવ્યતું તે કોઈએ જર્મનીના અવ્યતને અને અર્થને મોટકેના બૂદની જેટલી આવડ્યકના હતી તેવીજ અરંગના વૈખરને માટે યુદ્ધમા મદદગારી લડના હલકા વર્ગના નનિષ્ટની ખબર હતી.

નેપોલિયને મેગલેથો વિજય હનિહાન પ્રમિલ છે, પણ નેપોલિયને એનાજ જેવા મંનિવતી સાલ હેતી નેથીજ એ વિજય મળ્યો. નેપોલિયન જે સમાજમા કિછો નેજ સમાજના, તેજાજ મુમકૂન અને તેજીજ ગોજ્યવાના મંનિગેની ત્હેને મદદ ન હોતઃ બિન્દ મરંગુનિના અને કમી કન્નગના મંનિન માથે ત્હેને કાર્ય કરવું પડ્યું હોત, તો કાન્સના હનિહાનમા નેપોલિયનના નામ નોનેરી અસર્થી લખાયુ હોત નહિ એની ગંકાજ છે. જુલ્યુસિરમા કુખાથો એક નેપોલિયન નૈયાર થવાને માટે સમાજમાં ખીજા સાથે નેપોલિયન નૈયાર હોવા નેદ્રએ છે. સમાજનું ખરૂં સામર્થ્ય, સમાજનું ખરૂં અર્થ, નમાજની ખગી મદદતા, એ સર્વ દત્તિદામથી અજાત દોનાગ વાળો ‘નેપોલિયન’ પરજ અવવગી રહે છે.”

(“જપાને સરોદય” પ્રિયમતિ શુઃવ)

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

વીરપુરૂષ હુમ્મેશાં સામાન્ય મનુષ્યોથી વિરુદ્ધ પડીને જ કામ કરે છે; અને થોડા વખત સુધી તો સમજનોથી અને મહાજનોથી ચેતેને વિરુદ્ધ પડ્યું પડે છે. આમ અને તે કુદરતી છે; કેમકે સાહસિક અને વીરવાનું નરનારીઓ પોતાનાં અન્તરની કો અલુછતી ઊર્મિઓને વશ થઈને વર્તે છે; ખડાંરતાં જન્ધ તેમને ખાંધી શકતા નથી.

—એમસન.

જે કમાનની પેઠે દળાયત્રી રહે નહીં,
સોયની પેઠે ઇછેલ દ્રુવ દાળવે સહી;
શ્વાનપુચ્છની પેઠે ન તાણી થાય સીધી જે
તે જ બાણવી સ્વતંત્રતાની શકિત ને મહે.

—નર્મદ.

શબ્દો અને સમાજે વ્યક્તિ પાસે પહેલી માગણી એ કરવાની છે કે, “આત્મ-વિકાસ કરો”; નહિ કે, “આત્મલોગ આપો.”

—કાર્લ પીઅર્સન.

આપણા દેશમાં હાલ મતાન્તરક્ષમા રાજવી એ ખાસ જરૂરું છે; અને ખરી સ્વદેશભક્તિનું કામ છે. આપણો દેશ હાલ ઉપમણા અને આધમણા સુધારાનું મોઢું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું છે, અને જ્યાં સુધી એ જાનેનું સમાધાન થયું નથી. ત્યાં સુધી જો આપણે મતાન્તરક્ષમા નહિ રાખીશું, તો પ્રજાએક્યને તોડનારો મોરો કુસંપ આપણામાં એક નવો જ પેસનાર છે.

—નવલરામ.

એન્ગેલસનો મહાન ચિંતારો કહેતો કે પૃથ્વીનો સ્વર ભાર કાનમાં હુમેશ રહે છે. પરિશ્રમના દળવાળો. પ્રાચીન આદર્શવાળો તથા નવીન અભિસાધવાળો હિન્દુભૂમિનો સ્વર પણ હિન્દીઓનાં જીવન સમજવા પ્રયાસ કરનારના કાનમાં નિરન્તર રહેવો જોઈએ.

—રમેશચંદ્ર દત્ત.

‘કાલોડમ્મિ લોકશયદુત્તમવૃદ્ધઃ’

પ્રભો! એ છે એકપત્રી.

ગાવ, ગાવ ફરી એક વેળા

માનવજાતિની કથાજીવીતા, જો નાથ!

સર્વત્ર નિયુક્ત મહાસત્યની સેવકયા છે.

‘કાલોડમ્મિ લોકોન્નતિદુત્તમવૃદ્ધઃ’

—હાનાલાલ.

રમો વે ગ્રન્થ ।

એ ત ન

બહાસાંઓને ઉપદેશ.

સાંભળજો, બંધાયાઓ । વચનો દીનના
 દીનપણ છે પરમ દયાનુ પાત્ર જો ।
 મોટા એ અધિકાર તમારો માનવીઃ
 અધિકારી છો જેના માનવ માત્ર જો ।
 એક પિતા પગેશ્વર જાણો આપણોઃ
 નિકટ સગાઓ સમજો ભાષ બહેન જો ।
 નીકો ન્હાની મોટી જો છવો તણી
 વહવું તેમા એક અખડિત વહેણ જો ।
 હસનાગઓ સાથે હસનાનું ધરઃ
 ગડનાનની સાથે ગડનું તેમ જો ।
 એક ખીજના આસપાસ લૂગા
 બેસા ચરશે ત્તી પુરનો સૌ એમ જો ।
 મૂત્તદયા છે ધર્મ મધાના મળમાઃ
 સઘળા એ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો ।
 દિવ્ય દયાસાગર, યાચતા આપજો,
 દીનજનોને અમને એનો લેશ જો ।

—મણિશંકર.

પ્રકાશક

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા,
 એતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-મુરન.

ત્રીઓઃ

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા,
 વિજયરાય કલ્યાણગાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમઃ

સહાયક વર્ગઃ રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).

વર્ગ ખીજોઃ રૂ. ૪. (ચોસ્ટેજ જુદું).

છુટક નકલના આઠ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

<p>હાલમાંઓને ઉપદેશ.</p> <p>૧ કોઈ ઝીલશે ? (કાવ્ય)</p> <p>૨ વીર પુત્રનું મૃત્યુ. (")</p> <p>૩ સ્મૃતિ-ગીત (")</p> <p>૪ પ્રજાતત્વ અને ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો.</p> <p>૫ વૈદિકકાળનું ભારતીય યુદ્ધ</p> <p>અથવા દાશરાજ વિગ્રહ</p> <p>૬ કવિકુલની ભૂલ</p> <p>૭ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર</p> <p>ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યની</p> <p>એક પરમ ભાવના</p> <p>૮ શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા પી. એ. (હાસ્ય) "વિનોદકાન્ત"</p> <p>૯ સમકાલીન વિચારસ્રષ્ટિ</p> <p>૧ મરાઠી વર્તમાન પત્રો.</p> <p>૨ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વહીવટ.</p> <p>૩ આદર્શશિક્ષણ રીતિ.</p> <p>૧૦ મનન અને વિવેચન</p> <p>૧ ગુજરાતની સાંસારિક સુધારણા.</p> <p>૨ ચોથી સંસારસુધારા પરિષદ.</p> <p>૩ પંચમનું ભાષણ તથા દરવેલ.</p> <p>જીવનપન્થે પ્રકાશ.</p>	<p>મણિશંકર</p> <p>દેશજી પરમાર</p> <p>૧૭૭</p> <p>મનુ ત્રિપેદી</p> <p>૧૭૮</p> <p>‘પ્રણયી’</p> <p>૧૭૯</p> <p>રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ</p> <p>૧૮૩</p> <p>માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા</p> <p>૧૮૭</p> <p>નાગર. ઈ. પટેલ.</p> <p>૧૯૫</p> <p>મંગુલાલ જમનારામ દવે</p> <p>૧૯૬</p> <p>૨૦૪</p> <p>૨૦૯</p> <p>૨૧૦</p> <p>૨૧૧</p> <p>૨૧૨</p> <p>૨૧૫</p> <p>૨૧૯</p>
--	--

ધનામી વાર્તાની હરિકૃષ્ણનું પરિણામ આવતા અંકમાં પ્રગટ થશે.

—અધિપતિ.

આ માસિક મુદત બરાનપુરી બાગળ ઉપર આવેલા શ્રી “અનાવિલ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી
મંજાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બરુબાઈ સાગ્રાઈ કમસ્તાગિયએ મુદત, ગોપીપુરા
સંપાદિતામાં આવેલી પોનાની એડિશનોની પ્રકટ થયું.

ચેતન.

કોઈ ઝીલશે ?

દેવપૂત્રનાં કુલડાંની છાગડી:

કેસ આવી કે કરથી સરી પડીરે,

કોઈ ખરતા તારલિયા એ ઝીલશે ?

પાંખ ઉગતી કોયલડી બાપડી:

ઉંચા આકાશે એ ઉડવાં પડીરે,

કોઈ સુતા ટૂંકડા એ ઝીલશે ?

એક હેનનો હણાયલ યોગીરો:

એનાં આંધુની ધાર રણમાં ઢળેરે,

કોઈ રસનાં માતીડાં એ ઝીલશે ?

તાળે ચ્હોડયો હૈલાચ્યતણો ચાંદલો:

ઉડી પવને ફણે અગને પળેરે,

કોઈ અગીનાં ખિન્દુડાં એ ઝીલશે ?

ઢળે પાતાળે માનવ સાગરિયો.

મહી ખાગં હાઈડાંઓ ખૂટતાં બળેરે,

કોઈ અત્મનનાં તેજ બાલ ઝીલશે ?

વીર પુત્રનું મૃત્યુ.

સ્થનાર: “ મનુ ત્રિવેદી. ”

માતા: ઉભી'તો નિજ ગોળ મહી ચૂંછતી
જે યુદ્ધનાદ લાલુકા ફૂંરથી ય આવે;
ત્યાં શાન્તિ આ'શી ? નવ સાદ સુણાય શાને ?
કાં વાયુના પડી ગયા સહુ વેગ ધીમા ?

વાયુ સ્વાર થઈ આવે સ્યામ વાદળ ઉપરે,
પૂછતીગાલરી માતા ‘શાન્તિ કાં ? શમનાદ કયાં ?’

જે મોખરે રહ્યો લડયો વીર આજ સુધી
તે આજ યુદ્ધ મહી ઘાયલ થે મરાયો;
છે શાન્તિ આ'શી, નવ શંખ કુંકાય છે ત્યાં,
ને પાંખમાં અમ તણી - નવ શક્તિ આજે,

સુગ્રી આ વાત મતાના મુખે થે ગ્લાનિ છાય છે,
મૂકીને હાથ છાતીએ માતા દાંત પીંચી રહે !

ન રોઈ માતા ને નવ વહો કંઈ શોક વચનો,
કંઈ સખ્તાર્ધધી દિનકર પ્રતિ શીશ નમવી
જઈ નીચે વહાલા મૃગપતિ પરે સ્વાર થઈને
ગતવી દિશા એ રણ સ્થળ પ્રતિ વતય ધસતી !

માતા જઈ રણ મહી કરી શંખનાદ
દિશા સહુ તિલક કી જય'ધી ગતવે;
ને મોખરે ઉભી રહી વીર હાંક પાટે
'આહો અહો ! રણસહુ જીતવા અહોહો !’

છેશાન્તિ ના, કરી યતા ઝૂગશંખનાદ,
વાયુ તણા પલ હવે નથી વેગ ધીમા;
ને સ્વર્ગથી તિલક એ અપગુનિહાંગી
આનંદથી વહી રહે, ‘કરીઆવું છું હોં !’

રચનાર: રાજકવિ દેનિરાન.

કીર્તનાર: 'પ્રજ્ઞાપી.'

“ Strong Son of God, Immortal Love. ”

—In Memoriam.

(ઓગસ્ટના અંકના ૪. ૧૬ થી ચાલુ)

તૃતીય મવતરી અદાઃ
આજ મુજ સન્મિતુ.
ને પુનઃ સમપ્રક્રિ
બરે લગ્ય વિભાવ મુ' .
ગાન્ત મુજ સમભારના
પૂજી પરનાં સર્વે એ
ધરે મુજ સદ આજ, ને
ખિન્નતા ઓછી હરે.

ને નિશની સુકમારના
માનુ' નુ ને મિત્ર એ
નીરખીએ તે દિનનીઃ
સખ નિરવધિ શ્રીલીએ.
ને કલ્પ મુ' એ પુનઃપિ
સંજ્ઞાનના એ, ધરે
ફરે થકે એ મિત્રી
ત્યા કંપુ' મુન ફરી એવને

જન્મ ને સંજ્ઞાનણું
આન પ્રેમ સુપ્રેરતું
પુણ અને મૈત્રીનણું
સ્થાન હરે વળી બાવનું.
ને હિમ્મતર ત્યા કોણુ એ
આર્ષ ઉમમ મુ' મામની.
વિદાય કહ મુજ આનની
ને શીનિય સ્થાન વડે નથી

એ સ્થાન તણું તે પૂર્વ મુ'
મુખ આપે અવનમું:-
બાવ એના વાચતા
લગતા હ અનુભવું:-
રસકયાની દેવીએ

નગ મગયાવા હરે,
નગ મેના આપના
મિત્રે મગે મગું.

ને ત્યાં પુનઃ રસધાપ શો
ખિન્ન દિવિના—તરીનો
યહે અનુભવ એ જરો
પુનઃ એ સત્સંગનો

નાનીન આ મુજ મુદયદી
આવ અવ ચિંતા બંધી
મેથી ખતના સમરણમા
આપું મુજ આ હરગી.
ચર્ચી જૂનું આ વરુ:
નરવ ચર્ચી પધારતું:
માનુ'થી જગત ને મે
નુતન આગે શોભનું.
જગત જગતા ઉતરે,
પૂજ્ય આમૃત પાંગરે.
નાનીન પુન આદોર્ણની
માન પ્રેમમ પ્રેરી એ.

ને આજ એની જવંતી-યું
ગોદબર હું ઉગયું !
શોક તથા, શાન્તિ સંજી,
આનંદનદમાં હું ઝૂકું.

અનંતમાં હું અનુભવું:—
શોક આર્દ્ર કરે છ આ:
માનુષી મુગ્ધ ઉમિઓને
બરે અંતરમાં હવાં.
ના કષ્ટના ભર હું ઉડું:
પણ ચિંતનો ઉત્તમ વહું:
એ ચિંતને દાક્ષિણ્ય ઉડું
કલ રૂપે અવ હું ધરું.
ને ઝીલું અધિકા ભાવને,
નવ જે ઝીલ્યા એ છવતાં:
ને પામું અપરંપાર હું
રસહાવ અધૂર જે રહ્યા.

આરિત્ય અવ સ્મરં એહતું:
જે ધન્યતા પ્રભુની ઝળું:
ને યુદ્ધિ ફેરી વિશાળતા-
બર ઉચ્ચાદર્શી દીપ્તું:
આત્મનીતિ, સારંગીતિ,
સ્મપ્રદેશની ઉચ્ચતા,
પ્રભાવશાલી સર્વ એથી
હું ઝીલું. દાક્ષિણ્ય હા:

જનંતણે આગમ નેતા:
સત્ય સંસ્કાર એ ઉડે.
કિંચિદાદ અનીવ તેથી
સકળ મનમન છનવે.

હું ગણું હું અહ: એહની
સિદ્ધિ મોડી કાર્યની
અન્યદેરી અધિક, પણ
હની સકળા એની વડી.

રસજનવની

નિસર્ગતા

સ્મરં જવ હું એહની,
ગાન ને દાક્ષિણ્યના
એહની ઝાંખી થતી:—
ગાનસંગ અનુપિત છે:
વર્તમાની દ્રષ્ટિ છે:
મોહ-વશ એ ગાનને
લોભ સત્તાનો અરે!
કિન્તુ માત્રા ગાનની
ચાલક અને શાસક વડી
એક દાક્ષિણ્યે રહી
જે ન્યાયની યું નિરવધિ!
ગાનને ય અગમ્ય જે,
ગમ્ય તેને વર્ત તે:
ભાવિ-ભાવિપાર એની
પ્રેમ નિર્ભર ગતિ-કૃતિ.

[નવવસંતાનિકની
આત્મી ફેરી આમંત્રણ:
ગંધવતી જે, મહાસતી
નવરંગ કુલના સાગ શા !]
અવ શોક ને આશા તણી
ઉર-તુલા મુગ્ધ ન્યાય હું:
આશ-તુલા જન નીચે:
અસ્થ અવ મુગ્ધ શોક શું !
જે આશ સંક નવમૈત્રીનો
પ્રેમનો નવગન્ને શો !
જ્યાં વિસંખ મિલન તણા
સાક્ષતો ન ફેરે કરો.

લેખીએ મન રંભને.
કિંચિદાદથી તે યજે.
સત્યદેરી, પ્રેમ દેરી
યુદ્ધિ નવ કદી વિજયો.
કિન્તુ પશુમાંથી મનુ.
ને મનુ મરીને દેવ શું
તત્ત્વ ઉદ્ધાતિ અર્પું.
વિશંખ ન્યાય ઝળું.

જ્યાં અશાન્તિ તુમુલ સૌ
પરિણમે શાન્ત સુસ્થિતિ-શુ-
ને જગતઘટિહાસપાટે
અવનવું ન લાખાય શું!
શુદ્ધ થઈ હિમ્વોચ્ચની
મંસિદ્ધિ વિશ્વ સંધાય શું!

દ્વિ-સ્વભાવી મિત્ર મુજઃ
માનુષી, વળી દૈવી જો:
માનુષી મુખ આશ્રમે
દૈવી અવ મુખ સાંપડે.
ને જો મહે જગતી લીલા
મુખ જ્યાં ત્યાં જગી રહી!
ને પ્રણય મુજ એ સૌખ્ય રમે
બબ્બનરૂ ખનીઓ નકી!
પ્રકૃતિ ને પુરુષ—
શાયનો મુજ મિત્ર જો!
નદિપિ નિજ અકિન્તવને

જરિય નય તે ત્યાગીતો.
પ્રેમ વધુ અવ આદર:
ના તનુ ઉર-સ્મૃતિ એ:
મૃત્યુ યદિ મુજ થાય હોમે
પ્રેમ મુજ શાશ્વત દીપે.

મુક્ત—ઈન્દ્રિયાના બધે
અન્તિમ નિર્ણય આ લહુ:
મુક્ત—ઈચ્છા હવિત મુજ
નિર્મળ કરે, જો નિનવું.
ને મિત્ર મુજ મૃત તેહ સંગે
સ્નેહબર વાર્તા વડું:
પરમ અદ્વા માનથી
ગૂંઢ સત્યને પામી રહું:
જો સત્ય સિદ્ધ ન થાય ભાં:
જો સત્ય નિગૂંઢ સર્વદા:
પશુ આત્મ આત્માને મળી
જો અનુભવે પરશ્વતમા.
[સંપૂર્ણ]

— છપાય છે —

દીપાસવીના સુમન્ય ઉત્સવે “ચેતન”ના આદકોને એક સુરમ્ય ભેટ

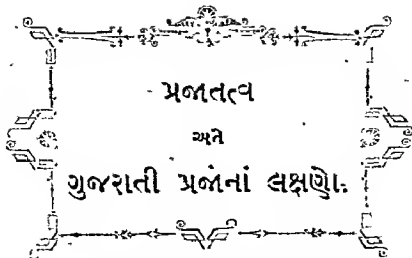
“રસ—ગીતો”

નં. — કોઈ ફજનવતી સુદિનાં અદ્ભુત આંદોલન :
(શ્રેણી: બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા ણી, એ.)

“ચેતન” “વીરામી સદી” ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં પ્રકટ થએલાં તથા
એવાંજ બીજાં અપ્રસિદ્ધ લલિત રસગીતોનો સંગ્રહ—સ્નેહી-મિત્રોને નવા વર્ષે અભિ-
નંદન અર્થે મોકલી શકાય એવું આટંપપર પર છપાવેલું કળાવત પુસ્તક. કિ. માત્ર
બાર આના, જુજ નકલોજ છપાવી છે.

એનેજર “ચેતન” કાર્યાલય,

જોખીપુરા—મુરત.

પ્રજાતત્વ

અને

ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો.

(ગત્તાદના પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી ચાલુ)

પ્રજાનાં લક્ષણો અધ્યાવામાં પ્રજાના નિવાસ સ્થાનની આબોહવા, તેના પુરાતન ઇતિહાસ તથા પરંપરાપ્રાપ્ત શિષ્ટતા, અને તેના વર્તમાન વલણો એ મુખ્ય ભાગ બન્યા છે. ગુજરાતનાં નામ શુદ્ધે શુદ્ધે કાળે શુભં શુભં હતા; તેના વિભાગો પણ સ્વતંત્ર નામથી ઓળખાતા, છતાં તેની સીમા લગભગ તેની તેજ નહેલી છે એમ કહીશું તો ચાલશે. કચ્છથી માંડીને મુંબઈ સુધીના દરીયા કિનારાને આક્રમે આવેશો પ્રદેશ. તે ગુજરાત. કારે મિથ અને રજપૂતાનાનાં કેટલાક મંડલાનો સાથે ગુજરાતની સીમા નોડાયલી છે. પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશ એ તેનાં સાથ પડેલી છે. દક્ષિણે મહારાષ્ટ્રના પહાડી પ્રદેશ તેની લગોલગ આવી રહ્યા છે. પશ્ચિમે પથરાયેલા વિશાળ સમુદ્ર પ્રાચીન ગુજરાતને પરદેશના દાર સમાન થઈ પડ્યો હતો. સામ્રાજ્યની, મદી, નર્મદા અને તાપી સરખી વિશાળ નદીઓ ગુજરાતની ફળદ્રુપતામાં કમેરો કરતી રહી છે. દારીયાવાડેમાં આવેલા ગિનાર તથા મેરુજી, ગુજરાતની મધ્યમાં આવેલા પાવાગડ તથા વિંધ્યાચળનો કેટલાક ભાગ, અને ખાનદેશની સરહદ ઉપર આવેલા નાના મોટા ડુંગરો એ પિતા જનમુલક યોગ્ય પદ્ધતિ ગુજરાતમાં નથી. ગુજરાતનો પ્રેંગ સામાન્યતઃ સપાટ અને ખુશનુમા રજુઓવાળો છે. એછા વધવા પ્રમાણમાં શીત, વર્ષા અને તાપ તેમાં વહેંચાયેલા રહે છે. પરંતુ એક જમુ સ્થાને ને અતિ ઘસિતવયક થઈ પડે એટલા મોટા પ્રમાણમાં નથી.

ઉનામ ગણ્યાની ખેતીને માટે સર્વ રીતે યોગ્ય એવા ગુર્જર દેશ એક સમયે હિંદુસ્તાનનું કાનું સોનું મનાતો. દરીયા કિનારાને લેકને પરદેશમાં આપારી સાહસ ખેડવું એ ગુજરાતનું ખાન - વલણ ગણાવું; તેનુંજ આપારી દૈનંદિન આજ દિન લગી ગુજરાતીઓ જાળવી રહ્યા છે. અંભાત ખરચ, ગુરત, દમણ, લોધા, પ્રભાસ, તથા કારિકા એ પ્રાચીન-કાળથી પ્રખ્યાત ગણાતાં ગુજરાતનાં અંદરો હજી સુધી પોતાની જૂની જાહેજસલીનાં રમરણો આપનાં અવશેષની નાક નોડાવે છે. ગુજરાતી વહાણો એક પાસે જવા તથા સુભાવા સુધી દરીયા ખેડનાં, તો બીજા પાસે મગન, અરબસ્તાન, તથા આફ્રિકાના સવળા પૂર્વ કિનારા સુધીના દરિઓ ડોળાળી નાખનાં. કદાચ મધ્ય યુગમાં પ્રખ્યાત એવેલા કચ્છીના લેનીસ અંદર ઉપર ગુજરાતી આપારીઓ હમ્મરો અને લાખોની કથક પાથક કરતા ધરતા હોય તો તેમાં નવાજ નથી. યજ્ઞા બહુને ખગર પણ નહિ હોય કે રામ્બો ડી ગામને હિંદુસ્તાનનો રસ્તો બતાવનાર એક આફ્રિકા ગએલો ગુર્જર આપારી હતો. આફ્રિકાની આખી

પૂર્વ બાળુને ખીલવી ઉલ્લસ બનાવનાર ગુજરાતીઓના હતા. તેમણે વાવેલાં ધીમકો ધ્રુવ રૂપે પરિણામ પામતાં લલચાવલી ગોરી પ્રગ્ભો તે કળને ઝુંટવી લેવા ગાગે છે. મનુષ્યાદારી રાક્ષસો અને સિંહ સરખાં દૂર પશુઓથી ભરેલા આફ્રિકાના મધ્ય ભાગ નર સહસ્રિક મુસાફરોને રસ્તા બતાવવામાં ગુજરાતી ભોમીયાઓને ધણેજ ઉપયોગ થયેલા હોયે એકએ.

આવા પ્રકારની ભૌતિક રચનામાં ગુજરાતની પ્રજા ઉછરી આવેલી છે. તેના ઇતિહાસ અને તેની પરંપરાઓનું શિષ્ટતા (tradition) એ પણ અતિ પ્રાચીન હોઈ તેમણે ગુર્જર પ્રજાના માનસિક અધારણને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપેલું છે. જગના સર્વથી પુરાણ સાહિત્ય વેદની મહા વિશ્વાત ગાયત્રીના રચનાર વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ હજી પાવાગઢ અને તેમાંથી જન્મ પામતી વિશ્વામિત્રી નદી આપે છે. સાંખ્ય શીલસુત્રોના આચાર્ય કૃષિસુત્રિ અને તેમનાં માતા દેવહુતી હજી તેમના મૂળ સ્થાનક સિદ્ધપૂરમાં પૂજ્ય છે, અને માનુષ્યાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલું એ સ્થાન હજી ચાનાળુઓના ચાના લોભનું પાત્ર બનાવ છે. પંચમહાકવે રામાયણના મુખસિદ્ધ તાડિકા વન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને સંજેડાની આસપાસના જંગલી અને ઢુંગરી પ્રદેશને હિડીંગ વન તરીકે ગણી તેની પ્રાચીનતાને મહાભારત મુધી બંધાવવામાં આવે છે. સર્પને ઘેંટી દેવા જોઈલી ઉચ્ચાર ધારણ કરતા વિદ્યાચળને મુનાડી દેઈ જગતને અંધકારની અગવડગાંથી બચાવી લેનાર અગસ્ત્ય રૂપિની વાત ઘણી જાણીતી છે. વળી પરમજ્ઞની વિભૂતિ રૂપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શક્તી શ્રેષ્ઠતા સંગથી પરીક્ષા લેવાની હિમન ધરનાર ભુવ રૂપિનો આશ્રમ ભરૂચમાં હતો એમ મનાય છે.

આ પ્રાચીન કાળથી જાણીતા થયેલા પ્રદેશનો વધાર્થ અને સંગઠ ઇતિહાસ મળતો નથી, તેના વિવિધ ખંડોનીજ માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ઇતિહાસનું પ્રથમ ફિરણ આપણને હારિકામાં નિવાસ કરતા હાપર યુગના સૂર્યા, મહાભારતના સ્વધાર, સાંદર્ભ, જ્ઞાન તથા કર્મની સંયુક્ત ભાવનાના મૂર્તિમાનસ્વરૂપ સરખા કૃષ્ણચંદ્રની ઝાંખી કરાવે છે. કૃષ્ણના દેહવિલય પછી યાદવાસ્થળીમાંથી બગેલા રણા સળા યાદવો ઉત્તર તરફ સિંધ, પંજાબ તથા અફઘાનીસ્તાનમાં આંધ્યા ગયેલા હોવાય છે. અલેક્ઝાન્ડર અને સીથીપન પ્રગ્ભોનાં ધસારથી આ યાદવો પોતાના મૂળ પ્રદેશમાં પાછા ફર્યા, અને ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ તેમનાં કેટલાંક ટોળાંએ વધી મોટાં રાજ્યો પણ રચાયાં.

આ પછી કૌર્મ વંશના સમ્રાટ અશોકના સમયમાં ગુજરાત ઉપર અશોકની આજી ફરતી હતી, અને તેના સાક્ષીરૂપે ગિરનાર ઉપરનો શિલા લેખ હાજર છે. અશોક પછીના અંધકારમય સમય વીત્યા પછી વજ્રનીવંશના શિલાહિત્યોની અસ્પષ્ટ માહિતી મળી આવે છે. છેલ્લા શિલાહિત્યનું રાજ્ય સિંધ માર્ગે આવેલા કોર્મ શક દે આર્ય લોકોએ છિન્ન બિન્ન કરી નાંખ્યું, પરંતુ વજ્રનીવંશની ભારતમાંથી પંચાસરના ચાવડાઓ જન્મ પામ્યા. વચમાં કથ્યાગ્રીના ચાવડક્ય રાજા ભુંડે ચાવડા રાજા જયશિખરીને મારી યોડે સમય પોતાની આજી પનાંતી, તથા તેના પુત્ર વનરાજે ભુરક સોલંકીના લલકરને દુક મુલતમાં દરણી ગુર્જરાતની બહાર દહાડ્યું, અને ગુર્જરાતનું રાજ્યીય દેવ પંચાસરથી ખસેડી પાછળ સરખા મધ્ય રથે આવ્યું.

ચાવડા વંશના છેલ્લા દુર્બલ રાજા સામંતસિંહને મારી તેના બાળેજ મળરાજ ગુર્જરાતની મારીએ આવ્યો. મામળો વાત કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર આ મોવંડીના વંશ સંતાનોની આજતમાં

તર્વેદા અસંતુષ્ટ રહ્યા છે, છતાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનો ઉત્કર્ષ સોસાઈઓના કાળમાં ક્યવનમ કલાઓ પહોંચ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના રાજકીય તંત્રમાં ગુજરાતને આ સમયે અતિ મહત્વ પ્રાપ્ત થયું; ગુજરાતને સ્વિયરતા, આઘાદી અને કીર્તિ મળ્યાં. ગુજરાતની એકતા આ સમયે સ્ફુટ થઈ, ગુજરાતની સીમા આ સમયે સ્પષ્ટ થઈ, અને ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન પુરેપુરું વ્યક્ત થયું. માળવા, આણુ, રજપૂતાના, દક્ષિણ વગેરે પ્રદેશોમાં ગુજરાતી સમસૌર ચળકતી હતી. ગુજરાતી બાળાનાં મૂળ પણ આ સમયે રોપાયાં. જૈનો અને બ્રાહ્મણોએ વિદ્યાનું વ્યસન સર્વત્ર વળગાડી દીધું.

પરંતુ આ ઉત્થતિના સમયમાં હિંદુસ્તાનના દુર્ભાગ્યનાં ચિન્હો પણ જણાયા કરતાં હતાં. મુસલમાનોએ ધાર્મિક ઐક્યના પ્રભાવે જુદી જુદી પ્રજાઓ હોવા છતાં જગતના મોટા ભાગ ઉપર પોતાની આણુ દેસાવી. ક્રિશ્ચિયનો પણ જુદી જુદી પ્રજાના બનેલા હોવા છતાં ધાર્મિક ઐક્યના ખલે તેમણે પણ સુંદર સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી રાષ્ટ્રીય બાવનાને ઘણીજ ખીલાવી. પરંતુ હિંદુ પ્રજા એક છતાં તેનામાં ધાર્મિક વિરોધની લેશ પણ તીવ્રતા નહિં. છતાં, મુસલમાનોના પ્રથમ ધસારા રહ્યાં નિષ્ફળ નીરડી પરત્વે જતી ગઈ એ પણ ઇતિહાસવેત્તાઓ માટે એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. તેજપાળ, અનંગપાળ વગેરે પંચમનો મોખરા સાચવનાર આર્યરાજાઓ મુસલમાનોના પ્રવાહને અટકાવી શક્યા નહિ, અને ગુજરાતના દર આવેલા રાજ્યને ઘડીમર ઉઘસાવી નાખી સોમનાથના પવિત્ર દેવળને ભાગી તોડી મુસ્લીમ ધર્મને વિજય વાવટા ફરકાવી વંદાળીઓની મારફત આવાં ચાલ્યા જનાર મદમદ ગીઝતવીને માત્ર એક અકસ્માત આશન મળ્યું તે દર ચનાં નિર્દોષપણે અંદર અંદર કલહો અને વિરોધોમાં ઉત્સુક રહેતા શાસનધરોના દિવસ બરોડાં મુક્યા હતા. સીકંદરની રહાંમે ધનાર પૌરસ અને ચંદ્રગુપ્ત, તથા સીથીયોનાના બળવાન રાજાનો પરાજય કરી પોતાનો સંવત ચત્રાવતાર પરાક્રમી ચિકમદિત્યનો સમય હવે રહ્યા ન હતાં. રાજ્યને માટે કે સ્ત્રીઓને માટે અંદર અંદર મિથ્યાભિમાનથી કપાઈ મરતા જયચંદ, ભોળાબીમ અને પૃથુરાજનો સમય આવ્યો હતો. પરિણામ શું આવ્યું તે સર્વ કોઈ જાણે છે. મુસલમાનોએ હિંદુઓની ખામીને સંપૂર્ણ લાભ લીધા, અને સોસાઈ વંશના પાછલા કાળમાં તે તેમણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ પોતાને હસ્તગત કરી લીધો.

સામાન્ય શત્રુની રહાંમે એકમંખી કરવાનું જુદી પ્રજાએ હિંદુ રાજાઓ એક પછી એક મુસલમાનો આગળ લુપ્ત થવા લાગ્યા. સોસાઈઓની પાછળ આવનાર વાયેલા રાજાઓ ચાર પાંચ પેઢી સુધી ગુજરાતનું સુકાન હાથ ધરી રહ્યા, પરંતુ છેવટે રાજ્ય કરણ પોતાની વિપત્તિસંજ્ઞાને પરિણામે પોતાના મિત્રો અને શુભેચ્છકોનેજ પોતાના હસ્તનો ગનાળી અપાકરોન ખીસડીને હાથે પોતાનું રાજ્ય ખોદાં જોડા. આ મમયથી એટલે લગભગ ઈ. સ. ૧૩૦૦ ની માત્રથી ગુજરાતે પરત્વેનાની કુંસરી પોતાને ગળે ધારણ કરી, જેમાંથી તે હજી સુધી મુક્ત થયું નથી.

દીપ્તીની સજ્જતનથી છુટા પડેલા કેટલાક મદમદ ભેગા અને બહાદુરશાહ સરખા ગુજરાતના સુવતાનોએ ગુજરાતનો સારો ઉત્કર્ષ કર્યો હતો, પરંતુ રજપૂત રાજાઓના સમયમાં ગુજરાતનું જે એક પ્રભાવ્યન ધરાનું હતું તે ઝિન્કમિન્ક થઈ ગયું પાછું એક થયું નહિ. પ્રજાના જીવનમાં પરાધીનતાને પરિણામે રાજકીય શિથિલતા જવાના લાગી. ‘ગુજરાતનો જે કોઈ મળાકાટ જાણીતો હતો તે પ્રજા જીવનના આરોગ્યે ભર્યા પ્રકુલ તેજનો નહિ, પરંતુ ગાંધી ઉપર વિરોધની કોઈ વ્યક્તિના અદિગાપત્ય કે રણુદૈશ્યના પ્રતિમિત્ર રૂપ હતો. પ્રજાના અને રાજાના સ્વાર્થ એક ન હતા. અને મુસલમાન ગાદીસાદોને પોતાપણની દૃષ્ટિથી વિલોકવાનો સમય આવતા પહેલાં તે ગાદીસાદોજ અકબરને હાથે નષ્ટ થયા. મોગલ તથા રૂપત જ રાજાઓના હિતર તરફના ધસારા-

માંથી, માળવાના આદ્યશાહના પૂર્વ તરફના હુમલાઓમાંથી અને આલણી સુસલાતોના દક્ષિણ તરફના હુમલાઓમાંથી પોતાની ગાદીને સુરક્ષિત સાચવી રાખવાના પ્રયત્નોમાંજ શુન્દરાતના આદ્યશાહો મધ્ય સુધે રહેતા. આવી સ્થિતિમાં લશ્કર એજ પોતાના જવાબનું મુખ્ય સાધન હતું, પરંતુ તે લશ્કર નજી શુન્દરાતનું નહતું, અને જે કંઈ થોડો ઘણો ભાગ શુન્દરાતીઓના હસ્તે તેમનામાં શુન્દરાત નરીકેતું અભિમાન ન હતું. આ પ્રમાણે શુન્દરાતી પ્રજાને લશ્કરમાંથી તથા રાજ કાળમાંથી ભા ઓછો થઈ જતાં લોકોએ માન ખેતી અને વ્યાપારની શાંત પ્રકૃતિઓમાંજ પોતાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. રાજકીય જીવન તથા લશ્કરી જીવન મનુષ્યની મર્યાદાથી ખીલાવે છે, પરંતુ જે પ્રજાને તેવ જીવનમાંથી રસ ઓછો થઈ જાય છે તે પ્રજાની આત્મપ્રજ્ઞા ઉત્તણી બની જાય છે, સ્વમાનની લા ગળી તરફ દિશાસીનતાનો ભાવ થઈ જાય છે, અને સહન કરવાની ટેવ પડતાં આપડી બિચારીન ગળનરીમાં લપસી જઈ આવી પ્રજા અન્યની દયા ઉપર જીવન શુન્દરાતમાં સંતોષ માને છે. આવી પરિસ્થિતિને ક્રેહ ક્રોધ શિવાઈ શુન્દરાતમાં જન્મે એ અશક્ય હતું.

આ સ્થિતિ લગભગ ચારસો વર્ષના સુસલામાની અમલ દરમિયાન ચાલી. સુસલામાનો પછી આવનાર મરાઠાઓએ પણ સ્વાર્થ, ધનલોભ, અને રાજ્ય લોભને લેઈ એવી રાજનીતિ અપાયા કરી કે જે સુસલામાનોની જહાંગીરી કરતાં વધારે કુમળા નામથી ભાગ્યેજ ઝોળખાવી શકાય. સ્વધર્મોએ તરફ જે સ્વાભાવિક પદ્ધતિ થયો જોઈએ તે મરાઠાઓની આવી રાજનીતિને લીધે કદી પણ ઉત્થવ ન પામ્યો. પરંતુ લખાવી લાવેલા હિંદુસ્તાને શિવાઈ અને રણજીતસિંહ સરખા રાજનીતિનિપુણ અને રણપ્રહિત વીરો હત્યક કર્યા; તેમણે ઉભાં કરેલાં બળથી મોગલા: છત્રી મદોક્ષાત હાથગી મણ; પરંતુ શિવાઈ અને રણજીતનું સ્થાન લેનાર વ્યક્તિઓએ જાતિ સ્વાર્થને આગળ કરી સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્યની મળ બાવના વિસારી દીધી. નહિતો અટક સુધી ભગવો ઝૂંટો ફરકાવનાર મરાઠી વીરો એક પછી એક પરી જઈ પોતાની સ્વતંત્રતા હુપ્ત થવા દે એ બન્યું. અશક્ય હતું. સિંહ સરખા શીખ લોકો જેમણે અફઘાનીસ્તાનના તોફાની અને પહાડી મુલકમાં રાજ્યની ઉચ્છવાયથો કરાવી હતી તેઓ તાબેદારી સ્વધારે એ અસંભવિત હતું. સુસલામાન અને મરાઠા એ જન્મેથી ધરાઈ ગયેલી પ્રજાને હાથેજ અમલની સાથે દાખલ થવું, શાંતિનું વાતાવરણ ધણું ગમી ગયું; આવી શાંતિની તેને હથે જરૂર પડી હતી; અને સ્વાર્થ સાધતા વિવિધ રાજ્યો અને સરદારોની સાથે પ્રજાએ પશુ ચિદિશ અમલને આવકારે આપ્યો. પ્રજાએ પણ સ્વાર્થમાંનામાં કંઈએનેની સુકિતઓનો દોષ કહાડવા કરતાં આપણે આપણી સ્વાર્થકૃતિ.

આ પછી કાર્ય વંચના સમીટિ અંગત વધારે દોષ કહાડવો જોઈએ. મેઘા સિધીયા, હોલકર હતી, અને તેના સાક્ષીએ ગિરનાર ઉપરનો શિવ સંનિધિ અંગેએ મળ અંગતમાંથી ધુરા પડી સમય વીત્યા પછી વજ્રબીંશના શિવલિંગોની અસ્પર્શ માદીની કેતઓ આદરી, અને તેને પરિણામે રાજ્ય સિંધ માર્ગે આવેલા કોઈ શક કે આરજ લોકોએ જિ જીવન સિદ્ધાર્થ. પરંતુ કલાઈન, નવનીરાજ્યની વાસ્તમાંથી પંચાસરના ગાવડાઓ જન્મ પામ્યા. સ્વાર્થમાં પાનતો અંગત સ્વાર્થ બુંદે ગાવડા રાજ જાગ્રિખરીને મારી થોડો સમય પોતાની માથે વડોરી ફળ કંપનીને સમ-વનરાજે બુદ્ધ મોલકોના લશ્કરને કુદ મુલકમાં લગવી શુન્દરાતની અને કંડનાં રાજ્ય પ્રધાનનાં રાજકીય કે પંચાસરની ખસેડી પાટલ સરખા મધ્ય સથે આવ્યું. નીસ કોડ હાંદીઓ ઉપર આવડા પંચના હેઠલા દુર્જલ રાજ સામંતસિંદને મારી તેનો બાજેજ (અપૂર્વ) માદીએ આપ્યો. મામાનો પાત કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર આ મોલકોનો પંચ સંતા દેશાઈ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

-અથવા-

દાશરાજ વિગ્રહ.

(ગોતાંકના પૃ. ૧૫૪ થી અનુસંધાન.)

૬૨ દાશરાજ વિગ્રહનાં કારણો તથા દિવોદાસનો ઇતિહાસ.

રાગરાજ વિગ્રહ શા માટે થયો, તેના કારણોનું અન્વેષણ કરવામા દિવોદાસનો ઇતિહાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દિવોદાસને ઋગ્વેદમા અનિશ્ચિત (૧-૧૩૦-૪), અશ્વત્થ અને રૂઢાન્ય પ્રતોદ (૬-૪૭-૨૨૪ ૨) કહેવામા આવેલ છે તેના પુત્ર સુમત્સને ૧૦૮૫૦ કલ્પો છે. તે ઉપરથી પિન્ગવન તેનું બીજું નામ અથવા ગોત્ર હોવાનો સંભવ છે. સુમત્સ મિત્રાચ તેને પ્રતદેન નામનો બીજો પુત્ર હતો, એમ કૌલીનડી ઉપનિષદ (૩-૧) ઉપરથી જણાય છે. દિવોદાસના પિતાનું નામ વદમધ હતું, જેનું રાજ્ય મરુત્વતીના કિનારા ઉપરના પ્રદેન ઉપર હતું. (ઋ. ૬-૬૧-૧) મત્સ્ય પુરાણમાં પણ દિવોદાસના પિતાનું નામ વિદ્યમધ આવેલ છે (અ. ૫૦, સ્કંધ. ૧), તેથી વૈદિક દિવોદાસ અને પૌરાણિક દિવોદાસનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. ઉપર કહેવામા આવ્યું છે, તેમ સુત્રવા રાજા ને આર્યાવર્તના વીર રાજાઓ નાથે મહાન વિગ્રહ થયો હતાં. તે વિગ્રહમાં સુત્રાનો વિજય થયો હતો. પરંતુ શા માટે તે વિગ્રહ થયો હતો, તે વિષે કંઈ કહેવામા આવ્યું નથી. તેટલા માટે તે મમયતી પરિસ્થિતિ મમજવાને માટે ગણભાગનાં અધાનો આધાર લીધા વિના ચક્રે તેમ નથી. ધૈવરત મનુષ્યે આર્યાવર્તમા આવીને નર્યુ નદીને તીરે અયોધ્યા નગરી બાંધી, આસપાસના પ્રદેશમા રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે સમયે અંગિરા, અથર્વ અને બ્રહ્મકર્મા આદિઓ યજ્ઞયાગાદિકમાં ઈન્દ્ર અને અગ્નિનું યજ્ઞન કરતા હતાં. મનુના પુત્ર નાભાનેદિષ્ટે ઇન્દ્રનું યજ્ઞન દાખલ કર્યું. ઇક્ષ્વાકુમંજરી કથામા બ્રહ્મ ઋષિએ શંકરને યજ્ઞમા ભાગ આપવાની સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે બ્રહ્મણે જેઓ અગ્નિ અને ઈન્દ્રના યાગદો હતા, તેઓને આ નવીન સુવાસો પસંદ પડ્યો ન હતો. તેજ કારણથી તેઓને ધર્મિયો સાથે દાણ સંઘર્ષો થયા છે. દૈત્ય, વૈષ્ણવ અને શાક્ય સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓને જેમ મધ્યકાળમાં વારંવાર ઝડપ થતા હતા અને આજે પણ જેમ આર્યસમાજીઓ અને સનાતન ધર્માવશીઓ વચ્ચે વખતો વખતે કલહો થયા કરે છે, તેમ વૈદિક કાળમા ઇન્દ્રવરુનના સંપ્રદાયે હિ પ્રયોગ કરી મૂક્યો હતો. વૈદિક કાળના રાષ્ટ્રીય વિગ્રહોમાં આ ધર્મવિરોધ પણ એક બળવાન કારણ હતું. પરંતુ મુખ્ય કારણ તો આર્યાવર્તમા જૂઠું જૂઠા નાનાં મોટા રાજ્યો હોવાનુંજ

૧. ઋગ્વેદ ૧૦-૬૧-૧ તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૫-૨૨-૯

૨. શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૪, અ. ૬.

જાણાય છે. સર્વવંશી રાજગૌમાં માંધાના અને સગર બહુ પરાક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા હતા; તેઓએ દિગ્વિજયો કરી ધનંતર રાજ્યોને વશીભૂત કર્યાં હતાં. પરંતુ મનુની પુત્રી ઇલાના વંશમાં પણ એક પછી એક રાજા પ્રતાપી થઈ ગયેલા છે. તેઓનું રાજ્ય સરસ્વતીને કિનારે તેમજ ગંગા યમુના વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર આવ્યું હતું. પુરૂરવા, નદુપ અને ચયાદિએ તે રાજ્યનો વિસ્તાર કરીને ધરા-નની હદ સુધીનો મુલુક છતી લીધો હતો.

ચયાદિ રાજાને દુલ્હુ, અનુ, પુરૂ, યદુ અને તુર્વશ-એ પાંચ પુત્રો થયા હતા, જેઓમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર દુલ્હુનો પૈતૃક રાજ્યાસનનો અધિકાર હોવા છતાં પુરૂને તેણે મધ્ય દેશની ગાદી આપી; દુલ્હુને પશ્ચિમ, અનુને ઉત્તર, યદુને ઇશાન અને તુર્વશને દક્ષિણ પ્રદેશો વેહેલી આપ્યા. દુલ્હુને જે પશ્ચિમ દેશ આપ્યો હતો. તે ટંકરા ટંકરીયાળો હતો અને ત્યાં નાવમાં બેશાને યુસાદરી કરી પડતી હતી. તે ઉપરથી તે પ્રદેશ સિંધુ નદીના કાંઠાનો હતો, એમ અનુમાન થાય છે. આ દુલ્હુના વંશને પાછળથી બાજર નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તુર્વશને ભાગ આવેલ દક્ષિણ દેશમાં માંસાદરી મહેરજોની વસતિ હોવાથી, તે પ્રદેશ ચિન્ધ્યાચત્ર પર્વતની આસપાસનો હોવાનું જાણાય છે. એ પાંચ બાહ્યોનાં નામો એક સાથે મળવેલા એક મંત્રમાં જોવામાં આવે છે (૧૦-૧૦૮-૮). પુરૂને પ્રચલિત રાજનીતિના નિયમ વિરૂદ્ધ લાગ મળવાથી, બીજા બાહ્યો એકઠા થઈ પ્રસંગ મળે સત્તાવના હતા. એક પ્રસંગે બરતોએ તેની સખત હાર કરી હતી, તે હારીકત થયું નોંધાય છે (મ. ૭-૮-૪). મજાવેદ ઉપરથી પણ જાણાય છે કે પુરૂઓનું રાજ્ય સરસ્વતીને બન્ને કિનારે (૭-૪૬-૨) તથા કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા સર્વજ્ઞાવત સરોવરની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર આવ્યું હતું (મ. ૮-૬૪-૧૦, ૧૧). કુખંતનો પુત્ર બરત આ પુરૂ વંશનોજ હતો. પરંતુ બરતે વંશની જૂદી જૂદી શાખાઓ વચ્ચે આ મધ્ય પ્રદેશ પણ વેહેરાઈ ગયો હતો. બરતવંશની પૃથુ રાજાની શાખામાં દિવોદાસનો જન્મ થયો હતો. આ દિવોદાસના સમયમાં કે તેની પહેલાં સુથરા રાજા અને વીંશ રાજાઓ વચ્ચેનું પ્રથમ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ થયું હતું. આ સવળી હારીકતો ઉપરથી સુથરા રાજા પુરૂરવાજ હોવાનું અને બીજા રાજાઓએ તેનો ઉચ્છેદ કરવાના હેતુથી તેના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ મહાન વિગ્રહમાં તેઓનો પરાજય થવાથી તેઓ સવળા નિર્ગળ પડી ગયા હતા. પરંતુ દિવોદાસ વિચરણ હોવાથી વરતુ રિયિન સમગ્ર રાજ્યો, તેણે પ્રાચીન રાજ્યના રાજા કુલસંગિરસ સાથે સંધિ કરી; અને જે રાજાઓ તેની એકસપીમાં ન બેઠાયા, તેઓને સસ્ત્રગળથી વશ કર્યાં આ પ્રસંગે કરૂજ અને પર્ણવ રાજાઓ તેની સામે થયા, તેઓને તેણે સખ્યુમિ ઉપર મારી નાંખ્યા. (મ. ૧-૫૩-૮). આપુ અને કુલની સાદાપ્ય મેળવી તેણે તુર્વવાણ રાજાને પણ યુદ્ધ આપ્યું; પરંતુ તે યુદ્ધમાં તેનો પરાજય થયો અને તુર્વવાણ સાથે સહાય કરી પડી. (મ. ૧-૫૩-૧૦ તથા ૧-૧૮-૧૩). તે સિવાય મદુઓ અને તુર્વશો સાથે પણ તેને સખ્યા હોવાનું મજાવેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે (મ. ૭-૧૪-૮). દરિયો (પર્વ ૧ અ. ૨૪) ઉપરથી જાણાય છે કે કાઝીની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર નાદવરાજ બદશરૂવના ૧૦૦ પુત્રોને સખ્યગ્રામમાં લખાને તેણે તેનો મુલુક તાણે કર્યો હતો અને કાઝીપુરીને પોતાના રાજ્યની સાથે બેળાની રાધી હતી. આ ઉપરથી

જાણીએ છે કે દિવોદાસે પોતાના પિત્રાઈ કુળોના રાજ્યોને ઢાલુબર વરા કર્યા હતાં, પરંતુ તેમ કરીને તેણે તેઓના હૃદયમાં બચકર ચૈર્યનું બીજ રોપ્યું હતું. તેવા સંયોગોમાં તેને બીજી દિશામાંથી બચ ઉપરિચિત થયું. તેના રાજ્યની આસપાસ અનાયો અને દાસ જાતિઓનાં રાજ્યો હતાં. તેઓને આ સંધિ બધું અનુકુળ જણાઈ અને ચાર તરફથી તેઓ દિવોદાસની પ્રગતિ સતાવવા લાગ્યા. આજ કારણથી તૈત્તિરીય સંહિતા (૧-૨-૨)માં કહ્યું છે, તેમ તેને સપ્તળ આર્યરાજ્યો સાથે એક સંધિ કરવાની જરૂર પડી. એક સંધિ કરીને પ્રથમ તો તેણે સરસ્વતી નદીને કિનારે વસતા પશ્ચિમો, યમુનાને તીરે વસતા પારાવતો અને બુસ્ય રાજનું નિકંદન કાઢી નાંખી (ઋ. ૧-૧૧-૧, ૨), પોતાની શત્રુઓથી રાજ્યની સરહદને નિષ્કંટક કરી. પરંતુ ત્યાર પછી જરૂર પ્રદેશમાં વસતી દાસ નામની જાતિથી તેને અને તેનાં મિત્રરાજ્યોને એક અચિંત્ય આપણિ આપી પડી. આ દાસજાતિ સમસિંધુની સરહદે પર્વતમાલાઓમાં પથ્થરના મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધીને રહેતી હતી (ઋ. ૪-૩૦-૨૦), અને લાગ શ્રાવે ત્યારે સપાટ પ્રદેશ ઉપર ઉતરી આવી ત્યાંની પ્રગતિ સતાવતી હતી. તેથી તે જાતિના લોકો સિંધુ નદીને પેથે પાર અઢગાનીસ્થાનમાં વસતા હશે, એમ અનુમાન થાય છે. મેસીડોનીયાના રાજ અલેક્ઝાંડરની સામે પશુ આ પર્વતવારિ જાતિઓએ શત્રુની અહાડરીથી ટકર લીધી હતી. આજે પણ સરહદ ઉપરના તાલગચો ઇન્ડિયન સરકારને પણ તામે રહેના નથી અને વખતો વખત સંકટમાં કિનારે છે. દાહ્યુદિન ગોરીનાં સમયમાં હિંદુસ્થાનનાં રાજ્યો અંદર અંદર લડીને નળના પડી ગયાં હતા, ત્યારે દાહ્યુદિન દિલ્હી ઉપર ચડી આવ્યો હતો, તેમ આ દાસ જાતિના સરદારો કુસિનરનો પુત્ર શંબર તથા વર્ચિ પ્રચંડ સેના લઈને સમસિંધુપ્રદેશ ઉપર ઉતરી આવ્યા. પરંતુ દિવોદાસ પૃથુરાજ જેવો અસાવધ અને અચિંત્યારી ન હતો. દેશના સપ્તળ રાજ્યોની તે સહાનુભૂતિ મેળવી રાક્યો હતા. શંબર અને વર્ચિના વિચારમાં કયા કયા રાજ્યોએ તેને મદદ કરી હતી, તે જણાવવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ એક યુદ્ધમાં કૌશલ્ય નામનો રાજા તેની સાથે લડ્યો હતો, ત્યારે બીજા યુદ્ધમાં પુરુષો પશુ તેની સાથે જોડાયા હતા (ઋ. ૧-૧૧૨-૧૪ તથા ૧-૧૩૦-૭). આ રાજ્યોની સંયુક્ત સેનાએ શત્રુઓને સમસિંધુપ્રદેશમાંથી હાંપી કાઢ્યા, એટલુંજ નહિ પણ પછી સર્વ પ્રકારનાં મુખ્યસ્થિત સાધનો સંગ્રહ કરીને દિવોદાસે તેઓનો પીગ લીધો. પાછળના કાળમાં રાજા માનસિંહે, મહારાજા યશવંતસિંહે અને શીખ મહારાજા રણજિતસિંહે એક કાચુલ સુધી જઈને તેના ગર્વિષ્ટ હર્ષ ઉપર વિરોધપનાકરો પ્રદર્શી હતી, તેમ દિવોદાસે પણ દારણ-યુદ્ધ કરીને તેઓના એક પછી એક એમ એકંદરે છલ દિવાળો જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા અને છેવટે રાજધાનીના અન્ન્ય કિલ્લા પાસે ધાર સંહારક સંગ્રામ થયો. શંબર અને વર્ચિની સપ્તળ સેનાનો જ્યારે અંત આવ્યો, ત્યારે તેઓ બાગીને હુર્નમ્ય પર્વતના શિખર ઉપર બરાઈ પેદા, પરંતુ દિવોદાસે તેઓને પકડી પાડ્યા અને ત્યાં યમસદન અને સ્વસદન વચ્ચે છેવટે મારે તરફીનાં ભારતીયે તે જન્ય થોડાંઓને પટ્ટાને વિદોદાસે પર્વતના શિખર ઉપરથી નીચે ટોળી પાડ્યા. અને યમશરણ મોકલ્યા. (ઋ. ૨-૧૨-૧૧ તથા ૪-૩૦-૧૪). આ વિચારમાં પ્રાય લાખ દાસથોડાઓનો સંહાર થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. (ઋ. ૪-૩૦-૧૫). એ રીતે દિવોદાસે અનાયોના પામમાંથી આર્યવર્તને મુક્ત કર્યો. પરંતુ અસાધારણ વિજયનું પરિણામ મહા-માદમાંગ આવે છે, એ કુદરતી નિયમમાંથી દિવોદાસ પણ

છટકા સકથો નહિ હોય, એમ પાછળથી બનેલા બનાવ ઉપરથી જણાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં વિજય પ્રજાઓની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો થોડા સમય સુધી નિરોધ કરી શકાય છે, પરંતુ તેઓને હૃદયમાં તેથી વૈરવંતો તીવ્ર સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે, તે અગ્નિને ઓલવી શકાતો નથી. અનુદય સંયોગરૂપ વાયુનું બળ મળે, તે અગ્નિ પ્રવ્યવસ્થિત થાય છે અને તેની ધિરુધિરતા જ્યાંયાં વિરોધતાનું સર્વસ્વ હોમાઈ જાય છે. દિવોદાસે પોતાના પિતાજી રાજાઓની અને વિરોધતા: મહુઓત બંદુ હુદૈશા કરી હતી. તેના નામથી પણ ચરચરતા રાજાઓ અને પ્રજાઓના હૃદયમાં તેણે કદી પણ શાંત ન થાય, તેવો વૈર્યાગિનિ સળગાવ્યો હતો. તેના મૃત્યુ પછી તે અગ્નિ પ્રવ્યવસ્થિત થયો જેની બીજા જ્યાંયાં આખો દેશ હોમાયો.

૧૩. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર.

અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરીને રક્તપરિપ્લુત હસ્તથી મેળવેલા દિગ્વિજયનું અને રવદેશના તેમજ વિદેશના રાજાઓને મરણ નીચે આંપીને પ્રાપ્ત કરેલ ચક્રવર્તિપણાનું સુખ દિવોદાસે દીર્ઘ કાળ સુધી ભોગવ્યું હોય, એમ જણાવું નથી. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળ ઉપરથી જણાય છે કે અંગિરા ગોત્રના ભરદ્વાજ ઋષિ દિવોદાસના પુરોહિત હતા. એક મંત્ર (૧-૪૭-૨૨) થી ભરદ્વાજના પુત્ર ગર્ગ પણ તેના પુરોહિત હોવાનું જણાય છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે કુતસંગિરસ સાથે સંધિ કર્યા પછી દિવોદાસે તેમજ ભરતોએ અંગિરાના વંશજોને પુરોહિતપણું આપ્યું હશે. પરંતુ અંગિરાના સમકાલીન બૃહદા વૈષ્ણવ મનુના વંશજો સાથે સમાધાન કરી શક્યા ન હતા. યુદ્ધ જલિતના દાનવ રાજા યુધમત્યના તેમજ વલ્લ જલિતના રાજા બલિના શરૂ શુભાર્થ હતા. * અતર્ગોલું પુરોહિતપણું સ્વીકારવામાં તેઓને આર્થ ક્ષત્રિયો સાથે શક્તિ હતી, તે સિવાય બીજું કંઈ પણ કારણ હોવાનો સંભવ નથી. મનુના પુત્ર હદવાકેના પુરોહિત વસિષ્ઠ હતા, x તેથી તેઓ મનુની સાથે આવાવર્તમાં આવ્યા હશે, એવું અનુમાન થાય છે, તેમ પ્રમાણે મનુની પુત્રી ધૃવાના વંશજોએ પણ વસિષ્ઠને સ્વીકાર કર્યો હતો. + દિવોદાસના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર પૈત્રવન મુદાસ ને વસિષ્ઠએ અન્નમદાભિષેકવિધિથી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો ÷ તે દિવાના બળથી મુદાસે પૃથ્વીપર્વત દિગ્વિજય કરીને અશ્વમેધયાગ કર્યો હતો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ તે યતન પાર્શ્વન કર્યું છે, તેમાં કર્યું છે કે- 'ભોજકુળના રાજાએ' તથા તેના પુરોહિત અંગિરેએ એક યજ્ઞમાં તેને (વિશ્વામિત્રને) પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું. (અ. ૩-૫૩-૧). અશ્વમેધયાગમાં મુદાસ રાજાએ પણ વિશ્વામિત્રને અપ્સર્જનું પદ આપ્યું હતું. તે ઉપરથી મુદાસ રાજાના સમયમાં વિશ્વામિત્રનું ઋષિત્વ તેમજ આદ્યજન સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ૩૩ માં ચામનાં વિશ્વામિત્રે વિપ્રાસા (વિપ્રાસ) અને સનદુ (સનકન) નદીઓની પ્રાર્થના કરી છે, તેમાં ભરતો તે નદીઓ ઉતરી સામે તીરે ગયા, એમ કર્યું છે. (મંત્ર ૧૧-૧૨). તે ઉપરથી

* મદાનારન આદિ પર્વ, અ. ૧૨ મ્ત્રો. ૧ તથા શ્રોમદ ભાગવત ૮-૧૫

x રામાયણ ઉત્તરકાંડ સ. ૫૬

+ મદાનારન આદિ પર્વ ૧૭૮-૮

÷ અનરૂપ આસિય ૮-૮-૩૮.

તે આપું સૂક્ત દાશરાત્રને લાગુ પડે છે, એમ પાશ્વ્યાત્મ પડિતો માને છે. પરંતુ સાયબ્યાચાર્યે તથા નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્યે (નિ. ૨-૨૪) અશ્વમેધયાગની સમાપ્તિ થયા પછી વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપતિ પ્રયાણ કયું હતું, અને તે બે નદીઓ વચ્ચે રહ્યાં તેઓને જે વિષતિ નદી હતી, તે દર્શકતને જ લાગુ પાડ્યું છે. કદાચ તેમ છતાં પણ તે સૂક્ત દાશરાત્રયુદ્ધને લગતું છે, એમ માનીએ, તો પણ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રને સદૃજ વૈર્ષ હતું, એ માન્યતાને આધાર આપતો નથી. ભાગવતાદિ પુરાણોમાં વિશ્વામિત્રને ગાધિપુત્ર કહેવું છે. x તે ગાધિની પુત્રી સત્યવતીને ભૃગુકુળના ઋષિ ર્મિકથી જન્મગ્નિ થયા અને તે જન્મદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ થયા. એ રીતે ભૃગુઓ વિશ્વામિત્રના નિકટના સંબંધમાં આવ્યા હતા. અર્થાત્ વિશ્વામિત્રનું કૌશિકકુળ અને જન્મદગ્નિનું ભાગવકુળ લગભગથિથી જોડાયેલાં હતાં. મનુના વંશજોએ ભૃગુઓને બહુ સન્માન્યા હતા અને વસિષ્ઠ તેઓના કૃત્યપુરોહિત હતા, તેથી વસિષ્ઠ પ્રતિ વિશ્વામિત્રના હૃદયમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો હતો. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠની સત્તા નિર્ગૂણ કરવા ઉપર ઉચ્ચ આરંભ્યો. દાશુ તપ તપીને તેઓએ પ્રથમ તો બ્રાહ્મણ તપ પ્રાપ્ત કર્યું અને બોજાદિ ચંદ્રવંશીય રાજાઓના યજ્ઞમાં ઋત્વિજનું કાર્ય કરવા માડ્યું. તેઓના તપને પ્રભાવ એટલો બધો દુર્ભર હતો કે સુદાસ રાજાએ પણ પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠની ઉપેક્ષા કરીને તેઓને અશ્વમેધયાગમાં આપ્યાં પદ આપ્યું. આ યજ્ઞમાં વસિષ્ઠના પુત્ર શક્તિ અને જન્મદગ્નિ પણ ઋત્વિજો તરીકે વરાયા હતા. વિશ્વામિત્ર જન્મથી કાત્રિય હોવા છતાં પોતાના જ યજ્ઞમાં તેઓને મુખ્યપદ આપ્યું તેથી શક્તિનું હૃદય દોષથી કલુષિત થયું અને તેઓએ મંત્રમળથી વિશ્વામિત્રને અને તેઓના પુત્રોને નિર્વાક કરી નાંખ્યા, આ પ્રસંગે પોતાના બાણે જન્મદગ્નિએ તેઓને સાહાય્ય કરી અને વિશ્વામિત્ર તથા તેઓના પુત્રોને સરખાવી પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ. (ઋ. ૩-૫૩-૧૫ અને ૧૬). એ રીતે મોટા આડંબરથી આરંભાએશો અશ્વમેધ યજ્ઞ તો નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો, પરંતુ વિશ્વામિત્રના અંતઃકરણમાં સળગી ઊઠેલો અગ્નિ તો એકદમ પ્રવૃદ્ધ થયો. યજ્ઞની પ્રભાવિનિ યતાની સાથે વિશ્વામિત્રે ચાર મંત્રો વડે વસિષ્ઠને ઉપ દાપ આપ્યો. (ઋ. ૩-૫૩-૨૧ થી ૨૪). તે મંત્રોમાં વિશ્વામિત્રે એટલું બધું બળ મૂક્યું કે-આને પણ વસિષ્ઠ ગોત્રના બ્રાહ્મણો તે મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરના નથી, તેમ તેના એક અક્ષરનું પણ શ્રવણ કરવામાં પાતક સમજે છે. * આ પ્રમાણે અભયચંસિ તે જ મન્વન્ત્ર મનુના બ્રાહ્મણોનાં બે કુળો વચ્ચે કટ્ટી સત્તા ઉપસ્થિત થઈ. પરંતુ ત્યાર પછી બ્યારે બચેતો અને તપ્ત્યુઓના મનો ઉપર શય રાજાઓ ચઢી આયા, ત્યારે સુદામે વિશ્વામિત્રનો ત્યાગ કરી, શરીથી વસિષ્ઠને પુરોહિતપણું આપ્યું. (ઋ. ૭-૩૩ ૬). વસિષ્ઠએ પોતાના તપોબળથી તેઓનું રક્ષણ કર્યું અને દાશરાત્રયુદ્ધમાં તેઓની મંયુક્ત મેનાની સાથે જઈને તેઓને સંપૂર્ણ વિજય

* શ્રીમદ્ ભાગવત ૨:૫ ૯ અ. ૧૪ તથા કાત્યાયન-કૃત સર્વાનુક્રમણી.

x ઈનરેય બ્રાહ્મણ (૮-૧૮) તથા આશ્વાવાયન શ્રોત સૂત્ર (૭-૧૮)માં પણ તેને ગાધિનો પુત્ર કહેવું છે. ગાધિના પિતાનું નામ કૌશિક હતું.

* જૂઓ ૫૩ મા સૂત્રના ૧-૧૫-૧૬-૨૧ થી ૨૪ મંત્રો ઉપર સાયબ્યાચાર્યનું ભાષ્ય. ૨૩મા મંત્રના ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-વિશ્વામિત્ર તપ કરના હતા, ત્યથી તેઓને વસિષ્ઠના નોકરો બાંધીને રમિયા પામે લકષ ગયા.

અપાળ્યો. તે ઉપરથી સમજાય છે કે અશ્વમેધયાગ પ્રસંગે વસિષ્ઠપુત્ર શકિતએ ગત્રાવેલ વર્તનથી નાગબ. થઈને સુદાસે વસિષ્ઠનો ત્યાગ કરીને વિશ્વામિત્રને પુરોહિતપણું આપ્યું હશે. (નિરૂક્ત ૨-૨૪). પરંતુ વિશ્વામિત્રનો તે પ્રયત્ન અંત સુધી ચાલી શક્યો નહિ. દાશરાય વિગ્રહનું મુખ્ય કારણ કદાચ દિવોદાસ અને તેના પુત્ર સુદાસનું વિગિત પ્રજાઓ સાથેનું અસહ્ય વર્તન હશે, છતાં વસિષ્ઠવિશ્વામિત્રનો કલહ પણ અગત્યનું કારણ જણાય છે. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળના ૩૨-મા સૂક્તમાં રાક્ષસોથી રક્ષણ થવાને માટે વસિષ્ઠજીએ મંત્રો કહ્યા છે. તે સૂક્તના ૧૦-મા મંત્રમાં સુદાસની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે સુદાસ પિતૃત્વનો પુત્ર હતો, એમ બહુદેવતા (અ. ૫ શ્લો. ૨૪૫) માં કહ્યું છે. પરંતુ સાયણાચાર્યે તે સ્થળે સુદાસ સમ્રાટ સુદાસ રાજ્યનો વાગ્દ નથી, પરંતુ સુદાસ એટલે સારું દાન આપનાર, એવો અર્થ કર્યો છે. તે મંત્રની દીકામાં * આપેલાં શાસ્ત્રાપન અને તાંદ્રક ઋષિઓનાં વચનો ઉપરથી સમજાય છે કે-વસિષ્ઠના પુત્ર શકિતને કોઈએ ખાળી નાંખવાથી, તે સૂક્ત કહેવાયું છે. તૈત્તિરીય સંહિતા (૬-૪-૭-૧), પંચવિંશ બ્રાહ્મણ (૪-૭-૩) અને લંભિનીય બ્રાહ્મણ (૨-૩-૯૦)માં સોદાસે વસિષ્ઠોના પુત્રોને માર્યા અને વસિષ્ઠે તેનું શાસન કર્યું એવી કથા કહેવામાં આવી છે. રામાયણ (કિતરકાંડ અ. ૫૬) માં, મહાબારત આદિપર્વ (અ. ૧૭૫ થી ૧૮૨) માં અને પુરાણોમાં કદિવાકુ કુંજના રાજા સુદાસને પુત્ર સોદાસ જેનું બીજું નામ કશ્માપપાદન હતું, તેણે આવું અશ્વમેધ કૃત્ય કર્યું હતું, વસિષ્ઠજીએ તેનું શાસન કર્યું હતું તથા શકિતના પુત્ર પરાશરે રક્ષસયાગ કર્યો હતો, તે કથા બહુ વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે. તે સોદાસને વૈદિક સુદાસ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાયું નથી. ઋગ્વેદની કોઈ પણ ઋચામાંથી ભરતકુલોત્પન્ન સુદાસને વસિષ્ઠ સાથે યનુતા થઈ હતી, એવું એક પણ વચન નીકળતું નથી x વળી પુરાણોમાં સોદાસ કશ્માપપાદના પિતામહનું નામ સર્વકામ આપ્યું છે; + ત્યારે વૈદિક સુદાસના પિતાનું નામ દિવોદાસ છે. તેથી સોદાસ કશ્માપપાદનો પિતા સુદાસ તથા વૈદિક સુદાસ જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૪ સુદાસ રાજ્યનો અશ્વમેધયાગ તથા દિગ્વિજય યાત્રા.

કદવાકુ કુંજના સોદાસ કશ્માપપાદના પિતા સુદાસને ભરતકુલોત્પન્ન પૈતૃત્વનું સુદાસ માનવામાં એક બીજી પણ વ્યાપ્તિ આવે છે. સુદાસના આરબતા કાળમાં તથા હેવરતા કાળમાં તેનું પુરોહિતપણું વસિષ્ઠ જ કરતા હતા. વચમાં અશ્વમેધ પ્રસંગે વિશ્વામિત્રને તે અધિકાર આપવામાં આપ્યો હતો. તેથી તેના પુત્રના સમયમાં વસિષ્ઠનું પુરોહિત હોવાથી અને વિશ્વામિત્ર શરીય પુરોહિત થયા હોય, નો તેથી કદીકન વૈદિક સંહિતામાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી વસિષ્ઠ સાથે વૈદિક સુદાસના પુત્રને સંબંધ હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. વૈદિક સુદાસના પિતા દિવોદાસે યજ્ઞ નાંખવું પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેથી તેના મનુષ્ય પછી અશ્વર્તી રાજ્યને હારે તેના આરબરથી સુદાસ

* અ. ૫-૩૨-૧ ઉપરનું બાળ્ય.

x Vedic Index, Vol. II., p. 275.

+ Matsya Purana, Panini office ed., Vol. vii p. Lxxviii.

પાનએ રાત્ર્યાભિવેદનો સમારંભ ઉત્તરે. પ્રાચીન કાળમાં એવો નિયમ હતો કે જે રાત્ર પોતાને
વલિષ્ઠ માનતો હોય, તેણે દિગ્વિજય કરી અશ્વમેધ યજ કરવો જોઈએ. પુરાણોમાં પણ જે રાત્ર-
ઓનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી, તેમાં લગભગ દાવાર રાત્રોએ એ રીતે અશ્વમેધ કર્યાની
અને પૃથ્વીના અંત સુધી દિગ્વિજય કર્યાની હકીકત જૈનરેષ આજ્ઞા (૮-૯-૭, ૮, ૯)માંથી મળી
આવે છે. પરંતુ સુદાસ ગાદીએ બેંકા કે તુરન યજ મર્તિના અનાથો ધરી ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા.
સરયુ નદીને તીરે અષોઢ્યાતો ઈર્ષ્યાકુ કુળનો પુરુક્તસ રાત્ર રાજ્ય કરતો હતો, જેનું પીઠનું નામ-
દુર્ગહ હતું અને જેની અવરંક ગિરિક્ષિત હતી. (મ. ૪-૮૨, ૮, ૯). સંભવતઃ તેના રાજ્યની
મર્યાદા સરયુ અને સરસ્વતી નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશ સુધી હતી. અગ્વેદના એક મંત્ર (૧-૧૭૪-૨)
થી જણાય છે કે તેને વૃત્રોના ગદ્દ રાત્રનું રાજ્ય દિમાલયની નજીકમાં સરસ્વતીના મળની આમ
પાસના પ્રદેશ ઉપર હતું. આ શરદ રાત્ર પુરુક્તસને નાની કમરનો જાળીને તેના રાજ્ય-ઉપર
ચડી આવ્યો. પુરુક્તસે પ્રશ્નિષ્ઠ રાત્રની સાદાપ્થ ગેળત્રીને, તેને પોતાના મુઠ્ઠકમાંથી હાંપી કાઢવા.
(મ. ૧-૧૧૨-૭) પરંતુ તે રાત્ર જોડેલો ગધો બળવાન હતો કે એવા સ્વરૂપ પરામવથી ગાંજ્યો
જાય તેવો ન હતો. દિગ્વીના ચુકાણ રાત્ર પૃથ્વીરાજે ગાદયુક્તિ ગોટ્રીને એકથી વધારે વખત
હરાવીને હાંપી કાઢ્યો હતો, છતાં શાકયુક્તિ કરી ધરીને વધારે ને વધારે બળવાન મેના લાગિ
પાછો આવ્યો હતો. તે સમયે પૃથ્વીરાજે પ્રમાદથી તેની ઉપેક્ષા કરી, જેનું પરિણામ પોતાના અને
આખા દેશની અનંતના નાગમાં આવ્યું. પુરુક્તસ પૃથ્વીરાજ જેવો વિજામી અને પ્રમાદી ન હતો;
તેણે શત્રુનું બળ યરામર આંક્યું હતું, અને તેથી તેણે સરદ ઉપર આવેલાં રાજ્યોના રાજાઓ
સુદાસ અને પુરુની સાથે એકસાંથી કરીને શત્રુઓના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ પ્રસંગે
સુદાસે બધું પરાક્રમ કર્યાનું નોંધાયું છે; તેણે શત્રુઓને ઘાસની જેમ કાપી નાંખ્યા અને ત્રણે રાત્ર-
ઓની સંયુક્ત મેનાઓએ શરદ રાત્રના સરદ ઉપર આવેલા લગભગ સાત દિશાઓ તોડી
નાંખ્યા. (મ. ૧-૧૩-૭ તથા ૬-૨૦ ૧૦) આ યુદ્ધમાં પુરુક્તસની મેનાનો બધું સંહાર થયો
હશે, એમ જણાય છે: કેમકે પુરુક્તસના પુત્ર તસસ્ત્રયુએ પોતે જ એક મંત્રમાં કહ્યું છે કે તેના
પિતાને, શત્રુઓએ કેદ પકડ્યો હતો. (મ. ૪-૪૨-૮). પુરુક્તસે કેદ પકડાયાથી સંયુક્ત રાત્રઓએ
નિરસ્તાક થઈ જઈને વિગેષ પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ જણાતું નથી. પરંતુ ત્યાર પછીની જે
હકીકત નોંધાય છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરુક્તસની જે સ્ત્રી સગમાં હતી, તેને પુરુક્તસ
કેદ પકડાયા પછી સમર્પિતોના અનુગ્રહથી તસસ્ત્રયુ નામના પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. તસસ્ત્રયુ કિમ્બર
લાયક થતાં સુધી પ્રકૃત સ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થયાનું પણ જણાતું નથી. પરંતુ તે કિમ્બર લાયક
થયે કે તુરન તેણે પોતાના પિતાનું વૈધ વાળવાને મારે ઘાટ ધડવા માંડ્યો. સુદાસ અને પુરુઓ

“દનો વિદ્વઃ કન્દ્ર મુદ્રવાચઃ મમ યત્પુરઃ રામે શારદોદેત્.”

ઋણોરપો અતઘલાણાં યૂને મૃધં પુદકુલ્સાથ રમ્યોઃ ॥

“હે કન્દ! અનાર્થભાગી બેલનારાઓના તે પરાભવ કર્યો; શરદના સાત દિશાઓ તોડી
નાંખ્યા; નદીઓનાં પાણી ઝોળા કરી નાંખ્યા; અને વૃત્રને યુવાન પુરુક્તસને શરણુ મોકલ્યો.” આ
સ્થળે શરદ રાત્રને અર્થ શરદ રાત્ર એવી સામળ્યાયાર્થે કર્યો છે. યુરોપીય પંડિતો શારદી પુરેનો
અર્થ શરદ તત્ત્વમાં અવવાને મારે બાંધેલા દિશાઓ, એવો અર્થ કરે છે. એ સમજી હકીકત
ઉપરથી નદીને કિનારે અને હિમાલયની તળેટીમાં તે દિશાઓ આવ્યા હશે; એમ અનુમાન થઈ
શકે છે.

સાથે પ્રથમથી જ મૈત્રી હતી, તદુપરાંત સંવ્યવસ્થાની વીતંડાવ્યવસ્થા સાથે તેણે નવીન સંધિ કરી. યોગ્ય સમય જોઈને તે સધળા રાજાઓની પ્રચંડ સેના ચરદના પ્રદેશમાં ઉતરી પડી. તે પ્રસંગે શરદ રાજાએ પણ દારૂં યુદ્ધ કર્યાનું જણાય છે. ચરદની સરહદ ઉપરના સત્ કિશાઓ તો પુરૂષો તોડી નાંખ્યા હતા, પરંતુ તેની રાજધાનીની આસપાસના ખીખ કિશાઓનો આ સંયુક્ત સેનાએ નાશ કરી નાંખ્યો. (ક. ૯-૧૮-૩ તથા ૧-૧૧૨-૧૪). સુદાસ રાજાએ આ વિશ્વલમાં વિજય મેળવ્યા પછી અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ આ યજ્ઞનું વર્ણન બહુ ગર્વિષ્ટ પાણીમાં કર્યું છે (ક. ૭-૫૩). તેઓએ જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે-તે સમયે સુદાસ રાજાનો આખો દેશ ઉપર એટલો બધો દુરાધર્ષ પ્રતાપ તપતો હતો કે અશ્વમેધના અશ્વને બાંધવાની કોઈ પણ રાત્રીએ સિંચત કરી ન હતી. અશ્વનું રક્ષણ કરવાને સુદાસ રાજા અને પોતાના બાંધવો સહિત વિશ્વામિત્ર પણ સાથે જ હતા. વિશ્વામિત્રે આ પ્રસંગે કહ્યું છે કે—

“હે કૌશિક ઋષિના પુત્રો! સગર યાઓ, સાવધાન યાઓ! સુદાસ રાજાના અશ્વને દિગ્વિજયની યાત્રા માટે છોડી મૂકો! (બધા રાખશે માં.) દક્ષિણે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાંથી યજ્ઞોનો નાશ કર્યો છે. નિઃશંકાય સુદાસ રાજા પૃથ્વીના અંતર્ધર્મનું વિજય મેળવીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે.”

“મેં પૃથ્વી ઉપર તેમ આકાશમાં પણ દક્ષિણે પ્રસન્ન કર્યો છે. ભરતકુળનો નિષિસ ધનનું વિશ્વામિત્રની મંત્ર શક્તિ સદૈવ રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે.”

કૌશિક પુત્રોએ અશ્વને છૂટો મૂક્યો. પ્રથમ અશ્વ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો. છેક પૂર્વમાં કિકટ દેશ (અર્ધાંશીત મગધદેશ)માં શરદવર્ણનો પ્રમચંદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં અશ્વ જતા પોહ્યાઓ. સુદાસે તે રાજાને હરાવીને તેની અનાર્ધ પ્રજાની સધળી સંપત્તિ લૂટી લીધી. (ક. ૩-૫૩-૧૮). ત્યાંથી પાછાં વળતાં માર્ગમાં જે જે રાજાઓ આવતાં ગયાં, તે રાજાઓના રાજ્યો પાસેથી ખંડભી ઉપરાવતાં ઉપરાવતાં અશ્વમેધનો અશ્વ વિપાસા (બીપાસ) અને રાનદ (સનસગ) નદીઓના સંગમ ઉપર અતીતે અટક્યો. ‘પવિત્રતા હિત્ત’માંથી ઉજળતી સમુદ્રને બેઠવાની કિલ્કાથી તે જે સરિતાઓ શરતમાં જાણે દોડતી ન હોય, તેમ છૂટી ગયેલી ઘોડીઓની પેઠે અથવા વાજાંને બેઠવાને હિંસાન કરતી ઘોડી જતી આણેની પેઠે પોતાના હુધ જેવા જળ પ્રવાહને વેહેવરાવતાં ધસી જતી હતી.’ (ક. ૩-૩૩-૧). સામાન્ય મુસાફરોને ઉતરવાને માટે નદીના કાંઠા ઉપરના થાંભલાઓ સાથે દોરણ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. તે દોરણ ધોળાને મળ્યો તરીને તે નદીઓ ઉતરતા હતા. (ક. ૩-૩૩-૧૪). પરંતુ આખી રોના અને તેની સામગ્રીને તે રીને સામે પાદ લઈ જવાનું શક્ય ન હતું. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ પોતાના તપોબળથી તે નદીઓને પ્રસન્ન કરવાને મંત્રો પ્રાપ્ત કર્યાં. તે મંત્રોના બળથી તેઓએ તે અન્ને નદીઓને પ્રસન્ન કરી. પાછળના દિનકાલમાં રેલારામાં આવ્યું છે, તે મુજબ વસુદેવ ગુરુના જન્મેશા થી કુષ્મ બગવાને મધુરામાંથી મોકલ કહ્યું જતા હતા, ત્યારે જેમ વસુદા નદીએ માર્ગ આપ્યો હતો, તેમ આ પ્રસંગે

* ઉપ પ્રેત કૌશિકાગેતવ્યમ્ અશ્વશયે પ્રમુચત સુદાસઃ ।

રાજા યુધ્ધે જર્જનન પ્રગપાણુદયઃ અથા યજ્ઞાતે વર આપૃચિધ્વાઃ ॥

ય હમે રાદસો ડને અહમિદ્દ વનુદયમ્ ।

વિશ્વામિત્રવચ્ચ રશતિ ઘાતેન્દ મારત્તં જતમ્ ॥

નિશ્ચામિત્રની પ્રાર્થનાથી વિપાસા અને શતદ્રુએ સુદાસની મેનાને ગાર્ગી આપ્યા, અને આખી સેના નિર્વિધ્ને સામે કાઢે ગઇ. (ઋ. ૩-૩૩-૧૨). વેદિક કુટિયાના કર્તા રાનોઝીન લખે છે કે ભરતો આ નદીઓ કિનારી શક્યા ન હતા, પરંતુ વૃત્તુઓ સામે પારથી કિનારી આપ્યા અને ભરતે તેને હરાવ્યા.* દાશરાત્ર યુદ્ધની સાથે આ હકીકત મેળવી દીધાથી, ઉપર્યુક્ત ૧૨ મા મંત્રમાં કહેલી હકીકતથી તેની વિરૂદ્ધ કલ્પના કરવાની તેઓને બહાર પડી છે. વસ્તુતઃ અશ્વમેધના દિવિવ્યય માથે દાશરાત્ર યુદ્ધને કંઈ સંબંધ નથી, અને સુદાસનો યત્ન કંઈ પણ વિધિ ઉપસ્થિતિ થયા વિના સમાપ્ત થયો હતો, એમ નિશ્ચામિત્ર ઋગ્વેદે યજ્ઞની સમાપ્તિએ રાજ્ય પામેથી મળેલી વિષુવ દાન દાદિણાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. (ઋ. ૩-૫૩-૧૭ થી ૨૦).

(અપૂર્ણ)

માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

કવિકુલની ભૂલ.

‘એ કેણુ ફરે છે ?’

“કેદિક્ષા”

“નર કે માદા ?”

“માદા” કવિકુલ અને લૌકિક સંપ્રદાય કહ્યું.

“નર” ભૂલ ભાગનારે બચાવ્યું.

વાંચનાર! કહો બધા, કેદિક્ષામાં કેણુ ફરે છે? નર કે માદા? કોના જગત મુખ્ય છે? કવિકુલ અને લૌકિક સંપ્રદાય કહે છે કે ‘માદા ફરે છે’ પણ કેળનારે નો ‘નર’ છે.

“મેના” — “માદા લાય.” અને બતા બતા અને મધુરા નખદટકા સુખ્યાં આપું ને ગાળુ જોલુનું હશે? ઉચ્ચાર સુમધુર અને સુખપદ હશે છતાં એ માનવપ્રાણી તો ન હોય એમ લાગતું હતું.

કવિકુલ ટાળવા તપાસ કરી તો નક્કીમાં એક દાગર જન્મું અને કોયલ જેવા કાળા મંગતું ન્હાતું પક્ષી પિંગલમાં કદબોલતું હતું અને નેના એ ગળે દેતા. પગનાં બચાવું કે તે ‘મેના’ હતી.

‘શું’ મેના? મેના આવી હોય? પોપટ નો ખાસ મનને લીના મંગો હોય છે અને તેની જો મેના કાળો હોય એ ‘કમ મેલવ’?

બરેબર! પક્ષીએ તપાસ કરી પણ બૂલકણા કવિઓ અને કથાવિક્રોએ કથાએ એમ લખેતું ન બાળુ’ કે મેના અને પોપટ એવે જૂદા. ‘મેના એ પોપટની જો’ ત્યાં જોડે ત્યાં એવાજ બૂલકણા બ્રામક લેખ નજરે પડ્યા.

‘ત્યારે’ ખરું શું? મેના અને પોપટ બેયે સમ્પત્તીય દે વિગતીય?

મિત્ર મહુરજો એ મચ્છો રત્નબેર મચ્છો અને એના મચ્છવના એ x સાક્ષરોની મદાય કદિદી. જિદાર સહાયે અમે નરની નાસ્ત્યા કે—

‘મેના અને પોપટ મિત્ર મિત્ર આનિનાં બૂલકણા કવિઓ અને કથાવિક્રોની એવે બ્રામક બૂલ હતી.

વિશે પારસે

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ }

નાગર, ઇ. પટેલ.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યની

એક પરમ ભાવના.

(ગતાંક પૃ. ૧૪૯ થી ચાલુ)

કામ અને પ્રેમને એક સમય એક પૃષ્ઠની બે બાજુઓ કહેવામાં આવી હતી.—એકજ વસ્તુની ડાબી-જમણી બાજુઓ કહેવામાં આવી હતી. પરંતુ ખરી રીતે બેંતાં તો ઉભય બિન્ન જ છે. અસત્ ને સત્, તમસ અને જ્યોતિઃ, મૃત્યુ અને અમૃતત્વ જેટલાં જ ઉભય બિન્ન છે. ઉત્તરગુપ્ત અને દક્ષિણગુપ્ત સમાં ઉભય વચ્ચમાં અંતર છે. કામ શું ? અને પ્રેમ શું ? કામની ખાનગર પ્રેમ—અને પ્રેમની ખાતર જ પ્રેમઃ એ ઉભય શું છે ? તેની બારિક તુલના મીરીસ ઇલીઝાબેથ બ્રાઉનિંગના Sonnets from the Portuguese માંથી આ નીચે પ્રમાણે મળી આવશે:—

If thou must love me, let it be for naught
Except for love's sake only. Do not say
'I love her for her smile...her look...her way
Of speaking gently...for a trick of thought
That falls in well with mine, and certes brought
A sense of pleasant ease on such a day'—
For these things in themselves, Beloved, may
Be changed, or change for thee,—and love, so wrought,
May be unwrought so. Neither love me for
Thine own dear pity's wiping my cheeks dry,—
A creature might forget to weep, who bore
Thy comfort long, and lose thy love thereby !
But love me for love's sake, that evermore
Thou mayst love on, through love's eternity

કામ અને પ્રેમ ઉભય વચ્ચેનો અંતર આ પ્રમાણે બેંતાં જણાશે કે પ્રેમમય નેદિષ્ટ અદ્વયવર્તની ભાવના જે રા. ન્હાનાલાલે સૂચિત છે તે કેવળ સત્, જ્યોતિને અમૃતમ પ્રતિ જ વળતી મોહ, કેવળ આત્માના જ બાવો બાજી રહે છેઃ આત્માનાંજ અનન્ય સત્ય સૌંદર્ય ને સારખ પર જ અવન્ય છેઃ મીરીસ ઇલીઝાબેથ પ્રેમની પૃથક્કરણ કરતાં કહે છેઃ

How do I love thee? Let me count the ways.
 I love thee to the depth and breadth and height
 My soul can reach, when feeling out of sight
 For the ends of Being and ideal Grace,
 I love thee freely, as men strive for Right
 I love thee purely, as they turn from praise.
 I love thee with a love, I seemed to lose
 With my lost saints—I love thee with the breadth,
 Smiles, tears, of all my life!—and if God choose,
 I shall but love thee better after death.

કવિ ન્હાનાકાસ જ્યાને મુખે આથી પણ ઉચ્ચતર, મુદ્ધતર વાણી બોલાવે છે:—

પડે છે ચન્દ્ર ઉપર સૂર્યના તેજ,
 ને ચંદ્રિકા પ્રકાશે છે પરબુદ્ધના,
 એવાં ત્હારાં તેજ પ્રકટયા મ્હારામાં,
 ને જન્મ્યો મ્હારો જલજન્મ.

નિત્ય નિત્ય વૃદ્ધિ ને વિકાસ બંને અનન્ત અને અકાલ આ પતિપત્નીનો જલજન્મ Marie Corelli ના Life Everlasting મા વર્ણવાયો છે જ્યાં અનન્ત યૌવન, અનન્ત જીવન, અનન્ત શિવરવમ્ભી લ્હાણુ રમપતી દે છે-સે છે; ને જગદુદ્ધારનું કાર્ય કરે છે-જ્યાં અને જ્યાં સમુ જ 'હુ' અને મેન્ડેરીસનું એક યુગલ નર્મ્યા આત્માના જ પ્રકાશ પર અવસાનનું યુગલ ત્યાં આશિષાયું છે. અને અગત્ય બાવ ભણું ગિરાયું છે.

પ્રેમમય નૈષ્ઠિક જલચર્યામાંથી હવાં આપજો ગ. કવિએ આંદલ સંસારલક્ષ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીએ. કાશીરાજ અને ગેવતી કાશીય વીર અને જલણુ કન્યા-દેવાની વીણાએ વે છે-દે છે અને ગાય છે —

તું જગમોહન,
 હું રમશોભન;
 દિલને વસ્યા દરિયે:
 હૈયાની જૈયા!

વેણુ લઇએ ને દહએ.

તું નટ નાગર,

હું રસ માગર,

ગરતી જધે બરીયે: વિગેરે વિગેરે

પ્રેમનું પ્રજ્ઞાન' ઉગતું ઉગયને જણાય છે: અને પરમ સ્નેહના માલ્ય પ્રકાશ પ્રકટના દિગે છે.

પિયુ ! ઉતરી એ ગત !

પિયુ ! ઉતરી એ ગત !

સૂરને તપે છે દિવે-દેહમાં બે !

‘દેહે ને દેહે—પ્રથમ આત્મામાં ને પછીથી દેહમાં ‘સ્નેહસરળે’ તપે છે:—પ્રથમ આત્માનાં અને પછીથી શરીરનાં સંવનન અને પરિશીલન યોગ્ય છે: અને આ ‘લંઘન’ ઉભયના પ્રાણ વિકાસનું ‘વન’ અને છે, ‘સ્વર્ગપંથનું’ પગથીયું’ અને છે; ઉભય આ રીતે જ ‘પ્રકૃતિમાં પગલાં’ માંડે છે.

હનિયાનાં કેટલાંક કુલનામી કુલ જ્યાં ચેતનનષ્ટ લગનનામી લગ કરતાં તો કવિ બાપે છે તેમ “સરસ્વતીએ કૌમારદીક્ષા સ્વીકારી, ને નારદજીએ બ્રહ્મચર્ય ને યોગ લીધાં: કે’ કે’ એમ કૌમારને સેવશે.”

મનુ બગવાને કહી ગયા છે કે:

કન્યાને ય આજીવન કુમારી રહેવા દેજે,

પણ ન વરપક્ષે કો અવગુણીઆ સાથી સંગે.

ને ન્હાનાકાકે પુત્રો માટે ઉમેરું” કે:

કુમાર રહી ભીષ્મ જેવા યુધ્ધને,

પણ આત્મા ન આશ્વરિ

એવાં લગનન મા કરશે.

શુભરાતનો કવિ શુભરાતના લગની અવધિયાને આવો સસુ-દર, પ્રજાંજવનનો પો’ એવો પ્રતિકાર રાખવે અને તે દ્વારા શુભરાતનાં કુમારકુમારીકાઓને સદૃષ્ટ અને અજવતર સ્થળે-દેશ કાર્ત્તમાં નિયત કરે—જગતને દીપેલ કોલનું સ્મરણ કરાવે—એ કાંઈ એકાંચ શ્રેયકર ન કહેવા ખોટી લાભવેશો આમ અટકાવાય એટલું જ નહિ, પરંતુ ચેતનનષ્ટ બાળકનામી બાળકોં સમૂહે હિન્દ પાટે થતા તે સદૃષ્ટ અટકાવાય: ને મુક્તિની શાસ્ત્રની સિદ્ધિ સાધી ‘પ્રજ્ઞશરીરેં ધરાશે’ નષ્ટ થયે પ્રજ્ઞશયુ ‘નવપદ્મવતા’નાં લ્હાણાં રહ્યાં રહે.

આ જ કવિની છેલ્લી ‘એ સુગન્ધમૂલી વાર્તા’ દ્વારા નીચેનાં સંસારસમૃદ્ધ વાક્યો યોગ્યાં:—
“નૈદિક બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી પૃથ્વીને પગથાર બ્રહ્મવેલીનાં બ્રહ્મકુલમાં છે.”

સ્મરણ્યમંગી પ્રેમવ્રતિયાં વિદુર કે વિધવા સંસારના અથોર મહાવનમાં સ્નેહનાં સન્તતન છે ને પણ સંવેગમલાદારની વિધવા ને કુમારી નવધૈવતાઓ તો વસન્તપર્ણિમાની પ-અન્નિકામાં પ્રકટેલી લોગીઓની જ્યાસાઓ બાસે છે, અણપૂર્ણ કોઈની ચિન્તાઓ લાગે છે.”

શુભરાત આ રીતે આજ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી નિઃ સાહિત્યમાં લગનાવની વિશુદ્ધતાન મંત્રા ફાંફી રહેલ છે. કેટલેક સ્થળે ધર્મ ને પ્રીતિના મુદ્દમ લગનમાં બકિતનાં હિરણ્ય પ્રકાસે છે ને મુશી તત્ત્વજ્ઞાનની પિચારણાનું વહન થતું પ્રત્યક્ષ થાય છે. બાપ્તકાંકરનું નીચતું કાવ્ય તેનું પ્રતીતિ કરાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મણિલાલની આખખી ય આત્મનિમગ્નતા એવા જ સુ’ બાવયો અદ્વિત થયેલ છે:—

Here with a Loaf of Bread beneath the bough,
A flask of wine, a Book of Verse—and Thou
Beside me singing in the wilderness.—
And wilderness is Paradise now.

ઓમાર આધ્યામની રૂપાધ્યતમાંથી ઉપલા સુરીભાવ સમું આ ગીતે જણાયા વિના નહિ એ -
 દિલ્લદારનાં દર્શન વિના ખીચું મને ગમતું નથી.
 પુતલી પહે-તમરીકમાં એકા વિના ગમતું નથી.
 મુખ-ચંદ્ર એપે જગદણી ઝરતું સુધા જ્યાંથી વડી,
 તે મુજ ચક્રોર ગરિમને પીધા વિના ગમતું નથી.

પ્રતિ રાત્રિબર તુજ આનિતમાં પોકાર બાલ ઉડા કરે,
 ગમતું નથી, ગમતું નથી, આખું જગત ગમતું નથી.

હાતાલાવની 'રમજ્યોન' આટલા જ ઉતાર અને ઉતાર સુરી ભાવની પ્રેરણા પામ છે:-

આહો! વિશ્વના ઠાર ખુશ-હિજ્જામાં

આહો! અગધન ને અલગ્યોમ મલ્યાં

આહો! લોચન લોચન માહિ હજ્યાં

રમજ્યોન નિહાળી નમું હું નમું

દુખ્યાખુથી પ્રારબ્ધ લેખ લખ્યો

કંઈ પ્રેમીએ પ્રેમપથી પરખ્યો

અને આત્માએ આત્મનને ઝોળખ્યો

રમજ્યોન નિહાળી નમું હું નમું

સીડનએર્મના Conjugal Love ના કેટલાક બાગતું રા. કાન્તે કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે
 ભાષાનર કીધા પછી તેા-અને તેમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની અનપ્રસન્ન પ્રેરણાઓ સંગોળાયા
 પછી તેા-શુભરાતના નીચ સાહિત્યને એ દિગામા નિજ પુરાણ બાવ નના દ્રષ્ટિકોણ વડે ઉદ્દેશ-
 નામાં જરૂર સ્કાય મળી છે: એટલે સુધી કે એ લક્ષ્યનેડની જિન્નપના આ લોક ચીરી કેટલાક
 કવિઓએ તેા પદ્મોદયારીના કોકસમગ્રુમા ય સનેગ કીધી છે. ઇંગ્લાંડના કવિઓ ઑડગર ઓલન
 પો અને ડેન્ડી ગેલ્લીઅન રોબ્રેટીના એ કાવ્યો-The Romantic The Blest Drama-
 nel તેવાં જ શુભરાતે પુણ્ય એ અજુમલ કાવ્યો ઉપજાવ્યા છે: જેતું રમવિધાન અજગ અસર
 કરી રથા વિના નથી રચું. 'હું' ગઈ' નુ રા. રમગમાઈતું ગીત તથા રા. કવિના કેટલાંક કાવ્યો
 બાગ રવાર્માનું 'અવસાન વેળા' એ જ સત્ય, મૌન-દર્શ' ને સારખબધું' કયાચિત આંદી રહે છે.
 ગ. કાન્તનાં અનેક અપ્રા ગીતોમાંથી આ એક રસગીત પણ એજ પ્રમા પ્રદારો છે.

આકાએ એની એ તારા:

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા:

નરખુ નિશા એની એ.

દાર કયાં છે એની એ?

છે જ્યાં છે આમીની દારા:

સર્ગેલી જ્યોત્સ્નાની ધારા:

નહિ જ નિશા જ્યાં આવે,

દાર ત્યાં છે એની એ.

કુદરતનાં ચિત્રોમાં ય દુવિઓએ અનન્ય લગનરનેક માયો છે. પશ્ચિમગુની મનમર કેલીમાં દુવિઓએ નિજ રસમસ પાત્રોને નિદાલ્યો છે. રા. દાનત 'અકવાદ મિયુન'. હારા પ્રેમની ઉડેરી કલાલીયા પ્રેમશીલ કાધી છે. અને અકવાદોને મુખ કદશવેલા આ પદ્યા તો જરૂર સુગંધ સાહિત્ય સંભોજ અમંગ જેમને હતા માણી રહેશે એમ કહીશું તો અરથાને નહિ ગણાય:—

“પોપાણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે નાચ રહેવું,
જ્ઞાને આયું—નહિ નહિ જ રે આપણે હાય! સહેવું?
આલો એવા રથળ મહિ, વસે મુર્ખ જેમાં સદૈય—
આનાથી કે અધિક હદ્યે આદ્ર જ્યાં હોય દૈવ.”

‘આલ સખિ! કહીએમાંની રા. લક્ષિતની મનમર પક્ષિઓ અહીં યાદ આપ્યા વિના નય નેત્રી

સખિ! સહદયનાના ખરા બેદ સમજે જ્યાં ન કોઈ મર,
તે જરૂ જગમાં દટી જમે જેમ વસવું ય ?

x

x

x

સખિ! ન હોય નિર્મિત રથાન આપણું અસાર આ સંસારે
નમ્ર પ્રણયઅંશનો વાસ અન્ય સૃષ્ટિએ
પ્રકૃતિ જ પીઠમાં આળી સુઈ બીડી આંચ ચિનાશઆમાં,
બૂન બમૂત યોળીએ આલ પ્રણયવેદીમાં.

આ જ પ્રમાણે કવિ ન્દાનાલાલે ‘હંસ ને હંસી’નાં પ્રસંગમન ચિત્રો આંકી તે પડે જ્યાં ને જ્યાંના મનમર આંતરમાયોનું અનુ પ્રસંગ કરાવ્યું છે. “હંસ-હંસીના” પાપરમેનાના, મધુરમધુરીના. પ્રિવાદિ પશ્ચિમગુનાં ચિત્રોમાં કવિની દષ્ટિ આધ્યાત્મિક લગનિના બાયો નાળી શરી છે, ને પૃથ્વીથી પર એવા સુરસોફને કાંટે જ આનાં પક્ષિ હોય એમ તેમના આવાહન-ગીત પરથી દવાવાદિ જ જણાય આવે છે. હંસ-હંસીની મનોમન ઉપમા હારા કવિએ જ્યાં ને જ્યાંતને નિર્દોષ કોમારમયાં રવાં અનાં તેમજસરીર અધ્યાં છે. એમ કહેવું તો અતિશયોક્તિ નહિ જ ગણાય.”

કવિ ન્દાનાલાલનો જ્ઞાનમુખમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ એક લેખ ‘વિશ્વક્રમમાં લગનરનેકનો હેતુ’ અસારે તો કેવળ સ્વપ્નને જ વિરમું છું. દારણુ કપર કવું તેમ એ લેખે મણિપુલ્કરના ‘લગનરનેક’ પદ્ય જ—તેના જ બાયો ઝીરી પ્રકટ થયેલ છે. પરંતુ અહીં તેનો ઉદ્દેશ કરવાની આવશ્યકતા એટલી જ કે આ જ કવિ એક એ લગનમાવમાં વિશેષ ઉડેરી પ્રતિમા દાખવી શક્યા છે. આજ કવિ એક એ બાયને નિજ ગીત ત્રદરીઓમાં સવિશેષ રથાન આળી રવા છે—નેને જ કેવળ પ્રમાણમાવે પિછાની રવા છે.

કલાળી પખું એ જ લગનરનેકથી પોપાયેલ હોઈ તેમણે ય આ જ રીતે પ્રેમમાવને જમર અને જમજનાં ગીતમાં મુંબો. નરસિંહરાવે દલિલા ને સમીરણ હારા તેને વિસ્તાર્યો અને ચિયરાચિયર પ્રેમની વાતો પખું સાથે પ્રેમોળી. સાગર ને અન્નીનાં રસમરપર પ્રસાદ માખુર્ક ને એજસમયાં ગીતમાં કવિન્દાનાલાલે નિજ આત્માના અગેઅર દલાલલાપ રખવા:—

તું તો અમિત ઉત્તર રાજે, હું બાલુડી મન્દાઃ
અહો મહાભાવ રાજવી ! તુજ રાજગીત તું ગાઃ
તુજ પ્રાણમાં અમી રેડયું, રેડી પછી મ્હારે જલુઃ
હું આશીશ, અણઆશમાં કંઈ ગીત લ્હાંગે ગા.
મેં ગાજે, કાલ ગાજે, ગાજે ચાંદે જ્ઞાંતઃ
પણ તેથી એ પર પ્રભુવર ગાજે, તે ગીત લઈ લઈ ગા.
સાગર સખે ! મુજ કાનમાં અઘૌઠિક ગાઃ
જીવું જીવું લાગે મને એવું હવે પ્રિય ગાઃ
સાગર સખે ! મુજ પ્રાણમાં એવું અમુદખ ગા.

આજ રીતે 'એ કુલ'ની અનન્ય એક સરખી સુખર્ણ સુગન્ધીને ઉઠેલી વિષ્ણુ ને લક્ષ્મીજી સમા યુગસનાના સકચાર આ ઉચ્છેષ્ટના લેખકે ય વખ્યાઃ અને અમે જો' નામક એક લેખમાં આ પ્રમાણે પાણુ સખાણુઃ—

'અમને જાણુ નથી, પણ યુગો વીત્યા અમારા લગ્ન થઈ ગયાં છે.—અમારો દષ્ટિયોગ, અમારું મંવનન, વા પરિશીલન કયા ને કયારે થયા તેની ય અમને જાણુ નથી. પૃથ્વી પાડે જો માનવ જાવકો ધણુ કોણુ કાળથી સર્ગાયયાં એકાએક આવી મર્યા, અને છતાં ય તે ચાકરમાતે નહિજ ગણાય. મ્હારે માટે એમને પ્રેરણા થયેલી, અને એમને માટે મને આદેશનો મળેલાઃ અંતરીક્ષથી અગોચર એમ અમે પ્રત્યેક વાયુ લહગીમાં અન્યોન્યના નામાભિધાન રાણુતાઃ અન્યોન્યના સન્દેશ પ્રમાણુતાઃ કિરણકિરણોમાં અન્યોન્યના આત્મ પ્રકાશ પામી અદ્ભુત વિકસતા-વિભસતાં જલની ઊર્મિઊર્મિમાંથી મસના રંગતવારા ધૂટતા અને તેની પ્રણયધાર અનંત મને છાંતી રહેતી. રસ નીંગળતાં અમે આત્માની પાદડીપાદડીએ અનેરી જીવનવિધુનના દીપક પ્રકટાવના ને મનમગ આનંદતાં.”—

દરિઓના ચત્રત્ર મનોબાંધને વહતા કેટલાક તેમના આતર-જીવનના કાવ્યોમાં—ખાસ કરીને નિજ પુસ્તકોનો અર્પણગીતોમા ય તેમણે નિજ નિજ રસ ધર્મનું પ્રયત્ન પ્રયત્ન બાલ કંઠયું છેઃ—કેટલાંક કાવ્ય, ૧ લા દ્વારા કવિ ન્હાનાવાલે આ પ્રમાણે મુંજ્યું.

પ્રાણેશ્વરી ? ત્રિતીની જીવન સાથ ફેરી '
મીધું પ્રવાણુ મુજ સંગ બવાર્ણવમા.
તેં પોલી આત્મકલી પાંખડીઓ ઉડાડી,
ખીલી કંઈક, કંઈક ધુળ વિખે ખરી તે.
ખીલી પ્રકાશ ચૂસતાં પ્રભુની પ્રમાના.
રે હાઈ ખરી જડવિખે જડભાવ પીતાં.
એમી મુગધી સૂઝ પાંદડીએ ઉડાવોઃ
લેનો રંગી નસિક' હાર વખાણુ' ઉર'

ક્યાપીતો કેકારવે પ્રથમથી જ સમર્પિત એવાં 'મહારાવધીનાં રનેહરાત્રીને સમર્પણો છે. 'રાહનો પર્વત' પણ તેમજ રસવિદ્ દમ્પતીના બધા આત્મતાર જગજગ્યાવી રેલા છે —

જે યુધ્ધમાં દળ બોલીને નર સ્થૂલને રક્તમય કરેઃ
અધિકારી તે મધુમક્ષિકા એ મધુ તણી પહેલી કરેઃ

એનમ્ને સૂક્ષ્મ્યર્થ અને કરાણની અનેરી સંલગ્નતા સિંચાય આવી પંક્તિઓ બાળેજ પ્રકટી શકે!

—અને સંધ્યામાં વૃદ્ધ પદ્મ રસિકતામાં યુવાન એવા એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરે તે સંસ્કૃત અને અગ્રેણ દારા વૈદેનિજ સ્વમતા અર્પણ બાવો આવી મનોહર શૈલીમાં વ્યક્ત કીધા છે:—

શમચિત્વાસ્ય વિપમયી—

ભૂતસ્ય ભવસ્ય સત્તયૈવ વિપમ્ ।

નિઝ્વન્ત્યો સુત્રસુધયે—

દમર્પ્યતે ગૌરિ તે પ્રીત્યાઃ ॥ ૧ ॥

ન્યમમિ શરીરં સુન્દરિ

સંતારે મે પ્રિયે યશોવિદ્યે ।

તસ્માદ્ યશઃ શરીરં

યદિદં તેમ તત્તથા સ્તુતરામ ॥ ૨ ॥

I love in thee, who art as dear
To me as learning and good name,
soul of my soul ! Do thou for ever
Live in my body of fair fame.

આ સગે રોડની સફળે બાવનાનું તત્ત્વપર્યાયનું કવિ ન્હાનાસાસે એમની 'કિયા'ના અર્પણ
ગીતમાં મુખ્યુર રીતે યોગ્ય:—

‘પ્રિય, પ્રિય’ એકે ન શું પંખો

કરોડાસે ધનની ધટા નહાયે ?

અને આખા ૫ ‘તાજ/મહેલ’ ના રમણિય બાવ વહવા દાન્યમાં સમસ્ત ‘પ્રેમશક્તી’ ને
વર્ણવ્યો. નિત્ય લગ્નની વીરહાદ વગાડી ‘સાન્દર્ભ’ ને રોડ અછત મુંધુથી’ એમ ‘શાયુ’ એની
પહેલી ગાર લીટીઓ તે જરૂર વર્તમાન યુગલોની બાવાનાં દાન્ય ગૌરવની પ્રતીતિ કરવા
પિતા નકિજ રહે:—

આ એજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો ?

કે બરમગણી પિયુ પ્રેમ બઝનો ?

આ તાજ શું એ મુમનાગનો ! સખે !

કે રોડના પંખીની વાસરેણિ એ ?

પછી

x x x x

પ્રેમની કવિ-ઉડે કે એ જલોઝાલવનો ?

સાન્દર્ભનો ? કલાનો ? કે તાજ આ મુગસાદનો ?

x x x x

પૂર્ણિમા કેરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના યુગ્મ થી તમે !

દાન્યપ્રેમની નિરે પર્ણિમા તપને ન તે:

આ પકિતઓ પણ અનન્ય દામ્પત્ય જીવનની સાખ પૂરે છે

ગેલીની 'Love's, Philosophy' માં ગરામેય બાવો મમી ગુન્ગનના કસિયોની થ નમ
યેયમરી ઝોડી દોપતી નથી.—

કુનકાને વમન ચૂમે છે,
પગમને અનિય ચુમન દે છે,
તો પ્રીતમ પ્રિયને—

મ્હારો ક'વ' અને 'કથ-કોશમણી' x નામક એ કાવ્યો સુષેમળ દામ્પત્યનાં મનુ દર્શન
કરવે છે.—

આજ માહેલી ! મ્હારે અજાણા ડગીઆ
જો આયુષ્મનો આ ૧૬ મુખકાને મન્કવડે કે '
ખીલી અમર મને અમર પાદને,
જાન્યા મ્મીનો નસ્યન્દ ,
મ્હોરે સમન્તગીત કીડીની નીના,
કેલે બ્રહ્મિના હિલેલ ,
દેવાને આન એના કપડે છ ડિગળી
પ્રકટ છ પ્રેમના પથ ,
પૃથ્વીની પ્રજુતામા પ્રજુશો પ્રકાશનો
જે, ને, માહેલી ! મ્હારો કથ ,

પરેખા—

કની, સુચુલી ન ગમે કહેન ?
સની ક સસિદોની વાતકી ?

પરતુ હવે આપણે વિરમશુ—ગુન્ગનના વર્તમાન માહિત્યની 'નગનવારના' પણ એક પરમ
ઓગરિની બારના છે અને એ બારનાનું વર્તનમા ઉપાનર થયે, રનકિઅંકયના બાવો
ગીતમે, અગોનના પ્રાણુપગમે વિનિમય થયે, કુકામા એ બારનાનું થયેન પાન થયે, ૧૩
ગુન્ગન સરીગના મ્હાર, મનના મુદ્દિસાનઅ, હદયના પ્રેમએાદર્શ અને અત્માના શ્રદ્ધામય
ગીતી મ્હારે એ નિગક છે. હિન્દ ને ગુન્ગનની પ્રમના મુદ્દિસામના આ જીવનમા તો હગ
બાગી શુદ્ધિ ૧૪ તેને વિશેષ લાભપ્રદ છે, અને ગુન્ગનના કસિયોએ પ્રેમોચી એ શુદ્ધિ ગુન્ગન
મારી ૫ ભોમ સીખવો, ન્હો, જોમે અને મેરો એમ અભિનાય દાખરી વિમનુ' રચિત મ ક હુ
મંજુસાસ જમનાદામ દયે.

x હાથમા તો ગમ

= અમર ૧૬ છડી ગુન્ગની માહિત્ય પગિદ કાવે અમર ન મ્હેતાવી વાણુવાઓ મ્હેલ નિગવ

શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ.

(એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર)

લખનાર: 'વિનાદકાન્ત.'

શાન્તમૂર્તિ શાન્તિપ્રસાદ મહેતા મ્હારા અંગત મિત્ર થાય. અમારા બંનેના સ્વભાવમાં તો ઉત્તર દક્ષિણનો તફાવત: મ્હારો સ્વભાવ આક્રોશ ને ધાંધલીઓ; શાન્તિપ્રસાદનો દરેક અને ધૈર્યવાન. આમ હોવા છતાં અમારો હૃદય વચ્ચે કાંઈ અદ્ભુત આકર્ષણ હતું, અને જગતમાં એવી ગૈરીઓ થોડી જ હશે એમ મધ્ય દહેના. વળી, મ્હારા ઉતાવળીઆ સ્વભાવ પર શાન્તિપ્રસાદ અકુશલ પે જુ હતો, અને એક વાર મ્હને આત્મહત્યાના ઘોર પાપમાંથી બચાવ્યો હતો.

અમે બંને કોલેજમાં હતા ત્યારથી જ અમારી વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ હતો—અને અહિં પણ, મ્હને સુધારનાર તરીકે શાન્તિપ્રસાદનો હું ધણો જ આભી છું. મ્હારી દેવ પ્રભાણે હું તો પ્રેરિસરો મ્હામે ગમે તેવી ટીકા કરતો. તેમની કપજબની ખરકરી કરતો; તેમની બોલવાની રીતના ચાળા ખાડતો; શ્લાઘા પ્રેરિસરને તો કાંઈ જ આવડતું નથી, એવાને 'અહિં' રાખ્યા કોણે? એમ દહેતો; અને કેટલીક વાર તો, 'પ્રેરિસર અચુક મિત્ર તમુક સાથે પગથી તે માથા સુધી પ્રેમમાં છે' એવું એવું નિર્દોશ બાણ કરતો. આવે વખતે મ્હારા શાન્તમૂર્તિ મિત્ર મ્હને ધીરે દુષ્ટો આંખોને દહેતા કે એવાં અગિયારી અને ઉત્ક્રાંત્ર પચતોના ઉચ્ચારથી હું પાનાવડ્યુંને કહુપિન કહું છું અને મ્હારા અમૂલ્ય આદર્શને હેંધા પાડું છું. એ દુષ્ટ રેગોનો સમગ્રો નાશ કરીને શાન્ત વૃત્તિની ખીલવણી માટે તેઓ પોતાના માનીતા ગંબીર તત્ત્વચિન્તકોનાં—ખેરો, ગેરો, એમર્સન ઇત્યાદિનાં—પુસ્તકોના અભ્યાસ કરવાની. મ્હને "મગ્નન બલામણુ" કરના. હું એ મહામંથો વાંચના માંડો અને ત્રણેક પાનાં પાંચીને તહેને રેગલ પર પડાડતો.

આ પ્રદક્ષી ઉદ્યમિપ્રવૃત્તિ અને અન્યપ્રતીક્ષાને લીધે હું 'ખેરો જ ખેરો બી. એ.' થઈ શક્યો નહિ, પણ શાન્તિપ્રસાદ તો થઈ ગયા. સાચું માણુસો જેને "પ્રસાદ" કહે એવું મ્હેં ઇન્ચિના આવેશમાં બોલવા માંડ્યું: "એ બીકકુલ 'રિપરિટ' વિનાનો માણુસ પાસ યદન. લોકોની વાડવાડ મેળવે, ને મ્હારા જેવા 'રિપરિટ'થી ઉઘરાના વિચાર્યોને જગત આગળ નીચું નેહને ચાલતું પડે. એ તે શું કહેવાય? ઇશિર અન્યાયી છે એમ દહેતામાં હવે પાપ શાતું? શું લેતી એકલાની જ મહેનત ને મ્હારી નહિ?" (મ્હારી આ 'મહેનત' તો એવી કે આખ્યાં બે વર્ષ-ટેનિસની મદદમાં ને જિજ્ઞાસાના સેરનમાં ક્લોકોમાં; પણ તેથી શું થયું? મ્હેં મહેનત કરેલી એ નોકસ.)

મ્હારી નિષ્વૃત્તાથી હું અડ જ નાસીપાસ થયો અને નિરાશાથી દાગને હું ચાલ્યો જાગર તરુ-સામગ્ર ખરીદવા. મેં જાતે કયા દુષ્ટ રેગે તે વખતે શાન્તિપ્રસાદને પણ તે જ રસ્તે મોકલ્યા. હું તો આડું જોઈને ચાલ્યા જતો હતો કેમકે એ જાતું તો મ્હને અશકવે એ હું સારી પડે સમજતો હતો. પણ તેમની શાન્ત ને અસ્થ દષ્ટિ રતનાના પુરુષનાનું અવલોકન કરી મ્હને

એટલે તેમણે મ્હને ઘીડી અને હું દૂર જઈ ત્યાર પહેલાં તો, પોતાની રોગની ધીરી આત્મ એટલી વાર વેગળી કરીને, મ્હને પકડી પાડ્યો અને હું છટકતો હતો. તે કાંઈક નીચ હેતુથી જ હોયું. જોઈએ એમ શક પડવાથી, મ્હારી ગમે તેવી નામરુ છત્તી એ ખરી વાત મ્હારે મ્હોંએ કબજા કરાવી.

“અરરર ! વિનોદ, એવું પાપ ?” મ્હારા આંગળાનુસાર સપ્તે થોડી વારે સમગ્રતા (કેમકે તેમની સમજશક્તિ પણ જરા શાન્ત છે) એટલે તેણે મ્હારે હાથ ખાલીને કહ્યું.

— “શાન્તિપ્રસાદ, જ્યાં ઘો, જ્યાં ઘો મ્હને” હાથ છોડવાનાં હું જોણ્યો; મ્હારું અંતરજ દલે ઝરઝર થઇ રહેશે ત્યારે હમણાંથી જ એર પીતે તેનો અન્ન આશુઓ શો ખોંડા ? હું ઇચ્છો જ નહોતો એમ માની લેજો.”

“અરે પણ એમ તે હોય ?” મ્હારો હાથ હવે બેવડા જોરથી પકડના તેણે કહ્યું. “આવું પાપ ક્યાંઈ થાય.....?”

“શા માટેન થાય ? રોગ થાય છે—મુંઝવણ હાથ વાંચા’

“અરે હાથાં શું વાંચે ? આત્મહત્યાગને તો માત્ર માત્ર બધું સુધી કાઢાને. આનાર મજે છે. અને આ અમોહો માનવ જન્મ કેટલે બધે કેમ મજે છે નેતું કાંઈ બાત છે. ‘તકમને’ ગધાને’ નાદકના નરકવાસ શોધવા શીદ નીકળે છે ?” ત્યાર પછી રિસ્તુરી અને ધર્મશાસ્ત્રનો દેશિક બોધ મ્હને આપ્યો, અને ડાંગેને સ્વરાવે તેવું નરકમાનનાતું બધોતપાદક વાર્ણન કરી બતાવ્યું, અને મ્હારી કનેથી વચન લીધું કે આપવાનો વિચાર જ છોડી દેવો.

એ પોતાને રૂને પડ્યા એટલે મ્હારા હૃદયમાનો સેનાન કરીને જાણ થયો; “આ ને શું દરિશંકનો જન્મલો છે કે આપેયાં વચનો પાળ્યા જ નોંધાયે ? તકિ, હું તકી આપના કરવાનો અને ‘શાન્તિપ્રસાદને શું ? મ્હને મ્હોંની શીખામણ આપવામા એવું શું ગયું ? જોતે કાંઈ છે ખીડા ? રહેલથી પાસ થઈને તકકરે હવે ફરે છે. કાલ સવારે તોફરી મળશે પચાસ પોણામોની, એટલે એવું હાન તો ખન્ય ખન્ય થઇ રહેશે. ને મ્હારે હાથ એનાં એ ચોથાં ઉચલાવવાનાં—એનો એ નાથું ખાતો જોઈત, એનો એ ધડાકા કરતો કાલોઈય, એનો એ ખૂન ચિતરતો એકસપીઅર ! આ તે કાંઈ જિનદગી છે ?”

વિચારમાળાના મણકા આમ પરાવનો પરાવનો હું મરિન લાઈન્સના દરિયા પામે આવી પહોંચ્યો. જીન મામનો તોફાની સમુદ્ર પર જોઈથી કુગળી કુગળીને તોષ ગન્ધનમાં પડેલા મદાન શક્ષતનું સ્મરણ કરાવતો હતો. કિનારા પર અથડાનાં તોફાની મોજાં બચકર ઘુલવાટ કરીને હાંઘાં ગળી જાય તેવા ઘેર નાદ કરી રહ્યાં હતાં, અને ઘેરાઈ રહેલું આકાશ હમણાં મશગળાર રેડીને જાગે જગતને દૂધાડી દેશે એમ લાગતું.

આકાશ અને સાગરનો આ બયાનક દેખાવ જોઈને હું કંપવા લાગ્યો, મનને અનેક પ્રશ્નો પૂઝ્યા લાગ્યો. “આવે વખતે આ દરિયામાં શી રીતે પડાય ? હું પહું ને આ મોટાં મોટાં મોજાં મ્હને પત્થર પર અથડાશે તો ? તે એમ રીયાળતે ચૂસા ચવાતું તે કેમ સચું વાય ? આના કરતાં તો, દરિઓ શાન્ત હોય, આકાશ સ્વચ્છ હોય ને તોફાન શમ્યું હોય ત્યારે ધીરે રહીને જગમાં સમાઈ જવું એ કેટલું સા ?”

ચથરાવનારા અવાજે એક મહામોજી કાઢી પર અથડાયો: હું એ ડગલો હડયો. વિચાર આગળ ચાલ્યા:

“કાંઈ નહિ, આજે નહિ. હમંભૂં વિચાર બંધ રાખીએ. ચોમાસા પછી વાત. મોતનો કાં ડર નથી, પણ આ તોફાન ન હોય તો સારું, પછી અવતાર અવતારની ચિન્તા નથી-છીડાનો આવે કે કાગડાનો. આ ઝેરી ગિન્દગી કરતાં છીડાની ગિન્દગી શી ખોટી?”

આમ મહાપાપનું કૃત્ય સુકનથી રાખીને હું એક બાંદડા પર બેઠો. ભયભરેલે ચિત્તે આગુચાગુનું દૃશ્ય હું નિહાળતો હતો એવામાં મ્હારી નજર, મ્હારા પગ નજીક થોડે દૂર કાંઈક સળગળતું હતું ત્યાં ગઈ. તે એક લાંબો, કાળો, ચોમાસાનો છીડો હતો. બગેરે પોતાની મુખી ગિન્દગીથી-મ્હને એ સ્ફીકરતો હોય એમ લાગ્યું. હું બોલી ઉઠ્યો:

“અહા! શી સ્વર્ગના! કેવો આનંદ! કેટલું નિઃશિન્ત અને નિર્જન્ય આનું ઝવન? શા માટે શાન્તિપ્રસાદ જેવા મૂર્ખાઓ એ ઝવન ચિકારતા હશે?—આને કોઈ પાંચ પંદર શેરનાં શેરનાં વાંચવાનું કહે છે? આને કોઈ ભેળવું દહીં કરવાની ફરજ પાડે છે? પરીક્ષાની કાંઈ આપણ છે? નપાસ થવાની સળગાવી મૂંઝારી ચિન્તા છે? ખરેખર. છીડા!” મ્હને દૃષ્ટિ ફેરવીને સંજોધન કહ્યું, “ખરેખર, ત્હારા મુખ જોડે સરળાવનાં તો કુમેરને કાને ઝળાં ધનમુખ પણ પેટા પાણીના પરપોટા સમાન છે!”

પણ તે સદ્બાગ્યશાળી છીડો તો, બીજા સાં બાગ્યશાળીઓની પેઠે, મ્હારાં અભિનન્દનયુક્ત સંજોધનને તુચ્છકારીને આગળ વધ્યો અને ધીમે ધીમે, ગાગુમાં આવેલી રરવાની પગથી તરફ ગયો. એ રસને એ થોડે દૂર ગયો હશે ત્યાં એક માલુસ ઉતારયો પગલે તેની પાસે આવી લાગ્યો. અને તેનો પગ સડપ કરેલો છીડા પર પડ્યો. હેને ચગદાતો જોઈને મ્હને કમકમાટ થયો. “સ્વદત્યા કર” તો મ્હારા પગ કોઈ દહાડો આપા જ લાસ ને?” એમ મનને પૂછીને મુક્તવેલો. વિચાર કાયમ માટે છોડ્યો; અને શાન્તિપ્રસાદના અગચ્છિત કપકાર માનતો ઘેર ગયો.

૨.

પણ ત્રીયુત્તના ગરિય બાણી પાછા વળીએ.

પાસ થયા પછી શોધનાં શોધતાં એ-તણ મહિને તેમને નોકરી મળી અને તે પગુ તેમના સ્વમાનને માફક આવે તેવી જ-કાપિસીંગ કપાકની. મ્હને માત્ર દુઃખ એ-ચતું કે એ જગ્યાએ તેમના પ્રિય લેખકો, કાકાઈજ ને એમર્સનની હિસ્તુરીનો કપયોગ થઈ શકતો નહિ. પણ શાન્તિપ્રસાદ પોતે નો સતોપરત્તિના માલુસ એટલે તેમને એ કાંઈ બહુ સહનું નહિ. તે નવી નોકરી વિશે એક બીજી વિશેષતા જોવાની જેવી છે અને તે તેમના પગાર સંબંધી: જેવી શાન્ત તેમની ગતિ, જેવી શાન્ત તેમની પ્રકૃતિ, જેવી શાન્ત તેમની વાણી. અને રીતબાન, તેવો જ શાન્ત તેમનો પગાર દનો-માસિક રૂા. ૨૫) નો..

તેમનો પગાર શાન્ત પ્રકારનો હતો પણ દેવમાંની ચોંચવારી જેવી નહોતી. પોતાની અનન્ય નિઃસંભળીતું એકેક એવાન તે એકેક સ્વોદયસાથે સ્કડતી. શાન્તિપ્રસાદને પણ એ કાલિકાએ પોતાનો પડેલા જનાવવા માંગેલા એટલે તેમને વિચાર્યું કે આ સંજત પગારથી શાન્તિ વળગવાની નથી મા? સાથે સાથે કાંઈક ખીતે પણ ઉત્તમ કરેલો. આ હેતુથી તેમને એક અધવાદિકર્મો લેખો આપવા માંડ્યા, એમ પારીને કે એક પન્થે દો કાગલ યજો: કરમાની વિદ્યા નવપદ્યવિન સ્કેશે અને દેવ-મંતાનો મેષમેષિરો જ્ઞાન પણ લેવાશે.

પણુ દહેવત બનાવનાર એક મૂર્ખ તો નહોતો જ: “નશીમ એ ડગલાં આગમનું આગળ.” એ એક માસમાં શાન્તિપ્રસાદને સમગ્રનું કે જર્મોસિઝમનું કિનારખીકું કામ પોતાને રૂએ એમ નહોતું. પોતે આદર્શપ્રેમી અને કૃત્ય ભાવનાઓના પુજક હતા. તેમનો અવિગળ સિદ્ધાંત એવો કે શ્રેણ લખવો તો કુટુંબ અને અપૂર્વ લખવો-દરેક નવો શ્રેણ આગત્રાથી નહોતો તેવો. તેની અનુષ્ઠાતા સાધવા માટે સામયિક પત્રોનું નિયમિત પરિશીલન આવશ્યક હતું-અને તે પણ થોડાં ને ઘણાં છાપન! દર રવિવારના અંદમાં શ્રેણ આપના અને આગત્રી જ રાતે પેલાં પત્રોનું સફળ અધ્યયન પડે યતું. ત્યાર પછી શાન્તિથી તે ગદ્યાને બાબુપર ચક્રતા અને તેવી જ શાન્તિથી લખવાનાં સાધન પાસે શ્રેતા. ત્યાર-પછી લખણે હાથ દબને વિચાર સાગરમાં ફૂથતા: “ખીચું” બધું તો ફીક, પણ શરૂઆત કેમ કરું? મૂંઝવે એકાદનામાંથી વળી પ્રેરણા મળે છે, તો પહેલો શકરો તો તેમાંથી જ શેવો વાર, શેખની મધ્યમાં કોનો અભિપ્રાય ટાંકું તો ફીક? કંડ? કે શેખ; શીઅર? કે ડીસેન? ત્રણમાંથી એક તો આવવો જ જોઈએ, બાળત સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોય તો પણ તે નામોમાં જ જવું છે; એટલે લોકો સહેજથી વશ થશે. અને શેખને અન્તે? ત્યાં તો ઇર્ષા કયિ આવે તો જ સારું છું ધારું છું આજે પેલી ટેનિસનની જ પકિતઓ લઈ ‘Self-reverence, self-knowledge, self—’ એવામા ધડાક કરવું રમવું બારણું ઉઘડવું; પણ જ શાન્તિથી શ્રીયુત તે તરફ ફરતા: “કેમ બાઈ, કોણુ છે તું?”

“અરે કાપ સેઃ” કોન ને તું?” તંત્રીશજનોં અનુચર જવાબ આપેનો.” એડિટર સાથ ખૂમ મારતે કે આટીકલ કસાસા નામ આવા? કાસસા વાવડા હોના આણી આજ તો સત્યવાર ગાવ્ય!”

આ સાંભળનાં જ, હાથ જરા ઉંચો કરીને શ્રીયુત તેની તરફ ધરીને કહેતા, “શાન્તિ રાખ્ય બાઈ! શાન્તિ. એમ કિનારે કયાંક શ્રેણ લખાના હશે? બેશ જરા; હમણાં લખી આપીશ.” પણ પેલાને તો અધિપતિએ કાનમાં અશાન્તિનો જ મંત્ર ફૂટીને મોઢશ્રેણે એટલે તેના બખાણા આવું સહેતા પણ શાન્તિપ્રસાદની સ્વસ્થતામાં એથી બંગાણુ પડે તેમ નહોતું. હવે થોડાક કલાક બાકી હોય એમ તે તો નિર્ગંને વિચારવા બેસતા. શાન્તિનું શાસ્ત્ર નહિ સમજનાર પેલા અધીરા મનુષ્યને આથી જોવડી રીસ ચઢતી: “અરે જો! જસવા કસાસા? સિલકા જાડી જાડી, મલા ઈગર દોતે. સમ આગ વાજેલ તવા ચી તાડી કુંડે પીઆયસ?”

‘તાડી’ શબ્દથી મ્હારા મિત્રના હૃદયમાં દુસદ આરામ થતો. “અરે રામ! ક્યારે મ્હારા દેશમાંથી આ પિશાચીય પીણું ટળશે?” ક્યારે હાથ મળીને એ આમ વિમાસના અને પેલા ગાળુસને તે પાખનમા સુધરવા માટે તેની સન્મુખ મચપાન નિયેષક ભાવનું આપડું એ નકામું- છે એ આગવા અનુમરથી જગુતા હોવાને લીધે, મચપાન વિરુદ્ધ એક ધમધમતો શ્રેષ્ઠ, આપણી આગસુ સમાજને જાગ્રત કરાવે લખવા માંડના. તે અરથેક લખાય ત્યાં તો ફરીને પેલા તાડી પિપાસના તગદા શરૂ થતા. પણ થીયું તો પોનાના કામમાં મશગુલ રહેના-જાણે કોઈ નાણુક પંચતીને પોનાના મરોડદાર અશરથી મેરફિત કરાના હોય તેવી રીતે આપી આપીને ત્ર્ય મિનિટ એક અક્ષર લખતા, દરમિયાન, નિઃસંધીની કૂંકાળી પાંખો તંત્રીના મોઢર પર પ્રસરતી, જેને “રીંગણુ લેખવાં” કહે છે એ દિશા કરતે કરતે તે જગુવાર વાર જમીન પર ઝીકાતો અને ડેવડે, દસ વાગસ આવે ત્યાંકે ફૂટકો ગગડનો આથો જતો. કવિઓ કહે તેમ, “પ્રાણ પાથરી

પાથરીને” શાન્તિપ્રસાદ તે રીસાયલા દેવને મનાવવાને મથના; પણ ભીંત સાંભળે તો એ સાંભળે.

ઘણી વાર આ દુઃખદ વ્યતિકર જનતો અને ઘણીવાર શ્રીયુતે આ રીતે અદ્વાદિક શ્રી જોષ્ઠ હતી, મહેને એ વાનતી જાણ થતાં હું તેમની આગળ દિલ્લગીરી દર્શાવતો.

“વિનોદ એમાં કાંઈ દિલ્લગીર થયા જેવું નથી,” રેખા પર હાથ મૂકીને માથું ટેકવતા એ કહેતા; “આપણો અધિકાર કર્મ પર જ છે, કૃપા પર નહિ. મહે મહારા કર્તવ્ય કર્યું ને જાહેરાત મળે તો પ્રભુધન-મહેને કૃપાપ્રાપ્તિની લાલસા નથી.”

મહારા વ્યવહારવિપરી મનને એ શિસ્તુરી રચતી નહિ. “શાન્તિપ્રસાદ,” હું દલીલ કરતો. “આપણે કાંઈ સમિમિનિઓ નથી કે એવી શિસ્તુરી પર હવે બેસી રહેવાય.” આપણે હવે યુરપ ને અમેરિકા સાથે કામ પાડ્યું છે ને વહેવાર આંધરો છે, ત્યાં આવી વૈરાગ્યચિત્તે તે ક્યાં લગી આગરો?”

આ સાંભળતાં જ સ્વાસ્થ્યથી તે મહારી બાણી ભેઈ રહેતા અને શાન્તિ ઝરતાં નયનો મહારી પર ફેરવીને શાન્ત તુચ્છકારથી કહેતા; “વિનોદ, તારે બૂઝો છે. શાન્તિના આનન્દ અનોખા જ છે. તારે એ ન સૂઝે. તારે જડવાદી છે; હું આર્યાવર્તના આકાશમૂળના ક્ષેત્ર-પરાદેનો એક નમ” માથું નમાવીને—“અનુયાયી છું.” મહારે માટે ગીતા ને ઉપનિષદ; તમારે માટે બેન્ચેમ ને ફ્રાંસેટ.”

અને, જો બેન્ચેમ ને ફ્રાંસેટ આટલા જવા નીચ અને પાપી છે તો ક્યારે તેમને જન્મવા જ શા માટે દીધા હશે એ કદ પ્રશ્ન મનમાં કથકાવતો કથકાવતો હું ઘેર જતો.

૩.

કાંઈ જાણે ક્યા જન્મનાં સંકર્ષથી, પોતે પ્રેમ લક્ષ કરી શકે એવો પ્રસંગ શાન્તિપ્રસાદને પ્રાપ્ત થયો હતો; અને તે અવસરને કૃપણ તેમણે ફરી રીતે કર્યો ?—ઘણી જ શાન્તિથી.

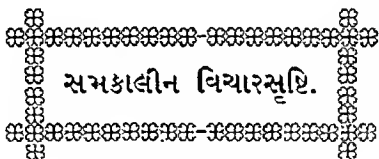
જડવાદી અંગ્રેજો જેને ‘રિમાન્ટિક મેરેજ’ કહે છે તેવું કાંઈ જ આ લક્ષમાં નહોતું. તે પાશ્ચાત્ય પ્રકારનાં લગ્નો નો “અંગ પુટલાંના નાટક” કહેવાય એમાં આવેશનર્પણ થવું પડે, એ ઉદ્દેશ્ય કહેવાય. શ્રીયુક્તા મદકમ અભિપ્રાય પ્રમાણે, તે લક્ષ પ્રથાં તો આપણી સ્થિતતામાં અને શાન્ત ગિતસરોવરમાં નોશન જગાડનારી છે. ઉદ્દગતા લોકીના બેલવાનીઆઓ પ્રિયા પાસે જોડાય બર થઈને પ્રેમ માગે કે, “ઓ દેવી! હું” તો દાસ છું તારો. જરા તો દયાદયિ કર! ઓ કર કામિની! મા છેડ, તારે નયજેરી તીમાં તીમાં તીર, મા કર વાપસ મહારું કમળ કમળું દેવું! ઓ મહારી આંગેની છીરી, મહારા હાનની જ્યોન. મહારા કાળજડાની કાર, મા તવસાવ-મા તવસાવ આ મરુ કાંડે આગી રહેલા અશ્રાગીઆને! ઓ મહારી રંબા! મહારી કર્ફશી! મહારી નિશોનમા! તારા મરિયગેથી એક પગથીડ તો નીચે કિતર-એક જ પગથીડ, દેવી! એક જ અને તે પરી, અપ્પરા ઓ મહારી! તારી પાસે હું કાંઈ જ-કાંઈ જ નહિ માથું?!” આમાં વચ્ચે મહારા શાન્તિયમ મિલને અને તો નમાકાં ને આપકાં જ ગળાય, વળી તે કહેતા કે, તે દેવી કે અપ્પરાનાં ચરણોમાં પડીને તોની પરજ માગે મહાપવન જેવું હલકું કામ કરીને આપણું આત્મમાન યાત્રું નેના કરતાં તો જાને નરક સેવકાં વધુ સારાં.

આ સિદ્ધાન્તને અનુસરી તેમણે પ્રેમલક્ષ્મીને આમોક્ષો અવરાર શી રીતે વાપર્યો એ જુઓ; તેઓ જે ચાલમાં રહેતા તેને જીજ્ઞે માળે એક પિતાપુત્રી રહેતા હતાં. કાંઈ પ્રસંગે શાન્તિપ્રસાદ પિતા પામે જતા ત્યારે સુશિક્ષિત પુત્રી પણ હસી બોલીને વાતો કરતી. આમ પરિચય વધતો ચાલ્યો. થોડા માસ વીત્યા પછી એક રવિવારે પિતા વાંદરે ગયા હતા ત્યારે જ્યોત્સે જે એક વાગે શાન્તિપ્રસાદ સમય સાંધીને પ્રભાતકામી પામે પહોંચ્યા. ગોળ ટેબલ પામેની ખુરસી પર, ખંડની વચ્ચોવચ્ચ, ને રૂમાલ ચૂંચતા બેઠાં હતા. ભતિ પામેની એક થોડે દૂરની ખુરસી પર તેમના બાવિ પતિ બેઠાવાયા. થોડી આડી અવળી વાતો પછી પ્રેમની મહત્તા અને અમરતાનો વિષય નીકળ્યો, એ વાત ચાલતી હતી ત્યાં અપૂર્ણ શાન્તિથી શ્રીયુને પોતાની બેઠક છોડી અને દડ, ધીંગ, ગોરવયુક્ત પગલાં ભરતા પ્રભાતકામીની ખુરસી પામે ગયા, ખુરસીની પીઠ પામે બેઠા; રહેજ નીચા નમ્યા, રહેજ હોઠ ધૂલ્યા, રહેજ ડચ્ચાર થયો: “ મહેને પગ્નુશો, પ્રભાતકામી ? ”

“ એવી તમારી મરજ ”

બસ આટલું જ; નહોતાં તડાં બંદાં બંદાં ચુમ્મનો કે નહોતી તડાં શીળી શીળી રોડ દૃષ્ટિઓ. પેલાં ‘ રોમાન્ટિક ’ લગ્નોથી આ ઉલટું જ હતું; શાન્તિપ્રસાદ આને ‘ ક્યાસિકલ મેરેજ ’ માને શાન્ત સંયમવન્તાં લગ્ન કરેલા.

(અપૂર્ણ.)

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

૧. મરાઠી વર્તમાન પત્રો.

આ વિષય પર “ હિન્દુસ્તાન રીવ્યુ ”માં પ્રકટ થયેલો લેખ ધ્યાન જેણે તેવો છે. લેખ વાંચનાં એકંદરે એવી છાપ મન પર પડે છે કે, વર્તમાન પત્રો કહાડવાની રીત આપણે પશ્ચિમના દેશોમાંથી આગાત કરી છે પરંતુ ત્યાંની આવડત કે ઉત્તમ કાર્યપદ્ધતિ આપણામાં થોડી જ આવી છે. મરાઠી પત્રકારો વિશે લેખકે મિ. એસ. ખી. આર્ટે કહે છે કે,

તેમની પામે નવીન અને તાજા સમાચાર મેળવવા મા! પૂરતા સાધન કે નાણાં નથી હોતાં, રકર અને એમોગિએટર પ્રેસ હાંપર જ તેમનો બધો આધાર રહે છે, વળી, જે સમાચાર મળે છે તેને વાચકો સમક્ષ કેવી ખૂબીથી રજુ કરેલા તે પણ આપણા કલાખરા પત્રકારોને ખબર નથી: મરાઠી વાંચકો તિવકકેસના યુવાનમાં જેટલો રસ લે તેટલો જ અમેરિકન પ્રેસિડન્ટના બાપણમાં લેશે એમ ધારવામાં આવે છે! અને તેથી તે જને જનાવોને મરાઠી પત્રોમાં સરખું જ મહત્ત્વ અપાય છે, જેને ‘ a nose for news ’ કહે છે તેવી શક્તિ—લોકપ્રિય વર્તમાનને જરૂર

પાઠશ્રી કદાહવાની સંકિત—આ પત્રકારોમાં નથી. વધુમાં, નવું છાપું કદાહવું હોય ત્યારે એને તેવા, બીજા અંતુબધી, ભાહુતી લખનારાને લેખા કરવામાં આવે છે અને, અગ્ર લેખોના લેખથી માંડીને શેરીમાં થયેલી મારામારીનાં વર્ણન સુધીનાં સવળાં લખાણોની તે ગૃહસ્થો પાસેથી આશા રખાય છે.

સમાચાર સંબંધી સ્થિતિ આથી હોવાથી મરાઠી વાંચનાર તંત્રીના લેખોની દિશ્મન વધુ પડતી આંદ છે, જે પત્રના તંત્રીલેખો સાહિત્યદૃષ્ટિથી કૃતમ હોય તેને મરાઠી વાંચક વર્ગ ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે; અને તેથી જ, “કેસરી”માં છપાતા મિ. કેલકરના લેખો મરાઠી સાહિત્યમાં અગત્યની પદ્ધતી બોળે છે, તે લેખોને એકઠા કરીને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવામાં આવે ત્યારે, ઉચ્છેદ વાક્યમયમાં જે પદ એકસન કે સ્તીચના નિમ્નધો બોળે છે તે જ પદ મરાઠી વાક્યમયમાં તેમને બળે છે. પરન્તુ ગયાં જ મરાઠી પત્રો રસિકતા અને સંસ્કૃતિનું આયુષ્ય ઉચ્ચ ધોરણે સાચવતાં નથી. વિરોધીઓ-પરતે કથ્યારાપણાં બહીચ વચનોથી “સન્દેશ” જેવાં પત્રોનાં પાનાં ઘણી વાર કલુષિત થાય છે. પણ “સન્દેશ” માં બીજે એક ખાસ ગુણ—વર્તમાનપત્રો મારે આચર્યકે ગુણ—સંદેશો છે: સન્દેશીય તેમ જ બીજી સમાજોના યુવાન તે સૂચના, છટાદાર અને આકર્ષક શૈલીમાં આપે છે અને અમેરિકન ટમ પ્રમાણે સામાજિક અનિષ્ટો સૂચોત્પણે નિર્ભયતાથી-લગભગ નિર્દયતાથી—તે ખુલ્લાં પાડે છે. આથી ‘તેની લોકપ્રિયતા ઘણી જ વધી છે.

લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે,

અમેરિકન પત્રોનું એક બીજું અગત્યનું અંગ પણ દેશી પત્રોમાં હાજર કરવાની જરૂર છે. ત્યાં તંત્રીના લેખોને ઓછું મહત્ત્વ અપાય છે, અને તંત્રી પર આવેલા મિત્ર મિત્ર મનના વાંચકોના અભિપ્રાયને વધારે અગત્યના લેખવામાં આવે છે, કેમકે છપાવણા સમાચાર પરથી રચનન મન આંધવાની ત્યાંના લોકોને યત્ન છે. આથી ‘કલકત્તા’, દેશી પત્રકારો તો જ્યારે હોય ત્યારે વાચકવર્ગને ડાહ્યાદી શિખામજો આપવામાં અને તેમનો વાંક કદાહવામાં મરા છે; અને સ્વાતંત્રી બાવના નહિ સમજનારા આપણા લોકો પણ મજે મ્હેંડે તે સવળું ગળા નય રે.

આ ઉપરાંત, “ધ ડેલિ મેન” જેવાં પત્રોનું એક વિશેષ અંગ પણ આપણાં પત્રોમાં હાજર થવાની ખારા જરૂર છે: રચનામાં ગાંઠના માસિકોના મુખ્ય અને રસિક લેખોનું તારણ કદાહિતે દૈનિકે તથા સામાજિકજે પોતાના વાચકોને તે પ્રદારના વિચારો સાથે સતત સંપર્કમાં રાખવા ન્નેછએ. ત્યાં અને ખાસ ઉપેક્ષાથી પુસ્તકો વિશે પણ નેમ મ્હેં શરે; તેમજ, સવળોથી પત્રોમાંથી પણ સાગ અને મદનના લેખોમાંથી જનારા આપણા લોકો.

૨ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વહીવટ.

“બી ઇન્ડિપેન્ડન્ટ લેગર પાર્ટી” ના ત્રિમાસિક, વાહ્યત્ર “બી રોડરેલિન્ટ રીવ્યુ” માં હાલની ઇંગ્લંડની શિક્ષણ સંસ્થાઓના વહીવટ વિશે અને ત્યાંની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે એક સ્પષ્ટ વક્તા અને તત્વીન સર્ગ દર્શાવનારો લેખ મિ. ફ્રેડ ટેટ નામે લખનારે લખ્યો છે. તે જણાવે છે,

હાલની આખી જ પદ્ધતિ—વહીવટ, અભ્યાસક્રમ, શીખવવાની રીત, એ પ્રત્યેકમાં-કાંઈ ને કાંઈ ફેર સંદેશો છે. જ્યારે હાલમાં બોલોના શિક્ષણને વહીવટ ચલાવનારા મુત્પાદકો તે

વિશેનો વ્યવહારિક અનુભવ માત્ર નામનો જ છે. શહેરોમાં શિક્ષણ કમિટીઓ હોય છે તેના સભ્યોને પણ, તેઓ અમુક પક્ષના છે માટે, અને નહિ કે તેમના કાર્ય વિશેના તેમના જ્ઞાન માટે, ચુંટવામાં આવે છે. વળી નિશાળોના ઈન્સ્પેક્ટરોને પણ ઈન કેળવણીના સિદ્ધાંતોનું જ જ્ઞાન હોવાથી શિક્ષકની વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ તેમને અમ્મનતી નથી. અમુક ઉમેદવારને પાઠ્યક્રમમાં દાખલ થવાનો મન આપનાર પુરોગોને, તે કારણને લીધે જ, શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો નીમવામાં આવે છે. તેવા પુરોગોનું 'શિક્ષણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જૂના જમાનાનેજ માફક આવે તેવું હોય છે; તવા માર્ગો અને નવી રીતો સાથેના તેમનો સંસર્ગ તુટી ગયો હોય છે.

આ ખામીઓ દર્શાવ્યા પછી આ બાબતમાં મિ. ટેટ પોતા તરફથી કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરે છે:

આદર્શરૂપ શિક્ષણ પ્રથાના મુખ્ય નિત્યકની બાજુ જ કહાડી નાંખવી જોઈએ. શાળાના સામાન્ય નિત્ય વકીરટનું કામ એક કારકુન કરે, અને અજામકમ મમય પાસે, તેમ જ વધારે અગત્યના થીજ વકીરટનું કામ શિક્ષકની જ એક કમિટી કરે-એવી મોડલ શુધ્ધ થવી જોઈએ. વળી ઈન્સ્પેક્ટરોની ચુંટણી પણ શિક્ષકોએ જાણે વળત પોતાના જ મંડળમાંથી કરવી જોઈએ અને શાળાની પ્રગતિમાં તથા તેનું ભવિષ્ય પ્રજામાં તેનો ખામ હોવો જોઈએ. ઉપરાંત, શહેરોની અને રાજ્યોની શિક્ષણમંડળીઓનું અધારણ પણ ચુંટણીને આધારે-શિક્ષક તથા શહેરોઓએ કરેલી ચુંટણીને આધારે-પ્રકાય એ દરિયા મેલું છે; અને આખા દેશના દેશસ્થ શિક્ષણમંડળના પ્રમુખમાં પણ તેવા જ માર્ગ સ્વીકારવાની જરૂર છે.

૩ આદર્શરૂપ શિક્ષણ રીતિ.

આગળ આલતાં લેખક કહે છે,

જુદા જુદા વિષય શીખવવાની કામની રીતો પણ ઘણી કઠમી છે. હરીકંતો અને વિગંધી આગેવાનો કુમળાં મગજને બરી દેવામાં આવે છે; અને તે કામ પણ પૂરી આવડત કે હુશિઆરીથી થતું નથી. નવી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં હવે મનુષ્ય જાનના પિકામનો દનિદાન તથા સામાજિક ઇનિદાન શીખવવાનો લેખકો; અને મનુષ્યજાતે આજીવન થવા માટે તે દનિદાન શીખવવાની વખતે, હજી અવશ્યક રહેતી જગતની જાતોનો પરિચય ચિત્ર દર્શાવિ સાધનો હાથ કરાવવો જોઈએ. ભુગોળ શીખવવામાં પણ, નકશો દોરાવવા કરતા મટી અને કાર્ટોગ્રાફની મદદથી તે ધડાવવો એ વધુ સારું છે, અને આ પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળાઓ ગામની ખંડાર આવેલી હોવાથી, નજીકના એકાદ બેન-રમાં જ નકશો દોરી બતાવાય તો તે માર્ગ સવેતમ છે. જૂનગળ નિખાતા એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે અંગ્રેજોનાં નામ મોટા મોખાવાય અને દેવેનગરી હવે માનની જેની અમર ત્યાના વાગીઓ ઉપર અને તેમના રીત દિરાજ ઉપર થાય છે તે વધારે સમજવાય તે પણ ધ્યાન મગ ઉપેક્ષાનું જ્ઞાન શીખનારને મરે-આ રીતો સ્વીકારવામાં આવે તો આગળના માર્ગ જ્ઞાનનો અનિરૂદ્ધ થતો આટલે, તેની કુલુલ્ય પ્રતિ પેલાય અને વિચારચક્રિ પણ ખીલવાથી જે કાંઈ નવું ગીખવા જ કરાની તહેને દેવ પડે.

પારખી દહાડવાની શક્તિ—આ પત્રકારોમાં નથી. વધુમાં, નવું છાપું દહાડવું હોય ત્યારે ગમે તેવા, ખીમ અતુભવી, ભાડૂતી લખનારાને ભેગા કરવામાં આવે છે અને, અગ્ર લેખોના લેખથી માંડીને શેરીમાં-થયેલી મારામારીનાં વર્ણન સુધીનાં સવળાં લખાણોની તે ગૃહસ્થો પાસેથી આશા રખાય છે.

સમાચાર સંબંધી રિશ્તિ આવી હોવાથી મરાઠી વાંચનાર તંત્રીના લેખોની કિંમત વધુ પડતી આંકે છે, જે પત્રના તંત્રીલેખો સાહિત્યદૃષ્ટિથી ઉચ્ચ હોય તેને મરાઠી વાંચક વર્ગ ઉંચું સ્થાન આપે છે; અને તેથી જ, “કેસરી”માં છપાતા મિ. કેલકરના લેખો મરાઠી સાહિત્યમાં અગત્યની પદવી ભોગવે છે, તે લેખોને એકા કરીને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવામાં આવે ત્યારે, કંગ્રેજ વાંચકમયમાં જે પદ ઓડિસન કે સ્પીલના નિબંધો ભોગવે છે તે જ પદ મરાઠી વાંચકમયમાં તેમને મળે છે. પરન્તુ અર્થ જ મરાઠી પત્રો રસિકતા અને સંસ્કૃતિનું આયુર્ ઉંચું ધોરણ સાચવતાં નથી. નિરોધીઓ-પરતે જ્યારેપણ મહાત્મ્ય વચનોથી “સન્દેશ” જેવાં પત્રોનાં પાનાં ઘણી વાર ક્ષુપિત થાય છે. પણ “સન્દેશ” માં ખીમને એક ખાસ ગુણ—વર્તમાનપત્રો માટે આવશ્યક ગુણ—રહેશે છે: રાજકીય તેમ જ ખીમ સમાજોના દર્શન તે સમજાવના છતાંકાર અને આકર્ષક શૈલીમાં આપે છે અને અમેરિકન ટાપ પ્રમાણે સામાજિક અનિષ્ટો સચોટપણે નિર્મળતાથી—લગભગ નિર્દયતાથી—તે ખુલ્લાં પાડે છે. આથી ‘તહેની લોકપ્રિયતા ઘણી જ વધી છે.

લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે,

અમેરિકન પત્રોનું એક ખીમું અગત્યનું અંગ પણ દેશી પત્રોમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે. ત્યાં તંત્રીના લેખોને એટલું મહત્ત્વ અપાય છે, અને તંત્રી પદે આવેલા મિત્ર મિત્ર મત્રના વાંચકોના અભિપ્રાયને વધારે અગત્યના લેખવામાં આવે છે, કેમકે છપાવણ સમાચાર પરથી સ્વતંત્ર મત આપવાની સ્થાના કહેવાને યોગ્ય છે. આથી ઉલટું, દેશી પત્રકારો તો જ્યારે હોય ત્યારે વાચકવર્ગને ડાઘીઢાઘી શિખામણો આપવામાં અને તેમનો વાંક દહાડવામાં ગરા છે; અને સ્વતંત્રની ભાવના નહિ સમજનારા આપણા લોકો પણ મુજે મ્હોંએ ને સવળું મળી જાય છે.

આ ઉપરાંત, “ધ રેસિ મેસ” જેવાં પત્રોનું એક વિશેષ અંગ પણ આપણાં પત્રોમાં દાખલ થવાની ખાસ જરૂર છે: સ્વભાષામાં ગાઢતા માસિકોના મુખ્ય અને રસિક લેખોનું તારણ દહાડીને દેનિકો તથા સામયિકોએ પોતાના વાંચકોને ને પ્રદરના વિચારો સાથે સતત સંપર્કમાં રાખવા જોઈએ. નવાં અને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો વિશે પણ તેમ કહ શકે; તેમજ, સંદર્ભોગી પત્રોમાંથી પણ સારા અને મહત્ત્વના લેખોમાંથી કિતારા આપવા જોઈએ.

૨ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વહીવટ.

“બી ઇન્ડિપેન્ડન્ટ લેગર પાર્ટી” ના ત્રિમાસિક, વાહન “ધી સોશયલિસ્ટ રીવ્યુ” માં હાલની ઇંગ્લંડની શિક્ષણ સંસ્થાઓના વહીવટ વિશે અને ત્યાંની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે એક દાખલ વક્તા અને નવીન ગર્જા દર્શાવનારો લેખ મિ. ફ્રેડ ટેટ નામે લખનારે લખ્યો છે. તે જલ્પાવે છે,

હાલની આખી જ પદ્ધતિમાં—વરીયટ, અગ્રસાક્ષમ, રીખરવાની રીત, એ પ્રત્યેકમાં—કાંઈ ને કાંઈ દોષ રહેશે છે. બહુટ દોષમાં બોલોના શિક્ષકોની વહીવટ મત્રાવનારો મત્રાવનારો તે

જોઈ રહ્યાં છે તેમની ધન્ય શોધમાં પ્રવૃત્ત થયું: આનાથી ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભાવના કઈ હોઈ શકે? સુધારકવર્ગના દરેક સભ્યે નિરંતર આ ભાવનાનુસાર વર્તન કર્યું છે એમ અમારું કહેવું નથી. ખાસ કરીને, અચણી નહિ એવા કેટલાક અણુયુદ્ધિમય લઘુ સુધારકોએ યુદ્ધિવાદ અને સ્વતંત્રતા-એ બંને શક્તિઓને સાધન ગણવાને બદલે સાધ્ય ગણી છે. વળી કેટલીક વાર નિરર્થક ઉપહાસવૃત્તિ, ખીન જવાબદાર ટીકાઓ, જોજો આપણી સાથે સંમન થતા હોય તેમની તરફ તિરસ્કારથી જોવાની બાણી જોઈને ખીલવેલી ટેવ, ઇત્યાદિ અપવક્તવ્યોએ પણ સુધારાની પ્રગતિને ઓછી હાનિ કરેલી નથી. તે અને તેવાં ખીન લક્ષણોને સુધારાનાં આવશ્યક અંગ શી રીતે લેખી શકાય? અને છતાં સુધારાનો પક્ષ લેનાર મનુષ્યોની મહોટી સંખ્યાને મન તો તેવા નિન્દા યોગ્ય વર્તણૂકમાંજ સક્ષમ સુધારાનો સમાવેશ, થાય છે; અને તેમનાં તેવાં આચરણને લીધે, જે વર્ગે હરહંમેશ સુધારકોની વિરુદ્ધ પડવાનું મન લીધું છે તે પણ, સુધારાનાં મૂળભૂત મહાત્મ્યો સમજ્યા વગર (કે પછી નહિ સમજવાનો દેખાવ કરીને), પેલા અપવક્તવ્યોને જ 'સુધારો' માનીને તહેને ઉતારી પાડવાની એકદે તક ચૂકે નથી.

આટલા સ્પષ્ટીકરણથી જણાશે કે, સુધારાની પ્રવૃત્તિ પણ એક મનુષ્યકૃતિ તરીકે ગંભીર દોષોથી મુક્ત નથી; તેણે પોતાનો ઉચ્ચ અને ભાવનાત્મક સંદેશ કેટલીક વાર વિસારે નાંખ્યો છે અને જાને પક્ષ વચ્ચેનું અન્તર તેથી વધ્યું છે. વસ્તુરિતિ આવી હોવા છતાં, એક આશ્ચર્યજનક શત્ય આ અર્થોર્થથી તરી આવે છે: આ 'કંઠેદક' સુધારાની સીમાઓમાં જ તહેની મહત્તા અને મહાશક્તિ રહેલી છે. તે

ઉચ્છેદક વૃત્તિની સીમાંસા.

—સંસ્કૃત અને અત્યંત ઉપોગી સીમાંસા-કરવાની ખાસ જરૂર છે. તેમ કર્યા પછી જ, તહેની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ વિશે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કાંઈક વિચાર કર્યા પછી જ, ભાવિ કાર્યની સ્પરેખા સુરુપદનાથી અને સુગમતાથી ચારી શકાય એમ લાગે છે.

અમે પ્રારંભમાં નવલરામનો આંબખાય જે લેખમાથી* ટાક્યો છે તે જ લેખમા તેઓ કહે છે: "અંગ્રેજ કેળવણી એ જ સુધારાની જીવન શક્તિ છે, સુધારાની મૂળ, પરમ, આદ્ય-શક્તિ હિંદુ દેવી છે.....અંગ્રેજ જાણેવાને તો નવો અગ્નિાર લેવું જ થઈ રહે છે....તેની યુદ્ધિ સર્વ સંસ્કારી વાતમાં પ્રકાશમય ચર્ચ જાય છે. તેનામાં અરથોક્ત શક્તિ, વિચાર શક્તિ, જગનના સામાસાલ ઓળખવાની તથા જાણવાની શક્તિ આવે છે. હવે તે આપણા દેશની સંસારી રિતિની રીતિ દેખાડે થાય છે." ત્યાર પછી, કેટલાક સુધારકોએ તરવોની વિસ્તારી અને વિચારપૂર્ણ ચર્ચા કરીને લેખ સમાપ્ત કરનાં પૂછે છે. "આ રીતે નવાં જ્ઞાન, યુદ્ધિ, ભાવ, વૃત્તિ તે પ્રતિનિધિ એ સમજ્યાં આપણી જૂની વાતોથી વિરુદ્ધ, અને પોતાનું અમયમાં આણુવા નક્કર પકડી ઉત્તાં રહેલાં છે. આવા વિરુદ્ધ યોગાનુયોગે સુધારો કોમો થાય ને તે કંઠેદક કે પકડે કોમાં શું આશ્ચર્ય?"

પ્રશ્નાન્ત અને પરિપક્વ વિચારકના આ વચન—ખાસ કરીને છેલ્લું વાક્ય—સંસારસુધારાના મહાપ્રયત્નની વિચારણા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. વળી, આ ૧૯૨૦ના અકાશપદમાં એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે તે જમાનામા સરકારી કેળવણીનો બહિષ્કાર કરવાનો કિયેલ કોઈ નહોતું કરતું. તે 'યોગાનુયોગ' સને ૧૯૬૦ ના અઃસામાં થયો હતો અને "નવી ત્રિદા" તે સમે આશીર્વાદ કેપ ગણાતી.

* 'સુધારાનું ઇતિહાસિક વિવેચન'; (અસંકે) "નવલકથાવિગિ" ભા. ૨.

તે સમયના હિન્દીઓ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પર મોહી પડ્યા એમ ધણી વખત કહેવામાં આવે છે. અમે સમજી શકતા નથી કે, તેમની તે સમયની પરિસ્થિતિ અને સંજોગો જોતાં, તે 'મોહ' ને એક દુર્લભ શા માટે લેખવો જોઈએ. તે વિદ્યા ભણવાથી જે દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થયું તે, ધર્મનો વિષય જાણુ પર રાખતાં, સર્વથા હિતકર જ હતું. સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં અતિ અગત્યની જે સદસ્ય વિવેચન શક્તિ તે વખતે આપણામાં પીતૃકલ નહોતી અને. આજે પણ જુદુ થોડી છે તે શક્તિને ઉપયોગમાં લઈને શુદ્ધ સત્ય શોધવા યત્ન કરવો. તેમાં 'મોહ' નો નહિ પણ સત્ય અને સત્તિષ્ઠા વૃત્તિ પ્રતિના 'જ્નેહ' નો જ અવિભાવ છે.

આજ સુધારકોની સત્યશોધન કાળેની આથી પ્રમંથ ધ્વજી છતાં, નવી વિદ્યાના અગાધ સામર્થ્યને લીધે અને તેની તરફની તેમની ભક્તિ અને હંકાર અનુરાગને લીધે, તે સત્ય કેટલીક વાર અતિ આવેશ કે વાસનાનાં આવરણથી આચ્છાદિત થઈને સુધારાની જ પ્રગતિને હાનિકર થયું; તેમજ, પોતાની વિશુદ્ધ પરમ બાવનાના પ્રાગ્દ્યને લીધે અમુક દિશામાં અત્યંત લાભકર્તા પણ થયું;—એમ, આટલાં વર્ષોને અંતરે તે સમયનું પશ્ચાદ્વસોકન કરતાં, લાગે છે. તે હાનિ-માંની એક-સ્વચ્છંદાચાર-વિશે આજળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. ખીછ હાનિ એ થઈ કે સુધારકોની ઉચ્ચતા અને તીવ્રતા જોઈને જૂના રિચનિરક્ષક (conservative) વર્ગે, સ્વરક્ષણની કુદરતી વૃત્તિને જાળવી રાખવામાં પુરાણો મન-ચોનાં મુજ વધારે દૃઢ કર્યાં. સુધારકો અને અસુધારકો વચ્ચેનું અંતર આમ વધતું અને પછે અંતિમ માર્ગો સ્વીકાર્યા અને તેમની વચ્ચેના વિરોધ તીવ્ર થતો ગયો. આ તીવ્રતાને લીધે, અને પછે જ્યાં એક સાથે બળી રહે તેવી સામાન્ય ભૂમિકા રચી નહિ. વસ્તુસ્થિતિના સ્વભાવ તરફ જોતાં, તેની ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ અશક્ય હતું—સુધારકો સામાન્ય જનસમુદાયથી જુદા પડીને પોતાનું કાર્ય કરે એ થટના અનિવાર્ય હતી. અને તે જ કારણથી, "સુધારકોએ કોંઈ સાથે રહીને કામ કરવું જોઈએ" એવો જે આગ્રહ વખતો વખત કરવામાં આવે છે તે ભૂલ ભરેલો છે અને સંજોગોને અવગણે છે. તો પણ અમારા આ કથનથી જે ગેરસમજ થવા સંભવ છે તે દૂર કરવાની જરૂર જણાય છે. પ્રજા સમજની સાથે રહીને સુધારાનો ઉપદેશ કરી શકે તેવો વર્ગ હજી પણ આપણામાં થયો નથી અથવા, કદિ પણ થઈ શકે નહિ. એમ અમારું કહેવું નથી, જેને 'સંસ્કાર સુધારક વર્ગ' કહીએ છીએ તે લોક-જનને સાથે રાખીને—અને કાંઈ નહિ તો છેવટ તેમનો સમભાવ પ્રાપ્ત કરીને—સુધારાને વધારે વ્યાપક અને વિઘ્નવ્યાપી કરવા સમર્થ છે એ દેખાતું છે. તે વર્ગ, 'કેન્ડેદક વર્ગ' અને 'રિચનિરક્ષક વર્ગ' તો જ જાણક છે તે પણ વિસ્તારવાની જરૂર નથી. કેન્ડેદક વૃત્તિથી થતો જે એક લાભ—અમે ઉપર સૂચવ્યો છે તે આ જ છે. જે 'કેન્ડેદક' સુધારકોએ સ્ત્રીઓને ગાવાના ધોળમાંથી પોતાનો મુદાલેખ સ્વીકારીને કહ્યું હોય કે "ધરિ ધરિ સુધારાનો સાર." તો તેમનું કાર્ય 'સુધારો' ન હોય, તેમાં 'સાર' પણ ન હોય, અને સુધારાની જે થોડી પણ ખરેખરી પ્રગતિ થઈ છે તે 'ધરિ ધરિ' સાલવાથી કદિ પણ થઈ શકે તેમ નહોતું. સ્ત્રી શિક્ષણ, મુલાન વગેરે લાભ, પરદેશગમનની છુટ, વિધવા વિવાહની સહમતતા આ કદાપિ પ્રશ્નો પડતે જે 'ધાડુ' થોડું છતાં સંજોગ, સુદૃઢ અને આશાગ્રાહક કાર્ય થઈ શક્યું છે તે 'કેદારમ' મળતા પડતા સદાચાર અને મનન પરિશ્રમ વિના, અને આપણા નિષ્વેદન છાવનમાં તેમજે આવેગ અને તરા પ્રેર્યા વિના શી રીતે થઈ શકે ? ને પદ્ધતિ મેનાઓ કે અનુચાર્યોને દાયે મુજોતો ઉપસનમાંથી પણ આજે

ભવિષ્ય માટે પાક શીખવાના છે, અને સુધારાનાં તૌલિક સત્યોને તારવી કહાડીને બાવિ કાર્યક્રમ ઘડવનો છે. સંસ્કૃત સુધારક વર્ગ તે ઘટના માટે બાવનાસંપન્ન અને સાધનસંપન્ન છે તે સ્વીકારવામાં ફેરફાર પશુ પ્રગતિશીલક નરનારીને વાંધો નહિ આવે એમ અમે માનીએ છીએ. સાવેગ સુધારકોના તથા સ્થિતિ રક્ષકોના સર્વોત્તમ અંશે સંસ્કૃત સુધારકોમાં સંક્રાન્ત થયા છે એ પણ સ્પષ્ટ છે, તો, સંસ્કૃત વર્ગના એક ખાસ જૂથ મંડળની આવશ્યકતા હવે નથી જણાતી? તે મંડળના નાયકો અને ગ્રેરકો તરીકે અમારી સમજ પ્રમાણે, રા. ગાંધી, રા. આનંદશંકર દ્રુવ અને રા. ન્હાનાલાલ કવિ: એ નામે સૂચવી શકાય તેમ છે. તે પુરૂષો અત્યંત વ્યવસાયી છે એ વાત અમારા લક્ષ જલાર નથી. પરંતુ, ઉક્ત મંડળનો પ્રારંભ કરવા જેટલો અને કાર્યપદ્ધતિ ચોછ આપવા જેટલો અવકાશ મેળવવામાં તો તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડવા સંભવ નથી. તેઓ જો એટલું કરી આપે તો યુવાન કાર્યકરો બાકીનું કામ ઉપાડી લેવા તત્પર થશે એવી અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. (અને એટલું ઉમેરવાની જરૂર છે કે આ નવું મંડળ હાલની સુધારાપરિષદના કાર્યના પરિપૂરક અને સહાયક તરીકે જ, નહિ કે પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે, પોતાના પ્રયામ શરૂ કરી શકે.)

સુધારણાનાં વિવિધ વલ્લોતું સામાન્ય દૃષ્ટિથી આટલું અવલોકન કર્યા પછી, આગળની આખરે મળેલી

ચોથી સંસારસુધારા પરિષદ-

નાં એ મુખ્ય બાબોની અને દારોની ચર્ચા હાથ ધરીએ. તે કામ શરૂ કર્યા પહેલાં, પ્રશ્નનું અધિવેશનના સામાન્ય સ્વરૂપ વિશે એ શબ્દ લખવાની જરૂર છે.

વર્ષે વર્ષે કે તેથી વધારે સમયને અંતરે બસતી પરિષદોની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો વિચાર કરતાં કેટલાક ગડતરના પ્રશ્નો ખાસ ધ્યાનમાં લેવાના છે. પોતે જે જે વચનો પ્રગટો જુલકાળમાં આપ્યાં હતાં તે કેટલે અંશે પળાયા છે; જે *Object*, જે મહત્કાર્ય અગ્રવવાનું પોતે માથે લીધું છે તે વિશેની જાગૃતિ અને માહિતી પ્રજાસમૂહમાં પોતે કેટલે અંશે પ્રસારી; અને વિચારશીલ નાયકોએ એકત્ર થકને કાર્યના બાવિ વિદ્યાસ માટે શી શી યોગ્યતાઓ ધરીને પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી;—આ જાનતોને આવા પ્રગટીય મંડળોમાં મુખ્ય અને અગત્યનું સ્થાન મળવું જોઈએ. પ્રમુખોનાં બાવનું, વિવિધવિષયક દારો અને તે પરનાં અન્ય વક્તાઓનાં બાવજો એ સર્વને ઊપયોગી છતાં ગોણુ વાનો લેખવી જોઈએ. પરંતુ પ્રશ્ન પરિપદે તો ખીછ ઘણીખરી પરિપોની મારક, એ ક્રમ ઉત્પાદ્યો છે. ગમે વર્ષે નીમાયલી કમિટીમાં જુલકાતી સુધારક પ્રશ્નનો અગ્રગણ્ય નરનારીઓ હોરા છતાં, તેમજે શું અને કેવું કામ કર્યું તે વિશે જુલકાતના સુસિદ્ધિન વર્ષેને પશુ અધારમાં રાખવામાં આવ્યો છે. નાયકો પોતે પશુ અગ્રગણમાં હોવા વિશે વ્યજ્યી શંકા હો છે; ખીછ રીને કહેતાં, તે કમિટીએ કાર્મ પશુ કાર્મ કર્યું હોય તેવો સંભવ નથી. લોકજાગૃતિ અને વિચારમંજૂના સ્ત્રોતમાં પશુ પરિપદના કાર્યવાદકોએ સમાધિસ્થ રડીને, “action in inaction”—એ હિન્દુ તત્ત્વજાનનો જાણીનો ને માનીનો માર્ગ સ્વીકાર્યો જણાય છે. આ અંબીર ખામીઓ ખરે કાર્યકરો પોતે હોવાય છે તે કરતાં વધુ અંશે તેમની કાર્મ પદ્ધતિ હોય પાત છે. રાજકીય ચળવળની દોડધામથી વાનાવરણ મુખ્ય અને અસ્થિર થઈ ગયું હોય તે વેળા સંસારસુધારા વિષયક દૃઢ પ્રશ્ન મકાપરેની દેખાથી વિચારણા અસાધ્ય થાય છે. અને છતાં હરદમેજ એવું જ અને છે કે,

એક કામ સાથે ખીનું જેમ તેમ કરીને પતાવી દેવાની લાલસાને લીધે તે બંને મહાકાર્યો બેઝે-
બેઝેજ કરવામાં આવે છે. ચાલુ પદ્ધતિ માટે બે એવો ગયાવ કરવામાં આવે કે, નાયકો અને
વિચારકોને વારંવાર એકલા થવાનો અવકાશ નથી, ધન નથી, સાધન નથી તો ઉત્તરમાં એટલું
જ કહી શકાય કે તે ગયાવ, આપણી આત્મભોગ આપવાની અમાપ અશક્તિનું જ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

વળી સમકાલીન સુધારક મંડળની એક મહોટી અપૂર્ણતા પશુ ઘણી વાર આગળ પડી
આવે છે અને બવિષ્ય માર્ગદર્શન માટે તોંધવાની જરૂર છે: તેઓમાં કોઈ એવો અપૂર્વ શક્તિમાન
નરનાયક નથી જે પોતાના વ્યક્તિત્વથી, આરિષ્ટવ્યવસ્થાથી, સમર્થ અને નિર્ભય વાણીથી, અનુયાયી-
ઓનાં દિલ છતીને તેમને નયનવા કાર્ય પ્રદેશો બણી પેરી શકે. બે આ ખોટા પુરાય (બે કે તે
પૂરવાનું) મનુષ્યતા હાથમાં ઘોડે જ અંશે છે) તો જ સુધારાનું ધર્મ્ય કાર્ય કરવાને યુવક વર્ગને
આદર્શી શકાશે. યુવક અને રૂઢિચિસ્ત શબ્દોથી તેમને આદર્શી શકાય તેમ નથી એ માનવચર્યાવાતનું
તર્કમાન્ય સત્ય છે. તેમનાં ઉત્સાહ અને સહાયતા વિના હમણાંની મન્દતા હરં થાય તેમ નથી
એ દેખીતું છે. કેંગ્રેસની માફક આ મંડળને પણ યુવાનવર્ગે capture કરવું, ટાંકી પર છાપો
મારવો અને ઘોંઘાટ ને ધોંધલમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માનવી એમ આમણે કહેવું નથી. પરંતુ, સૌં
વિવાગોરીના જ કહેવા પ્રમાણે, “હજી ઘણું કામ કરવાનું” છે. જરૂરે બહુ જ કામ કરવાનું
છે. અને, તેટલા કામ કરનારા નથી એમ કહીએ તો ચાલે, ” તંથા, આગ્રહી કામ કરનારા
રૂપન થવા નોંધએ:” આ ઉક્તિઓ બ્યારે સત્ય વસ્તુરિથિનું દર્શન કરાવે છે, તો
પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે તેવા કાર્યકરોને હવામાંથી જ ઉત્પન્ન થવા દેવાનો વિચાર છે. કે
શી રીતે? એક અગ્રગણ્ય નારીસુધારકનાં ઉપસાં વચ્ચે, અગત્યતાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે
અમે મુચ્ચેલી અગત્યતા ચોક્ષો સ્વીકાર નથી કરતાં? તો, શિષ્ટ અને સુધારાના
મદનાર ગુજરાતીઓ બાણવા માગે છે કે ઓઠ સુધારકો હજી ક્યાં લગી પોતાની મન્દતા, અથ
સંવૃણતા અને ઉદારીનતાને જરી રાખવા ઇચ્છે છે? અતિશાન્તિની પૂજા અને શરમાળ પશું
હજી કેટલાક યુગ પહોંચવાનાં છે? “આ વર્ષમાં હજારો નાનાં બાળકો પરણી ગયાં. લાખો સ્ત્રીઓ
આ રક દેશમાં વિના કારણે વપરાઈ ગયા અને સેંકડો કુટુંબો દેવાદાર થઈ ગયાં” આવા
શોકોદગાર હલાડીને જ આટલાથી સંસારસુધારાની પ્રગતિ થઈ શકશે એ કેમ મનાય? આ
અનિષ્ટોના વિચારથી બે દિલ દાઝી રવાં હોત તો સંખ્યાબંધ સુધારકચીરો, તે અનિષ્ટોથી ઉપ-
ગતી હાને ‘સુચાપિત હડીકતો scathic facts’ નું રૂપ લે ત્યાર પહેલાં જ, સ્થળે સ્થળે ઉપદેશ
કરવાને નીકળી પડ્યા હોત પરંતુ તેમ નથી ચલું: તે માટે રત્ન સરખો પશુ ન થયો. આ ઘટના
એટલું જ દેખાડે છે કે સુધારકોમાં નૈનિક સન્નિધ હશે પણ માનસિક સન્નિધ (intellectual
sincerity) તે નથી.

એકધારી અગ્રગણી જરૂરિયતથી સુધારકપક્ષ છેક અંગાણુ છે એમ તો નથી.
એથી હજુ, સૌં વિવાગોરીના બાણ્યમાં અને દરબોમાં તે વિશે સ્પષ્ટ વસ્તેખ છે.
ખાસ કરીને, સંસ્થાનું પત્ર કહાડવાની અગત્ય સચના માત્ર ‘આવકારપાત્ર’ નહિ, દુનિયાત છે.
તેના પત્રની આવરપદતા ગુજરાતને પણ વર્ધી જમાઈ છે છતાં આજ સુધી તે વિચારના અંદર
પ્રદેશમાં જ રહી એ ખેદકર છે; અને સાથે સાથે, ગુજરાતીઓની કાર્યરીતનું પણ દર્શાવત પડે
પાડે છે. અને હજી પણ, વાસ્તવિકતાના સ્પષ્ટ જગરમાં તે પત્ર ક્યારે આવરશે તેનો સાચો
‘વસ્તારો’ તો કોઈક સમર્થ બોલિંગી કહાડે તો જ તેના બવિષ્યની ઉગ્ગતવચના કે અનુગતવચના
બાળી શકાય. મુખ્યત્વે કરીને સંસારસુધારાની ચર્ચા કરનાર ને પત્ર બે દિ પશુ “આ દુનિયાત”

અન્યાણું જોઈ શકે” તો, સુધારાની આઘ બાવનાઓને તેમના નિર્મળ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત, તે દ્વારા સુધારાના મહાપ્રયોગની વિચારણા હવે નવીન અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિમિત્તથી થવાની અત્યંત જરૂર છે; સ્વતંત્ર એટલે હિન્દુઓની જૂની રૂઢિઓથી સ્વતંત્ર તેમ જ, જોડિને આજ સુધી સુધારક પ્રવૃત્તિવશ રહી છે તેનાથી પણ સ્વતંત્ર. સર્વે વિચારવન્ત સીધુરોષો બળે છે કે નર્વા સત્યના શોધ અને આચાર માટે આમ કર્યા વિના હવે. અદલાયતા સંજોગોને લીધે, છૂટકો નથી. હંકમાં, તે પતની નીતિ અને સુધારકમંડળની વૃત્તિ હવે સંરક્ષકતા તરફ ઢગવી જોઈએ.

પ્રમુખત્વ લાપણુ.

૧. ખાંડવાલાએ પોતાના લાપણુમાં મુખ્ય કરેલું દૃષ્ટિમિત્ત ધણું જ પ્રશંસાપાત્ર છે. આદર્શરૂપ સમાજને સ્પષ્ટ અને સચોટ ખ્યાલ તેમણે આપ્યો છે તે વિશે મનન કરવાથી સુધારાનું પરમ લક્ષ્ય—આધ્યાત્મિક વિદ્યાપ્ર—અત્યંત શુદ્ધ અને ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં સમજી શકાય તેમ છે. હિન્દુ સમાજને તે કમેડી પર ચડાવીને તપાસવાની તેમણે સ્ત્રીકારેલી રીત પણ વિચારની ગતિને સરસ અને સવેગ કરવામાં સહાયરૂપ થય છે. પરંતુ તેમની સાથે—અને સમસ્ત પરિપક્વ સાથે—એક મહત્વની વાનમાં અમારે મનભેદ પડ્યા વિના રહેતા નથી. રા ખાંડવાલાની માન્યતા એવી લાગે છે કે મૂડી મજૂરીનો ‘વર્તમાન મહાદત્ત આ પરિપદ છે’ નહિ તો “સાંકડા દિલના અને કુંડી નજરના આપણે થઈ જઈએ એવો ભય છે.” અમે સમજી શકતા નથી કે જે મંડળે જીવનની કિચ્ચનમ બાવનાઓને પહેરેથી જ પોતાના લક્ષ્ય મિત્તુ તરીકે સ્ત્રીકારી છે તે કદિ પણ પોતાની વિશાળતા અને કદારતા શી રીતે ખેંચી શકે? ઉપક્રા શબ્દોમાં તો એવો ભાવ ગર્ભરૂપે રહ્યો છે કે આજ સુધી પરિપદ સંકુચિત દૃષ્ટિથી જ કામ કરતી આવી છે! વસ્તુને તેમ નથી એ સૌ કોણ જાણે છે. મૂડી મજૂરીને પ્રજા સમાજક છે તે ખરૂં, પરંતુ પરિપદમાં સ્થાન આપી તે લેકું કાર્ય વધારે મુઠેલીમડું ખાવાવની જરૂર નહોતી. તેને માટે એક જૂના જ મંડળની આવશ્યકતા છે. પ્રવૃત્તિ પરિપદે તે સ્ત્રીકારમાં વિવેક કરતાં વૃજ્ઞાનું દર્શન વધારે કરાવ્યું છે.

કરાવો.

“આત્મનિર્ણય”નો ખેડો મુકાયો, નવો અને સૌથી અગ્રપનો કારણ ખાસ વિચારવા જેવો છે. પરંતુ, “સમાજ તરફથી તે કાર્યમાં જે હરકત હોય તે દૂર કરવા આ પરિપદ સર્વને આગ્રહ કરે છે”—આ શબ્દો સાથે ‘આત્મનિર્ણય’ શબ્દને વિરોધ નથી? સત્તાપ્રિય સમાજનાં બન્ધનોને શિથિલ કરી કે તોડીને જ જ્યાં વ્યક્તિએ વર્તવાનું છે ત્યાં. કારણત્વ પ્રધાનતત્વ વ્યક્તિને અનુકૂળીને રત્ન કંડુ જોઈએ કે બેફરકાર અને સત્તાન્ધ સમાજને? ‘આત્મનિર્ણય’ એટલે વ્યક્તિએ પોતાની મેળે પોતાના ભાવિજીવનકમનો નિર્ણય કરવો ને તેના નિર્ણયમાં સદાયતા કરી એ સમાજને સ્વભાવ જ નથી અને, હરકત દૂર કરવા માટે લેની પાસે બીકા માગવી તે કરતાં વ્યક્તિએ આત્મમજથી તેની રકામેટકર ઝીકીને તેને હાવાવી એ જ વધારે માનપ્રદ અને શ્રેષ્ઠકર છે. આજીવ કારવો રાખેના મુજમના છે. વ્યવહારિક કામ કરવા માટે જે કમિટીઓ નીમાઈ છે આ કમિટીયુગની ઘણીપરીની માફક આ જે પણ, પ્રજાને વ્યથન રાખવાને બદલે પોતે જ નિરાધીન થાય છે કે કેમ એ તો આવતે વર્ષે જાણીએ ત્યારે; દરમ્યાન, મિ. એસ્કિવથ હશે તેમ જાણી વાની ૭૦૦ ધીરજ રાખીને જે થાય તે જોવા કરવું એટલું જ આપણું—જેમને તે કમિટીઓમાં હોવાનું સદ્બાજ્ય (કિ દ્વર્ભાજ્ય) પ્રાપ્ત થયું નથી તેમનું—કર્તવ્ય છે.

જાંદગી આગ દરીયા મોટરકાર

અને

એક્સીડન્ટ વાગેરેના વીમા ઉતારવાનું
ભરોસાદાર અને સદ્દર ખાતું.

મેસર્સ ધુરંધર બ્રધર્સ

૭૨, ઑપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

ઑલ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૦ લી ૦
નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૦ લી ૦
મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કું ૦ લી ૦
મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કું ૦ લી ૦ ઑફ ગેલેઅમ
આન્કા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૦ લી ૦

એજન્ટસ:—

કલાઈવ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૦ લી ૦

સેકેટરીઝ, ટ્રેઝરર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ

મેસર્સ ધુરંધર બ્રધર્સ

૭૨, ઑપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

જાહેર ખખર.

હાલના કંટાળાની મોંઘવારીના વખતમાં જોવાના મુખ અને વેળા આપી શકે એવું લોકોપયોગી કાર્ય.

હાલ મુખી યુજનના નહાના મોટાં ગામો તથા શહેરોમાં આવતા માલ ઉપર મુંબઈના ધનધનના લાવો વહુડતા હતા અને એ માલ ઉપરજ મુંબઈના નાના મોટા શેરીયાઓના નેલવની દોડદોડ થતી હતી આપણી ગરીબ પ્રજાને માથે એ ગોળે ન પડે, અને પ્રજાની જરૂરીયાતો સરતે લાવે પૂરી પાડી શકાય એ હેતુથી હમેઓ રેશમી સુતરાઉ કાપડ તથા ખીજ ઉપયોગી વસ્તુઓની

દેશારની પહોંચણહારની એજન્સી લીધી છે. અને નહાના જગ્યામાં તેઓ માલ મેળવી શકે તે હેતુથી કુરબાગારો જુના ચોક બજાર સુરતમાં એ વસ્તુઓનો સ્ટોર્સ રાજીરાશ તા ૨૬-૬-૧૯૨૦ને દિને ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે. હમારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે દરેક વિચારનંત સ્ત્રી પુરુષ પોતાની અનુકુળતાએ એક વખત ત્યાં પધારી સોંર્ગની યુક્તાકાત લેશે

સચદ્દ મીરસાહેબ એન્ડ લાલભાઈ

જુના ચોકબજાર-સુરત.

જાહેર ખખર.

હાલમાં પ્રજાને ગરીબથી તે શ્રીમંત મુખી ચાહ પીવાનો શોખ વધ્યો છે. દેટલીક બાનની ચાહ પીવાની પેટના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પણ શુદ્ધ ચાહ પીવાથી તેવું તુકશાન થતું નથી. આવી સ્થિતિમાંથી બચવાના હેતુથી હમે ચાહની અજમાયશ કરી છે અને તેમ કરતાં પવિત્ર હિમાલયની ભૂમિપર ઉત્પન્ન થયેલી દારજીલીંગ ચાહ હમને પમન પડી છે. તેથી તે ચાહ વાપરવાને હમે મધજાને લક્ષમણ કરવાને હમારી દરજ-સમજીએ છીએ. એ ચાહ શુદ્ધ છે. અને શુદ્ધતાના પ્રમાણમાં ભાષ કીકાંધત લરેલા જણશે

એ અનુભવેલી ચાહ સુરત જીલ્લાના સોલ એજન્ટ મેશર્સ લાલભાઈ એ. એન્ડ સન્સની એજન્ટ એડ્રીસ લાગાતળાવની ચડક ઉપર મી. આત્મારામ ઘેલાભાઈ રાંદેરવાલાની એડ્રીસમાં ખોલવામાં આવી છે ત્યાંથી મળશે.

U. L. DESAI M. D:

ખેડાક ખવાવવાની દવા ૨. ૧
 ખરજનાં તથા ખસ ચાંદાની દવા ૨. ૧
 પ્રમેહની દવા ૨. ૧
 ચોથીઆ, જોકાંતરીઆ, રોજીઆ વગેરે
 દરેક જાતનાં તાવની દવા ૨. ૨
 જૂનાં મરડા-ચૂંક તથા સંચકણીની દવા ૨. ૨
 કાચરોગની દવા ૨. ૫
 હિચ્છીરીઆ તથા અંકડીની દવા ૨. ૫
 અડદીઆ વાની દવા ૨. ૫
 કમળાની દવા ૨. ૨
 હડખવાની દવા ૨. ૫
 કલેજાનાં રોગની દવા ૨. ૫
 અટકાવ લાવવાની દવા ૨. ૫
 કનપિત તથા વિરેકાટકના ચાંદા તથા
 હાથાઓ ઉપરનો અકશીર મક્કમ ૨. ૫
 આંખનું અંગન તથા મોતીનો મુરમે ૨. ૨
 ખચ્ચાંને તથા મ્હોટાંને આમણુ ઉતરવું
 હોય તેની દવા ૨. ૨
 કરમની દવા ૨. ૧
 જાતીમાંથી પડતું લોહી અંધ, કરવાની દવા ૨. ૨
 વાળાની દવા ૨. ૨
 જાકાજીત ૨. ૧
 બેરા કાન સારા કરવાની દવા ૨. ૫
 વરમ, ઉતરવાનો લેપ ૨. ૧
 જાંડીઆની ઉધરસની દવા ૨. ૫
 આંધારીશીની દવા ૨. ૨
 મધુપ્રમેહની દવા ૨. ૫
 બચ્ચાંની માનું દૂધ વધારવાની દવા ૨. ૧
 બચ્ચાંનાં માથાંમાં ખોડો તથા જી હોય
 તેની દવા ૨. ૧

હાથે પગે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા ૨. ૨
 કંઠમાળ તથા ગંઠમાળની દવા ૨. ૨
 રક્તપિત તથા વિરેકાટકમાં લોહી
 સુધારવાની દવા ૨. ૧
 દેહરંગની દવા ૨. ૧
 રેવની ગોળી ૨. ૧
 દીવાનાં માણસને સારા કરવાની
 ગાંઠપણની ગોળી ૨. ૫
 પાદાંગો મક્કમ અને પાદાંગી ગોળી ૨. ૫
 ઉધરસની દવા ૨. ૨
 નવા બાલ લાવવાની દવા ૨. ૨
 બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ ૨. ૨
 દાઝવાની દવા ૨. ૨
 મુઘ્ધ વનસ્પતિનું પેનકમુર ૨. ૨
 માંપ નિશ્ચુભમરા ઊંદર પિંગેરનાં કાંતો
 ધાગ ૨. ૨
 વાનું તેલ ૨. ૨
 ખસ ખુજલીનો મક્કમ ૨. ૧
 દરાજનો મક્કમ ૨. ૧
 બાલ કાઢવાની દવા ૨. ૧
 બચ્ચાંની વાવળીની દવા ૨. ૧
 લોહીવાળી દવા ૨. ૧
 બરોળની દવા ૨. ૧
 ચાંદી તથા ટાંકીનો મક્કમ ૨. ૧
 ધાંડું બેસી ગયું હોય તેની દવા ૨. ૧
 હાથે પગે વળતો ગંધાનાં પરસેવાની દવા ૨. ૨
 પ્લેગનાં તાવની દવા અને ગાંઠ પર
 મારવાની પંડી ૨. ૫
 હરસનાં મસાની દવા ૨. ૫
 બગદરની દવા ૨. ૫

ઉપગની બાધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઈને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ
 ફક્ત હમે સુદ તબીબ્યત તથા સ્ત્રી આયુર્ય, અથવા હમારા એજન્ટ સી. નાનાભાઈ
 નટવરદાસ જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે, તેમનીજ પાસે મળશે.

સોમવાર સિવાય દાકતર યુ. એલ. દેસાઈની મુલાકાત ઉપર શીરનાગે મુરતમાં થશે.

--MEDICINES FROM THE MYSTIC LAND--

ધી યુનીવરસલ મેડીકલ વર્કસ

આરોગ્ય અને જીવન વર્ધક રામબાણુ દવાઓ.

અમહારી મર્વ મગહુ દવાઓ યુનાની અને આયુર્વેદિક સિદ્ધાંતોથી
ખતાવેલી હોવાથી તદ્દત પવિત્ર અને ખીનજોખમકાન્ક છે

ટોધ પણ અમાધ્ય રોગ હોય, જ્યાં ખીન ઇત્તીઓએ આશા છોડી
રીધી હોય ત્યાં પણ અમાગી દવાઓ અસરકારક નિવડી છે

એકજ વખત વાપરી ખાત્રી કરો

અમાડ કેટલોગ મગાવો

જોકિઅ—

ધી યુનીવરસલ મેડિકલવર્કસ

ધી યુનીવરસલ મેડિકલ વર્કસ

૩, નિવેગીયા બીડીંગ

ધોળીગઢા

ચુલસ રોડ

સુરત

સુખામ

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

જીવન, વિકાસને કલ્યાણને વાસ્તે વિચારતું અને કૃતિનું સ્વાતંત્ર્ય મુખ્યતઃ આકર્ષક છે. જે દેશમાં ઉક્ત સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી તે દેશના મહોંટા જનસમુદાયનો તે દેશની ભતિ અને પ્રજાનો અધઃપાત થવો જ જોઈએ. ભતિ, પન્થ કે મત હોય કે નહીં હોય, પરંતુ જે મનુષ્ય, જનસમુદાય, ભતિ, પ્રજા અથવા સંસ્થા, એક વ્યક્તિના વિચાર સ્વાતંત્ર્યને અને કૃતિ સ્વાતંત્ર્યને, તે સ્વાતંત્ર્ય અન્યનું અનિષ્ટ ન કરતાં હોવા છતાં પણ અટકાવે છે, તેની અવનતિ અવશ્ય થાય છે.

—વિવેકાનન્દ.

જ્યાં સુધી એકેક જણ વિચાર કરવાની દેવ નહિ પાડે, સમજ્યા પછી હુઝમતવાની ખીકે પોતાના વિચારને હોંસે અમલમાં નહિ આણે, અમલમાં આણી દેકથી નહિ રહે, ત્યાં સુધી કોઈ કાળે આપણી દશા કરવાની નથી. વખત તો પોતાનું કામ કરશે જ, પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણું કામ વહેલું ને સહેલું ગાય તેમ કરવું.

—નૂર્મદ.

દેશી નરનારો ! ખરો સુધારો સ્વીકારો સમુદાય મળી,
સૌ અંગ્રેજોના ઢંગ ધરો તો, ભંગ થશે આશા સઘળી;
પાસેની પેઢી જોઈ હવેલી, નિજ જીંપડી તોડો તત્પરે,
ઘરબાર વિનાના ભાર ભૂમિ પર, દોહચતુરમાં નામ ખરે.

—મલખારી.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયાર્થે તો રાગદ્વેષ રહેલ છે;
ના થવું વશ તેઓને, આત્માના વાટપાડું તે,
સ્વધર્મે અધુરો સારો, સુસેવ્યા પર ધર્મથી.
સ્વધર્મે મૃત્યુ ચે શ્રેય, પર ધર્મ લયે લયો,

—શ્રી કૃપણ.

સત્ય જોવામાં રાગદ્વેષ જ બુદ્ધિને પ્રતિબંધક છે; અનેક સંસર્ગથી તે રાગદ્વેષો બુદ્ધિને વિકૃતા કરે છે. તે બુદ્ધિને સ્વચ્છ તથા સ્વસ્થા કરવાને મહાજનોનાં જીવન ચરિતો બહુ ઉપયોગી છે.

—મનઃસુખરામ.

દાદાથી સંભારવા, ગંભીર થઈ ગત જન,
તેનું નામ જ દાદા છે, બુધ્ધિ શુધ્ધિ સાધન.

—નવલરામ.

રત્નો યૈ ગ્રન્થ ।

ચેતન

યુગ મુખારક !

ગુણતુ મમરસ યો, હારે કોઈ મમરસ યો ।
 મંગલ દિન મંગલ ઘડી મંગલ અઘણ મોહાય,
 મંગલ કુદરતથી વહી મંગલોર્મિ છવકાય,
 એથી મુજ અખેપાત્ર કિમરાય. શકુન૦

‘ દિન પવટયો પવટી રડી પવટી હત્ય કમાન,
 કસિ ગગની સધ્યા તણા વિપાદનુ એ ગાન,
 પગનુ આ તો કગતો ભાણુ શકુન૦
 કયિ-ગડના-વિપ ગતરે, મુઝે પ્રાણુ શમ માલ,
 ગગની નણુ બીની ગઈ ગત સઘન યાચ,
 ફરીથી એપિ પૌરુષ કાય શકુન૦

નિમિર તણા પડ ઊપડે, ફેરે અનિય કમંગ,
 મગલ સીમે રિકમે ધવજે આશા ગગકિત અગ,
 ખાનિના પૂરી નિધનિધ ગગ શકુન૦

જય તણુ તને ખગ વાદળો અનિયમુમટ અવકાશ,
 પાય પીએ સનિતા તણા મસ ઊવને પ્રકાશ,
 માનની હોં ધરી ઉડ્યાસ. શકુન૦

—ખલવન્તરાય.

પકારક

તંત્રીઓ

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
 ચેતન માર્યાવય, ગોપીપુત્ર-સુરત.

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
 વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈથ.

વાર્ષિક લવાજમ

સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).

વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ શુલ્ક).

છુટક નકલના આઠ આના.

નોંધણી છે:—આ માસિક માટે જાહેર ખગર મેળવી આપનાર પ્રમાણિક એજન્ટો

લેખોનો અનુક્રમ

યુગ મુખારક !-(કાવ્ય)	બલવંતરાય
૧ જીવન સાહિત્ય (કાવ્ય)	એક પહેન. ૨૧૮
૨ વંદન જય ગુજરાત ! (")	બચુભાઈ રાવત. ૨૧૯
૩ લોકસેવિકા (") ૨૨૦
૪ ગુર્જર કવીન્દ્ર ન્હાનાલાલને (કાવ્ય)	મધૂરાનન્દ વર્મા ૨૨૧
૫ ટીકાકારોને	એક પહેન ૨૨૩
૬ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર	
કવિ દલપતરામ-એમનું સાહિત્યજીવન	દેશળાલ પરમાર ૨૨૫
૭ અન્ય-વિવેચના	
ભારતનો ટંકાર	(મણેજી) ૨૨૭
૮ પ્રજોત્ત્વ અને ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ ૨૩૨
૯ વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ	
અથવા દાશરાસ વિગ્રહ	માનચંકર પીતાંમ્બરદાસ મેહેતા ૨૪૫
૧૦ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખના ભાષણ	
વિવે કેટલાક વિચારો	ઉમેદરામ મંછારામ વ્યાસ ૨૫૧
૧૧ શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ. (હાસ્ય) "વિનાદકાન્ત"	૨૫૪
૧૨ કવિતા કરવાનું પરિણામ (ઈનામી વાતો)	મુરેન્દ્ર ભાલચંદ્ર પાઠકજી ૨૫૭
૧૩ સમકાલિન વિચારમુદ્ધિ.	
૧ વિલિઅમ ૨૨૩	૨૬૨
૨ નિખિતભારતસાહિત્યસંઘ	૨૬૪

અમે દીલગીર છીએ કે અનિવાર્ય સંજ્ઞેગોને લીધે આ વખતે મનન અને વિવેચન (તંત્રી-ક્રેષ્) અમે આપી શક્યા નથી. આશા છે કે અમારા ગ્રંથકો અમારી જો તુટી દરગુજર કરશે.

—અધિપતિ

આ માસિક-મુદ્રિત બરનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાચિત્" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી કામાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બડોબાઈ સાલનાથ ઉમરવાડિયાએ મુદ્રિત, ગોપીપુત્ર સંપાદિયાવાકમાં આવેલી પોતાની એડિશનમાંથી પ્રકટ કર્યું.

ચેતન.

જીવન સાક્ષ્ય.

વસંત-

છે મોહ લુપ્ત જગ આ ભ્રમણી ભરેલું,
 નિર્મોહ્ય સુખ મહીં મસ્ત બની રહેલું;
 બુદ્ધિ, શરીર, બાળ ને ધન વ્યર્થ ખુએ,
 ના દેશ કાળ નિજ ધર્મ કંઈ વિચારે.
 છે જન્મ ને જીવન જો પ્રભુએ લીધેલાં,
 નિશ્ચે હશે જીવન કર્મ કંઈ કરેલાં;
 સાધી શક્યાં નહિ કદિ નવ સાધવાનાં,
 તો જો જીવન્ત જીવનો પણ છે મરેલાં.
 છે પ્રેમ આ જગતના સહુ જીવ માટે,
 છે દ્રવ્ય નિર્ધન તણું દુઃખ ટાળવાને,
 શક્તિ અવશ્ય નિજ દેશ હિતાર્થે છે ને,
 સાક્ષ્ય જીવન તણું પરહિતમાં છે.

એક બદ્ધિ.

વંદન જય ગૂજરાત!

(મરાઠી ભાષા.)

ભરતભૂમિની શુભવંતી લઘુ યુવ્યવતી રસભૂમિ,
સત્યાગ્રહની કર્મભૂમિ તું, ઝલ્મીએ જહોં ધૂમી-
જયગાન ગજવતાં માત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૧

રસકસવંતી ભરતભૂમિની શ્રેષ્ઠ સુલગ રસપુત્રી,
ગિરિ, ગહ્વર, સરવર, નદી, અરણ્ય પ્રકૃતિ-પ્રસાદી ધરતી,
ધન ધાન્ય ભરી રણિયાત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૨

ચંદ્રકુળ-તિલક કૃષ્ણચન્દ્રની રાજ્યભૂમિ જયવંતી,
ગોષ ગીતાનાં સદાય કરતી, કર્મચોગ શુન્નવતી,
જય ગૌરવવંતી માત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૩

શિવરાજ, વન, લીમદેવ સમ સમરવીરોની પ્રસૂતા,
વીરકેસરી સમ જય ત્રાડે ધરણી જે મૂજવતા-
કરી વિજય ધ્વજ ફરકાત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૪

નૃસિંહ, મીરાં, સરખાં રસિયાં સંતનની રસજનની,
ધર્મધરમર દયાનન્દ મે કલાંપીની કૃતભૂમિ,
વાંતી રસબંસી દિનરાત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૫

પ્રેમ-શૌર્ય'નું રશ્મીગ કુંકવતો નર્મદ વચ ગજવે,
સત્યનિષ્ઠ કર્મવીર ગાંધી અવનવ ચેતન પ્રેરે.

જન ધૂમે કીર્તિધ્વજ સાધ;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

અગૃત ને તુજ તનુજ થયાં ત્યાં આ નવચેતન ભરતી
આચી દિશામાં વિવિધ રંગ ભરી ઉદય ઉગા ગળહળતી

ને ! દિવ્ય હર્ગત પ્રસાત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

‘ ધોરી મુરંધર દેશ તણાની ધુધરમાળ ધમકશે ’
સ્વતંત્રતા, શિદ્ધિ, સિદ્ધિ ને પ્રતાપ, ચેતન સરશે,

એક સ્તબ્ધ થશે જગ, માત !

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

—બશુભાઈ રાવલ.

લોકસેવિકા

૧

(કલકત્તા: ડિસેમ્બર ૧૯૧૭)

શી મેઠની જન તણી ઉભગય આળે ।
શી હર્ષની ગગનજોદક ગર્જનાએ ।
શી ' આ અખંડ થતી પુષ્પની રમ્ય વૃષ્ટિ-
દા ! ધન્ય પૂજન હું પામી મહાપ્રભાતાં.

૨

(કલકત્તા: સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦)

રે રે ! અરે ! અરે ! આ શું અરે, શું આ શું ?
શા નીચ આ ‘ધરમ !’ ના ધ્વનિ કાન ફાટે ?
છે જાનતિ ? સ્વપ્ન ?—અહ ! ના, ખરી બાત છે આ;—
ઉન્મત્ત “લોકજન” માં ધરવી શી પ્રદા ?

ગુર્જરકવીન્દ્ર ન્હાનાલાલને

૧

સ્વર્ગ સરિષો પ્રાન્ત સોહિ આ ગુજરાત ત્યાં
સર્વે કવિગણ માંહા મહેન્દ્ર સો તું મહાલતો
રૂવીન્દ્રનાં રસગીત જગમરને મોંહાવતાં,
ગુર્જરજગનો વીર ! રૂવીન્દ્ર તું રસિયો રમે;
તુજ ગીત ચે ઠાં દી ય કુણચે સારી સુધ ને
તેવે તું ચે વીર ! મહડજે લબ્ય સિંહાસને.

૨

રાષ્ટ્રલકિતની રેલ તુજ આણે રેલાય ને
મગટે ભાવલલેલ એ લંકિત તુજ કાવ્યમાં.
ગુર્જરી દેરે દેલ નવચેતન તેં રૂઝિમાં
રાષ્ટ્રજીવનની લેહ લાગી “ધન્દુ” વાંચતાં;
રાષ્ટ્રજીવનની છાજ આજે ઉછળે આંહિ જે
તેનો તે દિન તું જ પધારિયો પયગમ્બર.

૩

પૂર્વ પશ્ચિમ બે પાંખ પૃથ્વીરૂપ પાંખિણીની
એક દીધું તે સિદ્ધ લુગતે જાને બાળવી.
રાજવી સો તુજ આત્મ રાજેન્દ્રો જ વધાવતો.
ગાતો જોરવગાન ઉરની જાંડી જમિંથી,
નધાવિયા ગુણરાજ, ગાંધી અમૃત હૃદયી
તું ને એ જાને ય, ગુર્જરજીવના રાજવી.

૪

રસજ કહેતા આમ, “ઉપમા કાલિદાસની”
આમ કાવ્યે અલિગમ “ઉપમા ન્હાનાલાલની”
મહાગુરૂની મહાન ધારા પીર ! તેં બીલીને
“મેઘદૂત” ની ગંગા વહવી રી અમ આંગણે !
ગુરૂપ્રતિજ્ઞા તો સ્વર્ગ, કવિતા તેની ગંગા રી
શિવ ય તેં બીલી એક દીધી ગુર્જરમુખિને

૫

પ્રદ્યુમ્નચર્ચનયનાદ “જયા જયન્તે” ક્રીધ ને
સંયમ કેરા સાદ ઘરઘર તે ખોંચાડિયા
પરમપ્રેમનાં ગૂઢ રહસ્યરસ સમન્તવિયાં.
સ્નેહ તણી શી સૂક્ષ્મ ભૂમિ ઝીલવી સર્વને
સ્નેહલક્ષનાં સત્ય, ગુજરાતે ત્યાં ઝોળખ્યાં,
નિજ જીવને એ કૈંક આન્દોલન એ ઝીલિયાં.

૬

ભરછક સરવજી તુલ્ય, રસજળથી શી ઉભરે
ઝોવી “ઉધા” અમુલ્ય, ગુજરીને ચરણે ધરી.
સદ્ગુણના કૈં લેહ ઉકેલિયા પ્રતિલાખજે,
તત્ત્વ તણું જે તત્ત્વ, તેની મીમાંસા કરી.
મોહક કલાવિધાન પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે પાથયાં,
ગદ્ય મહીં એ ગાન ગાયાં મૃદુ, મનભાવનાં.

૭

કાવ્યકલા શી વિધિ બુદ્ધિ મહારી વખાણુશે ?
નવયુગ લાવી ક્રીધ, નવત્રી તે ત્યાં પ્રેરણા;
અણબુલ્યા નિધિ તે જ મંગળ હસ્તે ખોલિયા,
લીધી અમે એ ટહાણુ, રસરંગો ઉર દેલિયા.
રસચિન્તક તું રાજ ! સુન્દરતાનાં શાશ્વતો
રસમયતાના આજ રાજ્યા સળખ્યા નેહથી.

૮

અવન્તપાંદડીવન્ત અમ્યુજ જેવું પ્રલાલયું
છલકે તેજ-ચુગન્ધ, તેવાં તુજ કાવ્યામ્યુજો.
તત્ત્વજ્ઞાની તું પ્રાદ, પ્રેમ તણું શાસ્ત્રો તણુ,
પઠનો ગૂઢ-નિગૂઢ, તેનાં તુજ પ્રાણુ રાહ.
વિદ્યારાદે સુહવન્ત બ્રહ્મની વહરિ સૂક્ષ્મ જે,
તહિના આતુલ્ય ધન્ય, વિલસી રહે તુજ જીવને.

—મયૂરાનન્દ વર્મા.

ટીકાકારોને.

યંબો ! સાહિત્યના વિપાસકો, થંભો,
રોકો તમારી લેખિની રૂપી કટારીને
ને 'શબ્દ' રૂપી ધનુષ્ય ખાણને.
શબ્દયુદ્ધથી આનંદના ઓ સૈનીકો !
માનમાંના ઉદ્ધારાર્થે સ્વર્ગસેવક બન્યા છે ને ?
તો સગજ થાઓ ! પુરખા કાઢી નાખીને
શોધથી મેદાનમાં ફરો.
પુણ્યમયી ભારત માતાના ઓ કૃપા દીપકો !
પૃથ્વી પરના સ્વર્ગસમી, વિશ્વવિખ્યાત
બરત ભૂમિના સદ્ગુણો નથી રચતા
શબ્દજાળનાં અનાદર્શક જોડકણાં !
સાહિત્ય વાટિકામાં વિહરનારને તો
વિધિવિધ કસ્ટોનેનું વૈવિધ્ય
પિ.નનુ પડે છે. અને
રસનાં સીમાં તો ચાંડે છે સ્વર્ગ સ્વર્ગમાં
અરુણલીન રસનાં નિર્મળાં જંગ્લો
ને ચાંડે છે તે પામેય છે.
કૃપાં ભંગ કુસરનાં સિદ્ધિને તે પિજાને છે
ને હાંટળાં કાઢીમાંના ચુલાખની
સાર અને ય તે ગ્રીષ્મે છે.
રસ. રૂપ ને ગંધના નિરીક્ષણની
સાન્દર્ભ ને ક્ષણને પિજાનવાની

અરુણમાંથી અમૃત કુવારા વિગ્ન કરવાની
અને પાષાણમાંથી ચિત્તન્ય પ્રકટાવી
તેને પૂજનાની કાષ્ઠ-મદાશક્તિ
પ્રભુ રસનાં રસીઆને આપે છે.
અહો 'નાનાલાલસાહી'ના ઓ 'વરોધી'ના યંબો
સદવસ્તુને પિજાનતા-પૂજતાં શીમે,
નહીં તો જાણે છે તો ખરાને કે
શબ્દયુદ્ધ તો મહા કપરાં છે ?
એ યુદ્ધ નથી જીત્યાં કાષ્ઠો
ને નહીં જીતાય કાષ્ઠીએ !
ગવપરના મહા યુદ્ધનાં ઓ સૈનીકો !
આયર્ષભૂષે દૃષ્ટિથી ઉકેલો.
'અપરાધ'ના ભાવાર્થને
ને નિરુપો તેનાં કંઠા ઉડાવખાંનાં
અભોક્ષાં જ્વાલીરોને.
ચુગરાનના સાહિત્યક્ષેત્રમાં
મંદાયા છે સાક્ષરમણના મહા યુદ્ધ,
વર્ષો વીતી ગયાં ને કેટલાંય વીની જશે
ખજૂ નથી એવાં જોય કોઈ મહા જ્યોતિર્માએ સદા
કે જોતો અન્ત ક્યાં અને ક્યારે આવશે.
ને સમય તો વળે જાય છે ને ?
અને સૌ યે જાણે છે કે

કાળના મપાટામાં કે. કે. રત્નો અદસ્ય થશે
 ને કેટલાંય મગતરાં ચોળાઈ જશે.
 પશુ નથી; નથી, એ મહા સામર્થ્યવાન
 કાળની એ શક્તિ કે
 કોઈ મહા તેજસ્વી રત્નના પ્રકાશને
 અધિકારમાં ફેરવી શકે.

પ્રકાશ તો સર્વદા પ્રકાશજ રહેશે
 અનન્ત કાળ સુધી પ્રકાશશે
 ને જીવશે, દેખશે તે જાણશે કે
 આખરે સત્યનો જય છે !

—એક જીવન.

નોંધ—આજકાલ ગુજરાતમાં ટીકા-સાહિત્ય ઉમરાવું લાગે છે, લેખકો તેમાં મોટાઈ માનતા જણાય છે; કહેવાતા વિકાનો તેને પોષણ આપે છે; પરંતુ એક સ્ત્રી-અભ્યાસક પગ તેની કેટલી અને કેવી કિમ્મત આપે છે તે આ લેખ ઉપરથી જાણી શકાય. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પછી તો એ જાનના સાહિત્યથી ગુજરાતી સાહિત્ય વધુ સ્વચ્છિત નહિ થાય. આ ઉત્તર સિવાય તો એવાં સાહિત્ય (?) ને લક્ષમાં પાલુ લેવું એ અયોગ્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ. જે માસ ઉપર ખાનગી ચર્ચાં માટે અમને આ લેખ મળ્યો હતો. આપારનો ઉચિત પસંગ ધારી, તે પહેલની રજા વિના અમે તે પ્રગટ કરીએ છીએ; આશા છે કે તે માટે અમને તેઓ ક્ષમા આપશે.

૧૫-૧૦-૨૦.

—અધિપતિ.

—તૈયાર છે —

દીપાસવીના મુખ્ય ઉત્સવે 'ચેતન'ના આલોકને એક સુરમ્ય ભેટ

“ રસ-ગીતો ”

— કોઈ કુળનવતી સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત આંદોલન —

(લેખક.—મટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.)

“ ચેતન ” “ વીસમી સદી ” ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં પ્રકટ થએલાં તથા એવાં જ બીજાં અપ્રસિદ્ધ લલિત રસગીતોને: સંઘ-સ્નેહી-મિત્રોને નવા વર્ષે અભિ-નંદન અર્થે મોકલી શકાય એવું આર્ટિપર પર છપાવેલું કળાવત પુસ્તક કિ. માત્ર બાર રૂપાં. બહુ નફોલો છપાવી છે.

મેનેન્દર “ ચેતન ” કાર્યાલય,

ગોપીપુરા—મુરત.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

કવિ દલપતરામ-એમનું સાહિત્યજીવન.

પ્રસ્તાવ.

આ લોકપ્રિય ગુજરાતી ભાષાના અત્યુત્તમ વકીલનો જન્મ વીરજેન ને સંતીતીર્થ વર્ષમાન-પુરીમાં ઇ. સ. ૧૮૨૦ના જાન્યુઆરી માસની ૨૬ મી. તારીખે એક આમલી નીચેની છાપરીમાં થયો હતો. એ પ્રસંગે કવિનું પોતાના પતનનું સ્મરણ એક સુંદર મનહર છંદમાં લખ્યું છે.

અરે આમલી હું તારી છાયા તળે અવતર્યો,
તારી છાયા તળે એજ છાપરીમાં ઉછર્યો;
દેવળમાં દેવ તારી પાસે છે પારસનાથ,
સ્વામરંગ શરીરે વિશેષ વેષ, છે ધર્યો;
લાખુવાવ લાખેણીનું પ્રતિદિન પાણી પીધું,
વિસર્જું નથી મને હું જે વિદેશ વિચર્યો;
કહે દલપતરામ ગામ વડવાણ સદા,
ઈશ્વર આપાક રાખે આશીષ હું ઉચર્યો.

(દલપત-કાવ્ય ભા. ૧ પૃષ્ઠ ૧૦૫-કડી ૨૮)

અહીં એમનું સ્થળી જીવનજીતાન્ત દુઃકામાં પણ કહીશું નહિ, પણ એ મહાકવિની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ દેખાડીશું; અને એ યુગની સામસાધ્યા અને નવા યુગની ક્ષાણાં અશ્વરૂપિન દોરીશું, તથા એ જ ને ચિત્રોમાં રંગની મેળવણી અને આલેખનનું સામ્ય, વિરોધ, ને નવીન આવે નો ઉગ્ર બતાવીશું.

પૂર્વરંગ.

‘કવિને સ્તંભગના કવિ શું જોઈએ’ એવી સામાન્ય ઉક્તિ છે; પણ ‘કવિ જ કવિને સ્તંભજ શકે’ એજ સ્વાભાવિક ઉક્તિ છે અને સૌએ જાણવવા અંશે કવિ જ છે તે ? અંદાજનાં દર્શને દોનાં મન રંગન નથી રતાં ? દયા અને ગાયા શું માનવીઓ વચનમાં ને વર્તનમાં નથી દર્શવતાં ? કુલપુજનો સુગંધ અને દોષીજાનો દહેશ્વર કેને નથી ફેરવે ? કવિનનો એ હિમજકો સુન્દર સંગીતમાં, સુન્દર યજ્ઞોમાં લખી વ્યક્ત સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં લાવે છે. પણ આપણા આ કવિનામની કદર કરવા આપણે આપણે અને સાહિત્યનું નિર્દેશ તાન ધરાવતું જોઈએ. એ વિશે શોધું વર્ણન કરવું અશક્ય છે અસ્થાને નહિ જ દેખાય,

કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યના મુખ્યત્વે એ ભાગ પાડી શકાય. ખેડેલા ભાષામુગ અને બીજા રસમુગ. અંગ્રેજી ભાષામાં એમને અનુક્રમે 'કલાસીકલ એઇજન' અને 'રોમેન્ટીક એઇજન' કહે છે. ભાષામુગના ભાષાતું બધારણ બનતું નથી છે; એટલે બધા તાર નવા રચાતા નથી છે. એ બધા સરખી લ'બાઈના, સરખી જડાઈના અને સરખે અંતરે આવેલા હોય છે. કોઈ પણ દોરા આડો અવળો પડી આખા બધારણમાં ઝૂંચ નથી પાડી શકેતો. 'સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાન વિવેક' એ આ મુગતું મુખ્ય લક્ષણ છે. વાક્ય ગ્યનાની કે વાક્યાર્થની ક્લિષ્ટતા હોઈ શકતી નથી. લાગણીઓના જુસ્સા કરતા ક્ષુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. વાક્યોમાં સરખું સમતોલ -પણું હોય છે. વાક્ય અને વિચારની સરળતાને લીધે એ લોકભાષા હોય છે. રસમુગમાં આ બ્રક્ષણો કરતા ઉપદું ન હોય છે. આપણા વિખ્યાત કવિવર કયા મુગના હતા તે આ ઉપવા વર્ણનથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે આ ઉપરાન્ત અન્ય પણ આ મુગના લક્ષણ છે, એ સહુ આપણે કવીશ્વરની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં અન્યોઈ શકીશું. આપણા કવીશ્વર એ ભાષામુગના જેવા આશ્રમતા શુકકવિ હતા એની ખાતરી કરવા નીચેની સામિતીઓ હું ગુરુ કરું છું.

- (૧) ઉપદેશાત્મક અને વર્ણનાત્મક કાવ્યો.
- (૨) અનેક નામાકિત સ્ત્રીપુરુષોતું કાવ્ય લેખન.
- (૩) ગરમીઓ, ઘોળ, અને લગ્નગીતો બાદ કરતા બાઈની છદ્-રચના તે સગીતનો અભાવ.
- (૪) ટીકાની વૃત્તિ અને આલેપવૃત્તિ.
- (૫) વેનચરિત્રની વાનાં.
- (૬) એમની કવિતાઓ સ્વાર્થ નથી, એમણે કવિનાઓ રચી છે.

ભાષાપ્રેમ.

આ સર્વ કહેતા ખેડેલા એટલું કહેવું આનન્ધક છે કે એમની ગુજરાતી ભાષા માટેની પ્રીતિ અપૂર્વ છે, ઉત્સાહ આધાન છે, પરિશ્રમ અનુપમ છે, અને વિનય અતોલ છે. તદ્દમે કોણુ હો એમ એક રાજાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ગુજરાતી ભાષા માટેનો એમનો ઉત્સાહ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરે છે.

સ્વદેસ સંધારણની સમાનો છું સમાસદ,
સુગોષક સદ્ગુણના સાથમાં સાનીય છું,
ચોટામાં છુટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
જાણી તેલું કુખ ધણો દિવગીર દિવ છું,
હિંદી ને મરાઠી હાવ, પામી છે પ્રતાપ પ્રાદ,
સ્વદેશી શિયિવ રહી, તે કેળી શિયિવ છું,
કહે કલપતરામ રાજ અધિરાજ સુણો,
હીં ગુજરાતી વાણી ગાળીને વધીય છું.

દોહરો.

રાખી ગુજરાતી રહી, રાણી જાણી આજ,
કે વજર તેનો બની, કરે તેલુ શુભ કાજ.

(કલપત કાવ્ય ભાગ ૧, પૃ. ૧૦ કડી ૮૫-૮૬)

ફાર્મસ સાહેબના એક પત્રથી સરકારી નોકરીને તિલાંજલી આપી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં જોડાયા અને માતૃભાષાને ચેતાવું છવન અર્પણ કર્યું. ગુજરાતી ભાષા માટે નોકરી હોડી દીધી તે કથું:- 'કરીશ ખુશામત ખૂમ હું તુજ માટે હે માત.' અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને માટે રાજ્યરાજ્યમાં સમી ખુશામત કરી આવતા, અને ગુજરાતી ભાષાનું કાંઈ કશ્યાળું કરી પાછા આવતા.

કાવ્ય ક્ષેત્ર.

કવિશ્રીનું કાવ્યક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, કાવ્યપ્રતિભા એટલી સતેજ છે કે આટલા ટુંક અંચલેકનમાં એકે ઉડતી દષ્ટિ નોંખીને જ સંતુષ્ટ રહેવું જોઈશે. પણ એમની કાવ્યવસ્તુના વિષય ત્રિયે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

- (૧) મરાઠર પુરો અને આશ્રયદાતાઓ વિષે.
- (૨) નૈતિક સૂચના, ધર્મ અને ધર્મનાં ચિન્તનો અને સામાજિક સુધારણાઓ વિષે.
- (૩) જનસ્વભાવ અને કુદરતનાં દર્શનો.
- (૪) સ્વદેશવાસિસ્થ તથા કળાકૌશલ્ય.
- (૫) પદ, ગરબી, ધોળા અને મંગલિક ગીતાવલિ.
- (૬) કવિતાની ચાવી પિંગળ અને ત્રવીચુસાગરની ખાર સહેરની રચના ને ટીકા.
- (૭) હિન્દી કાવ્યો.
- (૮) કેટલાક નિબંધો.

શૃંગારસ ને ઓછા લખ્યો છે તેા તેને બદલે હાર્યરસ વધુ ઉમેર્યો છે. મરાઠર પુરો અને આશ્રયદાતાઓ વિષે જે કાવ્યો લખ્યાં છે તેમને સાર ને બોધવાનું છે તે બધું બાકી છે. માત્ર દાખલા આપતા એજ અત્યારે ચોગ્ય છે. 'ફાર્મસ વિલાસ', 'વિગ્ન વિનોદ', 'ફાર્મસ વિરહ', 'નગરશેઠ હોમાભાઈની હયાતી વિષે', 'અંગ્રેજ રાજ્ય વિષે' અને ખીજા રાવ સાહેબો, રાવ બહાદુરો, ને રાજ્યો વિષે.

નીતિરસ.

એ એમની નૈતિક શીખાવણીની 'ટીકા' કવિતાઓને કલ્પેશ કરીએ. એ વિષયો તે થોડા થોડા સરના છે. એમ ને કાવ્યની નીતિ શુદ્ધ રહી પણ એજ એક નવો નીતિરસ કવનરૂપ છે. એમની કવિતાનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે જાણ કે મોટાભાઈ આગળ પચ સરી પિના વાંગરનાં દી-રી નુ બને ને કરોઃ ગાંધ કે રજ શામ આવતાં જોઈએ નહિ. અને તેથી જ આ રૂપે એમ ને કવ્યોનાં શૃંગારસનો અંદા ઓટો જોઈએ છીએ. વળી સ્વામીનારાયણ ધર્મના હોઈ રાજ્ય ધર્મનાં કરાણં અનર્પદ ધોળા ગીતો વિતરેનો પચ ખૂમ હંટાળો મદાઓ દરો. એથી પણ એમની વ્યાવહારિક બુદ્ધિએ આ ઉદેશ પાર પાડવા પ્રેર્યા દરો. આ ઉદેશની સિદ્ધિ અર્થે એમની નીતિની શીખામણો ધોળો ધોળો મીઠીમીઠી જ પીવાડના નથી પણ ક્યારેક કડવી કડવી લખને એકદમ ગળે ઢિરણી દે છે 'ગુરુએને શીખામણ'ના કાવ્યમાં કહે છે કે:- "સેવકજન સપળનિ-સાચા સમજે બેઠાએડી; દાસતણી વડુ દીકરીએને બટ ન કરશે બેડી." તે વખત વૈષ્ણવ દુરાચારને આ નામ વચન સંમજાવ્યાં છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ

સંસારનું અસ્થિરપણું દેખાડવા લખે છે કે—“થિર કરીને કાંઈ આ કામ, રે નથી રહેવાનું; કરી લો કાંઈ રૂંધાં કામ, રહેશે કહેવાનું.” મોચીવાળા પથરજીને કહે છે:—“ખાસડાં ખમવાને થોડ્ય હો, મોચીવાળા પથરજી.” આપણા ગુભચિંતક મિત્ર હોય તેમ સમજાવે છે:—“મન નહિ મનિ રે, ત્યાં નહિ જઈએ મળવા; જેની પાસ જવાથી છાગે, બોધ મુશી મન બળવા.” “ખળ મુખ બેસે રે ત્યારે કાન બંધ કરીએ” “નારી નરપતિ અગ્નિનો અગ્નિ પ્રસંગ દુઃખમુળ” “પણુ થોથાં એ તો સહુ થોથાં; આજ કાયાં તે સહુથી સાચાં.” આવાં એમનાં નીનિનાં વચન એટલા — તો સચોટ છે કે વાંચકના મન ઉપર તુર્ત અસર કરે છે. સરળ ભાષામાં બતાવેલો એનો ચોક્કસ વિચાર વધુ અસરકારક બને છે. એ લીટીમાં લખેલો એમનો ‘શબ્દનયનો’ સિદ્ધાન્ત વ્યવહારમાં, કેટલો ઉપયોગી છે તે જુઓ:—“જુવમ” વિષેના કાવ્યમાં છેલ્લી કહી કહે છે:—“જુવમી જુવમ કરે ધણો, સુજે ન કામી ઉપાય; કરીએ કાગારણ તો, કાચિન કાચો થાય.” “એજીરું એજીરું” એ હિન્દના હિતસ્વી દીગ હોનિમેનનો અનુભવ શું આ કવિહૃદયમાં અટકા કાળ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ નથી થતો? એજ કાવ્યમાં વચમાં કહે છે કે:—“આય નિયમ સૌ ગરિમને, સમર્થને સૌ માય.” શું દુખી પ્રજાની લાચારી-ભરી અનાથ દશા આ લીટી નથી કહેતી? અંગ્રેજી રાજ્યપ્રકરણમાં અમલદારવર્ગ ગરીબ પ્રજાને કેવો સતાવે છે એ હાસ્ય તથા કહજારસમાં માફ બનાવી આપ્યું છે. (દેવપત્રકાવ્ય ભા ૨. પ. ૫ વચનીકા) જે દર્શાવેલો આલેખ કરે કે કવિએ અંગ્રેજીને આગે ગોધી ઝોતો જ વખાણુ કર્યો છે; તો એના બચાવમાં મ્હારે બોધકું જેમણે કે કવીધરની વ્યવહારદૃષ્ટિ ધણી ઝીણી હતી અને જેમણે રાષ્ટ્ર કે અંગ્રેજ અમલદારને ધમ્મનાં દુઃખ, આવી રસિક રીતે કાવ્યમાં જ કરી કહી ચકારો. હિંદુસ્તાનની તે વખતની અંધધુધી ભરી ગેબવચ્ચ તરફ એના જ ‘હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન’ તરફ જુઓ વળી માફ ગમ્મતું કે તે સમયના અંગ્રેજ અમલદારો જવા, ભાણુ ને મળતાવડા હતા. જુગરાન પનાંકુલર સોસાયટી ની સ્થાપના એક અંગ્રેજ જાજર ને કચેકટરની હિતચિંતક શક્તિને જ આભારી હતી. અને જુગરાતી ભાણાના વિકાસ અને કલ્યાણની ઇચ્છાને આધીન થઈ કવિએ એ અંગ્રેજ નરવીરને પોતાનો આશ્રયદાતા પરમ મિત્ર માન્યો હતો. અંગ્રેજના પક્ષમાં સાચા રહી સોફિસ્ટી સેવા અને માનુષ્યાની સેવા બળવનુાર આ આપણા વીરલ કવીધર જ હતા. અહીં જ કવિશ્રીની સૂક્ષ્મ વ્યવહારમુદિ આપજૂને ચોક્કસ પ્રતીત થાય છે; અને એસ પ્રકારની સેવા એવી જ બુદ્ધિથી એમના પુત્ર જ્ઞાનાનાથને કરતા આજ આપણે જોઈએ છીએ.

પ્રાચીન કવિ પાંડવ કરતાં અને કમચિમતું મંડન કરતાં હિતાર કર્તા જેવા છે. કર્મવાચકોનાં કહે છે કે:—

“નશીબ નશીબ સૌ કો કહે પણ નહી નિ આગ;

સુસા મા મા. કરે, જે નશીબ વિખાત.”

કવિશ્રીનો ધાર્મિક આસ્થા, સૌ કાર્યમાં ઉપરતું કર્તાપણું અનુભવી રહી છે, અને પછીની જ લીટીઓમાં કહે છે કે—

“આદરવો વંદીગ પણ, કપર પર આધાર;

જમજમ ને કપરકૃષ્ણ, સદૃષ જોઈએ સાથ;

જેનુ વાવે શમ કરી, હોગાડુ હરિહાથ.”

ગીતાંજલ અને વેદાન્તશાસ્ત્રનો મહા મુખ્યમંત્ર “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” અહીં પણ એકબી શબ્દોમાં નથી પ્રકાશિતો? છતાં કવિશ્રી નિરાશાવાદી બનવા નથી કહેતા. કવિશ્રીનો ગાદ અનુભવ અને અચલ આત્મશ્રદ્ધા ઈશ્વરનો ન્યાય જોઈ રહ્યાં છે અને કહે છે કે નિષ્કામ શ્રમ અશ્વેષે નથી જતો; એક ગરબીમાં ગાય છે કે—“સપ્તિ જ્ઞે દદિ ઉદયમ નવ ફળિયો; તોય નશ્વિય યશી તે બળિયો બહેન.” શું આ લીટીઓ ઉત્તમ ધાર્મિક અને વ્યવહારિક ઉપદેશ નથી પૂરો પાડતી? ઈશ્વર ઉપરનાં એમનાં બીજાં અનેક કાવ્યો આવો જ ધાર્મિક ઉપદેશ આપે છે. એમનાં નૈતિક શીખામણોનાં એટલાં તો અગણિત કાવ્યો છે કે એના માત્ર યોડા નંબુનાઓ જ અને ઉતાર્યા છે.

સામાજિક સુધારો.

હવે એમનો ચર્ચેલો સામાજિક સુધારણાનો વિષય તપાસીએ. સામાજિક સુધારાના તેઓ શી અડગ હિમાયતી છે તેની ખાતરી કરવા એતું એ વિષય ઉપરનું બહેણું સાહિત્ય જોઈશું. ત્યાં જ છંદ ચર્ચે જશું. સમાજના કુધારાઓના એઓ ખાસ અભ્યુદયી છે એવું. સુંદર જાન આપણને એમનાં ‘વૈનચરિત્ર’, કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટેની એમની ગરબીઓ, ‘કચ્છ ગરબાવલિ’, ‘હુનરખાનની ચઢાઈ’ અને ‘ભૂતનિર્ગમ’ બતાવવા પુરતાં છે. દેશ ઉપર એમણે ૭ ગરબીઓ અને ૩ કાવ્યણીઓ રચી છે. ‘હુનરખાનની ચઢાઈ’માં દેશીઓને ઉદયમતું અને ઉદ્યોગમતું યશસ્વત્ત્વ સ્થરે એવું છતાંકાર અને સરસ રૂપક ઉભું થયું છે. ‘ભૂતનિર્ગમ’માં આપણું અગાન કેટલું આડું અવશું ને ઉડું ઉતરી ગયું છે તે બતાવી આપ્યું છે, અને સારે આપણા વહેમતું ઉચ્છેદન કરી પરિવ્રજાન-પ્રદીપના પ્રકાશનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. ‘વૈનચરિત્ર’માં બાળકોને નિષેધ અને પુનર્જન્મના વિષયો એક કાવ્યમય વાર્તામાં ગૂંથ્યા છે. આ બધાં કાવ્યોનું સ્વેચ્છા એટલું વિશાળ છે કે એના સંબંધ વિનાના ઉતારા કરવા નિર્ચય લાગ્યું છે. છતાં તે વખતે પણ આગના પ્રત્યે કવિશ્રીના મગજમાં કેવા ધૂમી રણા હતા અને કવિશ્રીએ એમને પોતાની કવિત્વ શક્તિનો કેટલો હીસો આપ્યો છે એજ કવિશ્રીનું ઉદાર અને વત્સલ દિલ દેખાડી આપે છે. સ્ત્રી કેળવણીને માટે જ એમની ગરબીઓ અને માંગલિક ગીતો રચ્યાં છે. રામ અને સીતાજીના અરસપરસ કાગળ અને બીજાં ઘણાં ગીતો આગને આગળે હોંસે ગાય છે. વિવાહનાં દટાણું ટાળવા એઓથીએ સુંદર સ્ત્રીકલ્પને અનુકૂળ બાપ વડતી ૧૪૧ ગીતોની માંગલિક ગીતાવલિ રચી છે. આ એમનો સ્ત્રીવર્ગ ઉપર કાંઈ એણે ઉપકાર નથી જ. સ્ત્રીસમાજ ઉપરની એમની વત્સલતા પુનર્જન્મના પ્રથમી અને ગીતાવલિની રચના ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્કન્ધ સકાય છે. આપણી સ્ત્રીઓ તે વખતે માંગલિક પ્રસંગોએ બીજાંસ ગીતો ગાઈ વિખવાદ અને ક્રમઘાતો ઉભી કરતી એ કાંઈ આપણને અજાણ્ય કે નહીં નથી. એવાં જુનાં ગીતાંથી એઓનું અગાન વધતું ને પોપલ પામતું તથા તેમના હૃદય વધુ મહિન તેમ જ જડ રહેતાં. એવી સ્ત્રીઓને સુધારવા એમની મહેનત કાંઈ એણી કે ફોગટ ન દેવાય.

તેવે સમાજસુધારાનાં છાંજવાયાં એમનાં વચન વાંચી જ આપણે સતોષ પાળીશું. એક કલ્પવૃક્ષનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે—

“સરકે લીલો યુગલે, અગે અપમણ મેલ;
મેલી સ્વડનાં મોટલે, ધણું દશે પ્રેમ.”

અને ગામઘરનો એ સ્ત્રીવર્ગ એકખાજમાં ઘણો જ પાછળ છે એના ના નહિ, દેવવાય. ‘કલાઈ’ ઉપરની એમની દસીક કેટલી સખા છે તે જુઓ:—

“વિદેશમાં વિચાર્યા વિના, પેટ ન ખૂણું બરાચ;
પણ્યો પણ્ય પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
વિદેશમાં વિચાર્યા વિના, મળે ન મોટું માન;
સમુદ્રમાં વખણાત શું, રીપ તણું સંતાન?”

‘મરેલાં પછાડે રડવું કૂટવું’ નહિ, એથી મરેલાંને દુઃખ થાય છે એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત એમણે સ્હમજાવ્યો છે. તે વખતે આ કુચાલ એવડા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો કે તે વિષે બોલવું એ પણ્ય પરનો તિરસ્કાર વ્હોડી લેવા જેવું હતું, દેશાટનની તરફેણ કરવી તે એ વખતે માતિએની ગાળો ખાવી. છતાં કવિશ્રીએ મહાપતરામભાઈની કવિતા રચી દેશાટન વખાણ્યો છે, એ બતાવી આપે છે કે કવિદિલ્લી નિરૂપતા, ચોખ્ખાઈ અને સત્યશક્તિ લોકોની કલ્યાણભાવનામાં કેટલાં ઉંઘાં પ્રવેશી શક્યાં હતાં. સમાજનાં રોગીલાં મળ પાળી કાઢવામાં અને એની ચિકિત્સા કરવામાં કવિ-વૈદ્ય કેવા અને કેટલા કુશળ હતા. એક વ્યસની પતિની સ્ત્રી પોતાની સાહેલીને આત્મહત્યા કરે છે કે:—

“પગ દાઝે તો મોજડીએ લઈ ધાર’ રે સાહેલી;
આ કોળજાડું દાઝે તે કેમ કરી ઠાર’ રે સાંભળ સાહેલી;
માને બેસી પખીડાં મલકાય રે સાહેલી;
આ એ મહિનો એવી રીતે કેમ જમ સાંભળ સાહેલી.”

કન્યાએને બહુવા જવા ઉત્સાહ વધે એટલા માટે સાત આઠ ગરખીઓ રચી છે. ‘સરચારને વસ કરવાની ગરખીની શરૂઆત આ લીટીથી કરે છે:—

“લલના નહિ થાય લગીર, કામણ મન કરે.”

અને શીખામણ આપે છે કે એમને દેવ જેવો માનવો ને ગર્વ રાખવો કે:—

“દુનિયામાં નર ત્હમને દેણું, ખીજ લાલ ઝરીર રે;
ગુચ્છ ગણું છું તે સપળાને, હોય અમીર વઝીર.”

સોરજઝારની મૂખાઈ ઉપર કવીશ્વર સમજાવ સોર કરે છે કે:—

“દયા તજ ખૂમ થોડા દોરાવ્યા, ટીપો આચાર કસાઈના.”

આટલાં ઉદાહરણ સાંભળ્યા કેડે આપણને એમ નથી લાગતું કે કવીશ્વરનાં કાવ્યો એ કશ્પનાનાં પૂતળો કે પુમાડાના ગોટા નથી પણ સ્વાતંત્ર્યનો સાવરમ છે ને દૈનિક દુનિયાનાં સાચાં દર્શનો છે? સમાજજીવનમાં કેટલી ખામીઓ છે અને એના શા ઉપાયો છે તેનો ઉપદેશ દરેક વ્યક્તિની સાધારણ સ્હમજને કેટલો ઉપયોગી છે એ એમણે નિષ્કામ પ્રીતિથી કહી બતાવ્યું છે. એમનાં કથન ઉપરથી જણાય છે કે કુદરતના કાયદાઓના કવિ કેવા જાણુકાર હતા અને સૌને કેવી સરમ રીતે જોષતા હતા. વિજ્ઞાનથી એમનાં કથન વિરુદ્ધ ન હતાં (સૂચવેગ: ‘મીનીટમાં મૈય પણું કપાય, જે લાખ ને હાશી દળારે જાય’) પણ ત્રી નટડીને સંજોષતા કવિ કહે છે કે:—

“નિજ શરીર સંકોચન કરી, યઈ મધ જોળમટોળ;
મેં દીઠું તેના દેહનું વડા પ્રમાણે ડાળ, નટડી નામે છે.”

જનરેવસાવ.

હવે ત્રીજે કાવ્યવસ્તુનો વિષય જનસ્વભાવ અને કુદરતનાં દરજો વિષે કહેશું. એમની ગમે તે કવિતા શો અને ત્હમે જનસ્વભાવ વિશે કંઈક નવું જાણુશો જ. એમણે આકાશી વાતો

જોષી કરી છે. જગતનો અને એની જગતનો ખાસ અભ્યાસ કરી એમણે જનસ્વભાવ જાણી લીધો છે, કુદરતની જડએતન વસ્તુઓ પર પંજુ અન્યોક્તિઓ રચી જનસ્વભાવ જમાવી લીધો છે. પૃથ્વીને નહીં ને ઝીને પુરણની પેટી ધારી છે. લોહદંડમાં મૂખે પુરણ દેખે છે.

“દોહા એક લોહ દંડ, અખંડ પ્રચંડ પંડ,
કાઠથી કરોરને અનન્ન દોસે આવતાં,
દૂધ દધિ ધૂત મધ પાદ્ય એ જો પંચામૃત,
નરમ ન પડે અગ્નિ અંતરે મગાવતાં;
મધુર વચનની મધુરતાથી માતે નહિ,
જડ જેવો જડ સમજે ન સમજાવતાં,
દહે દલપત એવા કરોરની કાયા નમે,
તાપથી તપાવી માર ભારીને નમાવતાં”.

જવાસા નામના ધાસમાં અદેખો ખાણસ પેડો છે, એને કહે છે કે:—

“જવાસા શીરને મરે છે સુકાઈ; જડું થું-વરસાદે કાપું બાઈ;
ચારે દિશ વરસાદની યાંચ ચાંઈ, દેખી તેની ભરવયળી ભરસાઈ;
હારે તારા કરમા આવી અદેખાઈ.”

શેલડીમાં એટો-ડેંજ નહિ કરનારને જુએ છે:

શેલડીની ગરમી.

(“કર પ્રજુ મંગાવે દંડ પ્રીતડી રે”—રાગ.)

સુણુ શેલડી તું શામળી પંજી રે
કરે છે તું શુપ્ત ઉપકાર, ઉપકારી તું સાચી શેલડી રે;
નથી કુલ કરીને કુલતી રે;
તારા ચિત્તના ચેત્થા વિચાર, ઉપકારી.
નથી દુનિયાને ફળ દેખાડતી રે;
ઉંચા લટકાવી આકાશ, ઉપકારી.
તારાં ફળ ગોળ, સાકર, ખાંડ, છે રે;
પજુ દેખે ન કોઈ છુગ પાસ. ઉપકારી.
દાન આપી કરી દેખાડતું રે;
તે તો પ્રીતિદાન કહેવાય. ઉપકારી.
પ્રસુપ્રીતે જરૂર દાન જો કરે રે;
તે તો કહેયો ન જાણું જાય. ઉપકારી.
કુલ કરીને જો ફળદાન રે રે;
ફળિયા ઊતરાં તે માંડી, ઉપકારી.
તારી પેડે શુપ્ત દાન જો કરે રે;
તેમાં ફરતર ન મળે કાંઈ ઉપકારી.

નથી ખૂબ મોટાઇ દેખાડતી રે;
 દીને દુર્જન સારો દેહ. ઉપકારી.
 નથી કોઈ કામમા રાખતી રે;
 તેથી પામી તું સૈના એક ઉપકારી.
 મોટા મોટા તરમાં નથી માંમતી રે;
 સહા વસી એરંડા સાથ, ઉપકારી.
 પશુ નીચો સ્વભાવ લીધો નહોં રે;
 એમ હેતુ રાખ્યું તે હાય. ઉપકારી.
 ક્યાંથી પામી સરસપણું પંડમાં રે ?
 જોતાં અચળ જેવું જણાય. ઉપકારી.
 કેરી કેળાં આદિક ફળ જે કરું રે;
 તારા ફળની તુલ્ય ન ગણાય. ઉપકારી.
 મળી સૌની વધારે મિષ્ટતા રે;
 એવું એવું મેળાવી અંગ, ઉપકારી.
 છત્ર મેળવી તે જ્યાં જાય ત્યાં રે;
 સૈને સારો લાગે તેનો સંગ. ઉપકારી.
 કોઈ મરીન શુભ દાન તો કરે રે;
 કરે મોટા તો પામવા માન. ઉપકારી.
 જેમ વરસાદ જળતું દાન દે રે;
 ગાજે હોય ચઢી અસમાન ઉપકારી.
 જે કોઈ જગત વિષે જાન પામીને રે;
 કરે પરઉપકારી કામ ઉપકારી.
 એવા એવાને અંતકરણથી રે;
 દેહે આશીષ દલપતગમ. * ઉપકારી.

કેળમાં રડી ઠકરાણીને આરોપ છે:—

“રસીલી કેળ રડી તું તો ઠકરાણી, કાળજી પવ જહ કામળ તારું;

હારે તારી એજ ઉઝી જાનની એઘાણી, કુધવા વિના તું તો ફળ દે છે.”

તેમ વાદ્યોને પરોપકારી બાઈ માને છે. આરગીમાં સાચું કહી દેનારી સત્ય-મૂર્તિ હોઈ:

“અરે આરસી મેં તને ઓળખી રે

તું તો શુભ શુભવંતી અણાય,

સત્યવાદી તું સાચી આરસી રે.

તારા આગમ આવી જે હેતુ રહે રે

જેવું હોય તે તેવું જણાય,

તું તો શુભદાય હોય તે દેખાડતી રે;

સત્ય.

જેવી સાચે સાચી કહેવાત,	સત્ય૦
બલે હોય તે પોતાનું કે પારકું રે;	
તારે પડે નહિ પક્ષપાત,	સત્ય૦
હોય સંકે કે રાજ બલે રહ્યા રે;	
કોઈની સરમાની ન સરમાય,	સત્ય૦
ખીક દેખાડતાં તું ખીકે નહિ રે;	
હાંચ આપવાથી ન લલચાય,	સત્ય૦
તું તો નકઠાને નકટું કહે રે;	
જાણે તે પણ પોતાનો દોષ,	સત્ય૦
તારું દિલ સ્વચ્છ દેખતાં દેખાય છે રે;	
તેથી દિલમાં ન ધરે કોઇ દુઃખ,	સત્ય૦
તારી સત્યતાને સૌ ચકાય છે રે;	
હોશે હોશે જાણે તને હાંચ,	સત્ય૦
નાનાં મોઠાં બલે રાય રંકને રે;	
સાને જાણે છે તારો સાચ,	સત્ય૦
તું તો સાચી દરી સંસારમાં રે;	
એ તો અચળ ખરેખરો આંક,	સત્ય૦
શુદ્ધ પુરિથી સાચું જ કહે રે;	
રાખી નિર્મળ મન તુજ તુલ્ય,	સત્ય૦
તને રીઝે તેનો કર્તા ધણી રે;	
જેવો શુભ સત્યતાનો અમુલ્ય,	સત્ય૦

તામાં એક પૈસાના પૃથ્વ કંદુલ જન જુએ છે:

હયા તાડની ગરખી.

('મહા કોપ થયો તે દળા દાગમાં જો'—રાગ)

તું તો જોયો વિગ્રેષ વધ્યો તાડિયા જો;	
પણ તાપ કોઈના તે ન મગાડિયા જો;	તું તો૦
સૌમાં મોટા ગણાયો તેથી શું થયું જો ?	
તારું મોટાપણ કહેવામાં રહ્યું જો.	તું તો૦
ખર ઉપકાર શંકાએ નહિ દર્શો જો;	
ધરા ઉપર તે જાન્ય શીદને ધર્યો જો ?	તું તો૦
તે તો આશરો ના આપિયો દોષને જો;	
જન આશા ન રાખે તને જોઈને જો.	તું તો૦
કોઇ કુખમાને ભોજન ન આપિયાં જો;	
રાત, તાપ, કષ્ટ કોઈનાં ન કાપિયાં જો;	તું તો૦

તારી છાયાથી સુખ ઝાઝન છે નહિ જો.
 પક્ષી માળો પાલીને વસે નહિ જો. તું તો
 મારાં સુખથી કુલો ન કુલિયો જો;
 બાઈ! અક્ક રહેવામાં નથી જુલિયો જો. તું તો
 મીઠાં જળ તુંથી કોઈને નહિ મળ્યાં જો;
 બારે લાકડાં ધર્મારતમાં નહિ મળ્યાં જો. તું તો
 તારી કાયા પણ તુંથી ક્યાં દંકાય છે જો;
 દુનિયામાં એવો દંતુસ જેવાય છે જો. તું તો
 છોટા છોડ ભાટના તારાથી છે ભવા જો;
 તેથી પોપણ પામેછે પ્રાણી કેટલા જો ? તું તો
 તુંમાં એટલું પરાક્રમ દીને ચારે જો;
 દુનિયાને રસ પાછ દીવાની કરે જો.
 શિરછવ સમાન તે શોભા ધરી જો; તું તો
 જન નિષ્ણ જાણે છે ખરેખરી જો તું તો
 ધન્ય! ધન્ય! માનીએ તેનું મોટાપણું જો;
 કામ પરકપકારનું ઘણું કયું જો. તું તો
 કડી સમસ્યા છે દલપતરામની જો;
 કહી માણસોને જાણવાના કામની જો.* તું તો

એક આવળમાં લોબીઆતું દર્શન દરારે છે:

“છારે વસી જન કદી સુખીયાં ન દીધાં,
 કૂંડ્યાં ન કૂલ, નકુળ્યાં કળ કાંઈ મીઠાં;
 પ્રખ્યાતના ન ખસરી, જન પાળવામાં,
 રડો ગણાય ગુણ, આવળ આળવામાં
 મૂળો દીસે માખરી, કૂલ વિષે નહિ માલ;
 પાકે જળ તો પરડિયા, તે આવળને આળ.”x

કુદરત.

કુદરતના દર્શ્યોમાં પ્રભાતવર્ણન, સાયંકાળવર્ણન, તથા ઋતુવર્ણન છે. આ વર્ણનોમાં કવિની દિવ્ય કલ્પના જાગ્રત થાય છે. ચન્દ્રને વાણિયો કહી દર્પકો આપે છે,

લકડા વિના જે તણ મન્ય નોડો,
 જેવાવ દીધો અનિ છેક ગીરો;
 નેત્રે જન ગાણિયો છે,
 કાતી નહિ તે વિધુ વાણિયો છે.

* દલપતકાવ્ય: ભાગ ૧. પૃ. ૨૬૦ ગરબી ૨૮ મી.

x દલપતકાવ્ય: ભાગ ૨. પૃ. ૧૫૧ કડી ૧૧-૧૨.

નીચી દરી મૂળ નમો દરી તે,
દીધો તથ દેશ ગમે દરી તે;
ધરે ન કસી તુલ નામ ગંદ,
વણીકને લાયક નામ "ચંદ". *

પ્રભાતનું સાગરગર્જન મુણી કહ્યો છે કે:

"નજી ગયું પુતનું રાગપાટ, કોથે કરે ગર્જન એજ માટ."

અરુણોદય થયે લાલી જોઈ લાગે છે કે:

"આવે કવિસ્વારી વિશેષ ધાતી, એથી કડી આ અતિ ધૂળ રાતી."

અરુણ સમયે સત્ય તઈ દરે છે:

"આબો દુદી ત્યાં સંવિદેવ એમ, દુદી ઉઠે કેસરી સિંહ જેમ;

ન્યાં ખિંખમાં સરજ આવી પેડો, તે જેમ સિંહાસન ભૂપ બેડો"

નદીનાં ધીમાં વહતાં પાણી જોઈ અનુમાન કરે છે કે:

"તે જેમ મોટા જનને નિહાળી, લગતી આવે સતી લાગવાળી"

સ્ક્રાંતિ વનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:

"ખરા ચરાયી પગ ચાલનારા, ભજા ધર્મા છે શિર ખાસનારા;

કેવા દીસે સંચરતા સહુ તે, નજી ધર્મા પર્વત રામદતે.

દંતાળી આંધે ધરી બેઠુ કોઈ, કવિ દરે તઈ વિતઈ જોઈ

ધરાપી સ્ત્રી નણી ઠાંચકી છે, નજી કૃષિકારને જડી છે."

સમુદ્રકાંઠે આમાઓ મડોનાં ભુલસાં તેડી કરે છે તે જોઈ કવિ ધારે છે કે:

"તે જેમ દડવા કણુબીની નસી, વરાવવા જાય સિથ સુમારી."

દીપક પ્રગટેલી હાંડી દેખી કહે છે કે:

"કે હિંચકે અંધર કૌસલનાયનારી, તેજસી ગર્ભ તનમાં શિરછત્રધારી.

સર્પના અસ્ત પછી તારાઓનો ઉદય નિહાળી કહે છે:

"ભૂપાળ મોટા તણુ રાજ બાગે, અનેક ન્હાના વૃષ જેમ જાગે."

અરુણ જોઈ તઈ કરે છે કે:

"પાનાળમાં શું નરવો નચાઓ, નેજે જ આ યાળ કિસે ઉડાવ્યો"

આટલો દહાંતો પછી તદ્દમને જોમ નથી લાગતું કે કવિની દષ્ટિ કોઈ નવીન સંસ્થામાં ફેરવી જવાય છે? બાવદારિક મુરો કદનારા અને નૈતિક સમજામણે દેનારા આ કવિ નહાય! પશુ મને ગમી દાખના પ્રેમાલ દીઓજી દીધી છે. એ સૌ વખતે સંસારચિત્તિનું વર્ણન મને છોડી દીધું છે, તે એટલાજ માટે કે કવિની દષ્ટિનાશકિત કેટલી ઉગી લડી શકે છે તેની સ્તબ્ધ પરી-ગ્રીષ્મનું વર્ણન કેવી સરસ રીતે શરૂ કરે છે તે સાંભળો:

કોધિગય કાચા ધરી અરે આ આંવેછે કાણુ,
જેના અંગે અંગેમાંથી હપગતી આળ છે;
બૂત જેનો ભયંકર કિંકર છે કાંકરનો,
કિંવા ભયંકરી લંકાભૂમિનો બુધાળ છે;
પયોધિના પાણીને ઉછાળનો પગની દંગે,
વેગે જેનાં વધુ જેનું મહા વિકરાળ છે,
સંસાર સરિતા સન્નિહને શોધી લે છે,
કોધી માથો કંસ છે કે કિંવા ગ્રીષ્મ કાળ છે? *

ઓછા નીરવાળી નદીઓ જોઈ કહેછે:

“કોધી પતિને નિરખી બિચારી, થીમી પડે છે ભયભીત નારી.”

ગ્રીષ્મઋતુની મુસાફરી કરતાં વણા લાગી અને ‘આપાની પીપર’ નીચે વિસાગો લીધો. તેનો શુભ સંભારી કાવ્યમાં તેને અમર કરી છે:

“આંખ દરતાં અતિ મધુ* દોમે નાહું ડોળ,
ગેલડી ગા લીલાખનાં, આપે આદર ગોળ
આપે આદર ગોળ, નાપ તનનો ન મટાડે.
સરતર સ્વર્ગે વસે, ન દેખે નર કોઈ દહાડે
દાખે દલપતરામ, સરવ તરના શુભ રમરતા;
તુમમાં અમૃત તત્ત્વ, અધિક તું આંખા કરનાં.”

(આપાની પીપર વિષે.) x

(કથાનર અથવા કારસ.)

જેના તાપમાં દુનિયાને છતી ઓઢી ચાલતી જોઈ કવિ કલ્પના કરે છે કે:

“જરૂર છતી જેમાં, ઓઢયાનો છે ચાલ;
લાગ દહાવી જોઈની, ખરો હશે એ ખ્યાલ.”

પછીનાં વર્ષો, શરદ, હેમન્ત અને શિશિર રત્નઓનાં વર્ણન છોડી દઉં છું અને છેલ્લા વસન્તવર્ણને યોદ્ધા અટકે છું. અટક્યા વિવેચન પછી આપણે કવિનું કાવ્યપરતુ અનિશ્ચયે પડું મકગુ.

[અપૂર્ણ]

દેશગણ પરમાર.

* દલપતકાવ્ય: ભાગ ૧. પૃ. ૩૭ કડી ૩.

x દલપતકાવ્ય ભાગ ૧. પૃ. ૪૨ કડી ૭.

ગ્રંથ-વિવેચના.

ભારતનો ટંકાર.

(મંજેડું)

વીરરસનાં કાવ્યો દુનિયાના સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. શૃંગારરસનાં કાવ્યો સમાજ પણ એ રસ કોણ આલેખી શકે છે? “ખિટનની ધનની હોઃ અને ધૂમીશું.” એ સ્વરસાવી સેખકે આ વીરરસની જ્વાલા-બન્ધ બલુકતી જ્વાલા-“ભરતજીમિના જયગીત” દ્વારા જગાવી શકે? ભારતના પ્રજાજનનું સાર્થ ક્યારે ધૂણી ઉઠે? એ તો ત્યારેજ થાય જ્યારે ભારતની પ્રજા એકત્યંત્રની સાંકળે સંકળાઈ એક પ્રજાત્વ ધારણ કરે. “સંપૂર્ણ પ્રીતીશ પ્રજાત્વ વાંછીએ,” એ ભાવભરી ટાંકા ભાષનાર કવિની ઉક્તિ સમજના પામે ત્યારે જ ભારતનું જયગીતનું ગીત ગાવાય. ભારતનો રણટંકાર તો ત્યારે જ દિશદિશ ડોલાવી રહે. ભારતનો સૂર્ય તો ત્યારેજ અનરેશ છે. અને અનરેશ તપે. “દેશભક્તિનો દરકો” તો પ્રજાજનોના હૈયાના આનમાં રાજપ્રજાના સંવાદની વીજળી જ્યુકે ત્યારે જ થાય. ‘પતિને પડખે’ રહીને નહિ, પરંતુ બગિચાપ્રજાના સદાયક સન્મિત રૂપે જ ભારતમાતા વીરતાનાં ઉદ્દોષન આપી શકે. બાકી ‘ભારતનો ટંકાર’ કે ‘ભારતનું રણસીંધુ’ કે ‘ભારતનો શંખ’ એ સૌ નકામા ને નિર્ણય પ્રયત્નો છે, એ નિરંસક છે. કારણ મી. ખગરદારે જણાવે છે તેમ.

અમ રાસ ન અરસ ન દો,
નવ વસ્ત્ર રણાં નવ દોઃ
આજ રણજી દોઝ સદા સૂઝવો
પરેશન નખો રણકો!
ધિક એ મુખ, નિર્મલિતા!
ધિક એ પરશાન્નિમતા!
ધિક પ્રીત વયે જણ બાળ સગી
પરપાત્રવની ખમતા!

આવી રિયનિમાં ‘ભારતના ટંકાર’નું સ્થાન ક્યાં? એની ઉપયોગિતા શી? એની કવિતાની આવશ્યકતા શી? એ સદુ શોધનું શું વસ્તુ પડે તેમ છે?

ગોરી સ્વનંતરતા દૂળી ‘રતનરમણ’ થાય અને વીરરસનાં કાવ્યો ઉદ્ભવે એ કેવું સુચક? ગુજરાતીઓ તેમ કરી શકે કે ગુજરાતે સત્સંસ્કાર પામીશો? સ્વદેશવત્સલ સદુ દોષ નેમ કરી શકે.

અમને ના આખા પ્રજાકમાં ‘ઉદયના મંત્ર’માં કવિતા, કથા, ને દેશભાવના ભાક્ષ્ય પડી છે. એ દેશીઓ! આપારે, કંઈ કરિયે ઉદયના ઉપાય

દરિયો ઉદયના ઉપાય હો, ધરિયે વિનયના ધન્ય;
આવો રે, દરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !

પરવરા છે પ્રાણુ આ,
સર્વ સ્મરતાન આ;
કરવી ત્યાં ચેતનભર દહાય;

આવો રે, કંઈ દરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !

(ચેતન બર દહાય' નો અર્થ શો હશે ? કવિનરિ.)

અવનિ ને આભનાં
તીર્થા જે લાભનાં,

પ્રાણે પ્રાણે જ સેવાય

આવો રે, કંઈ દરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !

સેવા ને સિદ્ધિના,

પ્રીતિની ઋદ્ધિના,

પણ પણ તે મંત્રો પઠાય

આવો રે, કંઈ દરિયે ઉદયના ઉપાય ઓ દેશીઓ !

મને ૧૮૬૫ માં દરિયે નમદે જે લાય ગુજરાતના ગાદિત્ય-આકાશમાં જગજ્યો હો, તે
તો અથપિ વલ્લુભોયો જ રહી ગયા છે. 'ભારતનું નગારું' ક્યાં ગયું વાર ? કેમરિયા ક્યાં
કરાય વાર ? ત્યાં જ, રા. ખગરદાર દહે છે તેમ—

લેયા 'તમ તેજવળ તો

હોયે નમ્રા સ્વરવીર;

ધિમિદિટ ધિમિદિટ ધિમિદિટ કના

વિનયી દુશો રજુધી,

ત્યાં નમ જયગીતો મારું

ભારત કાઠ

ધુમયા આજ

ત્યારે દર્શાવળ મેલય

ત્યારે નમ મોલે નવકાસ્ય ગુણ

ને દગવાળ વરાય

ત્યાં જ. ને તે વિના નહિ: 'ભારતનો ટંકાર' ને પણ વિના તો મોલો ને નિર્ગથક જ.

નોંધ:—મી. અદ્દેશર કમમજ ખગરદાર એક પારંગી લેખક છે; અને ધારીએ છીએ કે
ગુજરાતીઓ આ વાત જાણે છે. પારંગી જાનિમાં જન્મ અને જીવન છતાં મી. ખગરદાર શુદ્ધ
ગુજરાતી અને મારી કવિન્ય કણી મહે છે, એ એક આનંદ પામના જેવી વાત છે.
અને ખાન કરી ને જાનિમા કવિન્ય દષ્ટિએ પડતી દેશાભિમાનની ભાવના કવિતામાં ઉનાવવાનો
તેમનો પ્રયત્ન ગંભીર. અવલોકનકારે આ વિગતો કણમાં નથી લીધી એમ જણાય છે. પરંતુ
અમારી ખાત્રી છે કે કિશનના જેમ નામજા ઉદયના અર્થ ની. ખગરદાર પોતાના આવા પ્રયત્નો
પણ તો નરિજ કરે. ને ઉપનમ અવલોકન આજ અને એક રીતે એકપત્રી પણ કદી મકાય.

—અધિ.

પ્રજાતત્વ

અને

ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો.

(ગાંધી પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી અનુસંધાન)

ગુજરાત અત્યારે આ રથારે હિંદુસ્તાનનાં અન્ય અંગો સાથે પોતાનું ભાગ્ય જોડી રહ્યું છે. આવા પ્રકારનો ઇતિહાસ પ્રજામાં કેવાં લક્ષણો ફલાંબ કરે એ સદા સમજી રહ્યાં જોઈએ. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા લગભગ છસો વર્ષથી નષ્ટ થઈ ગઈ છે. રાજાધીરાજ્યનની મંદતાનું પોષણ થાય એવા સંજોગોને લીધે ઔદ્યોગિકની શુભી રાજનીતિ રદામે પંચાંગ અને મહારાષ્ટ્રમાં જે વિરોધો બળેતા આવિર્ભાવ થયો તે ગુજરાતમાં ન થઈ શક્યો. હુંમશે ને પર્વતો ભરેલા પ્રદેશમાં જે ઝૂન, જે સ્વાયક અને જે મહેનત કરવાની શક્તિ વિકાસ પામે છે તે ખુશુભા, સપાટ અને અનુદૂળ કુદરતવાળા ગુજરાતમાં ઘણું જોઈએ અંશે વિકાસ પામે એ સદાજ છે.

પરંતુ દોષપણ પ્રજાએ પોતાના બધિષ્ઠ માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દક્ષકંઠ્ય નો દોષ પણ પ્રયત્નની પાછળ રહેશે હોય તો માત્ર એક વ્યક્તિ પણ ધારે તે કરી શકે છે. એક સંસ્કારી પ્રજા જોગી થઈ દહ સંકલ્પનો આશ્રય લેઈ હિંદુસ્તાનને અત્યારે જેની જરૂર છે એવા શુભો પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં જોડાઈ જાય તો તેને ઇચ્છિત ફળ ન મળે એમ નથી. આખોડવા કે વંશપરંપરાપ્રાપ્ત સંસ્કારોની અસર દક્ષકંઠ્ય આગળ તિરર્થક નીવડી શકે છે.

પ્રથમ આપણે જામીએનો વિચાર કરીએ.

ગુજરાતીઓ રાત્રીરિક જળમાં પંચવળી, મહારાષ્ટ્રી કે હિંદુસ્તાનીઓની સદામામળીમાં કબા રહી શકે એમ નથી. રાત્રી-ચાપળ, ક્યાગદાર તનદુરસ્ત સુખજીટા, જગતને કરી કહાડતો વિશાળ રીતો, અને મરોહદાર નીચી નમતી ગરબન એ જો ગુજરાતીઓમાં દાસ જેવાની કાલ આસી રાખતું હોય તો તેમાં તેને નિષ્ફળતાજ મળશે. હિંદુસ્તાનને તો આજુએ રાખીએ, પરંતુ ગુજરાતમાંજ દેહ ગુજરાતી પહેલવાન પ્રખ્યાત થએશે જાગૃતામાં નથી. ગુજરાતને મદની રમતોનો શોખ નથી, ગુજરાતે દહ અંગાડાને આવકાર આપ્યો નથી. નદી અને નળાવ કિનારે વસ્તા લોકોએ નરવાનું પશુ જાતવા માંડ્યું છે. આજુની રમતો કુખે થતી જાય છે, અને તેમને રથાને આપણે બીજા અનુદૂળ રમતો દાખલ કરી શક્યા નથી. આપણાં ધનિકા સાધનસંપન્ન હોવા છતાં તેમનો શોખ આ માર્ગે કદી વળ્યો નથી. કાલ નામાંકિન ચોરેશ્વાર આપણામાંથી પતાવી શકાય એમ નથી. માત્ર માંજી આનંદ પડાડે અને જમંજી ખુદીરજવાની સાદસિદ્ધિ આપણે કેળવી

નથી. કષ્ટ અને થાક સહન કરવાની ટવે આપણે પાડી નથી. આપણી પ્રેસીડેન્સી ફીફ્ટ મેચમાં ગુજરાતીઓના નામ ગણ્યાં ગાંડ્યાંજ નોવામાં આવે છે, અને તે પછી લગભગ સ્ત્રીઓની માફક મોખરો પસંદ ન કરતાં નધ્યમ સ્થાનમાં સ્ત્રી સંતોષ પામે છે. હાઈસ્કૂલ અને કોલેજોમાં સ્ત્રીઓ રમતોમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા પ્રજાબાહીમાં નહિ જેવીજ હોય છે. નસે નમે વહેતી વીજળી નો પ્રભાવ જે ઉન્નતમના વિદ્યાર્થીઓમાં હોયો જોઈએ તે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં તો નથીજ. દક્ષિણી અને પાસી વિદ્યાર્થીઓના અપમાન કે હાસ્ય સહન કરતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની ખોટ નથી. ગુજરાતીશરીરને ચારે બાજુથી વમતું અટકાવવા કોઈ જગરે પોતાની જાકી લાકડી ઉગી કરી 'નસ આટલેજ', એવો હુકમ આપી દીધો હોય તેમાં અવિહસિન કે અર્ધવિહસિન શરીર પોતાનો પ્રભાવ કદી પહોં પાડી ન શકે એ સદજ છે. કરમાયેલા મુખ ઉપર અશક્તિના પ્રતિ-ગિંજરખ ખિન્ન સંતોષ, નિર્જળતામાથી ઉત્પન્ન થતું કાળજી ભરું' કહાવણ, કિસાહના અભાવ-માથી પોપણ પ્રાપ્ત કરતું તાના સરખા મુખમાં ન દીપતું તરવણન, તરવણન અને પરાજય પામી તાબેદારી સ્વીકારવા ઉત્સુક બનેલા મનુષ્યનું નિરંકાર ઉત્કેરતું બીજું દારનઃ ગુજરાતીનું આત્મ ચિત્ત-ને કોઈ પરદેશી ચિતારો રચુ કરે તો આપણે તેનો વાંક કહાડી શકીએ એમ નથી.

ગુજરાતી તરીકે આ વસ્તુસ્થિતિ ધણીજ ગ્લાનિ ઉપજાવનારી છે. જમાનાઓથી પરતંત્રતાના વાતાવરણનો ઉછેર, આજના જેવી લામાજી જીવનમાં એર રેડારી રસમોનું પોપણ, અને વર્તમાન નારક નવલકથાની અમરથી હટ્યા ગયેલી અતિવિલાસપ્રિયતાનો ઉદ્ભવ એ સપજી ગુજરાતીશરીર અને ગુજરાતીજીવનને વહેંતીયા બનાવવા મારે બસ છે. ગુજરાતીઓએ હવે પુરેપુરા જાગ્રત થવાની જરૂર છે, અને બીજા સર્વ પ્રયત્નો બાજુએ મુકી દેવમંદિર સરખા દેહને નવો પ્રકાશ આપવાની જરૂર છે. એ નવો પ્રકાશ આપણને અખાડાઓમાંથી અને રમતગમતનાં મેદાનોમાંથી મકરો. એ અખાડાઓને અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપતાં ગુજરાતે હવે શીખવું જોઈએ, દેહની કુર્જળતાથી સરખાઈ રીખવું જોઈએ.

ઉપરના જ સંજોગોને લેઈને ગુજરાતમાં એક બીજી મહત્વની ખામી જણાય છે. એ ખામી તે સ્વાર્થત્યાગની અશક્તિ છે. આ સ્વાર્થ ત્યાગની અશક્તિને લીધે જ આપણા દેશ મેવકાની સંખ્યામાં ગુજરાતીઓનાં નામ આંગળીને વેદે ગણી રાકાય જોઈતાં જ છે; અને એ નામો પછી અમુક અપવરો બાદ કરતાં માત્ર નામનાં જ દેહસ જેવા છે. ફેટલાકને ન છૂટકે પોતાની અથ શિયતિના અઠગમાતને લીધે આગલી ખુરશીઓ શોભાવવી પડે છે, અને ફેટલાકને જે યશ ખાટથો તે ખરો એવા કાળિં લોભની ઊંચાઈથી દેશસેવાની ચળવળમાં નોડાવું ઠીક લાગે છે. પરંતુ આ સર્વની કૃત્રિમતા ગુજરાતને લીધેની વર્તમાન જાગ્રતિમાં ફેટસો લીઓ લીધો છે તેની ગુલના કરતાં સદજ પકડાઈ આવે છે.

એ વાત ખરી છે, કે ગુજરાતની કટલીક ઉચ્ચ કાર્યક્ષમતા દેશી રાજ્યોની ખટપટના નીવેડા કરવામાંજ રૂંધાયેલી રહે છે. જનાં હાલમાજ અને ફીરોજસાદ એ જન્ને પાસીઓને બાજુ એ મુકીએ તો હિંદુસ્તાનનો વર્તમાન ધતિદાસ ધડનાર કોઈ ગુજરાતી માણેજ જડી આવજે. વાઇસરોય કે ગવર્નરની ધારાસભાઓ કોઈ ગુજરાતીની બીપણ ગર્જનાથી માજી કડી હોય એમ લાગતું નથી. ગુજરાતમાં નવંવંદન

ગોદા હાંડીયા સોસાયટી જેવી દેશ સેવા સમાજ કે ડેફન ઓન્યુકેશન સોસાયટી સરખી સ્વાર્થ ત્યાગતાં સૂત્ર ઉપર સ્વાયક્ષી સમાજને પૂર જોરથી અસ્તિત્વમાં આવી નથી. આ રાજકીય પ્રવૃત્તિની મંદતા ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. રાજકીય પ્રવૃત્તિ અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિઓની મહાન ઉપકારક છે. તે છબનમાં અદ્યુત રસ આણે છે, મનુષ્યનો શુરો પીલવે છે, અને તેને સ્વતંત્રતાનો સુસ્ત ઉપાસક બનાવી સ્વાર્થત્યાગ માટે તૈયાર કરે છે. જંગલની સર્વ સંસ્કારી પ્રજાઓ રાજકીય સૂત્ર પોતાના હાથમાં આવે એવો સતત પ્રયત્ન કર્યો જાય છે; હિંદુસ્તાન પણ એજ માર્ગે અનેક અશક્તો વચ્ચે ચાલ્યું જાય છે. તે હિંદુસ્તાનના એક આવશ્યક અંગ તરીકે શુદ્ધતા રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પાછળ રહેવું એ હચિત નથી. ઘણી મીસો હોધી, ઘણાં દારખાના હોવાં, વિવિધ પ્રકારના કથમે હોવા એ સજ્યું સાફ છે, અને ઇચ્છવા યોગ્ય છે; પરંતુ વધારે સાફ અને વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય તે એજ છે કે દેશમાં હિતમ ચારિત્ર્યવાળા, સ્વાર્થનું જળીદાન આપનારો નિરર પુરો હોય. એવા પુરો જે આપણી પાસે હશે તે આપણને મીસો વગર માલશે, વ્યાપાર વગર ચાલશે, અને ધન વગર પણ ચાલશે.

ગુજરાતના સદમાગ્યનું એ એક ગિર્ન છે કે તેણે પોતાની ખામીઓ અને પોતાના દોષો તરફ નજર પાડેલાં છે, અને તેને દૂર કરાવાના સાચા પ્રયત્નો પણ થવા લાગ્યા છે. ગુજરાત એ કાંઈ ભુદિ વિદીત પ્રજાઓ નો મુશ્ક નથી. માનસિક શક્તિઓની આપતમાં તે હિંદુસ્તાનના કરકાઈ પ્રાન્તની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે એમ છે. શુદ્ધિમાન પ્રજાને ખરે રસ્તે ચડતાં વાર લાગતી નથી. સ્વદેશ સેવા માટે નવીન ગુજરાત એકે પો તૈયાર થતું ભાસે છે. શારીરિક બલ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે આરામનક પ્રયત્નોની ચરખાત ચઈ ચુકી છે ગુજરાતીઓ ઉપર એક અપવાદ એરાદનામાં આવે છે કે તેઓ માન આરંભ કરા છે. ચોડા કે વધારે અંશમાં દુનિયાની સર્વ પ્રજાઓ આ દોષની બાગીદાર બની ચકે એમ છે, ગુજરાતનું જ તે આવશ્યક લક્ષણ છે એમ માનવું, અથવા તે આવશ્યક લક્ષણ રહેશે જ એમ ધારવું એ બૂલભરેલું છે. ખરો કે ખોરો મુકાપશે આરોપ સર્વદા દૂર કરવાનો પ્રાપ્ત થએલો લાગ જે ગુજરાતીઓ નહિં જવારે તે એકાદ પેઢી generation માં તે આ ખામીઓ તંદન દૂર થઈ જશે, અને ગુજરાતને પોતાના દુર્બળ શરીર કે રાજકીય બીરતાથી સરખાવતું લેશ પણ દારણ રહેશે નહિં.

આ જે ખામીઓ મહત્ત્વની છે, તે ઉપર અવલંબન રાખતી બીજી ઉપખામીઓનું વિરત દિગ્દર્શન કરતી ગુજરાતના ગિતની દ્રષ્ટિ રેખાઓ જ આગળ લાગ્યા કરવાની જરૂર નથી. એ ગિતની પારીક્ષી રેખાઓ પણ દવે જેવી જોઈએ.

ઉપર જણાવેલી ખામીઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યાં છતાં એટલું તો કેપલ કરવું જ જોઈએ કે ગુજરાતી પ્રજા અનેક સરજુઓ અને મહત્તા બધાં લક્ષણો ધારણ કરતી પ્રજા છે. અનેક સૌદાઓથી તે હમરાની ચાલી આવે છે, છતાં ધર્મ અને સાહિત્યને લીધે સચવાઈ રહેવું વ્યક્તિત્વ ગમે તેટલું હોવા છતાં તેના અસ્તિત્વ માવથી અપણે આશ્ચર્યમાં નાંખી દે છે. એ અસ્તિત્વ સચવાઈ રહ્યું છે તેમાંજ આપણા બલિષ્ઠતી મોટી આશાઓ છે. વ્યસ્તિત્વની સાચવણીમાં ગુજરાતનીમતંતર ક્રમા અને નવીન વિચારને માન આપવાની ઉદારતાએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. એક મુખ્ય ગુજરાતમાં મૌલ, જૈન, જૈવ, શાક્ય, નયા વૈષ્ણવનો અનેક પંથ સંવદાયો સદ બહુમારથી

રહી શકે છે. પરંપરા પારસીઓને ધર્મસંકટ વખતે યુગરતે જ આશ્રય આપ્યો હતો. ખ્રિસ્તી પ્રજાના સંસર્ગથી અને અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યયનથી જે નવીન વિચારોનાં વહન હિંદુસ્તાનમાં વહેવા લાગ્યાં છે તે વહનોને ઝીવવામાં યુગરત સંકુચી મોખરે હતું. દુર્ગામ, નર્મદ, નવસરામ, મોળાનાથ, મહીપતરામ, હરસનદાસ વગેરે નવીન સંસ્કારો આપનાર આચાર્યોને માટે યુગરત બેશક મગર છે અને મગર રહેશે. સંસારસુધાગતા વિરોધીઓને કદાચ આ વાતનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય ન લાગે, પરંતુ જેઓ યુગરતના હૃદયની ચિકિત્સા કરી રહ્યા છે, જેઓ તેના કંજીશમાં વહેતાં પ્રમય ઝરણોની ગતિને પારખી શક્યા છે તેઓ મહત્ત્વ કહી શકશે કે યુગરતમાં નવન પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ નો નથી જ નીવડી. નવીન વિચારોનો સ્વીકાર એક અર્થવા બીજા રૂપના શુદ્ધતા વિચારમાં નહિ નો છૂપા આચારમાં પણ થયો છે, અને હવેના કાલ વખતે તે પુરૂષા વિચાર અને શુદ્ધતા આચારમાં સ્વીકાર પામશે. અવગત, સુધાગતી એવે સમાજમાં ધેસી વત્તી કૃતિમતા, સ્વછંદના અને સંયમના અભાવને તો આપણે ગાળી કદાહવાં જ પડશે.

યુગરતના વ્યાપાર કેસાલ અને વ્યવહાર ક્ષેત્રોએ જીભીનાં છે, અને તે ગાળતમાં યુગરત કાલ પનુ અંગ્રેસર છે એમ કહીશું ને વાંધા બરેયું નહિ જ ગણાય. આ વારમો યુગરતે વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત કરેલો છે, અને તે ગાયત્રી રાખવાની, નથા તેમાં હોમેશ હરવાની શકિત યુગરત ધરાવે છે એમ સંકુ રોષ કબૂલ કરશે રાષ્ટ્રીય જીવનમાં વ્યાપારીઓને પણ સ્થાન છે, અને ગોખસે કે ગાધી જેવા આપણા રાષ્ટ્રીય સાધુઓ સાથે તાતા કે સ્વીતુભાઈ સરખા પુરેધર વ્યાપારીઓને પણ આપણે સ્વીકારવા જોઈએ. વ્યાપારીશક્તિ જરૂર બની જમ માત્ર ધન શોધનમાં જ પડેવાયતી ન રહે એ તરફ ખાસ કલ્પ રાખવાની જરૂર છે. ધનને અને સ્વાર્થશક્તિને બહુ સ્થાનથી મિત્રના અંધાઈ જાય છે. આથી વ્યાપારમાં રાષ્ટ્રીય લાગણી, બંધુભાવની લાગણી ભાગી જોઈએ, ઉચ્ચશક્તિઓ ને તેમાં અવકાશ મળવો જોઈએ. દાનને માટે પંકાયું યુગરત કેવળ પારિવ પ્રવૃત્તિ તરફ દોરાશે એવો ભય રાખવા કારણ નથી. દૂર દૂરના સુદોમાં ધર્મશાળાઓ બંધાવનાર, અન્નપ્રસ્થાલો સ્થાપનાર, નથા વાવકેસા અને નવાંજો બંધાવી વટેમાર્ગને અનુકૂળતા કરી આપનાર ધાર્મિક વ્યાપારીઓના જ વર્તમાન વ્યાપારીઓ મંશને છે.

યુગરતીઓનાં હૃદયમાં કૂરતા, હડીવાઈ, ખારીલાપણું અને નાગ સરખો હસીમો વેરશાવ એ બીજકુવ જેવામાં આવતાં નથી. તેઓ નમ્ર, વિવેકી, ક્ષમાશીલ અને મૃદુ હૃદયના હોય છે. યુગરતની શુદ્ધ એ હાલમાં ધોમે ધોમે લુપ્ત થઈ જતો યુગરતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો એક ભવ્ય તમ્બો છે. વાલ્મીકી સર્વની ચિંતાઓને વહેરી યેતો, ગમે તે હુમ્મ સકન કરીને પણ વિશાળ કૌટુંબીક જીવનનું પોષાગુ કરતો, શૃદ્ધના યુવાનોનો મુર, બાલકોનું આનન્દસ્થાન, મહેમાનોનો વિવેકી યજમાન, અને ન્યાન જન કે માખના દુખી પ્રસંગનું આપવરથાન આ યુગરતની શુદ્ધ રોષ પણ સંસ્કૃતિને શોભા રૂપ પ્રતિ એમ છે. સંજોગો બદલાતાં તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો જાય, જતા તેમ અવસ્થક યુગે જરૂરાર્થ સ્વી તેનું સ્થાન ખાલી નહિ પડે એવી આપણે આશા રાખીશું. વિવેક એ યુગરતીનું ખામ લક્ષણ છે. જેઓ કાલીવાત્તાની ઉચ્ચ કેમોના પરિચયમાં આપ્યા હશે તેમજે જોયું જ હશે કે ત્યાં વિવેક અને શિષ્ટાચારને એક સંદર કક્ષા તરીકે કેળવવામાં આવેલાં છે. સુંદર કક્ષાઓ (fine traits) માં કૃતિમતા તરફ ધસી જવાનું વલણ હોય છે, અને જૂના કે નવા સ્વરૂપમાં કૃતિમતા પકડાઈ આવતાં ને હાલપણ ખતે છે. એવી કૃતિમતા તો મર્દયા તથા અમુખી જોઈએ. વળી અનેક સંજોગોને ક્રેદને આ

પ્રાચીન શિક્ષાચાર બદલાતો જાય છે, તો પણ તેનાં બાલ સ્વરૂપોના ફેરફાર સાથે તેના ગર્ભ બાગમાં રહેલો વિવેક, આવશ્યક નમ્રતા, સંયુક્ત વગેરે લુપ્ત ન થઈ જાય એ ખાસ લેવા લેવું છે. આગરનાં પરિવર્તનો સાથે જળવંચા યોગ્ય વિચારો ચાલુ રહે એ સર્વની કૃષિઓ વિષય હોવો જોઈએ.

સાહિત્ય એ જળ સમાવૃત્તિ પ્રતિબિંબ છે. તેમાં વ્યક્ત થતી ભાવનાઓમાં જ નહિ, પરંતુ તેની બાલ આદૃતિમાં પણ સમાવૃત્તિ તાદરૂપ છળી હોયવી આવશે જોઈ એમ છે. શુદ્ધતાની સાહિત્યના અભ્યાસકે બહુ છે કે દેશી, રાસડા અને ગરબી એ તળ શુદ્ધતાની જ પેદાશ છે. એ દેશી પ્રગતિની મંદ, પરંતુ પ્રકંથ અને સર્વશાલી રમતા, રાસડાઓમાં ઉછળતો મોહકો મૃદુ વિલાસ, અને ગરબીઓમાં કબજા આવતી ભાવનાની તીવ્રતા એ શુદ્ધતાઓના કલ્પની પ્રતિદૃતિ હોય એમ લાગે છે.

શુદ્ધતાઓની રસભાવના કંઈ પ્રકારની છે. પ્રેમાનન્દ તથા દયારામ સરખા કવિઓ જે પ્રભાવે ઉત્પન્ન કર્યા તે પ્રગતી સ્પષ્ટતા માટે સંદેહ હોઈ શકે જ નહિ. પરંતુ તેનો શોષ મધ્યમ માર્ગે જ વિચરે છે. કલાના દર્શિઓની તક્લીનતા કે વેદાદ્ધ આપણામાં ખીસકણ લેવામાં આવતાં નથી, તેમ કલાના છાંદર જ્ઞાનવાળાઓ (elitantes) નો દંભ તથા કલાની નિકૃષ્ટ દિયતિમાં જાણતી સોલુપતા તથા અસહિત પણ લેવામાં આવતાં નથી. સંગીતનું જ્ઞાન શુદ્ધતાઓમાં પ્રચલીત હતું. દીપક રાગ ગાતાં તાનજ્ઞેનના શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલી ઉષ્મા કોઈ શુદ્ધતાની સન્નારીએ મધ્યમાં ગાઈને નિવારી હતી એમ એક શોધક થા જાણીતી છે. પરંતુ મુસલમાનોના આગમનથી એ કલાની કૃત્ય અને કારસીય બાબતુ ફેળવાતી બંધ થઈ ગઈ છે. કથાકારોની કથાઓ, સ્ત્રી મંડળમાં લગ્ન કે નવરાત્ર પ્રસંગે ગવતા ગરબા, અને મન્દિરોમાંના ધોતીનો તથા ફરતા ભગંતી કોનાં બળતેની ધૂન આગ માત્ર આપણી સંગીત પ્રિયતાનાં ગંધાં ગંધાં રૂઢી ગમેલાં ચિન્હો છે, અને તે પુન નવીન શિક્ષણ અને સંસ્કારોની અગર નીચે ધસાઈ જાતી તૈયારીમાં જ છે. જે જાના છવનગાંથી સંગીત કરમાઈ જાય છે તે પ્રગતિ સાહિત્ય અને કોનર્ફ પણ શુદ્ધ થતી જાય છે.

ઈન્ડિયાની ચિત્રકલાનાં શુદ્ધતાનું કંઈ સ્થાન છે તેનો કદાચ કોઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી; કદાચ તે સ્થાન ઉંચું નહિ પણ હોય, તથાપિ આજુ કપરનાં વસ્તુપાક તેજાપણનાં મન્દિરો, સિંહપુરની રૂમાળ, ડોમોળી હીસ જાગોળ એ શુદ્ધતાની પ્રાચીન સ્થાપત્યના ચક્રની નયુતા છે. વર્તમાન સ્થાપત્ય હજી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિમાં આવતું જ નથી. સમગ્ર ઈન્ડિયાનગરમાં તે પાશ્વર્ય પદ્ધતિનાં બેઝાળ અનુકરણમાં રાજાપુત્ર છે; આથી તે સંબંધમાં શુદ્ધતાને જ ખાસ દેવ દેવો ઉગિત નથી. વસ્ત્રાલંકારનો વિચાર કરતાં શુદ્ધતાની સજાનીની સાદી કલાની રહિએ અત્યુત્તમ પરિધાન છે. તે બદલાય એવો સંજ્ઞા લાગેલો નથી.

આ કારણે સ્પષ્ટ સમજણ કે વર્તમાન શુદ્ધતાનું સમર્થ સંગીતવેતા, ચિત્રકાર કે સિંહી માટે હોવો ફરી શકે એવું નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. સંગીત અને ચિત્ર સરખી કલાઓ એ રાષ્ટ્રીય વિકાસના અનિર્ભર છે. મંચન ફરી નાખતી કારવનાઓ બધારે શુદ્ધતાના કલ્પમાં ધુનનો ત્યાગે તે જ્ઞાનવેદો અપેક્ષા સંગીત અને ચિત્રકલામાં વચક દરો. સંસ્કર કલાઓમાં આકરણને વિરાગતી કવિતા એક નિદાસ કલ્પવૃત્તી નથી, એટલે અન્ય કલાઓ, ખીલવાના કમમાં કોઈ કવિતાની પાછળ અવલ્ય આવતી લેણી જ નોંધે એવી આજા રાખીશું તે તે મિત્રા નહિ જ મનુષ્ય.

ગુજરાતનું 'બુદ્ધિચાતુર્ય' જદું સ્ત્રીકારાયલું 'જણાવું' નથી. પરંતુ તેનો સ્ત્રીકાર થવાની ખાસ જરૂર છે. ઉપર જણાવેલી ખામીઓને લીધે એ બુદ્ધિચાતુર્ય પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. આપણે બુદ્ધિનું ન લેઈએ કે ગુજરાતી મુસદ્દીઓએ રાજ્યો સ્થાપ્યાં છે અને ઉધાપ્યાં છે. મુસલમાની અમલમાં પણ ગુજરાતી પ્રમાણે અને સલાહકારોના અભાવ હોવા એમ માનવા કારણ નથી. માત્ર એ બુદ્ધિચાતુર્ય એક જ કેન્દ્રમાં એક જ ભાવનામાં સંકેતિત ન થવાથી તે દેશ સમસ્તને ઉપયોગી ન થઈ પડતાં માત્ર વ્યક્તિઓના કૃપાણુ અર્થે અને સ્થાનિક સીમાઓમાં જ વપરાયું છે. હાલ પણ ગુજરાતના રાજ્ય તંત્રોની આંદોલનમાં ઘડાયેલા ગુજરાતી મુસદ્દી કોઈ પણ સમય રાજ્યસભાને શોભાવે એમ છે.

ગુજરાતનાં લક્ષણો સંબંધી આ એક ઉપત્તક વિચાર રજૂ કર્યો છે; કયાં કાગળોને લેખને આ લક્ષણો ખાલામાં તેની રેખાઓનું સદા જ નિદર્શન કરાયું છે. તેનાં સર્વ લક્ષણોની ગાંઠી આપવાનો આ સમય નથી, અને તે પ્રત્યેક લક્ષણના ઉપર લાંબાણ વિશેષ કરવની જા નથી. ગુજરાત એ એક ઉચ્ચ સંસ્કારી પ્રાચીન સુક છે. તે સર્વ રીતે આગળ પડ્યાન તાપક છે પરંતુ તેના રાજકીય વાતાવરણે તેને લેઈએ તેટલું આગળ આવવા દીધું ત્યાં તે ટિપ્પણ દૂર થઈ ગયું એમ છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી ગુજરાતના ત્રણ મહા પેઢી ગુજરાતમાં કેટલી શક્તિ ધોળી છે તે બતાવી આપું. તે અન્ન પ્રાપ્તોની મજાખાણી ન ગુજરાતે તે કે લાગતું ન પરંતુ એવું કાર્ય એ ત્રણે મહા વ્યક્તિઓએ અજાણ્યું છે; અને તે પ્રતિ અગત્યના મંત્રોઓમાં આવી સમર્થ વ્યક્તિઓ ઉપજાવી ગયે ને પાતળ આંદરે ના નાજ દેશી નરત્તા દેવ પ્રાપ્ત ન કરે તે સમગ્રનું નથી. આ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે કવિ નર્મદ, સ્વામી દયાનંદ અને મદાત્મા ગાંધી. ગુજરાતના સપાટ લાગતા પ્રદેશમાં આ ઉચ્ચ શિખરોની ત્રિપુટી આપણને હવે ઉઘે ચઢ્યા-ગ્રોત્તાદન આપે છે; ગુજરાતની ભુમિની મહત્તાનું તે માપ આપે છે. ગુજરાતીઓને નવીન જગૃતિ આપનાર, તેમાં કૌશલની ભાવના ખીલાવનાર, અને ગુજરાતીઓને મહેતી મણુતરીમાં લાવવનો પ્રયત્ન કરનાર કવિ નર્મદ પ્રેમગાંધીની આંખ પુકારતો, ગરવી ગુજરાતનો જૂઠો લઈ આગળ ધસતો તેના હૃદયમાંથી નદિ પળ તેના હૃદયમાંથી આપણે મારે આશીર્વાદ મુકતો ગયો છે. ધાર્મિક અધ્યક્ષા અને બુદ્ધિચિંતન કર્મ કોઈ નદરે જાંડ ઉઠાવનાર સ્વામી દયાનંદ એકે તેમની જનમણિ ગુજરાતમાં જદું સત્કાર પામ્યા નથી. તથાપિ ગુજરાતના એ સુપુત્રે પંચમ વરેરે રથગામાં ધાર્મિક વૃત્તિ સાથે રાષ્ટ્રીય બાવનાને બેળવવાની જે અનુકૂળતા કરી આપેલી છે તેને મારે આપણે ગુજરાતી તરીકે મગર થવું નોંધીને વળી ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય એ ત્રણે છાનામાં જે પ્રાચીન કે અવધીન પાખંડ, મિથ્યા ડોળ, બીજતા અને ઓપ ચઢાવેલું જુદાણું ધુસી ગયાં છે તેમને દૂર કરવાને મહા વિક્રમ તપ આચરતા, ગુજરાતીઓ ધારે તે કેવો બીજા સ્વાર્થયાગ કરી ગયે છે તેવું જનજંતુ ઉઠાહરણ આપના તપસ્વી ગાંધી હિંદુસ્તાનના ધરેધર ને જગતી રજા છે. ગુજરાતી જીવનનાં મોર્ન આ વ્યક્તિઓની ઉચ્ચાઈ સુધી ઉઠી શકે છે એ મિદ વાત છે.

જે ગુજરાતમાં-કાનિય, કામરૂ અને નાગર સરખી સાક્ષર, રસમ અને સુલેહી કોમો છે, તેક દરિયા આફ્રિકા સુધી ગુજરાતનું નામ લેઈ જનાર, અને જગતનાં ગામડેમાં ઉચ્ચપાણવ રજવાની સહિત ધરાવનાર, વહેરાઓ, વણીકો અને બારીયાઓ વસે છે, અને ગુજરાતની ભુમિને સમાજ અને હરીવાળી બનાવનાર પારીદાર સરખા ઉચ્ચ કૃષિકર્મે ગ્રામ્ય જીવનની મદત્તા સચવી રહે છે તે ગુજરાત જે સહજ યત્ન આપે તે સમય દેખતી, અને સમય જગતની ધારી સંસ્કૃતિમાં સારો શોભા આપી ગયે એમ છે.

રમણભાઈ વસંતરાવ દેસાઈ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

-અધ્યાય-

દાશરાજ વિગ્રહ.

(ગાંધી પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી અનુસંધાન)

૧૫ પરજીવીનું યુદ્ધ.

પરંતુ સત્યયુગથી આખા જગતને પગ નીચે દાખી રાખવાની સુદાસ જેવા અતિ-વીરશાહી રાજાની ઇચ્છા પણ પશુ પશુપત્તિ થઈ શકી નથી. વૈદિક કાળના આર્યોની જેમ ઇરાન, ઇજિપ્ત, આસિરિયા, બાબીલોનીયા અને ગ્રીસાદિ દેશોની પ્રજાઓએ અમકાલીન સપ્તમી સભ્ય પ્રજાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. છતાં તેઓમાંની કોઈપણ પ્રજા તે પ્રયત્નમાં દીર્ઘકાળ સુધી દાની શક્તિ નહીં. પરંતુ જતા અને દાસત્વ તે મનુષ્યની પ્રકૃતિથી જ વિરૂદ્ધ છે. વિદ્યુત પ્રજાએ તેટલી નિર્જળ સ્થિતિમાં આવી ગયી છતાં પોતાનું અસ્તિત્વ પોહોંચે ત્યાં સુધી પર પ્રેમની મુસરીમાંથી છટકવાને સમયે સમયે પ્રયાસ કર્યા વિના રહેતી નહીં. સુદાસના પિતાં દિવોદાસને યજ્ઞો અને તુર્વશો સાથે કદી સન્નતા થઈ હતી. તેણે યજ્ઞોનું કાંશીપુરીનું રાજ્ય છતી લીધું હતું. સુદાસે અશ્વમેધ પ્રસાદે સધળી આર્ય અને અનાર્ય પ્રજાઓને નદીબૂન કરી હતી, છતાં તેઓનાં રાજ્યો ખાલસો કર્યા ન હતાં, સુદાસના સમયમાં એમાં અનેક રૂપાંતર રાજ્યો હતાં, જેઓએ સુદાસની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી હતી, છતાં પૂરેપૂરું તેને ત્રાણે થઈ ન હતાં. વૃત્સુ નામની બરતકુળની એક શાખા હતી; તે બલિતનું રાજ્ય યજ્ઞના અને પરજમીં (સાચી અથવા દસાગતી) વચ્ચે આવ્યું હતું. મેકડોનકની એની માન્યતા છે કે સુદાસ તે વૃત્સુ ગાદિનો રાજા હતો. પરંતુ દાશરાજ યુદ્ધને અંતે વૃત્સુઓએ યજ્ઞની પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કર્યોથી સુદાસે તેઓનું શાસન કબ્જું હતું અને ત્યાર પછી તેઓ ત્યાંથી આસથા ગયા હતા, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (ક. ૭-૧૮-૧૫, ૧૬) તે ઉપરથી સુદાસ વૃત્સુઓનો રાજા હોવાનું નિષ્કૃષ્ટ અનુમાન થઈ શકતું નથી; પરંતુ પ્રથમ ૨૫૪ કસ્ટમાં આવ્યું છે. તેમ. તે બરતોનો રાજા હતો અને વૃત્સુઓએ તેને દાશરાજ યુદ્ધમાં સાદાથ કરી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પરજીવીની પદ્ધતિ તુર્વશો, દુધ્યો અને અનુઓનાં રાજ્યો દોરાનું જણાય છે. બૃહ્મણનું પગ તેઓની પાટોમાં જ રાજ્ય હતું, અને દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર મરુપો રાજ્ય કરતા હતા. તે સીરાય સિન્ધુ નદીની પશ્ચિમે કેટલીક અનાર્ય વનિઓનાં રાજ્યો આવ્યાં હતાં ન દાશરાજ યુદ્ધમાં જે અનાર્ય વનિઓએ બાગ લીધે હતા, તેમાંના પદ્ધતિ એટલે જેઓમાંથી અગાંચિન પાંચો ઉતરી આવવાનો સંભવ છે. તેઓનું રાજ્ય અરવાલીસ્તાનમાં હતું. સુદાસની આપખુદી સત્તા તોડવાને તે સમયે

રાજ્યોએ એકસંધી કરી, માન વૃત્તિઓ જ સુદાસને વશાદાર રહ્યા. ઋગ્વેદના સાનના મંડળન ૧૮ માં સૂક્તમાં દાશરથયુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે-પ્રથમ પૃષ્ણી નદીને તીરે જે યુદ્ધ થયું, તેમાં સુદામની સામે અનુઓ, દુહ્યુઓ, પુરુઓ, યદુઓ, તુવંશો, મત્સ્યો, ભૃગુઓ, કવયો, શુતો અને વૃદ્ધો નામની દસ આર્યજાતિઓ અને તેઓની પકયો, ભક્ષાનો, અલિનો, વિષાણીઓ, શિવો, વિકર્ણો અને શિશુ નામની અનાર્ય જાતિઓ હતી. વિચલનો આરંભ શી રીતે થયો, તે વિષે કંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, દુહ્યુઓ, અનુઓ અને બીજી અનાર્ય જાતિઓના સૈનિકોએ વૃત્તિઓ અને ભરતોના સુસૃક્ષ્ણમાં પ્રવેશ કરીને ગાયોનું દરજ્જા કરવા માંડ્યું. (ઋ. ૭-૧૮-૭) વર્તમાનકાળમાં જેમ વિચલનો આરંભ વિચલ ઘોષણાથી (Declaration of War) થી થાય છે, તેમ પ્રાચીનકાળમાં ચક્રનાની શરૂઆત ગોદરજીથી કરવામાં આવતી હતી. ભરતો અને વૃત્તિઓની પ્રત્યેકોને તેઓ પીડ્યા જાગ્યા અને જેઓ સામા થયા તે કોલોને મારી નાંખવા માંડ્યા. એ રીતે ચારે તરફથી તે જાને રાજ્યો રાજ્યોથી ઘેરાઈ ગયાં; આવા ખારીક સમયમાં સુદાસને વૃત્તિના સામર્થ્યનું સ્મરણ થયું અને તેણે વિશ્વાસિત્તે પુરોહિતપણામાંથી મુક્ત કરી વૃત્તિની તે જગ્યાએ સ્થાપના કરી. (ઋ. ૭-૩૩-૬) વૃત્તિની સક્ષાત મુજબ તેણે એક મહાન વિચલને માટે તૈયારી કરવા માંડી. વૃત્તિઓ પણ મોટી સંખ્યામાં તેની મેના સાથે જોડાયા. પૃષ્ણી અથવા રાવિ નદી હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી વર્તમાનચંચા ગામ ગામે થઈને મુઘનાન પામે સિંધુનદીને મળે છે. સંભવતઃ લાહોરથી મુઘનાન સુધી પૃષ્ણી અને ચિનાગનદી વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર મિત્રરાજ્યોના મેન્યો ગોઠવાયાં હશે. લાહોર સુધી પૃષ્ણીનો પ્રસાર ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વડતો હશે. અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ રંટાઈને છેવટે મિંધુને મળતો હશે. કૌથી ઉપરના ભાગમાં એટલે લાહોર નજદીક તુર્કશાની સેના ગોઠવાઈ હતી અને ત્યાર પછી મત્સ્યો, ભૃગુઓ, દુહ્યુઓ અને અનુઓની મેનાઓએ આખો મુળા ભાગ નાચ્યો હોય, એમ જણાય છે. એક આગમના ભાગમાં વૈકર્ણ જાતિનું લક્ષર રાખરામાં આવ્યું હતું. એ સવળા સંયુક્ત મેનાઓનું સેનાધિપતિપણું બુદ્ધિશીલતા ચપલાનના પુત્ર કવિને આપવામાં આવ્યું હતું. બીજી તરફ મુઘસનું લક્ષર પૃષ્ણીના પૂર્વે કીનારા ઉપર વૃત્તિઓના મેન્યની સરહદ ઉપર આવીને ગોઠવાઈ ગયું. તે લક્ષર જે પ્રદેશ ઉપર ગોઠવાયું હતું, તે પ્રદેશની શુભિ સપાટ અને નીચાણમાં હતી. તુર્કશાની મેના જ્યાં ગોઠવાયું હતું, તે ભાગ ઉંચાણમાં હતો અને પૃષ્ણી નદીનો પ્રવાહ સુદામની છાવણીની જમણી ગાજી ઉપર આવ્યો હતો. હાલના યુગેના મહાભારતના યુદ્ધમાં જર્જન વડે જ્યારે બેશ્વર્યમાંથી ક્રાંતિ નરદ હતું હતું, ત્યારે બેશ્વર્યમના રાજ્યે સમુદ્રનો પંથ તોડી નાંખી જર્જન લક્ષરના મોટા ભાગને સમુદ્રના જળમાં ડુબાડી દીધો હતો, તેમ તુર્કશાદિ રાજ્યોએ સુદાસના લક્ષરની જમણી ગાજીએ આવેલ નદીના કાંઠાને તોડી નાંખ્યો અને જળપ્રવાહ તેની છાવણી તરફ ધસી આવ્યો. આ પ્રત્યે વર્ણિત મંદનદેવની સ્તુતિ કરી, તેણે આકાશમાં ગોઠું પવનનું તોફાન ફેફ્યું. “ભરતો વિનાની ગાયો ચારથી બહેલી બ્રમિ તરજ જેમ ધસી જાય, તેમ પોતાની માતાની આજ્ઞાથી મરતો મારતે મેરે સુદાસને સાદાવ્ય કરવા ધક્કી આવ્યા અને અનાર્ય રાજ્યોએ જે જળ પ્રવાહમાં સુદાસના લક્ષરને ડુબાડી દેવાની યોજના કરી હતી, તે જળપ્રવાહને કવટી દિશામાં વહેવડાવ્યો.” (ઋ. ૭-૧૮-૧૦ તથા ૧૧). તે ગાજીએ મેન્યો ભૃગુઓ અને દુહ્યુઓના લક્ષરે ગોઠવાયાં હતાં,

ઓની ઉપર સ્વયં જળ દરી વહ્યું અને ઘણા યોદ્ધાઓ તે જળપ્રવાહમાં ડુબી મુક્યા. છતાં
ઓ બચી રહ્યા, તેઓ તુર્વશની છાવણીમાં પોહોચી ગયા. (ઋ. ૭-૧૮-૮). આણી તરફ
દાસ રાજાની સેનામાં મોટા ભાગ ધોરશારોના હતા, તેઓ તુરત ત્યાંથી હટી ગયા અને જળ
વાહનો માર્ગ અદ્યાયો કે તુરત આપું સૈન્ય ક્ષત્રિ સુદાસ રાજા નદી ઉતરીને તુર્વશનું લશ્કર
ત્યાં ગોઠવાયું હતું, ત્યાં જળ પોહોંચ્યો. શત્રુઓ પણ તેઓને વધાવી લેવાને તૈયાર ન હતા. આ
સમયે ધોર સંહાર યુદ્ધ થયું. શત્રુઓએ ધરી આવેલા સૈન્ય ઉપર શત્રુનો અવિરત મારો ચલાવવા
તંત્રી, અને ભરતો તથા વૃત્તઓની સેનાઓના સંખ્યામધ યોદ્ધાઓને આ કારણથી પાછું
હટવું પડ્યું; પરંતુ વસિષ્ઠના મંત્ર બળથી તેઓમાં નવીન બળ અને ઉત્સાહ જાગૃત થયો. સિંહ
જેમ યોદ્ધાના ટોળા ઉપર તુટી પડે છે, તેમ સુદાસ રાજાએ પોતાના અશ્વ આગળ કર્યો અને
મોખરે કબોલા પૈકણ જાતિના એકવીશ મંદદારોને કણ્ણવારમાં કાપી નાંખ્યા. માનસો દેવનાં ગણેશો
જાણીને મિત્ર રાજ્યોના સેનાપતિ કવિ પોતે સુદાસને અટકાવવા આગળ ધસ્યો; અને વીરો વચ્ચે
ધોર સંગ્રામ મચ્યો, પરંતુ છેવટે સુદાસે તેને યમસહનમાં મોહતી દીધા. (ઋ. ૭-૧૮-૯).
સુદાસનું લશ્કર આ યનાવથી વધારે ઉત્તેજિત થયું અને દ્રાવ્ય આકારે શત્રુના દળમાં પેશીને ઘુસી,
દૃઢ, દયધ, ડુલ અને અતુલ શી મેન ઝીને પેશી પેશીને કાપી નાંખી અને પશ્ચિમી દી અને પશ્ચિમી
આણીએ સુદાસનું લશ્કર દરી વહ્યું. તેઓના સૈનિકો આ યનાવથી ગનાઈ ગયા અને શત્રુઓના પ્રદાનમાંથી
પચવાને પ્રયત્ન કરતાં નદીમાં ડુબી ગયા. (ઋ. ૭-૧૮-૧૨). જેઓ નદીના પ્રવાહથી બચ્યા, તેઓ પોતપોતાના
દરી તરફ નાશવા લગ્યા. પરંતુ સુદાસે તેઓની પીઠ પકડી, અને પ્રથમ ડુલુઓના અને અનુઓનાં
મુઠકામાં જઈને તેઓના મંદદારો કિલ્લાઓ હતા, તે સપળા તોડી નાંખ્યા અને સાત શહેરોનો
નાશ દરી નાંખ્યો. (ઋ. ૭-૧૮-૧૩) વૃત્તઓએ ગોડું પરાક્રમ દરીને આપીને રક્ષી સેનાનો
અંત આપ્યો. પરંતુ એકત્રી ન વૃત્ત ન થતાં તેઓએ નિઃશસ્ત્ર પ્રજાજનોની સંપત્તિ લૂટી લીધી,
અને જેઓ સામે થયા, તેઓને મારી નાંખ્યા. પ્રાચીન કાળમાં, અશસ્ત્ર, ઘસલોગન અને
અપોધ ઉપર રાજા ઉગ્રામી રાજા નહિ, એવો યુદ્ધશાસ્ત્રનો સામાન્ય નિયમ હતો. આનંદથી
એક રાજા ધારણ દરી લઈને ગયો, તેની સાથે ન લડઈ કરવામાં આવતી હતી. નિવૃત્ત
મેગન્યા પછી વિચિત્ર પ્રજાને લૂટી મોહતી ન હતી, પરંતુ તેને અમય આપવામાં આવતું હતું.
છતાંપેલા મુલક કદિ પણ ખાલો કરવામાં આવતો નહિ, અને યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં રાજાના
નેમજ તેના સીધા વારસાના ઉછેર થઈ જતા, તો તેવે પ્રસંગે વિચિત્ર પ્રજાને આત્મચિન્તિતો
દક આપવામાં આવતો હતો. આજની વીઠમી સદીના મુન્દરા જમાનામાં યુદ્ધમાં થોડી દાનિતા
અદલાને બહાને વિચિત્ર પ્રજાને અસલ દેહતા જોવા નીચે કચરી નાંખી દીર્ઘકાળ પર્વત ગુલામ-
ગિરિની કચિતિમાં મુકવામાં આવે છે, તેવો એક પણ દર્શન પ્રાચીન આર્યોના દત્તિદાસમાંથી પ્રાપ્ત
રતો નથી. તેમ છતાં વૃત્તઓના વિનૂબલ ગ્રામીઓએ વિચિત્ર પ્રજા ઉપર જુલમ કર્યો અને
તેઓની સંપત્તિ લૂટી લઈ લાગી જતાની નૈવારીય છે, એમ સુદાસના ગાળવામાં આવ્યું કે
તુરત તેનું તેઓને અટકાવ્યા અને જુલમ કરનારને મોગ સાસન દરી લૂટી લીધું અને
તેઓ પાસેથી પાછું લઈ લીધું. (ઋ. ૭-૧૮-૧૧, ૧૨) આ યુદ્ધમાં માત્ર જુલમ અને અનુઓનાં
ન કોઈ ૧૨૦૧૧ માણસો માર્યા ગયા હતાં. (૭-૧૮-૧૪) ને ઉપરથી અને પશ્ચિમાં રહી
સામે માર્યાને સંદાર થતા રહ્યા, એમ અનુમાન થાય છે.

૧૬ ચમત્કાવ્યું ચુકું.

સુદાસ રાજાને એ પ્રમાણે આ મહાન વિગ્રહમાં અપૂર્વ વિગ્રહ તત્વો. વસિષ્ઠ ઋષિએ એ વિગ્રહનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે-“ હે ધ્વજ અને વરુણ દેવો! તેઓએ તમને કદિ પણ યજ્ઞ યાગાદિથી પ્રસન્ન કર્યા નથી, તેવા દસ રાજાઓ એક બાજુએ એકઠા થયા, છતાં તમારી કૃપાને લીધે સુદાસ રાજાને તેઓ પોણાંની શક્યા નહિ. સુદાસના ઋત્વિગ્નેએ નમેત્ત યજ્ઞદાસને જે આકૃતિઓ આર્પણ કરી, તે સપ્તણી સરળ થઈ, નેથી તે ઋત્વિગ્ને દેવ સમાન મનાવા લાગ્યા. દશ રાજાઓથી સુદાસ બચારે ચારે તરફ ઘેરાઈ ગયા, ત્યારે બટા ધારણ કરનાર વસિષ્ઠોએ વત્સુઓને ખસ કરાવ્યા, અને હે દેવો! તેઓની પ્રાર્થના સાંભળીને તમે સુદાસને અપૂર્વ ગળ આપ્યું.” (અ. ૭-૮૩-૭, ૮). આ મહાન વિગ્રહ આપતો હતો, ત્યારે બરતોનો અને વત્સુઓનો પ્રદેશ અરક્ષિત છે, એમ જાણી ચકુના નદીની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલા અનાર્થ રાજાઓ એકઠા થયા અને એકસંપી કરી, બરતોના અને વત્સુઓના પ્રદેશો કિન્ન કરવા લાગ્યા. દિવાદામે યદુરાજા બદ્રેન્દ્રી અને તેના એકઠો પુત્રોને મારીને કાશી રાજ્ય હતી લીધું હતું. પરંતુ તેના એક પુત્ર દુર્ભનની સરદારી નીચે યદુઓ એકઠા થયા અને સુદાસની ગેરહાજરીમાં તેના સરદારને હરાવીને કાશીપુરીનું રાજ્ય પાકું હતી લીધું. (હરિવંશ, ૧-૨૫). પંચવતી સરહદ ઉપર જે રાજાઓ, દિવાદાસે બદ્ધમળથી ઉઘેડ કરી નાંખ્યો હતો, તેઓએ પણ આ સંધિનો લાભ લઈને આર્થરાજા મન્યમાનના પુત્ર દેવકની ઉરેકાશીથી માથું ઉંચક્યું. સુદાસે મહાન વિગ્રહમાંથી પરવારીને તેઓની પણ ખજાર લીધી અને શરીથી તેઓ ઉઘા ન થઈ શકે, તેવી રીતિમાં તેઓને મૂકી દીધા. (અ. ૭-૧૮-૨૦). તે સપ્તણી ગાંધારમાં યદુઓએ પડોશમાં આવેલા અને, શિશુઓ અને બેબેને ઉઘેડ્યાં. છતાંયેલા સુલકની બેઠલી વ્યવસ્થા કરીને, સુદાસ રાજા પોતાની સેના લઈને એકત્ર થયેલા બળવાન શત્રુઓ સામે દોડી ગયા. બન્ને શત્રુઓનો ચકુનાને તીરે ભેટો થયો. બેદ નામનો બેદ જાતિનો સરદાર આ સંયુક્ત સેનાનો સેનાપતિ હતો. આરબમાં આ બેદ સરદાર અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યું: દસ રાજાઓ અને તેઓ ના અનાર્થ મિત્રોનો મદ દત્તારનાર વત્સુઓ અને બરતોનો મદ તેણે પીગાળી નાંખ્યો. વસિષ્ઠ ઋષિએ આ ચુકનું વર્ણન બહુ ઓળખી વાણીમાં કહ્યું છે. તેઓએ કહ્યું છે કે:-

“હે ધ્વજ અને વરુણ દેવો! તમારા અનુગ્રહ સંપાદન કરીને ચરનો પરચુઓ મારણ કરીને પૂર્વ દિગામાં ગાયોને પાછી વાળવા ગયા છે; તેઓનો માર્ગ તમે નિષ્કંટક કરો! અને તેઓના આર્થ નથા અનાર્થ શત્રુઓનું નિકંદન કારી નાંખી, સુદાસ રાજાનું અનિવર્તિ સંગ કરો!” (અ. ૭-૮૩-૧)

“જે રણસંગ્રામમાં વિજયપતાકા દશકાવતા મદ્યીર ચોદાઓ એકઠા થાય છે, જે રણસંગ્રામમાં પૃથ્વી ઉપર સ્થેરો સ્થાનનું દર્શન લાગ પમાડે છે, તેવા બીજા સંગ્રામમાં હે દેવો! તમે આમરી પાસે આપીને ક્રોધા રહો!” (અ. ૭-૮૩-૨).

“દક્ષિમર્ધકા સુધી ચારે દિશાએ વિક્રાજ કાળી દંધૂમાં સપડાઈ જાય છે, ચોદાઓનો ભયોભ આકાશ પર્યંત ઘવાઈ જાય છે, તેવે અગ્નિને પ્રસંગે હે ધ્વજ અને વરુણ દેવો! તમે બમારી દીનવણીનું શ્રવણ કરો અને આમરી સન્નિધિ આપીને ક્રોધા રહો!” (અ. ૭-૮૩-૩).

“ હે હન્દ્ર ને વૈદ્ય દેવો ! ધનુઓનાં કોર શસ્ત્રોએ અગ્નિ આકૂળ આકૂળ કરી નાંખ્યા છે ! કદાચ અમારા શત્રુઓ (યદુઓ)એ તમને પુષ્કળ હૃત્પ્રત્યાધી નૃત્ત કર્યા હશે ! પરંતુ અમારા યજ્ઞમાને (સુદાસે) પણ તમને સર્વજન અપિષ્ક કરી દીધું છે; અને તેથી હે દેવો ! આ યુધ્ધમાં તમે સુદાસ રાજ્યનું રક્ષાનું કરો ! ” (ઋ. ૭-૮૩-૪).

છેવટે હન્દ્ર અને વરુણ દેવોએ વસિષ્ઠની સ્તુતિ માંભળી. તેઓએ સુદાસના બાહુમાં એવું બળ મૂક્યું કે, તેના શસ્ત્રપ્રહારથી બેઠેલા નાશ થયો, શત્રુઓની સેના કપાઈ ગઈ અને એ રીતે સુદાસને આ બીજી વિપત્તિમાંથી તેના પુરોહિત વસિષ્ઠજીએ બચાવ્યો.

આ યુદ્ધનો અંત આવ્યા પછી સુદાસનું કોઈ-શત્રુ રહ્યું નહિ. નૃત્તોએ તેની તરફ છેવટે સુધી સાંગોપાંગ વજ્રહારી રાખી હતી. તેના બદલામાં તેઓને સુદાસે વિજીત અનાયાસ સુલકમાંથી અમુક ભાગ પ્રનામમાં આપ્યો. (ઋ. ૭-૩૩-૪) યસુનાને તીરે તત્સમ્યોએ અને સરસ્વતીને તીરે ભરતોએ વિન્વ્યોત્સવ ઉજવ્યો સુદાસ રાજ્યએ મોટાં મોટાં યજ્ઞો કરીને દેવોને અન્નજ્ય આહવિઓથી અને આશ્વિણે અન્નજ્ય દાન દક્ષિણથી પરિત્રા કર્યા એ રીતે આ મહાન વિજયનો અંત વસિષ્ઠજીની દેવી શક્તિથી પોતાના યજ્ઞમાનના પરમોત્કર્ષમાં આવ્યો.

૧૭ ઉપસાંહાર

વૈદિક સાહિત્યમાંથી કે પાશ્વિક સાહિત્યમાંથી ત્યાર પછીનો સુદાસનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૩૩ મા સૂક્તના દશ તરીકે તે કરી દેખાય દે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તેજે ઘણું લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે, અને વિજીત પ્રાપ્ત્યો ઉપર સમરહિ રાખ્યાથી આ રાષ્ટ્રીય યુધ્ધ થયા પછી આખા દેશમાં સુખશાંતિનું સામાન્ય પરચાઈ ગયું હશે. તેમ ન હોત તો ઋષિ જેટલી સહિન સંપાદન કુરવામાં જેટલી ધર્મપરાયણરૂતિ અને નિરૂત્તિ હોવી જોઈએ, તેટલી તેને મળી શકી ન હોત. સરયુ નદીને તીરે સુપિંચી રાજા ત્રસદસુ જેને સુદાસે સન્દ રાજાની સામે સાહાય્ય કરી હતી, તેજે આ મહાન વિમલમાં ભાગ લીધો હોય, એમ જણાવ્યું નથી. સરહદ ઉપરના અનારેથી પોતાના રાજ્યને નિષ્કંટક કર્યા પછી તેનું સંપૂર્ણ જીવન ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વ્યતીત થયું જણાય છે. તેજે અનેક અશ્વમેધો કર્યા હતા, એમ કેદેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજા પરાક્રમમાં પણ ઓછો ન હતો. સુદાસની પેઠે તેજે પણ દેવરાયરથમાં યોગ્યવયસ કર્યો હતો અને મંત્ર દશાનું સામર્થ્ય સંપાદન કર્યું હતું. ઋગ્વેદના ૪મા મંડળના ૪૨ મા સૂક્તનો ઋષિ પુરુકત્સને પ્રુત ત્રસદસુ છે, એમ કેદેવાય છે. સુદાસના મૃત્યુ પછી તેના બાપ પ્રાદેન પણ સુદાસ જેવો જ વીરશાળી યજ્ઞ ગયો છે. “યદુઓ પાસેથી દાસીપુત્રીનું” રાજ્ય તેજે કરી જીતી લીધું અને દાસીમાં જ રાંજીયાલી કરી. પરંતુ આ રાજાનો યથ વૈદિક ઋષિઓએ ગણો નથી. તેથી તેજે સુદાસ અને ત્રસદસુ જેટલી ધાર્મિક હિતિ નહિ પ્રાપ્ત કરી હોય, એમ અનુમાન રાગ છે.

એ પ્રમાણે પંચમળી બ્રહ્મિએ છેક વૈદિક દાખથી અવાપરિ પર્વત અનેક રંગો લેવા છે. અનેક રાજાઓ તે બ્રહ્મિનું સ્વામિત્ર પ્રાપ્ત કરવાને આ જીવન જીવી મર્યા છે, અનેક ઋષિઓએ સમગ્ર સમગ્ર આક્રમણ કર્યા છે, અનેક વીરોએ દેસને માટે, ખર્ચને માટે, મરે ! પોતાના

અસ્તિત્વ માટે પ્રાણાહુતિઓ આપી છે, ગમનમંડળને ગાય બીડવાની ઇચ્છા રાખનારા અનેક ધાતકી રાજ્યોએ નિર્દોષ અને નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રીપુત્રોનાં ગળાં રેંસી નાખ્યાં છે, છતાં પંચમની શુભિ હજારો વયોથી તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહી છે. ત્યાંની વીર પ્રજાએ જ્યાં સુધી દૈવી શક્તિનો જ આશ્રય રાખ્યો હતો, ત્યાં સુધી આસુરી શક્તિથી સ્વલ્પ સમય સુધી સંપીડિત થયાં છતાં પરિણામે અસુરોનો નાશ કરવાને તે પ્રજા સમર્થ થતી હતી. આજે પંચમની પ્રજામાં બરહાજ વસિષ્ઠ કે વિશ્વામિત્ર જેવા પોતાની આત્મશક્તિ (Self Force) થી અખિલ બ્રહ્માંડ ને ઉપલાની નાખે તેવા ઋષિવરો નથી, આજે દિવોદાસ કે સુતાસ જેવા આખી પૃથ્વીને આક્રમણ રાખી મટે તેવા રાજાઓ નથી, છતાં પંચમની વીર પ્રજાએ વીરતાનો કે દૈવી શક્તિનો સમગ્ર ત્યાગ કર્યો નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૫ના એપ્રિલ માસમાં સત્યને મારે પડેલી હડતાળને પ્રસંગે પંચમના સારદાર રાજમજા સાહેબે મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મશક્તિના પ્રભાવનું વર્ણન કરતાં, તેના પ્રત્યુત્તરમાં જ્ઞાતિવાંચાસા ગામની કનકને અનુભવન આપનાર પંચમની હાલેમ જોડવાપરે કહ્યું હતું કે મહાત્મા ગાંધીની આત્મશક્તિથી પણ એક વંધારે બળવાન શત્રુની શક્તિ છે. અવગત, જેમ પંચમના પૂર્વકાળના હનિહાસમાં અન્યું છે, તેમ તે વધારે બળવાન આસુરી શક્તિઓ, જે પંચમની પ્રજાએ યુરોપના મહાન વિશ્વકના આરંભમાં ચેપ્રેમના યુદ્ધમાં પોતાના અનેક પ્રાણોનું યોગદાન આપી આખા યુરોપને જર્મનીની વિકરાલ દંષ્ટ્રમાં ક્યદાઈ જતાં બચાવ્યું હતું, તે પ્રજાનાં નિર્દોષ ગાજરોનો સંહાર કરી નાખ્યો છે, છતાં પ્રાચીન હનિહાસ છાતી ઠોકીને કહે છે કે-અતે સત્યનો જય થશે, આસુરી શક્તિ અને તેના ઉપાસકોની ચિરકાળ સુધી સ્થિતિ ટકી શકશે નહિ. આત્મશક્તિની ઉદ્ભાવક, આત્મશક્તિને જ સર્વસ્વ માનનાર અને આત્મશક્તિને માટે અસલ સંકષ્ટો સહન કરનાર, દેવો અને ઋષિઓની જન્મભૂમિ, પંચમ જ્યાં સુધી આત્મશક્તિને વળગી રહેશે, ત્યાં સુધી જડશક્તિથી થોડો સમય દમાઈ જવા છતાં, પરિણામે જડ-શક્તિ તેના પરાજય કરી શકશે નહિ.

માનશંકર ખીનાંબરદાસ મેહેતા.

‘ચેતન’ના લેખો

શુભરાતને દોરેદોર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની બહાર ખખર કેમ ન વંચાય?

આજેના લેખો: મેમજર ‘ચેતન’ કાર્યાલય,

ગોપીપુરા—અમરત.

સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખના બાપણ

વિષે કેટલાક વિચારો.

રા. બા. દાંડવાળાનાં બાપણથી ગુજરાતી કાંચક વર્ગ માટે નવા પ્રદેશો નક્કર પડતા થી. એથી સરિતાં નવપ્રકારનાં ગુજરાતી સાહિત્ય આગળ વધતું નથી. બીજા સાહિત્યોનાં જતરે પડતી નવોદ્ભાવની ઊભો આ બાપણમાં ઝીંકાર્ક નથી એ ખરું છે. પરંતુ જે જે વિષયો રા. બા. દાંડવાળાએ ઉદ્ધેષ્યા છે તેમાં વિદ્યતા કામ-કામ નક્કર પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ અનુભવનો સંભાર તથા વચની શાંતિ પણ તેમાં તરી આવે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના વાંચકને કેઈકે વખત ઓકરુદ્દિના (જુના) પ્રેરિસર શોર્ડનાં બાપણો સ્મરે છે. રા. બા. દાંડવાળાનાં બાપણમાં ખ્યાન ખેંચતી મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે નવા અને જુના એક પક્ષો ને ત્રણ રાખવાનો એમનો પ્રયાસ છે. સાચા સાહિત્યકાર તરીકે આ રીત ચોગ્ય છે કે કેમ તે વિષય અહીં અસ્થાને છે. બાપણમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉતારા છે. હાલની સદીના વાંચકો ને તે આપ્રિય થશે. પરંતુ સાહિત્યના સન્મારણને તે ઉપયોગી થશે, એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ધણા માત્ર પહેલાં આ બાપણ ગુજરાતી પ્રવાસ સમય રજુ થયું છે તેથી વાંચકને એ વિષયો પરિચય હશે ધારી ઉતારા મિવાળના બાપણ કરીના એક બે વિચારો અવલોકીયું.

અધ્યા:—

આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતાં બાપણકર્તા કહે છે કે “બાપણની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે જ સંબંધી હોવી જોઈએ.” આગળ એક સ્થળે તેઓ કહે છે કે “બાપણને ઉપભવનાર સમાજ છે.” આ બેક વિચારોને સાંકળતા સાદરક કામંધ એ બેસે છે કે “મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે જ સમાજની ઉત્પત્તિ થઈ. અને તેની સાથે જ બાપણ ઘડાઈ” પરંતુ આ એક-ચિવાદબર્થો પ્રશ્ન છે, અને એ વિશે દેન્ટ, સ્પેન્સર, હોબસ અને બંન્સ્ટ્રી જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ એક મત નથી.

દારસી અને અરબી:—

આ પ્રસંગે બાપણ કર્તા કહે છે કે “પુરે જામની વખતે કોઈ ‘જામ’ બોલે તો ‘યુ’ તું યસકમાન છે’? કદી તેને વડીએ ધમકાવના પશુ કાણમાં જામનાં ને વાતચીત કરતાં દારસી અરબી તો ‘યુ’ પણ અંગ્રેજી સ્ટાન્ડે ‘ધબીક વાર વધાય છે, છતાં બોલનારને કોઈ અટકાવતું નથી.” દારસી, અરબી તો ‘યુ’ પણ અંગ્રેજી’ આ સંબંધોથી એ બાવ હો છે કે બાપણ કર્તાને અંગ્રેજી સ્ટાન્ડે કેટલા અપ્રિય અને અસચિત્ત છે તેટલા દારસી કે અરબી નથી. અંગ્રેજી કરતાં દારસી અરબી સ્ટાન્ડે ઉપર બાપણ કર્તાને વધુ પડાપાત હોય એમ લાગાય છે. આનાં દારણ જાણીએ નથી. સાચા સાહિત્યકારને આથી પડાપાત શોમતો નથી. અને વિશેષમાં અને લાગે છે કે આવા સંલેખોમાં આમાં વાક્યો રજુ થવાની પ્રજામાં ખોટા વિચારો ઉપરિસ્થાપાય છે, જે ખીના અંજાર શામતીય છે.

પરમાણના શબ્દોના વપરાશના વિષયમાં ભાષણ કરાવું દેશાભિમાન ઝગડો ઉઠે છે; પરંતુ પરમાણા જોડે ધટતી ને યોગ્ય લેવડેવડથી આપણી ભાષાનો વિકાસ વધે છે, એ વિગત રા. આ. કાંટાવાળા જેવા સાહિત્યના અભ્યાસીને વિસારે પડે છે એ આશ્ચર્ય ખમાડે છે.

"There are two ways of enriching the vocabulary of a language: one by incorporating new material from another tongue; the other by adapting & combining elements of the native vocabulary on the model of the foreign name."

(Historical study of the Mother Tongue by
-Prof. H. C. Wyld.)

નવસે વર્ષથી વધારે જુની આપણી ભાષામાં 'કેટલાક' સાદા વિચારો દર્શાવવાને પણ શબ્દો નથી. આપણી ભાષાની એટલી દરિદ્રતા છે તેનું દારૂ આપણું મિથ્યા સ્વાભિમાન જ હોયું જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષામાં એવું નહોતું, અને તેથી જ આપણે કર્તા જણાવે છે તેમ જો'સ્તનના વખતમાં જ ભાષાનો શબ્દમંડોળ આશરે પચ્ચીસ હજાર શબ્દોનો હતો, તેની જ આજ એટલા માત્ર દોઢસો વર્ષમાં આશરે પાંચ લાખ પર-ગણતરી થયે છે. મને તો લાગે છે કે યુગરાતી ભાષામાં એટલી નહિ, પણ વધુ લેવડેવડ થવી જરૂરી છે. જન જ તે યોગ્ય અને ધટતી હોવી જોઈએ. સ્વભાષા વિસારે મળે પરમાણા નેત્રી એવો લેખકનો મન નથી.

પોચુગીઝ શબ્દો:—

આ વિષય અર્થતા ભાષણ કરવા કહે છે કે 'કેટલાક' શબ્દ મૂળ પોચુગીઝ 'કરિંકા' પરથી પ્રચલીત થયો, નહીં કે અંગ્રેજી 'ક્રેક' પરથી. આ સિવાય ભાષણ કરનારે બીજા સાત શબ્દો રજૂ કર્યા છે. આદિ પ્રશ્ન થાય છે કે. 'કેરેસન,' 'કેરેસ' 'કેરેટ,' વિ. શબ્દો પાસુ પોચુગીઝ ભાષા પરથી જ આવે શ્યા ?

ને ઉપાનંત અંગ્રેજી ભાષાનો આપણી ભાષામાં પગલાર થયો તે પહેલાં આપણી ભાષામાં 'કેરેસ' 'કેરેસ' 'ખીરકેટ,' વિ. શબ્દો હયાત હોય તો જ આપણાથી કહી શકાય કે તે શબ્દો પોચુગીઝ ભાષાને લીધે યુગરાતીમાં પ્રવેશ પામ્યાં.

'કેરકેટ' વિ. દરિદ્રતાને લીધે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે અંગ્રેજી ભાષાનાં કકેરા લાગતા શબ્દોને આપણી રહેવાની અને સુખતરસી પ્રબળ પોતાને એકાએક થયે તેમ બદલી નાંખ્યા હોવા જોઈએ. હાલના તરીકે 'ટુવાય' શબ્દ જેટલી રહેવાણી મોંઘેથી મરી પડે છે તેટલી રહેવાણી 'Towel' શબ્દ મોંઘેથી નીકળી શકતો નથી, બીજા રીંગના 'પાટનુન,' 'Pantaloons' વિ. વિશે પણ એમજ કહી શકાય. આ સામાન્ય માન્યતાને જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ શબ્દશાસ્ત્ર દલીયર તથા એમના અનુયાયીઓ જેવા કે સંસ્કૃત પંડિત ચિદાનંદી ઇલાદિથી અનુમોદન મળે છે. તેઓ કહે છે કે 'There are ever Straining after increased ease of utterance.'

આ સામાન્ય માન્યતા અસત્ય છે એમ કમવત્ આલંબક સમગ્ર પૂર્વના ભાષણ કરનારે જણાવે નથી.

સંકર સમાસો ને બ્રહ્મ શબ્દો:—

ભાષણ કરતાં હું છે કે “એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, તે એ કે આપણાં લોકો અપ પો ત્યારે અન્ય ભાષાનાં શબ્દોનાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સાટે સાધારણ પાસે જતા નથી.”

નવી વાસણો ઉપર શુદ્ધ નામ પડાવવા લોકો કંસારેને ત્યાં જાય છે. બાળકોનાં નામાંનિર્માણ માટે લોકો જોશીઓ કને જાય છે. “આપણાં લોકો અપ પો ત્યારે અન્ય ભાષાનાં શબ્દોનાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સાધારણ પાસે જતા નથી”-એ સત્ય છે. પરંતુ પ્રથમ એ ચાવ છે કે બીજા દેશનાં લોકો એમ કરે છે? બાબા અન્નજી પદાય છે (“The life of language is making is unconscious”—Prof. Bradley) સાધારણ પાસે લોકોએ શુદ્ધ નામો કેમ પડાવવા તે વિશે સૂચનો, ક્યાં હોત તો હીક પડત!

ઈટલીના પ્રખ્યાત દેશમંત્ર અને કવિ મેઝિનિના સાહિત્યવિચારો ટાંકતાં ભાષણ કરતાં દરેક વાંચકને ઉપયોગી ચાવ એવું સાહિત્ય સ્વીકારે છે. એ અભિપ્રાય એક દૃષ્ટિએ જોતાં સ્તુત્ય છે; પરંતુ હાલ મારે એટલું જ કહી શકાય કે પ્રવચન મોઝો ન થઈ જાય, ને એનામાં નવજીવન અને ચેતન આવે એવા સાહિત્યની વધુ જરૂર છે. સાહિત્ય ઉપયોગી છે કે નહિ, એવી દ્રષ્ટિએ સાહિત્ય ન્યાયી શકાય જ નહિ. સાહિત્ય કોઈ કારખાનામાં જનતી વસ્તુ નથી કે પ્રજાની વ્યાપારી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે કે નહિ?—એ પ્રથમ પૂછી શકાય. સાહિત્યકારને કવિનાં સ્વાન એટલાં ઉન્નતિ ને ગૌરવમયીં હોવાં જોઈએ કે પ્રેમનું હૃદયની પ્રસાદી ઝીંપવા પ્રયત્ન. એક પ્રસંગે કોઈ આશ્ચર્યચક્રીઓએ મહર્ષિ ટોમોરોને વિનંતી કરી કે હમારા ગામમાં ફેરો નથી; હમને નાણાં આપો. રસીન્દ ધાણુએ ઉત્તર આપ્યો કે હમો રો મળી દેવો જોડો, તે પછી ચચુનર હું કદાવીશ. લેખક અને વાંચક વચ્ચે આવો જ કોઈક સંબંધ હોવો જોઈએ. આ જ ન્યાયે સાદાઈના રામજી દિમાયતી અંગે જ કવિ વર્ણવે પંચુ કહ્યું હતું કે “ Let me find an audience fit, though few; ” આ જ ન્યાયે આપણાં જ્ઞાનના અધિકારીને અનાધિકારીના પ્રત્યો હતા. અંગે જ કવિ રાખર્ડ આર્કર્નેગિ પચુ એવો જ ન્યાય સ્વીકાર્યો હતો; અને તે આધારે જ મીસીસ આર્કર્નેગિ લખે છે કે—“ The poet writes what he writes, the world may accept it or not. ”

મી. બી.મસો મન ટાંકતાં ભાષણ કરતાં ગામઘની બાબા સ્વીકારે છે. કવિ વર્ણવે એક પ્રસંગે માત્ર બાબા મારે જ નહિ, પરંતુ વસ્તુ સંકલ્પના કલ્પાદિ વિષયો મારે પચુ આ જ સિદ્ધાંત સ્વીકારે હતા. એ સિદ્ધાંતના સ્વીકારે કોઈકરિત્ત અને જીવન રીકાકારોએ ખડા કયાં છે, જે ઉત્કલ્પના એક સૂચનર છે; અને આવ્યા છે કે વિષય વિશે વધુથી ઉપયોગી વસ્તુઓ મળી આવશે. ભાષણ કરને આશ્ચર્યના મારે જે સદ્બાવ વલ્લભ થયો છે, તે એક રીતે તો પ્રશંસનીય છે જ. એમનું ભાષણ વાંચતાં વાંચક છત્તે છે કે ભાષણ કનજી પોને પચુ એવા શબ્દોના ઉપયોગ કયાં હોત તો હીક; પરંતુ રીજુબાએ એમનાં ભાષણમાં જે એવું નથી! અને શાસ્ત્રી કલ્પાદિ પરબાવાના શબ્દોના અધિકાર કરવા સત્તાવ આપવાની પચુ “સમાજ કહું છું” અથવા “હું કહું છું” એવા સાદા રીતેના શબ્દોની વચ્ચે “અતઃ કહું છું” કલ્પાદિ શબ્દો વપરાઈ જાય છે!

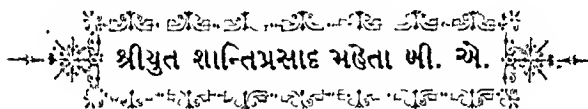
પ્રમુખના ચૂંટણીમાં કેટલાક અગત્યના વિષયો જના કે Creative Criticism-ને અર્થ આપવા નથી.

ઉપર વ્યથાવેદ પ્રિયો ઉપરાંત રા. જા. કાર્યાવાનાં બાળગુમાં ગયું જેવામાં આપું નથી આજ્ઞા રાખવામાં આવે છે કે પ્રાથમિક વિકાસ માટે કીડ પડે એવાં એમનાં સૂચનો શુદ્ધરતી પ્રભ સત્વર હાથ લેજો.

ઉમેશ્વરમ મંછારામ વ્યાસ.

નોંધ:-

સાહિત્ય પરિષદના પ્રસંગને ધણોક સમય ચર્ચા ગયો છે; છતાં પણ લેખને ઉપોગી સૂચનો કર્યાં છે તેથી આ લેખને હમો સ્થાન આપીએ છીએ અને આજ્ઞા મળીએ છીએ કે અન્યોન્ય પ્રવંસાની પુરાણી રૂઠીઓ છોડી દઈ આપણા વિકાસો ખીળાં સાહિત્યનાં અમિત ભોગવતાં અવલોકનના આરાં ખીળાં અગોષાંયો શુદ્ધરતીમાં કેળવવા તરફ લાગે આપણે; અને ત્યારે જ દીકાકારતું ગૌરવ અને તે પદ્ધતી મહત્તા અને લેખન જે અમ્દારા કેટલાક મિત્રોને હાલ અમળુ છે તે તેમને જાણ થશે, અને ત્યારે જ શુદ્ધરતી સાહિત્યને કવંકશ્વ કેટલુંક “શ્રીકા-સાહિત્ય” ગમે તેમ લખાય છે અને પ્રગટ થાય છે તે જ થશે. અમિ.

શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ.

(એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર)

વખના: ‘વિનોદકાન્ત.’

(ગત્રાક પૃષ્ઠ ૨૦૯થી અનુમંવાળા)

મહાત્મા મિત્રનું નામ અને તેમના છપનપ્રસંગો આ પ્રગણે કૃપમા નાકર મળે તેવાં હતાં. આ ધટના રકન એક અકસ્માત હશે એમ કેટલાક વખત સુધી તો મહેં માન્યું, પણ એ માન્યના આજ્ઞા દર્શાવે દર્શા નહિ. મહાત્મા મન મહને કહેરા વાગ્યું કે એ ગામતમાં કોઈ જુદા અને અકળ બંદ રહેવો છે.

એક દિવસ કું એ જ વિચારે કરી રહ્યા હતા તથા શાન્તિપ્રસાદ આવ્યા તેમને જોતા જ બોલી ઉઠ્યો: “હે શાન્તિપ્રસાદ! આનું કાળુ ચું?”

મહારી તરફ શાન્ત દાષ્ટિ મારતાં તેમણે મહાત્મા સવાચ કર્યો: ‘શાલુ’?

“આ તમારાં નામ ને કામ દરરોજ મળનાં જ આવે છે તેનું. હું તો રાજા દુનિઆમાં જોડે છું કે નામથી શુભ ઉંટા હોય; પણ નવાનામાં તો સુંટા છે. આ મહાત્મા જ દાખલો થો: મહાત્મા નામ વિનોદકાન્ત છે. પણ હું તો કેમ જાણે માગ ગામની શીકર મંદને જ પડી હોય તેમ ધુખ્તવાયે મહોએ કરું.” મહાત્મા દેખાં તો ખરેખર જૂદા કરી લાગે છે-‘વિનોદકાન્ત’ નામ પાડતાં મહાત્મા ‘વિનોદકાન્ત’ નામ પાડી દીધું એમ મંદને પાણીવાર લાગે છે.”

“એથી બ્રહ્મ ચર્ચ હોય એ બનવા જોગ છે.” તેમણે કહ્યું: “આમ કરીને એટલા માટે કે નમાન કોઈને આજ્ઞાના નહિ હોય.” “ચ નહિ હોય?”

આરાધના, માતાજીની આરાધના.”

“માતાજીની આરાધના ? એ શું ? નામ પાડવા સાથે એને જો સંબંધ ?”

“‘જો સંબંધ’ કેમ ?” લાક્ષણિક શાન્તિ રહેઝ ખોતાં તેમણે કહ્યું; પણ તરત જ સ્વસ્થ થયા: “એ સંબંધ તો ગઠન છે, દેવી છે;” અને પછી જરા અટકાવે ઉમેર્યું: “ને તમારા જેવા સમજે કે નહિ એ પણ સંક પડતી વાન છે.”

મ્હારો પાનડી જડવાદ તેમનાં આધ્યાત્મિક સંપ્રેરણાને નહિ સમજી શકે એ વળણને કું સરખાયા. મનમાં સ્વીકાર્યા પણ ખરો. પણ તેમની પાસે તે કોધવેતો. ઉભરો ખાંધી દરાય તેમ નહોતું દારણું કે, એ તો શાન્તિથી મ્હારું સાંભળી રહે ને મ્હને બખણી રીસ મ્હડો. તેથી મ્હેં પણ એ વખતે તો તેમનું આસ્થા આદર્શ તરીકે લઈને પરમ શાન્તિ સાચરી રાખી, અને થોડી વારે ખમને સંમંભળી પહાવીને (અને આ કામ ગદુ સહેલું હતું) એ ઉઠી બેઠ તેમની પાસેથી કહાડાવ્યો.

તે બેઠ રહ્યમય હતો તેમ રસિક પણ હતો. વાનચિન પરથી મ્હને જણાયું કે શાન્તિપ્રસાદનાં બેક કોઈ ધનકોર આ કરીને હતાં. તેમને બચપણથી જ માતાજી પર ગદુ આસ્થા. મ્હારા સિવ હોવા કે તે આસ્થાની યાત પરથી રિય વાન વિઠ્ઠલની વાર્તા કાંઈક યાદ આવે તેયું છે; તે મહાપુરુષ વરસોનાં વરસો સુધી હુંગરા પર સુઇ રહ્યા હતા. તે પ્રમાણે ખીન ત્રીન દેવો પણ કમળગુનાં ૫૩૫૦૦૦ વરસ દરમિયાન કોઈ આવેઆવેના હુંગરાઓ પર પડેડી ગયા છે. ધન ગાંધિ દેવી જ નગતાં જોવા રવાં છે. આ દારણથી, ઉંચતા દેવેને પૂજાને મદદે ધનકોર કોઈ નિત્યવતનવન્તા માતાજીને જ પૂજતાં. અને તે બહિન પણ બોહી કે અધુરી નહિ. અનન્ય હતી. તેનાં થોડાંક દર્શન સાંભળવા જેવાં છે:

સત્વરમાં માતાજીનું નામ ક્રેતાં ક્રેતાં જ ઉઠવું જોઈએ, નહિ તો આખો દહાડો કિચાદમાં જાય. મ્હાળા વિના મ્હા પીવાય નહિ. અને તે મ્હા પણ માતાજીને નેવેય તરીકે ધર્વાં પ્હેરાં મ્હેંએ અટકાય નહિ; (મ્હેં ચિચાઈયું કે માતાજી પણ પશ્ચિમદેશી રિવાજોનાં કિમાવતી લાગે છે, નહિ તો તેમને વળી મ્હા શી ને દારી શી ? વિરોધમાં પૂજન કરતાં યરાતર સત્ત્વા તથા ક્રોધક થવા જોઈએ (આમ કરવાથી મ્હેંએનું ગોટું યાય અને ધનકોરના પતિપુત્રાને નિશાળ-એકિસનું ગોટું થઈ જાય તે ચિન્તા નહિ; માતાજી કામમાં ચૂક ન પડતી જોઈએ એ પ્હેરનું). અજ્ઞાત દમાવાતું તો છે ને ? એથી કાંઈ આત્માને કહાર થયો ?) ત્યાર પછી, માતાજી પાસે રાજા ધીના દીવા થાય તેમાં એક દિવસનું ચત્ત્વા ખશેર ધી તો જોઈએ જ, અને તે પપું કિતમ બાનનું; (આ વાંનીને કોઈ કહેને જુવાનીઆએ ટીકા ન કરતી કે “અરરર! આટલું ગદું ધી કોઈકનું શીદ જાણી પો દો ? દેવમાં દેવરો; માનુસો જુએ ખરી જાવ છે તેને એ પૈસામાંથી ખવાદમાં દો; તો દેવતા આવીયાંક કાણે ?” નહિ. બીલકુલ નહિ. જોગ એના મરે તો-કાળ આવ્યો ને ખરી ગયું; એમાં આખું શું કરીએ ? જરૂરમાં પણ ખરેખર તેરેકું લોકોથી પણ તર થશે માજીનું ખખર. તેને મર્યા દેવાથી પણ આ રીતે તેમની સેવા જ થાય છે ને, એમાં પોટું શું ?)

ધનકોર કોઈ II આવી નિર્ધન અને મદા ગંભીર કપાસનાને પતિનાં માતાજીને તેમની પર પ્રસન્ન થઈને, કાંઈની પણ પાસે નહિ હોય તેની એક એવિ કલોગી દસિન તેમને વરાતામાં જાણી હતી. તે દસિને ને કાળુખર નામ પાડવાની-આજીને જન્મ થવા ને દેવેથી જ.

શાન્તિપ્રસાદનાં માતૃશ્રી ઐમકુંપર સગર્ભા હોય ત્યારે ત્યારે ધનકોડ ફાઇને એક રાતના સ્વપ્નું આવતું અને માતાજીનો કેમળતા બર્ષો મધુર કંઠ સુગુનાં : “ ધનકોડ ! ભગીનો આવશે ત્યારે. હિમ્મતવાય નામ પાડજે તેનું—નામ પ્રમાણે ગુણ થશે. ” ઓળખના મ્હોરામાળનો જન્મ થવાનો હતો ત્યારની આ વાત. તે જન્મ થયા પહેલાં જ ધનકોડ આજે પોતાનાં બોબાબને કહ્યું હતું. “ ઐમકોડ ! ત્યારે દીકરો આવવાનો આ વખત. હિમ્મત નામ ગણવું. ને માછલી યાગી કહી જે અગળ ગાઈ નથી—જાય નહિ. નામ પરમાણે દીકરાનાં કામ થવાનાં. અને સપ્તન હિમ્મતસાથે પોતાનું નામ સારું કરું ” હતું, મ્હોરા થયા પછી એ વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં નાખલ થયા ત્યારે અડગ હિમ્મતથી, અત્યંત હડીના ગચ્છાના અધિકારીઓને પણ રોડે રોડકું પરખાવી દે. વળી એમ પણ કહેવાનું કે તેઓ બોમ્બા બિમા થતા ત્યારે સરકારી પક્ષના સમાસોદાના હલ્લખનકાર એક મેકંડના એકત્રીમની ઝડપે આવતા. એક વખત તો હિમ્મતસાવના નિંદર અને પ્રમાવશાળી વકતૃત્વના અસભ્ય પ્રકારેને લીધે એક બીકણ ગુરોફેટ ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી રહી ગયો હતો. પ્રેમની આતી આતિમ મેરા અમલવા માટે લોક પક્ષના સભ્યોએ કાંસાના કાન્કેટમાં તેમને માવપવ આપેલું. એ અર્પણ થતા હિન્દના જનિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અમર થશે.

ભાઈ હિમ્મતસાવના જન્મ પછી થોડે વર્ષે જ્યારે ફરીને એમ લાગરા માંડ્યું કે એ કુટુંબમાં વધારો થવાનો પાકો સંભવ છે, તેમાં ધનકોડ ફાઇને પણ પાકું સ્વપ્ન લાધ્યું હતું; તે જ પવિત્રિય ને પ્રનાયી સ્વર ફરીને સંભળાયો હતો : “ ધનકોડ ! ભગીનો આવશે ત્યારે આ વખતે. સુશોચના નામ પાડજે તેનું—નામ પ્રમાણે ગુણ થશે. ” કુમારી સુશોચના પધાર્યા, અને આઠ દસ વર્ષનાં ન થયાં ત્યાં તો તેમના લોચને ઝંખ વળવા માંડી અને પરીસ રૂપીઆ ખરસીને ચરમાં લેવાં પડ્યાં. ત્યાર પછી થોડે દંડારે ધનકોડ બાની ચવિત્રી બાજોજી સુરેશકાન્તિ માતી પામે પ્હોંચી અને કહ્યું :

“ કેન ધનમાશી ! તમે તો કહેનાંતાને કે મ્હાનં. પારેલાં નામ બોરાં પડે જ નહિ ? જુઓ, સુશોચનાને તો ચરમાંએ લેવાં પડ્યાં; તે વખતે જરા ય દેખાવું નથી.—હવે ક્યાં ગયાં તમારાં માતાજી ? ”

“ ચૂપ, ચીપાવળી ! ” માસીએ જવાબ દીધો, “ એવું કહેવાય કે માતાજીને ? ” પછી જરા દંડાં પડીને તેમજી આસપાસ સંભાળમરી નગર નાંખી; કોઈ એટલામાં મ્હોવું એ વાતની ખાતરી ફરી, ને ખીરે સાદે આજક કાન્તિને સહમજલ પાડી. “ ને કાન્તિ ! ફાઇને કહીશ માં હોં ! પણ મ્હારી જ જૂવ યઈતી આ વખતે. આ રહી મોંઘવારીને લીધે મ્હેં પી જરા હલકું મંગાવેલું, ને માછનો ધરવાની સિપ્તન ચઢાનો ડગો જે લાલ મંગાવેસો, પાંગો નહિ, સમજ કે ? આપણા જ આચા આચા વાંક હોય ત્યાં માતાજી નારાજ થાય એમાં કોઈ નવાઈ ? એ તો આપણને ખોટા મળે એ સાહે તેમજી જરા આ વખત આમ કરું. સમજ ને ? ” પછી કાન્તિને એ પેંડા અને પાચી આપીને કહ્યું, “ કાન્તિ, ભે આ; વાત કોઇને કહીશ માં હોં ? ”

“ ના માધી, નહિ કંઈ, ” કહેલી સુરેશકાન્તિએ મિટ્ટી લાંબ લઈને દોડી ગઈ.

એ પછી થોડે મહિને જ્યારે જળાધી કે સુશોચનાકુમારીને એકાદ વધારે ભાઈ કે બહેન આવવનું છે એટલે ધનકોડ ફાઇએ માતાજીના કામમાં બહુ જ સાવચેતી અને ગોઠાપાઈ રાખવા માંડી કેટલાક ખામ નિયમો પણ વડવાઃ શીખવું મનિષન થાવજી કર્યું—ઓવીએ કલાક મ્હોં પા

બાળે 'સીલ' મારી નાખતાં અને 'સધણું' કામ મુંગાં બહેરાંની બાપા હાથ ચલાવતાં. અપવિત્રતા તો હવે રહેજ પશુ તેમનાથી સહેવાતી નહિ: જરા થુંકવું પડે, કે છીક આવે, કે બગાડ આવે તો તરત નહાઈ નાંખતાં. વધુમાં, 'રડી મોંઘવારી'ની લેણ માત્ર દરકાર રાખ્યા વિના, " માતાજી આપી રહેશે" એમ અડગ શ્રદ્ધાથી માનીને, મોજામમાં મોજાજી થી અને ઉંચામાં ઉંચી ચડા પશુ માતાજી માટે મંગાવ્યાં.

અસિંધારા વત સખી આ તપત્રવર્ણની અસર માજી પર થયા વિના ન રહી. એક તેજોમય દેવપ્રભાં દર્શન દળને તેમજે ધનકોર આ સાથે સત્તાડ ને સદેશ દીધો. "પ્રસન્ન થઈ જુ", ધનકોર! હું પ્રસન્ન થઈ જુ". ત્યારે બનીએ આવવાનો છે. 'શન્તિપ્રસાદ' એવું સુન્દર નામ પાડીને લેવું. નામ પ્રમાણે જરૂર ચુલુ થશે.

અને 'કરકંઠણુને' આરસીની શી જરૂર? શ્રીગૃન્થમાં નામાનુસાર ચુલુ હતો એ વાર્તાની સાક્ષી આ તેમનું અદ્ભુત સ્મરિત પૂરી રત્નું છે, ને હજી પૂરશે. દેહલ તો ધીરીઓ, ગદ્દ છતી આંબ્યાં હોય તેમ કુલીને ફાળકા થવા લાગ્યાં. શાન્તિપ્રસાદ તેમના માનીતાં થઈ પડ્યા. પશુ મારી આ બેળા ખરાં પડવાથી સુરેશકાન્તિને બેવડી જોટ મળે: પેલાને પાવડી ન મળ્યાં અને ધનમારસીને સ્વીકૃતવાની મંજૂર પશુ ન મળી.

—ચાલુ—

કવિતા કરવાનું પરિણામ.

કનાથી વાર્તા *

(૧)

મારા મિત્ર વિનોદ, કવિ હતા. એને છેક નાનપણથી જ કવિતા કરવાનો શોખ હતો; અને અત્યારે તો એની એક સારા અને પ્રસારિત કવિ તરીકે પશુ ચાર લોકમાં ગણના થતી હતી.

એક દિવસ વિનોદ મ્હારે ત્યાં આવેલો ત્યારે એની બાબીએ કહ્યું કે વિનોદભાઈ! તમને કોઈપણ વિષય ઉપર કવિતા કરવા આપી હોય તો જનારી સંકેત ખરા કે? વિનોદે જવાબ દીધો કે કવિતા કંઈ જનારેથી નથી થતી. એ તો લાગણીના આવેશ આવે તો એની મેજે જ થઈ જાય. ત્યારે એની બાબીએ પૂછ્યું " લાગણીના આવેશ ક્યારે આવે ? " વિનોદે જવાબ વાળ્યો કે કોઈપણ કસરતનું સુંદર ચિત્ર નજરે પડે, કંઈ શુભે થવાનું, કંઈ રજવાનું, કંઈ હસવાનું કારણ મળે, કોઈ સુંદર સ્ત્રીની મૂર્તિ જોવામાં આવે તો કવિતા મારી લખી ચકાસ.

તરત જ વિનોદની બાબીએ હઠી કબાટમાંથી એક પોટથી કાઢી ખાંદેથી એક સુંદર નાની સરખી છત્રી કાઢી વિનોદના હાથમાં નાંખી અને કહ્યું " જુઓ, વિનોદભાઈ, આ છત્રી કેવી સુંદર

* કનાથી વાર્તાના દસ રૂપીઆના કનાપત્રે મેં જાગમાં વહેંચી નાંખવું પડ્યું છે. તેમાંનું પહેલું કનામ રૂ. ૧) નું સુંદર બાલમંદ્ર આકર્ષકને " કવિતા કરવાનું પરિણામ " નામની વાર્તા માંદ અને બીજું રૂ. ૪) નું કનામ " મનુ મિલેલી " ને મ્હેં ત્હને એ જ કહ્યું હતું નામની વાર્તા માટે આપવાનું હતું છે. કનાથી વાર્તાઓ વિશે વધુ આપનાં અંકમાં.

—અધિપતિ.

છે ? એ બિચારી પરણ્યા પછી બીજે જ વર્ષે વિધવા થઇ હતી. તમારા બાઈની આંખમાં એની વાત કરતાં આંસુ આવી જાય છે. અને સાંજે ઘરમાંથી કાઢી મૂકેલી-તમને આ ચહેરા શું નિર્દોષ નથી લાગતો ? તમને આ જતાં શું કવિતા કરવા જેવું નથી લાગતું ? ”

(૨)

કપરાકન કોમલ વચ્ચેના સાંભળી વિનોદનું હૃદય પીગળી ગયું. એના હૃદયના તાર ઝલુઝલી હતા, અને એકાદ સુંદર કાવ્યની પંક્તિ એની મેજે જ સ્વતઃ નિકળી અને થોડા વખતમાં રૂઢિને ધિક્કારનાર એક સુંદર કાવ્ય મારા મિત્રે બનાવી દાઢ્યુ. તે સુંદર પ્રતિભા, નિર્દોષ મુખમુદ્રા, ભવ્ય લક્ષણ ઉપર સાન્દર્ભ અને નિર્દોષતાનો પ્રતાપ, વિધિની કૂરતા અને વિધિ કરતાં પણ દૂર એવા એનાં સગાં, જન સમાજમાં રૂઢિચઢન તોડી નાંખી સુધારો કરવાની જરૂર, બાળ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન દાખલ કરવાના રિવાજની ભગ્નાભણ-એ સો, કાવ્યમાં બહુ જ સારી રીતે આલેખાયું હતું.

ત્યાર પછી થોડીવાર રહી મ્હારો મિત્ર પોતાને ત્યાં ગયો. પણ કવિતા ક્યાં પછી એના મગપર કાંઈ બારે અસર રહી ગઇ હોય એમ અમને લાગ્યું હતું એના ગયા પછી એની બાબતે તુરત જ સાંભળ્યું કે પેલી છબી એની પામે રહી ગઇ હતી. મેં કહ્યું “કામ નહિ,” જગ આવશે ત્યારે માગી લઈશ.”

(૩)

થોડા દિવસે વિનોદ પાછો મારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે કામ એનામાં અજાત ફેરફાર થઇ ગયો હતો. જોકે કે કાંઈ મોટા મંદવાડમાંથી બીજો હોય એમ એનું શરીર શીકક પડી ગયું હતું, એની આંખો ઉડી કિતરી ગઇ હતી, એ તદ્દન તુકાર્થ ગયો હતો. અમને એનું કાંઈ કારણ સમજાયું નહિ. અને મ્હારા તો ધ્યાનમાં પણ વાત નહોતી પણ વિનોદની બાબતે પેલી છબી પાછી માગી કે તુરત જ વિનોદનું વદન દીન થઇ ગયું. એણે કહ્યું. “ના, ના, બાબી, એ છબી હું તમને પાછી આપવાનો નથી, એ તો માઝ જીવન થઇ પડી છે. અને આજે હું એટલા જ મારે આવ્યો છું-તપાસ કરવા કે એ કોની છે. દુનિયામાં આવાં દુઃખી માણસોની મ્હારે ધાતું જ ન્નેઇએ.”

વિનોદની બાબતથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એણે પ્રગ્યું “ત્યારે શું વિનોદબાઈ ! તમે એની સાથે પુનર્લગ્ન કરશો ?”

વિનોદ અંબીર થઇ ગયો. આવા મીઠા સવાલનો શું જવાબ આપવો ? મને પણ હસતું માયું નહિ. તરત જ વિનોદે શરૂઆત કરી “એમાં હસવા જેવું કંઈ જ નથી. કદાચ હું એની સાથે પુનર્લગ્ન કરું પણ ખરો. હજુ હું ક્યા પરણ્યો છું ?” એણે માગ તરફ શરીર કહ્યું “વીરેન્દ્ર ! જરૂર મને કહે એ કોણ છે ? તું મને એને ત્યાં લઇ જશે ? હું એને બધી વાત કહીશ અને રૂચિ પ્રમાણે કરીશ. હું ચીવાવથી દુનિયાની જગા પણ દરકાર કરતો નથી.”

હું તો હિમ્મત બની ગયો. મેં કહ્યું “માણ બાઈ ! તું ? હજુ તો એને આજાબનો નથી. આટલો ગંધો આક્રોષ કેમ થઇ ગયો છે ?”

માણ તો એણે સાંભળ્યું જ નહિ. એણે તો એજ અતુલભેદનાં સ્વર્ગ અને નર્કની વાતો કંવા માડી. ખચીએ કવિતાનું જંડલ કાઢી એણે માગ તરફ કંઈક; અને વિનોદની બાબતે તો

આહું જોઈ મનમાં ને મનમાં કાંઈ હત્યા જ કરતી હતી. તેણે ધીરે ધીરે મને આંખથી છતારે કપોં અને હું ચુંપ રહ્યો.

તેણે કહ્યું “ કાંઈ નહિ, વિનોદભાઈ! એ તમને એ જેની હાથી છે તેની પસે લઈ જશે. તમે તેને મળજો અને તમારું બધું હેતુ ત્યાં ખાલી કરજો. અત્યારે તો આ રાત્રો ચંદ્ર લાગ્યો છે તે પી જ્યો. જરા ધીરા પડો. લાગણીનું કામ જ એવું છે. ચાલો કાઠની ટુંદગી સુન્દરી હોય તો ઘણું જ સારું. દુનિયામાં તમારા જેવા પરોપકારી માણસો યહુ જ યોડા હોય છે. ”

વિનોદે જવાબ દીધો, “ પણ ના, બાબી, એમાં પરોપકાર છે જ નહિ. એતો માત્ર હું મારી શરત ખગ્નવચ જ તૈયાર થયો છું. વીરેન્દ્રભાઈ! કાલે જ આપણે જઈશું. હું આ જ વખતે તમારે ત્યાં આવીશ. ”

હું જવાબ દઉં તે પહેલાં વિનોદની બામીએ જવાબ દઈ દીધો કે “ હા, હા, આવજો. કાલે જરૂર એ તમારી સાથે આવશે. ધર્મના કામમાં દીક્ષ કેવી? તમે પણ શું! જાણે કાલે એની જોડે. ”

ચંદ્ર પી પેડીવારમાં વિનોદ ઘેર ગયો ત્યાં સુધી એણે ‘સ પોતાના પ્રેમ અને પ્રેમપાત્રની જ વાતો કર્યાં છીં. અને હમે પણ એની લાગણી હુઆય નહિ મારે જેમતેમ કરી હસતું કપાળી સાંગળ્યા છીં.

(૪)

ખીજે જ દીવસે વિનોદ પાગે ઘેર આવ્યો તેણે કહ્યું “ ચાલો કપડાં પહેરી લો. ” તુરત જ મેં કપડાં પહેરી લીધાં. એટલામાં વિનોદની બાબી આવી. તેણે કહ્યું ‘ રાત્રો વિનોદભાઈ તમને લઈ તો જાય છે. પણ એક સરત કરવાની છે કે તમે ત્યાં જે વાત કરો તે બધી એમના દેખતાં નથી અને ઘેર આવ્યા પછી ત્યાં શું વાત કરી આવ્યા, ત્યાં શું શું લાગણીઓ અનુભવી, તેની એક સુન્દર સંવાદશ્ય કવિતા લખી તમારે અને આપવી. ”

વિનોદે સરત કમુલ કરી અને હું એને લઈ ઘરની બહાર નીકળ્યો. એ એના વિચારમાં જ મગ્ન હતો. મારી સાથે, કંઈ પણ વાત એણે કરી નહિ હું પણ મુંઝો મુંઝો એની આગળ માગતો હતો.

આખરે હમે એક ભવ્ય મરાઠપ આગળ આવી પહોંચ્યા. બહાર બિંબો બેંડા હતા તે અમારા આવ્યાની ખબર આપતા અંદર ગયો. હમે પણ અંદર ગોડવા વગર પેલાં તુરંત જ ખંડો નાનો સાંજો દોડતો દોડતો બહાર આવ્યો અને કહ્યું “ અ.વો વીરેન્દ્રભાઈ! આવો, અંદર આવો; ખા અંદર છે. ”

હું અંદર ગયો. મારાં સાસુ અંદર હતાં. નેમજે મને જોઈ કહ્યું “ આવો, આવો, કંઈ મળે દારો! એ તો મુંઝાઈ ગયા છે. કંઈ કામ હતું? ”

મેં કહ્યું “ નારે, કંઈ ખાસ કામ નહોતું. એ તો મારા મિત્ર વિનોદભાઈને જરાક મેરી બાને મળવું હતું, નેથીં જને નેકીને આવ્યો છું. ” મેં કહ્યું ને કાંઈ વિનોદે રાંમનું હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. એનાં માત્ર પોતાનો પ્રેમ અને પોતાના પ્રેમપાત્રનો જ વિચાર કરતો હતો.

મારાં સાસુને કહ્યું “ ત્યારે મારાં સાસુદને બોલાવું ? ” મેં ડોકડું ધુણાવ્યું. મારાં સાસુએ અમને હીંચકા ઉપર જેમવાતું કહ્યું અને અંદર જઈને પોતાનાં સાસુને મારા આવ્યાની ખબર કહી. થોડીવારમાં તે પચેત્રનાં પ્રનાપચાળી, વૃદ્ધ છતાં પણ રસગળી ખુલસુગતીના ચિત્તવાળી, સાઠ વરસની વૃદ્ધા બહાર આવી એણે મારી તળીપતના સમાચાર પૂછ્યા. મેં કહ્યું “ હીક છે. ”

ત્યાર પછી મેં પાંચ ફરી વિનોદને કહ્યું “ ભાઈ તારે શું કહેવાતું હતું ? આ એઓ આવ્યાં ” વિનોદની વિચારમાળાનો મહુકો પડી ગયો, એ કાંઈ સમજ્યો હોય એમ મને યાગ્ય નહિ. મેં કહ્યું “ ભાઈ તારે શું કહેવાતું હતું ? જે કહેવું હોય તે કહે. ”

એણે જરા પણ સમજ્યા વગર જવાબ દીધો “ ના, ના, માટે કાંઈ કહેવાનું નથી. ” મારા મનને કે વિનોદને પોતાની જુલ સમજાઈ હશે. તેથી મેં કહ્યું “ ચાલો ત્યારે જઈએ. ” એમ કહી અમે ઘેર જવા તૈયાર થયા. સાધારણ ચાહપાણીના સત્કાર પછી હમે ઘર બહાર નીકળ્યા.

(૬)

વિનોદે કહ્યું “ કેમ ભાઈ, બીજેન્દ્ર ! ચાલ ત્યારે આપણે પેલીને લા જવું છે ને ?

મેં પૂછ્યું “ કેને ત્યાં ?

એણે કહ્યું “ પેલી જોતી છળી છે તને ત્યાં. ”

મેં જવાબ દીધો “ ત્યાં તો આપણે જઈ આવ્યા. ”

વિનોદ આશ્ચર્યમાં ફળી ગયો “ હેં કેને ત્યાં ? ”

મેં કહ્યું કે “ એ છળી તો મોટી જાની છે. ”

વિનોદે કહ્યું “ ઠું શું કહે છે ? ત્યારે હું તો સજ્જટ યુર્ષો બન્યો. ”

મેં કહ્યું “ હું તો તને ક્યારનો કહેતો હતો પણ તું ક્યાં સાંભળતો હતો. ”

વિનોદે કહ્યું. “ એ બધી બાબતની કરામત. એણે જ મને બતાવ્યો. કાંઈ શીકર નહિ. એનો પચુ કોઇ વખત આવશે. ”

હમે ઘેર ગયા. વિનોદને એની બાબતે પૂછ્યું “ કેમ વિનોદભાઈ ? હૃદયનો ઉમરો ખુલ ખાલી થયો કની ? ”

વિનોદે જવાબ દીધો “ બાબી, હવે તો એ ઉમરો તમારી આમળ ખાલી કરીશ. મારા મન આગળ ખડી કરેલી એ કલિપત મૂર્તિ ગમે તેમ કરી મને આણી આપો. નહિ તો માડું શું થશે તે મને કંઈ સમજતું નથી. ”

વિનોદના બોલસામાં કાંઈક ભયંકર ગંભીરતા હતી, એનામાં કંઈ જુદો જ આવેશ આવી ગયો હતો. હમે બંને જણાએ મળી એવું કાંઈક સાન્તવન કયું અને તરત વેળા એને ઘેર મોકલ્યો.

(૭)

ત્યાર પછી મેં એને બહુ જ કપડો આપ્યો. વિનોદના લાગણીવાળા સ્વભાવની મનકુતી કરેલાં આ ગંભીર પશ્ચિમ ‘આત્મ’ હતું, તે એને પણ સમજાયું. ગમેતેમ કરી વાન સંધારવાની હતી; તેથી એણે જ બધી વાત માથે ગમી. થોડા દિવસ પછી એણે મને વિનોદની ખબર દેતી આવવા કહ્યું. મેં ખબર કાઢી. વિનોદે ‘ચિરદીની વેદના’ એ નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું હતું પણ એને કાંઈક લાગુ પડ્યો હતો. એવું ચીર દિવસે દિવસે ગળાતું જતું હતું.

(૮)

આજે વિનોદ મારે ત્યાં આવ્યો હતો. હમે નીચે બેઠાં હતાં. એણે વિનોદને કહ્યું
“વિનોદભાઈ, જરા ઉપર નહિ જાઓ? આજે મારે તમારી પાસે એક નવી કવિતા લખાવવી
છે. તે પણ મહાકાવ્ય લખવાનું છે. અને એની શરૂઆત કરવાનું મુદ્દત આજે જ છે. તેનું નામ
‘સંયોગ સુખ’ રાખવાનું છે.”

વિનોદે કહ્યું “ભાણી તમારી મસ્કરી મને બીજાકુલ પસંદ નથી. તમને હજી મારી દયા
નથી આવતી?”

લલિતા—વિનોદભાઈ, તમે મારું એટલું કામ નહિ કરો?

વિનોદ—કવિતા બનાવેલી તે કંઈ થતી હશે!

લલિતા—તમે ઉપર જશો તો એની મેંજે જ થઈ જશે.

વિનોદ—શી રીતે?

લલિતા—ઉપર જાઓ તો ખરા.

વિનોદ—આખરે ઉપર ગયો.

(૯)

લગભગ પોણા કલાક થયો તોપણ તે પાછો ફર્યો નહિ; સારે મને થયું ‘એ ગાંડો ઉપર
શું છાંં કરે છે. લાવ જોડ’ એમ કહી હું ઉઠ્યો. તુરંત જ એણે મને રોક્યો. “ઉપર ના જશો,
અને જાઓ તો કાંઈ જાણે નહિ એમ ધીરે ધીરે જાઓ નહિ તો કાવ્ય લખવામાં ખસેલ પડશે.
નહિ તો ચાલો હુંએ તમારી સાથે આવું છું.”

પછી હમે બન્ને ગાડું જ ધીમે પગલે ઉપર ચડ્યાં ધીરે-હી ખારણાની કાટમાંથી હમે અંદર
જોયું. ‘અરે લુન્ગી. મારાથી અચાનક જ બોલાઈ ગયું’ અને ધીરેથી મેં લલિતાને એક
તમારાં કામની દીધો. તુરંતજ રંગમાં બંગ પડ્યો. ગરીબ બિચારો વિનોદ એકદમ ગામરો બની
ગયો. એના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ, એની ગમડામાંથી જાણેલા એનાથી પણ વધારે બહાવરી
પત્તી જઈ તુરંત જ છટકી. હમે અને બોલાઈએ તે પકેટમાં મેણે આરંભે કપાડયું અને વિજળીની
કડપે સીડીનાં પગથીયાં ઉતરી મારા ઘરમાંથી ચલી ગઈ.

(૧૦)

હમે એરડામાં ગયાં એક સરસ કવિતા કાગળ ઉપર લખેલી પડી હતી. થોડે દિવસે
વિનોદનાં લખ લલિતાની દોહની છોકરી ચંદ્રિકા સાથે થયાં. લલિતાને વિનોદને હવે વિનોદનાં
‘વિરહી’ કીનેત્ર બોલાવતી અને વિનોદે પણ ચંદ્રિકાનું નામ ‘સંયુક્તા’ જ રાખ્યું.

મુરેંડ ભાલચંદ્ર પોંકર,

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

૧. વિલિઅમ સ્ટેક.

રાક્ષસી કંઠની આગબોટ “ટેટેનિક”ની નાશકારક આકૃત વેળા જલસમાધિસ્થ થએલા જગવિખ્યાત પત્રકાર મિ. હબ્બુ. ટી. સ્ટેકલું સ્મારક તેમના પ્રસંગે, અને બાંધુપત્રકારોએ થોડા જ વખત પર લાંડનમાં જીભું કચું છે. તે પ્રસંગે, લોડાં મોલિ, લોડાં બ્રાઇસ, ઇત્યાદિ અમણી અંગ્રેજ વિચારકોએ તેમને સ્મરણાંજલિ અર્પી છે. ખાસ કરીને. જાણીતા પત્રકાર મિ. એ. જી. ગાર્ડિનરનો “રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ”માં આવેલો લેખ સ્ટેકલું વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્ય પ્રભાવનો અંગ્રેજી ખમાલ આપે છે તે લેખમાંથી કેટલાક સંક્ષિપ્ત સંદેહાહન અહિં કર્યાં છે. સ્ટેકલું અદ્યુત અને અત્યંત આકર્ષક, નમનપ્રેરક વ્યક્તિપ્રભાવ વિશે મિ. ગાર્ડિનર લખે છે:

તમે તેનાથી પ્રસન્ન હો કે ન હો, તેની સાથે એકમત થઈ શકો કે નહિ, તો પણ તમે તેની તરફ ખેપરવા રહેી શકો એમ તો હવું જ નહિ. તેનામાં કાંઈક એવું અનન્ય હવું, જે કોઈથી અવગણી શકાય નહિ પરિણામની દરકાર વગર એ અપવાદનો, વાંચકમાં અપૂર્વ આનંદ મહાવ્યતો, અને લક્ષ્ય સાધ્યા પહેલા જાંપીને ખેસતો નહિ. ખડીકચું અને અનિશ્ચિત મનના માણસોની અસ્થિરતા લેનામા રજમાર પણ નહોતી. એક મગતી બે ફાડ કરીને ઉભા રહેવું એ જ લેનો સિદ્ધાંત હતો. લેની સચેવાત કરતા તમે પણ દૂધમા ને દહીંમાં પગ રાખી શકો એમ નહોતું: કાં તો એ પોતાનો મન તમારી પાસે માન્ય કરાવે અથવા તમારો પોતાનો મન ઘણી જ અપ્પતાથી ખારપૂર્વક દર્શાવવાની તમને શરજ પાડે.

લેજે પોતાના સમકાલીનોને આત્મમાન કરાવ્યું, તેમની વિચારરીતિને વિમળ બનાવી, તેમને આત્મનિરીક્ષણ શીખવ્યું, અને પ્રજાસમક્ષ પોતાના અભિપ્રાય એવી સમગતાથી ને નિર્મલ-તાથી મૂક્યા કે પ્રજાજનોએ કાં તો તે સ્વીકારવા પડે, નહિ તો આત્માનાં ઉંડાણમાં શોષવું પડે કે અસ્વીકારનાં શાં શા કારણો છે.

એકવાર તે ઉપદેશ કરવા માંડે કે આપણી એમ જ લાગે કે તે ઉપદેશક થવને જ જાઓ છે. લેનો વિષય મને તેવો પ્રાપચિક (Secular) હોય તો પણ નવધર્મના કોઈક નેનાના ઉત્સાહ જેવો અનિવાર્ય ઉત્સાહ તે તેનાં રહેતો. “ક્યામતનો કિવસ નહીં છે, આ પાર્થિવ ક્લેશ ને મલિનતાના બીનરમાં અધ્યાત્મિક ક્લેશ નિરંતર વસે છે”—આમ તે હંમેશા કહેતો. આ

અધ્યાત્મદૃષ્ટિને પ્રતાપે તેની આવેશપોષકતા (sensationalism), તેના નિર્બળ અનુકરણકારોની આવેશપોષકતાથી જુદી પડી આવતી. તેની કાર્યપદ્ધતિ અતિક્રમ (violent) અને કોષ્ઠિક અસંખ્ય (vulgar). પણ હોતી; છતાં તે સર્વના મૂળમાં રહેલી તેની ઉદાત્ત અને નિષ્કામવૃત્તિ તુરત જાણી આવતી. અમુક ભાવના તેના હૃદયમાં જન્મી કે તુરત જ તેની સિદ્ધિ માટે તે યાદોમ દરીને પડેલો; તે વખતે પડી કોઈ પણ શક્તિ—શું મનુષ્યની, શું દેવની,—તેને વારી શકે તેમ નહોતું.

વાગ્યુદ્ધનો તે રસિયો હતો અને અનેકગણી મહોદી સંખ્યા સામે પણ ટકર ઝીલતાં અચકાતો નહિ સંધ્યામ જેમ જેમ બીજાણુ થતો જાય તેમ તેમ તેનો આત્મા પ્રકુદ્ધતો શત્રુસંખ્યા જેમ વધે, તેમ જુદરમણમાં તે વધુ મરત થતો.

આકાશ લગી પ્રકાશ પ્રસારતો એ નવદીપક પ્રગટ્યો કે તેની સમક્ષ આગીઆઓ ઝાંખા પડ્યા. ઝંઝારાતળી મારક જગતમરતે પોતાના મહાવેગમાં ઘસારનાર, રાજેન્દ્રો અને વરિષ્ઠ ધર્મધ્યક્ષો (Popes) ના “ઇન્ટર્યુ” સેનાર, મહેન્દ્ર (Jove) ની સત્તા સમી અનુક્ર સત્તાથી નવા સમુદ્ર સૈન્યની ગામણી કરનાર, એક ઘડીએ જગદંધ્યાપક સુસેહેશાન્તિની ઉપાતો ઉદ્દેશ્ય કરનાર, તો બીજી ઘડીએ, કોઈ મહામુત્સદ્દીને હવનમર ખૂણે સેવવાની ફરજ પાડનાર, તે બીજી ઘડીએ, જે વાત વિશે જ્ઞાન ધારવાતું જનમંડળે અંદરઅંદર જાણે દાવતરે રચાયું હોય તે વાતને જાહેર અર્થમાં એવી આણીને સમાજની “શિષ્ટાચાર”ની ભાવનાને હવમચાવી નાંખનાર આવેશ વિરલ, મહામસ્તાન તે વિશ્વકાય એ માન્યતાને; તેની પર ઉપરવદ કવાની દિશ્મન પ્રભુ હોવામાં હોય ?

તે સ્વાર્થ દત્તો એવું કોઈથી દહેવાય નેમ નથી. નેમ જ એ મિથ્યાચિંતાની હતો એવું પણ દહેવાય નેમ નથી; છતાં, તેનામાં અસીમ અદંભાવ હતો. પરંતુ, આટલું ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે તે અદંભાવ, જે માણસ ધર્મોન્માદ (fanaticism) ની મહાજ્વાલાથી જળી રહ્યો હોય, અને તે અગ્નિથી ઝડપાવશે તોય ત્યારે સોકાપવાદને તેમ પોતાની જાનને પણ છેક વિસરી જાય, તેના માન્યતામાં જન્મદોષ મદે ને પ્રકારનો દત્તો. જગતમાં જાણી હિવાના સોમથી નહિ, પણ કોઈ અન્તઃપ્રેરણાથી, અગત્યતાં જ, કોઈ કુદરતી મહાઅલ્પની મારક, એ જાણી લેતો.

વિચારોના આગળથી નક્કી કરેલા કોઈએ વર્ગમાં તેને મૂકી સકાય તેમ નહોતું. તેના માન્યતા પાળેથી સુસંગતતા (consistency) ની આત્મા રાખવી એ પનુ વ્યર્થ હતું. તે ક્યારે રાં કરશે ને કોઈથી કદી સકાય તેમ નહોતું; આને દક્ષિણ આફ્રિકાની લશાઈ વિરલ મળે, તો કાંદે સેસિયલ રૅન્ડુનો પક્ષ જોયસમાં સોથી આગળ પડે; આને સ્વાનંત્ર્ય કાળે માથું આપવા તૈયાર થાય તો કાંદે કારની રાજ્યનીનિનો જવાબ દે! આયું વર્તન અપાઉપણે માણુ રાખવું એ એક જ જાગૃતમાં તે “સાંગદ” હતો. પોતાનું પોત પ્રદાનવું, ભંજામતો આનંદ લાંટવો, અને પોતાને માર્ગે વેગથી, નિર્જનતાથી ધસવું; આ તેના સુખ્ય સકાય દત્તો.

પ્રવર્તક દેવની આવી ઉલ્લાસપદી છતાં તે સર્વના ઉદ્દાગમાં એકપણ પ્રેરકનત્વ હતું. મુદ્દ અને માલિક કિંચ દત્તો. તે કિર્મિએની શુભાશુભનાના બીવરમાં મનુષ્યજાતિના કાસા માટે

અત્યંત હતાલ હતો. મનિવળતિની સહજે કળાઓ અને પ્રકારોનો તે વ્હાનાર હતો, અને માનવીની તાત્વિક સારપ વિશે લેને અખૂટ જ્ઞાન હતી. વોલ્ટ વિહરમેન જેવી સર્વશ્રાહિતા લેનામાં હતી: જન, વર્ણ કે સંપ્રદાયોની અન્યનાથી તે મુક્ત હતો. લેનું સ્વદેશાભિમાન પણ સંકુચિત નહોતું. જો તે સ્વદેશના શુશ્રૂષાન ગાનો અને બીજાઓમાં તે વૃત્તિ પોષતો, તો તે પણ એવી જ માન્યતાથી અંગ્રેજ પ્રજાએ જગતમાં મહાન અને પરાપકારી કાર્યો કરવાનાં છે; અને તેથી જ, જ્યારે લેને એમ લાગ્યું કે સામ્રાજ્યવાદીઓની અસર ને વગસાગને પરિણામે તે શુદ્ધ આશય મલિન થતો હતો, ત્યારે પ્રજાની અશક્તિ વહોરીને પણ સામાન્યવાદની વિરુદ્ધ પડવામાં લેજે હર્ષ માન્યો.

ખાનગી જીવનમાં તે અત્યંત સાદાઈથી રહેતો અને ગમે તે માયુષ્ય, તે માયુષ્ય છે એટલા જ કાળથી લેની મુશ્કાલના લઈ શકતું. તે પદવી કે પૈસાને ખોટું માન આપનાર નહોતો. હવથી જાનની ગરિમતા તેમાં જરા થ નહોતી. કોઈને મદદ કરતો તે પણ “પરાપકારી પુરૂષ” તરીકે નહિ પણ ખંધુ તરીકે ખંધુમાવથી વર્તવાની આ દેવ તેના દાખનાથી બીજા પત્રકારોમાં પણ પ્રસરી, અને લેની અનેક ખામીઓ છતાં આટલું તો કહેવું જ જોઈશે કે ગઈ અઢી સદીના ક્રિસ્ટના પત્રકારજીવનમાં તે સૌથી વિશેષ સ્મરણ્યોગ્ય પુરૂષ હતો; વળી, લેના વિગેની આપણી સવળી કીડાઓ પછી પણ આટલું તો સ્વીકાર્યું વિના આવે તેમ નથી કે લે જવાથી આપણા પત્રકારજીવનને સ્પ્રેરણાઓની જેટલી ખોટ ગઈ તેટલી બીજા કોઈના જવાથી જાય તેમ નહોતું.

૨. નિખિલભારતસાહિત્યસંઘ.

હિન્દની પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યને ખીલવવા માટે અને તેમના અભ્યાસને ઉત્તેજવા માટે આ નમની એક મંસ્થા કલકત્તામાં સ્થાપવામાં આવી છે. તે વિશેની વિગતવાર મહિતી “ન્યૂ ઈન્ડિયા”માં તેના તાંત્રી રા. જ્ઞાનેન્દ્રકુમાર કાવ્યાર્ણવ આ પ્રમાણે આપે છે:—

ભારતમાતાનાં ૩૦ કરોડ પુત્રપુત્રીઓમાં પોતપોતાની ભાષાઓનો વિશાળ પ્રચાર કરવો, ભાષાભાષાની સ્નેહમનિય સુઝ કરવી, દેશની પ્રત્યેક ભાષાની પરિપૂર્ણતા સાધવી, અને તે રીતે જુદા જુદા પ્રાન્તના નિવાસીઓને એકતા માર્ગે યેરવા. એ આ મહાન મુખ્ય લક્ષ્ય અને હેતુ છે. આ મહાન આશય પાર ઉતારવા માટે હિન્દની દરેક ભાષાનું પૃથક્ત્વ (individuality) સાચવવું જોઈએ અને સંસ્કૃતિ સર્વના મૂળ તરીકે સમજીને પ્રાચીન ભાષાઓને એકેક સાથે જોડી શકાશે.

આદિ હેતુ આ પ્રમાણે સૂચવ્યા પછી કાર્યક્રમની રૂપરેખા આંકનાં લેખક જણાવે છે કે,

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે પ્રથમ સઘે સત્ત્ર દર્પ આરંભ્યું છે અને સંસ્કૃત તેમજ મર્વે પ્રાન્તભાષાઓમાં કાવ્ય, નાટક, કથા, હિન્દુસ્તી, ધનિકાસ, વેદકશાસ્ત્ર દત્તાદિ વિષયોની

પરીક્ષા લેવાની યોજના પણ તૈયાર થાય છે. તે ઉપરાંત, નીચે બહુવેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેવાની પણ સંઘને અભિલાષ છે: પ્રમાણભૂત વ્યાખ્યાનો તથા ચર્ચકોષો તૈયાર કરાવવાં; હિન્દની ભાષાઓના અભ્યાસ માટે સંઘને હસ્તક કોલેજ ઉપાડવી અને દેશનાં મુખ્ય નગરોમાં શાખાઓ ખોલવી; ગ્રામીન તથા અર્વાચીન પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે એક બન્ધ પુસ્તકાલય સ્થાપવું; હિન્દની સર્વે મુખ્ય ભાષાઓમાં લખાયેલા લેખોવાળું માસિકપત્ર કઢાડવું અને હોનો અહોળો ફેલાવો કરવો; એક ભાષાના સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથોનાં બીજી ભાષાઓમાં ભાષાન્તર કરાવવાં; શુનાં તેમ જ નવા સાહિત્યના ઇતિહાસો રચાવવા; અને નિખિલભારતસાહિત્યસભેલન એ નામથી સર્વ પ્રાન્તના સાહિત્ય-સેવકોની વાર્ષિક પરિષદ બરવી.

લેખ સમાપ્ત કરતાં શ્રી કાવ્યાર્ણવ ભારતનાં નરનારીઓને મનથી તેમ જ મનથી સાહાય્ય આપવાની વિનંતી કરે છે, -સંઘની ઓફિસનું શિરનામું નં. ૭૭, સાવા ખેઝાર રટ્ટીટ કલકત્તા.

ચિત્રશાળા.

સચિત્ર અક્ષરબોધ કિં. ૦-૮-૦, સચિત્ર વર્ણુભાળાનો ગંજી કિં. ૦-૮-૦, સચિત્ર વર્ણુભાળાનો રંગીન નકશો કિં. ૦-૧૨-૦.

આ પુસ્તકો અને નકશાથી બાળક બહુ સરસતાથી અક્ષર બોળખી લઈ નાચનાં કદતાં વાંચવા શીખી જાય છે.

સ્વર્ગવાસી લો. મા. બાળ ગંગાધર તિલકનાં રંગીત ચિત્રો.

મોટી સાઇઝ ૧૫x૨૦ કિં. ૦-૮-૦, મધ્ય સાઇઝ ૧૦x૧૪ કિં. ૦-૧-૬, અને નાની સાઇઝ ૫x૪ કિં. ૦-૦-૬ માત્ર.

“ગુજરાતી ચિત્રમય જગ.”

ગુજરાતી ભાષાનું ‘પહેલવહેલું’ ઇલસ્ટ્રેટેડ માસિક. આ ઉચ્ચ કોટિના માસિકમાં ઉત્તમોત્તમ લેખો, મનોહર વાતોઓ અને પ્રતિભાપૂર્ણ કાવ્યો પ્રગટ થાય છે. આખા વર્ષમાં ૫૦૦ ચિત્રોનો સંગ્રહ. વાર્ષિક લગભગ ૨૫૦૦ કાગળની કોપીના રૂ. ૫-૮-૦ અને રૂ. ૨૫ કાગળની કોપીના રૂ. ૩-૮-૦ પુસ્તક કોપીના અનુક્રમે ૦-૫-૦ અને ૦-૬-૦.

મેપાગીઓએ ઇમિશનને માટે પરંવચકાર કરવો.

મેનેજર—ચિત્રશાળા પ્રેસ, પૂના-ગિરી.

જનતાન

જનતાન-કલકત્તાને તરતજ બંધ કરે છે.

જનતાન-પાચનશક્તિ માટે અકસીર છે

જનતાન-શક્તિ માટે એના જેવી એક

પથ ચીજ નથી.

આખો વખત ખોં ખોં કરનારા-

એઓ જનતાનનો તરતજ

ઉપયોગ કરવો.

દરીયાની મુસાફરી કરનારા દરેક માણસો તનદુરસ્તી માટે જનતાન પાસે રાખે છે.

જનતાન-ગાનારાઓ અને લાખણ કરનારાઓ પોતાના કંઠને માટે જનતાનનોજ ઉપયોગ કરે છે.

જનતાનની એક ખે જોણીઓ પાનમાં ખાવાથી પાનનો અજબ સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે

જનતાન વાપરવાની ખાસ લલામણ કરવામાં આવે છે.

જનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નંતું પેકેટ ૦-૧-૦

મધ્યમ કદનું પેકેટ ૦-૪-૦

મોટું પેકેટ ફ્રેન્સી પીલ ફેસવાળું રૂ. ૧-૦-૦

સોલ એજન્સી, જનતાન એજન્સી

(જી. આર. ચૌખા)

જુમા મસજિદ, મુંબઈ.

દરેક આખરદાર વેપારીઓ જનતાન વેચે છે.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

જય જગન્નાથ ! તુજ રાજ લલકારિયે. ત્યાં રમી એક રહે ભાવ હૈયે;
તું અમારો, અમે નાથ ! તુજ, ને જગત આપણું તેની સંભાળ લઇયે !
એ જ પરમાર્થ પ્રભુ ! પ્રેરતો પ્રાણને, પ્રેમ સુપ્રકાશ ભરતો જ પાંખે !
શાન્તિ, આનન્દ, પ્રેતસાહને ત્રિચારિયે : નિરખિયે તુજ લીલા હસ્તી આંખે
પુણ્ય કલ્યાણમય વૃત્તિ ને વર્તને દેવી સંપતભર્યા હો વિહરિયે !
લહાણુ દઇયે પ્રભુ ! તુજ પ્રસાદી તણી ભાંડુ સંગે કલિત લહાવ લઇયે !

—લલિત.

જે રાત દિવસ 'સ્વદેશ' 'સ્વદેશ' એમ નામ કલ્યાણ કરે છે તે જ ખરો
સ્વદેશ એવક નથી : પણ જે એક પિતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, મિત્ર તરીકે,
પાડોશી તરીકે, મુસાફર તરીકે, દુકાનદાર તરીકે, અમલદાર તરીકે, એમ વિધિવિધરૂપે
કુટુંબમાં, શેરીમાં, બજારમાં, કચેરીમાં, ઝાસમાં પોતાનું કર્તવ્ય યથાર્થે બજાવે છે
જો જ ખરો સ્વદેશભક્ત છે.

—આનન્દરાંકર.

સુંદર કલ્યાણના શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે સુંદરતા એટલે બરૂપણું નહિ, પણ
છટા, હિંદોલ, તેજસ્વિતા, હયથાળામાં પાણીદાર વહેરા ને વહેરીઓ હોય છે હિવા
કુમાર ને કુમારીકાઓને, પાણીદાર, સુસુંદર, ચેતનભર્યા આત્મવાન ખીલેલાં એ
સર્વ શાળાસ્થાપનનો હેતુ છે. સર્વ દેખવણીનો સિદ્ધાંત ને લક્ષ્ય છે.

—હાનાલાલ.

લગ્નમાં પુદ્ગિની સમાનતા જોઈતી નથી, પણ આ જન્મ યર્ધતના સંબંધને
નિભાવવા અને દીપાવવા આત્માર્ણવ, સહનશીલતા અને અખંડ એકનિષ્ઠ દેહેની
પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

—ખખરદાર.

કેનેડી સંસારચક્રવારમાં મદદગાર ન થઈ શકે કદાચ, પણ આત્માને તો મંદ
દગાર થઈ જ શકે; અને તેથી દુનિઆદારીના મતભેદથી આત્માના કેનેડને વિશે
ન થવો જોઈએ.

—કલાપી

આરિચના પોષણથી વ્યક્તિની. કેશની, અને લેખમાત્રની મુખ્યવસ્થા છે; કે
વ્યવસ્થાના ધર્મ ઇશ્વરને પોતાની પૂજના કરતાં વધારે પ્રિય છે. અને પોતાની
લક્ષિતના કરતાં વધારે ઇષ્ટ છે.

—ગોવર્ધનરામ

રસો ચે વ્રણ ।

ચે ત ન

પરમે ધન.

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

રૂપું ધન, ધન સોલું,

હો અમધૂન ! હીરાં મોતી ઝવેર,

હો અમધૂન ! હીરાં મોતી ઝવેર;

સત્તા ધન, ધન જ્ઞેમનઃ ચળ સડું;

અચળ અભિની લહેર.

પરમ૦

નહી સૂગ, નહી ચન્દ,

હો અમધૂન ! નહી વીજળી ચમકાર,

હો અમધૂન ! નહી વીજળી ચમકાર;

અગમિગમની ચે પાર, અપાર એ

અદ્ધ તણા ભંડાર.

પરમ૦

દૂર થઈ પણ દૂર,

હો અમધૂન ! પ્રાણ થઈ પણ પાસ,

હો અમધૂન ! પ્રાણ થઈ પણ પાસ;

હો તપે કે આગમતાં ચે

એ ધન છે અવિનાશ.

પરમ૦

—નહાનાસાલ.

પ્રકાશક:

બદ્ધ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-ગુરત.

તંત્રીઓ:

બદ્ધ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદ.

વાર્ષિક લવાજમ:

સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૮. (અથવા વધારે).

વર્ગ બીજો: રૂ. ૮. (પોસ્ટેજ જુડ).

છુટક નકલના આદ આના.

નોંધ્યો છે:—આ માસિક માટે બહાર ખર્ચ મેળવી આપનાર પ્રમાણિક એજન્ટો.

લેખોનો અનુક્રમ.

પરમ ધન.	(કાવ્ય)	ન્હાનાલાલ	
૧ હેલ્લા પ્રણામ	"	'રમણીક'	૨૬૭
૨ પ્રિયે! આ શાન્તિમાં	"	'પ્રણયી'	૨૬૮
૩ પ્રિતમનાં પ્રથમ દર્શન	"	'વિનોદકાન્ત'	૨૬૯
૪ સ્મૃતિ-ચિત્ર	"	'વિવિત્સુ'	૨૭૧
૫ સનાતન અને પ્રાક્ષણ		અશુભાઈ રાવલ અને 'અનુવાદક'	૨૭૨
૬ અન્ય-વિવેચના			
ગુજરાતનો નાથ		'મુકુલ'	૨૭૩
૭ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર			
કવિ દલપતરામ-એમનું સાહિત્ય જીવન		દેશળાલ પરમાર	૨૭૬
૮ તારાઓની રમત		એક બહેન	૨૮૯
૯ ગુજરાતનું રસસાહિત્ય		'ળાલમુકુન્દ'	૨૯૧
૧૦ શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા ખી. એ. (હાસ્ય)		'વિનોદકાન્ત'	૨૯૫
૧૧ મેં તને એજ કહ્યું હતું (ઇનામી વાતો) મનુ			૩૦૦
૧૨ ટીકા અને ચર્ચા			
'તાત્કાલિક સંસ્કાર' વિશે સાહિત્યની ટીકા		ફિટિક.	૩૦૫
૧૩ સંભાર સ્વીકાર		મી	૩૦૯
૧૪ ઇનામી નિગંધ અને ઇનામી કવિતા			૩૧૦
૧૫ સમકાલીન વિચારમુદ્ધિ			
૧. પરમાણુઓની અપાર શક્તિ			
૨. ઇંગ્લંડને બાંધેલા યુરોપ સાથે સાંધવારી ટંક			૩૧૧
૧૬ ચેતનની ઇનામી વાર્તાઓ અને			
કેટલાક પ્રસંગોપાત વિચારો			૩૧૪

આ માસિક મુરતિ બજારપુરી બાગળ કપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી
 ગામાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને પ્રદુભાઈ સાલમાઈ હમરવાડિયાએ મુરતિ, ગોપીપુત્ર
 સંપાદિતવાદમાં આવેલી પોતાની એદિશમાંથી પ્રકટ કર્યું.

ચેતન.

છેલા પ્રણામ.

(ટેનિસનના “A Farewell” ઉપરથી)

હે ગીન નિર્મલ અરણ્ય ! તું અહીં બેઠે ભલે અહીં બેઠે ભલે,
ને શાન્ત વિમલિત મિન્દુમા તુજ વાગિ સર્વ સમર્પી દે,
પણ આજથી તુજ મમીપમાં હું આવતો, તો સર્વદા,
નિયમિત રીતે તે આવવાનું નહિ થશે, કદી નહિ થશે ૧

કદ -મ્ય ભૂમિ મહી વળી બહુ શાન્ત થઈ સ્વપ્ને જ-તું,
ખેલા ‘અરણ્ય’ એ નમ પામી તેની મરિતા થઈ જશે;
નિશ્વાસ મૂડશે વૃક્ષ આ તુજ સમીપમાં ઉભું રહ્યું,
ને આ મધુકર રોજ તહાડે તીર અહીં શુભવશે ૨

હઝાર સૂર્ય ભલે ત્હને નિજ રશ્મિથી નહવરાવતા,
ને અદ્ર નિજ જ્યોત્સ્ના થકી તુજ પાણીને ઝલકાવતા,
પણ આજથી તુજ મમીપમાં જે આવતો હું સર્વદા
નિયમિત રીતે તે આવવાનું નહિ થશે, કદી નહિ થશે. ૩

તા ૧૨મી જુન ૧૯૧૮
ગર્ગેન્ડ હોસ્ટલ ભરૂચ

“રમણીક.”

પ્રિયે ! આ શાન્તિમાં:-

પ્રિયે ! આ શાન્તિમાં અમીત રસવર્ષા વરસતી !
ભયો વિશ્વે જાણે કુદરત મીઠું કે મલપતી !
ઉભાં વૃક્ષો, ઘેરી પુનિત મૃદુ છાયા ઢળી રહી;
અને મંજુ પેટી ઉપર રસકોકીલ ફૂજતી !

ધ્રુવે પાદામ્બુજો પ્રિય ! વિમલ ચન્દ્રો સુંલગ શી !
ધ્રુવે અંગાંગો ને પરમ પ્રીત લહાવે ભરી પૂરી.
હસંતી ઉઠા કે દૂર સુદૂર પ્રાન્તે નભતણી
ઉભાળી પુષ્પાળી જીવન જગતારા ગીતઝરી !

ફળી ફાલી હેતે જીવનતર સૌન્દર્ય નીતયું:
કવિતાને જીલે હૃદય સુજ આનંદન હ્રદયું:
અને હર્મિ ધીરી ગહન ધ્વનિ—આંદોલન ઝંખી,
સુહૃદ શા ભાવો એ સભર સુજ આત્મા ભરી રહી.

પ્રિયા જોઈ, ન્યાયું કુદરત વિશાળી પમરતી,
હવાનાં મોખાંમાં તરતી રતિજ્યોત્સ્ના અંબનથી.
અને સૂણું ઘેરી જાજી રહી વિલુણંસરી રૂડી;
સૂણું—ઝીકું ગેળી મધુરમધુ સન્દેશલહરી !

અહો ! ત્યાં તો છટે સળીરી સુખની દેવસુરલી !
અહો ! ત્યાં શી રહે વિચુલ વિલુતિ આત્મની નરી !

કુણું વા ઉડું હું, નવ કંઈ કળાતું પ્રિયતમા !
સ્વદેની, હેલીમાં મળું-ભળું અહો ! ડુબી-ઉડતાં !
પ્રિયે ! આ શાન્તિમાં મળું-ભળું અહો ! ડુબી-ઉડતાં !
‘પ્રિયયી’

પ્રીતમનાં પ્રથમદર્શન.

રચનાર મિસ મારી ફારેલી

ગીતનાર: 'વિનોદકાન્ત'.

(૧)

સસુદ્રોમિ-શિરે જલવિહંગનાં વૃન્દ જીલતાં,
સસુદ્રોમિ-નીચે જલનટડીનાં ગીત મધુરાં,
અને સંધ્યાબ્યોમે શુભકુલ સમા રંગ ખીલતા,
તહીં શુક્રી ચમકે નયન સમ કો દેવદૂતનાં.

તહીં સિન્ધુતીર,
મુજ પ્રીતમને
પડી હાથ અચિંતી હું એક દિને

પડી પ્રેમીહરને,
અને ત્યાં બનેએ
દીધ પ્રણયના કોલ હરખે,
દીધ નહીં જે ફાક બનશે,
અહો શો દહાડો એ !

બયો હવે—તેને,
જવ અર્તુષ આત્માર્પણ કર્યા,
પરમ પ્રિયના ધન્ય પદમાં.

સનાતન અને બ્રાહ્મણ.

[કવિ ટાગોરના "કુટ ગેધરિંગ" માંથી.]

ગંગાતીરે સનાતન માળા ફેરવતો હતો.

એવે, એક ચીથરેલાલ બ્રાહ્મણ એની કને આવ્યો ને કહ્યું. "મહેને કંઈ સંકાપ કરો; હું ગરીબ છું." "

"મહાર્ મિશ્રાપાત્ર જ દક્ષત હવે મહારી કને રહ્યું છે,"-સનાતને કહ્યું. "જે હતું તે સમજું મહે આપી દીધું છે."

"પણ—" તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો "ભગવાન શિવે મહેને આજ સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું અને મહારી કને આવવને પ્રેર્યો."

એકાએક સનાતનને યાદ આવ્યું કે મહેને નદીકિનારે પડેલા પથરાઓમાંથી એક સુન્દર પથર જડ્યો હતો અને કોઈને કામ આવશે એમ ધારી તેણે દેવીમાં એ સંતાડી રાખ્યો હતો.

ન્યાં દાડ્યો હતો એ સ્થલ તેણે બ્રાહ્મણને અતાવ્યું; આશ્ચર્યચકિત નયને એણે તે ત્યાંથી ખોદી કઢાડ્યો.

બ્રાહ્મણ નીચે બેસી ગયો; પ્રકાશનાં હેઠનાં ફિરણ ફેંકતો સૂર્ય આસ્ત થયો અને ગોવાળિયાઓ માથેનાં ટાળાં હાંકીને ઘેર લાઇ ગયાં ત્યાં મુંઘી તેણે એકલા બેસીને. ઉઠો વિચાર કર્યાં કર્યો.

પછી તે ઉઠ્યો અને ધીમે ધીમે સનાતન કને જઈને કહેવા લાગ્યો "પ્રભુ, મહેને એક જડ નેટલી જ લક્ષ્મી આપો, પણ એરી લક્ષ્મી આપો કે જેના આગળ આ જગતની લક્ષ્મી તુચ્છ હોય."

અને તેણે તે હીરા ગંગાનાં બહેનાં નીરમાં દૂર ફેંકી દીધો.

બચ્ચુલાલ રાવત.

ગંગાકિનારે સનાતન જાપ જાપતો હતો ત્યાં એક મિશ્રુક બ્રાહ્મણ આવ્યો ને બોલ્યો: "મને સંકાપ કરો હું દરિદ્ર છું"

સનાતને કહ્યું "આ કમંડળ જ હવાં મહાર્ સર્વસ્વ છે, મહાર્ સર્વ હતું તે મેં દઈ દીધું છે."

બ્રાહ્મણે કહ્યું "મહારા બોજાનાય શિવ અને સ્વપ્નમાં દર્શન દઈ દીધા કે તમારી પાસે મહારે મિશ્રાર્થ જરુ."

સનાતને સવસ્ત્રા સાંભર્યું કે નદીનટના કંકરમાંથી એક પથર તેણે ચિનામૂળે ઉપાડ્યો હતો અને તેને કોઈ ન લઈ લે એથી ધુળમાં સંતાડ્યો હતો.

બ્રાહ્મણને તેણે તે સ્થાન નિર્દેશ્યું, ને બ્રાહ્મણે સાધ્યું તે પથર ખોદી કાઢ્યો.

તટમુખિપર બ્રાહ્મણ બેઠો ને સંખ્યાદાળ પછી ને બોપાળ નિગ્ ગયો મારી ઘેર ગયા ત્યાં મુંઘી તે ચિત્તનિગ્જન રડ્યો.

પછી તે ઉઠ્યો; ને સનાતન સમીપ ધારિથી બોલ્યો, પ્રાર્થના સર્વ કન્યોને અવગણે એના કલ્પનો એક અણ મને આપો.

ને એ અમુક પથર તેણે જગમાં નાંખી દીધો.

મંત્રુલાલ દવે.

ગ્રન્થ-વિવેચના.

“ ગુજરાતનો નાથ. ”

[“ચેતન” માટે ખાસ.]

ગઈ તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’માં ગુજરાતના સર્વમાન્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ નવલકથાકાર રા. કનૈયાલાલ મણેશલાલ મુન્શીની ‘ગુજરાતનો નાથ’ એ નવલકથાપર વિવેચન રૂપે ગ. કપિલાશંકર ભોતીરામ ધોધારીએ એક લેખ વાંચ્યો હતો અને ત્યાં પછી જૂના જૂના દૃષ્ટિ મિન્દુથી એનાપર ચર્ચાઓ અને અવલોકનો થયા હતાં. જે કે એને કેટલાયે દિવસો વીતી ગયા છે છતાં પણ એ વિષય ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોને રૂચે એવો અને ઉપયોગી થઈ પડે એવો લાગરાથી એ સભાએ જેટલું બની શકે એટલું સ્મરણ ઉપરથી અહીં આપવું હચિન ધારું છું. નીચેના લેખમાં, આ લેખકના પોતાના વિચાર કરતાં સમામાં યથેક્ષી ચર્ચાનું વિશેષ ભાગે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

શરૂઆતમાં લખાઈ કપિલાશંકરે ઐતિહાસિક અને વીરસભર્મી નવલકથાના સાહિત્ય વિશે કૃત્રેણ કરી, સમર્થ અંગ્રેજ ઐતિહાસિક નવલકથાકાર વોલ્ટર સ્કોટની કૃતિઓ સાથે રા. મુન્શીની કૃતિને સરખાવવાને આટો પયલ કર્યો હતો ત્યાર પછી એમણે એ આખી વાર્તાના એક અઠો દુક સાર ખેંચી કઢાડી મ્હુ ક્યો અને પછી વિવેચન પર ઉતર્યા હતા.

વાર્તાની પ્રુમી સ્ક્રમખતનાં તેમજે જણાવ્યું કે વાર્તાની શરૂઆત ‘સગવતી તીર’ થી શરૂ થાય છે અને અંતમાં પણ લેખકે સગવતી તીર આલેખ્યો છે. શરૂઆતમાં લેખકે આપણને પ્રથમ કાક સાથે પરિચય કરાવે છે અને અંતમાં કોઈનું પ્રસ્થાન આલેખ્યું છે. રા. મુન્શીનું આ કથાચાપુર્વ છે.

આ નવલ કથાના ઉપોદ્યાતમાં રા. નરસિંહગવે જે ત્રણ મુખ્ય ગુણો રા. મુન્શીની નવલ કથામાં હોવાનો કહેવે ક્યો છે એ મન સાથે વિવેચનકારે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ઉપોદ્યાનમાં રા. નરસિંહરાવ લખે છે કે:—

“રા. કનૈયાલાલ મુન્શીની વાર્તાઓમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એ મ્હને જણાય છે કે વાચકને વાર્તા હતાનતા ઓરમાં જોમોર, રમી ડોનના યુના ના હોને, વરો કે કચરી તલાવુંગ પડે છે. હતાનતા પ્રમળ વેગમાં લેખકને વ્યા વણુંગો, આર.યક પ્રમળો, પારિત્યદર્શક અથવા વિચારીમાં મનાની લાંબી લાખી અપ્રસ્તુત ચર્ચાઓ, દર્યાદિ ખેચ માટે નવરાજ જણાતી નથી. Digressions (પ્રસંગાનસ્તર્ગી) આજે છે ત્હા પણ ઐતિહ્ય, સંયમ, નિરવતા એ ગુણો સમનાવના સારાવે છે. આ એ લેખકનો એક અર્થ ગુણ મ્હને તો લાગે છે. આ જમાનામાં વાચકનું નકામું અસંમદ કમાણું ખમવાની સહિત નથી, કુરસદ નથી, તે

કારણથીજ નહિ પણ કલાનાં ખરાં તત્ત્વો માગી લે છે તે કારણથી, એ ગુણ મેળવે મુલ્યવાન લાગે છે. ખીજો ગુણ આ વાર્તાકારને વિલક્ષણ ઉચ્ચ સ્થાન આપનારો પાત્રોનાં લક્ષણ સંધવાતી, લક્ષણ વિલક્ષણતાની કલા, અપૂર્વ કલા, અને કલાના સામર્થ્યમાં મૂકેને જણાયો છે. ત્રીજું વિશેષ લક્ષણ વૃત્તાન્તોની ગુણલક્ષીમાં આતુર્વ્ય-એ જણાયું-છે."

એ કથાનાં પાત્રાલેખનની બાબતમાં રા. નરસિંહરાવે ઉપોદ્ધાંતમાં રા. ગોવર્ધનરામભાઈના 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પાત્રાલેખન સથે રા. મુન્શીની પાત્રાલેખન કળાની જે તુલના કરી છે તેની સાથે પણ તેમણે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. રા. નરસિંહરાવે એ બાબતે લખ્યું કે "સરસ્વતીચંદ્ર'ના સમર્થ રચનારની કૃતિ જોડે આ વાર્તાઓની સરખામણી કરવા સમાન ભૂમિ નથી, કેમકે 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ માત્ર કલાવિધાનું કૃષ્ણ નથી, એક સમ્મિલિત વાર્તા નથી. પરંતુ, રા. આણંદરાવે એક સ્થળે સ્તુતિ રૂપે કહ્યું છે તેમ એ 'સરસ્વતીચંદ્ર' પુરાણ છે. આમ છતાં પાત્રસૃષ્ટિ યદ્યપિ સચ્ચ છે તથાપિ રા. કન્દૈયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિની કલાનો સમાન અંશ લક્ષમાં લેતાં એટલું મૂકેને તો લાગે છે કે ગોવર્ધનભાઈની સૃષ્ટિ યદ્યપિ સચ્ચ છે તથાપિ રા. કન્દૈયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિ આગળ એ સૃષ્ટિની સચ્ચવતતા બિનસંશય લાગે છે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં પાત્રો તેમજ વૃત્તાન્તો અને વર્ણનો અતિશય બારને લીધે બોળરૂપ લાગે છે, ત્યકારે પ્રસ્તુત વાર્તાઓના તેજ અંશો સમ્મિલિત, સંયમ ગુણથી ઘડાયેલા, હોઈ પૂર્ણ કલાવિધાન દર્શાવે છે."

આ પછી તેમણે જણાવ્યું કે રા. મુન્શીની રસની જમાવટ કરવાની કલા એટલી આતુર્વ્યભરી છે કે એ વાચકને 'પુસ્તકના પ્રવાહ સથે ઘસડી જાય છે' જેને આપણે 'હાથમાં લઈએ તે પૂર્વે ક્યાં સુધી મુકવાનું મનજ ન યાવ' એવું પુસ્તક કહીએ છીએ તેવાજ પ્રકારનું એ પુસ્તક છે અને તેથી વાચકને તેમાં આવતાં પાત્રો, પ્રસંગો, બોળનો, મુદ્દાઓ ઇત્યાદિ વિશે વિચાર કરવાનો સમય નથી મળતો-રા. મુન્શીનું કલાવિધાનજ એવું છે કે તે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિપર વિચાર કરવાનો અવસરજ વાચકને નથી આપવા દેતા; જ્યારે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં એથી ઉત્કૃષ્ટ છે. એનો ગમે તે ભાગ ગમે ત્યાંથી અધૂરો મૂકીને વાચક, પોતે વાંચેલા ભાગપર ચાન્તચિત્તે ઉડા વિચાર કરી શકે. રા. મુન્શીનાં દરેક પાત્રો કડક છે; "હોહ કરડાના" એ સખ્ત એમનાં લખાણમાં સ્થળે સ્થળે નમ્મરે પડે છે. એ સિવાય એમની ભાષામાં બીજા દોષો છે. ભાષામાં કેટલાક 'પ્રાંતિક શબ્દો' છે; હાખલા તરીકે:-'કુપેર' 'ગાઝ' ને બદલે 'ગાજ' છેવટે તેમણે એમના નીચલા ત્રણ દોષો દર્શાવીને પોતાનું વિવેચન પૂર્વે કહ્યું હતું અને તે એકે (૧) રા. મુન્શીએ "ગૂંચરાનના નાયકો" ને રાજકીય વાતાવરણ યોજ્યું છે તે આધુનિક છે. જૂના ગૂંચરાનનું રાજકીય વાતાવરણ અને એ સમયના રાજનીતિના વિચાર જે તેમણે એ કથામાં રચ્યું ક્યાં છે તે વિચાર હાલના રાજકીય વિચારોને આગાહ મળતા છે. (૨) આ વાંતો જૂના ગૂંચરાનની છે અને ભાષા તદ્દન આધુનિક છે. એમાં જૂના સમયના ગીત, દુહા, ઇત્યાદિ મૂક્યાં જોઈએ સ્કોર જેમ પોતાની કૃતિઓમાં મૂક્યાં છે તેમ.

રા. મુન્શીએ કાળોરવનો પ્રસંગ આમાં ગૂંચરો છે. એ વાંતને Romanco આપે છે. તે કે "કરુણપ્રેમામંત્રી" જૂની વાત પેઠે રા. મુન્શીએ એ પ્રસંગને ખીલવો નથી. કે સિવાય, રા. કપિલાઈએ બીજા કેટલાક મુદ્દાઓ પણ વાંચી વિલક્ષણરી રીતે ચર્ચા કરતા, કે બધાનો અદી ઉમેળ કરી ચકાવો નથી જેટલું સ્વતંત્રપરથી બની શક્યું એ ટાંક્યું છે.

[વાર્તાની રસની જમાવટ, ચાતુર્યભર્યું કલાવિધાન અને તેમાં રહેલી ઉદાત્ત ભાવનાઓને લીધે જેમ એ વાર્તા આપણને આનંદપ્રિય લાગે છે. તેમજ તે તેની સરળ, સચોટ અને રસમયી ભાષાને લીધે પણ લાગે છે, એ આપણે જુની જુની ન જોઈએ] અને જો એ પોતાની કથાને એ સમયનું રૂપ આપવા સાર Scott ની માફક પોતાની ભાષાને જાણી જોઈને 'જૂની કરે' તો વાર્તાના રસમા ક્ષતિ થાય એમ નથી લાગતું? વળી Scott ની કથાઓ સાથે સરખામણી કરીને રા. મુન્શીની કથાઓ ('પાટણની પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ') ના ગુણદોષ વર્ણવ્યા છે એ એક દૃષ્ટિએ યોગ્ય ન પણ મણાય. સ્કોટ્ટે જે ઇતિહાસ પોતાની નવન કથાઓમા ઉનાચો છે તે, તેની પહેલાં એકાદ બે સેકા જેટલા સમય પૂર્વે જ બનેલા હોતો અને એને જોઈએ એટલા ઐતિહાસિક સાધનો, મુદ્રાઓ અને હકીકતોની વિપુલતા હતી. એકાદ બે સેકા પહેલાં જ ન્યાં ખરા બનાવ બનેલા હતા એ રંગરોંગ, કિસ્સાઓ અને ઐતિહાસિક સ્થળો તેની આગળ જણી વાતો કહેવા તૈયાર હોય એમ છવતા જામતા હતાં. સાધનોની આટલી બધી વિપુલતા ને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્તમ કલાવિધાનશાળી સ્કોટ્ટની નવન કથાની સાથે રા. મુન્શીની ખરી હકીકતો બન્યા પછી ૬૦૦ વર્ષે ગણ્યા ગાંઠ્યા અને અધુરા મુદ્રા અને સાધનોની સહાયથી લખાયેલી નવન કથા સરખાડીએ તો તે સરખામણી અપોગ્ય કહેવાયજ; અને તે છતાં પણ રા. મુન્શીને નવનકથાઓ સાથે ઉભી રહેવા જેટલી સુરોગ્ય મણાય એ તો રા. મુન્શી માટે અનહદ ધન્યવાદનીજ વાત છે.

રા. મુન્શીની સાથે વર્ષો થયા પરિચય ધરાવનાર રા. પ્રાણનાથ કીરપારામ દેસાઈએ આ વિષયપર અમુક અનુવાળું પાડીને નવનકથાના ગુણદોષનું ઉત્તમ અવલોકન રજૂ કર્યું હતું. અંગત પરિચયની વાતો કહેતા તેમણે જણાવ્યું કે અમુક વર્ષો પહેલાં રા. મુન્શી જ્યારે કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમના રસખાસા એટલી તો વિચિત્રતા હતી કે તે સમયે આપણે કહીએ ન શકીએ કે તે 'ગુજરાતનો નાથ' જેવી નવનકથા ભવિષ્યમા નખશે. તે હમેશા અંગ્રેજીમાં જ લખતા, અને ઘણુંબધું અંગ્રેજીમાં જ લખતા. સમર્થ નવનકથાકાર એવેકાન્તર ડગ્લા તેમનો પરમપ્રિય લેખક છે. ગુજરાતી તે કદિ લખતા નહિ તેમજ 'ગુજરાતી હું' લખી શકું નહિ' એવી તેની માન્યતા હતી. આના શખ્સ "પાટણની પ્રભુતા" અને "ગુજરાતનો નાથ" જેવી અપૂર્વ અને અપ્રાપ્તમ ઐતિહાસિક નવનકથાઓ લખે અને તે પણ સચોટ અને રસમય ભાષામાં, એ ખરેખર સાનંદાશ્રય ઉપગમે છે.

આ નવનકથાના દોષો ગણવાના તેમણે કહ્યું કે મહોર દોષ, એ લેખકનું ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ભુગોળનું અજ્ઞાન છે; અને તે અજ્ઞાન છે જો તેમણે એ લખ્યા પૂર્વે ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ભુગોળનું ધ્યાન પૂરું અવલોકન કર્યું હોત, જૂના અણુલિખપત્ર પાટણનાં ખડેસે મીનળ દેવીના ગંધાનેલા તળાવ, પાંચીર ગુજરાતના કેર કેર અમનગર પડેલા છુર્ચાનદીનો જોવા હોત અને પછી એ કથા લખી હોત તો એ અદ્ભુત અપૂર્વતા ધાણુ કરત. વાર્તાની શરૂઆતમાં જ એમણે સમગ્રની નદીમાં હોડીઓ ચાલતી હતી એવો કિસ્સો કર્યો છે. જેમણે એ નદી નજરે નજર જોઈ. તે તેને એ અમંબરીન લાગે છે. એ કાળે કદાચ એ પૂરવેસમાં અને મહોર રૂપમાં વહેતી હતો! આવી જુન કદાચ એ એમ પણ માનવા હોય કે એ કાળની કથા લખાય છે. ગંગાજના એક નવનકથાકારે મારગાડ અને એ પ્રદેશ પીચી માનદીનું વર્ણન કરતી વખતે આવીજ વાત એક કહી!

ખંગાળી વાર્તામાં કરી છે. એણે પણ ક્ષીપ્રા નદીમાં હેડીએ સંસ્કારી છે! [રા. મુન્શીનું ગૂંચરાતના ઇતિહાસ અને ભુગોળનું આ અત્યંત અસમ્યક્ હોવા છતાં પણ એમનું અન્યમ કલ્પોચિત્તન રસની જમાવટ, અને સરળ પણ બેસહાર ભાષા વાચકના મનપર એવી તો સચોટ અમર કરે છે કે એ દોષો ભુક્તી જવાનું આપણને મન થાય છે.] પાછળથી એ સમાના પ્રમુખે આ વિષે એક દલાંત આપ્યું હતું એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં હિંદ વિષે લખાયું હતું અને એ પુસ્તકમાં અતિક્રિષ્ટ ભાવ અને રસની જમાવટ કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેમાં મુંબાઈને પંજાબમાં આવેલું કલ્પવામાં આવ્યું હતું! આ ભયંકર ભુગોળ દોષ ખરેખર અસમ્યક્ હતો પરંતુ એ પુસ્તકના ખીલ ઉત્તમ ગુણ તોતાં એ માફ કરવાનું મન થાય એવું હતું એ અંગ્રેજી પુસ્તકના ભેખડે તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું હતું કે—“For the purpose of this book – and this book only, Bombay is supposed to be situated in the Punjab.” રા. મુન્શીનું ઇતિહાસ ભુગોળનું અત્યંત આદ્યું ભયંકર તો નથી; અને વળી એમના પુસ્તકના ખીલ ગુણ એટલા બધા છે કે એ દોષ ભુક્તી જવાનું વાચકને મન થાય છે.

[આ નવત્રકથામાં કંઈક અધીરાપણું લાગે છે; એની વસ્તુમંદકલ્પનાઓ ઉતાવળે ગૂંચાઈ જઈને ઉતાવળેજ પરિણામ પામે છે. એનાં પાત્રો ઉતાવળેજ નિશ્ચયપર આવી જાય છે.]

આ કથા બહુ ઉતાવળથી અને અધીરપણે લખાઈ છે, એમના ધંધામાં એ એટલા તો. આપણા રહે છે કે અવકાશ એમને ખીતકુપ મળે:જ નથી. “ખીતખીતરી”નો અંક તૈયાર થઈ જતા આવ્યો હોય, પ્રેક્ષને મેઝરની જરૂર હોય. અને રા. હજીમકમલ ઉપરાણી કરે ત્યારે છેક છેલ્લી ઘડીએ મુન્શીજ ખીતના કામગિયાં દૂર ખસેડી વાર્તાનું એકાદ પ્રકરણ લખી આવે! આ અદ્ભુતતા નથી લાગતી? અને આની કાવગમમાં પણ આ વાર્તા અટલી સરસ લખાઈ, તો પછી પૂર્વ શાન્તિથી અને દરેક પ્રકારના સંપૂર્ણ અન્નાસ પછી લખાઈ હોત તો કેવું પરિણામ આવત એ ખ્યાલ કરવાનું વાચકનેજ સોંપવું ઉચિત છે. એમની આ ઉતાવળને લીધે વાર્તામાં ક્યાંક અધુરાપણું જણાઈ આવે છે.

ખીતે એક દોષ, એમની ભાષાનો કાદવામાં આવ્યો. જો કે એમની ભાષા રસપૂર્ણ છે, સરળ છે અને સચોટ છે છતાં દોષરહિત નથીજ એમ તો ન કહેવાય! વ્યાકરણ દોષ પણ છે અને કેટલુંક રચણે વાક્ય રચના ક્લિષ્ટ છે. શબ્દોમાં પણ કેટલેક પ્રાતિક્રિયા જણાય છે. રા. રેસાઈએ તો હતું કે જ્યારથી એ “હકારિયા” જોડણી વાપરતા શીખ્યા અને અપુક ગૃહસ્થોના પરિચયમાં આવી એમની માફક સંસ્કૃતમય લખવાનો યત્ન કરતાં શીખ્યા ત્યારથી એમની ભાષા દોષરાળી અને ક્લિષ્ટ થઈ છે.

કીર્તિદેવનું Romantic પાત્ર એમની કલ્પનાચક્ષિતનું મુંઝર રંગ છે. “એના જે વિચાર ભેખડે પુસ્તકમાં રાગ કર્યા છે એ બધા આધુનિક છે. એ સવળા રાજનીય વિચારો, કીર્તિદેવની અખિલમારતનું એકય કરવાની ભાવના, અને એની રોમાં કંઠનું રાષ્ટ્રોદ્ધે એ સવળા આધુનિક વાતાવરણની પ્રતિચ્છાયા છે; જુના ગૂંચરાતના નવત્રકથા ભેખડમાં એ આધુનિક વિચાર દાખલ કરવા એ પણ રા. મુન્શીની કથાનો એક દોષ મળ્યો દેના. અન્યર્થની વાત છે કે રા. નરસિંહરાવે જે ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે તેમાં એમણે આ સંબંધે કે કીર્તિદેવ સંબંધે જાદુ કહેવા કર્યોજ નથી. એવું કારણ કદાચ એમ પણ હોઈ શકે કે ‘રાષ્ટ્રીયતા’ એ રા. નરસિંહરાવને રચના નિષ્પ નથી

એમના કાવ્યોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે 'દેશાભિમાન' વિષે એમણે કશું જ લખ્યું નથી. કેટલાંક વર્ષોપર ઈ. સ. ૧૯૦૯ના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં 'ઇસિયુ' વર્ષ ૧૯૦૮' એ મથાળા હેઠળ ગુજરાતની ઈ. સ. ૧૯૦૮ની માહિત્ય પ્રકાશિત' અવલોકન કરતાં આ વિષયપર રા. રણછતરાને લખ્યું હતું કે—“દેશાભિમાન” શબ્દથી બહુનારામાંના રા. નરસિંહરાવ પણ એક હોય એમ લાગે છે. એમના સમગ્ર કાવ્ય સંગ્રહમાં દેશાભિમાનનું એક પણ સાદું કાવ્ય છે? જ્યાં સ્હેજસાજ ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે કેટલા નિર્બળ છે?...”

અને એ આલેખ, ખરો પણ છે. સંસાર સુધારાનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં, 'તુષ્ટપ્રેમ'કાર'માંની કેટલીક કવિતાઓમાં તેમની દેશભક્તિ પાછી આવી દેખા દે છે એ સીવાય તેમના કાવ્યોમાંથી દેશભક્તિ વિષે તો બેજ લીટી ટાંકી શકીએ—

“ગુજરાતનો પુત્ર રહી ઉભો આ સ્થળમાં,
કોણ એકલો જોઈ નયન ભીંખ્યાં નહિ જળમાં ?”

એટલું તો ખરૂં કે ગ. નરસિંહરાવે ગુજરાતી આલમમાં રાષ્ટ્રદ્રેક ઉછળાવ્યું નથી. એ એમને રુચિ તો રિપયજ લાગતો નથી. અને આજ કારણથી એમણે 'ગુજરાતનો નાથ' ની નવલકથામાંનો સ્વદેશાભિમાનવાળો ભાગ અડક્યા વગરજ કોરે મુકી દીધો લાગે છે! ગુજરાતના એક અગ્રમુખ્ય કવિ તરફની આ પ્રકારની નિરાશા ગુજરાતને ખરેખર શોચનીય છે.

રા. સુન્દરીની કથામાં એવેકાન્ડર ડ્યુમાની આગાહ છાપ છે, ડ્યુમાનું આખું જ અનુકરણ છે. એમના પાત્રો પણ ડ્યુમાના પાત્રો જેવા 'કડક' છે. ડ્યુમાના પાત્રો જેમ પાનનાં પાનાં સુધી વાતચીત કરે છે તેમ રા. સુન્દરીએ પણ લાગા વાર્તાલાપ યોજ્યા છે. ડ્યુમાએ જેમ ફ્રેંચ રાજ્યપ્રાપ્તિ સુધીનો ઇતિહાસ નવલકથારૂપે ગૂંથ્યો હતો એમ ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ નવલકથારૂપે ગૂંથી ગુજરાતને સારર ધરવાના ગ. સુન્દરીને અભિલાષ છે. પ્રભુ એ અભિલાષ પૂરે!

મીનજીવેરી અને મુગ્ધ વચ્ચેનો જ સંબંધ એ આપણી સંસ્કૃતિ રચ્યું કરે છે એને કંઈ ઐતિહાસિક આધાર નથી; તેમ કાંઈ પૂરાવો નથી રા. દેશાધીએ તે. કહ્યું કે ડ્યુમાની નવલકથા માની 'એન ઓફ આસ્ટિયા' ના જેવુંજ મીનજીવેરી પાત્ર અને મુગ્ધને મેગ્ગરિન જેવો મીતરવા માટે એમને એ સંબંધ યોજવો પડ્યો છે. ડ્યુમાપર એ મુગ્ધ છે અને એની 'એન' ના જેવુંજ પાત્ર મીનજીવેરી અભિલાષથી એમણે મીનજીવેરીના ચારિત્ર્યનું એ કલંક એમણે આપેલું છે. એ અમે તેમ હોય પરંતુ મીનજીવેરીનું એવું ચારિત્ર્ય મીતરીને રા. સુન્દરીએ પોતાની નવલકથાને દોષિત કરી છે એમ બીજા કહેના હોય તો એ માન્ય નથી મીનજીવેરી વિષે ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપણને અરપ સાધેનોજ પૂગ પાડે છે. કશુંદિવ દક્ષિણ તરફથી એક રાણી પરણી લાગ્યા; કંઈક કારણે એ અગમ્યાનીતી થઈ; એને એક છોકરો થઈ ગયો અને પાછળથી એ સિંહરાજ કહેવાયો! આટલી બાબતો 'ગુજરાતનો નાથ' નહિ ગાયનારા જાણે છે. મીનજીવેરી વિષેની બીજી બધી વાતો ભેખડે ચોટ-કદવી એ હોય નથીજ. વળી એમણે આપણી સંસ્કૃતિ કંઈ મીનજીવેરીનું ભક્ષપાત્ર નથી મુક્યું. 'ગુજરાતનો નાથ' નો એનો એક અદ્યુન પ્રસંગ છે. એ પ્રસંગ યોજીને તો ભેખડે મીનજીવેરીને અપૂર્વ બતાવી છે. મુગ્ધ અને મીનજીવેરી આચરણમાં એમણે સ્ત્રીપુરુષની નીતિની શિથિલા કોષ્ટપણ પ્રકારે નથી દાખવી; 'સંયમનું' બળ એમણે બતાવ્યું છે; શુદ્ધપ્રેમનું સ્વરૂપ એ આપણી સંસ્કૃતિ મુકે છે.

રા. મુન્શીના જૈનમંત્રીઓનાં પાત્રોરૂપે વિશેષ પથુ કેટલીક સંક્રા ઉપરિચિત્ત યદ્ય હંતી. જૈનમંત્રીઓ એ લડવૈયા અને રાજ્યસત્તાઓની ચીતર્યા છે. 'પાટણની પ્રભુતામાં જૈનજાતિ આનન્દ-સૂરીને પથુ સત્તાઓની આલેખ્યો છે. પહેલાં પથુ આની સ્કામે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ બાબતમાં પથુ રા. મુન્શીએ ડયુમાનું અનુકરણ કર્યું' દીરે છે. ડયુમાની વાર્તાઓમાં રોમનકેથોલિક સાધુઓના સત્તાશોભ અગ્રેષ્ઠ આલેખાયો છે. વળી ભવમૂર્તિના નાટકોના સંપાત્રોની યૌદ્ધસાધુ સંધ્વી-ઓનાં કાવત્રાં પથુ આ રથે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. મંત્રીઓ લડવૈયા હતા, સત્તાઓની હતા અને રાજ્યોને કાબૂમાં રાખતા. યુગ્મરાતનો કેટલાક રાજ્યો તો મંત્રીઓને પૂછીને પાણી પીતા એ વાત તો આપણને ઇતિહાસ પથુ દહે છે. એ વખતના મંત્રીઓ ભરેને 'અર્ધિ-સાધર્મ' પૂજક જેનો રહ્યા, છતાં પથુ એમને લડવૈયા બનવું પડતું. એ સમયન એવો હતો કે એમને રાજ-નીતિની સાથે યુદ્ધક્રોધાત્મની અને વીર લડવૈયાઓને છાત્રે એવી કેળવણી મેળવવી પડતી. આજનો ભોઈડી જોયાર્ રાજનીતિ હોય પથુ યુદ્ધમાં કાબેલ ન હોય તો આવી શકે; પરંતુ એ સમયનો મુન્શ રાજનીતિનિપુણ સાથે કુશળ લડવૈયા ન હોય તો ન આવે.

રા. નરસિંહરાવે એક પ્રશ્ન ઉપરિચિત્ત કર્યો છે કે 'યુગ્મરાતનો નાથ' કાણ? (એ કાલોડો એમણે ઉપોદ્યાતને છેડે મુક્યો છે અને એ ઉદેક્ષના પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા પથુ કેટલાક શેકા હજીયે યોદ્ધસપણે એમન માને છે કે 'મુંગલનેજ રા. મુન્શીએ 'યુગ્મરાતનો નાથ' પીતર્યો છે. પરંતુ આ ભુલ છે. લેખક એ પુસ્તકમાંજ એએક રથે સ્પષ્ટ દહે છે કે 'યુગ્મરાતનો નાથ' જયદેવ છે; અને રા. નરસિંહરાવનો ઉપોદ્યાન લખાયા પછી એક પ્રસંગે એકજગથ સાથે વાત કરતાં 'લેખકે એમન દહેવું' કે "રા. નરસિંહરાવને ભરે એ કાલોડો લાગે પથુ મહેતો જયદેવનેજ 'યુગ્મરાતનો નાથ' આલેખ્યો છે."

નવલકથામાં બીજો પથુ એક દોષ આપણને લાગે છે અને તે એ કે જયદેવ નિર્માત્ર ચીતરણો છે. કાક, મુંગલ, ત્રિભુવન, મીનગદેવી ઇત્યાદિના હાથમાં તે રમકડાં જોયાર્ લાગે છે. નિવેષનો પરાક્રમો સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ. એ આ જયદેવ, એમ જયારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં આશ્ચર્ય સાથે લોભ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણને એના વિશે મુદ્દે ભાન ઉત્પન્ન નથી થતું, પરંતુ ઉલટું

એ અણુદિલસાડના રંગ.

એ સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

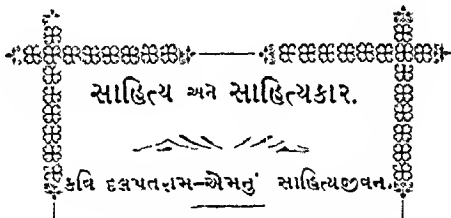
એ કવિ નર્મદની લીટીઓ વાંચતાં જે શૌર્ય. અને સિદ્ધરાજ વિશે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેને જયદેવનું આ નિર્માત્ર પાત્ર વાંચનાથી હીલુપન લાગતું હોય એવું લાગી આવે છે.

'પાટણની પ્રભુતામાં ત્રિભુવનપાળ આપણને જોટલો નેકરે નડે છે જોટલો 'યુગ્મરાત ના નાથ'માં લેખક એને પ્રકાશમાં નથી લાવ્યા. આ આખી કથામાં કદા એકાદ એ રથેજ આપણને લેખક ત્રિભુવનપાળનાં દર્શન દેખાવે છે.

વળે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી રાણદેવીનું પાત્ર 'પદ્મા' જરામર આલેખાયેવું નથી લાગતું. વિષયસંપદ અને નરદ જગુના કુખ્તેવને રાજ્યેશ્વર નરીકે પ્રકટ થનો વોદ આપણ આશ્ચર્ય થાય છે.

ગમે તેમ, પણ ગુજરાત, પોતે અગાઉ કદિ નહિ જોયેલી, સામયોની કે અનુભવેલી એના પ્રકારની અદૂર અને અતિમ નરનમ્યાઓ મેળવવાને બાગ્યાળી થયું છે આ નમવકથાઓ વિશે કંઈક કૃપા આપજે સ્વ. રણછંદરામને અહીં નીમરી જરા ન જોઈએ આ કથાઓ ધણે અંશે એમના જ પ્રેરણાસ્ત્રોત અને પ્રેરણાના પરિણામરૂપ છે એ હવે ઘણા વાચકોથી અગમ્ય નથી અને ગ. કનૈયાલાલ પણ એમને રિસરી ગયા નથી 'ગુજરાતનો નાથ' 'મિત્ર અને મહાત્મા સદગત બાઈ રણછંદરામના પવિત્ર અમરજોને અર્પણ કરવામા એમણે પોતાનું ધર્મ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે, રા રણછંદરામે એ સ્વયં લખ્યું હતું કે " દેશના પુરોના ઝલુઝલુટ પ્રેરતા રિચાડોથી સાહિત્ય જનનત હોય છે ત્યારે દેશમા પણ ચંદન આવે છે ગુજરાત માં, પ્રત્યેક ગજગાની રત્ન પ્રસંગ પુનઃ માત્ર જ્યાં લગી અભિમાન મમત, હિંસા, માન નહિ જાયે ત્યાં વગી ગુજરાતની એકતા નથી ગુજરાતના બાગમા ત્યારેજ આપણે 'ગૌરનામિત અને પોતપુત્ર શ્રદ્ધા થશે ત્યારેજ નમ બાંને ત્યાગ કરી, ગતી કાઢીને અપણે કહી શકીશું કે 'અમે ગુજરાતીઓ છીએ' ત્યારેજ ગુજરાતીઓની જુદી પુનર્જન્મ પામશે અને ફક્તથી થશે ' ન કનૈયાલાલે આ કથાઓ લખીને સ્વર્ગસ્થના એ અમિનાર પૂર્ણ છે અને હજુયે પૂરશે એમ નથી લાગતું ?

‘શુકલ’

(ગાના પૃષ્ઠ ૨૩૨ થી અનુસંધાન)

દ્વિઅર્થી ઝડીઓ.

એમના કાવ્યમા ઘણા અમ કાવ્ય છે, તે સર્વેનું લખાણ કરી શકાય તેમ નથી અન્યોક્તિઓ આગળ આવી ગઈ છે. ઝડપમં, અનુરાસ, કપમાઓ અને ખીળ કાવ્યાલયારો ઘણા છે જેનું અહીં નર્જન કરું" આઠમ રીતે લામુ પડે, અને આ મોના દાખવા ડગતે તે પગતે એમના મા મોખા જોઈએ જીએ નેટીક, કહીઓ દ્વિઅર્થી છે ને કહેવી નિમ્ન યદ્ય પડશે તેથી પ્રસાદી રહે અહીં નહીં છે એક ડગલીપતે મ મોધી મે છે કે -

“ એક નો ઘડાઈ નરિ, એક તો લગાડે નરિ,
પા તો નષ્ટે નહિ પોતે તેથી તનમો ”

કામગીને સંબોધી કહે છે કે:—

“વળી શુભ શિક્ષકથી સદ્ગુણ લીધો ધારી, શાણી શર ધરણી”
આગગાડી અને ગંગાનું એક બ મનહરમાં વર્ણન કરે છે:—

“જેમાં જુઓ બરેલું છે બહુ” નિર્મળ જળ,
તે પાસે તપાસો હોમ ધુણીની ધુમાંડી છે;
એની ઉપર થે બહુ ખંદોનો આવે માલ,
જેને વેગે જુઓ ઝાઝી ઝડપ દેખાડી છે;
જ્યાં પ્રાપતિ માંડી જનો તેમાં પ્રવેશ કરે,
ત્યાંની પ્રાપતિ તો તેણે તેઓને પમાડી છે;
ચક્રવાકુ જેમાં બહુ મિરાજે દલપતરાંમ,
શન્યે વિના સદા જેનું નામ આ ગંગાડી છે.”*

કાશ્યપવિરહનો કારખસ, કવિને કર્કાં સુધી સાંભરે છે તે વિષે દ્વિઅર્થી દોહરો છે:—

“કાશ્યુ આગળ ગત અને, આવ્યો ચૈતર અંત;
શર બળેવમાં સાંભરે, પોસ અંત પર્યાંત.”

એક મહાકવિની ભક્ત અને કૃષ્ણનો ભક્ત પોતપોતાના ધર્મનો કવિ મુખે કઠાવે છે:—

“એકજ મહારે ધણ છે, નહિ બીજો વિશ્વાસ;
નિશિળ માતાને નયું, એજ પુરે મુજ આશ.”

હાસ્યરસ.

આતો આપણે એમની દ્વિઅર્થીની વાત કહી. પણ હવે કવિશ્રીનો હાસ્યરસ તો બાહ્ય છે. પણ આપણાથી તેમાં અત્યારે કતરી શકાય તેમ નથી. ‘કાશ્યપવિલાસ’ અને ‘વિનયવિનોદ’ આખા હાસ્યરસના બ બરેલા છે, તે આપણે હોય તે વાંચી શકે. દાખલા તરીકે:—

“વિનય ચક્રી વચ યાય છે, રાગ ને વળી રાંક;
કદી ન સૂઝે કોઈને પણ પોતાનો વાંક.
એમ કહ્યું એ અવસરે, ત્યાં નર એક નદાર;
મિયાં નિસર્ગો મારગે; ખરોળ ટંટાખોર.
પરદેશી પ્રત્યે પછી, બણે રોઝ ધરી ભાવ;
વાતપણું ને વિનયથી, લે આત બોલાવ.
પછી તેણે ત્યાં પૂછ્યું, સ્નેહે કરી સલામ;
‘સદિખ, જુદું નામ શું?’ કયા છે તેરે કામ?”

(રચિત હાંદ)

સુત તેનો સાથે દેખીને. પૂછ્યું “કુત્ર તુમેરા દે?”

૧ પ્રામિ. ૨ (ચક્રવાક) પૈશ્વનો કચ્છાર અથવા સારસ પક્ષી. ૩ કિર્તી વગર, અથવા અનુસ્વાર વગર વાંચીએ તો આ ગંગાડી નું આગગાડી વંચ ય.

* દલપત કાવ્ય: ભાગ ૨. પાનું ૩૫ હડી ૧.

ખડક રીસ કરી તે બોલ્યો, 'નંદિ મેગ, તો તેરા હૈ ?'
પુત તમાગને પરમેશ્વર, અધિક અધિક આયુષ્ય આલો,
મિયા કહે 'ને મગ્જ તુમારી, અબી ઈધર માર હી ડાલો.
સાવનપાક શિયાળે કરશે, યાશે પુટ સરસ ચેરા,
'સુકા સુકા હમ લકડી હોગા, સાલે કયા લેના તેગ ?'
માગસ સાથે માણસ બોલે, દોસ્તી કરે, ન ગહે સુગા;
દોસ્તી તેરી જહાનમમે ગઈ, અમ બોલે તો મારંગા.' *
અમસ્તુત પ્રસંગાલકાર.

(કવિત)

કૃત કહે " આ સભામા વાકા અંગનાળા છુડા,
ભૂતળમા પક્ષીઓને પગુઓ અપાર છે,
અગમની ડેક વાકી, પોષકની ચાંચ વાકી,
કુતરાની પુંછડીનો વાકો વિસ્તાર છે,
વારણની સુદ વાકી, વાઘના છે નખ વાકા,
બેશને રો ગિર વાકા શીંગડાનો માર છે, "
સાત્રણી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દક્ષપતરામ
" અન્યનું તો એક વાકું આપના અઠાર છે. "

કાણ રાજાએ જુદી જુદી જાતના લોકોને પ્રશ્ન પૂછેલા કે 'તમે રાજા સાચો તો શું કરો ?'
ત્યારે તે લોકોએ જવાબ આપ્યા—

નંદ:—

કુકડા ને કુતરા ભવા ભવા બેળા કરીએ,
પાકાને ગધેડા પશુ પાગ વિના પાળીએ,
નાચીએ ને કુટીએ ન.રાખીએ લગાર લાજ,
ગાકમા ને ગમ્મતમા દિન ગત ગાળીએ,
ઉચી આખોરાખી રોજ ચાલીએ ચાટામા ચાલી,
નીચા નેચુ કરી શીઝ ભૂમિ માણી બાળીએ,
મળે ગળપાટ તો ઉચાટ ચિત ના તજને,
છરા મૂંઝી છાડી, છતે રૂપેયા ઉઝાળીએ

ભીખારી:—

ગોળની દરલું ગાડી, સાકરનો સુખરાય,
ખાદની તો ખુશીમા એમ ગીત ગાઈએ,
પેડા ને પનામા ખાસા હાગ કરી દેયે ધર,
હમેગીમા બેઠા બેઠા ખાતે ધરી ખાઈએ,

વર્ણન:—

દરબાર ખાતે દેશોદેશમાં દુકાનો કરી,
સંપદાથી વિશેષ નાણું તો સરાસીએ;
આલે નહિ તેટલાજ રાખીએ ચાકરીઆત,
લગાર લગાર તો ખગાર સૌના કાપીએ;
કવિ, ગુણી, પંડિત કે આવે કોઈ આશાંધરી,
કોઈને કદાપિ એકે દમડી નં આપીએ;
મળે મને સંન્ય તો હું કાળે એવું મોટું કરું,
ચાપણ કરોડ, બે કરોડ કરી આપીએ.

આદાણુ:—

આદાણુ કહે બે ભત્રા બાગ્યથી હું ભૂપ થાઉં,
આનામાં એસીને રાજ જઈ નિક્ષા માગવા,
મોટા મોટા વરા કરી હુંજ વખણાઉં અને,
આદાણુ ખીજનાં અભિમાન લાગું ભાગવા;
વાડીઓનાં તુંબડાના વેત્રાં વવરાવું અને,
દરમના પૂજા નો અનેક રાખું આગવા;
આવે શત્રુ બોજ તેને આપું હું આશીર્વાદ
આદાણુ જાણીને તે તો લાગે પગે લાગવા.

કાંચિરમમાં એકાદ રથજે જ કવિ જિનત્ત રમમાં ગમડી પડ્યા છે; એક દોહરામાં લખે છે:

“કુટો પચે જાવડી, અમણે એસે રાજ;
જોજ કિપાડે બળદિયો, તે સકું પડને કાજ.”

ખીજે રાખતો મોટાં મુજર્ક શહેરના વર્ણનમાં આવેલો છે.

“શહેર મુજર્કજ મોટાથી મોટું, જહા
છાપડું એક નહિ છેક છોડું;
શકિયા સર્વ ન્યાં મોટ મોટા વસે,
કાટિ નાણાં તણું થાય કોડું;
દહ મોટા ને દિલ મોટું દલપત કહે,
ખાણુ પણ મોટું, નવ ખાય ખોડું;
કરાળ મોટાં અને જપણ મોટા વળા
હોય મોટા તણું સર્વ મોટું.” *

કવિએ ખીજ પ્રાંત અનેક રચ્યા છે જેનો બહોલ ઉલ્લેખ કરી જ અંદકી જણું. હિન્દી
માધાનું ગાન કવિશીતે પ્રણું સાઈં ધનું “પ્રવિગ્નસાગર” પ્રથમ રસમગ્નતાં અપરો પડનો, તેની રાખ
દીકા લખી અને બાકી રહે તો બ.ર. લહેરા પેલે રચી દીધી છે. આ કાલેનું કવિતાની ચાતી
કહેવાતી પિંગળ તથા ખીજનું ધણું લખ્યું છે.

— દલપતરામ્ય ભાગ ૨ પાનું ૧૨૮ કડી ૪૫-૪૯.

— દલપત રામ્ય: ભાગ ૨. પાનું ૭૬. કડી ૨૧.

કવિચારિત્ર્ય

કવિને માટે યોગ્યતા પ્રથમ કહેવું જોઈએ કે કરિનું ચારિત્ર્ય નિર્મળ હતું. કાંઈ એક સરદારે પરકિયા નાયિકા વિષે કવિને એક કવિત રચવાનું કહેલું ત્યારે તેમણે આ દોહરો તે સરદારને કહ્યો હતો:—

“અણુ ભાવું સંભારતા, ઉપજે ઉત્તરી જેમ;
વરણવતાં વ્યવિચાર પણ પામે મુજ મન તેમ.
શોભા માટે નથી મૃગ્યાં, એમ વિચારો ઉર;
સ્ત્રી જાંઝર, ગજ, ઘંટ છે દેખી ખસવા દૂર.
જરે મરે પણ નહિ હરે, યતો અંગનો ભંગ;
મોહવડે હાર પડે, દીપક દેખી પતંગ.
જે ચેતી માણે નહિ, હાલી દોડર ખામ;
પછી તે સજ્જન પાંચમાં, કચ્છરતાં શરમાય.” x

ભવ્યમાં કવિ ધીરજરામે કવીશ્વરનું સ્તોત્ર ગાયું છે તેમા કહ્યું છે કે

“કવિનું ચરિત્ર દીઠું, ભક્તિ, નીતિ, મુદ્દાઓ”

અને પ્રમાણમાં મુંગાર એમણે ઘણો યોડો ગાયો છે. ખાસ કરીને નાયિકાની ચાર વિપ્રયોગની શૃંગારની હોરીઓ અને એવીજ બીજી ગરબીઓ એમણે ગાઈ છે. પણ એથી એ રસિક ન હતા એમ ન સ્કમજવું. નીતિમાં એમણે ઘોટલો રસ ઉમેર્યો છે કે તેને નારી બદલી નીતિરસ નામનો પુરુષ બનાવી દીધો છે ! કાવ્ય વિષેના બીજા એમના સિદ્ધાન્ત એ હતો કે આખું કુદૃષ્ય એટલે કે સ્ત્રી, બાળકો, માતા, ભાઈ, ભોળાઈ વિગેરે સહુ જો કવિતા સાંભળી શકે તેજ કવિતા સારી. કવિતામાં નીતિ હેવી જોઈએ. કાવ્યકળાને પોતે કાંઈક ગણે છે તે નીચે આપેલી કડીથી સમજશે સાત પ્રકારનાં અતિસુખ વર્ણવનાં કહે છે.

“છડું મુખ અધિકાર છે રે, માન પ્રતિષ્ઠા માથુસ માંછ જો;
વિદ્યાદિક એના અધાર છે રે, કાવ્યકળાદિક પણ ગુણ કાંઈ જો.”

સ્પષ્ટ છે કે કાવ્યકળાનો હેતુ કવિશીતો અધિકાર અને માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો છે. જો અધિકાર ન મળ્યો, તો માનપ્રતિષ્ઠા તો ખરેખરી ઘણી મેળવી અંગ્રેજનાં વખાણ કરવામાં એકાદ વખત અતિશયોક્તિ બહુ કરી છે. મહારાણીજીનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે:—

“રાવણ સીતા હરી ગયો, રામઆણ હતી તોય;
આ અવસર અંગ્રેજમાં. આણ ન લોપે કાંઈ.”

ફુરજાનની અદામાં લખે છે:—

“સરદાર સાહીબ લોક તે, એ લોકનું અતિ પ્રિય હરે;
સમભાવ રાખે મર્વ પર, દિલમાં દયા ધરથી ધરે”

આ વર્ણનથી તદ્દન ફિલ્મો અનુભવ આપવાને થતો આવ્યો છે. મહને લાગે છે કે આવાં આટલાં વખાણ ન કર્યાં હતાં તો ચાલત. પણ કવિશીતો ભાટચારણની દહો કે બહાવણિ વારંવાર

દેખા દે છે, અને રંગે વેહો - છે. હેવરે 'આશિષ દે છે દલપતરામ' કહી અક્ષિત કે દક્ષિણે માગે છે. પણ આ કવિનો વાંક નથી; વાંક એના દેશકાલનો છે.

દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની તુલના.

કવિશ્રીના હરીફ નર્મદ મુખ્યમાં બ્રાહ્મણ હતા. એ પક્ષ પડ્યા હતા. હરીદાસ અને ચડસાચડસીમાં દરેકનો નવાં નવાં અને સાગં સાગં કાવ્યો નીકળ્યે જતાં હતાં. અમદાવાદીઓ દલપતરામ કવિને વખણાવતાં ને નર્મદને વખોડતાં, ત્હકારે સુરતીઓ અને મુંબઈગરાઓમાં નર્મદ વખણાતા. આ અને કવિઓની લગભગ બધી રીતભાત, વૈષ્ણવી, વિચાર રહેણી કસણીમાં ફેર-હતો. એ બે કવિઓની સરખામણી કરીએ તો જણાયે કે દલપતરામ બાળાધુગના હેડા, મ્હોટા ભડવેયા હતા; ત્હકારે કવિ નર્મદ રમધુગના ઉગતા યુવક હતા. નર્મદનો મુંબાપુરીનો સ્વતંત્રતાનો પવન તોફાન મચાવી રહ્યો હતો અને 'હંડીઓ' ગડગડાવતો હતો ત્હકારે અમદાવાદી વાણિજ્યશુદ્ધિના દલપતરામ હંડે કહેવે 'શુદ્ધિપ્રકાશ' ફેલાવતા હતા. નર્મદનું હૃદય ઉછળી ઉછળી આન્દોલન ફેંકતું હતું, ત્હકારે દલપતરામનું મગજ અને મન નીતિમાં-ધર્મમાં-ગુણવાર્ધ ધોમાં અને સાવચેત પગલાં ભરતાં હતાં. નર્મદ ત્હકારે મિત્ર જેવી સાહચર્યના બતાવી હૃદયનાં ખેંચાણથી હલો તાણતા હતા, ત્હકારે કવિ દલપતરામ ઉપદેશક બની ધર્મચાર્ય પેઠે બોધ આપતા હતા, બીજાઓની અફસને જગાડતા હતા, મ્હરાઓની ખુશામત કરી નાણાં ઊધરાવતા હતા. કવિ નર્મદનો પ્રેમ-શીર્ષનો મુડો ત્હકારે ઝગડળ પ્રકાશતો હતો. ત્હકારે કવિને મન 'બાળો કાળો કાગ' મનું હતું એક ત્હકારે સાહેબની મુશ્કાકાત લેવા દીડીએ બતાવતો ઉતાવળો ઉતાવળો શરીરોમાં ફરતો ત્હકારે બીજો સરસ્વતી મદિરમાં એક ધ્યાને શાન્ત ચિત્તે પૂજા કરતો હતો; એક શ્રીમંતને સલામો ભરતો, ત્હકારે બીજો ઝોડીજ દરકાર રાખતો અને અફક સાથે જતો; એક ત્હકારે હૃદય ચિતરતો ત્હકારે. બીજો હૃદયને પ્રકુશ બતાવતો; એક દિગ્ગતિ થતો ત્હકારે બીજો દિગ્દોસ્ત થતો; ત્હકારે એક મનરંજની થતો ત્હકારે બીજો હૃદયમંજની થતો; ત્હકારે એકનો વાણીપ્રવાહ સીધી સપાટીપર અવાજ વગર સાથે જતો ત્હકારે બીજોને જળધોળી માફક પગડાનો અને પડનો ને વધડનો ને ઢગનો ઢોળાનો ઢનો. એકે ઘણી કવિતાઓ રચી ત્હકારે બીજાની માન ચોડીજ રચાઈ અમદાવાદની વાણિજ્ય શુદ્ધિવાળો કવિ ત્હકારે શ્રી સંગાથે સરસ્વતી સહિત અને હાથે બેગને રખાડનો ત્હકારે મુખડનો કડાક નર્મદ વુખ્યે પેઠે સરસ્વતી પર કંડારેક બીજાનો, કંડારેક રીજાનો ત્હકારે એમાં આધામન થેનો અને જરા શાન્ત થતો. એક આપણને કાવ્ય કરવા પીગળ આપી ગયો, બીજો ગુજરાતી બાપાને દેવા ભરી ગયો. એક હંદ, દોદરા, મોપાપ, છાંયા, કવિન, વચનનિવૃદ્ધા. સૈયાં વિગેરે બોલનો અને અગર તથા. શબ્દો રાજ્યમેળ રાખી મેળ કરતો ત્હકારે બીજો મુખડનો મોઝીમે રાજ્યમેળ થોડો રાખતો અને મજીવાર ન રાખતો અને સ્વહંદે હૃદય હેરે ત્યાં વર્તી કરતો એક પૃથ્વીની સપાટી ઉપર બ પડી જવાના ભયથી ભોંય નેઈ પગલાં માંડતો. ત્હકારે બીજો કુદકા ભારી વડયા લાગનો અને પૃથ્વી ઉપર પગ દેવો તેને બારે પડતો એક સમાપ્તમાં મગનરડો, ખુદગિભલ ચલ શરતો, ત્હકારે બીજો દેખાવ કરવા ન છલ્લો. કવિ તરીકેની હીન અને મેગરવાની લક્ષણ હતી, અને બીજો મેગરવાની બાવાની મેરા કરતો હતો. એક શુદ્ધિ આપી, બીજો કામગીરી દીધી.

વાણિજ્ય બુદ્ધિ અને ઇર્ષ્યરમ્ભદા.

કવિ દલપતરામની વાણિજ્યબુદ્ધિ એમનાં દરેક અનુભવી વચનમાં દેખાય છે. તે વ્યાવહારિક-બુદ્ધિ એમના અમદાવાદના વાસથી અને સ્વામિનારાયણ ધર્મ પાળનાથી આવેલી જણાય છે. ધેડી મુસાફરની ગરબીમાં કવિને ખીછ વખત શંકવા તથેથી સાચ રાખવી છે અને ધેડી મુસાફરને કહે છે:—

“જેથી સ્વારથ આપણો જરિયે રે, તેના ઉપર કાઢનાં ફરિયે રે.”

એક ખીન્ને વખતે રૂપિયાના અવગણ અને ગુણ વિવેકના જાગૃતામાં તોળે છે અને ગુણત્વ જાગૃતુ કેમે કથું પણ નમાવી દે છે. પરદેશ જવાનો લાભ બતાવે છે કે:—

“હરે ન પરદેશે જતાં, તે નર દેળે દામ.”

ખીછ બાળુ તપાસતાં કવિચીની ઇર્ષ્ય પ્રત્યેની અચળ શક્તિ અજળ્ય કહે છે. ગુનશતી માટે ગૌરવ જાળવવાની મહેનત અથાગ છે. ઇર્ષ્ય વિષે ઘણી કવિતાઓ તે ગરબી બનાવી છે.

“અંતર પ્રેરક ઇશ, રીશ નહિ રાખો મા
જયજય શી જગદીશ, ‘રીશ વખત ભાણો મા.”

ખીન્ને સ્થળે કહે છે કે:—

“જગતપતિ આપે સુખ નોટકું રે, પાક ગણીને કરો પ્રણામ ભે.”

રસયુગ ને ભાષાયુગનું તુલનાત્મક અવલોકન.

અહીં એ યુગની સીમાઓ સમાપ્ત થાય છે; અને નવો યુગ શરૂ થાય છે. ભાષાયુગ અને રસયુગની આગળ રાજ્યાત્મક જોવાત કડી હતી તે તાજ કરવા જરૂર છે. ભાષાયુગનો છેલ્લો બહાદુર વીર દલપતરામ અને ગોસતા રસયુગની હિમામાંથી હિમતો નવયુવક નમદે એ ખંતેની લડાઈ આપણે હમણાં જ સાંભળી ગયા. કદાચ નવાઈ લાગશે કે વર્તમાન સર્વમાન્ય કવિવર ન્હાનાલાલ આ રસયુગના રણમાં રમણ કરે છે અને પિતાઈના સામા પક્ષમાં જળી ગયા છે. હવે આપણે એ એ યુગને સરખાવીએ અને જોઈએ દલપતરામ કયા અર્થમાં કવિ હતા અને એમની કવિતાઓમાં શી શી પ્રાપ્તિઓ છે અને શાને લીધે છે. જો આ બાળુ હું ન ‘અતાયુ’ તો સંપળા મ્હને ‘પણુ’ એમના જેવો જ વખાણ કરનારો રૂઢમજે. પણ માણસનો ખરો તોલ અને બાળુઓ તપાસવાથી થાય છે અને એ કસોટી પર દલપતરામ કવિને મૂકી જોવા જોઈએ કે એ કેવી ને કેટલી શોભા ધરાવે છે. આને માટે આપણે પ્રથમ કવિને ભાષાયુગના છેલ્લા વીર નાયક શાથી ગણ્યા તે તપાસવું. જે એમની દશબાર સામિતીઓ રચુ કરી છે તે ઉપરથી હવે તે સિદ્ધ કરીશ.

કવિજીવ ભાષાયુગના છેલ્લા તારણ હતા એટલે તે વખતે ભાષા સ્વાસ્થ રહી હતી, પરંતુ એ ભાષાનાં કુલ છુટાં છવાયાં રચુની રેતીમાં કંકાઈ ગયાં હતાં. તે સૌ શોધી એકાં કરે તો એનો સરસ સુવાસ જનમે એમ હતું આ દામ આપણા કવિજીવે ઘણી નિપુણ કળાથી પાર પાડ્યું. એ બાળાના કુલ યુધી માગાઓ અને તોરણો બનાવી સરસ્વતીમંદિર શયુગાયું. એ શોધમાં તેઓએ ‘આયુ’ રજૂ બોળ્યું. અને બારે ઝંઝેન હોડાવી. પણ એ કુલની ગુચણી ઘણી

સાદી કરી કેમકે તેથી સાધારણ સ્થમજનાં લોક પણ બાણી શકે. આપણા આ કવિ અંગ્રેજ સાહિત્યના પ્રખ્યાત કવિઓ પોપ અને ગ્રાઈડને ઘણું અંશે મળતા આવે છે. એથી એમની લલિત વૃત્તિ નવી ગુચણી ઉપમાવી ન શકી, પણ જીતી ગરેડમાં ચાલી જૂના ધારાધારણને અનુકૂળ રહ્યા. આ દારણે જ એમની બાપા લોકબાપા બની; અને કવિ લોકપ્રિય થયા. આ સરળ બાપા અને વિચારનો મુખ્ય લાભ એ થયો કે અમણે લોક કેમકે રસિક કવિતાઓમાં ઉપદેશ પીવા માંડ્યાં; કુવહેમ તજવા લાગ્યાં અને સાચા સુધારાની ઝંખી કરવા લાગ્યાં. રસયુગનો કવિ પોતાના હૃદય-આવેશમાં હડી સમાજની ઓછી પડવા કરતો લાગે છે એની ઉકુચન વૃત્તિ નવા પ્રદેશમાં સંચાર કરે છે અને નવું નવું હૃદયને જીવે ખતાવે છે. આથી એની બાપા દે'ક ઉંચો અને સાધારણ માણસની સ્થમજથી આધી હોય છે. આછી આછી એની કલ્પના વરાળના ગ્રાસ જેવી કે પીગળી જતી રૂપેરી વાજળી જેવી દેખાય છે, અને દેખાતી બંધ થાય છે. એ દારણે એમને સ્થમજના ઉંચી રસિકતા અને બાપાનું ઉંચું જ્ઞાન જરૂરનું છે. એમની કલ્પનાકામને જેવી પણ ફલિત, તો પદની અને પાળવી તો કોઈ વિરલ રસિક જ કરી શકે. પણ જોવાય તો ઘણી જ સુંદર દેખાય એ ચોક્કસ. આનો એક ગેરલાભ એ થયો કે રસયુગના કવિ સાધારણ લોકથી જૂદા પડ્યા અને એ લોક આ કવિને ન સ્થમજ શક્યા. રસયુગનો કવિ એક અનુપમ ઉત્તમ આદર્શ પર દષ્ટિ કરી એ આદર્શ ગાચ છે, અને ભવિષ્યમાં પોતાની માનુષાપાનું ગૌરવનું પદ કેટલું ઉંચું રાખવું અને ટકાવવું તેની નૈયારી કરે છે અને જગતોકને એ રસ આપી આ પદ પામવા આમંત્રણ કરે છે, બાપાયુગ બપોરે વર્તમાન પર નજર રાખી એ સૌની સાથે ચાલી સૈને દોરે છે. તકારે રસયુગ હૃદયના રસ-આકર્ષણો સૈને એ આદર્શ પ્રતિ તાણે છે ને તેડે છે. રસયુગના કવિ હૃદયના આકર્ષણ સરખાં બળ વાપરતો નથી પણ કદારેક ધીમે આંચકો તો કદારેક મ્હેકું આન્દોલન આપે છે એ કવિ સૌન્દર્ય, સત્ય અને સાહિત્યના અદ્ભુત દર્શનો ઉઘાડે છે અને જગતને કોઈ જૂદાજ રસકાંડ અર્પણ કરે છે. આ ખાતમાં તો અને યુગના કવિઓ પોતાનો યોગ્ય ભાગ બજાવે છે દારણ કે અત્તાની જોતોની સ્થમજશક્તિની ખીલવણી બાપાયુગનો કવિ ન કરે અને એમનાં અંતર મેજ રૂપ જડવાદ કાઢી ચોખ્ખાં ન કરે અને શિક્ષાનાં સુકામ ન કરે તો રસયુગનો કવિ પ્રખરું ઢિન કરી શક્યા અસમર્થ છે.

બાપાયુગ એ સાહિત્યની ખારાખડી છે જરૂરે રસયુગ એ સુંદર બેક-એન્ડા શબ્દો છે. બાપાયુગ એ રસયુગનો પાયો છે અને બાપાયુગ હોય તોજ રસયુગ જમો રહે. અને યુગો સાહિત્યના કુદરતી વિદ્યાસનાં કુદરતી સાધનો છે. દલપતરામ કવિના ન્દાનાસાત્ર થયા અને એકના સાહિત્યનો આધાર જેટલો દલપતરામના સાહિત્ય પર છે તેટલો જ આ બાપાયુગ એ રસયુગનો જનક અને પોપક છે. આથી જ આપણે આ કવિનાં ઉપદેશાત્મક અને વર્ણનાત્મક કાવ્યોની ઉપયોગીતા સિધ્ધ કરી શકીએ છે. આંગ્રેજ અપભ્રંશકાર રિન-ગર્લ કહે છે કે કાવ્યની બાખ્યા એ છે કે એની વ્યાખ્યાજ ન થઈ શકે! મગજ વ્યાકરણી કવિતાનું પ્રયોગન લખે છે કે જેવી રીતે નવપુત્રી રિમન અને કારખાચથી પોતાના પ્રિયનમને રીઝી પોતાનું મારેકું કામ કાઢી લે છે તેવી રીતે કવિતાસુ-દરી પણ વ્યક્ત માગમીથી નહિ પણ વ્યંગમાં રસિક વચન બોલીને જ પ્રિયને ઉઘો ચડાવે છે. કેટલાકોનો એવો મન છે કે ઉપદેશાત્મક કાવ્યો એ કાવ્યોજ નથી પણ નોટણાં જ છે. આ મન ખાસ કરીને રસયુગના રસિકજનોનો મન છે અને

મહેને પણ એ જ દીક્ર લાગે છે. આ કસોટીમાં કવિ દલપતરામ એટલા બધા શોભતા નથી. એમનો ઉપદેશ આપણને ધણીવાર અધિય લાગે છે. આપણને આપણી ખામીઓ સંભળાવી ગમતી નથી, અને બેદરકાર બની, કાન દાની બહેરા બની એ બોધ સંભળવો છોડી દઈએ છીએ અને આ પણ માનવસ્વભાવ જ છે ને? કવિએ કેટલુંક મજાકમાં દાંત કઠાવતાં કહ્યું છે પણ મ્હોટે ભાગે તો ધર્મનો ઉપદેશક ધર્મચુર બોલતો હોય તેવું લાગે છે. જે રીતથી એ વિચારો કહેવા ભેદએ એવી રીતથી એ આપણને પૂરેપૂરું કહી ચકાયા નથી, અને ઉપદેશ આપણને લાગ્યો પણ નથી. દલપતરામ કવિ કાવ્યકસોટીમાં આટલા હલકા પડ્યા છે.

દલપતરામના કાવ્યનું બીજું ઊંડું એ છે કે તેઓએ શાન્ત હૃદયથી બધું લખ્યું છે તે સંભળાવ્યું છે. એમણે લખવામાં અકલ વાપરી છે પણ લાગણીનો અભાવ બતાવ્યો છે. એક સફળથી સુકડ કહેતો હોય એમ લાગે છે ખરું, પણ તે કહીને જ અટકે છે; એથી વધુ હૃદયને આશ્વાસન આપી શકતો નથી. એ પોતાને માટે નાન ઉત્પન્ન કરવા યત્ન કરે છે પણ મિત્રતા સંપાદન કરવા નહિ જ. કપારેકે તો એક સાક્ષી તરિકે મ્હાતુભવ કથતા હોય તેમ લાગે છે. રસયુગનો કવિ મિત્ર થશે અને લાગણીઓનાં ખેંચાણમાં તાણી વાંચકજન સાથે એકતા વરસે બધા આપદકાળમાંસાથે ગ્હેશે. આ માનસિક અને હાર્દિક સંબંધમાં જ ને કવિઓ આમ ગૂંધા પડે છે, અને એટલે અંશે કવિવર દલપતરામ આપણને ઓછા પડે છે. એમની કવિતાનું બીજું લક્ષણ એ છે કે કાવ્યગાંભીર્ય (poetic seriousness) એમની કડીઓમાં બહુ ઓછું છે હૃદયની લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થયેલું કાવ્ય કાવ્યગાંભીર્યથી હલકાતું હોય છે આ વિષયમાં પણ કવિવરની કવિતાઓમાં ઓછું કાવ્યગાંભીર્ય છે, અને તે એની લાગણીઓની ઓછપને લીધે છે. ગરીબ અવસ્થામાં ઉછરેલા કવિ પ્રજાતું દુઃખ દેખી શકે છે, પણ સોને સાથે સાધારણ શીખામણ આપી બંધ પડે છે. તેથી જ એના તરફથી રસિક પણ ગંભીર સદાતુષ્ટિત નથી મળતી. ઝડપક, અતુપ્રાસ, અસુરમેળ અને શાબ્દમેળમાં જ સંધનું મન રેડી દીધું હોઈ લાગણીઓ સૂતી જ રહે છે. ગરબીઓ, ધોળ અને હેરીઓ આદ કરનાં એમનામાં સંગીત લગભગ નથી જ એમ મહેને લાગે છે. હિન્દીનું જ્ઞાન છતાં હિન્દી સંગીતની રાગરાગણીઓ એમણે આ ભાષામાં ક્યારી હોય એમ મ્હારી જાણમાં નથી. જેટલો સંગીતનો અભાવ એટલો લાગણીઓનો ઉણો ઓછો. એક ધરિગીત કે મંદાકાન્તા પોંગળના આપ પ્રમાણે કરવો એ કાંઈ મ્હોટી વાત નથી. એવાં જોડકણીથી કાંઈ કવિતા રચાતી નથી. એથી ઉશ્કું રસયુગમાં એક જ કાવ્ય રચનાર કવિ કહેવાયા છે, કાવ્યગાંભીર્યથી નીકળતું આખી છંદગીમાં એક જ કાવ્ય રચાયું હોય નો બસ છે. એવા કવિઓ સાહિત્યચંચાનો મ્હોટો જથ્થો રચી પણ શકતા નથી. આંગ્રેજ સાહિત્યમાં એવો એર કવિનો દાખલો છે બાધાસુગના કવિને કાવ્ય કરતું એ મરજતી વાત છે. રસયુગનો કવિ લાગણીઓમાં એકતાન થઈ જાય છે. અને આખું ચિત્ર એની નજર આગળ ખડું યાય છે; ત્યારે જ એનું કાવ્ય બને છે. રસયુગનો કવિ હમેશાં 'સખજેકરીવ' હોય છે; બાધાસુગનો કવિ ઘણું કરી 'ઓખજેકરીવ' હોય છે. હૃદયને લગભગ બંધ મળી દુનિયાની (ખડારતી) વાતો કરવી તેને 'ઓખજેકરીવ' કહી શકીએ જ્યારે દુનિયાની અને દુનિયાં પરની વાતો હૃદય ખુલ્લું રાખી તેમાં બીજાની આપવી એને 'સખજેકરીવ' કહી શકીએ અને કહે અનુમાન કરી શકાશે કે દલપતરામ કવિ કેટલા 'સખજેકરીવ' કવિ છે

દલપતરામભાઈની કવિતા વિષે આટલું કહેવું રહી જાય છે કે એમણે હદથી ઝાઝાં વખાણ હદથી ઝાઝાં માણસોનાં કરેલાં છે. એ વખાણ કરવામાં ગુજરાત પત્રાક્રિયુક્તર સોસાયટીને મદદ આપવાનો આશય હોય કે રાજ્યકવિ યદ્ધિ વર્ષાસિન લેવાનો હેતુ હોય તે ગમે તેમ હો, પણ આટલાં બધાં અતિશયોક્તિ વાળાં વખાણ રસયુગનો કવિ તો નજર કરે. આપણા કવિમાં ભાટ-ચારણનો ભાવ વધુ પડતો દેખાઈ આવે છે એની ના કોપથી નહિ પડાય. રસયુગનો કવિ ચોતાની રસિકતા અને સ્વતંત્રતા આટલી હલકી કિંમતે વેચવા તૈયાર નથી થતો. કીર્તિ કમાવાના લોભથી કે ધનપ્રાપ્તિની લાલસાથી કે લોકપ્રિય થવાની ઉત્કંઠાથી રસયુગનો કવિ ચોતાનો આદર્શ ઝંખે નથી પડતો. મહાર' કહેવું એમ નથી કે આનાં કાવ્યો એ ન જ કરે કે ન જ કરેલાં જોઈએ, પણ આપણા કવિશ્રીએ જે રીતે ક્યું છે તેમ તો ન જ કરે. એક માણસનાં કાવ્યમાં વખાણ કરી કહેવું કે એ પણ ગુજરાતી ભાષાની સેવા છે, એ કાંઈ ન્યાયી નથી. તે આશય તો માત્ર એણે ગણાય. 'કાર્ગલવિકાસમાં'માં, 'વિનયવિનોદ'માં ને 'હંસકાવ્ય શતક'માં કવિશ્રીએ આતુ'જ ક્યું છે. આશય અને આશ્રયદાતા વિના કવિ ન શોભે એ રસયુગના પ્રાણીને માનવું રહેવું નથી. કોમળા પાણેલાં પોપટ યદ્ધિ રહેવું અને કહે તેમ બોલી રાજ કરવા એ ભાષાયુગમાં માત્ર ભાટચારણનો ધંધો હતો, કવિનેજ એવું અંધ અનુકરણ કરવું ઉચિત નથી, અને પુરાણ કવિઓ આશ્રયદાતા બોળતા, એની શીળી હાયામાં પળતા, અને કાવ્ય કરતા એ બચાવની એટલી બધી ભ્રમણ દલીલ નથી. ઈવનવનું એવું શુક્રામી વેચાણ કરી ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરશે એ ગુજરાતનો આદર્શ ઝંખે કરવા જેવું છે. હાલ્ય એનો બચાવ એમ કરી શકાય કે એ દેશકાળ એવો હતો અને દલપતરામ કવિ એમની અમદાવાદી વાણિજ્યશુદ્ધિને સંમત યદ્ધિ દેશકાળને અનુસર્યા. અમદાવાદીઓને જેવું જોઈતું હતું તેવું કીર્તિ કમાવા પીસવું પડ્યું, અને દેશી રાજ્યોની રૂઢિ પ્રમાણે ધન મેળવવા વખાણ કરવા પડ્યાં. પણ આથી દલપતરામ કવિ રસયુગથી અને તેટલાજ અંશે સત્ય કવિત્વની કસોટીથી નીચા આવે છે.

ભાષાયુગનું એક સમજ પ્રમાણ એમની 'વેનચરિત્ર'ની વાર્તા પુરૂં પાડે છે. ભાષાના વિકાસમાં કવિતાનું પ્રથમ કામ વાર્તાની શું થયું છે કવિ-સામગ્ર, પ્રેમાનંદ વિગેરેએ વાર્તાઓની કવિતાઓ કાઢી છે. એ વખતે કવિ હદય બીજા વિષયો મદલ કરી શકતાં નથી. એ વાર્તાઓમાં નીતિ મેળવવી અને વાર્તાનું વર્ણન કરવું રહેવું પડે છે. એ વાર્તાનો યુગ આપણાં રામાયણ મહાભારતથી માંડી નંદનવીરની, પંચરંડ અને પ્રેમાનંદનું ધાર્મિક સાહિત્ય દશમસ્કંધ સુધી ચાલ્યો આવે છે. આંગ્રજ સાહિત્યમાં પણ એવુંજ થયું છે. ચોક્કસ કવિની વાર્તાઓ આજ યુગનો આરંભ બતાવે છે.

તે પછી વાર્તાઓ મુજબ કાંઈક નીતિમય વિષયો કાવ્યોમાં ઉતારાય છે. આ પણ આપણે કવિશ્રીના સાહિત્યમાં લેખિ ગયા છીએ. આ ઉપરથી અમરુ' અનુમાન સહેલાઈથી કરી શકીએ છીએ કે કાવ્યકલાના વિકાસમાં કવિશ્રીની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ મોઝ્ય સ્થળે અને ઉત્તમ છે. આ સૌ સખાળમાં હદય મેળવવું અને ઉગ્મી દષ્ટિ રાખવી તે કામ રસયુગને મારે બારી રહ્યું. સાથે એ પણ બૂલી જતાવું નથી કે એ યુગનો કવિ ભાષા રચે છે અર્થે તેમને સરળ, સીધી, અને વિચાર દર્શનનું અનુકૂળ વાહન કરે છે; પણ કવિતાઓ કરે છે તે યુગમાં કવિતાઓ રચાતી નથી કળા એટલે ફરેનના સૌન્દર્યનું અનુકરણ. કળા દર્શનમાં ખીલતી જ રહે છે. ભાષાયુગ એ કદંકરણની કે ખીલવાની નૈવારીની દશા છે ત્યારે સંપૂર્ણ વિકાસની કળાના સરખી પગલું

શક્તી નથી. જ્ઞહારે, રસયુગની થોડી ખીલવણી પછી આપણે એ આદર્શ આંતરિક દૃષ્ટિથી આંધું આંધું ભ્રમ શરીરે છીએ અને તેના પ્રતિબિંબ પાડવા આપણે વધુ ઉંચા ઉડના જઈએ છીએ આ કળાની ખીલવણીની તૈયારી કવિશ્રીએ કેટલી બધી કરી આપી છે તેની કદર આપણે કરવાની છે, અને એ આભારવૃત્તિ દર્શાવવા જ આ નિમંધના લખાણનું પ્રયોજન છે. આ આભારવૃત્તિ ન જતા રી શરીરે તેટલી રસયુગની લાગણીમાં ન્યુનતા કહેવાય. હું ધાઈ છું' કે આખા યુગરોએ આ આભારવૃત્તિ બતાવી કવીશ્વરની યોગ્ય કદર કરી છે છતાં એક રસયુગમાં જન્મેલ માણસ આ લઘુ લેખમાં યુગમેદ, સમયમેદ અને પક્ષપાતશુદ્ધિને લીધે યોગ્ય કદર ન કરી શક્યો હોય કે પૂરતી આભારવૃત્તિ ન દેખાડી શક્યો હોય તો પણ એ બંનેની આવશ્યકતા અને ઉપયોગીતા તો તેણે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઈ ભાષાધુમના તેમજ રસયુગના અવ્યક્તિ આવશે લેખ લખે તો કવીશ્વર દલપતરામને પૂરતો ન્યાય મળે એમ મ્હને આશા રહે છે. દલપતરામ કવિ અને નર્મદાશંકર કવિની સરખામણી કરી છે તે ભાષાધુમના અસ્તની અને રસયુગના ઉદયની સરખામણી રહમજી. હવે ભાષાધુમના મુખી દલપતરામ અને રસયુગના અત્યારના નાયક ન્હાનાસાલ એમ પિતાપુત્રની તુલના કરી હોત તો આ કરતાં વધુ અજવાળું કાવ્યકળાની ખીલવણીમાં પડત, પણ આપણી હદની બહારનો આ વિષય આપણે ભવિષ્યના કોઈ અનિશ્ચિત શક્તિને માટે રહેવા દઈ આ લેખ પૂરો કરશું.

પ્રિય વાંચકો ! જો મ્હે' કવીશ્વરનો જીવનવૃત્તાંત નથી કાંધે તો એમનો સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સંમંધનો મુખ્ય જીવનવૃત્તાંત મ્નુ કર્યો છે અને એ જીવનમાં આપણને એમનું જીવન તરવરતું નથી જણાતું ? કોઈપણ સાહિત્યસેવકનું સાહિત્યજીવન એના સંસારદર્શનથી જૂદું છે ? સાહિત્યજીવન એ એના સંસારનું પ્રતિબિંબ છે. અને એવાજ પ્રતિબિંબમાં આપણે આજ કવિશ્રીનાં રચનાક્રમને બાવીશ વર્ષ વીત્યા છતાં એમનું ૭૮ વર્ષનું સાહિત્યજીવન ભ્રમણે છીએ અને સદાકાળ એનો આવો અસરરેહ આપણા પછીની પ્રજાએ ભેગું શકશે. આપા ઉપવક અવલોકનમાં પછી ભૂલો રહેવી હશે, કેટલુંકે નહિ કહેવાયું હોય, છતાં તે સૌને મારે મારી માગી લઈ છું.

દેશળજી પરમાર.

તારાઓની રમત.

લખનાર: " એક જીવન "

શરદ પૂર્ણિમાની મધ્ય રાત્રીએ મઠ નિદ્રાના સુખમાં હું નિમગ્ન હતી. નિદ્રાનું શરણ લેનાર બંધિત વારંવાર અશક્ય બનાવોને સહજ સાધ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; એવુંજ કે'ક તે દિવસે મારી બાબતમાં પણ બન્યું.

પેલો શુક્રો તારો ! જગત આખાને આમકત કરવાની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા ત્વજ દષ્ટિને તેણે પોતાનું સર્વ બળ મારા મર અગમ્યવા માણ્યું. પ્રથમ તે મીઠ મીઠીને મારા તરફ જો રેલો. ધીમે ધીમે હમણાં માંડ્યું, અને પછી ચક્ર ચક્ર કરવા માંડ્યું અને પછી, એકદમ કરતો અટ્ટી જઈને અદ્ભુત દરી રેલોમાં ગમવાનો તે બેલી ઉઠ્યો, ' આવ. અહીં અમારા તારા મ'ડળમાં આવ ! '

થોડી વાર તો મેં તેના તરફ વિશેષ ધ્યાન ન આપ્યું. પણ આથી તેણે વધારે જોસમાં ચક્ર ચક્ર કરવા માંડ્યું. રહેઠવારમાં અસંખ્ય તારાઓ તેવું અતુકરણ કરી રહ્યાં. ચંદ્ર તો ગમરાઈ જ ગયો. ભયંકર રાજદોષ! બળવો થવાનાં પ્રત્યક્ષ ચિન્હ! ક્યો રાજા ગમરાઈ વિના તે જોઈ શકે? ચંદ્ર પણ એક રાજાજ હોતો. તેણે કેટલાંક વાદળોને પોતાની તરફ બોલાવ્યાં. પણ પરિણામ તેનાં ધાર્મિકી ક્ષત્રું આપ્યું. જે જે તારાઓ તરફ રીને પોતાના બાંહુની લીલા નિહાળી રહ્યાં હતાં, તેઓને રાજાની અને તેના મદદનીશોની આ આપખુદીથી અત્યંત ગુસ્સો ચડ્યો. પૂર્ણિમાની મધ્ય રાત્રીએ, તારાઓના આનંદ વિહારમાં ખત્રેલ પાડનાર—તેથી ભય પામનાર રાજા, રાજા થવાને તક ના લાયક છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા. અચાનક પવનનો એક સપાટો આવ્યો. ન્હાનાં વાદળાં દોડદોડ કરીને પલાયન કરી ગયાં ને પોતાના બેગા બળથી મોરાંને પણ સાથે ધસડતાં ગયાં.

વળી પાછી તારાઓની રમત શરૂ થઈ. અસંખ્ય તારાઓની આ વિચિત્ર લીલાથી આકાશે અવનવું, ૧૫ મારણ કર્યું. ચંદ્ર પણ સમજ્યો. તારા મંડળનો નાશ કર્યા પછી આવા અપૂર્વ સોન્દર્યથી, આવી અસાધિક લીલાથી આકાશ પરને કોણ શોભાવશે? એક ક્ષણ પૂરે ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ બુદ્ધિ તેણે ત્યજ દીધી ને પોતાના હરિદેવ-શુક્રના તારાને, અનિનંદન આપનો પોતાની દમયેત્રી પરમાર્થ વૃત્તિથી જગત પર અમૃત વરસાવવા લાગ્યો.

કુતુહલથી—અનિમિત્ત નયને ‘હું’ આ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ રહી હતી, એવામાં વળી પાછો પેલો પરિચિત સ્વર મારા કર્ણ પર પર અવડાયો: ‘આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ!’

હરી પાછું તેજ ગગન બેઠી અદ્ભુત અને ‘આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ.’ એ પ્રાન્દોથી દિશાઓ ગાંઠ રહી બળબળ બેઠાં સરિતાના જળમાંથી પ્રતિ ધ્વનિ થયો: ‘આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ!’ પવનની ઝીણી ઝીણી લહરીઓ કર્ણદ્વાર સમીપ આવીને કહેવા લાગી, ‘જા પેલા તારા મંડળમાં જા!’ રક્ષરંદનાં ખર્જેખર્જો કરગરીને કહેવાં લાગ્યાં, ‘જા, આવ પેલા તારા મંડળમાં જા!’

આ સામગ્રી હુમલાથી મારું માનસિક ધ્રેષ પુડી ગયું; અને ‘તમારું તારા મંડળ મનુષ્યને કમિયન વસ્તુ આપવાને શક્તિમાન છે?’ એ પ્રશ્ન મેં અભાવધપણે પૂછી દીધો પણ— ખેલ ખલાસ!

તારાઓની દીડાનો અથવા મારી દિગ્ધ દષ્ટિનો અંત આવ્યો. કેંદ્ર શોક—આનંદ મિશ્રિત બાને મેં આકાશ તરફ જોયું. અસંખ્ય તારાઓની મધ્યમાં, પેલો શુક્રનો તારા, દમયેત્રી મારફ સાંન. નિશ્ચય બાને પ્રદાશી રહ્યો હતો.

ગુજરાતનું રસસાહિત્ય.

[ચેતન માટે ખાસ.]

લખનાર:—“બાલમુકુન્દ”

ભાવનગરમાં યોડો વખત થયા માણુ થયથી “સાહિત્ય સભા” તરફથી પહેલું બાળક કવિવર નંદાનાવાસે તા. ૩૨મી ઓક્ટોબરને દિવસે આલરૂડ હાઇસ્કૂલના હોલમાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખસ્થાન હેઠે આપ્યું હતું. એતાજનની સંખ્યા સારી હતી અને હોલ લગભગ ભરાઈ ગયો હતો. ખુરસીઓ ભાવનગરના દરબાર તરફથી પૂરી પડવામાં હતી અને જે કોઈ તેના ઉપર બેસવા હતું તેને તેઓ વાંકી ચુકી સ્થાં હાવભાવયુક્ત આજ્ઞા દેતી હતી. વળી, આ લખનાર ઉપર તે એટલી તો મોટી પડી હતી કે બાળક પૂકે થતા જ્યારે તે ઉભો થવા ગયો ત્યારે પોતાની પાછળની ચુકે વતી તેણે તેના નવો કાળા આલ્પાકનો ડગલો પકડી રાખ્યો અને ધણું સ્ક્રમગ્નત્યા પછી જ પોતાના સ્મરણચિન્હાર્થે તે ડગલામાં એક જાડી રાખી રહેને જતા દીધો.

સમાના મંત્રીઓએ સઘળા ગોડવણુ સારી કરી હતી અને શિયાળાની સ્થાંતે અંધારું જોઈને ધાય છે તે વાન કદાચ ધ્યાનમાં નહિ હોવાથી તેઓએ દીવો લાવવાનું ઉચિત ધાયું નહોતું. બાળકનો લગભગ પોણો ભાગ પૂરો થયો ત્યારે બાળકજ્ઞાને દરવાજા પાસે કાગળો રાખીને બેઠે આંખો જરા ખેંચવી પડતી હતી પણ તેવી ટેવ પાડી હોય તો અંધારામાં કોઈ વખતે બાળક દરવાજો પ્રમગ આંખે કામ લાગે. મંત્રીઓએ કદાચ એમ પણ માન્યું હશે કે કવિ તેમની ઉચ્ચ કક્ષનાના જાળદળના જ્યોતિપ્રદેશમાં એતાવર્ગને લઈ જશે, જેની દાનિત આગળ કૃત્રિમ દીવાઓની જરૂર પડશે નહિ. નો પણ તે જ્યોતિપ્રદેશમાંથી બાળક પૂકે થતાં અને જ્યારે કન્યા ત્યારે એકબીજાની મોં દેખાતાં નહોતા.

જનના સાહિત્યમાં ગુજરાતી રસસાહિત્યનું સ્થાન” એ બાળકનો વિષય હતો. શરૂઆતમાં બાળકજ્ઞાને ભાવનગર વિષે બે યોક્ત કહ્યા હતા. “કાઠીયાવાડમાં ભાવનગર-ળીજ સહેરો કરનાં સરખામણીમાં ઘણું જ સુખી છે. તેના સત્તાધિકારીઓ અને હાકેમો તરફથી જુદમ અને ત્રાસ ળીજ નગરો કરનાં પ્રમાણમાં યજ્ઞ ઓછો, છે. જે સિંહર ઉદયજંદરની કારકાર્દમાં અને ત્યાં પછી પણ તેની આખાડી ઘણી વધી છે. ભાવનગરમાં ‘દાન’, રહેતી પાસેના ગામ. મહુવામાં કવિ ત્રિયુવન પ્રેમશંકર, ળીજ જૈન કવિઓ અને અન્ય શિશીન લોકો હોવા છતાં પણ ભાવનગરનાં ગાસીઓ આગ્રસે વર્ષે ‘સાહિત્યનું’ મેયન કરવા જાય છે તે કંઈક આશ્ચર્ય વિષયવે નેવું છે.”

પછી ગુજરાત વિષે તેમણે કહ્યું: “ગુજરાત શું નથી? સારી દુનિયાંની નગર અત્યારે ગુજરાત પર હરી છે. ગુજરાતે આજે શું કહ્યું અને કાલે શું કહેશે તે જાણવાને પ્રિટિશ મહા-રાજ્યનું મંત્રીમંડળ પણ અધીરું” ગંહે છે. નિષ્કામ ભાવનાથી સેવા કરના ગુજરાતના એક દંપતિ જ્યનને જગત્ અત્યારે પોતાની આંખ સ્વામે આજર્ગ મમ્ ગણે છે. ગુજરાત એ મીસ અને

આશ્ચર્ય ન થયું. જે પુરુષ વિશ્વભરનાં અણુઅણુમાં શાન્તિ અનુભવી રહ્યો હોય. તેના લેખોમાં ખીન્ને ત્રીજો અશાન્ત વિષય પ્રવેશી પણ ક્યાંથી શકે ?

“ત્યારે તમે તથી આવતા ?”

“ના, આજે તો—” કાંઈક સાંભરી આવ્યું: “હોયો રહે, વિનોદ ! થોડે સુધી—ગામના નાકા સુધી, તહારી સાથે સાથે અવારો.” પછી લેખને ખાનામાં મૂકતાં મૂકતાં ઉમેયું: “આ લેખમાં જે ત્રણ પુસ્તકોની જરૂર પડે એમ છે, ને એ લેવા મહારે વિધુતકુમારને ત્યાં જવું છે” પછી ખુરસી પરથી ઉઠીને કપડાં પહેર્યા—શાન્તિથી; જોડા પહેર્યા—શાન્તિથી; અને દાદર કતરવા સગ્યાન્તે પણ શાન્તિથી.

એ સર્વજ્ઞાપી શાન્તિને પ્રતાપે, અમે હેઠળ કતરીને રસ્તા પર આવ્યા ત્યારે સાડા ચાર થયા હતા, મહારે પ્રેક્ષકને ઘેર પહોંચવાને હવે અડધો જ કલાક બાકી હતો. મને ચંદ્રપટ્ટી યંત્ર માંડી કે આટલા થોડા વખતમાં મને ટ્રામ મળશે ક્યારે ને હું પહોંચીશ ક્યારે. વળી શાન્તિપ્રસાદ મહારી સાથે હતા એટલે ઉતાવળે ચાલવાનો તો સવાલ જ નહોતો. તો પણ, હું ગભરાટમાં હતો એટલે વિચાર્યું કે ચણા ચોપી જોવામાં શું ગયું ? વળી બહુટ્ટી મહાવારો તો જોઈ લઈશું.

“શાન્તિપ્રસાદ, જરા કિનાવળે ચાલશો ?” હૃદય ને મસ્તકનું સંઘર્ષ બળ એકઠું કરીને મને પૂછ્યું.

“એ શું બોલ્યા ? મહારી શાન્તિમાં આમ ખલેલ કરવાનું તમને ન જાણે. વળી આજે તો હું આખો દિવસ ખુરસી પર બેસી રહીને એવો તો ચાપી ગયો છું કે આ પગ કેમ ઉપર છે એ મહાં મન જાણે છે.”

એટલામાં મને દૂરથી દેખાતા ટ્રામના પાટા પરથી ઉપરાઉપરી ત્રણ ચાર ટ્રામ પસાર થતી જોઈ. “શાન્તિપ્રસાદ, જરા તો કિનાવળે ચાલો ! જુઓ, આ ટ્રામો તો એક પછી એક ચાલી જાય છે બધી; ને પાંચ તો થયા આવ્યા.”

તેમની ગતિ ઉઘટી ધીમી થઈ.

“વિનોદ,” મહારે ખભે હાથ મૂકતાં એ બોલ્યા, “આજે તમને એક પાડ શીખવવાનો મહારો વિચાર છે. તમે બધી વાતમાં બહુ ઉતાવળા ને અધીરા છો. તે દરારે ૫ કોણ જાણે શું થેયું લાગ્યું તે ડેર ખાવા નીકળ્યાં તો ! તો મને ઘણી વાર એમ થાય છે કે તમે પણ ધીરા અને શાન્ત કેમ ન થઈ શકો ? આજે જ શરૂઆત કરો; સુમન્દ ગતિથી ચાલતાં શીખો પાછળ કોઈ પકડવા આવતું હોય નેમ દોડવા માંડો માં. જુઓ,” આમ કહેતા તે મહારી મહારે આવીને બિના; મહારા બને હાથ જાલ્યા, અને બાજકને ચાલતાં શીખવીએ છીએ તેરી રીતે, પાંચ પગે ચાલના ચાલના મને દોડવા લાગ્યા; જુઓ, આમ ધીર પગલાં મારો; બધામાં ધીરા ચાલો. ઝિન્દગીનો અર્થ જ ધીરજ ને શાન્તિ.”

“અરે શાન્તિપ્રસાદ ! આ શું કરો છો. રસ્તા વચ્ચે ? મહેા મહારા હાથ ” મને જેમ તેમ કરીને હાથ છોડ્યા તો તેમની સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યો. મહારી નજર ટ્રામના રસ્તા ભળી જ હતી. પાંચમી ટ્રામ ચાલી ગઈ. હું પૂછ મૂકીશો. “જુઓ, પેલી પાંચમી ટ્રામ પણ ગઈ દરે દૂં મારીને વખતસર પહોંચવાનો દનો ? જરૂર નો વિચાર કરો ! એક માળદમન શું કરના દગો !”

“ધીરા પડો વિનોદ, ધીરા” હાથ સ્થેજ ઉંચી કરતાં તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો; બાળક તમે છો, હું નહિ જરાજરામાં વિના કારણ ગાનિત ગુમાવી બેસે એ ‘બાળક’ શબ્દની વ્યાખ્યા અને તે પણ ટ્રામ જેવી ક્ષુલ્લક વસ્તુ માટે ! બચુતા નથી કે તમારી ટ્રામને તમારા પ્રેક્ષિતર તો આજ છે ને કાલ નથી એવી ક્ષણભંગુર ચીજોને ખાતર તમારી અતુષ્ઠ શાન્તિઓથી એ તો હીરો આપીને કાચ લેવા જેવું થાય, સમજ્યા ?”

“હા સમજ્યા ! એ બધાં દહોડ ડહાપણ કેરે મુકે જરા વાર. આ મુંબાઈ પહેવારમાં એવું એવું નહિ ચાલે. એ અહિં બધા જ તમારી જેવી વાતો ધડીએ ને પળે સંબારવા બેસે નો મુંબાઈ ખીજે દહોડે ઉલ્લસ યદ્ય જાય એ ખબર છે ?

“એ ગમે તે ચાય, પણ તમારે સૌએ હવે આ શીખવાની જરૂર છે. તમારું મુંબાઈ તો આજે છે ને કાલે નથી. આત્મા અમર છે, તેનો વિચાર ખેલો થવો જોઈએ.

એટલામાં અમે ટ્રામના સ્ટેશન પાસે આવી પહોંચ્યા. મહેં ડોક ઉંચી કરી કરીને દૂર સુધી નજર કરી પણ એકે ટ્રામ આવતી દેખાતી નહોતી. તેનો વીજળીક પ્રવાહ વખતે “શાન્ત” થઈ ગયો હશે તેથી નહિ આવતી હોય એમ મહેં માન્યું અને અકળાવા માંડ્યો પણ બધાં સુધી જોવા રહેવું પડે ત્યાં સુધી મહારા શાન્તમૂર્તિ મિત્રને રાષ્ટ્ર રાખવાનો વિચાર કર્યો. એ તો ચાલવા માંડતા હતા પણ મહેં તેમની ખંડાય પકડીને કહ્યું “શાન્તિ પ્રસાદ,” નહિ જવાય હમણાં. તમારે પણ અહીં મહારી સાથે પળે પાણી ઉતારવું પડશે મહારો દુઃખ છવ વેર લેવા તસ્વી રહો હતો; મહેં ઉમેર્યું, “તમે મહેને મોહુ કરાવ્યું તો હું પણ તમને મોહુ કરાવીને બદલો લઉં ત્યારે જ ખરો.”

“અરે વિનોદ, એ શું બાલ્યા ?” પછી ઉપદેશ દીધો: “ક્ષમા ધીરસ્ય ભૂષણમ્ । એમ મિત્ર તરફ વેર રૂપિ રાખીએ ? ચાલો સાહેબજી, હું જઈશ; વિદ્યુતક્રમાર પાછા ખંડાર નીકળી જશે” એમ કહેતાં મહારો હાથ છોડવીને ત્હેણે તો ચાલવા માંડ્યું. મહેં દાંત કચકચાવ્યા, ને ટ્રામ આવતાં લગી બીજું દાંધ કામ નહિ હોવાથી બરબડાટ શરૂ કર્યો: “—અને મહારા પ્રેક્ષિતર ખંડાર નીકળી ગયા હશે તેનું શું ? તે મારે કોણ જવાબદાર ? તમારા જેવા આત્મા પરમાત્માની પ્રહી ડાહી વાતો કર્યા કરે પણ સ્વાર્થ ક્યાં કમી થાય છે તમારાં રિલમાંથી ? મહેને તુકસાન ચાય તેનું દાંધ નહિ, ને પોતાને વારો આવે ત્યારે છટકી જવું ! શી દાંભિકતા છે દુનિયાની !”

કેટલીક વારે ટ્રામ આવી એટલે હું કેટલાં ગયો. અસજત, પ્રેક્ષિતર સાહેબ વેર નહોતા. તેમનાં મડમે કહ્યું કે તમારી ઘણી ઘણી વાટ જોઈને હમણાં જ એ ગયા. મહેં દિલગીરી દર્શાવી ને મારી ચાહી. હું હેડળ ઉતરવા લાગ્યો એટલે મડમ સાહેબે પાસે બેઠેલી પોતાની સખીને ધીરથી કહ્યું. આ હિન્દીઓમાં નિયમિતપણું ક્યારે આવશે ? પાંચનો ટાઇમ આપીને ચાલ્યા ચાલ્યા માડા છ એ તો આવે છે—આમ હોમરૂવ લેનાતાં હશે ?” એ ધીરા પણ સ્પષ્ટ સળેદો મહારે કાને પડ્યા. હિન્દીઓ અને હોમરૂલના કેટલાંક વગોવણાં શાન્તિપ્રસાદ સરખાં આચરતોને આમારી હશે ત્હેનો વિચાર કરતો કરતો હું વેર પાછો ગયો

બીજે દહોડે હું મહારા એ મિત્ર-શત્રુને વેર જવાને તૈયાર થતો હતો. મહારા મનમાં હતું કે આજે તડને દુઃખ બધું સંભળાવીને તેમની શાન્તિનાં પરાક્રમે તેમની આગળ વર્ણી અતાવનાં. એટલામાં મહેને ચાલ્યાવળું કે એ જ શાન્તિના શાન્ત ઓધને પરિણામે એક વાર મહારો છવ

જાણ્યો હતો. હવે શું કરવું? ત્હને મને વિચાર થઈ પડ્યો. શુનો ઉપકાર યાદ લાવીને તેમને જતા કરવા કે તાણ છળને મારે તેમને ઉધડા લેવા? છેવટે મેં ખીજે માર્ગે પસંદ કર્યો અને શ્રીયુત સાથે સખત ટપાટપી કરવાનું નક્કી કર્યું. આ રીત હું પસંદ કરું તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી: માણસ જાત પહેલેથી જ નગુણી છે; તેમ ન હોત તો શેકસ્પીઅરને એમ ન લાંબવું પડત કે ખીજનાં સાકમોં આપણે રેતી પર લાખીએ છીએ અને ફુખ્તમોં પીતળની તખ્તી પર અમર કરીએ છીએ. અને મહારા હૃદયની તખ્તી પર પણ મધકાલેનું અપમાન તાગતું જ કોતરાયતું હતું એટલે બળતે હૈયે હું ઘેરથી નીકળ્યો. દરેકે આલતાં આસપાસ શું હતું તેનું કાંઈ બાન નહોતું. નીચું ધાલીને સડસડાટ હું ચાલ્યો જતો હતો, અને એક બે વાર તો ખોળ સહિતના મચ્છુરો સાથે અથડાતો રહેજામાં રહી ગયો. બે અથડાયો હોત તો એ ખોળે ધમ્મ દબને મહારી પર ઉત્તરત અને મ્હને ત્યાં ને ત્યાં જ “શાન્ત” કરી નાંખત. પણ મહારે સુમાગ્યે “પૂર્વજ્ઞેનાં પુણ્ય” આડાં આવ્યાં (આવે વખતે પૂર્વજ્ઞેનાં જ પુણ્ય આડાં આવે છે, આપણાં નહિ; કેમકે તેઓ પુણ્યની પ્રતિભાદૃષ હતા, આપણે પાપનાં પુતળાં છીએ; પુણ્યનો ઇન્કાર ન્યાયી છપ્પરે તેમને જ આપેલો, અને પાપનો આપણને. હમ હતભાગ્ય આપણાં કે આપણે પૂર્વજ્ઞે તરીકે નહિ ને પશ્ચિમજ્ઞે તરીકે જ જન્મ્યા !) આમ પૂર્વજ્ઞેની છત્રછાયાથી રક્ષાયેલો હું મહારા મિત્રને ત્યાં સહીસલામત પહોંચ્યો અને ધડધડાટ કરતો દાદર મ્હણ્યો. મહારા જોડા ઉતાર્યા અને અંદર જવાને પગ ઉપાડતો હતો ત્યાં તેમનો ધીર ગંભીર સ્વર બહારથી જ સંભળાયો:

શેષે અમારાં સદુ શાસ્ત્ર શાન્તિને,

એથે અમારા સદુ શાસ્ત્રી શાન્તિ તે;

એ છે મહામંત્ર-સદા ય આર્યનો,

યશે મહામંત્ર ત્વોક સર્વનો.”

સર્વજ્ઞતા જ મહારો કોધાગ્નિ વધારે પ્રજ્વલિત થયો: હજી આની શાન્તિ જતી નથી! હજી એનું એ જ પીંગળ? મને આટલું તુલ્યજ્ઞ કરાવ્યું, દેશ આપાને અપમાન કરાવ્યું, અને હજી ‘શાન્તિ’ ‘શાન્તિ’ કર્યો કરે છે?” ઘડાકે કરતું મેં તેમનાં ખંડનું આરણ્ય કંથાડ્યું.

“અંદર શું શાન્તિપ્રસાદ, રાતદહાડો તમારી શાન્તિનો નાપ જાયા કરો છો? શાન્તિએ દાઝ ફેટ્યો દાટ વાલ્યો ત્હેની કાંઈ ખબર છે તમને? મને તો ખોટું મધ પણ આપ્યા દિન્દને મેલ્યું મળ્યું તમારા એ મહામંત્રને પ્રતાપે તો !”

જરાગમખી સગો મું આમ બડબડી લેણો પણ મહારા મિત્ર તો શાન્ત વ્યેતી સચિતા સરખા હતા.

“શાન્ત પડો. વિરોદ, શાન્ત પડો” અખીવડની મિટકી પર મોંડતાં તેમણે કહ્યું; એમ જરાજતામાં ત્રીજું શ્રોયન ઉપાડીએ નદિ-મ્હે કપાએ કાચ દેડ્યો: શ્રોયન-ખોયન તો ત્યાં હતું નદિ, પડેલો દત્તો ને મેં રમાલથી લૂછ્યો-“ના, હજી ઉપડવું નથી, પણ સંઘવ હતો. મેલો, અહિં આ પુરણી પર આવો. જતા પાણી આમોં પીએ તો સ્વસ્થ થઈને મને સમજાવો કે આપણું અનું શું છે.”

તેમને ખુલાસા માટે આતુર જોઈને હું કંડો પડ્યો, લોચન વિશેની મરકરી સ્મિત સાથે ગળી ગયો, અને કાલે તેમનાથી છુટા પડ્યા પછીનાં વૃત્તાન્ત સરવાળા ને શુભાકાર સાથે જીવ્યા. પાછળથી મનોવૃત્તિની પરીક્ષા કરતાં મને જાણ્યું કે તે સુધારો-વધારો થોડે ભાગે મહારા આવેશને લીધે અન્યથા થયો હતો, અને થોડે ભાગે એમની ઉત્કટ કલ્પના પરસેવોટ અસર કરવાને બાંધી જોઈને કરેલો હતો, બધી બીના આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા પછી મહેં કહ્યું.

“કહો શાન્તિપ્રસાદ, હવે તમારી શાન્તિ છોડશો કે નહિ? તેનાથી મને કે તમને જ નહિ પણ આખા દેશને અમલું પડે છે તમે કહો છો તેમ શાન્તિમંત્ર હશે કોઈક દિવસ આર્યોના મહામંત્ર પણ હવે તો તેનાથી આપણામાં જીકલપણું ને દાસત્વ આવી રહ્યાં છે; અને વળી પરદેશીઓની આંખમાં હલકા પડીએ તે તો જુદું.”

‘વિનોદ, તમારી ભૂલ છે, તમે એ વાત સ્હમજતા નથી. સ્હમજ શકો તેમ નથી;’-મહારા જોડા, નિર્લજ્જ જડવાદ માટે મૂકે શરમ આવી-“જો વિદેશીઓનાં મોંમાં વચન ને મોઢી નજર માટે તમે ને તમારા જેવા ઉપરતબે થઈ રહ્યા છો તેમનામાં આટલી અશાન્તિ ને દોડધામ છે તેને લીધે તો એ પ્રજાઓ પેલા નામચીત મહાયુદ્ધમાં પાંચમાઝ થઈ ગઈ. તાજે જ ઇતિહાસ આમ વિસરો છો તો પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી-આર્યોના પુરાતન ને પુણ્યવંતા ઇતિહાસમાંથી-તમારા જેવા જેવા શી રીતે પ્રેરણાઓ ઝીલી શકશે?”

‘એ તો જોઈશું, કાંક સગવડ કરશું; પણ મહારા બીજા સવાલનો શો જવાબ? શાન્તિના અવળા ઉપયોગથી આપણે આપણું હીર ખોલું તેનું કેમ? આપણું આખું જીવન લખું ને ઉઘડી ભરેલું છે તેનું કેમ? એ પ્રતાપ તમારું પુણ્યવંતા ઇતિહાસ ને ફિલ્સુફીના કે કોઈ બીજાના?

“એ પાત્ર ભૂલ છે વિનોદ, શાન્તિના આનન્દ અનેશ છે, તેની શક્તિ અપાર છે. તેનાથી કશી ચે દાનિ કે અવગતિ સંભવે જ નહિ; સાંભળો:

શાન્તિ નથી રાજની! કાંઈ બીજતા,

શાન્તિ નથી રાજની! કાંઈ ચન્નતા;

શાન્તિ નથી રાજની! કાંઈ હીનતા;

છે શાન્તિ સવાદ વિકાસ, આર્થતા.”

બાણે હું જ તેમનો “રાજની” હોઈ તેની રીતે મહારી બાણી ડોહનો સ્થંકો કરીને અને નર્મની આગળ ધરીને તેમણે આ શ્લોક ગાયો. એ ગાઇ રહ્યા કે નરત ખંડનું ખારણું ઉઘડ્યું અને, ઉત્સાહ ને રક્તિના અવતાર સરખા વિદ્યુત્ક્રમાર અંદર આવ્યા. તેમની આવી અપજતા ને મુખ-તેજ જોઈને મને લાગ્યું કે ગુણાનુસાર નામ પાડનાર કોઈક ધનકોર ફેઈ તેમને પણ અગાં હશે.

—આહ.

“મેં તને એજ કહ્યું હતું!”

લખનાર:-મનુ.

૧.

નાનપણમાં સુવર્ણ પોતાની બા નેડે પ્રબોધને ત્યાં જતી ત્યારેના તે એ વચ્ચે ફેનદ અધાએ હતો. હવે તેઓ ખાળક મરી મોટાં થયાં હતાં. અને તેઓની વચ્ચેના ફેનદ પણ ગાંઠતર થતો જતો હતો.

પ્રબોધનો મોટો ભાઈ મુરેશચંદ આ કોતુષ્ઠ જોષ ત્રાસી જતો. આવા પ્રકારના સંબંધના ગંભીર પરિણામે તે કદી થકતો. પણ એ સંબંધ શી રીતે અટકાવવો તે તેને સમજાતું નહિ. વળી પ્રબોધ ને સુવર્ણની એક બીજા મારે શી લાગણીઓ હતી તે જાણવા વગર, પ્રબોધને એ આજતમાં ચેતવણે એ સૂઝાઈ ગયાં આથી કોઈ પ્રકારે તેઓના દિલની વાત જાણવાનો તેણે ઇરાદા ર્યો.

પ્રબોધ મેટ્રીકમાં પસાર થયો તેની ખુશાલીમાં તેના પિતાએ મ્હાપાણી કરી બધાં સગાં મ્હાલાંને ઘેર બોલાવ્યાં પોતાના મિત્રો પાસે જોડી પ્રબોધ વાતચિત કરતો હતો. તેના મ્હેંપર ખુશાલી જણાતી હતી. પણ મુરેશની ચકોર આંખો એ ખુશાલીની પાછળ છુપાયેલી અંધળાગણ જોઈ શકી. મિત્રોને વડીલ વર્ગ સાથે વાનમાં મુંચાયલા દેખી પ્રબોધ નીચે ગયો. મુરેશ પણ તેની પાછળ ગયો સુવર્ણ પરજાણમાં ઉભી ઉભી કોઈ રખડતો કુતરો. પરમાં ભરણો હતો તેને મ્હાર દાદવાને દાવના ઉચા નીચા ચાળા કરતી હતી. મુરેશ નેડેના ખંડમાં સરણી ગયો ને પરજાણમાંથી કોઈ પોતાને જોઈ ન શકે એવી રીતે બધું જોવા લાગ્યો. પ્રબોધે સુવર્ણની પગડી જઈ તેની આંખ દાખી દીધી ને લાન મારીને કુતરાને મ્હાર દાડ્યો. સુવર્ણ હસી પડી, જાહેર જોળખાવાનોતર ન હોય! કોણ જાણે કેમ પાસ થયો દોહડા! કેમ ખાઈ કે નહિ?

“ખર” પ્રબોધે ક્ષિપ્ત કરી રધું. પણ ગમે તે રીતે પાસ થયો દોહડા તો પણ તારાથી તો ચડું દો! કુતરાને તારાથી ન દાડ્યો તે મેં કાઢ્યો ને? પણ તું તો છાકરો છે!

આ અર્થ બકવારથી મુરેશનું માથું પાક્યું. પણ બધી વાત સાંભળવાનો તેનો નિમજ હતો. એવામાં સુવર્ણની સાદ સંભળાયો “પ્રબોધ તું પરણીય કે કુંવારો રહીય?”

“કાને પરણું?” પ્રબોધે પૂછ્યું.

“જેનો રહે, કહું.”

“તું કદીમ તો હું તારે મારે યર મોખી કાઢીમ.”

મેં તને એજ કહ્યું હતું.'

સુરેશ કહે એ સામળી રહો.

'મને તો કે.ઈ જડતી નથી' સુવર્ણએ કહ્યું.

'મને પણ નથી જડતો કોઈ.'

'આવ' પ્રભુ!' સુરેશ નિઃશ્વાસ હોડ્યો.

ખીજે દિવસે બપોરે સુરેશ પ્રબોધની પાસે ગયો. પ્રબોધની સામે બેસી તેના તરફ ટીકીટીકી ઘોડી વાર ભેખા પછી શુ'ચવાયકા અવાજે તેણે બોલવા માડ્યું. 'પ્રબોધ કંઈક વખત થયાં એ ચિંતા મારે' મન કોરી નાખે છે તને એ કહેતું કે નહિ તેના વિચાર કરવામાં મેં ઘણા ઉભય કર્યા છે. પણ આજે મેં છેવટનો નિશ્ચય કર્યો છે. મને શાન્તિ આપવી તારા હાથમાં છે.

પ્રબોધ સાંભળી રહ્યો.

'સુવર્ણ કાચક છે ને આપણે બ્રાહ્મણ છીએ તે તું જાણે છે? તો પછી, શું તું એમ ધા છે કે આપણા પિતા આવી પાન કદિ પણ ચવા દેશે?'

'હી વાન. બાઈ?' પ્રબોધે અભયબંધી પૂછ્યું.

'તું ને સુવર્ણ પરણો તે, ખીજુ શું?'

પ્રબોધ ખડખડાટ હસ્યો. "આજ તમારી ચિંતાનું કારણ છે કે? એ કોણેક વળી ક્યારેક કાઢ્યું?" આટલું કહી શરી પાછું પ્રબોધે હસવા માડ્યું. પણ સુરેશ આ બધો દોગ સમજી ગયો. 'ઓકણો દોગ છે' તે મન સાથે મનડયે, પછી પ્રબોધને કહ્યું 'પ્રબોધ, આજે હું તને કહું કે તે યાદ રાખજે. એવા ગાંડા વિચાર કરતો નહિ, તારી જીંદગી ધૂળમાં મળી જશે.' આ બધું તેણે ખૂબ અકળામણમાં કહ્યું ને પછી ચાલ્યો ગયો.

૩.

પ્રબોધ ફર્ગુસન કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરના માટે ગયો. કોલેજમાં પોતાની દોશીઆ-સીધી તે પ્રોફેસરોના માનીતો થઈ પડ્યો.

પણ તેથી પ્રબોધને સુખ ન મળ્યું. સુગતથી આવ્યાને માર મહિના થયા હતા, તો પણ સુવર્ણના કંઈ સમાચાર ન હતા. સુવર્ણને કંઈ કંઈ લખવાને તે તત્વથી ગેદા હતો. પણ હવે તેને પોતાની જૂન સમજાઈ. 'માજે પહેલો કાગળ લખવો જોઈએ' કરીને તેણે આડ આજુ બરીને સુવર્ણને કાગળ લખ્યો.

આઠ દિવસ પછી સુવર્ણની જવાબ આવ્યો. સુવર્ણના પિતાને અજમેરના ચિત્ર મેડિકલ એડિસરની જગ્યા મળી હતી, તેથી તે બધા અજમેર ગયા હતા. મે મહિના પહેલાં તેઓ સુગન નદોતા જવાનાં. ઓકટોબરની રજામાં પ્રબોધને અજમેર આવવાનું સુવર્ણએ નિમન્ત્રણ કર્યું હતું.

"મજા છે," પ્રબોધે વિચાર્યું 'એક નવું સ્થળ જોવાનું' મળશે.' પણ તત્ત બાઈની ચેતનથી યાદ આવી. તેનું મ્હો ગંભીર થઈ ગયું. તે વિચાર્યાં-જાણ્યો 'બાઈ શું' 'ખડ' મ્હોના હતા?

મન મુંચનાયકું હતું—નિરંતર રહ્યું. તેણે જૂનકાળનાં સ્મરણો ખડાં કરવા માંડ્યાં. દહાડે દહાડે સુવર્ણાની ને પોતાની વચ્ચેનો સ્નેહ વધતો જતો હતો, એમ તે જોઇ શક્યો. છેલ્લે-છેલ્લે તો સુવર્ણાની સાથે ખીચું કોઇ જરા પણ સંબંધ રાખે તે તેનાથી ખમાતું નહિ. આ કયા પ્રકારની લાગણી હતી ? ‘સુવર્ણાનો અધો સ્નેહ મારે માટેજ છે એમ હું સમજું છું’ શું ? માથું કહેતું ત્યારે ખરું હતું ?’ ઘાંત પીસીને તે બચ્ચણે, ‘ના નહિજ’ હૃદય બોલ્યું, ‘હા હા.’ ‘માઠને ખતાવીશ કે એમનું કહેવું ખોટું છે; અજબેર નહિ જઈ; આનંદમાં રહીશ—’

હૃદયે સુવાર્ધ ‘રહેવા મથીશ’ ને પ્રબોધ હોહ કરીને આરામ ખુરશીમાં પડ્યો.

૪

માર્ચ મહિનામાં પ્રબોધ પરીક્ષામાં પાસ થયો. સુવર્ણાનો અભિનંદનનો કાગળ આવ્યો. “પિતાજી સિવાય અમે અહાં સુરત આવ્યાં છીએ.” એમ તેમાં લખ્યું હતું.

પ્રબોધ સુરત ગયો ત્યારે અંગ્રેજીમાં પછી સારી માર્ક્સ મળી તે મારે સુરેશ શાખાંશી ગાંધી ને પ્રબોધ સહાયો હતો તેનું કારણ પૂછ્યું. પણ પ્રબોધે “કોણ જાણે” કરી વાન ઉડાવી.

સાંજે પ્રબોધ કપડાં પહેરી બહાર જવા તૈયાર થયો. પ્રબોધે ધાયું હતું કે સુવર્ણા પોતાને મળવા ઘેર આવશે પણ કંઈ આવી નહિ. આથી તે બંને જ તેને ત્યાં ગયો.

સુવર્ણાની માએ હેતુભર્યો આવકાર આપ્યો. “ખરે વખતે તું આવ્યો પ્રબોધ; હું હમણાંજ મારા ભાઈ સાથે સુવર્ણાના વિવાહની વાત કરતી હતી. કેશવલાલ વહીવટના હોદ્દાના કૃષ્ણલાલ જોડે એનો વિવાહ કરીએ તો સારું કે નહિ ? તું શું ધારે છે ?” પ્રબોધે મુખ મલકાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અજાણે તેની દૃષ્ટિ દર બેઠેલી સુવર્ણા પર પડી. દૂનતા હોઈ અભિનંદન આપવા જતો હતો ત્યાં તેના મોઢાં પર વિવાદનાં ચિન્હ દેખી તે અચ્ચક્યો.

સુવર્ણાની મા ચડા કરવા બીજા ઓરડામાં ગઈ ત્યારે પ્રબોધ સુવર્ણા પાસે ગયો.

‘શું છે સુવર્ણા ? કેમ અચ્ચક્યો છે ?’ પોતાની લાગણી દાખી રાખી તેણે પૂછ્યું.

પ્રબોધ સુવર્ણા તેની સામું ધારીને જોઈ રહી; પછી ક્ષમ્માં ખાતી બોલી. પડી ‘તું ફરે છે, પ્રબોધ !’

‘શું તારો વિવાદ ચલાતો છે તે તને પસંદ નથી ?’

સુવર્ણા મૂંઝી રહી.

‘બોલની; મારી સાથે કેમ શરૂ થઈ છે ?’

સુવર્ણાનું આપું ચરીર દૂનતું હતું. ‘તું જાણતો છે’ ને બરાબી લી. ‘તારે જોઈએ તે તું મેળવી શકતો નથી. પિત્તાર છે !’

‘શું એમ કહે છે કે—’

‘હા’ સુવર્ણા તાળીને વચ્ચે બોલી લી. ‘હા પિતાજી પામેથી તારે કંઈ જોઈએ નથી. તારાથી મંગાવું નથી !’

‘ના, તારો શો વિચાર છે તે હું નહોતો જાણતો.....’

સુવર્ણા ડચ્છીયાં ખાતી હતી.

‘પિતાજી ક્યારે આવવાના છે ?’

‘આ રવિવારે.’

૫

રવિવાર આવ્યો. પ્રબોધ સુવર્ણાને ત્યાં ગયો ત્યારે તે ખાસખાસાં ઉભી હતી. ‘હમણા પિતાજી પામે જતો નહિ’ સુવર્ણાને કહ્યું, ‘ડેટલાક જણ એમને મળવા આવ્યા છે ત્યાં લગી નીચે બેસ.’

પ્રબોધ સુવર્ણા સાથે ધરના પાછલા બાગમાં ગયો. સુવર્ણાએ ચક્રા મૂકી. પ્રબોધ સુવર્ણા તરફથી કંઈક કંતેજનની આશા મળતો હતો પણ તે કંઈ બોલી નહિ. ચક્રા થઈ ત્યારે એક ખાણું પ્રબોધને આપી એક પોતે લીધું. પણ આ બધું સુગાં સુગાં થયું. સુવર્ણા મૂકી ચક્રા ગઈ કે શું ? એમ પ્રબોધે વિચાર્યું.

પ્રબોધ ચક્રા પી રહ્યો ત્યારે મળવા આવેલા તે લોક ગયા. પ્રબોધ માંજે ગયો.

‘ઓહો પ્રબોધ ! તું આવ્યો કેમ ત્યારે ? વાર, બહેનો કેમ ન આવ્યો ?’

સુવર્ણાના પિતાએ પૂછ્યું. પ્રબોધ જવાબમાં હસ્યો.

‘પૂનામાં ફીટ પડે છે કે નહિ ?’ પિતાએ પૂછ્યું.

‘એકઠરે ફીટ છે. સગાં બાબાની ખોટ નણી વાર સાતે.’

‘હવે ક્યાં જાવું છે, પૂના કે મુંબઈ ?’

‘હજી વિચાર નથી કર્યો. કોઈ પણ રીતે મુંબઈ તો નહિજ.’

આ પછી કોઈ બોલ્યું નહિ. પ્રબોધને અંદર વકર થઈ. આખરે તેણે મૂંઝવણમાં બોલી લીધું. ‘એક બિંદુ માંગવી છે.’

સુવર્ણાના પિતાના મુખ પર સ્મિત ફરક્યું. ‘શી હરો ? ગમે તે હોય, માગ આપીશ.’

પ્રબોધની જીભ લથડી; ખુબ ગભરાટમાં તેણે કહી લીધું “સુવર્ણા” ને જમીન નિરખેવા માંડી.

સુવર્ણાના પિતા હસી પડ્યા ‘ઓહો ! શું સુવર્ણા બોલ્યો છે ?’

પ્રબોધે આમ હસી દેવાની જરા પણ આશા નહોતી રાખી. શું કહેતું તે તેને ન તમજતું. ત્યાંથી નહાલી જવાતું તેને મન થયું, પણ તેમ કરી શક્યો નહિ.

‘પ્રબોધ, આજેથી કાળજી સાથે પરણે એ કાણે કહ્યું ?’

પ્રબોધે મદની પેડે તેમના તરફ જોયા કહ્યું. તેણે વિચાર્યું “પ્રેમે” એમ કહીશ તો શું કહેશે ? પણ ગમે તે જવાબને હસી દેવાને સુવર્ણાના પિતા તૈયાર હતા તે તેણે જોયું. પ્રબોધ પી ગયો, ઉભો થયો, ગુસ્સાથી નમન કરી ઓગડાની બદલ આવ્યો ગયો. દાંતરથી દાંતરમાં દોડા દોડાવવા પડ્યા તેને લાગ્યા.

ઘેર જઈ પ્રબોધ સીધો પોતાના ઓરડામાં ગયો-ને આરામ ગુસ્સામાં પડ્યો. અડધો કલાક સુધી તે કંઈ પણ હેતુ વગર ઉપરનાં પીટીયાં જોઈ રહ્યો; અત્યંત તે ઉભો થઈ બાનીએ ગયો.

આકાશમાં બડકા થયા હતા; સામા ઘરનાં છાપરાં પર બેસીને કોઈ પક્ષી આકાશ તરફ જોઈ રહી પોતાનું હાંપ રહતું હતું! નીચે રસ્તા પર જુદા અંધળો કદીર ઘેર ઘેર બિજા ભાગતો પસાર થતો હતો. આ બધું જોઈ પ્રબોધ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. એવામાં, દાદર પર કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળીને તે ચમક્યો. ઘડી પછી સુરેશ ઓરડામાં આવ્યો. હમેશની માફક તેની મુખમુદ્રા શાન્ત પણ કડક હતી. કંઈક શોધી કાઢવા ભાગતો હોય તેમ તેણે પ્રબોધની આંખો ધારી ધારીને જોયું, પછી બોલવા માંડ્યું:

“આખરે તારાથી ન રહેવાયું કેમ? એ નક્કાઈ તું ક્યાં શીખ્યો? તારું મોં કેવું દેખાયું હશે તે વખતે? તને આ શું થયું? પણ કદાચ તને કંઈ નહિ થયું હોય. તું શું કરતો હતો તેવું તને બાન ન હતું. તે શું કીધું તે તું જાણે છે? હું કહીશ: તારા પિતૃજ્નેના આત્મા તે ક્યહી નાંખ્યા છે; તારાં સંઘર્ષો સર્ગો વ્યાપ્તિને તે શરમમાં ડૂબાડી દીધાં છે; ધણી આને લીધે મરવાનાં હશે તેથી બોલાં મરશે! ને તને પોતાને કેટલું તુલ્યાન થયું છે તેનો તને ખ્યાલ છે? ને તારું સત્યાનાથ વાન્યું છે! તું ડોળા કઢે છે, પણ મારું કહેવું ખરું છે. આઠ મહિના પહેલાં પણ મેં તને એજ કહ્યું હતું!”

પ્રબોધનો મોંઘેરા લાકડોળ થયો હતો ગુસ્સાથી તેનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું; મૂંગળાને સાહે તેણે કહ્યું, “કશાથી મારું સત્યાનાથ નથી રખતું, બાહ; તમારા રાખડો વાળશે!”

x

+

x

ને રાત્રે ધૂરડોની ગીંચવારી વધારે સ્પષ્ટ સંભળાઈ; તે રાત્રે શરીરોમાંના કુનરાઓએ ચંદ્ર તરફ જોઈ રહી કશું રહન કર્યું; તે રાત્રે પ્રબોધ ઘર છોડીને આવ્યો ગયો. વર્ષો પસાર થઈ મળ્યાં પણ તે પાછો આવ્યો નહિ!

‘એતન’ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરેઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની જાહેર ખબર કેમ ન વંચાય?

આજેના લેખો:— મનેજર ‘એતન’ કાર્યાલય.

ગોપીપુરા—ગુરત.

ટીકા અને ચર્ચા.

‘સાહિત્યિક સંસ્કાર’ વિશે “સાહિત્ય”ની ટીકા.

“ચેતન”ના સંયુક્ત તંત્રીઓની સેવામાં.

વિનંતી કે, જ્યે “એ અંકમાં પહેલું સ્થાન અષ્ટાશ્રમાં ભાષા અંદાજકરે મંબીર જૂન કરી છે” તે, ‘સમાલોચક’ના જીનના અંકમાં છપાએલા સાહિત્યપરિષદ વિશેના લેખ ઉપર “સાહિત્ય” પત્રે પોતાના આક્રોશાગ્રના અંકમાં સંલિખ ટીકા કરી છે તે આપના અને આપના વાંચકોના ધ્યાનમાં હશે જ. તે ટીકા વ્યાજબી છે કે કેમ તે ટીકાલેખ લખાયો તે ધડીએ, લખનારની ઉપર વિસ્તરેલા વાતાવરણમાં, ક્રીડાના વિધાનક, વિખ્યાન વિવેચક ફ્રાન્સિસ જેક્સોના આત્મા પોતાના કડોર જિન સાથે, કડોર નયનસ્થિતિ સાથે, પોતાની ક્યામળી પાંખો પ્રસારીને ઉપસ્થિત થયો હશે; તે આત્માની પુરૂષ પ્રેરણાઓ હોસે હોસે પીનારને આ પ્રકારની ટીકાઓ ‘લખાય એ સ્વાભાવિક છે. શુભસત્તાને સુભાષે “સાહિત્ય”ની ટીકાવિષયક પુરૂષોનાં હૃદય ક્રીડાના હૃદયની માફક અનિઆમાં કે અસ્પર્શક નથી; જો હોત તો, એક સાહિત્યકોલ કરનાર દવિદાતકને સત્કારવાનો સ્હાવ શુભસત્તા પણ બદલે શકત.

રા. પંડ્યાના લેખ સાથે “સાહિત્ય”કાનુ લખાણ સંખ્યાવના અંતેના મનની અન્તઃ સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ પડે છે: એકમાં સત્વશુણી મદરાસકોલા છે, બીજામાં તમેશુણી અદ્વૈતગુપ્તના છે; એકની કૃતિ ઉદાર, કર્તવ્યમાનયુક્ત (Responsible) અને સચિત્તેક વિચારસીતિનું પરિણામ છે, બીજાની કૃતિ મનયુક્ત, ઉદ્વેગ અને માફકી વિચારીતિનો નાદરં નમુનો છે; એકમાં સત્વશોધકની સારધાનશક્તિ અને સત્વરકાનાની નિર્ભયતા છે. બીજામાં સત્વના ઉપેક્ષક અને ઉચ્છેદકની ઉચ્છેદ-ખવટિ અને ભીરૂના છે; એકની વિવેચન પદ્ધતિમાં નમ્રતા અને સંયમ છે, બીજાની વિવેચન પદ્ધતિમાં માત્ર વિદ્વાનું, patronising tone નું, વડીવ વેણનું દર્શન છે.

મ્હારા આ શબ્દો આકરા છે એમ લાગશે; પરંતુ, સામાન્ય દૃષ્ટિથી થયેલાં ઉપલાં કથનોના સંમર્થનમાં જે વિશેષ અને વિસ્તારી ચર્ચા અહીં નીચે કરી છે અને “સાહિત્ય”ના આભપ્રયોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે તે વાંચ્યા પછી, મ્હારા શબ્દોનું આકરણનું ન્યાય અને સકારણ છે એમ વાચનારને પ્રતીતિ થશે એવી આશા છે. અવગત, સાહિત્ય સેવાનાં જે પન્થ અને પદ્ધતિ “સાહિત્ય” પત્ર સ્વીકારે છે તે જો હું પણ સ્વીકારું તો સ્વીકાર વિસ્તારી ચર્ચા કરવાની જવાબદારી મ્હારે માથે ન રહે; તો, તો, “અમે”ન્યુકત મર્જસામાન્ય અભિપ્રાયો દર્શાવીને, અમુક લોકવર્ણ જેને “પંથપ્રણય કરવું” કહે છે તે હિચાના કરણથી જ કર્તવ્ય સમાપ્તિ થઈ ન્થ; પન્થ તે પન્થ તે તે પદ્ધતિ મ્હારે માટે “ચિત્તવૃત્ત” છે.

૧. “સાહિત્ય”કાર દહે છે, “એ લેખ ત્રણ પાનાનો છે, તેના ઉપર એક પાનાનો ઉપોદધાન છે. આ અંકકરે ..ઉપોદધાન લખીને વામાં વચણ નાખવાનું કામ કર્યું છે.” આ વાક્યમા

શબ્દનો એક ખોટો પ્રયોગ છે અને એક અવળો ખ્યાલ છે એ હકીકત તટસ્થ વાંચનારને જુરત જણાયો. રા. પંડ્યાના લેખને આરંભે જે પરિચ્છેદ (paragraph) ચોરસ કોંક્રિમાં મુકાયો છે તેની શરૂઆતમાં મ્હોટા, જલદીથી વાંચી શકાય તેવા અક્ષરે નોંધ શબ્દ લખાયો છે. અને છતાં તે પરિચ્છેદને “ઉપોદ્ધાત” એવું જમરું અને અનુચિત નામ આપીને “સાહિત્ય” કાર પોતાના હૃદય બાપાસાનું પ્રદર્શન કરાવે છે બપામગ્ન પ્રેમાનંદના અનન્ય ભક્તને આ રીતે જરા અણુછાંજતી છે, તે નોંધે. ગેરસમજ દૂર કરવાને તે પૂરેપૂરી અવશ્યક હતી છતાં, મુખ્ય લેખ વાંચીને “સાહિત્ય” કારના ક્રમગત સમા ક્રમગત કૃદ્યમાં પડેલા ધાની અંદર લવચુ તાંબવાનું નિષ્કૃંપ કાર્ય કૃષ્ટ છે તે શુભચિન્તાના સાહિત્ય સે કોની ફરજ છે કે સાહિત્ય પરિવર્તની એક ખાસ બેઠક બરીને તે નિર્ણય નોંધ પર “વેટ ઓફ સેન્સેશન” પસાર કરવો. પોતાના આદિતીય પત્રકારને શુભચિન્તા આટલું ચેરક્ષણ નહિ આપી શકે, બહારે તેમની આ ન્હા. સેવાયે નહિ અભવી શકે તે તો તેના જેવું અગુણ ત્રિલોકમાં બીજું કોઈ નહિ વળી, “ઉપોદ્ધાત”ના લેખનમાં એક આપું પાનું રોકાઈ ગયું તેથી પણ “સાહિત્ય” કારનું દિગ્દર્શન છે તે પાનું “સાહિત્ય”ના મકામકાવના પાનાંમાંથી ચોરીને લેવામાં નહોતું આવ્યું છતાં અદિનીય પત્રકારે ને મરે દરિયાદ કેમ કરી તે તો તેમના મુદ્દમચિત્તરક અનુયાયીઓ જ નહો. અને “ઉપોદ્ધાત” એવો જગ્યા તોડનાર, મદા સંસ્કૃત શબ્દ વાપરવાની શી જરૂર ? કોઈક મુરદ, મુન્દર, મરણ, તળપડો શબ્દ લેને રવાને ન જડી શક્યો ? હશે છે તે કે નથી ? શુર્ફર સાહિત્યને વિકાસ તળપડી વાળીથી જ શક્ય છે ? “સન્ત” સરખા બાપાપંડિત પરે તે મ્હોટા શબ્દ વાપર્યો હોય તો આપણે મન વાળીએ કે, “હોય, ‘વનમાળી’ ને ‘વનવિહારી’ ના બ્રહ્મલપડા પત્રમાં એમ જ હોય.” પરંતુ એક તળપડું પણ તેમ ન કરી શકે; અને લેખની ગાયનમાં આપણને કશું આશ્વાસન નથી. એ વિશેષ ખેદની વાન છે.

૨. “લેખ” એ અંકમાં પહેલું સ્થાન આપવામાં બાહ્ય અર્થસંદર્ભ ગંભીર બૂલ કરી છે. “સાહિત્ય” ના આ આલોપનો પ્રતિકાર કરતાં દેટલાક સ્પષ્ટ પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર જણાય છે : ‘સામાજિક’ ના ને આખા ૫ અંકમાં બીજાને એક પણ એવો લેખ “સાહિત્ય” કાર જગાળી શકશે જેની સાર્વજનિકતા, ઉપયોગિતા અને પ્રોત્સાહન વિચારપૂર્વકતા રા. પંડ્યાના લેખની જેટલી જ હોય ? હું બીજા સારા લેખકોને અનવાય કરવા નંગી મ્હોટો, પરંતુ પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્ય જોઈ શકે એમ છે કે કોઈ પણ ‘તત્ત્વ’ નામને યોગ્ય તત્ત્વો તો તે લેખને લેના સદગત આકર્ષણ અને સર્વોપયોગિતાને કારણે પહેલો જ મુકે તેવો તે છે. વળી, “કુદકટાદીક્ષ” જેવા કેવળ પિટ્ટીયણથી ભરપૂર અને પેરવતિથી જ પ્રેરાવણા લખાવને માનની પડવી આપનાર અદિતને ઉપરી દરિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ કેટલો ? મદુરસેવમાં સત્તાગાનનો સારો ફાલ આવ્યા હોય ત્યારે ગાળા મનુષ્યો પણ કેવી ઝડપથી પોતાનો જ બોધ વિસરે છે અને પોતાનાં મરમરવિન્દને પોતાના જ કંઈમાં આરોગવાની દર્શનીય કસા કેટલી સંપૂર્ણતાથી ખીલતી શકે છે તેનું આ સચોટ દર્શન છે. — પોતાની ફરજ સ્વસત્તાનાર સર કોઈ નથી કહે છે કે “સાહિત્ય” ના તે અંકમાં પહેલું સ્થાન પામવા યોગ્ય એક પણ લેખ હોય તો તે, પ્રો મગ્ગર વિશેષો “સાહિત્ય”ના અનુપમ લેખ જ છે. પરંતુ આ જગ્યાનો શરજ સમગ્રવાનો નથી, શમાજીક કે વિવેચક કૃષિ સંચારવાનો નથી; આ જગ્યાનો બીજા જગ્યાના રીકાઓનો છે, સદગત જયમ વિપરેશો કમ્પાદનો અને — માન કમ્પાદનો જ — છે.

૩. રા. પંડ્યાના અનારોગ્ય સાથે તેમના લેખને સંબંધ હોવા વિશે તું 'સાહિત્ય' તું સૌજન્ય-
નીન, અચૂપચૂપ અને અલેખક સુચન કરાડીને આ પાનાને ઠસકિત નહિ કરે. તેવાં સુચન
તેમના લેખનારને સંસ્કારી પુરોણી કોટિમાંથી હંમેશા માટે બાનકદ કરે છે એ સર્વવિદિત છે.
તે અપમાન અને તોણકારી જ્વરે અધૂરાં હોય તેમ, પોતાના તે વર્તનનો શિથિલ બચાવ
'સાહિત્ય' નવેશરના આંકમાં કર્યો છે. તે 'મચાવ' ના મુખ્ય બે મુદ્દા આ છે: રા. પંડ્યા
'સાહિત્ય'કારના પર। મિત્ર છે; અને રા. પંડ્યાનાં વચનો અવનરણ ચિન્હોમાં મુકાયાં છે.

'સાહિત્ય'કાર તું ઉપદુ' સુચન સાચા માણસને હાજરે તેવું નથી એ વિષય જાણીએ છીએ.
પરંતુ 'સાહિત્ય'નો અભિપ્રાય એવો છે કે તેવું સુચન જાણી જોઈને, નહિર લખાણમાં અને
પૂરી ગંભીરતાથી કરવું એ તેમનો મિત્ર ધર્મનો આદર્શ છે. ખરેખર, આ અઠક્ષમંદ અભિપ્રાય
વાંચીને રા. પંડ્યાએ હાની પ્રાર્થના કરી હશે કે, 'God' save me from my friends'

બીજું મૂળ શબ્દો અવનરણ ચિન્હમાં જ મુકયા છે એમ કહેવામાં અરધું જ સત્ય છે;
અને ટેનિસનની ઉક્તિ પમાણે, "A lie which is half a truth is ever the
blotchest of lies" — તેમની આંખો સર્વંશ સાજ છે તેઓ તો તુરત જોઈ શકે છે કે
રા. પંડ્યાના વચનો સાથે 'સહિત્ય' પોતાની ટીકા હુમિયારીથી એવમેન કરી છે.

૪. 'નાટકાલ્પિક સંસ્કાર' પ્રસિદ્ધિમાં નહિ મુકવાની સલાહ આપતા "સાહિત્ય" પૂછે છે, તેનો સંસ્કાર
શું અર્થ કામે માનવા જેવો છે? કદાચ નહિ હોય; ત્હેને માનવો એવો રા. પંડ્યાનો સ્વેચ્છ
પણ આગક તેમના લેખમાં નથી. પરંતુ 'સાહિત્ય' નો પ્રશ્ન બીજી દૃષ્ટિથી વિચારવાની જરૂર છે.
તેની માન્યતા એવી જાણે છે કે જે વિચાર કે સંસ્કાર 'અર્થ' કામે માનવા' યોગ્ય હોય ત્હેને જ
ત્રેકાલીન ધિત પ્રમિદિમાં મુકવા. આ માન્યતામાં એક અન્નલિંગ સત્ય એ રહેલું છે કે "સાહિત્ય"
પોતે આ ઉપદેશાનુસાર અચરણ કરે છે. બીજી રીતે જોતા દલાયત્ત સત્યોનો જ ઉચ્ચાર
'સાહિત્ય' મુખે સર્વંશ થય છે તેથી ચુગટાની લેખકો માટે એમાંથી એક જ માર્ગ રહ્યો છે:
કા: તો, સળિઓ જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને શ્રેષ્ઠ લખ્યા અગાઉ જોઈ લેવું કે પોતે જે કાંઈ
કહેશે તે 'સૂર' કામે માનવા જેવું છે કે નહિ જો નહિ, તો લેખનની પ્રવૃત્તિમાં જ અંધ કરી.

૫. પંડ્યાનો 'સંસ્કાર' જોડો કે અરોગ્ય છે તે મનાવવાને "સાહિત્ય"કારે એક પક્ષ
સમજ પ્રમાણ આપ્યું નથી. "ચુગટાનના કવિઓ કે લેખકો તેઓ ગમે છે તેના છેક નથી" એમ
કહેવું એ એક વાન છે, અને શિષ્ટ વાચકોને તે કથનની પ્રતીતે કંગારાને ખગ દિનથી ચાલ કરવો
એ જુદી જ વાન છે.

ઉપર દર્શાવી જતા ખરાં વગે તેના પ્રમાણની તપાસ કરીએ તો જાણશે કે, "કવિઓની ખ્યાતિની માન્ય
મારજન અર્કો આપવા વિશે 'સાહિત્ય' જે નિર્ગર્હ છપ્પટો વાલ્યો છે તે સર્વંશ અસ્થાને છે "સ્વીચનાથજીની
ખ્યાતિ જગતમાં વિશેષ છે માટે મને તે ગાંધીજી કુર્ગા મ્હોઠા લાગ્યા હોય એ કલ્પનાને હું રહેજે ન પાસાવાનું
માન આપી શકું" એમ નથી; એ કલ્પના મ્હારી મનન વિચારગમિતે ગંભીર અન્યાય કરે છે." —
'સાહિત્ય'કારને અહુમક દુ.ખ દેન રી પેલી નેંધ (કિંતુ 'કોપદવાન')માં આ વાક્યો લખાયા છે.
'સાહિત્ય'ના લખનારે તે વાંચ્યાં જ નથી કે વાંચ્યાં જતાં બૂરી જરાની તસ્વીજ કરી ને,

શબ્દનો એક ખોટો પ્રયોગ છે. અને એક અવળો ખ્યાલ છે એ હરીકૃત તંત્ર સ્વ વાંચનારને ખુબ જણાયો. રા. પંડ્યાના લેખને આરંભે એ પરિચ્છેદ (paragraph) ચોરસ કાંકિતમાં મુકાયો છે તેની સરખાતમાં મહેરા, જલદીથી વાંચી શકાય તેવા અક્ષરે નોંધ શબ્દ લખાયો છે. અને છતાં તે પરિચ્છેદને “ઉપોદ્ધાત” એવું જમણું અને અનુચિત નામ આપીને “સાહિત્ય” કાર પોતાના ઊંડા બાપાતાનું પ્રદર્શન કરાવે છે બપામજા પ્રેમાનંદના અનન્ય ભક્તને આ રીત જરા અણબજાતી છે, તે નોંધે. ગેરસમજ દૂર કરવાને તે પૂરેપૂરી અવશ્યક હતી છતાં, મુખ્ય લેખ વાંચીને “સાહિત્ય” કારના કમળ સમા કુમળા હૃદયમાં પડેલા ઘાની અંદર લવણ નાંખવાનું નિષ્ફર કાર્ય કર્યું છે તે ગુજરાતના સાહિત્ય સે કોની ફરજ છે કે સાહિત્ય પરિષદની એક ખાસ બેઠક ભરીને તે નિર્દય નોંધ પર “વોટ એફ સેન્સેયર” પસાર કરવો. પોતાના અઢિતીય પત્રકારને ગુજરાત આટલું ચેરક્ષણ નહિ આપી શકે, બાકે તેમની આ નંદા ! સેવાયે નહિ જાળવી શકે તેના જેવું અનુચિત ત્રિલોકમાં ખીચી કાઢી નહિ વળી, “ઉપોદ્ધાત”ના લેખનમાં એક આખું પાનું રોકાઈ ગયું તેથી પણ “સાહિત્ય” કારનું દિલ કુભાયું છે તે પાનું “સાહિત્ય”ના મકામકથવાન પાનાંમાંથી ચોરીને લેવામાં નહેતું આવ્યું છતાં અઢિનીય પત્રકારે ને મટે દરિયાદ કેમ કરી તે તો તેમના સૂઝમચિત્તારક અનુયાયીઓ જ નાજો. અને ‘ઉપોદ્ધાત’ એવો જડબોલોડવાર, મદા સંસ્કૃત શબ્દ વાપરવાની કી જરૂર ? કોઈક સ્વરક, સંદર, સરળ, તળવદો શબ્દ લેને રચાને ન જડી શક્યો ? હશે છે ને કે નવી ! ગુર્જર સાહિત્યનો વિકાસ તળવદો વાણીથી જ શક્ય છે ? “સન્ત” સરખા બાપાપંડિત પત્રે તે મહેરા શબ્દ વાપર્યો હોય તો આપણે મન વાળીએ કે, “હોય, ‘વનમાળી’ ને ‘વનવિહારી’ નો જ્ઞાતપડા પત્રમાં એમ જ હોય.” પરંતુ એક તળવદું પત્ર તેમ ન કરી શકે; અને લેખી ગામનમાં આપણને કશું આશ્વાસન નથી. એ વિશેષ ખેદની વાત છે.

૨. “તેને એ અંકમાં પહેલું” સ્થાન આપવામાં બાહ્ય અંદર કંઈ ગંભીર ભૂલ ફેરી છે. “સાહિત્ય” નો આ આલેખનો પ્રતિકાર કરતાં કેટલાક સ્પષ્ટ પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર જણાય છે: “શમાલોચક”ના તે આખા ૫ અંકમાં ખીલે એક પણ ક્ષેત્રે લેખ “સાહિત્ય” કાર ખતાળી શકશે જેની સાર્વજનિકતા, ઉપયોગિતા અને શોધ વિચારપૂર્ણતા રા. પંડ્યાના લેખની જેટલી જ હોય ? હું ખીચી સારા લેખકને અન્યાય કરવો નથી મ્હાનો, પરંતુ પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્ય જોઈ શકે એમ છે કે કોઈ પણ ‘તંત્રી’ નામને યોગ્ય તંત્રી તો તે લેખને લેના સદજ આકર્ષણ અને સર્વોપયોગિતાને કારણે પહેલો જ મુદે તેવો તે છે. વળી, “કુકુટાદીક્ષ” જેવો કેવળ પિયોગલુથી ભરપૂર અને ચિરરુતિથી જ પ્રેરાવણ લખાણને માનવી પડવી આપનાર વ્યક્તિને ઉપલી દરિયાદ કરવાને અધિકાર પણ કેટલો ? મસ્તકલેખમાં સત્તાનંતાનો સારો દાસ આખ્યા હોય ત્યારે ચાલ્યા મનુષ્યો પણ કેવી ઝડપથી પોતાનો જ મોઘ વિસરે છે અને પોતાના ચરમચિન્હને પોતાના જ કંઠમાં આરોગવાની દર્શનીય કલા કેટલી સાધુનીય ખીલતી શકે છે તેવું આ સંગ્રહ દર્શાવે છે. પોતાની ફરજ જડસજવાર કરે કોણ તંત્રી કહેશે કે “સાહિત્ય”ના તે અંકમાં પહેલું સ્થાન પામવા યોગ્ય એક પણ લેખ હોય તો તે, શ્રી ગાંધીજી વિશેનો “ક્ષતિ”નો અનુપમ લેખ જ છે. પરંતુ આ લેખનો યજ્ઞ સમજાવતો નથી, પ્રમાણુર્થક કે વિવેચક કુશિલ ભાષ્યવચનો નથી; આ જમણો ખીત જતાપર રીકાચોનો છે, સમજ સ્વપ્ન કપરોનો કચારવાનો અને — માત્ર કચારવાનો જ ને.

૩. રા. પંડ્યાના અનારોગ્ય સાથે તેમના લેખને સંબંધ હોવા વિશેષ 'સાહિત્ય'નું સૌન્દર્ય-
લીન, અશુદ્ધિનું અને અહેતુક સુચન ઉનારીને આ પાનાને કલ્પકૃતિ નહિ કરે. તેનાં સુચન
તેમના લેખનાગ્ને સંસ્કારી પુરુષોની કેટિમાંથી હંમેશ માટે બાનકર કરે છે એ સર્વિશિષ્ટ છે.
તે અપમાન અને તોછડાઈ જાણે અધૂરું હોય તેમ, પોતાના તે વર્તનનો શિથિલ બચાવ
'સાહિત્ય' નવેબરના અંકમાં કર્યો છે. તે 'મયાવ' ના મુખ્ય બે મુદ્દા આ છે. રા. પંડ્યા
'સાહિત્ય'કારના પર નિન્દા છે; અને રા. પંડ્યાનાં વચનો અવતરણ ચિન્હોમાં મૂકાયાં છે.

'સાહિત્ય'કારનું ઉપયુક્ત સુચન સાગ માયુક્તે જાણે તેનું નથી એ વખત જણાવ્યું છે.
પરંતુ 'સાહિત્ય'નો અભિપ્રાય એવો છે કે તેનું સુચન જાણી જોઈને, જાહેર લખાણમાં અને
પૂરી ગંભીરતાથી કરવું એ તેમનો મિત્ર ધર્મનો આદર્શ છે. પરંપરા, આ અકલ્પ્ય અભિપ્રાય
માંથી રા. પંડ્યાએ જાની પ્રાર્થના કરી હશે કે, 'God! save me from my friends!'

બીજું મુદ્દા રાષ્ટ્રો અવતરણ ચિન્હમાં જ મુક્યા છે એમ કહેવામાં આવ્યું જ સત્ય છે;
અને ટેનિમનની ઉક્તિ પમાણે, "A lie which is half a truth is ever the
hottest of lies" -- જેમની આજો સરાંશે સાજ છે તેઓ તો તુરત જોઈ શકે છે કે
રા. પંડ્યાનાં વચનો સાથે 'સહિત્ય' પોતાની ટીકા હુમિયારીથી મેળમેળ કરી છે.

૪. 'નાટકાલ્પિક સંસ્કાર' પ્રસિદ્ધિમાં નહિ મુકવાની સલાહ આપતા "સાહિત્ય" પૂછે છે, તેનો સંસ્કાર
શું મર્ડ કાલે માનવા જોવો છે? કદાચ નહિ હોય; ત્હને માનવો એવો રા. પંડ્યાનો રહેજ
પણ આમલ્ય તેમના લેખમાં નથી. પરંતુ 'સાહિત્ય' નો પ્રશ્ન બીજા દૃષ્ટિથી વિચારવાની જરૂર છે.
તેની માન્યતા એવી લાગે છે કે જે વિચાર કે સંસ્કાર 'સર્વ' કાળે માનવા' થોડા હોય ત્હને જ
નેકાલીયધિન પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા. આ માન્યતામાં એક અનર્થિત સત્ય એ રહેયું છે કે "સાહિત્ય"
પોતે આ વ્યવસ્થાનુસાર અચર્ય કરે છે. બીજા રીતે કહેવા દલાવજ્ય સંજોનો જ ઉચ્ચાર
'સાહિત્ય' મુખે મર્દા થય છે તેથી ગુજરાતી લેખકો માટે એમાંથી એક જ માર્ગ રહ્યો છે:
કાંતો, અગિયો જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને જેમ લખ્યા અમારે જોઈ લેવું કે પોતે જે કાંઈ
કહેશે તે 'સર્વ' કાળે માનવા જોવું" એ નહિ એ નહિ, તો જેમની પ્રવૃત્તિમાત્ર બંધ કરવી.

૧. પંડ્યાનો 'સંસ્કાર' જોડો કે અજોડ છે તે મનાવવાને "સાહિત્ય"કારે એક પદ્ય
સમય પ્રમાણ આપ્યું નથી. "ગુજરાતના કરિઓ કે લેખકો તેઓ મણે છે નેના છેક નથી" એમ
કહેવું એ એક વાત છે, અને શિષ્ટ વાચકોને ને કથનની પ્રતિને કવચને ખરા દિનથી ચલત કરવો
એ જૂની જ વાત છે.

કેવર પ્રકૃતિની જોનાં ખરાય એ તેનાં પ્રમાણોની પાસકરીએ તો જણાશે કે, "કવિઓની ખ્યાતિનીનાપત
મોરજન અધી આવવા વિશે 'સાહિત્ય' ને નિર્ણયક બંધો વાળો છે તે મર્દા અપમાન છે "સ્વીનનાથજીની
ખ્યાતિ જગતમાં વિશેષ છે માટે મને તે ગાંધીજી કદા મહાદાલાગ્યા હોય એ કથનાને હું મહેન પાસવાનું
માન આપી મરું" એમ નથી; એ કવનના સ્કારી રતનનું વિચારશક્તિને ગંભીર અનાય કરે છે."
'સાહિત્ય'કારને બહુમુદ્દા હુખ દેતરી પેલી નીંધ (કિંવા 'કોણવાન')માં આ વાક્યો લખાયા છે.
'સાહિત્ય'ના લખનારે તે વાક્યાં જ નથી કે વાંચ્યા ક્યાં બની જરાની નક્કીજ કરી છે, ?

રા. પંડ્યાનો આ ખુલાસો અત્યંત સ્પષ્ટ હોવા છતાં, એવું કહેવાનો તેમનો આશય નહીં હોય એમ કહીને અજણપણાનો દેખાવ કરીને છટકી જવાની વેતરણ “સાહિત્ય” કરી છે. આ નિર્જાળ ને દેખીતી દામિયતા કોને છેતરશે ?

૫. પ્રેદેસર મોદતની હુંકાળી સ્થોહમાં પણ “સાહિત્ય”ને આશરો. મળવો મુશ્કેલ છે. “વસન્ત”ની પીઠે ઉતારાયલા તે પરિચેદનો પૂર્ણપર સંબંધ જણાવના તેનો ઉપયોગ એક કે બીજા પક્ષનું મન્ત્રન્ય સિધ્ધ કરવામાં થઇ શકે નહિ. તે પરિચેદમાં જે વિચારો દર્શાવાયા છે તે જ ને પ્રે. મોદતની સાહિત્યભાવનાનું મત્ત હોય તો તેમના જેવા વિદ્વાનના મનની સંકેચિતતા માટે શોક થયા વિના રહેનો નથી. સાહિત્ય જેવા સર્વદેશી અને સમયબદ્ધનથી રહિત વિષયને પણ આપણી “રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ” (જે એ તેની સ્તુત્ય અને અમુક સમયવિભાગ માટે અગત્યની હોવા છતાં, ખડું વખન ચાલુ રહે તો ‘હૂપમંદૂકતા’માં જ પરિણમે છે તે)ની સાંકળમાં જકડવાના ચત્નો કેઈ રીતે પ્રશંસનીય કે કિનાવલ નથી. માનવહૃદયનાં વિવિધ રક્તરો પ્રીતિવામાં અને પ્રકાશવામાં શેકરપીઅર પ્રેમાનન્દ કરતાં ઘણો વધારે નિપુણ છે એમ મૂકે વારંવાર લાગતું હોય, દર વખતે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અને વિશેષ સમગતાથી લાગતું હોય છતાં પ્રેમાનન્દ મહારા પ્રાન્તમાં જન્મ્યો તે જ હુદ્દ અને આકસ્મિક કારણને લીધે રહેને ‘મકાન’-અને તે પણ શેકરપીઅર થી મકાન !-માનવો કે મનાવવો એવી બ્રહ્મ સાહિત્યભાવના મહારી સંસ્કારિતાને દ્વિગિત જ કરે અમમતા, પ્રેમાનન્દની આંસિક (partial) મદત્તા રીતિકારવામાં મૂકે બાધ ન હોય; મહારા દેશની જે સંસ્કૃતિની વિધિવિધ ચિત્રો ત્હેજે આલેખ્યાં હોય તે સંસ્કૃતિની મધ્યમાં હું જાગપથથી ઉછેર્યો હોવાને લીધે તે ચિત્રો મૂકે આકર્ષક અને પ્રિય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ, તે ચિત્રો કરતાં દાંધક વધારે ‘શુ’ અને વધારે ‘કાંઈ’ હું શેકરપીઅરની કૃતિઓમાં (અથવા તો, રવીન્દ્રનાથ કે ગજેન્દ્રી કૃતિઓમાં) જોઈ શકું તો પછી પ્રેમાનન્દને તે કૃતિઓ કરતાં સર્વોચ્ચ મકાન ગણવવાનો દરાશક કરવો એ અવમનાની પરાકાષ્ટા જ છે. અર્ધિ’ ખરો પ્રશ્ન એજ છે કે આપણી કચ્છતર કૃતિઓને વધારા રવીને દહિ વિશાળ રાખવી અને સ્તમ શોધવું, કે પ્રાકૃત જનોની પ્રીતિ સપાદન કરવાના અતુલ્ય ઉદ્દેશથી જ, જેટલું જેટલું આપણું તે સમયને સર્વોચ્ચ સુન્દર ને સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે કોટી એસાડવું ? જાનને તો સ્થલકાલ નડ્યાં નથી તે નડે નહિ; “જાનગયનમાં નહિ દેશકાળ. એ તો અખં અધ્યતનપૂર્ણ આજ” આ વક્તિને “સાહિત્ય” મુદ્દાલેખ તરીકે રીકારી શકશે તો મુખ્યત્વે દાંધક વધારે ઉન્નત પાઠ સીખરી શકશે.

૬. વિંધ્ય સમેરતાં એકાદ ગે ન્દાની બાવનો દુકંમાં પનારીએ. “તેમજે મુજરાનના છ સાક્ષરો માત્ર ગચાવ્યા છે. ત્યાં લાગર રહેલા બીજા તે કદાચ જૂની ગયા હશે; જેલગર એવી વાનાસાલ કપિ અને અરેસર ખચરદાર જેવી પ્રચંડ શક્તિઓ તેમને વાદ નહીં રવી હોય.” “સાહિત્ય”ની આ રીઆદના કિતરમાં રા. પંડ્યાનાં વચન ઠાંડીએ: “એ જ સાક્ષરમંદો. ઉપરાંત બીજા પણ અનેક યોગ્યતા વન નિકળો-નક, પુખ્ત ઉમ્મરના તથા યુવાન-લાગર લગા. અને છતાં જે મૂકે મુજરાન નિરોગ લાગુ-રવીન્દ્રનાથજીની લાંગરીમાં ન્દાતું લાગુ.” ત્યારે રા. પંડ્યાનું પાપ એટલું કે પરિવર્તના મુખ્ય પ્રમુખનો અને ખુદ “સાહિત્ય”ના તંત્રી મહારાવનો નામથી નિર્દેશ ન કરતાં, “યોગ્યતા વુક નિકળો”માં તેમને સમાવી લીધા. “સાહિત્ય”કારની રીઆદ પિનયશીલ તો ખરી ! “પ્રચંડ શક્તિઓ” વિશે એટલું જ કહેવાનું કે “રવીન્દ્રનાથજીની લાંગરીમાં” દોષ તેમની જ સરખામણી પરિધ વખતે કરી હતી.

તમામ શુભરાત્રીઓ રા. પંડ્યાને ગ્રા માટે નિસ્તેજ લાગ્યા તે રસિક અને મહત્વનો પ્રશ્ન કોઈક વાર સંવિસ્તર ચર્ચવા જેવો છે; અહિં તો “સાહિત્ય”ની લાક્ષણિક ટીકાઓનો સત્યને ખાતર ઉત્તર આપવાનો જ મત્ત છે, તે ટીકાકર અને તેમના અતુલાયીઓ રા. પંડ્યા સરખા બાવનાપ્રેમીનું હૃદય પારખના શીખરો, અને તેમનો આનુર પ્રશ્ન—“માનવજીવનના હૃદય કાર્ય પ્રદેશોમાં શુભરાત્રીનાં સંતાનો ક્યારે ધ્રુમરો-ઝુમરો-ને શુભરાત્રીને અનેક ગોરવ ભારત વર્ષમાં અને જગતમાં અપાવશે?”—વિચારશે તો શુભરાત્રી વધારે ઉપયોગી સેવા કરી શકશે.* ક્રિટિક.

મમાજ જીવન પુ. ૩ જી અંક ૧ લેા સપ્ટેમ્બર લલાગમ: રા. ૪-૦-૦

અધિપતિ: નારાયણ ગોકળદાસ ડાસાણી

પ્રીકાસ્ટ્રીટ ગીરગાંવ પોસ્ટ-મુંબઈ.

આ છે વર્ષ પર નીકળેલું સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચવું માસિક સપ્ટેમ્બરના અંક સાથે ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્રીજા વર્ષનો પ્રથમ અંક ખાસ અંક તરીકે પ્રકટ કર્યો છે. એનું નાલાંબ મુંદર અને આકર્ષક-ધડીબર નયન માડી નિરખી રહીએ એવું થયું છે. અને તે માટે અમે અધિપતિ મી. ડાસાણીને અનિનંદન આપીએ છીએ. પણ એ બાલામ જોતાંજ સાથે સાથે એક દુઃખ સત્યનો દુઃખદ અતુભવ પણ થાય છે કે આપણામાં યોગ્યતા શક્તિ ઓર્ગાનાતાલુની અત્યંત ખામી છે. હુંકમાં વીસમીસદીનું ‘ક્રાફ્ટ’ અનુકરણ કરવામાં-એની આગેદુમ નકલ કિનારવામાં એમને સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર મળી છે. અંકમાં લેખોની વિવિધતા ધણે અંશે જળવાઈ છે. કાવ્યો એક દરે સાગં છે. ગ. બાનુનું ‘અહિ કહોને બહુ આને કેવી રૂઠિ’ વાનું કાવ્ય હાર્દિક બાવ રજુ કરે છે. વાનાં તેમજ મામાજક લેખો પણ સારા છે. સામાજિક અવલોકન સાથે સમાજ સુધારાના લેખોનો નવો વિભાગ શરૂ કરવા બલામનું કરીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ વર્ષ દરમ્યાન માસિકે કરેલી પ્રગતિ તથા સાહિત્ય અને સમાજસેવા ધ્યાન ખંડાર રહી શકતી નથી. અમને આશા છે કે નવીન નુજરાતના ધકનરમા તથા શુજાનની સમાજ સુધારણામાં આગળ જતાં આ માસિકે સારો ભાગ ભજવશે.

૧ “ક્રિટિક”ના અધિક રાજદોની બ્રતા સંચલિત રહી શકી હોત તો વધારે માર્ગ; તો પણ નમો ઉદાવેશ અને સખળતાથી ચર્ચેલા પ્રશ્નોની વિગિજ્ઞતા તથા ઉપયોગિતા વિચારમાં સદને તેમનો પત્ર માલત્ત મળે અરૂપમાં જ પ્રિમિદ કરવાનું હિચિત્ત ધાયું છે.

“જેતન” ના લંત્રીઓ.

ગૃહિણી-ભૂષણ પુ. ૧ શ્રુ અંક ૧-૨-૩-૪ વાર્ષિક સત્યાગ્રમ શ. ૨-૮-૦
ઓ. તંત્રી. નટવર એમ. વીમાવાળા

આ નવીન માસિકના પ્રથમ ચાર અંક અમને અવલોકનાર્યે મળ્યા છે. છેલ્લા બે અંકોથી શ. નટવર એમ. વીમાવાળા તંત્રી તરીકે છે. માસિકમાં સ્ત્રી-ઉપયોગી તથા બાલોપયોગી લેખો છે. ગુજરાતી માસિકને અમુકયો અને એમણે નવો શરૂ કરેલો પ્રશ્નોત્તરીનો વિભાગ બે યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરશે તો અમારું માનવું છે કે અંગ્રેજી રમુજ અફવાંકિક Tit-Bitsના Answers to correspondants જેટલોજ ઉપયોગી અને આકર્ષક થઈ પડશે. અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ને સ્થાન સુન્દરી સુબોધ બોગવતું હતું તે સ્થાન હેય એમ હમ્મી આ નવીન માસિકને અમે સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ.

સ્વં લોકમાન્ય ચાલંગગાધર તિલકની રંગીત. છવી. ૧૫૪૨૦ સાર્વજનિક.

પ્રકાશક: મેનેજર ચિત્રશાળા પ્રેસ પૂના સિટી.

મહારાષ્ટ્રની ખીણોમાં કે દક્ષિણના કુંગરો પર ફરતાર બાળક-તિલકની આ છબી નથી; નવચેતન અને પ્રેતસાહન સૂચવતાર નવયુવાન-તિલકની આ પ્રતિકૃતિ નથી; ગીતાનો પૂણ્ય મંત્રો રક્તમત્તવતાર પ્રભુવીન-તિલકની આ મુખાકૃતિ નથી; પરંતુ મોન્ડેયુ સાહેબના 'દિલ્હી હજી દૂર છે' એ શબ્દોથી જન્મે અપમાન પામેલ હોય એવા દૃઢ કર્મયોગી, દેશવીરનું આ ચિત્ર છે. જેમણે એમને જોયા છે તેમને એ અવશ્ય તે ચિત્રમરણીય મુખાકૃતિની ચોક્કસ યાદ આવશે. જેમણે એમને નથી જોયા તેમને નિલક દેવા હતા તેનો ખ્યાલ આવશે. અમને આશા છે કે લોકમાન્યની આ રંગીત છબીને પ્રજા સત્કાર આપશે.

પાંદિયગુપ્તનિવાસ

અનુવાદક: હર્ષદસાલ વીમાવાળા, મુરતી.

ગુજરાતીનો દિવાળીનો ઁક

મટ્ટ માસ્કરનો દિવાળીનો નવેમ્બર ઁક

શ્રિય મિત્રનો દિવાળીનો ઁક

કર્મચોરના પહેલા ચાર અંકો. નવેમ્બર ૧૯૨૦ સુધીના.

Al.

ઈનામી નિબંધ.

ત્રીયે જન્મુવેલા વિષય પર સાર્વજનિક મત્સ નિબંધ લખતાર ખેલેતને રૂપીઆ ૫૦ ત્રું ઈનામ એક ખેલેત તરફથી આપવામાં આવશે.

"આપણી શ્રીઓના જીવન વિકાસમાં નડતી મુશ્કેલીઓ અને તે દૂર કરવાના ઉપાય."
આ દરિશાઈમાં ફક્ત શ્રીઓના બાગ લખ શકશે.

ઈનામી કવિતા.

કવિ ન્તાનાસાહની રંગીમાં કોઈ પદ્ય વિષય પર, આશરે ત્રીસ લીટીની ઉત્તમ કવિતા લખનારને એક માઈ તરફથી રૂપીઆ ૩૦ ત્રું ઈનામ આપવામાં આવશે.

નિબંધ તથા કવિતા ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૧ સુધીમાં આ પત્રની ઓફિસમાં પ્રદાનવાં જોઈએ.

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

૧. પરમાણુઓની અપાર શક્તિ.

પાણી, કાલસો, લાકડું, ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં અણુરૂપે કેટલી બધી શક્તિ અવ્યક્ત રહેલી છે તે વિશે આગલા એક અંકના આ વિભાગમાં ટુંકો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો તે વાચકોના સ્મરણમાં હશે જ. તે વિષય વિશે અત્યંત રસપ્રદ અને વિગતવાર માહિતી “સરસ્વતી” ના તાજેતરના એક અંકમાં રા. વિષ્ણુકાન્ત ત્રિપાડીના લેખ પરથી મળે છે. તે લેખ બહુ લાંબો નહિ હોવાથી તેનું શબ્દશઃ લાપાન્તર અહિં આપ્યું છે:

માત્ર થોડું ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ખેતી રહેવું તે મનુષ્યનો સ્વભાવ નથી. નવાંનવાં સત્યો ખોળી તેનો સંપ્રદ કરવામાં સદૈવ ચૂંચાવલા રહેવું તેને ગમે છે. આને જિજ્ઞાસા કહેવામાં આવે છે. તેનાથી પ્રેરાઈને માણસ આત્મકલ્યાણ સાધવા સમર્થ થાય છે; તેનાથી પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરીને ઉન્નતિને ગિખરે તે પહોંચે છે. જોનામાં આ જિજ્ઞાસા, જ્ઞાન મારેતી આ સિખ્તા મિલકુલ જ નથી તેની ઉન્નતિ કદિ થઈ શકતી નથી. જ્ઞાનનો અસ્ખલિત જ્ઞાત અનાદિ કાલથી વધી ગયો છે; તેનો કયા અન્ન આવશે તે ઝાઝી કહી શકાતું નથી, પણ મનુષ્યના જ્ઞાનનો વિકાસ તો દિવસે ને દિવસે થયો જ જાય છે તેમા શક નથી.

આગકાલ વિજ્ઞાનના વિષયમાં એક પછી એક વિલક્ષણ શોધો થતી જાય છે. વૈજ્ઞાનિકોનું જ્ઞાન દાક્ષ એક નવી, વિસ્મયજનક શક્તિની શોધ કરવામાં તકલીન થએલું છે, અને જે તેઓના ઉદ્ઘોષમાં તેમને સરળતા પ્રાપ્ત થશે તો સંસારનું સ્વરૂપ અદ્ભુત જશે. અર્થિંગહામ યુનિવર્સિટિના અધ્યાપક મિ. અર્નેસ્ટ રથફોર્ડ પદાર્થોના આઠ અણુઓ (atoms) ને વિભક્ત કર્યા છે. આ પ્રયોગથી એમ જણાય છે કે અણુઓ છુટા કરવાથી એક એવી જાતની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે જે વર્તમાન સંસ્કૃતિને તદ્દન અદલી નાંખીને મનુષ્યોને દેવ સરખા બનાવી શકે આ જ પરમાણુઓની અપાર શક્તિ.

પરમાણુઓ અનન્ત છે અને તેથી તેમની આ શક્તિ પણ અનન્ત છે. જે કાંઈ તેનો દુરુપયોગ કરવા ચાહે તો તેની સર્વસંહારિણી શક્તિથી કેટલાય વે દેશોનો નાશ કરી શકે. તેમાં કંઈ બહુ સામગ્રીની જરૂર પડે તેમ નથી. એક ગ્લાસ પણીમાં એટલી બધી શક્તિ રહેલી છે કે તે, સ્થિતિમાં મહારાજ્યના મ્હોટાં મ્હોટાં જહાજોને ઉગડીને હિમાચલના ગિખરો પર મ્હોંટાડી દઈ શકે. પરંતુ જે તે શક્તિનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી વ્યવસાયની ઘણી સમૃદ્ધિ થાય. મશુરોના

ગુદિણી-મુખણ પુ. ૧ હું અંક ૧-૨-૩-૪ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦
ઓ. તંત્રી. નટવર એમ. વીમાવાળા

આ નવીન માસિકના પ્રથમ ચાર અંક અમને અવલોકનારો મળ્યા છે. છેલ્લા એ અંકથી રૂ. નટવર એમ. વીમાવાળા તંત્રી તરીકે છે. માસિકમાં સ્ત્રી-કપયોગી તથા બાળકપયોગી લેખો છે. ગુજરાતી માસિકને અનુષ્ઠા અને એમણે નવો શરૂ કરેલો પ્રયોગતરીનો વિભાગ ને યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરશે તો આમાં માનવું છે કે અંગ્રેજી રમુજ અફવાંડિક Tit-Bitsના Answers to correspondants વેટલેજ ઉપયોગી અને આકર્ષક થઈ પડશે. અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ને સ્થાન સુન્દરી સુબોધ ભોગવતું હતું તે સ્થાન ભેષ એમ ઇચ્છી આ નવીન માસિકને અને સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ.

સ્વ૦. લોકમાન્ય વાલંગંગાધર તિલકની રંગીત. છવી. ૧૫x૨૦ સાઈઝ.

પ્રકાશક: મેનેજર ચિત્રશાળા ત્રેસ પૂના સિટી.

મહારાષ્ટ્રની ખીણોમાં કે દક્ષિણના કુંભરો પર ફરનાર જાળક-તિલકની આ છવી નથી; નવચેતન અને પ્રૌત્સાહન સ્ફુરવાનાર નવયુવાન-તિલકની આ પ્રતિકૃતિ નથી; ગીતાના પૂજ્ય મંત્રો સ્ફુમત્તવાનાર પ્રયુક્ત-તિલકની આ મુખાકૃતિ નથી; પરંતુ મોનરેયુ સાહેબના 'દિવંદી હજી દૂર છે' એ શબ્દોથી બંને અપમાન પામેલ હોય એવા દૃઢ કર્મયોગી, દેશવીરનું આ ચિત્ર છે. જેમણે એમને જોયા છે તેમને એ અવશ્ય તે ચિરસ્મરણીય મુખાકૃતિની ચોક્કસ યાદ આવશે. જેમણે એમને નથી જોયા તેમને નિઃશક કેવા હતા તેના ખ્યાલ આવશે. અમને આશા છે કે લોકમાન્યની આ રંગીત છવીને પ્રભુ સતદાર આવશે.

પાંડવગુપ્તનિયામ

અનુવાદક: ઇન્દરસાહ વીમાવાળા, મુરતા.

ગુજરાતીનો દિવાળીનો ઝંક

મદ્ર ભાસ્કરનો દિવાળીનો નવેમ્બર ઝંક

શવિય મિશ્રના દિવાળીનો ઝંક

કર્મચોરના પહેલા ચાર અંકો: નવેમ્બર ૧૯૨૦ સુધીના.

M.

ઈનામી નિબંધ.

નીચે જણાવેલા વિષય પર સરૂથી મરસ નિબંધ લખનાર ખેડેતને રૂપીઆ ૫૦ તુ પ્રતિબંધ એક ખેડેત તરફથી આપવામાં આવશે.

"આપણી સ્ત્રીઓના છવન વિકાસમાં નહતી મુશ્કેલીઓ અને તે ફર ફરતાના ઉપાય."

આ દર્શિકામાં ફક્ત સ્ત્રીઓના બાગ લખ શકશે.

ઈનામી કવિતા.

કવિ ન્હાનાસાવની રસીમાં મોટા પક્ષ વિષય પર. આર્યે ગ્રીસ. હીટીની કવિતા કવિના જાનનારને એક માર્ક તરફથી રૂપીઆ ૩૦ તુ ઇનામ આપવામાં આવશે.

નિબંધ તથા કવિતા ૩૧મી નવેમ્બર ૧૯૨૧ સુધીમાં આ પત્રની ઓફિસમાં પહોંચવાં જોઈએ.

૨. ઇંગ્લંડને ખાદીના યૂરોપ સાથે સાંધનારી ટનલ.

ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડને જોડનારી આ ટનલ (યુગલો) અંગ્રેજી ખાદી (English channel) ની નીચે થઇને જોહાની ચર્ચા હાલ ધણું વર્ષથી ચાલે છે. તે મહત્કાર્ય પાર પાડવાના માર્ગમાં જે જે વિધા અને વાંધાઓ નડે છે તેનો વિસ્તારી અને જાણવાજોગ યુક્તસો, “ધ ન્યૂ વર્લ્ડ”ના એક લેખમાં, ફ્રાન્સના નાણું ખાતાના પ્રધાન મો. ફ્રાંચોઇઝ-મર્સેલ આપે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે, આ ખાજતમાં જે યુદ્ધવિષયક મુશ્કેલીઓ જામી થાય તે તો, ગઈ લડાઈમાં તે જોતાં, વિચારવા યોગ્ય પણ નથી; અને કદાચ, ટ્રેટિઝન્ટ અને કોઈ યૂરોપીય રાજ્ય વચ્ચે લડાઈ જાગે તો ટ્રિટનનું લશ્કર આજપુ થઈને જોડી રહેશે એમ, માનવાનું કારણ નથી—અર્થાત્, તે સમજ થઇને ટનલમાંથી આવતા દુશ્મનને હાકારી શકે. લેખકના મત પ્રમાણે, વ્યાપાર વિષયક જે જે અડચણો નડે તે તો, જે લાભ મળે તેને મુકામએ, નજીવી છે. તે કહે છે કે,

આ ટનલ દરવા દેવાની ટ્રિટનની નાગણ કોઈ તર્કસિદ્ધ દલીલને આધાર નહિ પણ માત્ર કુમળી લાગણી (Sentiment) ને લીધે છે આ બાબતમાં જે વિરોધ દર્શાવાય છે તેના ઉદાહરણમાં તો તે “જીવનન એકરના” નું અભેમાન વસી રહ્યું છે કે જેને આટલાં વર્ષથી બ્રિટન પેટ્રીસ પેટ્રી પોપાનું આનું છે, તબીબે વહેવારીઓ પણ જાણે છે કે જે “સ્વામાં જડેલા માર્ગે” નિશે દરિયાએ મારા તેડમાં યોગાના ગાયાં છે તે ‘સ્વા’ (સમુદ્ર) ને લીધે જ, તે વિગાળ ખાદીથી મળતી નિત્ય રક્તને લીધે જ, તેઓ પોતાની વખારો ભરી શકે છે, જરૂરયાનમાં માલ સંધરી શકે છે, અને ઘરમાં ટંકરાણ પડતી હોય તેવા વૈભવથી મ્હાલી શકે છે,

વિનાશકારક યંત્રો અને એવી બીજી હરહંમેશ વધતી જતી યુદ્ધસામગ્રીના આ યુગમાં ટ્રેટિઝન્ટ જેવો સમુદ્રથી વીંટાએતો એક ટાપુ ખરેખર સલામત રહી શકે કે કેમ, એ પ્રશ્ન અજાણ આકાશમાં મોં. ફ્રાંચોઇઝ-મર્સેલ ચર્ચે છે, તે કહે છે કે,

તેવી સલામતીમાં હવે માનવું એ કેરજ બમણા છે. હવેના જમાનામાં જ્યારે મ્હોટી મ્હોટી ફૂરને પણ પાણીગ્રસ્ત જોડાથી ચેતીને અલગાતું છે, સારી રીતે રક્ષાયાં સેન્ચો, સુંદરી પણ એવી વાણ પહોંચાડી શકાય છે, આ પોર્ટ ફેક્ટનારાં એર. પેનેના જ્યારે ડાવરની સામુદ્રધુની અને કવિએ અમર દરેલા “સ્પેગી કટિમન્થ” (Jaffier Gardier) નો જાણે ઉપગ્રાસ કરતાં હોય તેવું લાગે છે, તેવા વખતમાં સમુદ્રમાર્ગની સલામતીનો બંદોબસ્ત શો? હવે તો કોઈ પણ ટાપુને બધી આનુષંગી થી લેવાનું સુગમ પડે તેમ છે; હિંતી પર તોપ ગેળાનો મારો ચવારીને તથા મોકોને જુએ મરતા કળીને, તેમને દાંડ પણ મલક મળે ત્યાર પહેલાં ચરણે થવાની દરજ પાડી શકાય તેમ છે. આવે વખતે જો આ ટનલ તૈયાર હોય તો, આગળના વખતમાં આપણા વડતાઓ જેમ બોંબકોને મારો દેરાવયા દિવામાંથી છડકતા અને બીજે રથો આશ્રય શોધીને નવું જોર આપનાં ચતુ રહામે એટલા બળથી આવ જોડી શકતા, તેમ આજના અંગ્રેજો પણ કરી શકે.

જાહેરાતો
જાહેરાતો
જાહેરાતો

અને

જાહેરાતો

એકસીડન્ટ વાગેરેના વીમા ઉતારવાનું
બરોસાદાર અને સદ્ગુણી જાતું.

જાહેરાતો

જાહેરાતો

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્મ

૭૨, અંબાલા સ્ટ્રીટ
ફોર્ટ, મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

આંતર ઇન્ડિયા મુનાઈટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લીમિટેડ
નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લીમિટેડ
મોટર મુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લીમિટેડ
મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લીમિટેડ આર્થિક બેલેન્સ
આર્થિક જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લીમિટેડ

એજન્ટસ:—

કલાર્થ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લીમિટેડ

સેક્રેટરીઝ, ડેપુટી એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રીપીડ મોટર સર્વીસ લીમિટેડ

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્મ

૭૨, અંબાલા સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ડૉ. ઉમેદરામ લાલભાઈ દેસાઈ.

એમ. એ. એમ. ડી. વગેરે.

કેશભૂ વ્યાસ.

વ્યાસ મુકામે પોતાના બંગલામાં દર સોમવારે મળશે.

સોમવાર સિવાય દરરોજ સુરતમાં લાલગેટ સામે પોતાના
ઘવાખાનામાં મળશે.

હિંદુસ્થાનના ગળ મહારાજા જેવા કે ભોપાળના બેગમ, નેપાળના મહારાજા બંગાળહુર, નિઝામ હૈદરાબાદના મહારાજા શિવરાજ બહાદુર, રામપુરના નવ વગેરેના ધર્માન્ત કરી કીર્તિ મેળવી તથા લશ્કરી નોકરીમાંથી પાછા ફર્યા છે એ સુગતમ કણ્ઠથી બજારમાં માદન કંપનીની પડોશમાં રવિવારે આખો દિવસ મુલાકાત થ

તેઓ દરેક પ્રકારના રોગના ઉપચાર કરે છે, જેમાંનાં કેટલાક નીચે દર્શાવે

રેફર આંકડી અને બચ્ચાના રોગો

શ્રીઓના દરદો છાતીના દરદો, ચામડીના દરદો, નાકના દરદો, હાથ પગ તથા બે ચીની ખોડખપણ, ગડા માણસોને ચારા કરવ, ઘણા સ્વપ્નાવાળી ઉ મુધારવી, હીરદીરીખાનો રોગ મટાડવો, આ રોગને છુન, પ્રેત પિશાચ વગેરેનો વળગ અજ્ઞાન લોકો કહે છે. આ રોગ શ્રીઓને ઘણા થાય છે. હાથ પગ અથવા શરીર કોઈ પણ અંગ રહી ગયું હોય તે તેના ઉપચાર થાય છે. પરદેશના દરદીઓ મ પત્રથી ખાસ ગેઠવણ કરવામાં આવશે. અને દેશી રાજા રજવાડા તથા શ્રીમંતો માટે હવાઈનો તેમજ ફાનો બહોમસ્ત કરવામાં આવશે હરપ્રકારના દરદીને રહેવા સગવડ આપશું એવાપ ઉપર લખ્યા મુજબ થશે બહારગામ જવાની ગોઠવ પણ કરશું.

સુદ કપૂરનો આક	ર. ૧	સુગંધી ઘાતનું મળન	ર.
પા તથા કોઈ પગ જાતનો જખમ		ચિત્રમણ ત્રાપુની દવા	/
ઝડપવાનું તેવ	” ૧	સંધિવાની દવા	”
કાન પાકવ ની તથા કાનના ચમ્કાની દવા	” ૧	સુસરોગની દવા	”
ફખવા આવની આખની તથા ખીન		દુઃખીતે અટકાવતો હોય તેની દવા	”
કાઠી-કુલ વગેરે કાપવાની દવા	” ૧	સાસાપરિવા	”

પર્યાવવાની દવા	૨
રજ્યા તથા અસંચાલની દવા	૧
મેલની દવા	૧
વેધીઆં, એકાંતરીઆં, રાજ્યાં વગેરે	
દરેક જાતના તાવની દવા	૨
જૂના મરડા-ચૂક તથા સંચકલ્પીની દવા	૨
કાષરોગની દવા	૫
દિસ્તીરીઆં તથા આંકડીની દવા	૫
અડદીઆં વાની દવા	૫
કમળાની દવા	૨
હૃદયવાની દવા	૫
કલ્પેશનાં રોગની દવા	૫
અટકાવ લાવવાની દવા	૫
કાપિત તથા વિસ્ફોટકના આંદા તથા	
દાંધાઓ ઉપરનો અકશીર મધમ	૫
આંખનું અંજન તથા મોતીનો સુરમે	૨
નચ્યાંને તથા મ્હોરાંને આમણ ઉતરતું	
હોય તેની દવા	૨
કરમની દવા	૧
છાતીમૂંઠી પડતું લોહીજાં કરવાની દવા	૨
વાળાની દવા	૨
બાધામત	૧
બેરાં કાન સારા કરવાની દવા	૫
વરમ ઉતારવાનો લેપ	૧
જાંડીઆની ઉદરસની દવા	૫
આધારીશીની દવા	૨
મધુપમેલની દવા	૫
અચ્ચાંની માતું દૂધ વધારવાની દવા	૧
અચ્ચાંનાં માથામાં ખેડો તથા જી હોય	
તેની દવા	૧

દાંધે પગે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા	૩
કંઠમાળ તથા ગંઠમાળની દવા	૨
સ્ત્રાપિત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી	
મુધારવાની દવા	૧૦
ફેફસાંની દવા	૧
રેચની ગોળી	૧
દીવાનાં માણસને સારા કરવાની	
ગાંડપંચની ગોળી	૫
પાદાંનો મંદમ અને પાદાંની ગોળી	૫
ઉધરસની દવા	૨
નવા જાલ લાવવાની દવા	૨
બાલ વધારવાનું મુગધી તેલ	૨
દાંડવાની દવા	૨
મુધ્ય વનસ્પતિનું પેતકપુર	૨
માપ વિષુભમરાં જોઈર વિગેરનાં ડાંખો	
દલાજ	૨
વાનું તેલ	૨
અસંખ્યાનીનો મધમ	૧
દરાંજનો મધમ	૧
ખાસ દાંડવાની દવા	૧
અચ્ચાંની વાવળીની દવા	૧
લોહીવાળી દવા	૧
બરોળની દવા	૧
આંદી તથા રાંદીનો મધમ	૧
ધાંડુ એલી ગડું હોય તેની દવા	૧
દાંધે પગે વળતા ગંધાનાં પરસેવાની દવા	૨
પ્લેગના તાવની દવા અને રાંદ પર	
મારવાંની પટ્ટી	૫
દરસનાં મેસાની દવા	૫
બગંદની દવા	૫

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે ફેરબંને એજન્ટ નીચેનાં નથી. દવાઓ ફક્ત હમે ખુદ તજીબત તપાસી આપશું. અથવા હમારાં એજન્ટ મી. નાનાલાલ નટવરલાલ જેઓ હમારાં દવાખાનામાં બેસે છે. તેમનીજ પાસે મળશે. સોમવાર સિવાય દાખર થું. એલ. દેસાઈની મુલાકાત ઉપરે શીરનામે મુરતમાં થશે.

--MEDICINES FROM THE MYSTIC LAND--

ધી યુનીવરસલ મેડીકલ વર્ક્સ

આરોગ્ય અને જીવન વધેકે રાંમખાણુ દવાઓ.

અમ્હારી મંવ મશહુર દવાઓ યુનાની અને આયુર્વેદિક સિદ્ધાંતોથી
ખનાવેલી હોવાથી તદન પવિત્ર અને ખીન જોખમકારક છે.

કોઈ પણ અસાધ્ય રોગ હોય, જ્યાં ખીન ઇત્મીઓએ આશા છોડી
હીધી હોય ત્યાં પણ અમારી દવાઓ અસરકારક નિવડી છે.

એકજ વખત વાપરી ખાતરી કરો

અમારું કેટલોક મંગાવો

આદિસ—

ધી યુનીવરસલ મેડીકલ વર્ક્સ

ધે ખીંગટા

સુરત.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

ત્હારી વિવેકશક્તિને વન્દનીય ગણુએ. કુદરત સાથે અસંગત એવા કોઈ પણ મતનું ત્હારા મનમાં હોવું કે ન હોવું, અને ત્હારું મનોભાવનારણ્ય એક બુદ્ધિમાન પ્રાણીને છાજે તેવું હોય કે ન હોય,—આ બંનેનો આધાર તે શક્તિની સાચવટ ઉપર જ રહેશે. તેવી સાચવટ આવડે તો આપણે ઉતાવળે અભિપ્રાય બાંધીએ નહિ, મનુષ્ય માત્રને આપણા મિત્રો કરી લઉંએ, અને ઈશ્વરાજાને આનન્દથી આંધીમંથરૂંએ.

—માઈસ આરેલિઅસ.

જેમ ઘણા શુદ્ધ દૂધને ક્ષારનું માત્ર એક ટીપું પણ જગાડી દે છે, જેમ અગ્નિનો માત્ર એક જ તનખો મોટાં મોટાં શકેરા અને જંગલોને જાળી શકે છે, જેમ એક પણ મલિન વિચાર બધી સદ્ભાવનાઓ માથે પાણી ફેરવી દે છે, અને જેમ નાનકડો એક જ રાહુ માનવી શક્તિવાળા મહાન સૂર્યનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જ સ્વાર્થનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ પણ આત્મિક જળને તોડી નાંખી, ઢાંકી દઈ આપણને પરમાત્માથી વિમુખ કરે છે.

—પલિઆર.

ચ્હાવું એ જીવનનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે: અને કોઈ માણસ જૂનકાળમાં કે ભવિષ્યમાં ચાહી શકતો નથી; માત્ર વર્તમાનમાં, આ ઘડીએ ને આ પળે જ, આપણે ચાહી શકીએ.

—ટોલસ્ટોય.

કોઈ પણ મનુષ્યે કર્મહીન રહેવું એવી પ્રભુની ઈચ્છા નથી; પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે કર્મ કરવામાં સુખ માનવું એ જ ત્હેની ઈચ્છા છે.

—રસ્કિન.

નિર્મેલાં કર કર્યો તું, કર્મ સાડું અકર્મથી;
ન ત્હારી દેહયાત્રા ચે સિદ્ધથાચે અકર્મથી.

—શ્રી કૃષ્ણ

આપણાં દુઃખને આપણે જ ન્હેતર્યાં છે, પ્રભુએ મોકલ્યાં નથી.

—માર્ક

મહા સિન્ધુ ગ્રામે ગિરિવર સદા પૃથ્વી જીવને,
કૃષ્ણ પુષ્પો વેલી પ્રફુલિત રહે સુન્દર વને;
કરે નિત્યે અર્ચા અનુકમં યદ્રી સર્વં પ્રકૃતિ,
કૃપાસિન્ધુ ! પ્રેમાત્મત અમને શુદ્ધ સુમતિ

रसो वै ब्रह्म ।

दर्श १ अंक ८-८

वतन्धुआरी-देवुआरी १९२१.

ये त न

स्व. दाशमहम्मद अ. शिवल.

प्रकाशक:

लालसाध डिमरवाडिया.

न. काशीबाब. ओपीभरा सुरत.

मन्त्रीया:

बहु लालसाध डिमरवाडिया.

विजयराय कटयाबुनाय विद्य.

સંજ્ઞન,

“વીસમી સદી”ના મહુમ અધિપતિ શેઠ હાલ મહમદ અલા-
રખીયા શિવજીનાં અકાળ મૃત્યુથી આપણી ગુજરાતે એક કલારસિક સાહિત્ય-
પ્રેમી-વીરનર ગુમાગ્યો છે. તેમણે “વીસમી સદી” દ્વારા ગુજરાતને કલા
અને સાહિત્યનો જે જળરો ફાળો આપ્યો છે તેથી આપ સુજ્ઞાન હશે. તેમ
કરતાં તેમણે આપેલા લોગની તુલે બાગ્યેજ કાંઈનું કાંઈ ચડશે. ઉપરાંત
તેઓ એક સાચા મિત્ર અને નમૂનેદાર ગૃહસ્થ હતા. તેમનું મિત્રમંડળ
ખડોળું છે. તે સર્વના મનમાં તેમની ચાહગીરી કયમ રાખવા અત્યંત
તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઈએ. જે તેમની ઇચ્છાનુવર્તી રૂપમાં દૂંકી રસિક
વાર્તાઓનો એક સમૂહ બહાર પાડવા ધન્ય છે તેમાં સર્વ રસોને પ્રાપ્તી
વાતાઓ લેવામાં આવશે અને તે માટે તેમને મ્હાનાશ પ્રત્યેક સાક્ષર અને
વિદ્વાનને હું વીનવું છું કે તેમની કલમની પ્રસાદી આ સંગ્રહમાં આપવા
કૃપા કરવી.

તે પુસ્તક સર્વ રીતે કલાનો નમૂનો કરવાને પ્રયત્નો કરવામાં
આવશે. કલા વિભાગ હું જાતે ગોઠવીશ અને સાહિત્ય વિભાગ માટે ખાસ
એક અનુભવી અને કુશળ મિત્રે-સર્વ કામ સંભાળી લેવા કબૂલ કરું છે.

અંતર્યામી તેમના અમર આત્માને યશે અને સાથે તેમના જીવનચરિત્રનો
દુંક લેખ આપવામાં આવશે.

આશા છે કે આ વિશિષ્ટ અકાળ નહિ જાય. પુસ્તક તૈયાર થયા પછી
તેની નકલ ખરીદનારા પણ આ કાર્યમાં જોડા ભાગીદાર નહિ ગણાય.

લિ. સેવક.

રવિશંકર મહારાજકર-રાવળ.

ચિત્રકાર.

તા. ૬-૩-૩૫ માત્ર વાર્તાઓનું જણાવ્યું છે પણ કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોની
સહાયતાથી તેમાં સંવરો, કાવ્યો અને મહાનુવંચિત્રાદિખત પણ લેવાશે. રસબરી વસ્તુઓ
પ્રધાનપદ પામશે.

ચેતન

અર્પણ.

--(૦)--

ત્રાણક.

[૧]

સુજ ધર્મ, ક્રિયા, પુરુષાર્થ પ્રભૂ!
 સુજ વાણી, વિનોદ, નિલાસ પ્રભૂ!
 સુજ માત, પિતા, ગૃહદાર પ્રભૂ!
 સુખ, રમેહ અને સહ, સ્વાર્થ પ્રભૂ!
 પ્રભુનું સહુ છે,
 પ્રભુ માલિક છે,
 યહી અર્પણ શું કરવાનું પ્રભૂ?

[૨]

સુજ જીવન, જન્મ, નિવાસ પ્રભૂ!
 સુજ શબ્દ ગનાતન આપ પ્રભૂ!
 સુખ, દુઃખ રૂપે તું જ હર પ્રભૂ!
 તું જને જામતું કર પૂર્ણ પ્રભૂ!
 નહિ આશ મહેને,
 અસિદ્ધાપ મહેને,
 'સુજનું' કથવા નહી શબ્દ મહેને.

જાગૃતિ-ચેતના.

૧

જાગૃતિ ચેતના—

અંતરાત્મા ધરે:

જન્મસિદ્ધિ પ્રભુની દીધેલી !

અભયને એક—

કસ્યણુ આદેશ, તો—

પ્રાણુની ચેતના વિસ્તારેલી !

૨

અવણુની ચેતના—

શ્રુતિ રસિક ધ્યાનમાં,

ભૂત ને ભાવિની ધમક જગવે !

નયનની ચેતના—

દ્યુતિરસિક દ્રશ્યમાં,

વર્તમાને, પ્રણય-અમક ચલવે !

૩

મન દ્વય ચેતના—

સંયમે, સ્વાર્પણે,

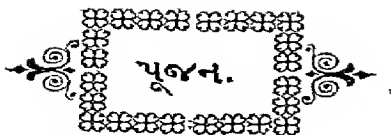
દિવ્યતા માનવી કેરી પ્રકટે !

કર ચરણ ચેતના—

ધ્રમ-ચરિત શોખને—

જીવન-તીર્થે, સદા લલિત અમકે !

જન્મ-નિલિત.

પૂજન.

પ્રિયજનતાં પૂજન

હૃદયે તે હાથે ન થાય;

પ્રિય-જનતાં પૂજન.

તલપતાં નયન કરે પ્રેમ-આચમન,

પીતાં ન પાછાં ધરાય:

પ્રિય-જનતાં પૂજન.

ઉરભાવદર્શન નવલ સનાતન,

જેતાં ન ઝાંખાં ધકાય:

પ્રિય-જનતાં પૂજન.

કાવ્યકળીની માળાઓ ગૂંથી.

પહેરાવે પૂરી ન થાય:

પ્રિય-જનતાં પૂજન.

સ્નેહી સુમનસુ સંગીત સુણું,

ઝીલ્યે ન ઝાઝું ઝીલાય:

પ્રિય-જનતાં પૂજન.

દેશજીવ પરમાર.

કલાપીને.

લીલી ગુર્જર ફુલ, તેમાં તું ટૂંકી ગયો,
તું તો વીરલા ! તુંજ, દિવ્ય મનોહર મોરલા !

તારો એ ટૂંકાર, અમ કણેમાં રમી રહ્યો,
ઓ સ્નેહી હાતાર ! તેં હીધું અમને ઘણું.

ગાયું ગીતાજ્ઞાન, ગાયા વેદ સનાતન,
ગાયું સ્નેહ પુગણ, કુદરત સઘળી ગાઈ તેં.

તારો અધૂરો યોગ, પૂરો કરવા આવ તું,
તું કુદરત સંયોગ, જોવો કદીયે ના બને ?

તારું જગલુ હર, જગવી કવિતા ગાઈ તેં,
એક સનમતું નૃર, મસ્તી મીઠી ગાઈ તેં.

—ગિરીશ.

વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

પ્રિય વિશ્વ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

હામગતી દ્રવતી પ્રિયમૂર્તિ

અણુ અણુ માંડી રમતી

પ્રિયની સ્નેહપ્રતિમા તરતી.

પ્રિયવિશ્વ જીવનું શિદ આ જીવને ?

પ્રભુવિશ્વ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

તર્પણુ અશ્રુ સારી સરવર

અર્પણુ આત્મ અરોપ કર્યો મેં

ક્યાં જઈને આવ હરવું

જીવનું વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

પ્રભુવિશ્વ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

ગવપલ્લવ કુદરત જે ધરતી

સુંદર સ્નેહ સુધા કંઈ સરતી

વિયમય થઈ એ પીડતી

પ્રિયવિશ્વ જીવન હુ અમય શાને ?

પ્રભુવિશ્વ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

સુગંધ મેનાહર વાયુ ભમતો

પરિમલ અનુપમ સદ એ દરતો

દહતો અમને ઉરને દમતો

જીવનું ? વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

પ્રભુવિશ્વ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

અવનિ દેવી સાથી થઈને

આધાતન અર્થે અમ જીવને

શલ્ય શું એને સાહે ?

પ્રિયવિષ્ણુ અમને એ ક્યાં તાણે ?

પ્રભુવિષ્ણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

સાગર ધમધમ ઓદિશ મુખતો

ચંદ્ર ચમકતો ચંદ્રી વરસતો

સશિકર જ્ઞાને ? સાગર જ્ઞાને ?

પ્રિયવિષ્ણુ એ તો જીવને સાહે.

પ્રભુવિષ્ણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

નહિ અહીં જાણ, સ્મૃતિ, તરૂંદોમા,

નહિ વસતી આ મનુમણિમાં

પ્રભુમય પર સ્નેહી સગીમા

રહીને જીવનું જ્ઞાને ?

પ્રભુવિષ્ણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

નહિ જાડમાં નહિં ચેતન ધરમાં

પ્રિયવિષ્ણુ બીજ કો સહિમાં

જીવનું ? પુણ્યપથે સંચરનું.

પ્રભુવિષ્ણુ શિદને જીવી મનું ?

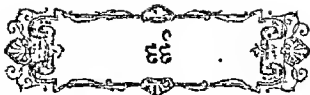
પ્રભુવિષ્ણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

ધીર હિમરવાદિયા,

આત્મિક અભિલાષ.

૧. જો તે મનવનનું પુષ્પ થાય, તો હું તેની પરિમલ થાઉં, ને સારા થે સંસારને મારશે બહુ.
૨. જો તે દીપક થાય, તો હું તેની જ્યોત થાઉં ને સારા થે સંસાર જગમગતો કરું.
૩. જો તે નવરંગી પિન્જવાન મયુર થાય, તો હું તેનું મૃત્યુ થાઉં ને સારા થે સંસારને થનગનતો કરું.
૪. જો તે કોઝીલ બને તો હું તેનું સંગીત બનું ને સારા થે સંસારની, શરીરોમાં રસંત વેડું.
૫. જો તે છુશ્પુથ થાય, તો હું તેનું ગુલાબ થાઉં ને સારા થે સંસારને મુખે સુરખી ખાયું.
૬. જો તે ચંદ્ર થાય, તો હું તેની ચંદ્રિકા થાઉં, ને સારા થે સંસાર શાન્તિને આજીવે આવડું.
૭. જો તે ધનધોર પાદળ બને, તો હું તેમાં ચમકતી વીજળી બનું, ને સારા થે સંસારનું નેરાસ્ય આઘાતા ચમકારે ચમકાવું.
૮. જો તે ગોવિન્દ બને, તો હું તેની ખંસી બનું, ને યસુનાના નીર ડોલાવું.
૯. જો તે ઈશ્વર થાય, તો હું તેની હયા થાઉં, ને સંસારનાં દુઃખ મહારા આંધુના સાગરમાં ડૂબાડું.
૧૦. જો તે ઈશ્વર બને તો હું અગ્નિ બનું, ને સંસારને ઝીતાચૂત પાઈ અગર કરું.
૧૧. જો તે હિમાવ્રથ થાય તો હું તેની સરિતા થાઉં, ને સારા થે સંસારની મસિતતા ધોઈ.
૧૨. જો તે સમુદ્ર બને તો હું તેની યાત્રી રહસ્યો ગર્જતી કરતાલ થાઉં, ને તે દ્વારા સારા થે સંસારને સનાતનતાના પાદ પગવું.
૧૩. જો તે શંકર થાય તો હું તેની વિજ્ઞાતિ થાઉં, ને સારા થે લંબ સંસારમાં અસંખ્ય જગાવું.
૧૪. જો જો તે મંદુલ બને, તો તો હું તેમાં તનમ થાઉં, ને સ્વાથે સંસારને જીવંત રી રાગવું કે જી તરસમતિ.

દર્દ

જ્વારે હું એકલી મહારા પ્રિયતા મેળાપસ્થાને બેઠી છું ત્હારે પક્ષીઓ નથી ગાતાં હોતાં; પવનો ય હાલતો નથી, અને શરીરી બન્ને બાજુનાં ઘરો ચાન્ત ઉઘીં હોય છે.

પશુ બળ્યાં! આ મહારા પગનાં નૂપુર! કબે ને પગસે ઝલુકાર કરી મૂકે છે અને હું તો ચરમથી અરંધી અરંધી થઈ બેઠી છું.

તેનાં પગલાં સાંભળવાને એક ચિત્તે સુષપ્તથી જ્વારે હું રાહ બેઠી મહારી અટારીએ બેસું છું ત્હારે જાડનાં પાંદડાંઓ ખખડનાં નથી હોતાં; અને સુષ્પ ગયેલા પહેરેગીરના પગ આગળ પુલ્કી પડેલી તરવારના જેવું નદીનું પાણી તત્તન સ્થિર હોય છે.

તે વખતે ય બળ્યું આ મહારું હૃદય! જોસમંધ ધગતવા માંડે છે; તેને શાન્ત કેવી રીતે કરવું તેની મને સ્થમન પડતી નથી.

જ્વારે મહારા ઉદયેષ આવે છે અને મહારી પાસે બેસે છે, જ્વારે મહારું સરીર ધીમે ધીમે કમ્પે છે અને મહારાં પોપચાં ચરમથી ટળી જતાં હોય છે ત્હારે રાત્રી વધારે ગાઢ થતી જાય છે. પવનનો સપાટો આવીને તારાઓપર પડતા ઢાંચી દે છે.

આ વખતે ય પશુ બળ્યો! આ મહારી પોતાનીજ છાતીપરનો મણિ તો અજાણજ કરે છે. હવે જો પ્રકાશને કેમ સુગ્રાવકો લેતી મને સ્થમન પડતી નથી.

(સ્વીન્ડરબાબુ દ્વારા “ગાડીનર” માંથી અનુવાદ.)

અનુભાઈ રાવત.

“મુદિતા ભારતી.”

(હિંડોળ)

ભારતી મુખ મલકાય

પડી પડી મુદ હિર રેલાય—ભારતી

કમળ કળી ચિત્તે જેમ,

જાલ રતિ જન દર્શિ યાય—ભારતી

પ્રજ્ઞ વાયુ ચતાં પ્રધાંત,

મંદ મંદ સમીર વાય—ભારતી

અવનતિ પદ શીર મૂકેલ,

મદ મંદિત ઉર્વ જજ્ઞાય—ભારતી

બીન ધરી કર ધૂત મચ્છાઈ,

સ્વાતંત્ર્યગીત સર સંજાય—ભારતી

—રમણિક મહેતા

એક આખ્યાયિકા.

આવરતીમાં હુકાળનો ડેર વર્ષાતાં છુદ્ધે તેમના અંતુવાથીઓને કહ્યું, “ભૂખ્યાને અન્નદાન દેવાનું તમારામાંથી કોણું માંચે લેશે છો ?”

નગરશેઠ રત્નાકર ચિરંમો વન્દી વરો, “ભૂખ્યાને સંતોષવાને તો મહારા મારા યે દ્રવ્ય કરતાં વધુ દ્રવ્ય બેઠ્યું.”

રાજસેનાના અધિપતિ જયસેને કહ્યું, “હું મહારા જીવનરક્ત સંઘર્ષ આપી શકીશ, પણ અન્ન તો મહારે દાર અપુરતું જ છે.”

ભૂમિપતિ ધર્મપાળ નિઃસ્વાસ નાંખી વરો, “અનાવૃષ્ટિ વડે મહારાં મારાં મ ક્ષેત્ર શુષ્ક છે. રાજ્યકર આપવો પણ મહારે મારે કુર્ષ્ટ છે.”

બિહુપુત્રી સુપ્રિયા પણી સર્વને વન્દન વન્દી બોલી “ભૂખ્યાને હું જમાડીશ.”

“કેવી રીતે ?” સર્વ કોણ સાધર્મ્ય વધાં, “કેવી રીતે એ પ્રતિજ્ઞા તું પ્રાણી શકશે ?”

સુપ્રિયાએ કહ્યું, “હું તમ સર્વથી દ્રવિ હું ને તેજ મહારા સાધર્મ્ય છે; મહારે મહારાં ધન ને ધાન્યનો રાશી તમ પ્રત્યેકને ઘેર છે.”

(સ્વીન્દ્ર આશુના કુટુંબરિંગમાંથી અંતુવાદ)

—મંજુલાલ કવે,

માનિની.

રાગ:—સુન્દર શિવ મંગળ ગુણ ગાઉં ઇન્ધરા.

હું પદ અતિશે તુજ ગણિવદન પરે દીસે,

અધમ સદ્ગુણ જન ગણીને અતુ વિલસે.

હું ૪૬.

માન સર્વતું હિતારી દર્પથી હરો,

સ્વરૂપ તુજ સમાન હો ન સંદિમાં વસે,

ગાણી એમ, રક્ત બિછળે છે સદુ નમે,

વદને, મધુરી, દીપતી,

શાન્તિ અઠા !, તેથી સદા, પામું દદા,

એમ હરે દહે.

હું ૪૬.

પ્રણય હર, તથાપિ ના દટી મુખે દહે,

હૃદય ના દદાપિ તારૂં બોલવા અહે.

પ્રેમી સર્વ મુખી છે, શું એમ તું મળે ?

તણ દે, મનનાં, સપનાં,

અભિમાનો, પ્રેમીજનો, માનિનીનો,

મદ હિતારશે.

હું ૪૬.

લેખક: મનુ.

કેન્તી કહેતી હું મારી સખીઓ સાથે મ્મવા જતી હતી ત્યારે જાએ અને બોલાવી.

‘જાએ અને કનું કે ‘લે આ બોલણી પહેંતી ના.’

ધીમે ધીમે ચાલીને હું મારી સખીઓ પામે ગઈ ત્યારે તે મધણા હસી પડી તે મેં અમંથી નીચું જોઈ દીધું.

‘શા માટે મારી સખીઓ હસી પડી? શા માટે મેં શરમકને નીચું જોઈ દીધું? તે હું મમજી શકતી નથી.’

રમતાં રમતાં સખીઓ વારે વારે મારી તરફ જોઈ હસી પડતી હતી.

શુભ અસ્ત પામ્યો અને આકાશમાં ભડકા ચળા ત્યારે સખીઓથી ચીસાવણી હું ‘અર તરફ પાંચી ફરી.

બોલણીની ટેર વારંવાર પકડતી પકડતી હું રસ્તા પરથી આવતી હતી ત્યારે કાકાજી મળ્યા.

‘એ જલેન સારી છે?’ એમ કાકાજીએ પૂછ્યું ત્યારે હું શરમક ગઈ.

‘હા’ કહી મેં ‘કનું જોયું’ ત્યારે કાકાજી ચાલ્યા ગયા હતા.

શા માટે હું કાકાજીથી શરમક ગઈ? શા માટે મેં તમને બરાબર જવાબ ન દીધો? તે હું સમજી શકતી નથી!

મેર આવી હું કોચ પર બે દાંડામાં મોડું લાંબી દમ સુધ ગઈ.

અને થયું કે હું ગોદામા વીંટળાઈને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સુધ રહું’.

અને થયું કે હું એવે રથને ચાલી જઈ કે જ્યાં હવાએ ન હોય, પવન ન હોય, પ્રભુએ ન હોય, ને હુંએ ન હોઈ, અસ કંઈજ ન હોય!

શા માટે એવું થયું? તે હું સમજી શકતી નથી!

ઓ સકામ વિશેષ યોગી !
 ઓ ઉપકાસધેન્દ્રા સાધુ
 ઓ અધ્યાન્મન વિવેચકકુલના !
 પરિહાસશસ્ત્રે ત્હારે મહાભારત
 ખેડ્યાં છે કાવ્યશાસ્ત્રોનાં ?
 છન્દવાદે ત્હારે
 ડાહ્યનવાદીઓને છતવા છે ?
 અંશસાંમાં સત્યોને
 પૂર્ણસાચાં દર્શવ્યાં છે ?
 સૌ જાણે છે આ સર્વસિદ્ધ વાત
 કે દેહથી આત્મનું
 અળગે ને ઉપર છે
 તેમ શાસ્ત્રરચ્યા સદ્ગુણ નિયમોથી
 કાવ્ય ભાવનો પરમ આત્મા
 અળગે ને ઉપર છે;
 અને દેહીને તો છૂટ રાખ્યા છે
 વિદ્યાગણદેહી વિશ્વકર્તાએ
 યથાર્થ ને યથાપ્રકૃતિ દેહ શોધવાની;
 સુધારણું આપણે ને પૂર્ણ સ્વરૂપ
 પુરાણ પુરણી ય કૃતિને,
 અને ભમિત આશ્રયો આદરણું
 કે “અધિકાર નથી કવિતા દેહીને
 યથાપ્રકૃતિ દેહધારણુનો” ?
 ‘સાહિત્ય’પત્રપૂજ્યા પેલા
 જાતાળ દેશના સૂક્ષ્મ સાહિત્ય શાસ્ત્રી
 મોહનનાયાર્કને તો આળખો છો ને ?
 જાણો છો ને ત્હનો અદ્ભુત પ્રમેય
 “નિર્ભયગામી વિવેચના” નો ?
 આ મહાકાંક્ષી મીમાંસકો સાહિત્ય કલાના !
 ત્હેનું આ ગંભીર ને ગરબું વદન્ય
 કે અનર્ગત ને તાત્વિક ગુણોને જ
 આધારે રચાય કલા પરીશ્રમના
 મકાને નિયમો, સમ્ય અને સુન્દર
 “સ્વચ્છન્દ” ને ‘નિરુદ્ધતા’ના
 અગમિત આરોપો આજ લગી
 અદ્વિરાદયા નદાનલને નિદાંય શિરે,
 તેના કંઈતી ને કાલેસર દાઢકરે;

* Instructive Criticism.

તો, ઓ સ્વેચ્છાચારી નિયામકો !

આપ જ ન હો, કદાચ ?

પ્રાણપૂજ્યા તમ પ્રાચીન
 ને અર્ચાચીન આલંકારિકોને
 શું પ્રભુનું મદ દેશો, વીર ?
 શું ત્હેમણે ને ત્હેમે,
 તમારા મન્મથોએ ને ઍસ્તિરોદ્ધોએ
 તમારા જેઠીએ ને જ્યોર્જ સેન્ટસ્મરિએ,
 તમારા કમળ, અદ્ભુત ને આનન્દે,
 નરસિંહે, બળવન્તે ને મકરન્દે,
 શું ઉકેલી નાંખ્યા સદ્ગુણ સર્જનના ભેદ ?
 શું જનસ્વભાવ બહુ જોયો ?
 નિસર્ગમીમાંસા બહુ કાંધી ?
 પ્રતિભાસવેદન બહુ અનુભવ્યાં ?
 પૂરી સ્તીતિ છે ને આપને તો,
 કે “અમારું એટલુંજ ઉત્તમ” ?
 ભલે મન્ધુ ! તમને ગમ્યું તે અમને ગમશેજ,
 લોકાપતિની ય વિનય ભાવના શું
 સ્પર્ધાં કરતી, ટકર ઝીઝતી,
 આપની એ અવુલ ને જાંડી
 વિનય ભાવનું ને અમ સરખા
 સ્વચ્છન્દીઓના ચે ચતુવાદ ને સહસ્ત્રવાર
 પ્રણામ હો ! પ્રણામ હો ! ! પ્રણામ હો ! !

રવમતાન્ધને સાંપડ્યાં છે કદિ ચે
 અસંખ્યવરંગી કુદરતનાં ગદનતમ સત્યો
 કે આપ સના ઉપકાસ વીરોને સાંપડે ?
 ને ખરૂં એકાન્તી કાણુ ?
 “છન્દગ્રન્થનથી જ કવિતા છે”
 એવા પાંગળાં પ્રમેયો પ્રસારનાર
 અહોભારા ને અદ્યદર્શી સાહિત્યગામી,
 કે ડાહ્યનને તેમ અન્ધનને,
 ચુંદળનું તેમ છન્દનિયમોને,
 અમેયનને તેમ શુદ્ધ ગેયને,
 ગયા પ્રસંગ ને યથા પ્રેરણા
 નમતાવે નમનાર

ને વસવર્તી આ કવિવિરાટ ?
 નથી હોયો તે નિયમોના ભૂતથી,
 નથી હોયો તે હન્દની દિશામર્શદાથી,
 કે નથી હોયો તે બન્ધનયુક્ત
 કાવ્યકલાનાં ઝંકારતાં ઝંઝરથી,
 બ્યારે બ્યારે પ્રેરણાનાં પરમ અમૃતોએ
 હેને નિમંત્ર્યોઃ ત્યાં રહેદસાનથી.
 વિશ્વચંદ્રિતા નિવ આત્મનમાં
 હેજે સમાવ્યા છે તે સર્વને,
 અને કલાદીન રીસતી
 છતાં કલાતત્ત્વે સમરભરી
 નવશૈલી થે સરજી છે
 પોતાની યુગાણી હોયે નવલી
 બાવનાઓના સંપૂર્ણ ને સ્વભાવિક,
 સોન્દર્યવન્ત અવિભાવ કાળે.

ડોલનદેશ શોધવામાં વિહરૂએત,
 ઉપમાઓચિત્તમાં કાવિમત.
 સંગીતમાધુર્યમાં દેનિસન,
 નવહન્દ યોગ્યતામાં શેલી:
 એનામાં ના કલાવીર સમાયા છે.
 -અને કહ્યું કોણ કે ન્હાનવની કૃતિઓ
 કલા વિદ્યાથી ને કલાવિવેદક છે ?
 અરે આગમ ઉપદાસકો !
 એ અપદાગમ ॥ મૂઢ નિષ્કો તો
 સગર અને અટપટા છે:
 નિરખો એના અર્થગંભીર
 ને આકર્ષક બુદ્ધિઓ,
 સૂચો હેના સદૌશક્ત અનુપ્રાસો,
 ન્હમરે હેનાં પદ્યવતાં
 અરમ ને સુન્દર સમતોલનો,
 તપાસો હેની પંક્તિપંક્તિનાં
 અન્ત્ય સ્વરોની પૂર્ણ બારતા.
 અને એકેકમાં સરજ વહેતી
 પદ્યવસિતા અખંડ ને બચ્ચ પ્રવાહ
 અન્તરના હિંસામાં વ્યારો:

કોણ કહેશે કે એ કલાદીલ છે ?
 મિહનનો વર્ષ-પેરઆદ
 છે કાવ્યકલાનો એક પ્રકાર;
 તેમ, નવો છતાં સ્વનિયમબદ્ધ,
 આને ભણો અન્ય પ્રકાર;
 નથી જન્મ્યો આ નવકલાનો
 નોતમ ને પ્રાંત પ્રયોગક.
 ત્યાં લગી જ, એ વિવેચક વામનો !
 ન્હરો આપના મતલકસાગરે
 મદનલના જળપર વ્યુવાગ,
 ત્યાં લગીજ પોદરશે
 આપ સર્વ ગાછ ગાછને
 કે ન્હાનવની કૃતિઓમાં
 સ્વચ્છન્દ છે, ઉત્પ્રયતા છે,
 કલાદીન કુક્રેટોચ્યાર જ છે.

આજે નહિ તો કોઈક દવાડો,
 અનન્તતાને અસીમ કોઈક આરે,
 પ્રીત્યો ને પરીક્ષો
 શ્રવભાવી બકતો રો
 તે ડોલનશાસ્ત્રના અચ્ચ ને અપૂર્વ,
 નિસર્ગાંધીન નિયમને;
 આને પગ મૂક્યું હશે
 તો સ્વમગરો ને બકતસંઘ
 કે રાા કારણે " હન્દ " ના
 અન્ય એ અંકો અપ્રસિદ્ધ છે:
 ઝીજુવટ ભરી નિજ કલાદ્રષ્ટિથી
 તે કોણવન્ત કલાનાયક
 ગજ રાખ્તે ને પંક્તિ પંક્તિને
 પાસા પાડે છે, મારે છે,
 સહસ કલાના પરમ ધ્યેય
 સંપૂર્ણતાને વિષમ પન્થે
 હેમને મૈદ્યથી, ગાનિથી,
 સંયમ શીવનાથી દેરે છે.
 શ્રમ મત્ત્ય આવા કાર્મને
 સ્વચ્છન્દ કહેશે ? નિગંદના કહેશે ?

આપની શિષ્ટ ને શ્રેષ્ઠ
 વાણી વાપરીને કહેશો ત્હને
 “કુકડે કુકિયા ઉચ્ચારે” ?
 અંકકશો ત્હની ગગનગામી
 ભાવનાઓ ને કલ્પના સક્રિયતા જ
 હાર ત્હો. ય ઉપદેશયુક્ત સ્વીકારથી ?
 ભણે, શુભચર્ચો ! ભણે;
 આપને મંગલમુખે થએલ
 એટલો સ્વીકારે અમ સરખા
 નાનરંકિને સોનામૂલનો છે
 આપ સમા સિદ્ધ ને સંસ્કારવન્તા
 સાહિત્ય પ્રભુનાં કૃપામૂલતું
 એકાદ મિન્ટુ થે આલ્યું અમારે ભાગે,
 એ અહોભાગ્ય ઓછાં નથી.
 પણ જાણો છ ને, બંધુઓ !
 અમારી અધીરતા ને અસંતોષિતા ?-
 અમૃત મિન્ટુના નહિ, અમૃત અક્ષાંડના
 અભિલાષી છીએ અમે;
 આતુર નયને નિહાળીએ છીએ
 તે ધન્ય દિનનાં આગમન
 જ્યારે વૈરભાવે બળવાના
 સંકળ તમ જન્મો પૂરા થશે;
 અને વૈર વિમુક્ત તમ આત્મા
 આ નવકાવ્યસ્વરૂપમાં ય નિરખશે
 નિજ સ્વરૂપનાં બળ ને. સુંદર,
 દિગ્વિખરિતને કલાયુક્ત પ્રતિમિરૂપ,
 સુમુક્તના આત્મા જ્યમ પરશ્વર્ત્તમાં
 ઓળખે છે સ્વ-સ્વરૂપને, તેમ.
 પરંતુ ત્યાં મુઠી તો
 એ જ માર્ગ, મન્યુ ! એ જ માર્ગ;
 ક્ષમચુરમજામાં વિહરો છો
 પણ વૈરભાવી ભક્તિ પ્રવાદનો એ જ માર્ગ.
 શુદ્ધ મુઠી અશુદ્ધ પ્રેમમાં,
 કૌભાંડ મુઠી અસૌભાંડ દિશામાં,
 ભક્ત કૈલ મુઠી બંજર વર્ષમાં
 દમમાં તો એ જ દેશાલ્પન્ય, આકર્ષિ !

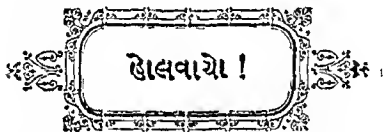
ક્યાં ભોગવવાનાં છે સૌએ,
 વૈરીઓએ તેમ જ વિવેચકોએ;
 પ્રાયશ્ચિત્તકાલ હજી પૂરો નથી થયો
 ત્હારો કે તુજ સરિખડા
 વિરોધવતી ભક્તોનો;
 પ્રાયશ્ચિત્તયુગ મનાખ્યા પહેલાં
 શે ઉગશે નિર્મલ સ્નેહનાં સ્વવાર
 કોમળનાં, કે ત્હારાં, કે ત્હેમનાં થે ?
 પ્રાણને તું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે,
 ઉપદાસખાવે પણ ભજે છે,
 એ જ છે સાચો વિધિ:
 તુજ સમા વિરોધીઓના વિરોધ
 તો, ઓ જય વિજયના વૈરવારસ !
 ન્હાનત્ર ભક્તિને આર બહલાવે છે;
 તો દોડી જ પ્રેમગંગાને પુલ્કેતીરે,
 ક્યાંના પથ્થાત્પાં દરે,
 ને સત્ય માર્ગે ન્હાનત્ર ભક્તિના
 ઉદાસપૂર્ણ સંભારભ આરંભ.
 પછી તો અમય હેંજો એ નવલ ખાત્ર !
 ત્હારા મંગળાર્થે આશીર્વાદ ઉચ્ચારશે
 સહુ થે પ્રેમભાવી ભક્તો :
 “જય હો ! જય હો !
 શુદ્ધતાત્મા મોઢાલાપનો જય હો !
 વિરોધપૂજક પદાર્થો છે
 ન્હાનત્ર પૂજકોના સંધમાં;
 ઉપદાસ બલવન્ત આળક બન્મો છે
 આજ ડોલનઅલિપ્ત શિષ્યપરિવારમાં;
 જય હો ! જય હો ! ”
 ત્યારે તો ત્હને ય, ઓ વીર !
 તે પયગમ્બરી સંદેશ મળશે.
 ખુદાઇ નર ઉત્તરશે,
 ન્હાનત્ર પ્રેમતા પરમાત્મ પરચરશે;
 એકેકે ય અપવાદ દિના
 શુભરાત્રરમાં ભરતી ડોલશે
 એ પરમ પ્રેમની.

૨. માસનો મહેલસવ !
૧. ઋતુઓ ય નીતી ગઈ
કાલન છેલ્લે, યુગન બંજર
એ ત્હાંગ જન્મયોગ પડી;
પણ કાલનયુગનની અમર વાળીની તો
નિર્મીઠ છે લાંબી લાંબી ઝવન અવધો.
એ અનન્ત ઝવન કાલની
અણુભાસ કોષ્ટક થીએ,
નુજ કાવ્યાત્માની મોક્ષપણ સપીપ પધારે,
તું યે, ઓ મદ્ભાગી શિશુજન !
અમ મંદના આશ્રય શોધશે,
અને એ ધન્ય આશાને અવસળીને જ

સાદિત્ય ઉપામકો જગતે છે આનં
મંગલદર્શક ત્હારો જન્મદિવસ
આનન્દો, માટે આનન્દો, રસિદ જનો !
બાગ માસનો આજે મહોત્સવ છે,
પારખાને બાર વખત ફરી ફરી બિછાવો,
બાર બાર મોર પોપટો જડાવો,
બારબાર છુધરાઓ વગડાવો,
બાગ બાર હાલરડાં ગવડાવો,
રસમંદિરે આજે, ઓ પૃથ્વીનાં શોક !
રમખાણજનમનો ઉત્સવ છે, કિત્તવ છે !

૩૧મારિ, ૧૯૨૧

‘કિટિક’

“હોલવાયો, હોલવાયો !” શિશિરની સ્વચ્છ મોટે પ્હરોડિએ બાગ માહેતુ ખુલખુલ રહેતો પોકારી ઉઠ્યું — “માતાના મંદિરમાંનો પેશો દીપક હોલવાયો !”

“અરરર !” હૃદયને સખત આધાત થયો હોય એમ મુલાખ ફફડી ઉઠ્યું. તેની ખીંચું ખીંચું થતી પાંખડીઓ ચીમળાઈ ગઈ

“માતાનું મંદિર એના પ્રકાશે વધુ જળહળતું, એના સુવાસે મંદિર મ્હેક મ્હેક થતું. હાય ! આખરે એ હોલવાયો !” ખુલખુલ રડ્યું.

“અરરર !” વૃક્ષઘટામાંના પવને નિશ્ચય મૂક્યો, અને વૃક્ષોનાં આંતર પાંદડા પર ઘટને નીચેના ધામપર ખરી પડ્યાં.

“માતાના પૂજારીઓ ને કિંકરો, સહુ, હૃદય બરી બરી એના પ્રકાશ પીતાં અને એની સુવાસમાં મત્ત બની આનન્દતા લાય ! આખરે એનું એ સુગન્ધી તેલ ખૂટ્યું અને એ હોલવાયો.” મુરતોં બરતુ બરતું ખુલખુલ ખેલ્યું.

“અરરર !” ઝગના જેવાં પાણીએ કટપાત કર્યું. ધાસપર રમતા પત ગિયાંઓ અને માળા-માંનાં પક્ષીઓ, જેજે જેજે આ અંતઃનું તે સપળાં કૂળી ઉઠ્યાં. ટક્કને વીંટાયેલી વેલીઓ ઢમ્મી ઢમ્મી ને પોનાના પતિને વધારે જોરથી બાઝી પડી

“પગ મચળ થયું એનું ટેલન,” ડચકાં ખાતું ખાતું ખુલખુલ બોલ્યું — “હે માતાના મંદિરમાં પ્રકાશ ને સુવાસ પ્રમાણે અર્ચેજ એનું સુગન્ધી તેલ વપરાયું, ને માતાની મેવામાંનાં એ હોલવાયો !

“હોલવાયો !” શીતળ ને શાન્ત દિશાઓમાંથી ગમગીન પ્રતિધોષ થયો. ‘સુદૃઢ.’

‘લીસમી મદી’ના નવી શ્રી હાજીમદમના અવગાનપર અચોપ ગોકુલીન.

તાજ મહલ.

આ એજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો ?
કે ભસ્મરાશી પિયુ પ્રેમ લગ્નનો ?
આ તાજ શું એ સુમતાજનો ? સખે !
કે રનેહના પંખીની વાસણેછિ એ ?

પ્રેમનાં સ્મરણો બોલે માનવી માનવી ઉરે;
તે સૌને પડ્યો જીવી સુણો ! શાહે જ્યાં મૂરે.

શ્રી કૃષ્ણની બંસી શું નાચ નાચતી;
ધૃત્વાયનેથી યમુના પધારતી;
રસેન્દ્રના એ- રસવારીને તરે
સૌન્દર્યનું પુષ્પ પિયુ શું આત્મણે !

રસીકાં રસયમુત્તમાં વદન્તાં કંઈ આરતાં;
એમને દાખનો પન્થ ઉભો છે એ સુદાગમાં

અન્ધાર થાયે નમ માંદિ પાતશું,
ઝીણું ઝીણું પૂર પ્રભા તણું ગણ્યું;
જગતું તંણી ટવનઠોળ શું છત્રી ?
જો ! પ્રેમનાં ઉગી પ્રભાત તારસી.

શાધિકાનાં ગીત ગાતી ઉભીને નદીને તરે
બજેછે એક પાપાણો પ્રેમમન્ત્રો સનાતન.

અણે ! મદગાલની વાસુકી રણા !
હા ! સર્વભક્ષી યમદેરી યન્ત્રણા !
નયાપિ મૃત્યુ રસનાં નથી—નથી;
સૌન્દર્ય ને રોદ અછત મૃત્યુથી.

સુધા ને વિપ વેણેલા સખે ! સંસાર સાંગરે
પ્રેમ ને મૃત્યુના મહેલો વસે છે સૌને હરે.

મર્ષાદની ગળા બરી જગત્ દેખી,
હારી—હારી દુનિયા સદા દુખી;
શું પદચાવી ય દિલે ચિત્તો ? અરે !
જ્વાલામુખી જો ! સગરો સુધારે.

ધૂળી, આંધી નખી, કે મેઘાડ'નર રહોયસો,
એવા આ અસ્થિરે વિશ્વે હોયો શું પ્રેમતારસો ?

અનેક વેળા. હજી આયમે રવિ,
અનેક ઉર્મિ યમુનાની ચે જવી;
શીળા, મીઠા અમૃતજ્યોત તાજ શો;
અખંડ સૌને ઉર પ્રેમદીવડો.

શું છે કહો વિશ્વના મહેલે ? પ્રેમનો ચંદ્ર કે ચિત્તા ?

એજ આ યમુના તીરે પ્રેમીના પ્રેમની ગીતા.

અહો મહાભાવ ગણા અકબ્બર,
નથી રહ્યા આખર એ કલંદર;
નુરે જહાં આયમિયાં દિગ્ગંતમાં,
ઉમા છ આ કીરતયંબ પ્રેમના.

પ્રેમની કવિતા કેરો ? કે એ જાહોજલાલીનો ?

સૌંદર્યનો ? કલાનો ? કે તાજ એ મુગલાધનો ?

આગમમાં માદંવ છે કુમારીનો,
સોહાગ પાતેલરની પ્રણ તણો;
સુગારશીલા મુખનાજ શું હશે !
કેવી ય તો નુરજહાન કહો, હશે ?

પ્રેમની ભસ્મધારીને, દિગ્ગંતે માંડી આંખડી.

પ્રેમની જોગણ કે આ જૂને બહાણની વાટડી.

ઉંચામિતારા સમ ઉર્વે હસ્તથી
મન્દ્રાનની હુમ્મટ રીધાં ટેકતી,
ઢાંધી છટા પાલવ વાડી ચોક શા,
રસીવી કે નાચતી નિત્ય રામ આ.

‘વલુમાલ્યા રસો વાંધી પ્રેમરાશી બને, મળી !’

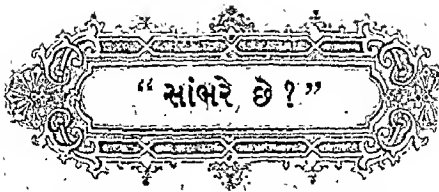
એ મહાસલની જો ! આ પ્રતીતિ પ્રેમીએ લખી.

કાળે પિંડોડી ચક્રવાની જોડી મા
બળે તટે બેઝડ મ્હેલ માંડી ત્કાં,
અદૃત એ દૃતનું સ્થાપનું હવું;
અદૃતનાથે નહિ દૃન માંખિનું.

પુણિમાં કેરી જોગનામાં જોગનાના પુજ, શી, સળે :

દ્રવતીપ્રેમની નિચે. પુણિમાં તપને ન ને.

—જ્ઞાનાલાલ જી. કવિ.

“ સાંભરે, છે ? ”

એ શું ક્યું ? કુંપડે કુંપડે અમૃત રેશનું આદ્યું. જગતને ભેષતું નથી. પ્રભો ! તારી આ ચાંદની સર્વવ્યાપી થઇ શકે છે. વિશ્વની નિશામાં તારું તેજ જગતું છે. માનવીના હૃદયની નિશામાં પણ તારી ધમ્મા હશે ત્યારે પ્રકાશ ઉતરશે. માનવીને માનવીને શિખવવાનો શો દક્ષ છે ? જગતમાં દેખાય છે એક, પણ વ્યકિતમાત્રનું જુદું જગત, મતભેદ એટલે જગતભેદ. વિશ્વના દરેકથી બધાય પીડાતા છતાં વિશ્વના બધાય દાકતર તો મ્હારા જેવો વૈદ થવાનો ડાળ નહીં કરે તોય શું ? કોણ કોની દવા કરે ? હા પ્રભુ—ત્યારે અસ્તિત્વ પણ જાણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારે છું. જો બુદ્ધિ અને ધમ્મા હોય આખ્યાં છે તો હૃદયના માર્ગથી તેમનો મિન્ન પંથ કેમ ? બુદ્ધિ પણ અસ્તિત્વના સ્વીકારથી કેમ વિમુખ થાય ? અત્યારે પ્રકૃતિની લીલા છે તો પ્રભુની લીલા જોઈ શકું છું. કાલે મ્હારું પાપ જોઈશ ત્યારે તારી અકૃપા જોઈશ. જગતમાં પાપ હશે પણ તે શુદ્ધ રીતે હું ન જોઈ શકું; પણ મ્હારો પ્રલગાત્મ તે મ્હારું પાપ તો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેટલા મ્હારા કાપ તેટલી તારી અવકૃપા અને અવકૃપાનું ભાન એટલે અનસ્તિત્વમાં પ્રવેશ.

“પણ અધ્યા—”

“કોણ બોલ્યું ?”

“પણ બાઈ, સ્વેચ્છા એ અસ્તિત્વ, અનસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. એ સ્વેચ્છા શું કોની ?”

“આ પરિચિત સ્વર કોનો ?”

“મદ્દુ છું. યોગ્ય. સાંભરે છે પેલું મંદિર ?”

“હા—કયું ?—હાં ભાગીરથીના તર કપર મ્હારા—આપણા—ગાંધી થોડે દૂર—હા—હું ત્યાં રોજ જતો.”

“હું ત્યાં રોજ જતો.”

“આ કોણ બોલે છે ? કુમારી ? કુમારી ! કુમારી ! તારી કુ—કેમ આવતી નથી ? જગત મંચનો અંગેના મ્હારે નથી જોઈતો. મ્હારું જગત તું—ત્યારે અવસાનથી જ હૃદયનેગો મ્હારો સંન્યાસ—ના મંત્રારસન્યાસ. ત્યારે આગમન—પણ અવસાનમાંથી આગમન કેવું ? સંન્યાસમાંથી મંત્રાર કેવો ?”

“પણ છે ને અવસાનમાંથી અવતાર ને સંન્યાસમાંથી પ્રેમભય સંન્યાસ. સાંભરે છે ? મંદિર નથી તે. આપણે ધર્મીય વખત સાથે આવતાં પણ ત્યાર પછી ?”

હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજી.

લખનાર:—ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ.

૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાસની સદીમાં “તન્ત્રીના બાઈ મન્ત્રી,” એક વિદ્વાન અભિપ્રાય પ્રકટ કરે કે “પંચોપાખ્યાનમાં વાંચેલું કે જે શખસ આ બધામાં આપઘાત કરે તે આવતાં બધામાં કાંતો ત દીકરીનો બાપ થાય, નહિ તો અધિપતિ થાય.” આ અભિપ્રાય જે કોઈ અધિપતિની પમાલી બેઠને બધાંયો હોય તો એ હાજીમહમદને બેઠનેજ બધાંયો છે. ખરી વાત એ છે કે બેદદ રમુજ લેખક, મુંબઈમાં બહુ વખણાયલા ડાક્ટર છે અને અનેકવાર ગંભીરતાથી જે પત્રમાં હાજીમહમદને તેણે ચેતાવ્યા હતા તેજ વાત એણે પાંખી અહિં રમુજ ટકોર રૂપે સુકી. હાજીમહમદને બહુ ન્હાની ઉમરથીજ મંદગિન રહેતો. પાછળથી ચિન્તા વધી એટલે ખાતાની ચિ જેતું એમણે કદી અનુભવ્યું નોતું. મોટે ભાગે તે સેનેટોજન ઉપર રહેતા. ડાક્ટરોનો અતિ માનક આરામ અને હવાફેર માટે હતો—અને એ બેય, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમને માટે અપ્રાપ્ય. ૧૯૧૩માં હતાં—અને આજે બધાં આદર્શ અધુરાં પડ્યાં છે અને જહાં ફેર અને જાગેદાન આરામ એ બેય પ્રત્યક્ષ થતાં, સહસા મોલાઈ જવાય છે.

માના નહિ તુજેહ જાના હય જરૂર

બટકે હુવે દિલમે બી હય ખટકા તેરા.

વિદ્વાનોનો એ અતિચિત્રિત તરંગ એ યગો કે આજ પંક્તિઓ એમની કક્ષમે વીસમીસદીના આરંભ કાળે પહેલે પાને લખી અને તે આજે જ્યારે એમના જીવનનું છેલ્લું પાનું પહોંચી આવ્યું છે ત્યારે બહુ જુદી રીતે સાધેવતી બની.

એમના જવાને હજુ મહિનો એક પણ નથી થયો. એઓ અગ્ર એ વાત મનમાં હજુ રખેટ રૂપે દોરાની પણ નથી ત્યાં એઓ માટે નિઃશિવાય શખ્સોમાં અને સુધટિત બાવચુક્ત અભિપ્રાય દર્શાવતાં વાક્યોમાં કંઈ પણ મ્હારેથી કદી શકાય એમ લાગતું નથી. છતાં સવિરતર કહેવાનું કાકદી ઉપર રાખી થોડુંક બાગ્યુ તુરયું બને તેટલી બચરથા જાગવી અદિ કહેવા ધાર છું.

“ભારતજીવન” જે એક વખત મુંબઈમાંની બહુ મારી સેવા બજાવતું હતું તેના જુના અકામાં “પ્રેમભક્તિ,” “ચન્દ્રશંકર પંડ્યા,” “મુખમુલ” એમની આરંભ કાળમાં લખેલી કૃતિઓ જેઓ જેઓ હાજીમહમદની એકાદ એ કૃતિઓ જે જે છે. “તાજા બ તાઝી નઓ બ નઓ” એ આદ પંક્તિઓ વાંચનારને લાગ્યા વિતા રહેતું નથીકે કવિ તરીકે હાજીમહમદમાં અર્થ અને શબ્દની સાદામ એજ વિશેષ ગુણ છે. સદૃશી ખુશી પંક્તિઓ, જ્યારે જોયાં પાંચમાં ધોરગુથી રૂઝ હોડી ત્યારે તેમના જર્જરા શિશુ (કોઈ હાથ રૂઝતના શિશુવર્ગમાં બધામિશ્રિત માન પ્રકાશવામાં અને

નેતરથી રજાથી, ક્ષીપવવામાં રીઝવેનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થનાર) શ. દિક્ષિતને ઉદ્દેશીને લખી હતી. એમની કાવ્યદુનિઓમાં સહુથી સરસ અને એમણે જાતનપૂર્વક સાચવી રાખેલી એવી એક છે તે એમરખખાનનું ગુજરાતી ભાષાન્તર. કવિનરીકેના આ એમના જુજ પ્રવાસો.

લેખક તરીકે 'રશીદા' અને 'ઈમાનનાઓની' નામના મનહર ભાષાન્તરો ઉપરાંત જુદાં જુદાં પત્રોમાં વાર્તાઓ, (ધણીખરી ભાષાન્તરો) લખતા. જે હાઇમહમદ માત્ર કવિ કે લેખકજ રહ્યા હોત તો કદાચ તેમનું નામ આજે ગુજરાતમાં કોઈ ન જાણતું હોત. તેમની સર્જક શક્તિ નહિ જેથી હતી. પરંતુ તેમની રસિકતા, કલાવાન પ્રત્યે મમતા અને કલાના પારખ તરીકેની નિપુણતા એ ત્રણ ગુણ સાથે અતિ મિઝનસાર અને પર કાર્યલક્ષી સ્વભાવથી તેઓ ગુજરાતના સાહિત્ય પ્રેમીઓમાં અને ક્ષારસિદ્ધ મંડળમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. હેલ્લાં કટલાંક વર્ષ થયાં મુંબાઈમાં કલા-વિષયક એવી ત્રણ થોડી પ્રવૃત્તિઓ હતી જેમાં એમનો હાથ ન હોય. મરાઠી માસિક મનોરંજન ન્યારે આરંભ દશમાં હતું ત્યારે બહુવેાર તેમાં ખંડાર પાડવાના વિષયો, ચિત્રો વિગેરેની પસંદગી માટે હાઇમહમદને પેડરેડોડ પરને બંગલે મઝળ મળતું.

આ માસિકને સહાય કરવામાં સમય અને શક્તિ ખચવામાં એમણે મથા નથી રાખી. મરાઠી "મનોરંજન, દિલી 'સરસ્વતી' અને એક ગુજરાતી અને એક અંગ્રેજી એમ, ચાર માસિક સાથે બેળવી, એક પ્રિન્ટરેટના હાથમાં મુકવાં, અને એકજ વખતે, ચાર એકજ રંગે, માત્ર જુદી જુદી ભાષામાં, પ્રકટ થાય; આમ તેમના લેખ અને લેખકો, ચિત્ર અને ચિત્રકારો સમસ્ત ભારતના હોઈ શકે, અને સમસ્ત ભારતમાં પ્રસિદ્ધિ પામી શકે, એવી યોજના, જતે દહાડે, ધડી પાર ઉતા-રતી એ તેમની ઇચ્છા હતી. એટલે મનોરંજન ના આલક પોતે હોય એટલી કાળજીથી તેઓ તેમાં સહાય કરતા અને જે હાથે ગુજરાતી માસિકને પ્રકટ કરી શકાય તે હાણતી, ઇષ્ટ સમાગમ માટે કોઈ જોય એવી ઉત્સુકતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. ધંધા વેપારની કે અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિમાં બાંધ વ્યાપાર ગમે તેટલો હોય તોપણ અંતરમાં તેજ હાથ સળધે રિચાર અન્યાહત આવ્યા કરે. કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્યવાંચતાં "ખંડાર માસિક માટે ઉપયોગી થશે કે કેમ ?" એજ દષ્ટિ રાખ્યા માંડી, અંગ્રેજીમાં કે ગુજરાતીમાં, સિધીમાં કે ઉડુંમાં મરાઠી કે દિન્દીમાં ગઇ હોય કે પછ નમુજ કે ગંબીર, જાહેર ખખર કે ગલ્પ ગમે તે હોય-પણ જે "ખંડાર માસિક"ના કોઈ પણ અંગના પોપણ કે બૂપણ માટે ઉપયોગી દેખાય કે તરત તેનો સંગ્રહ કરી મૂકતા. ખંડાર માસિકની એમને વર્ષો પહેલાં લગતી લાગી રહી હતી એટલે આ સંગ્રહ બહુજ ચિત્રમિચિત્ર અને વિપુલ છે. કલાની મદદ વરેજ, કોષપણ લેખકની મદદ વગર માત્ર Scissors and Paste -(કાપર અને ચુંદર) નું જર્નાલિઝમ ચલાવે તોયે મહિનાઓ સુધી 'રશીદ' આકર્ષક રીતે ખંડાર પડી શકે. વર્ષો સુધીની આ લગતી દહાડે દહાડે વધવા લાગી હતી અને આની પગલાં ખરચાતાં સમય અને સાધનતા પરિણામે, બેળાં આકર્ષિક વિષયો લખી. પેડરેડોડ પરનો બંગલો ગયો. વડગાદી પરનું મકાન ગયું, બાન જુવી જવાય એવી ચિંતામયું જીવન આવ્યું પણ "ખંડાર માસિકનાં લાક્ષણિક કંઈપણ" ઉણપ ન આવી અને ન્યારે ખીમજોએ ધાયું કે હવે આવી શિખરિયનિમાં હાઇમહમદ સાહિત્યવેદા એડીટ્સ ધમેચાપે વાળમગે, તેજ પગે હાઇમહમદે ફરશિતિજ ઉપર રાહ જોતાં માસિકને પ્રત્યક્ષ પગે પધરાવવાનું સુમૂર્ત ધાયું.

“વીસમીન્દી” એ ગુજરાતીઓ માટે અને ગુજરાતના સાહિત્ય માટે શું કહ્યું છે એ વિષય
 ન્દારે માટે એટલાં તો જુદાં જુદાં મુદ્દાઓથી ભર્યો છે કે એ સંબંધે અહિં હું કંઈ પણ કહેવા
 હિંચતો નથી. તેથી બીજી કેટલીક ત્રણવા જેવી વાતો વિષેજ લખું છું. યુરપ અને અમેરિકાનાં
 વર્તમાન જર્નાલિઝમ સંબંધે હાલમદમદને જેટલી માહિતી હતી તેટલી મુખ્ય તરફના બીજા
 એક એ હિન્દીઓને માંડ હશે. જો સમય અનુકૂળ હોત તો એમને હાથે શાં જ્ઞાનની કાપો
 યજ્ઞો હોત એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. પ્રથમતો એમની કલ્પના એવી હતી કે ગમે તે લેખકોના ગમે
 તેવા લેખો ગમે ત્યારે આવે તેના ઉપર નિભાવ કરવા કરતાં “વીસમી સદી”નોજ ખાસ સ્ટાફ
 રાખવો અને જેમ અને તેમ “પ્રી લાન્સ”ની કૃતિઓ ઓછી લેવા ઉપરાંત દર પખવાડીએ એકવાર
 આ સ્ટાફનો થોડો અંશે “પ્રોફેશનલ” અને થોડો અંશે “સેલેબ્રિટી” એવો મેળાવડો કરવો, જ્યાં
 “આવતા અંક” માટેની સર્વ ચર્ચા ચાપ અને પરપરના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા વાતાવરણ
 સફાઈ પોતાનો હિસ્સો, આપે અને શ્રે. પોતાની આ યોગનાઓ વિષે વાંતો કરતાં એઓ એવા
 તો જોમથી બોલના કે ગુજરાત અને ગુજરાતીનો કોઈ પણ પ્રેમી એમના સ્વપ્ન સાચાં પડે એમ
 અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ વિના ન રહે. સોણાં તો સોણાંજ રહ્યાં. વસ્તુરિયત વિરગદ બની
 મોંઘવારી બધે વધી પણ આર્ટપેપર અને બ્લેક્ક માટેનાં ઝિક અને કેમિકલ્સમાં તો દંઘ દંઘ
 મણા ઉછાળા ખાધા. નાણાં બીડ વધી અને હેવટ કોફર એવું તો સુખવાયું હતું કે તેમાંથી
 ઉકેલમાર્ગ અસંભવિત હતો. નાણાંની બીડને લીધે ધણીવાર કંપોઝ કરેલા મેટર, ગેલિઓ પ્રેસ
 પર ચઢાવવાની છાપખાનાવાળા ના પાડી ઉઠવા. ચિત્રોના છાપવામાં પણ ધણીવાર એમ થયું.
 પ્લેટા અંકની કપર ડિઝાઈન વિલાપતમાં છપાઈ હતી, હેસ્ટાની કલકતામાં છપાઈ હતી, બ્યારે
 ડાઈવાર “હિન્દુસ્થાન”માં કે લક્ષ્મીઆર્ટ ઉપર કે કોઈ બીજે ટેકણે છપાતી. લેખકો ધણીવાર
 ચર્ચા કરતાં મોડા થતા. તેમની પ્રેર પડવામાં દેહવાર બહુ ચીવટ દેખાડી પડતી. એકવાર મહારાષ્ટ્રી
 સમપસર લખાણ પ્લેટાકાપું નહિ; એટલામાં આવાડિયું રજા હોવાથી હું અડાસે ગયો. એને બીજે
 કે નીજે દહાડે અહિંથી હાલમદમદ તાર પર તાર છોડવા લાગ્યા. જે વાત પત્તી એટલાજ
 વખતમાં અને ફૂટ જેટલાં ખર્ચે ચર્ચા રોકે તેને માટે આ ચીવટાઈ જોઈ અસખત મ્દારે મુંઝા
 આવી પ્લેટા સિવસ્ય ફુટકોજ નહોતો. પોતે “સલિમ” નામથી મોગસ રંગમંદેલ અને
 શીશમંદેલ અને બીજી વાર્તાઓ લખતા ત્યારનો એક પ્રસંગ ધ્યાન આવે છે. બીજો કોઈ લેખ
 સમપસર ન આવવાથી કપોઝિટર નકામા મોડા. ગુરુજ કપોઝિટરના સ્કુલ ઉપર મેડી ફાઈન્ટરપેનની
 લખવા માંડ્યું અને પાનાં ખંડોમાંથી ફાઈફીડીને નાખતા નાખ. એમનાં લખાણો આવી રીતેજ થયલાં. પ્રેસ
 કે નવો લેખ વાંચી, ચિત્રો વગેરે માટે સ્થાન મુકર કરવાનું કાર્ય દ્રામમાં થયું. એકવાર સાંજ
 વર્તમાનના મહાન નીમે, દ્રામની રાહ જોતાં રસ્તામાંજ તેમને એક લેખ વાંચી જવાનું અને મ્દે
 યોગ્ય સેકન્ડ પ્રેસ જોવાનું શરૂ કર્યું, જે દરમિયાન વર્ણન સાંભળી એક ચિત્રકારે કલ્પનામાં અમારે
 રેખાચિત્ર પણ કર્યું હતું. બ્યારે ડો. મોઝ મુખ્ય આત્મા ત્યારે અંક તૈયાર કરવામાં નવો અનુભવ
 અમેરિકનો. જે અનુભવને *Minaguing a big gun* કહે છે, તે અર્થો. અને બહુ મ્દોટો
 માણસો બહુ ન્દાની આવતોને પણ બહુ મ્દોટું રૂપ કેમ, આપી દે, છે અને તે દહાડે રદમજ્યા.

હાલ મદમદને ત્યાં સદાય કચેરી બંદેલી રહેતી. તમા આવનારને પડીતર ઓગખાણ કરાવી
 રાખ તો: પેલો કોઈ ખુલામાં ન્દેલે કંઈ જોતોજ નથી એમ એકેલ છે. પડીકમાં ને કંઈ વાંચ-

વામાં મશગુલ રહે છે. મેં ઉપરથી ટાણુબાર પણ મંભીરાઇ દૂર થતી નથી, એ તે “ ઇન્સાન ” ને ખુદાર જેટલી મંભીરાઇ રાખે છે એટલીજ હડી હાસ્યરસિ એની છે. એની Sense of Humour એટલી તો તીવ્ર છે કે તમારામાં રહેલું સ્ફુટનમ કદંગપણું પણ એ જોઇ શકે છે અને મનમાં અને મનમાં તે ઉપર થોડાં દુઃખં સંચોટ વાઢ્યોમાં અભિપ્રાય આપી દે છે. કોઇક દહાડાં તમે પરિચિત ગણો ત્યારે તે સાંભળીને ખૂબ હસશે અને તમને પોતાને એ કદંગપણું ખેલેલીજ કેમ ન સુઝતું એજ તમને અચંબો લાગશે. આજુમાં જુવાન ગેરાનો, નાજુક માંધાનો બાવવાહી આંખોવાળો કાઠીયાવાડી, ઘેળો ફેંટા ખાંધી ઇન્સાન સાથે રાતો કરે કે ને યોડી વારે ઠાગળ ઉપર પેન્સિલ ચલાવે છે—એ રવિદાકર—એના હાથે ક્યારેય લઢમારો ગેરો રાના ઉપર ઉતારી લીધે છે. પ્રતિભાશાળી કપાળવાળા યુગરાતી યુવકો અને સરળતા માધુર્ય વર્ણવતી આંખોવાળી યુગરાતી યુવતીઓનો એ વિધાતા છે. કાંઈ કેમ વાર એ આદર જીવનને નામે પણ દેખાવ દે છે; તે તો માત્ર ઇન્સાન કે આલિયા જોશી કે જગીન્દ્રના હાસ્યમય શેખો હોય ત્યારેજ પેલી રહામેતી યુરશી ઉપર છે તે મસ્તકરિર. રૂપિયાની આદમકથા ક્યાન છે? ‘ મિલાકકુમારનું ’ ચરિત્ર એણે લખ્યું છે. સાદાંજીવનની સાદી ઘટનાઓને સાદાં છનાં ચિત્ર ત્રિચિત્ર રંગે ભરેલાં વાક્યોમાં વર્ણવી દેખાડવાની કલા એની પાસે છે દૂર દેવજ પામે પાનથી મેં ભરી, આંખે માં ઘેનશે પ્રકાશ રાખી કંઈ, ગમે તેમ ઘડી વાગેમાં, પાનાઓના સળ રકહાડે છે તે પંડિત વિશ્વભરનાયક્ષ્મી ધુધરવાલી ‘ નિર્મોહી ’ એ એની કૃતિઓ હતી.

ધણખરા શેખો આ કચેરીમાંજ તૈયાર થાય છે. ચિત્રે: પણ કોઈપર અહિ થાય છે. પેશો ફરિશ્તી યુવક પીછી હાથમાં લઈ અગ્રી મેગેઝિનમાં નગર રાખી ચિત્ર પાડે છે. તે કવર ડિઝાઇન પાડે છે. આ વખતે પુરોહિતમનું ચિત્ર હજુ તૈયાર નથી એટલે આ ચિત્રકાર Naskh. મેગેઝીનના કવર ઉપરની અવસ લક્ષનાઓને યુરોપીય ગાઉન અને ફોકને ખરે અહિની સાંડી અને મોઢીમાં સજ્જ કરે છે.

અહિજ કોઈપર નરસિંહરાવ આવે છે. હાઝમદમદ તરફનો નિર્મળ ભાવ અને એમના કાર્યની હદાર કદર એ એથી હાઝમદમદને એમણે પ્રેમરસ કરી લીધા છે. અહિજ ભણકારને કેવા રૂપે રંગે ખડાર પાડતું એ રિપેરા જગત્તગય ઠાકારે ચચા કરી હતી. અહિજ મેં ‘ ન્દાતાવાલ ને ખેલીવાર જોયા હતા. અહિજ શ્રમદા “ જય ભારતી ” ગાઈ સંભળાવે, શિદાડુએન—માદર “ રહેશમેલા ’ તો લેખક શાન રહી સાંભળ્યા: દરે—જગત્ત કાસ્તીરની મનમોહન કુદરત અને તેથી પણ મીઠાં માણસોની વાનો દરે—મસ્તકરિર કોઈ નાતી વાનને પણ Romantic રીતે વર્ણવે કે ક્યાન સાવગળ વાનચીનમાં પણ ગદાને પેટ પકડી દસાવે.

આ બધું સ્વપ્નવત્ હડી ગયું, આ મંડળ હાઝમદમદનાં મિલનસાર સ્વભાવે જોડ્યું હતું. ધણુઓને તો તેમજોજ ખેલો લેખ લખાવ્યો હતો, અને એક ન્દાનડો લેખ પણ જેણે છાપરા આપ્યો હોય તેને હમેશ ઉજ્જન આપના. આવી વિષમ રીતિમાં પણ માત્ર કોમ્પિલમેન્ટ પ્રતોની સંખ્યા પણ વધુઓ આશરે થતી. યુગરાતના પ્રતિષ્ઠિત ગણના માસિકો એકે અપવાદ સિવાય આમાં ગુદર્યાને ન ધુન્ને તેની અસુહારતા દાખવે છે—લેખકને પણ એ નક્ક નથી જ્ય રાત્રી—જ્યારે હાઝમદમદે ગાપ વરે દીકર સાથે પણ નેક જાગવરા પાટુવાળી જોડ્યું નથી. મ્દને તોજ ચાલુદાર કહેશે એ વિચાર એમને બહુ વમશે લાગેના, અને ખીજઓ કોઈ વા: કહે જી દેખાડના તે તેમને ધણે વખત મનમાં સાલ્યા હસું. અતિ વિષમ સંજોગોમાં ધણીવાર મેરસમજીતિઓ થયા હતી પણ મેં જે હાઝમદમદને જોયા છે—ગાઢ રીતે પરિચિત

ક્યાં છે તે હાજમહેમદ સાહસિક—સ્વપ્ન : બેનાર—મહત્વાકાંક્ષી—ઉદાર છે. ‘વીસમીસદી’
એ એમના જીવનનું ધણે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. અનેકો પાંચે દિવસો એકરાર કરાવનાર “સદી”
એ પોતે એ કરાર કરે તો પ્રત્યેકતર આવા અતુલાની શકાય.
૧ પુરુષમાં વખાણવા લાયક સદૃશ્ય કયો ? દેશ કાળની વિષમતાને ન ગણુકારી

૨ છંદગીની ખરેખરી સફળતા તમે શેમાં માનો છો ?

૩ તમારો પ્રિય વિનોદ કયો ?

૪ તમારો પ્રિય લેખક કયો ?

૫ તમારો પ્રિય લેખ કયો ?

૬ તમારો મુદ્રાલેખ શો છે ?

આગળ અને આગળ ધપતું સાહસ.

ગમે તેવાં અસંભવ સ્વપ્નને પણ પ્રલમ્બ
કરવાના અથાક પ્રયાસમાં.

સાહિત્ય અને કલાના ન્હાના મોટાં
સહુ જોખિનોનો સમાગમ મેળવવો તે.

જે દોષ કંઈપણ વાત આકર્ષક દળે
કહી શકે તે.

જેમાં ચમત્કારનો થોડો પણ અંશ હોય
તેવો દોષ પણ લેખ-લેખકના અધીન તો
—વિવેચન સુધી.

Live and Let Live.

સાબાર સ્વીકાર:

- (૧) ધર્માચાર્યનો વિષ્ણુવાદ: હિન્દુસ્થાનમાં પ્રગટ થયેલ અમલેખ ‘સે. દમણીક’
મહેતા મુખાધ.
(૨) લંગવાન છુદ્ધ લે. ગિરિભાઈકર ભ. બંધેકા બાવનગર
(૩) હજારત મહમ્મદ પયગમ્બર અને (૪) આપણા દેશનો ઇતિહાસ: લે. તસિંહપ્રસાદ દા.
નંદ. (૫) બાલવાર્તાઓ. નં. ૩-૬ ના પુસ્તકો દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન તરફથી પોતાના
વિદ્યાર્થીઓ, માટે પ્રગટ થયેલાં છે. દેશ અને કાલના બંધનો ત્યજી સત્યને, શોધતાં અને પૂજતાં
આપણે શિષ્યનું જોઈએ. મહમ્મદ, ક્રાઈસ્ટ અને છુદ્ધ સર્વ એકજ દેશાભિમાન દાખવે છે એવી
માન્યતા આપણે ગ્રહણ કરતા જશું તેમ તેમ આવા પ્રયાસો આપણને વધારે માન્ય થશે.
બાલવાર્તાઓ પણ વિદ્યાર્થીઓ માટેજ યોગ્યચી છે. બલિષ્ઠતા એવી યોગ્યતામાં અમલે એક
મૂલ્યનું ફરીએ છીએ. અંગ્રેજી કેળવણીમાં તરફથી સુકરર, ચતી શિક્ષણ પોથીઓમાં એક પ્રખ્યા
દાખલ છે. ચોરી કરવી એ ખરાબ છે એવું બાળકોને શિખવવા એક ચોરી કરનાર છોકરાની
વાર્તા કહેવામાં આવે છે. અમદાર મને આ શિક્ષણપદ્ધતિ દષ્ટકાપાત્ર છે. બાળકને કલાકો ન
કરીશ એમ કહેવું એટલે એ વસ્તુનું અસ્તિત્વ એને જાણવડું—એની દૃષ્ટિ એક દુર્ગુણ તરફ
દોરવી. આથી એવું પ્રકુલ મન એક અનિષ્ટ વસ્તુના સમાગમમાં આવે અને આપણે અને તે ન
જાણે તેમ તેના મન ઉપર ખરાબ અસર થાય. ખાસ કરી ખેડૂતા તથા વર્ણના બાલવિદ્યાર્થીઓ
માટે આ નિયમ સદામાં લેવાવો જોઈએ. તે નિયમ જોઈ વસ્તુનો રજુ થાય તે હિન્નત, સંદેશને
પ્રભુતાવાળીજ દોની જોઈએ. દુનિયાનાં કાંઈ જાનના અને હરવચની તૈયારી કરવાનો તમે
પાત્રી બદ સમય છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માં કંચન તિક્તનું પુસ્તકો નૈયાર કરવાની દ. મ. વિ.
બચતી આ: સંત: યોગ્યતાને અમલે લાંબુ નિયમ રચીએ છીએ.— બિન્દુ.

સ્વ. સાક્ષર હાજમહમદ.

તહેમની યાદમાં બે શબ્દો.

(લખનાર—રાષ્ટ્ર ક્રમ.)

“ ગનીમત જાન ધસ મિલ બેકનકો—

ધડી જુદાધડી સરપર હટકી રહી. ”

પ્રખ્યાત હુદ્દા કવિ નજીર હપની બે લીટીઓના કહે છે કે, મૃત્યુ દર પછે માણસની સામેજ આવીતે હોયું છે—આદરે પકડી લેશે તેની લેશ ખમ નથી તેના જીવનમાં સ્નેહી સંબંધીઓ— મિત્રો—સ્વજનોની સાથે મળીને નિગતે બેસવાનો દોષ અવસર પ્રાપ્ત થાય તે ગનીમત સમજવો. અર્થાત્ એટલો આનન્દ મળી ગયો તેન ધણું એમ સમજ મંતોષ પકડવો.

અને ખરખર, જે એવી રીતે નતોષ પકડીને માણસ દિવારો ન લે તે જીવન અતિસાચ હુમ્મદ, મુસ્લિમ અને કદાચ આસ-ય પણ થઈ પડે. જેને આપણે લ દુરસ્ત—પુરામિતને અને આનન્દના જોષ—મળીને જુદા પડ્યા હોઈએ, તે માણસ આપણે હજી તો ઘેર પહોંચીયે તેટલામાં શુન્દરી ગયાના સમાચાર મળે; આના દાખલા હુનિયામાં ક્યવિત્ર બને છે એમ નથી. ધણાના જીવનમાં એના અનુભવો થયા હશે. એવા દાખલો જીવનમાં તો દરેક દરેક વખતે પ્રિયજનોનું મિલન એ ગનીમત ગણવાનું છે. ફરી એવું મિલન થશે કે ન થશે એની ખાતરી કોણ આપી શકે, બસ !

બાઈ દાઝ મદન્મદનું અવસાન છેડ અચાનક તો નરો થયું. તેમની ઉવડની માદગી દિવન દિવને વધુ ચિન્તાજનક ગતી જતી હતી અને એ રાત્રી દરે વધારે ટકી રહેશે નહિ એની જાતિ આસપાસના સ્વજનોને ને સંહિયોને ત્વા કરતી અનેક કિનાદ તબીબોની ડિલાઈ કંદરની ઉચ્ચતર વકિતયોના બલ પાને નથી પડી. વિધિના અનિવાર્ય નિર્માણને રોટ્ટી નજ ગહાયું. પણ એમનું અવસાન અકરો દયું. શુજા તના કમબાએ શુન્દળની સંપત્તિના કેટલાયે અગતતા સીનારાઓ એમ અકાળે આયમી ગયા છે હજી તો હમણા રજાજનમ ગયા. જોગીન્દરાવ હજી હમણું ગયા. હજી ધડીયારના તો બજાકારા વાળે છે. તેટલામાં આ મોટા સીતાશે પણ આયમ્યો. ગય છે તેની જોટ પુગની તો નથી. પણ અશ્વસ ' વિરોધ જોટ પડતી ગય છે.

જીવનમાં બાજેજ કોઈ એવું માણસ હોય છે કે જેના અવસાનથી કોઈને ખેદ ન થાય અને તેના કંમલ—મળે તેના બડ, પુલ્કિતીન—વર્ણ માણસની પાછળ પણ રડનારા હોય છે. પાપી, દુષ્ટ, હમખખેર માણસની પાછળ પણ ખેદ કરનારા હોય છે. જેના મરણથી કોઈને ખેદ ન થાય

મિ. હાજી મહમ્મદ:

કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણો; અને સ્મરણો.

મુસ્લિમી સંસ્થા સ્થાપવા માટે અને “ પાકાં પાન ” સ્ત્રીપુરુષોને તેમની ઇચ્છાનુસાર કે ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેઓ પ્રવેશ કરાવવા માટે વિધાતા પાસે જો તે સાચો અને પ્રતીતિગતક બચાવ હોય, પરંતુ અણપૂર્ણ આશઅભિલાષવાળાં યુવકયુવતીઓના અકાળ પ્રાણહરણના વિષયમાં તે તેની નિરંકુશ તરંગચિત્તું જ સામ્રાજ્ય આલતું લાગે છે. આ શરિઆત શાનદાઈએ સ્વાર્થ અને સંકુચિત મનથી પ્રેરાયેલી લાગે જ; સૈધ્ય તે દૃષ્ટિ ખીલવીએ ત્યારે આ હકીકત પણ જૂંધી રહી શકતી નથી કે, એક બાબત એ જ અણખીલી માનવકળાઓને ચૂંટતાં ને ચપડીમાં ચોળી નાંખતા દેખે દયા નથી, તેમ ખીજ બાબત એ તેના જ અકાળ નિયમો એવા છે કે જેને પ્રભાવે પોતાના જોગ અએકાંગીની ખાલી જગ્યા વખત વહેવા સાથે તે અનુધારી રીતે પૂરી દે છે; અથવા તે, તંસાના આકર્ષણે તન્દ્ર મગ્ન થઈ જાય એવી કુનેહથી વાળી લે છે કે આપણે માની લીધેલી હાનિ ધીરે ધીરે વિસાર પા ત લાગે છે ને હેરાત છેક જ બુલાય છે.

છતાં, ધા તાને ને મંડો હોય ત્યારે તે મનુષ્યનું હૃદય તે હૃદય છે. ફિસ્સરીથી કે સ્વર્ગમાં પુનર્મિલનની ધૃતિએ આપેલી આશાથી મગ્ન આધાસન બાંધે જ સખળ મીવે છે. ખાસ કરીને, તજ મગ્ન યુવકને બે કુદ સમયમાં પણ પ્રમત્તા છવન પર દાંદડે સુદે કે વિચારવા ચેત્ત્ર અસર કરી હોય તે: તેની જિન્દગી કુટી કરવા માટે નિષિને દોષિત માનવામાં સ્વાર્થનો અંશ નથી વળાનો: સત્કાર્ય કરનારની નડાની સંખ્યા પર પણ કાબને કાપ પડે એ રહેતું રહેતું નથી: અને તેથી જ, વિશ્વવિધાતા જેવી મહાશક્તિને પણ વખતો વખત પોતાની દુરતા ને વિચિત્ર અત્મભવવાનું મન ચર્પ આવે છે તે ઘટના વિશે વિચાર કરતાં આપણને પામર મનુષ્યોને પણ સાચર્થ રિમત દેવાની રૂનિ ચાય છે!

કેટલાં પાંચ વર્ષમાં આપણા પાને કેવલ ઉપર યુવાન સાદિત્ય સેઈઝો જોવા તેમનાં છવન ને છવનદાર નિશે વિચારતાં આ વિચારો સુરે ઝંઝાથી પહેલાં સમુદાયના તવા, પછી ભોગી-ક્રાપ, પછી “મત્તપાનિત્ર,” ને દરે-નદાછમદમ્મદ ને વળેને ચેત્ત્ર સ્વચ્છંદાઈ અર્પવાનું કર્યાના દાહછમદમ્મદે અમનુદ; નેનને પોતાને માં: તે અમાવવાનું આપણે માટે રચ્યું છે.

સામાન્ય જનથી વૃદ્ધ પછી આવે, તેનાં વિચિત્ર શુભેને સદિનઓ ધરવનાર, નરનારીઓનાં અનિત્ય ને અનિત્યનો પ્રભાવ લખાણો વિચરે સાધન કાપ પછે વિચારણ હેઠળ રહે પણ તેટલો જોડા દોષ અટકતો નથી. ફિરોજ્યા, રિજક કે માંખીની જેડે કામ કરનાર ને છવન આગનાર

મનુષ્યો જે સંપૂર્ણતાથી તેમના સન્દેશ ઝીંચી શકે તેટલી સંપૂર્ણતાથી તાલિન જનો કે બાવિ પ્રબળ ઝીંચે તે સંભવતું નથી તેમના લેખો ને છપામણો બાવિગોની અમર થતી હેય તેટલી જ થાય. પ્રત્યક્ષ મેમ્બરની આ વિલક્ષણતાને ધ્યાનમાં રાખીને “ વીસમી સદી ” ના સંદર્ભત નંબરોનું જીવન અસંતોષીએ તો આ સત્ય સહજ જણાઈ આવે છે કે, તે માસિકના અભ્યુદય માટે દાખ પણ કરવાનું તેમણે ખાણી રાખ્યું નહોતું છતાં, તે માનિક દાખ જ તેમને જરૂરનાર ને સ્વમજવાનો મત્ત કરનાર મનુષ્યોને તેમના સ્વભાવ, સંસ્કૃતિ, દાર્શનિક અને દાર્શનિકિતું વધારોગ્ય બાન થવું મુશ્કેલ છે. અને તેથી, જેઓને તેમના નિકટ સમગ્રમા આવવાની તક મળી હોય તેમણે તે અપૂર્વ યુગરાતીની પિઠાન અપરિચિત જનોને કરાવતી એ તેમનો ધર્મ છે. હેના બેન્સાવા બે વર્ષના સ્વાનુભવને આધારે તે ધર્મ વધારાશક્તિ ધરાવે એ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

હસાની પેડે, વ્યક્તિત્વની દ્રેષ્ટના પણ વ્યક્તિત્વને સંતાડવામાં રે. પોતાના ભવ્ય પ્રતાપથી આંજી નાંખનાર પુરૂષ તમરી પૂજ્યતા ખામી શકશે, પ્રેમ નહિ. પોત મહત્તાને ભૂંડવી કે ઢંકાવા દેતી એ લેખો સ્વભાવજ નથી; કુદરત લેખી આડે આવે છે. પણ હાઇમહમ્મદ જેવા પુરૂષો આંજ્યા વગર આકર્ષી શકે છે. પોતાની જાનને નિસરીને તે સ્હામાના હલ્લમ્મ નમ્યુ કરી મેળો એજ લેખની સર્વપ્રિયતાનું સ્વરૂપ છે. મર્વ સહજ જતોને તેઓ પ્રિય હતા તેમ મર્વજતો-તેમના વિરોધીઓ સુદ્ધ-તેમને પ્રિય હતાં. ઘોતરાગમવગ્ગાથ । એ મહદ્વશુ જેટલે અંશે સંસારીઓમાં કવચિન જ નેવામાં આવે છે તેટલે મ્હોટે અંગે તેમનામા હતો. આ કથન એક સર્વાંત દલ્લતથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. મિસિસ ઝીણાની હમિઓ “ વીસમી સદી ” માં આપવામાં આવી તે વખતે પારસી મમાજના અમુક વિભાગે તે માસિકના સંપાદક વિશે ધણું કટવા ને સૌજન્યરહિત વચનો વાપરેલાં. આ વાત મ્હેં જાણી ત્યારે તેની વર્તણુક માટે મ્હેં મદગન મમક્ષ નાપસંદગી ને દિલગિરી દેખાડી. પણ તેમણે કહ્યું: “ના, એ સવાલને ધીજી રીતે નેવાનો છે તે ભોંકો આમ કરે તે કુદરતી છે. They are quite right. તેમના આજ સુધીના વિચારોને આધારે જ એ તો આપણે માટે મત આપવાનો ? ” હું આશ્ચર્યજીવી આંખે આ સામળી રજો. “ કેમ, તમને આમાં નવાઈ લાગે છે ? ” તેમણે પૂછ્યું; પછી કહેવું, “ આ રીતે વિચારીએ નહિ તો હુનિઆમાં મ્હેલાનું નથી, બાહ ! ”

આવી વિરલ ઉદારતા જોડે સંપૂર્ણ નિરભિમાનરૂપિ સંકળાયતી હતી. લેખન શૈલીનો તેમ રીનમાતનો ડોળદમામ તેમને રહેજ પણ રચિકર નહોતો. તેમની જોડે વાન કરનાં તમને વહેમ પણ ન આવી મઠે કે તેમનામાં કોઈ નિશિષ્ટ ચક્રિત હતી, કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિભા હશે; અને છતાં, તેમના એ નિર્દોષ બાદમંત્રથી દ્વય થયા પછી તમને લાગવા માટે કે તેમનાં વ્યવહારજાન, નિરીક્ષણશક્તિ ને અનુભવ સમાન્ય કોટિનાં નથી જ.

તે પુસ્તકપડિન હતા તેથી વધુ સંસારમંડિન હતા. પુસ્તકોના શુષ્ક ને એકપક્ષી પંક્તિય તરજનો અણપામે તેમણે કદિ છાનો રાખ્યો નથી. નવા લેખકને તો વારંવાર ત્યાં પુસ્તક તાનેના અવાજો નિર્દેશના, અને મનુષ્યજીવનની અપાર વિવિધતા તે સંપૂર્ણતા પિઠાવવાની માહિત્યકારને પણ કેટલી મહોડી અગત્ય છે તે સમજવના. જે પ્રાન્તના સપ્તકલ્પકારે જીવન નાવેના પોતાનો સંમન્ય સિધ્ધિ કે નહિવંતુ કદી નાખે તે પ્રાન્ત ચિરંજીવ કે અદ્વિત્યકથોગી સપ્તકલ્પ ન જ

સરજ થકે એ લેખની દૃઢ માન્યતા હતી. સમકાલીન જગતના મથાથે જાન માટે સમકાલીન સાહિત્ય એટલે સમર્થમાં રહેવાની પરમ આવશ્યકતા ગુજરાતમાં તો તેમજે જ પૂરેપૂરી પ્રીતી હતી, અને આ ખાતમાં ગુજરાતી કવિઓને વિદ્વાનોની નિષ્કારણ બેકાળ છ માટે વખતોવખત દિલગિરી દેખાડતા.

સાક્ષરો સાથે તેમને આમ અનેક રીતે મન મિલનતા હતી છતાં એકે એક સાક્ષરને કવિએ આછામાં આછી એક વખત તો “વીસમી સદી” માં દર્શન દીધાં જ છે એ હાજમહમ્મદની સર્વશ્રાદ્ધિતાને સંપૂર્ણ પક્ષનિર્લેપતાવું ચિન્હ છે.

‘કંઈ કંઈ વિદ્વાન મંડલિને

સાંકળની તે મણિ સાંકળ હતો.”

પરંતુ, ગાંધ મૈત્રી છતાં ‘પ્રેમનાં-પડલ’ તેમની સુદમદર્શી આંખે ભાંજે જ રહડતાં. આપણું જુદા જુદા વિદ્વાનો ને વિચારનેતાઓની સુશ્રુષા તેમ અપૂર્ણતા પૂરી શકાય તેવી અપૂર્ણતાનાં, — કારણ કે કુદરતી અપૂર્ણતા પર નિરર્થક બાર મૂકવો એ તેમનો સ્વભાવજ નહોતો પણ તેઓ અભ્યાસક હતા કાંઈ પ્રતિભાયાળી કવિ ‘ધુની’ સહુદયોની સોખતમાં પોતાના ધણો ખરો વખત ગાળે એ લેખી સંસ્કારિતાને અને દષ્ટિની વિશાલતાને ક્ષતિકર છે એમ તેમને લાગતું. — એક નિર્માલ્ય ચોપડીના લખનારે અમુક સુવિખ્યાત સાક્ષરને લેખો ઉપોદવાત લખવાતું હતું ત્યારે તે સાક્ષરે એકદમ સીધી ના પાડી દેવાને બદલે પોતાની રીત પ્રમજે ફટલી ગોળગોળ વાતોથી ને દુનિયાંદારીના લાપણથી તે પીડા પતવી લેખો પણ એકવાર ઉલ્લેખ કર્યો હતો; અને રીકા તરીકે ‘હિમેયુ’ કે તેવી રીત ગ્રહણ કરવાથી પેલા નિર્માલ્ય (અને, જરાક ભોભામે સુદિવાળા) લખનારને તો પોતાની ધોડાનું બાત દિધે પણ થવાનો અંબવ નથી.

વિચારનેતાઓ ને કવિઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ને સુશ્રુષતા વિશે પણ ઘણી વાર પોતાના અનુભવો હોતા. તેઓમાંના કેટલાક પ્રત્યે તેમને અસીમ અનુરાગ હતો: “Marvellous man! એવો માણસ કે આપણે જાણે આમ — પૂછ્યે! And then, what vitality! એવી vitality ધણી જ છે; અને આપણામાં વાન કરતાં કરતાં નવું જોર આવે, અને power of conversation થી એવી જ, wonderful!” — આ હિદયારો મિ. અરેશ્વર ખચરદાર વિશે તેમજે એક વાર કહાડેલા. — નરસિંહરાવ વિશે. “એમની જોડે વાન, દરીએ તારે ખંદ are educated every moment; કાંઈ ને કાંઈ શીખવાનું. મળી આવે. અને વળી, frank-hearted man.” વાત આગળવાલી અને ચોખ્ખ પ્રસંગ નિકળનાં મેં નરસિંહરાવના હોલીડેય અ-કાપણા વિશે ઉલ્લેખ કરીને તે જાણત તેમના અનુભવ ગૂઢ્યો. “હા, લોકોને એ atool સામે છે,” તેમજે હતું, “કારણ કે he doesn’t push himself. તેનામાં એ power નથી.” — ગુજરાતીના તંત્રીને લગભગ, પૂર્વપ્રતિષ્ઠી નિદાળના એમ કહીએ તો ખોટું નથી. “Ideal journalist! ગુજરાતમાં આજે એની જોડી નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે તેની આક્રમણ “નહ-ની-મ ચેંગરી.” નિઝન, ‘કોઈ નફિસી,’ એ.....તે.....પરેણું જ લેવું. And he religiously studies them i.e. અને પછી લખવા માટે છે. લખાવમાં પડે એવી સંધી સીધીને facts બરે છે કે એક બોલ નકામો નળવ.” સમાનરીલે સ્વસને

જાણ્યમ્! જુદા જુદા પ્રકારના વિચારો ને આધુનિક ભાવનાઓ સાથે સંપર્કમાં રહેવાનો જે બે હક શોખ મિ. હાઇમહમ્મદને હતો તે ઉપર કલા પ્રભાવે સારે અંશે રા. દેસાઈમાં પણ છે.

આરૂઢ અને પ્રખ્યાત લેખકો સાથે તેઓ નિરંતર સ્નેહસંબંધ જળવતા તેમ નવીન અને અજ્ઞાન લેખકો સાથે પણ અસાધારણ સમભાવથી વર્તતા. તરણુ વર્ગથી અભકાતા ફરતું તે, સમકાલીન ગુજરાતને, સદ્ભાગ્યે, તેમના સાહિત્યધર્મિયું આવરણક અંગે ન હોતું; તેને ય પાવન કરતો. સંસ્કૃતીના અગણિત નવજનકો તેમને જ હાથે પ્રથમ દ્રીક્ષા પામ્યા છે; જે કાંઈ પણ પુષ્પ ફલ સૌંદર્ય તેઓ ખરા દિલથી હાથે તે હાઇમહમ્મદને સર્વદા પ્રિય હતું. કૌંઠ વડે પણ નિત્યપ્રકુલ રહેતા તેમના યૌવનને લીધે મનનું આયુ વલણ રાક્ય અને સહજ હતું. છતાં, યુવકોના તેઓ વિવેકરહિત પૂજક હતા એમ તો નહિ જ. માનવસ્વભાવનો સર્વશાહી ને સત્ય-શોધક અભ્યાસ કરવો એ તેમની જીવનભાવના હતી; અને તેની યુવાનોનાં વિચારોની ને કાર્યોની સીમાઓ તે સ્કમગ્રતા; પરંતુ તે સીમાઓ પર વધુપડતો ખાર તેમને કદિ ય મૂક્યો નથી. તે ત્રિશે કદિક આયુ સચન કરતા, અને બાકીનું કાર્ય ત્રિયકેના શિક્ષક અનુભવ પર છોડતા. આ કારણથી, યુવાનોના ઉત્સાહ બણી કડવાશ બરી કે સાંકડી ને સર્વથા દીકાઓ, બીજા હાલકા તંત્રીઓની જેમ, તેમને નથી કરી. ઉત્સાહનાં પૂરને મયાદાક્ષિત સુમાર્ગે વાળવા તેઓ મથતા; તેને રોષી રાખવાની કે નીચનાના જળજળતા અગ્નિયા શોષવાની મૂર્ખાઈ તેમને હાથે અરંધ્ર હતી. આડંબરી ડહાપણના એરી ગેસથી યુવાનના આત્માને ગૂંચળાવવા યત્ન કરવો એ પ્રભુદાહ છે: આ મહામત્ય તેમણે પૂરે પૂરું પ્રીયું હતું અને નિત્ય જીવનમાં છત્રી દેખાડ્યું હતું. મનની મીઠાશ આમ વર્તનમાં ઉતરતી તેથી જ, મહારા નકાશવવા તેવા લેખ તેઓ પાછા આપતા ત્યારે મહને ઝોણું ન આવતું. તેવા લેખના લખનાર જેને કેટલાક સપાદકના પીઠા પનાવના હોય તેમ વસ્તે છે; મિ. હાઇમહમ્મદ નિરંતર ઘટતો યુવાઓ કરતા, કારણે સમજવના, અને અગ્નિષ્ઠ માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ કરતા. આ કારણથી કેટલીક વાર એમ પણ લાગતું કે બીજા તંત્રીઓને હાથે આપણા લેખ છપાવવા તે કરતાં મિ. હાઇમહમ્મદને હાથે પાછા લેવામાં વધારે માન છે: યાચતું સાડું અફજનગુણીને હીનને ના, ફળતું.

આને સ્વિચાર છે. તેમનાં અવસાનને જરાયર એ અડવાડીમાં થયા. તે જીવતા હોત તો આ ટકાઈ પરતે સ્કવરે પણ હું મહારા રિવાજ પનાણે તેમને ત્યાં ગમે હોત. કલાકો સુધી કેકે વાતો કરી હોત. નવાં જ્ઞાન, નવા અનુભવ, નવી માહિતી ને નવી જામિઓ હૃદય મનમાં ભરીને ઘેર આવત; પળે પળે બુદ્ધિશક્તિનાં ચિકામ અનુગમન...

હવે તે દિવસો ગયા; હવે તેનાં સ્મરણો જ રહ્યાં. સહમાને અગાધતાં જ ઉત્તમ કરનાર તેમનો શાન્ત ને નિર્ભય પ્રભાવ, તેમની ભાવ ભરી વાણી, તેમની અગાધ મુદ્દિતે ને અખંડ માયા: આ સર્વ હવે એકીએકી કંપનામાં જ રજગે; છત્રીને તેમનાં બાકી રહ્યાં જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં આજા અને ગ્રેવજા પૂરગે, કદિક નિમિત્તને સમે. કોઈ પ્રસંગ કે પ્રેમબોલ સાંભરી આવનાં, આંખ બીની કરગે.

પ્રા. રમ. ગાંધીજી આપણા પૂજ્ય શા માટે ?

એ તો ખરું જ છે કે શ્રીયુત્ ગાંધીજીમાં કવિવર ટાગોરનું કાંત્ર્યદગ્ધન કે સસિદતા, અસંવિદ શોષનું તત્ત્વજ્ઞાન, સ્વામી વિવેકાનંદનો વેદાન્ત કે પ્રતિભા, દયાનંદ સરસ્વતીનું નૈષ્ઠિક અભ્યર્થ, રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સાક્ષાત્કાર નજરે પડતાં નથી.

વળી એ પણ ખરું જ છે કે સર મહેતાજીમ દય વર્ધનું લાંબુ બહેરશ્ચર્ય ગાંધીજી નથી, કે નથી તેમની મારફત દોરપોરેશન ખરી કરી અને ચત્રાવી. તેમજ પડિત માણવિયાં જેમ ૩૫-૪૫ વર્ષ સુધી છાતીએ પાટા બાંધી, જળતા હલ્લે કાકિન્સીલોમાં પ્રવેશ વર્ધાવ્યા નથી. અગર દરેક ગોખલે કે વાન્ડા જેટલું અર્થશાસ્ત્ર ઉખાળ્યું નથી; નથી દત્ત જેટલી નિષ્ઠતા ખતાવી કે નથી બોલ જેમ પૈનાનિક શુદ્ધિ ખતાવી કે, સુરેન્દ્રાચાર્યની સિંદ ગર્જનાથી કોંગ્રેસના પ્રમુખશાસનેથી ધુમ્મસ થયાં નથી, કે વિદ્વાતમાં જઈ મીં ૨૨૭ જેવાના મુખે 'માઇ ડીયર સરેન્દર નોટ' જેવા ઉગાર કઢાવ્યા નથી. વેશ્વરી કમીશન કે કોંગ્રેસ ડેપુટીશનમાં ઉભા રહી તેમણે જુગ્યાનીઓ આપી નથી કે રવે દાદા જેમ ઈંગ્લેન્ડની મહાસભામાં સભ્ય ચુંટાયા નથી. કે ન્યાય મૂર્તિ તેજંગ અને રાનડેની ન્યાય વિષયમાં ગ્રીચવટ ખતાવી નથી. ૫૦ ભગવાનસાથ ઈશ્વર, બોડારકર, રજેન્દ્રમિત્ર અને લોકમાન્યની શોધબોધ શુદ્ધિ કે પૌર્વાભીષ જાનતો અંશ પણ ખતાવી શક્યા નથી. અને એવું એવું કેટલુંય નેઓ કરી શક્યા નથી કે આ ભવમાં કરી પણ ન સકે એમ લાગે છે, 'તો પછી શ્રીયુત ગાંધીજી મંદાત્મા શાને ?

તે એટલાજ માટે કે હિંદુસ્તાનના નેતા મતભેદ અને પાદબોદ માટે 'હંસાવુ'સી કરે છે, કોઈ પક્ષ સરકારી સત્તા કે માન અકરામ માટે, તો કોઈ પક્ષ સમાજદોર અને શોષપ્રિયતા માટે, તો કોઈ પક્ષ દંબધી, ગીકથી કે તરંગથી જુદો પડે છે. ત્યારે કોઈ પક્ષ પશ્ચિમના મુત્તારોમાં મુગ્ધ બની હિંદને આંગણે પશ્ચિમ ઉતારવા માગે છે એટલે હિંદને પગ બીજું હિંદીસ્તાન બનાવવા માગે છે, ત્યારે શ્રીમ ગાંધીજી હિંદને હિંદ રાખી ઉતારવા યત્ન આદરે છે 'હુકડા માટે બેચસાઈ કરનારમાં એ નથીજ' મારેજ શ્રીયુત ગાંધીજી ને હું મહાત્મા માનું છું.

જે શુદ્ધ સાર્વિકતાથી તાર્કિક દેશાન્નતિ સાથે એવો સત્વંથી નેતા કોરો એક પણ ન્યારે મળવો મુશ્કેલ છે સંયોગ અને સમય જળે ચાર દિવસના આંદરણા જેમ ઘણાએ દેશવીરો નીકળી આવે છે પણ તેઓ ચાર દિવસ મરેજ. પણ યુગને પારખી, જનસ્વભાવના વહેતા વહેવને અચોક્ષી 'ગરીમ તે દેશ માટે' એમ માની વિશ્વએમાં હિંદોસ્તન તરીકે એક આદરનાર સુમાચાર્ય તો ગાંધીજી છે, મારેજ તેઓ શીને હું મહાત્મા ગણું છું.

'આખી દુનીયાને હું ટકોર કરીને છું' હું કે ગાંધીજી જેવો એક માણસ તો આજે મનકળનાં લાસાહત્તં વાહ્યો અને યુરોપની બદવારચળી ઉપર નિવાસોર્જન અર્પવા બેગા યરે નેતાવિજેતાઓ આગળ લાજગુની પ્રસ્તાવનામાં 'More Christian than a Christian'

Mr. M. K. Gandhi' એ મી. મહમદઅલી એ ઉચ્ચારેલા શબ્દો અને પંચમ પૂકરણ વખતે ટેમ્સના કાંડા ઉપર ઉચ્ચારેલા મી. મોંટ્યુના શબ્દો અને અસહકારની ચર્ચા-પ્રસંગે 'મી. ગાંધીના ચરિત્ર માટે મને ઘણું માને છે, સામાજ્યની સેવા અદા કરી છે પણ—' ઇત્યાદિ તેમણેજ ઉચ્ચારેલાં શબ્દો, લોર્ડ એમ્પ્ટીલી અને મહાસના લોર્ડ બ્રિશપનાં પ્રશંસા વાક્યો એ સર્વ ગાંધીજીને મહાત્મા કહેવાને મને પ્રેરે છે.

આજસુધી દેશમાં દેશ નાયકો ભયે યથા હેતુ, તેમને વિરોધધારે પડતાં માન અને પૂજ્ય-શ્રુદ્ધિ જગાં મને જણાય છે કે તેઓએ સાળકખાણા ચલાવ્યું છે. તેઓએ હૃદય નીચાવીને, ધરીર કટ નેડીને અને મગજ યાજી જાય ત્યાં સુધી સેવા કરી છે પણ તેનો સરવાળો બહુ નથી આવ્યો.

આજસુધી પ્રગ્નમાં નહોતું પ્રગ્નત. નહે ની એક્સપી, નહોતા ઉચ્ચ આદર્શ, માન દર વર્ગે ઇંગ્લેસ, અને મોસ્કોમ લીગ ભરાય, ઇરાય પસાર થાય, બસ ખલાસ; કાઉન્સિલોમાં બીજ લવાય. કોઈવાર પસાર થાય; કોઈવાર મોટી અરજીઓ મોકલાય બસ એજ.

એક અત્યાર સુધી પ્રગ્ન ઘડવાના સગળ સપ્ન ઉપાય યોગ્યતા ન હતા. દેશના દિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે, બ્રાહ્મણ અને અન્નક્ષણ વચ્ચે, દમ્ય વર્ગ અને લોક સમૂહ વચ્ચે, એમ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સદજ અને કૃત્રિમ ભેદો, વેર વિરોધો ઉત્પન્ન થતા, પોષાતા; અને એવી કિન્ન બિન્ન રિયતિમાંથી જનૃત કરતાર કોણ? ટાસ્કોયે રસીયન પ્રગ્ન ઘડી તો ગાંધીજીએ દિંદો પ્રગ્ન ઘડી છેજ.

આફ્રિકાની બ્રિમિપર પેલા પડાણે શ્રીયુત ગાંધીજીને લોહી કાઢ્યું હતું, તેના ઉપર મુકમ્મે નહિ અસાવતાં ઉદગરિક્ષા શબ્દો કે 'એ લોહી દિંદુ અને મુસલમાનનાં નેકનર સીમેન્ટ બનશે' એ શબ્દો જ્યારથી ઉચ્ચાર્યા ત્યારથીજ દિંદુ મુસલમાનના અંકયના શ્રી ગણેશાય મંડાયા. અને દિલ્હીની જુહાપામસીદમાં છટી માર્ચને દિને સ્વામી શ્રદાનંદજીએ, દિંદુ મુસલમાન અંકયની ઘોષણા કરી તે પછુ ગાંધીજીનેજ પ્રચારો અને પ્રભાવે. 'એક વ્યક્તિની આગાધી દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ઉપવાસ પગાય, અને શાષ્ટિય નહેવારો ઉજવાય,' એ આખી દુનીયામાં તો મોટામાં મોટા જનાવ આપણા ત્યાજીને તો લાગ્યો હતો, તે પછુ બુલી જનું નેધનું નથી. હવે તો બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણોનરના ઝગડા પડ્યા છે. તામીલ ગીખી ટાવિડોને એળવી લેયા, દિંદોને રાષ્ટ્રભાષા નરીકે પ્રચાર કરી, કોંગ્રેસથી કાઉન્સિલ સુધી અને લર્મથી સામાજિક સુધારણા સુધી મર્વ પ્રસંગે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરવો, મીડાર કરાવવો, અને એવા મર્વ વીચરિત્રાન પ્રયત્નો વરે એકય સાધનાર ગાંધીજી મને તો મહાત્માજ લાગે છે.

મક્ષિણ આફ્રિકાની સ્લાયદહની લડતા પણ તેમને આજીવન પૂજ્ય અને નામાકિત ગંખી શકેડ, પણ તેથી નહિ સંતોષ પામતાં તેઓ શ્રીએ કહ્યું કે ત્યાંની મારી મેના હજીનો રૂપીએ આતીજ ગણું છું, એ વખતે એ ગ્રાન્ડ સંભજનાર તો ઘણાએ વિમલજીગર પડયા હોવા નોંધ્યે. કે પછી પંદર આતી આગી ગી રૂપી છે? આજ એજ પણ મન મનામી લીધું હોય કે એનો વિવેકની ખાતર તેઓ મી ગોલ્ડા હમે. પણ જ્યારે માન છેલ્લાં છ વર્ષમાં તેઓ શ્રીની સેવા, સેવાપદતિ, અમિત અને અનુવ ઉમાદ અને નિરભિમાન નેધેએ છીએ ત્યારે કોને એમ નહિ સેવા દેત કે આવા નર તો અરેખર એક દેશનેતા નહિ પણ વિશ્વનેતા મંબવે.

(M. K. Gandhi—a world politician એ શીર્ષક હેખ માટે 'ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ' માસિક જુઓ.)

ગાંધીશ્રી. એક તપસ્વી છે, સત્યાગ્રહી છે, તેઓ શ્રી રહે છે કે કાળા માથાના માનવી ઉપર પસાર થતી સર્વ મુશ્કેલીમાંથી મારે પસાર થવું પડ્યું છે.

સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર જે ધર્મ કે બળે બહુ તો સામાજિક બાબતમાં વાપરી શકાય તે તેઓશ્રીએ કુટુંબમાં, જ્ઞાતિમાં, સમાજમાં તેમજ રાજ્ય પ્રકરણમાં સરખીજ ફતેહમાંથી વાપરી બતાવ્યું છે. અંતરાત્માના અવાજ આગળ યુગ્મર સરકારની, ખેડા છત્રશાના કલેક્ટરની, ખિલારના પ્લાન્ટર્સની મુળમની હાઈકોર્ટની, ચેમ્બર્ડની, સરકારની સામે પણ વિવેક બર્થો વિરોધ-સત્યાગ્રહ-વાપરી બતાવ્યો છે. ગઈ કેએસ વખતે લોકમાન્યનો ચાર. ગણેશપદ્મ હોવા છતાં આખરે પંજાબના રમખાણમાં પ્રજાએ કરેલા અત્યાચાર માટે દિલ્હીની ઠરાવ બહુ મતે કેએસને મંજુર કરાવ્યો અને એક બેલા પાદરીના લખવા મુજબ આખી દુનિયાના દેશોમાં પોતે કરેલા ધુન્ડા માટે પશ્ચાત્તાપ કરી બતાવ્યાનો હિંદને પહેલ વહેશે દાખલો પાડનાર શ્રી. ગાંધીજી જ હતા.

વિરોધ સાંખીને અસહકારનો ઠરાવ બહુ મતે પસાર કરાવેલો અને જ્યારે દેશનું બાવિ ત્રાજવામાં તોળાઈ રહ્યું હોય, ત્યારે પણ મક્કમપણે વિનયપૂર્વક, પ્રજાપક્ષને બહુમતિથી છતવેલો એ સર્વ ગાંધીજીના ઉચ્ચ હૃદયની પ્રતીતિજ કરાવે છે.

દેશ પોતાને વિરાગી કે ખ્યાળીન માને તે ખાતર 'હું પણ એક સંસારી, ધરખારી છું. હું પણ તમારા જેવો જ જીવણી છું' એવા એવા શબ્દો વારંવાર ઉચ્ચારે છે. હિંદને તેઓથી ખાતો પીતો, નીતવાળો સ્વાધીન દેશ બનાવવા છન્ડે છે. તેમના હિંદસ્વરાજ્ય નામના પુસ્તકમાંના આત્મ પ્રમાણે હિંદને ફરી કિર્ચીમાં આજુવા છન્ડે છે.

હિંદમાં ખરી કળા, સૌંદર્ય, મત્ત અને દયાળુનો ઉદય થાય એજ એમની નેમ છે. તે સાધ્ય કરવા શો પુરુષાર્થ અને શ્રી શ્રદ્ધા બેઠાએ એ સમગ્ર તોજ પ્રજા તરફી.

શુદ્ધ દેવતાં અહિંસા, શ્રી કૃષ્ણનો પ્રેમ, મહાવીરની કામા, મહામુદ સાહેબની દલા તેઓશ્રીમાં કેટલી છે એ જ્યારે સમગ્રશે ત્યારેજ તેઓશ્રી કેવળ ખવાણી, તરંગી કે મનરવી નહિ બાસતો એક સત્યાગ્રહી વીર છે એમ બાસશે. અને સત્યાગ્રહી એટલે પ્રેમ અને સત્યની મૂર્તિ અને તે વસે ક્યાં ? મહાત્મા આત્મામાં મારેજ તેઓ મહાત્મા.

અતે,

વિશ્વપ્રેમી હિંદસ્ત્રેષ્ઠ, ગાંધીશ્રી જ્યવંત હો,

ધરી આત્મ-ઓર્મિ ઊગળવશે, હિંદ શો જ્યવંત હો.

એ આશાસદ મહાત્માશ્રીની દીર્ઘાયુ પ્રાર્થના

સદ

લીંબ શાહીલાલ હરંગાવિદ જાની.

બાદપદ, વદ ખીજ
બાવનગર
શ્રી દક્ષિણમુર્તિ વિશાલય

નોંધ:-મહાત્માશ્રી પર ખી જ્યવંતી નિમિત્તે લખાયેલો લેખ.

“કેટલાક સંવાદો”

(૬)

પાત્રો—વસન્તસેના અને ધિપિન:

સ્થળ—લખનવનો લાલ્ય બગીચો:

મયમ—રાત્રિ.

ધિપિન: ઓ અનંત આકાશ અને અસંખ્ય તારાઓની વચ્ચે કુદરતની સંપૂર્ણ કૃપાલાભે!
મનુષ્યના ભગવંતો દાંષ્ટિક ખ્યાલ આપી શકે એવી અનુષ્ઠાન સૌંદર્યની દેવી!

વસન્તસેના: ઓ પ્યારા ચિત્રકાર! લખનવના અગ્રણ્ય મનુષ્યોમાં, આજે વર્ષો પછી સુંદર અને
અમર જીવનનો વિચાર કરનાર મનુષ્ય મળ્યો; મહારા અગ્રણ્ય સર્જકોની બરાબર, બીજા,
કદમના સર્વ જુસ્સાને શબ્દમાં મૂકવા ચલ કળાને દાન સુંદર સ્નેહ-જીવન છે! પ્યારા ધિપિન!
મનુષ્ય જીવનનો સર્વરૂપ સાગંધ એ એક દિશા તરફ વળેલો છે એ પ્યારા પ્યારા ચિત્રકાર!
હવે તું સ્નેહની પ્રતિષ્ઠા જો; માનની નહિ; મૂલ્યે તું લાગણીના સમુદાયે વશ થઈને જો, તરફથી
નહિ; મૂલ્યે તું એ સ્વપ્ન-સ્નેહરૂપે કાષ્ઠિક મધુર સ્મૃતિ અને આકૃતિ રૂપે-પ્યારા ચિત્રકાર! અનન્ત
જીવનમાં અગાધ મમતમાં, અગ્રણ્ય તત્ત્વોમાં, રે અનંત આકાશમાં, મહારા અને તારો મધુર
મંથન કષ્ટરૂપે થયો હતો, અને એ મંથન આજે પુનઃ જોયો છે એ વિચારમાં તું મૂલ્યે જો!
ઓ એ મધુર સ્મૃતિ-રૂપે-સ્નેહની કુલ યુનાની મંગી પીડીયો, તું મહારા ચિત્ર દોરી જો.
તારી કલ્પનામાં રહેલી મહારા બચ્ચા હડાવી દે, એમાં મધુર સ્મૃતિનો, શાંત નહિ પરંતુ લાગણી
બળે સ્નેહનો પ્રવાહ વહેવા દે, અને ઓ લખનવના પવિત્ર પ્યારા પ્રખ્યાત ચિત્રકાર તું જેની
પાછળ ઘેરો થાય છે એ વસન્તસેના તું ચિત્ર આવશે; ચિત્ર દોરતું સુસ્થ છે, કોઈ, દીવાના બની
જાયેલા પુત્ર તરફ, મધુર મમતા, મોહ, અને શક્તિ આદર્શની કલ્પમય દયામય દીન વાત્સલ્યમય,
તેજાથી જોઈ રહેલી આવવાહી સ્નેહની સુતિતું માનાતું; પીડામાં રમ ન આવે, દલાના સર્વ
પ્રવલ્લો વિશ્વ થાય, ચિત્ર દોરી ન શકાય આદર્શ નૃપતિના એવા રચયતું કે જ્યારે તે પદ્મના
ભયંકર રરૂપથી ખડિત શહેરમાં, પોતાની રાંધે પ્રજાના મરીમ કૃપામાં, પુત્રને પામે, સર્વ તડકામાં
નાક વિશ્વયને આત્માના આપતો હતો હોય; રે પ્રિય ચિત્રકાર! પોતાના વિયોગ પછી, આજાતું
આત્માના ધારણ કરેલ, કોઈ મધુર મુદ્દ સુધી તું પ્રિયતા આવાગમનની રાહ જોતું, તરફ
અને દીન; આજાતું અને શોકમય; હૃદયમાં મધુર અને ગમગીન એવું! અનેક ભાવતું પ્રતિ-
નિર્ગમ-એક નયન! એક નયન એ ન ચિત્રી શકાય; એ રંગ ન આવે; એ પીડા ન કરે; એ
કલ્પના બ્યર્થ જાય પરંતુ લખનવની સાધારણ ગાનારી નસત સેના તું ચિત્ર ન દોરી શકાય એવું
કોઈ માને નહિ. ભાવોતર કરતાં ભાવ-આત્મા આજે જાય, એની કોઈ મુદ્દ ભાવવાહી ભાવા એના
સ્નેહ પર લખાવલી જ નથી.

* આ સંવાદમાળાના પહેલા ત્રણ મધુર અન્ય પ્રકાર શરૂ થયા છે.

મિપિન: ઓ વસન્તસેના! તારા ઝહેરાપર એક ભાષાં ક્યા છે? ઓ તું એટલી સુંદર હત અને ભવ્ય ન હત; ઓ તું માત્ર મૃદુ હત અને મધુર ન હત; ઓ તું માત્ર કેમળ હત અને કર્ણમય ન હત તે! તારા ચિત્ર હું કરત, પરંતુ મ્હારી પંદર-પંદર વર્ષની કોઈ આદર્શ-પ્રતિમા શોધવાની તૃપ્ત ત્યારે અતૃપ્ત રહેત. રે તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં કહું તો જે ઝહેરામાં-જે નયનમાં પરમ ભ્યોતિની કોઈક ઝાંખી મનુષ્યને થઈ શકે, એવો કોઈ ઝહેરા-કોઈ નયન ન મળત! ઓ પ્રિય વસન્તસેના! કેટલાક મધુર ઝહેરા પર એવી સુંદર લાગણીઓનું આદર્શક પ્રતિબિંબ પડેલ હોય છે કે, ખેડા વિવેકમાં હી હી હસનાર ફુટ વાણિયા-વેપારીના મનમાં પણ ધડીભર એમ થાય કે, આંહી કાંઈક છે! આ લખનવની ભર ખજારમાં, પંદર વર્ષ પછી આત્માની અનન્ત કાળની તૃપ્તિ તૃપ્તિ પામે એવો તારો ઝહેરા! ઓ વ્યર્થ રંગ! નિર્વર્થ પીછી! ઓ પંદરેલી-સ્વદેશી પદ્માના કમળ! ઓ આ દર્દી ભાષાંતર થાય તેહુંજ નથી!

વસન્ત: એ મધુર દર્દી ઓ પ્યારા ચિત્રકાર! સ્નેહનું છે! સ્નેહથી તું કલાના પ્રદેશમાં, અને ત્યાંથી સહસ્ર થઈ તત્ત્વજ્ઞાનના ભવ્ય માર્ગમાં આવ્યો જા! પ્યારા ચિત્રકાર! કલાનો વિદ્યાસંક્રમ એ જ છે. પરંતુ તને મ્હારામાં શું પ્રિય લાગે છે? માફ કરજે, ચિત્રકાર! આ યૌવન ભરી શુદ્ધાખી લાલી કે યૌવનનો વિદ્યાસંક્રમ દર્શાવતું વક્ષ: સ્પર્શ! પ્યારા ચિત્રકાર! યૌવન પ્રિય છે, યૌવનને લીધે થતો અંગમરોડ પ્રિય છે, કે વસન્તસેનાની વિલાસી ચેષ્ટા પ્રિય લાગે છે?

મિપિન: ઓ અદરોહ! વસન્તસેના-લખનવની મ્હારી ભવ્ય, આદર્શ પ્રતિમા-અંતર્ગત આત્માનું કુમળો આટલો જ મનિદાસ સમજે છે? રે એ આત્માનું ગમન આટલું સંકલિત છે! ઓ પ્રિય! નથી તારા યૌવનમાં ભ્રમ કે મોહ; તારા યૌવન પ્રિય છે, અને તું આ કાણે, પ્રેમી પત્ની જા, તો રે! મ્હારા સ્નેહનો વિદ્યાસંક્રમ-આત્માનો દત્તિદાસ, આ 'હૃદયનમાં સમાપ્ત થાય' તું તારા સ્નેહનું પાન, -દૃ સત્ય કહું છું કે, -કદાચ પછી ન રહે. એમ કેમ કહું કે તું પ્રેમી હોય તો પણ આટલી જ પ્રિય લાગે? તું યુવાન-છા અને તારું યૌવન પ્રિય છે. પણ તે એટલા જ મારે કે, તારા ઝહેરા પર રહેલી, તારા હૃદયની સુંદર પ્રતિમા એથી, અત્યંતમાં ગર્ભ-ક્રમકે તેમ દિગ્ગુણીન શોભી રહેશે. રે-યુવાન સ્ત્રી એ મનુષ્યને પણ પશુ પશુ બનાવી શકે છે, ને સ્નેહના વિદ્યાસંક્રમનું અનુપમ સાધન અને સદાય પણ થઈ શકે છે.

તારા ઝહેરા પર મોહ છે, કારણ કે તેમાં યૌવનથી છે, અને એ થીની વચ્ચે, મ્હારી મુંદર આદર્શમય જાવનાની મૂર્તિ-મ્હારી સહૃદયતાથી મૃદુ-મૃદુત ભાષામાં લખાયેલી, અને પદ્મ થોડાજ સમજી શકે તેવી, શોભી રહી છે. આ સ્નેહને-એ આદર્શને-અને એ સર્વમાં પ્રીતિ કસવાનાર-ત્યાં સુધી મ્હારું હૃદય સ્નેહક્રમમાં આગળ વધ્યું નથી ત્યાં સુધી 'તત્ત્વ યોગ્ય જરૂરી-તારા યૌવનને હું ચાહું છું'. યૌવન એ વસ્તુના સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહની-અર્થમાં બાંધી શકે છે; અને એ સ્નેહનો વિદ્યાસ મનુષ્યને ધડીભર મનુષ્યત્વમાંથી સુકત કરી, કોઈ કિતમ અને હવ્ય કિમ્બમાં લઈ જાય છે. સ્નેહનો આ સંગીન પુરાણ દત્તિદાસ પ્રકૃતિએ એ દેવુથી જ રચી પુરુષના હૃદયમાં સ્વપ્નમૂર્તિ પાંચી શકાય અને સમજી શકાય એમ મુક્યો છે. ઓ વસન્ત જે-આટલી માફ, પરંતુ સ્ત્રી પુરુષ પ્રથમ આસિંગન, એ જ, તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ-તૈયારી છે! ઓ જે અદર્શ માર! પંતુ મુજબની કિયાને માનસિક વિદ્યાસ સાથે સંબંધ છે. યુગ્મ હતમ અને હવ્ય પાનાવરન પડેલી, એ માનસિક દર્દી વ્યક્ત, દરવાની નાર કે પાચવ દુઃખનો નૃપ્ત દરવાની એક કળા છે.

નિર્નજતા માત્ર ક્ષમા, પરંતુ એ, પ્રેમપૂર્ણ અન્યભાષામાં ઉપાત્ત ન થઈ શકે તેનું માનસિક દર્દનું, નગીન છે. અને એ બાજુ પરથી ફરી, પોતાના ન્હાના છ મામના ગમ્યા નમ્રનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવા, ખીજી કોઈ ભાષા ન મળતાથી ચુપનથી—અરે આખા શરીરને ચુપાથી—તારે વી સુકતી નાતાના હૃદય તન્દ્રાને ।

એ દ્રશ્ય તો નિર્દોષ જણાય છે ને ? નિર્લજ્જનાના સર્વ દોષ જો રી નહીં કડક છુ કે નુ યવ એ પણ એક ભાષા છે । એ કલા પણ છે । અને અદ્ભુતેસ । પાશનનાની—અધમનાની, બેનકુશલ બેલી ભોળી નિતાની પણ એ જ છે ।

વસન્ત—હું ત્હને જો કહેના છું-હું હું એ જો પ્રિય । તુ સારી રીતે સમજી શકે છે હવે તારી પીઠી એમ નહિ પણ અને વસન્તસેના ચિત્રી રાગે

મિષિન—ઓ પ્રિય વસન્તસેના । હજી તુ જૂલે છે । હું કા'પનિક છું, તારા ચિત્રમાં, રંગ આવશે પરંતુ મનના નો ભાવમાં રંગ પરી શકે, સુગંધ નહિ શુનાયના પુષ્પને ખરા એવંથી શુનાગ ચિત્રમાં, એ શુનાયનો માત્ર અસન શુનાયી રંગ જ નહિ પરંતુ પેતે અનુભવી હોય એવી સુગંધ પણ મૂકી નહોતે, અને જોતાર, રંગને અનુભવે, એ પહેલા પૂષ્પના અત્મામાં રહેલી સુગંધ જોઈ નહોતે એ ચિત્રકલાનો આ આદર્શ છે

વસન્ત—ઓ પ્રિય ચિત્રમાં । ત્યારે હવે તારા માત્ર એક જ માર્ગ પુરો છે, જે આદર્શપ્રતિમા, તુ મ્હારામાં જોવાનું કહે છે એ પ્રતિમાને તુ સ્નેહની દૃષ્ટિ નો એ તારી પૂર્ણ માનનીય શરૂ નથી સખી છે એમ સમજી લે અને એક વધારે સત્ય આ પણ જાણી લે કે, તારાગ પ્રિયાર-તારી કલ્પના એ સર્વત્ર સુદર પ્રતિનિધિ, તારાગ દાર્મિકાન્તારાગ નિત્ય વ્યવહારમાં નહિ પડે, ત્યાં સુધી ત્હને નહિ અનુભવેલી, એવી આ પવિત્ર માનસિક ક્રિયાના ભાવો તારાગ જ્ઞાન બહાર ગમેશે અને તેથી જૂના જૂના ભાવ મૂકતા તારી પીઠી પરશે, તારાગ હૃદય તુ વલ્લય, અને તેથી તારાગ સમજ દનાવીર તરીકેનું ચેતન્ય-તારાગ જોવો જ સમાન અનુભવ એ નહિ ગાવે જ્યાં સુધી તુ સામાન્ય મનુષ્યને સમજી નહિ શકે, જે સામાન્ય મનુષ્યને સમજી એને માન આપતા નહિ શીખે ત્યાં સુધી તારી સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિ સર્વચર હોવાથી ચિત્ર પણ અને પીઠીના સુગંધ આવશે પરંતુ અનેક ભાવ નહિ આવે જો ત્યારા । કલા એ અનુભવ છે જે એ વિજ્ઞાન નથી મના એ આધ્યાત્મિક પ્રસંગ છે, એ માનસિક ક્રિયા છે, એ માત્ર અવ્યાસ નથી અને તેથી જ, જ્યાં તુ વસન્તસેનાને ચિત્રે ત્યાર જોના જાન તેનું માનક તારામાં હોય-પરંતુ હું આત્મસ્વાધા કરું છું

મિષિન નહિ, એ આત્મસ્વાધા નથી નમનમત્તા મહેન હોવીનું તારા દ્વારા વ્યક્ત થતું ચેતન્ય છે જો પ્રિય । હજી અગમ કહે તારા ચિત્રમાં કંઈ કરના વાપર ? અરે તારો આ, દાર્શનિકી સુદરીના જેવો જરા ન્યામતા લાગો નિર્ભજ અને પ્રેમજ મધુર અને મ્હુરુ અને સુદર, અને દીન આશ્ચર્યથી આદનાદથી, પ્રેમ અગમ્ય તત્ત્વની ગોષ્ઠનો પ્રશ્ન કરના હેય તેના નયન । જો વચ્ચનનો ગીત ચિત્રકારે કયા મિષિન, કયા વસન્તસેના ।

વસન્ત સેના ચિત્રમાં । જ્ઞાન થા તારા જાનના અને તત્ત્વે મા, અરે તારા સર્વ જ્ઞાન વિજ્ઞાનમાં જ્યાં સુધી એકનું અમુલ્ય તત્ત્વ નહિ કમેાય ત્યાં સુધી તારી કલામાં, પશુપાત વિહીન

સર્ગિક પ્રતિભા નહિ દેખાય! ત્યાં સુધી ત્હારી પીંછીમાં એક ખામી રહેવાની ચિત્રકાર! તું કહે વસંત કહીને નહિ બોલાવે ત્યાં સુધી - તું વસંતસેના ચિત્રી નહિ શકે. કલ્પના એ પંથ નેકતું જ એક અંગ છે.

ખિપિન: હું તને વસંત કહી શકું? કયા આધારે? ત્હારા આશય; સૌન્દર્ય; અને એ ત્રયથી વિશેષ ત્હારું જ્ઞાન!

વસંત :: એટલા જ માટે જો ત્ય ચિત્રકાર! તું મને 'વસંત', કહે. ત્હને ખબર નથી, જ્ઞાનના એ કડકડાં સંધિ તો તેમાંથી સુદ્ધિનો સુર નીકળે! ત્હને ખબર નથી, જ્ઞાનની એક બાણુ હૃદયના સ્નેહ તત્ત્વનું સંધાન હોયું નેહછે. નહિતર જ્ઞાન એ મંબીર બૂલતો હગડો થાય છે? મ્હારા મ્હોરામાં કોઈ અગમ્ય તત્ત્વ લાગ્યું હોય તો ને માટે ત્હારા રંગમાં કયા મિશ્રણની ખામી છે. ત્હારી પીંછી ક્યાં વધારે ચાસી છે એમ ન જો; ત્હારો વિજ્ઞાનનો આશ્રય ત્યાં નકમો છે. ત્હારા હૃદયમાં આવે બાર ઉદય થયોછે? ત્હારી હૃદયના પર આ તત્ત્વની મસ્તી જામી છે? એ રંગ માત્ર હૃદયનાં અનુભવમાંથી જ આવે છે. રસ અને જ્ઞાનનો યોગ્ય સંયોગ એ જ કલા છે. પ્રિય ચિત્રકાર! એકલું જ્ઞાન વિમન મનુષ્યને સ્ત્રીને મ્હોરો કાઢનાં શીખવે; શાસ્ત્ર શીખવેથી જરોર વિલાસપ્રિયના મુકારી શકે; જરોર અંગ-પ્રત્યંગના મરોડથી પુખ્તી લાવી શકે; પરંતુ જે કલાતો આત્મા, ભાવ-તે માત્ર ભાવનામય પ્રદેશમાં નિહરનાર કોઈ ઉચ્ચ પથગામી ચિત્રકાર જ લાવી શકે. તું આ કહીતો ચિત્રકાર છે, ને જેમ મનુષ્ય ક્યારેક બાપાથી ન સમજાવી શકાય ત્યારે રૂઢન કરી હૃદય ખાલી કરે છે, તેમ અત્યારે તું મને અતિમગ્ન સંમત આદર્શને સમપૂર્ણ વ્યક્ત કરતાં થયેલી નિષ્ફલતા બેઠું ઉત્તમ કલાવીર મધુર દુઃખ પામે તેમ દુઃખ પામે છે.

ખિપિન:-જો હું નથી કોઈ ઉત્તમ ચિત્રકાર કે નથી હૃદયંગમ કવિ! ત્હારા સર્વ પાવોની છાયા ત્હારા મુખમાં એવી પ્રસરી રહી છે કે, એનું કોઈ પથ સ્વરૂપે, કથન કરવું મુશ્કેલ છે! ત્હારા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમાં આ ઉત્તમ ચારિત્ર્ય ગ્રથન થવાથી એ તદ્દન આદર્શ સ્વરૂપ-પરમાત્માની એક વિમુતિ જેવું છે! જો વસન્તસેના! કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના પરમ અભ્યાસીએ જ કહ્યું છે: સૌનું અને સુગંધ! કેટલાંક વિશ્વમાં જૂઠાં જૂઠાં જ રહેતા નિર્માણ થયેલાં એ અગત્યના તત્ત્વો મિલન પામે ત્યારે જો પરમપ્રિય! વર્ષો પહેલાં આદર્શપ્રતિભાને પૂજનાર-નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનો ચારિત્ર સાથે સંયોગ બેઠો થોડો જાનેસો-કલાવીર કશિદાસ બોલ્યો તેમ. શકુન્તલા મુર્તિમતી ચ સન્નિકયા જો પરવરદિગાર! આદર્શસ્વરૂપનો આનિર્ભવ વિશ્વમાં હજારો વર્ષોમાં ક્યારેક થાય છે? થાય છે, ત્યારે જન સમૂહને વર્ષો સુધી માથે એટલો ધંતિદાસ, સાહિત્ય અને કલા મળે છે! અરે! મનુષ્યને મનુષ્ય હોયતો સાહિત્ય, કલા અને હંતિદાસ એ તો માત્ર એની રમત છે!

વસન્ત:-ખિપિન! પ્રિય! આદર્શ એ કલ્પના છે, થોડો ન થા! પડે જા! રાત્રિ વખતે મળે છે તું કાલે આવજો.

ખિપિન:-હું કાલે આવીશ, દિવસો સુધી આવીશ અને અનન્ત દતિદાસમાં ત્હારી સ્મૃતિ જ રહીય પરંતુ જ્યાં સુધી આ અર્ધ-તરંગ્યાં, અર્ધદી નયનો, અરે! વદન પર તિડી રહેક પવિત્ર વેદ્યમ જેવાં ગ્રંથાં, અને સીમા પરંતુ કોણ કાર્યનિક રેવાથી-ગરર અતિ જડા દર્શાવે

કે તેણે અંગપરોડ, આ સુંદર વદન પર કોઈ નમ્રનેશર કસાડીરે, આમેદુશ્ય છટાથી જરાતરારે ! ન જરા પણ વધારે, ન સહેજ પણ ઓછી ફરેથી કિચિત કિચિત સર્વત્ર મમાન પ્રસન્ન થઈ શ્યામ છટા ! એ હું ન ચિત્ત ત્યા સુધી મ્હને આરામ નથી, જીવનમાં આનંદ નથી, તામાં આરામ નથી; કામમાં ઉત્સાહ નથી. રસનુ-નાદર્યનુ-નાવનુ' આનુ' અનુપમ મિત્રશ્ય કરનાર ! અનુપમ ચિત્રકાર ! વસંતમેના ! તું એક મધુર સંગીત છે ! પરવરદિગાર ! (આકાશ માંથી ડુબે છે.)

વસન્તઃ ચિત્રકાર ! જા ! કાલે તરતર આવજો. (ગાય છે.)

ગોરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી.

કળા અને જીવન.

By Sachindra Nath Mukherjee, B. L.

(Associate Editor, ' Bengalee. ')

" Art is a beautiful teacher
—the revealer of the soul of things."

...
" Art—the Vision of Bliss
—Harmonises man to peace."

કવિતા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે તે કળા એ જીવનના આન્તર અર્થનું તથા એની વાચ્યપામ વીંટી રહેતા નૈનિક અને આધ્યાત્મિક મર્મોનું લાક્ષણિક સ્પષ્ટીકરણ છે. નિપુણ ચિત્રકાર કલાની રમણીની પીછી ચિત્રપટ પર નચવતે નચવતે બાહ્ય શણગાર અને શૌભાષીએ વધુ કિંમતી પેવા ચિત્રીત વસ્તુના આત્માનું સ્પર્શન ખડું કરે છે. મમાન અને વ્યક્તિગત જીવનને મારે જાતી આ સૌથી મોટી ઉપયોગિતા છે. યુક્તિસર રંગની મિલાવટથી જો કળા ચિત્રને વાચ્ય અને આત્મિકને આત્મા ન અર્પી શકે તો તે ફોટોગ્રાફિક ચિત્રના જેટલીજ અધોગતિએ પહોંચે ન, પ્રગળતા બુદ્ધિવૈભવ તેની કળાકૃતિઓમાં આધિભાવ પામે છે. ચિત્રકાર જે રંગ અને સૌંદર્ય રંગ પાડે છે તેમાં પ્રગળતા વિચારો, મંત્રકૃતિ અને ઐતિહાસિક લોકકથાઓ વ્યક્ત થાય છે. આ માણે કળા અને પ્રગળજીવનને ગાઢો સંબંધ છે. જો કળાને એ દૃષ્ટિએ નથી જોતા તેમની દિ સંકુચિત અને ઉપરડપકેની છે. કળાના આ ઉડા અર્થની અવગણના કરવામાં આવે છે ત્યારે એમાંથી કવિતા જતી રહે છે—જીવનનું ચેતન નષ્ટ થાય છે ને રસિમતા ધી ધી છે. સદ્ભાગ્યે હિન્દી કળાના આ દેવ રાવોપરિ તરીકે વિરાજે છે. હિન્દી કળા એ

લોકોના વિચાર, સંસ્કારિતા, ઇતિહાસ, લોકકથા અને આકાંક્ષાના ઉભયરૂપ છે. કદાચ આમતેમ એવી કળાકૃતિઓ નીકળી આવશે કે જેમાં વાસ્તવિકતામાંજ માનનારા અને બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી મન બાંધનારાઓની નજરે જેતાં જેઠાંએ તેવી ચોક્કસાઈ લગવાઈ નહીં હોય. આપણી કળા વાસ્તવિકતાની ઘેરજા સુધી નથી પહોંચી એટલું આપણું સુમાર્ય કળાકારે રચેલી સૌન્દર્યની મૂર્તિમાં પ્રગ્નનો આત્મા વ્યક્ત થાય છે. વર્તમાન કવિ છે:—

“The light that never was on sea or land.”

આવું જ તેજ આપણી કળાકૃતિઓમાંથી નીકરે છે અને કીર્તિવન્તો પ્રગ્નનો આત્મા તેમાં પ્રગટ થાય છે.

એ દૃષ્ટિએ હિન્દી કળા પાસે જગત સમસ્તને પહોંચાડવાનો એક સ્પષ્ટ સંદેશ છે. માત્ર નામ તે બહારની આકૃતિજ નહિ પણ તેનો આત્મા અનાદિ કાળથી હિન્દનો મૂળ હેતુ છે. આ આત્માની શોધમાંજ હિન્દના પયગમ્બરો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઋષિઓ અને દૃષ્ટાઓ, કવિઓ અને ચિત્રકારો ભૂતકાળમાં મચી રહેલા હતા. અને તેમના પ્રયત્નને પરિણામે આજે એ શોધે mystic significanceનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. આ આધ્યાત્મિક હેતુથી હિન્દી કળાને જુદી પાડવાથી એની સાથી નિરાળા પડી આવતી ગોખતાને હાનિ પહોંચે છે. જે પ્રમુખવનના વિધંવિધ પ્રસંગોએ કીણામાં કીણી બાબતોમાં પણ ધર્મની આગને દેવઆત્મા તરીકે સ્વીકારે છે તે પ્રમ માત્ર શારીરિક સૌન્દર્ય દર્શાવતી કળા ઉત્પન્ન કરે એ બનવું અસંભવિત છે. કલ્પિત થાયવા વાસ્તવિક કળાના ઝગમગતા ઠાઠામાં ઓક લોકોની નજર બહારનાં રૂપ ઉપરજ પડતી. પણ એક હિન્દુ, રૂપ કે આકૃતિની કંઈ કિંમત ગણતો નથી; તેને તો આત્માજ સર્વસ્વ છે. આત્માનું જ આન્તરસૌન્દર્ય સમગ્રવશ અને પ્રકટ કરવા હિન્દી કળાકાર ધ્રમ લે છે તેવું, આકૃતિનું બાહ્ય સૌન્દર્ય તો માત્ર ઝાંખું પ્રતિબિંબજ છે. તેનું કાર્ય જ્યારે આત્માનું સ્વરૂપ બતાવવાનું છે ત્યારે કી વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિથી તેમાં કીણા કીણા દેખો રહી જતા હોય તો તે કી વિસાતમાં?

કુદરતની નિર્ણય અનુકરણ કરવાનું દાસત્વ હિન્દી ચિત્રકારે બતાવ્યું નથી. હિન્દી ચિત્રકાર પોતાની અપ્રતિમ પીઝી વડે બહારના રસિક દેખાવોથી પ્રચ્છન્ન એવું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ દર્શાવે છે. યુગો થયાં હિન્દી કળાનો હેતુ વસ્તુનું આન્તરરસ્ય ઉદ્દેશનું, બાહ્ય સૌન્દર્યદ્વારા હૃદયરૂપ બોધ બતાવવો એજ છે. કલ્પના બળથી શોધી કઢાડેલા આ બોધ પ્રગ્નના જીવનથી અસંબંધ કે તરંગ-વાદીનાં માર્ગ તરંગજ નથી તેમનાં જીવન અને વિચારોને, તેમની ટેવો અને રીતરિવાજોને તે સંજીવનના અર્થે છે—તેમની બધીએ પ્રતિતિને તે પ્રેરણામૃત પાય છે. એ વિચારો અને કલ્પના પ્રમુખજીવનથી કેવળ નોંખાં છે એમ ધારીએ તો એથી એની આખીય ઉપયોગિતા ઉડી જાય છે. વિચારો જીવનપર અવલંબે છે અને એને સમજવા માટે જીવનથી કંઈક જાણી દર્શાવે પહોંચવું પડે છે અને એના સર્વ બેદ પામવા પડે છે.

આમાં કદાચ વિરોધાભાસ લાગશે પણ હિન્દી કળાના આદર્શનું ઉપજીવન પ્રગ્નનું સૌંદ જીવન છે એ તદ્દન સત્ય વાત છે. સામાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓનો જીવનનો કિમતી અનુભવ, હાં ને શોક, મહદ ધન્ય ને આકાંક્ષા એ સર્વમાં આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન થાય છે. અને એ સર્વની સુંવણી અસરકારક માટે છે. જીવનના તરંગા ધોંપડને આધ્યાત્મિક રૂપ અર્થે એ હૃદયગમન-મદુગરીની તે રી વાત કરી! હિન્દી કળા હિન્દી જીવનની સુરપટ સમજ આવે છે; અને એથીને વધુ એમાં એની આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓ વ્યક્ત થાય છે. દુન્યવી વસ્તુ અને સખને માટે

જેમણે જરાયે ઇચ્છા નથી રાખી પણ જેમનું ધ્યેય આધ્યાત્મિક જીવનજ છે એવા આ દેશના લોકોના જીવન પર ચિત્રકાર પીછીના લીમોહાની રમત માવથી પ્રકાશના પૂર વરસાવે છે. આ દેશના ઐતિહ્ય અને આધ્યાત્મિક જીવનને જુદી પાડતી રેખા (જે એવી રેખા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો તે) તદ્દન અંખીજ છે. અને હિન્દી શુદ્ધિચાતુર્યને વધારે , કળાકારે જીવનનો અર્થ અને સંદેશ દમેરાં આધ્યાત્મિકજ બતાવ્યો છે.

હિન્દુસ્થાનમાં કળા અને જીવન વચ્ચે જે નિકટનો સંબંધ આપણે જોઈએ છીએ તે પરથી દૃઢ આશા રાખી શકાય કે જેમ જેમ આપણું જીવન વધુ ઉન્નત, ઉમદા અને સંપૂર્ણ થતું જશે તેમ તેમ આપણી કળા એટલા તો ઉંચા વિદ્યાસૂક્ષ્મે પહોંચશે કે જગત્ સમસ્તની પ્રસંશા મેળવવા આપણે ભાગ્યશાળી થઈશું. હિન્દમાં નવિન ભાવનાના ચિહ્ન આપણે યોદ્ધા જોઈ રહ્યા છીએ અને આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન દિવસે દિવસે નિરોગી સ્વસ્થ આશાજનક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે ત્યારે આપણી કળા વિપવક સ્થિતિ સુખ રહી શકે એ સંભવિત નથી. જેમ જેમ હિન્દ વધુને વધુ રાજકીયજીવન અનુભવતું જશે અને જેમ જેમ હિન્દી પ્રજા સ્વતંત્રપણે પોતાનું ભાવિ પોતાને હાથે ધડી શકે એવી સ્થિતિ પર આવતું જશે તેમ તેમ હિન્દી કળાના ગુણગીના બધા પક્ષ ધીરે ધીરે છૂટતા જશે, અને તે સમયની આપણી કળા પ્રજાના આત્માનો સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ અવાજ દર્શો. પ્રજાની નસીમાં નવા એકીનો વેગ વડી રહ્યો છે ત્યારે આપણી કળાઓ જડતા ધારી રહે એ સંભવતું નથી. સમાજના હૃદયમાં અદ્યત્તપણે કામ કરી રહેતી શક્તિઓને લીધે આપણી કળા નવચીત્રનવતી થાયા એવા ભવિષ્ય તરફ દાક્ષ તો આપણે આશામંત્રી આપો. હારીએ છીએ. પ્રજાજીવનના વિકાસની અક્ષર આપણી કળાપર પણ અવરજ યશે અને તેને પરિણામે સુષ્ક અને નિર્જીવ બનેલી આપણી કળામાં જનજનત ને જીવંત નવચેતન પુરાશે. સામપ્રત સમયમાં નવયુગની ઉગા બ્યારે દેશના આદ્યશમાં હુસુબી રંગે જળહળી રહી છે ત્યારે તો એજ આશાસુક્ત પ્રેરણા આપણે શ્રીલીલું. વિદ્યાસૂક્ષ્મની હંમી પ્રેમે પહેંચિલા આપણા સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર જીવનનું પ્રતિગિંય આપણી કળા એવી રીતે પાડશે તે જોવાનું ઉત્તમાનું ભવિષ્ય હવે આતિ દૂર રહ્યું નથી. કારણ કે

“ Dark Cloud ! thou must pass away

To let in the flood of Light ”

અનુવાદ:—મનુસાઈ કદ્યાણુજી દર્શાવે.

‘રસ-ગીતો’—

અથવા કોઈ જનનવતી સૃષ્ટિના અદ્ભુત આદોક્ષન.

લે. બદુ ઉમરવાડિયા. ડિ. ૦-૧૨-૦.

હિન્દુસ્થાન, સમાલોચક, સાહિત્ય ઇત્યાદિ, ગુજરાતી પત્રોએ કળામય લેખસંગ્રહ તરીકે સ્વીકારેલ. બૂજ નકલો રહી છે.

ચેતનના પાછલા અંકો :

ઘોડીજ પ્રત બાકી રહી છે. લખો-એનેજર : ચેતનમન્દિર, ગોપીપુરા, સુરેત.

ઉપરના પાના પર દર્શાવેલ
જુલો સંખ્યા ૨૦

અન્ય-વિવેચના.

અરવિન્દ ઘોષનું તત્ત્વજ્ઞાન. *

મનુષ્ય આત્માની ઉડી મેળો પદાર્થના ત્રણ જ દાર આપણને પ્રાપ્ત છે:—મન, વાણી અને કર્મ. તેમાંપણ આત્માના સામર્થ્યનો એક જેટલું મન ઝીલે છે, તેનો ધણો થોડો ભાગ વાણીમાં ઉતરે છે, અને કૃતિમાં તો તેનો શતાંશજ ઉતરે છે. આથી તુરોચાંચાં મનુષ્યા **વદન્તિ** એમ વેદ્યુતિ આપણને સ્પષ્ટ જણાવે છે કે વૈષ્ણવી વાણીમાં મનુષ્યો વાગદેવીના ચોથા ભાગનેજ પ્રકટ કરી શકે છે. હાલનાજાતિક સ્વરાજ્ય મેળવવાના આવેશ વાળા સમયનાં ભેરીનાદમાં અમાનિક અથવા અધ્યાત્મસ્વરાજ્યની સિદ્ધિ કરવાની દેવધંડી કોણ સાંભળે છે ? ભૂતમાત્ર ઉપર સામાન્ય આપણું યાચ તોપણ “અમૃતતત્ત્વથી આશા પિતૃથી નથી”-એવું મહર્ષિ યાત્રવલ્ક્યની મૈત્રેયી પ્રતિની સનાતન સત્યની ધંડી આપણી પ્રમત્તા અંતઃકરણમાં ક્યારે વાગશે ? બાહ્ય અથવા બદિ-પુરના તુમુલ્ય યુધ્ધમાં જેમને ઉતરવું છે તે બલે ભેરીનાદથી સમરાંગણમાં આવી પોતાના કર્મનું કોઈ “પુરયોગમને” ફલ નિષ્કામ ભાવે અર્પે; તેની ઉપયોગિતામાં, -અમારે, વિચાર નથી. પરંતુ બદિ:પુરનુંજ વીરત્વ છે એમ નથી પણ, અંતઃપુરનું પણ વીરત્વ છે. સૂર્યના બહારના દાદ-પ્રકાશની જેટલી ઉપયોગિતા છે તેટલીજ ધરના અંદરના અગ્નિના દાદ-પ્રકાશની. અગત્ય છે, સંસારવચનો આરંભ ગાંઠપત્ય અગ્નિથી યાચ છે, દક્ષિણ આહવનીય વિગેરે ત્યારે પછીના છે.

‘આધ્યાત્મ કાળની મંદુર ધંડી યુગ્મસાવી ભૂમિમાં “ અરવિન્દઘોષના તત્ત્વજ્ઞાન ” થી વગાડવામાં આવી બાણ અરવિન્દના નામથી બાગ્યેજ આ જગાનાનો કોઈ સંસ્કારી મનુષ્ય અભ્યુદયો દરો. તેમની વાણીના શાંત પરિભાવથી અને તેજસ્વિ તત્ત્વથી બારતવર્ષ એકરીતે પવિત્ર થયેલું છે. સંજ્ઞાત સાથે તો તેમણે મમત્વનો સંજ્ઞા બાંધ્યો હતો, અને વરોદસં કોલેજના સમર્થ અધ્યાપક તરીકેનાં તેમનાં સંસ્મરણો અવાપિ યજ્ઞ યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષિત થયેલા મધ્યમાયુ પુરોહિત તરવરતાં છે. તેઓનું રાજ્યતંત્ર સંજ્ઞા ઇચ્છન હામનો અસ્તપ્રાય જેવું છે; પરંતુ તેમનું ધર્મતંત્ર ઇચ્છન પોન્ડીચરીની પરભૂમિમાં કોઈ નવા વેગથી ઝળકે છે. તે પરભૂમિમાં ઉગેલા સૂર્ય આપણી ભૂમિને તો ‘આર્ય’ નામના એક ઈંગ્રેજ ગણિકથી અથવા અન્ય નિગંધો અને લેખેથી પરાવર્તન મળી પ્રકાશ આપે છે. તેમના વિચારોના પ્રકાશનું મુખ્ય સાધન ઈંગ્રેજ બાપા છે, અને તે બાપા ઉપર તેમની શક્તિ એટલી બધી મેળવણી છે કે માનુષ્યના તેમની તેજ કદીએ તો આવે.

“આયો” નામના માસિકમાં સને ૧૯૧૬ થી સને ૧૯૧૯ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇંગ્લેન્ડ નિયંત્રો અને લેખો ઉપરથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિબિંબિત કરવાનો ઘણો સ્તુત્ય પ્રયત્ન રા. મોતીલાલ જોશીસાથ મહેતાએ કર્યો છે. અહીંસો પાનાની આ અમૂલ્ય અધ્યાત્મ વિચારોની અભિમાલા કંઈક ન ચાપ તો સ્મરણી તરીકે ફરવવાની પ્રત્યેક ગુજરાતી વિચારશીલ વાચકને અમે ભલામણ કરીએ છીએ. ન્યુસપેપરનાં નિર્બાદયથી અથવા નાટકો અને નવલકથાના મહિન જાણી જોયો મનની શુદ્ધિ કરવા માગતા હોય તો તેમને તો આ ગ્રંથ કામનો નથી. તેમણે તો સુંદર આદર્શવાળા ન્યુસપેપરો, અને ઉંચા કલાવિધાનવાળાં કાન્ય નાટકો વાંચનાં, અને તેમણે સાહિત્યના કંઈક ઉંચા ધોયને સિદ્ધ કર્યો, પરંતુ જેમને ઉપસક્ત આનંદ આપનાર મનોહર સાહિત્ય કરનાં સ્થિર આનંદ આપનાર ગંભીર સાહિત્યની તૃષ્ણા છે. તેને અર્થે અમારું કહેવું છે કે આ ગ્રંથના વાંચન-અને અધ્યયનથી તેમની તૃષ્ણા ન્યૂનાધિક અંશે તૃપ્ત થશે.

ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં વસ્તુ જેટલું સહેલું છે તેટલું અનુવદન સહેલું નથી. પરંતુ ચિત્રના વિચારો જે વાણીમાં ઉતર્યા છે તેનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પોતાના વિચારો અને પેતાની વાણીમાંથી પોતાના વિચાર અને વાણીના પક્ષથી વિના પ્રગટ કરવું એ ઘણું કઠિન છે, તેમાં ઉભય ભાષા ઉપરના સંબંધ સામર્થ્યનો અને મૂલ લેખકના ચિત્ર માટેના સમાન ધર્મના ઉદ્યની જરૂર છે. શ્રી. મહેતાનો અનુવાદ મૂલ-પ્રકૃતિની સુંદર છાયા આપે છે, અને મૂલ લેખક પ્રતિનાં તેમના આદર અને ભક્તિ તેમની ભાષામાં સાચો પ્રસાદ લાવી શક્યાં છે.

બાપુ અરવિન્દનું તત્ત્વજ્ઞાન જ્યાંસુધી તેમના સધળા વિચારોનું ઐક્યકરણ ન ચાપ ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર દર્શન રૂપે ગણી શકાય તેમ નથી. અનુવાદક પોને લખે છે કે—

“શ્રી અરવિંદ બાપુની શીલસુરી કુરૂપમાં કાંઈક ચારે ડિવિનના મતને મળતી આવે છે, અને આંહી આપણા તૈત્તિરીય ઉપનિષદને મળતી આવે છે. ડાર્વિને મનુષ્યની ઉત્પત્તિની શોધ કરી છે જ્યારે અરવિંદે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ઉપરાંત, મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિ શું છે અને મનુષ્યનું ઉચ્ચત્વ કયેય શું છે તે પણ બતાવ્યું છે. સત્, ચિત્, આનંદ, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને શરીર—આ સાત વસ્તુ છે. પહેલાં ત્રણ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, છેલ્લાં ત્રણ તે વસ્તુનાં રૂપ છે. વિજ્ઞાનમાં સ્વરૂપનો બનેલો અનુભવ રહે છે.”

અનુવાદકના આ અનુમાન સાથે અમે સંતોષ મળી શકતા નથી. બાપુ અરવિંદના વિચારો જે વાદ્યમયમાં પ્રકટ થયા છે તે ઉપરથી અમારું અનુમાન જ એટલું ચાપ છે કે ડાર્વિનના જેવો કમિક ઉબંનિવાદ બાપુ અરવિંદને હતો નથી. તેમ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની પચ્ચાસ વિદ્યા જે ઐક્ય-તત્ત્વવાદ દેવેશી છે તે પણ તેમની શિદ્ધાન્તરૂપે હતું હોય એમ બતાવ્યું નથી. અર્થસ્થ-નાં પ્રાણી બાવ રૂપે વિદ્યામ પામવું એ પદ્ધિમનો ઉત્પત્તિવાદ, અને સ્વયંસિદ્ધ પ્રાણી યત્ન ભાવા વડે અર્થસ્થ હવ-અગત્ રૂપે બારો એ કેવલ અદ્વૈતતત્ત્વ-એ બને બાપુ અરવિંદના હવ જણાતા નથી. તેમના વિચારો હવ અદ્વૈત-આદવા સમુચ્ચવાદ પ્રતિ તણાતા જણાય છે; અને યોગ (mysticism) ની ઇલામાં દેખાય છે.

બાણ અરવિન્દ જગતને આધિક-માનતા નથી, તેમ જડ અને અજડના-પ્રકૃતિ પુરુષના-દેહને પણ માનતા નથી. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત જ માયાવાદમાં નથી. “જ્ઞાન અને મોક્ષ”ના પ્રકરણમાં શુદ્ધ અદૈત અને કેવલ અદૈતનો વિવેક કરવા બાણ અરવિન્દ લખે છે કે:—

“ઉપનિષદનો ખરો અદૈતવાદ કહે છે કે સર્વ કલ્પિત વ્રજ્ય એટલે સર્વ એક છે એમ સ્વીકાર છે તે સર્વનું એકપ કરે છે. ઉપનિષદમાં આવેલ બ્રહ્મજ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે અને ધર્મ વિશાલ છે. તેમાં ચોખ્ખું લખે છે કે સત્, ચિત્, આનંદના ચિત્સ્વરૂપમાં તેના આખા સ્વરૂપનું જ્ઞાન સમાવેલું છે. અદૈત સાક્ષાત્કાર કરી સચ્ચિદાનંદનું સ્વરૂપ જોતો જણાશે કે જગતરૂપે અવિભાવ ધરેલ પણ પોતેજ છે, જીવરૂપે રમતા પણ પોતેજ છે, અને જીવ જગત ઉપર રહેલ શુદ્ધસ્વરૂપ પણ પોતેજ છે એમ ત્રણ પ્રકારનો અનુભવ થશે. આ વસ્તુસ્થિતિ અનુભવથી સાચી લાગે છે, અને તેથી તે મિથ્યા હોઈ શકે નહિ. એવી બે બૂઝી સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી કે જ્યાં એક શુદ્ધ બ્રહ્મ નિત્યસિદ્ધ સ્વયંબોધિત છે અને બીજી માયા છે તે બ્રહ્મથી બૂઝી છે, અને ફક્ત જીવ અને જગતને જોઈ આવે છે. એ તો દૈતવાદ થયો. જીવ, જગત અને ધર્મ ત્રણે સચ્ચિદાનંદનું સ્વરૂપ છે અને સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન ચતોત્રણેનું જ્ઞાન થાય છે. જીવ અને જગત અને ધર્મનું જ્ઞાન એક પછી એક એમ થાય છે એમ સમજવું નહિ પણ ત્રણેનો એક વખતે અનુભવ થાય છે. જીવ અને જગત પરિમિત સ્વભાવવાળા હોવાથી તેનું જ્ઞાન સચ્ચિદાનંદમાં હોવાથી એમ ન સમજવું કે સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન પણ તેનુંજ ચક્ર જશે. સચ્ચિદાનંદ પ્રભુને પોતાનું નિર્જીવ સ્વરૂપ જોવા માટે જીવ-જગત વિશે પોતાના સચ્ચિદરૂપનું જ્ઞાન હોવાની જરૂર નથી. તેથી જ્યારે સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ મનુષ્યજીવને પોતામાં લાઇ લે છે અને મનુષ્ય જીવ પણ તેના સ્વરૂપમાં ઘૂસે છે ત્યારે તેણે પણ જીવ વિશે પોતાનું જ્ઞાન હોવાની જરૂર નથી. તેમજ જે પ્રભુસ્વરૂપમાં તે મળે છે તેની પ્રભુતા ભોગવતા પોતે લાયક નથી એમ પણ સમજવું નહિ. ખરી રીતે તો તે પ્રભુ બની પ્રભુતા ભોગવી શકે તોજ જ્ઞાન પૂર્ણ કહેવાય.”.....

ઉપરના અવતરણથી અમને તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે માયાવાદના ખંડનમાં માયાવાદનું જીવે આત્મજો પણ મંડળ છે. બાકેલીના વિજ્ઞાનવાદનો ઉપદાસ કરતાર એક વિચારકે કહ્યું કે જગત વિજ્ઞાનમય નથી, કેમકે બાકેલી પોતાનું માથું ભીંત સાથે અથડાવે તો ખખર પડે કે બાલ જંગલ છે. આ ઉપદાસમાં જગત વિજ્ઞાનવાદનું મંડળ થયું હતું, કેમકે બાલ ભીંતના અસ્તિત્વ બાદ વેદના દારાજ—જ્ઞાન દારાજ ચર્ચા કરે. જ્ઞાન વિના અર્થનું અસ્તિત્વ ગોચર થતું નથી એ નિરાપત્તિ બંધાઈ સાથે માથું આડળવાથી ચક્ર શકે તેમ નથી. તેથીજ રીતે જીવ, જગત અને ધર્મની ત્રિયુક્તિ સ્વીકાર અને તેના અનુભવ પડે માયાવાદનું ખંડન કોઈ રીતે ચક્ર શકે તેમ નથી. સચ્ચિદાનંદ પ્રભુની ત્રણ બાવે પ્રતીતિ જે સમાન સત્તાવાળી સ્વીકારે તો શુદ્ધ અદૈતનો ભાગ ક્યાં પિતા હરકો નથી; જો વિભા સત્તાવાળી માને એટલે કે જગતનું દર્શન અને જીવનું જ્ઞાન વ્યાપકારિ છે, અને પરમાર્થજ્ઞાનથી તે વ્યક્તિ થાય છે, અને જેની બ્રહ્મની સત્તા છે તેની સત્તા જીવ તથા જગતની નથી; તેમ જીવ અથવા પ્રાણિક પણ નથી એવું માને તો માયાવાદ કોઈનું કાદી ઉમેરે થાય છે જીવ જગત અને ધર્મ—એવો ત્રણ પ્રકારનો અનુભવ થાય છે, અને તે અનુભવ પ્રમાણથીજ વસ્તુસત્તાને નિર્જીવ કરવો હોય તો દૈતવાદ અથવા વિરાટઅદૈત જીવ થશે તેથી શુદ્ધ અદૈત નહીં રહે. માયાવાદમાં બાકેલીના મુન્દરના અધારોપ થવાથી કેવલ અદૈતવાદ અથવા

આયાંવાદ ઉપર આક્ષેપોનો આડંબર થાય છે. અમને લાગે છે કે બાપુ અરવિંદનો યોગદષ્ટિ તેમને કારમીરકોનો ત્રિકદર્શન અથવા ધર્મચરિતદર્શન પ્રતિ ખેંચી લય છે.

પ્રભુની પ્રભુતા ટકાવવા છવ અને જગતનું તેના સ્વરૂપ મુલ્ય અસ્તિત્વ ઉશું કરવું—એ તત્ત્વચિન્તા (Philosophy)નો પ્રદેશ નથી, પરંતુ દેવવિદ્યા (Theology)નો વિષય છે. “ભૂમા અથના બ્રહ્મા સામાં પ્રતિષ્ઠિત છે તો પોતાના અદિમામાં”—એવું ઉપનિષદ, જણાવે છે. તે છવ અને જગતથી પર વરતુનો પ્રબોધ કરે છે; અને તે પરબ્રહ્મનું અપરબ્રહ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે. પરબ્રહ્મ જોય છે અને અપરબ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે, અને જે ઉપાસ્ય છે તેજ વસ્તુ ઉપાધિનો, શુદ્ધોનો, અને આકૃતિનો બાધ કરવામાં આવે તો જોય છે. આવી મીમાંસા ઉપરજ તત્ત્વજ્ઞાન, અને ભક્તિ અથવા ઉપાસના ટકી શકે. જ્ઞાન અને ઉપાસનાનો અવિરોધ ત્રિપુટીના સમાન સત્યત્વ ઉપર ટકી શકે નહિ.

ધર્મચરિત અથવા શુદ્ધચરિત જે બાપુ અરવિંદને અભિપ્રેત છે તેમાં “ સર્વ વિશેષ મટી લય છે અને સૌના છવનના ઉત્તુ અને કારણ સ્પષ્ટ થાય છે ” એ નિર્ણય યોગપક્ષપાતી ચિત્તાનો પ્રભાવ છે, પણ તત્ત્વપક્ષપાતી ચિત્તાનો કહી શકાય નહિ.

આથી યોગદષ્ટિની અમે અવગણના કરતા નથી. યોગદષ્ટિ તત્ત્વદષ્ટિને ઉધારવામાં અમોઘ સાધન છે. યોગજ તત્ત્વદર્શનનું—અવલોકનશુભિકાનું—મય છે. તત્ત્વદષ્ટિવાળા યોગીજનો જેટલું જગતહીત કરી શકે તેટલું દેવસ યોગીઓ કરી શકતા નથી; તેમ કેવળ જ્ઞાનીઓ કરી શકતા નથી. આથી આત્મિક વિકાસના સાધનોમાં યોગને બાપુ અરવિંદ જે ઉચું સ્થાન આપે છે તે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે શાસ્ત્ર ઉત્સાહ, શુદ્ધ અને કાલ્પ એ ચાર યોગનાં સાધનો છે. બાપુ અરવિંદના કેટલાકવિચારો ધણા તત્ત્વદષ્ટિના મર્મોંથી ભરેલા છે, અને તેમનો યોગપ્રભાવ તેમની વાણીના સમુદના ઉંડા તપમાંથી ધણું કીમતી મૈત્રિકો ખેંચી લાને છે. નીચેના ઉદાહરણો અમારા આ નિશ્ચયને વ્યક્ત કરવા સમર્થ છે,—

(૧) “ સમગ્રિદષ્ટિએ જ્ઞેતાં જગત જ્ઞાનમય—એનમય પ્રભુનુંજ શરીર છે. ”

(૨) “ મન, પ્રાણ અને શરીરવાળાં મનુષ્યજીવનમાંજ મનની ઉપર વિજ્ઞાન અને સત્, ચિત્, આનંદ (આત્મા) રહેલ હોવાથી મનની ઉપરનાં જોયમાં મનુષ્ય ચઢે ત્યારેજ તેનું જીવન પ્રભુમય થઈ શકે—ત્યારેજ પુરૂષ પુરોહિતમ થઈ શકે ”

(૩) “ સમિદાનંદ ધર્મરના સ્વભાવમાંજ એક સ્વરૂપમાંથી અનેક રૂપે યવાનો બાવ નિત્ય રહેલો છે એક સ્વરૂપે અને અનેક રૂપે બને રૂપે સાથે આનંદ લેવાનું તેની ચિત્તશક્તિમાં નિત્ય રહેલું છે. ”

“ અલ્પ પ્રજ્ઞિ અને નિષ્ઠિ બનેને ‘મણ્ણે. બનેને સરખોજ આશ્રય આપે છે, પણ બને સાથે કરીએ તેટલુંજ તેનું સ્વરૂપ છે એમ મણ્ણુનું નહિ. બને એક, એકને પૂર્ણ કરવા જરૂરી છે એ ગાટે રહેલ છે ”

(૪) “ શરીર એ માત્ર ચિત્તશક્તિની ગાંઠ છે. ”

(૫) “ સામાન્ય એકામનાથી જ્ઞાન અસ્થ જ્ઞાન થાય છે. ”

(૬) “ ઉમ એકામનાથી જ્ઞાન અજ્ઞાન ધ્રુવ બન્ય છે. ”

(૭) “ અજ્ઞાન એ એક જરૂરી વસ્તુ છે. જોકે તે ગૌણ છે. પગાંધીન છે તોપણ બાધું કાર્ય બરબર પાર પડે કે આટે સર્વજ્ઞ પ્રભુએ તેને એક સમિત તરીકે રાખી મકથું છે. તે કંઈ પ્રજ્ઞની

જૂઝ નથી; તેથી પ્રભુની અધોગતિ ચલી નથી. પ્રભુને અનેક રૂપ લેતાં માટે તે તો એક ઉપયોગી સાધન છે."

(૭) "કિનાના અમુક ભાગમાં આ પ્રમાણે જ્ઞાનને પરિમિત કરવું, એકાગ્ર કરવું, કે જેથી જ્ઞાન દેખાતું બંધ થઈ અજ્ઞાનનો દેખાવ થાય તે સર્વજ્ઞ પ્રભુના સ્વભાવમાં ન બને તેવી વસ્તુ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની શક્તિ પણ તેનામાં હોય તે તેની પરિપૂર્ણતા સિદ્ધ કરે છે."

(૮) "નીચેનું જીવન ત્યજવાથી નહિ પણ તેને ઉત્તમ જીવનના રૂપમાં ફરવાથી જ આપણને ખરે આત્મધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે."

(૯) "જેમ સમષ્ટિમાં વ્યષ્ટિ છે, જેમ સમષ્ટિ વ્યષ્ટિને ધારણ કરી રહે છે તેમ સર્વાતીત સ્વરૂપમાં સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ બને છે અને તે બનેને ધારણ કરી રહે છે. જેમ જીવ જગતનો ભાવ બતાવે છે તેમ જગત પણ ઇશ્વરના અનેક ભાવ બતાવે છે."

ઉપરનાં સૂત્રવાક્યો વડે સાચી વિનમ્રી દૃષ્ટિ કેવી હોય, પુરુષનો પુરુષોત્તમ ભાવ શી રીતે થાય, જગતસર્જનની લીલા કેમ હોઈ શકે, સર્વ, વિરોધી ધર્મોના અલ્પમાં અવિરોધ કેમ થાય; શરીર ચૈતન્યનું પૂરું ચૂર્તરૂપ કેમ છે; વિરોધમાં લૌકિક જ્ઞાનના અભાવ કેમ થાય; અજ્ઞાન એ અલ્પમાં હોય નથી, પણ અલંકાર કેમ થાય; ભાવ પરિવર્તનમાંજ ઉદ્ભૂત જીવનની કૃત્તી શી રીતે રહેલી છે; અને વિશ્વમય, વિશ્વના અંતર્ધર્મી, અને વિશ્વાતીત પરમાત્મા કેમ થાય-હત્યાદિ સિદ્ધાન્તો અતઃકૃતિથી દર્શાવાયા છે, અને જેમની મૂળવાણીનાં મૈકિતકો છે તેમને જેટલું માન ધરે છે તેટલુંજ માન આપણી "ગરવી" શુભશતીના ગ્રંથોને ધરે છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે મિ. મહેતા જ બાપુ અરવિન્દ લેખના વિકાસ પામતા બંધાત્મ દર્શનની સવિશેષ છાયા નવી નિબંધમાલામાં આપશે. અંતમાં મંથકારને અમે એક ઉપયોગી સૂચના કરીએ છીએ. બાપુ અરવિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનું જ્યાં જ્યાં સમતીયપણું આપણી ભૂમિના અથવા પાશ્ચાત્ય ભૂમિના વિચારક સાથે જણાય ત્યાં ત્યાં તેને તત્ત્વચિંતકપ્રતિ ધ્યાન ખેંચાય એવી નોટ આપે તો જેમને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનો શુભશતીમાં અભ્યાસ કરવો છે તેમને સમાન વિચારો સાદિત્ય શોધતાં અડચણ પડે નહિ.

તા. ૨૧-૧૨-૨૦.

—નમદ.

તાજ અને કવિ.

"Time has no pity for the human heart; he laughs at its sad struggle to remember,

You allured him with beauty, made him captive and crowned the formless death with fadeless form."—Tagore.

તાજમહેલની અપૂર્વતા ઇતિહાસને પાને મળ્યાવે એ સમુજ્જ્વલ રંગે રંગાયેલી છે. એક એ પ્રેમગત સંદેનસાદત મારફત હિન્દ મેળવેલી બસિલ છે. મનુષ્ય મારફત હિન્દને એનાં કુદરત ગારવમાં વધારો કરનારી જે બહિસો મળેલી છે તે માંદીની તાજ એ છે. શિષ્યમાતૃપંનાં અદિતીય નમુના તરીકે આજ પણ તાજની પ્રતિ-જગમ્બાદર છે. પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના સૌ દોષ સોદર્ભ માંદી રનિકો તાજપર દૃષ્ટિ કરતાં દિકમ્બદ થઇ જશે છે. એની બાદમાં પ્રેમા. અનુભવવા કેટકેટલા

કવિ-સુસાધરોને એણે હોતથો છે! એની આશુમાળુની કુહરી રમણિયનાએ તાજના સ્ત્રીક-સાદ્યમાં મંગિયન થપ કેટકેટલા કવિ-ચિત્રકારોની કળાને બહારી છે! ખીણુ તાજ એ સમ્રાટ શાહજહાનની “પાદશાહી દિલ-ચિત્ર” એ સુમતાજને અપરિણી સ્નેહાંજલિ છે. ‘અંગા-ગમાં માર્દવ’યુક્ત અને ‘શીલો, મીરો, અમૃતભોત’ છનાં જોનાને શાહજહાનની સ્નેહાંજલિનું રમણ થયા વિના રહેતું નથી; ને પશ્ચિમાએ હૃદયપર અસંત મધુર પથુ દ્રાવક ને કરથુ હાપ રહી જાય છે. કાળને કાંટે પ્રેમી પ્રિયતમાને હરેક ઉર્જા અંજલિ અર્પેના આશો જાય છે—કાં રાજ કાં રંક. મનુષ્યજીવનની એ ઉંડી ટહાણુ તાજ દરેક પ્રેક્ષક હૃદયને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. યમુના તટની અપૂર્વ સુન્દરતા ને તાજનું નીતગુણ લાવણ્ય, એ વિશિષ્ટતાઓમાં શાહજહાનના પ્રેમી હૃદયની ભક્તિમય વિશિષ્ટતા કણુ માધુર્ય ઉમેરે છે. આમ એ ચિત્રમાં નવા રંગ પૂગાય છે. આ ગોને નહાનાવાલના કવિહૃદયે કૃપના અને સંગીતના પાસ આપી ગુજરાતના રસસાહિત્યમાં એક અનુપમ કાવ્યકૃતિ ઉમેરી છે.

કવિ નહાનાવાલનું ‘તાજમહેલ’નું આખું કાવ્ય વાંચી રહ્યા પછી એક ચિત્ર મનઃમણુ આગળ ખડું થાય છે: અન્નિકાચ્છાદિત વિશાળ પ્રેશ, તેમાંથી વહી જતી શ્યામલ યમુના, તેને કિનારે અદ્ભૂત તાજ, અને દૂર ઉભો ઉભો તાજ તરફ મુગ્ધ બાવે જોઈ રહેલ કોઈ ધ્યાનસ્થ રસયોગી. એ ચિત્ર તે, તાજમહેલ’નાં કાવ્યનું કવિત્વ. એ આખું ચિત્ર કૃત્તવ્ય કરવાને કવિએ કૃપનાની ખીંજીથી ખીંજ આપી આપી ચિત્રો કાવ્યમાં આલેખ્યા છે.

પથુ ‘તાજમહેલ’નું આખું કાવ્ય એ આછાઆછા ચિત્રોનું જ બનેલું નથી. કાવ્યની ખરી ખૂબી એમાં થયતું રમતું તત્ત્વચિંતન છે એ ચિંતન તથા ઉપર જણાવેલા કૃપવત્ત્વ: ચિત્રોનું યુક્તિપૂર્વક મિશ્રણ કરવામાં જણાતી કવિની દૃશ્ય કળા આપણને અશ્વર્ પગે છે.

કંઈક સમય સંધી મુઠાવે તાજને નિહાળ્યા કરી અંતે હૃદયના આવ હૃદયમાં ન સમી શકતાં પૂઠાઈ જવાનું હોય તેમ એ અધીર રસયોગી પ્રભાવને રજૂ કરે છે

આ તેજ શુ’ મંડપ નિત્ય લગનનો ?
કે બરમરાશી પિથુ પ્રેમભગનનો ?
આ તાજ શું એ સુમતાજનો ? સખે !
કે સ્નેહના પંખીની વાસ ચેષ્ટિ એ ?

ને એ ચાર પ્રશ્નો હૃદયમાં અદ્ભૂત બાવનાઓ કૃત્તવ્ય કરે છે. લગ્ન પ્રમગે પ્રેમીઓનાં દિવમાં જ ઉજળતા પ્રેમ હોય છે તેવો જ પ્રેમ જેમનાં દિલનાં જીવનાન્ત લગી રહેલો તેનાં રમણરૂપે તો આ મંડપ નહિ હે.મ ? એવો યોગીને પ્રશ્ન થાય છે. વળી વિચારે છે કે ‘જેમ મંદિ, કોઈ કનારા થયેવ પ્રેમીની અરમનો એ ટમકો હોય ?’ આ બે પ્રશ્નોના જવાબ મળે ન

* આ કાવ્યસુમત ‘દિનુસ્થાન’નાં એક દીપેક્ષતરી અંકમાં પ્રગટ થયું હતું, કેટલાક ગતિયાંઓએ એના રસ ઝીંચેા હતો ને લાંબો વખત થયો. છે છનાં હજીવે કેટલાક કળાવિલાસી યુરોપે ને સંગીતાવતારી સુન્દરીઓ તેના દૃઢકાર ઝીંચે છે, એમ અમને જાય છે. પથુ કેટલાક રસપૂર્ણ સમન-સજ્જીઓ રસવિદોહાં રહી ગયાં હતાં આથી આ અંકમાં પુનઃ તેને પ્રગટ કર્યું છે.

—ત્રીજો.

મળે તે પહેલાં બાળક જેવો બેધ્યાન, ધ્યાનરૂપ રસયોગી વિશેષમાં પૂરે છે કે એ મુમતાજનો તાજ, કે પછી સ્નેહનાં પંખીની વાસયેગિ? રસયોગીના એ પ્રસ્તોના સા જવાપ? અખંડ પ્રેમનું એ સ્મૃતિચિન્હ છે, પ્રેમમગ્ન કયેલ પ્રણયીનાં હતાક દિવસો એ તાદ્દય ચિતાર છે, મુમતાજના તાજ જેવો છે, સ્નેહનાં પંખીના વાસ એમાં નહિ તો ખીજે કયે સ્થાને હોઈ શકે? તાજ એ અધુ છે. પણ યોગીને તો તાજ પ્રેમમગ્ન પિયુના ભસ્મરાશી સમોજ બાસે છે—જગતના મહા પ્રેમીઓના હૃદયના આવ શાહજહાન તાજનાં સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતો હોય એમ એને લાગે છે. એવામાં યોગીની દષ્ટિ યમુના તરફ જાય છે. યમુનાનાં દર્શનથી કૃષ્ણની પ્રેમમય છવનલીલાનું એને સ્મરણ થાય છે, ને જે સ્થળે એક સમયે રસેન્દ્ર કનૈયા પ્રણયકીલાં કરી ગયો ત્યાંજ સૌન્દર્યનાં જગતની કવિતાનાં પુષ્પ જેવા તાજમહેશ્વરે હમેસો ભોઈ સાનંદાચર્ય થાય છે. એ કહે છે કે રસપ્રદેશનાં વિહરતાં પ્રણયીઓને તાજ માર્ગદર્શન કરાવી રહ્યો છે.

તાજનું ધ્યાન ધરી રહેલા યોગીને યમુનાનાં જળ રાધાકૃષ્ણની પ્રેમકથાનું સ્મરણ કરાવ્યું કરે છે. આજ સ્થળે રાધાએ ને કૃષ્ણએ પેમલીલા કરેલી, ને યમુના નદી હણ્યે તેનાં ગીત ગાય છે; આજ સ્થળે આ પાપાણી—તાજમહેશ્વર હિંસો રહી મુજનજૂતા પ્રેમમન્ડો ભણે છે. હૃદયના બાવોને દેશ-કાળના ભેદ નથી. તે તો સર્વત્ર સર્વદા એક સરખાંજ હોય છે તેનું આ વાંચી આપણને બાન થાય છે. જે યમુના રાધા કૃષ્ણનાં ગીતો ગાઇ રહી છે તેજ યમુના શાહજહાન ને મુમતાજનાં પણ ગીતો ગાય છે;—પ્રેમમાં વ્યતિભેદને સ્થાન નથી. ‘પ્રેમીના કણમાં તો’ શીખતી સરોજની નામકુ કહે છે તેમ ખન્દિરના ઘંટ તથા મુદ્દાની બાંગ સરખીજ અસર કરે છે.

આનંદની પ્રત્યેક કામુ શોકની ઉત્પાદક હોય છે તેમ તાજની રમણિયતામાં તક્લીન કયેલ રસયોગીને

—આ મધુર મતિ પજડી છૂપ્યા

થેરા અનંત દુઃખરંગ દોસેજ દૂખ્યા (નરસિંહરાવ)

ને સંસારની વિષમ ઘટનાઓનો વિચાર આકે છે. કાળ તથા સર્વભંક્ષી યમની યન્વણથી મતા હતાતોનું સ્મરણ એને થાય છે. પણ તે સાચેજ એને બાન થાય છે કે દયામય પ્રભુએ સંસારમાં મુખદુઃખનું ત્રિશુલ કરેલું છે; પ્રિયજનો તથા મૃત્યુ પામેલ સ્વજનોનું સ્મરણ કરવાની શક્તિ આપણી પાસ રહેવા દઇને, તેમને આપણા ઉપદેશમાં વાસ આપવા દઇને તેમના વિયોગનું દુઃખ જોડ્યું કરેલું છે. પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે જરા પણ દુઃખ આપવાનું કારણ શું? આનો જવાબ ‘સુખે સાંભરે સોની ને દુઃખે સાંભરે રામ’ એ જાણીતી કહેવતમાંથી મળી શકે છે; કદાચ આચાર્ય ભાવથી પ્રેરાયેને ‘સ્મરણસંદિતા’ના કવિ પોતાનાં કાવ્યમાં દુઃખ તથા મૃત્યુને વકાસમાં આપેલ ત્રણ રે છે!

રસનાં મૃત્યુ નથી, સૌન્દર્ય ને સ્નેહ મૃત્યુથી અદ્યત છે. —સંસાર-સાગરમાં સુધાને વિષ ત્રિશુલ છે, એટલું બાળ્યું છતાં રસયોગીનો શોક મટતો નથી. એ તો જગતને મધ્યાદની ઝળગે બરેલું દેખે છે, પાદચાદોના વિષે પણ ચિંતા સગમની જુએ છે ને પૂરે છે કે

‘શું પાદચાદીય વિષે ચિંતા? અરે!’

પણ પછી કદરની રીતિ સર્વત્ર એવી જોઈ,

—જ્વાલમુખી જો! સગલે સુનાકરે.

એમ નોલી આપાસન મેળવતો લાગે છે.

આ પછી રસયોગીને પ્રશ્ન થાય છે કે

‘શું છે, હહો ! વિશ્વના મહેલે પ્રેમનો ચંદ્ર કે ચિત્તા ?’

આનો ઉત્તર એની પહેલાંની ચર લીટીઓમાં છે. રવિ અનેક વેળા ઉગે છે ને આથમે છે. યસુનાની પણ અનેક ઉર્મિઓ અલીને બળ છે, પણ પ્રેમનો દીવડો તો સહુનાં ઉરમાં અખંડ બળમાં ફરે છે. જે અખંડ બળમાં ફરે છે તેની ચિત્તા ન હોય, જે શીળો, મીઠો હોય તે ચંદ્ર સમોજ હોય. સાચા પ્રેમીને પ્રિયજનનો વિયોગ થતો હશે, જીવનભર જરા સરખાવે મેળાપ નહિ થતો હોય, પણ તેથી કંઈ તેના પ્રેમની ચિત્તા નથી થઈ જતી; તેનો પ્રેમ તો અખંડ રહે છે, ને તેને તો વિરહદુઃખમાં પણ કોઈ પ્રકારનો અદ્ય અનંદ જ થાય છે. એવાના પ્રેમની ચિત્તા કોણ ખાટી શકશે ? તાજ પણ એજ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શાહજહાંન ને સુમતાજનો મૃત્યુએ વિયોગ કરાવ્યો, પણ કોણ કહેશે કે એમના પ્રેમની ચિત્તા બડબડી હતી ? શાહજહાંનનો અદબૂત પ્રેમ હજી પણ શું જગતને આશ્ચર્યચકિત નથી કરી રહ્યો ?

મહાબાવ અકબર સાથો ગયો, મહાન વિજેતા આખરે નથી રહ્યો, મહિના પ્રદાશ સમી નૂરજહાંન પણ કોણ બંધે ક્યાં ગઈ, પણ

‘ઉમાજી આ કિરતયાંબ પ્રેમના.’

તો પછી, એ તાજ સોનો--?

‘પ્રેમની કવિતા કેશ ? કે એ મોદોજલાલીનો ?

મોન્દર્ધનો ? કલાનો ? - તાજ એ સુગઝાહનો ?’

તાજને જોઈને સુગઝાહનો કે સુનાસ સાંજાજની જડોજલાલીનો વિચાર આપણને નથી આવતો; એને જોઈને તો શાહજહાંનના અદબૂત પ્રેમનું જ સ્મરણ થાય છે; એ પ્રેમની કવિતાનોજ એ તાજ છે. ને પ્રેમની કવિતામાં સૌન્દર્ય ને કલાનો સમાવેશ નથી થઈ જતો ?

આવી યોગી ધ્યાનમાંથી બળત થાય છે ને કંઈ જાહેર રૂપે તાજને જુએ છે. કુમારી જેવી ડોમળાંગી, પાનેતર ધારણ કર્યું હોય એવી શોભી શેલી નૃગારલીલા સુમતાજ તાજરૂપે હસતી હોય એવું યોગીને લાગે છે. અને એ સ્પષ્ટ યોગીને એ ધડીએ સૌન્દર્યમૂર્તિ નૂરજહાંનનું સ્મરણ થાય છે સુમતાજ કરતાં નૂરજહાંન સુંદર હતી એમ ધીરમ મહે છે. સુમતાજ આટલી સુંદર હતી તો નૂરજહાંન કેવી હશે ? એવો પ્રશ્ન યોગીનાં મનમાં ઉદ્ભવે છે. આનો જવાબ ‘ઉમાના નાવકના શબ્દોમાં કંઈક દેશર કરીને આપી શકાય કે ‘સુમતાજ મોન્દર્ધનો અપાર હતી, નૂરજહાંન સૌન્દર્ય પોતેજ હતી.’ વળી તાજનું રૂપ બદલાય કે ને રસયોગી દેખે છે કે

‘પ્રેમની ભરમ ધારીને દિગંતે માંડી આંખડી,

પ્રેમની જોગણુ કે આ જૂને જ્ઞાપાતી વાટડી.’

એકદમ આદર્શ મૂર્તિ ચિતરવા અત્યંત જ મહત્ત્વનાં કર્યાં કરે છે. સ્નેહીને પ્રિયતામાં વર્ણન કરવાનું હોં નો એની કલ્પના અહિંથી તરબો, સર્વજ કરી વજરો ને જેમતેમ કંઈક સંતોષકારક સામ્ય જણાય ત્યાં અટકે. તાજના કાવ્યમાં આકીર્ણ અનિરતા દૃષ્ટિએ પડે છે. એક ચિત્ર કે કલ્પનથી કમિતુ હદય સતોષાતુ નથી. એની કલ્પના તો અગાડીને અગાડી દોડાંજ ફરે છે. કેંચા મિનાગરૂપી હાથોથી માથા પર મુખમટરૂપી એડું પકડી રાખી, વાડી મોઠ રૂપી પાલવ પાળતી કાંઈ રસીલી નિત્યરાસ એની હોય એવો તાજ દીસે છે. જે સૂચન કાવ્યની પહેલી લીટીમાં

‘નિત્યકમ’ શબ્દથી થયેલું ઉપર જોયું તેજ સમ્યક અહીં ‘નિત્યરાસ’ શબ્દથી કરવામાં આવ્યું છે.

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ કહે છે કે કામના એ પર્વતમાંથી નીકળતાં ઝરણાં જેવી છે, ને પોતાની ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ગોંધાઈ રહેવાની ના પાડે છે; અને તે રીતે એ બહાર નીકળી જાય છે. કામનાને વિષે જે કહ્યું છે તે સ્સ માત્રને લાગુ પડે છે. સ્સ ઉપરન થતાં તેના ઉપભોગ ન થયો તો તે વધારે ને વધારે બળવાન થાય છે ને અંતે પ્રેમમાં તેનું રૂપાંતર થાય છે. સ્સયોગી આ વિચારે છે ને તાજને બતાવી ગાય છે કે :

“વલ્લુમાણ્યા સ્સો વાધી પ્રેમરાશી અને સખી !

એ મહાસત્યની જો ! આ પ્રતીતિ પ્રેમીએ લખી.”

કાળના પ્રભાવે શાહજહાંન તથા મુમતાઝ મૃત્યુને બે કિનારે વિખુટી પડેલ ચક્રવાની જોડીની પેઠે રહ્યાં. પથુ અદૈતનાથથી-પ્રભુથી એ દૈત મ રહેવાયું ને બન્નેને તાજરૂપે એક કરી દીધાં. એ તાજ પૃથ્વીમાંની રાત્રિએ ચન્દ્રિકા-અશ્વિત પ્રદેશમાં ચંદ્રતેજનો દમ્બો દેખાવેલો દેખાય છે; એ તાજ દંપતીપ્રેમની પૃથ્વીમાં સમો છે. સ્સયોગી એનાં અદ્ભૂત સૌન્દર્યથી મૂંઝવે ધ્રુવ જાય છે; એની દારા પ્રકટ થતી પ્રેમની અનેરી બાવનાથી એનું હૃદય હ્રદયી રહે છે ને અંતઃકરણના આશીર્વાદ એ ઉચ્ચારે છે.

‘પૃથ્વીમાં કરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના પુન શી, સખે !

દંપતીપ્રેમની નિલે પૃથ્વીમાં તપજ્ઞેન તે’

કામ્ય પૂરું થાય છે. અંદરનાં આઠાં આઠાં ચિત્રો, સસતુ તત્ત્વચિંતન, વગેરે ધીમે ધીમે તાજમાં સમાઈ જતાં લાગે છે ને અંતે એક ચિત્ર દષ્ટિ આગળ તરંગમાં ફરે છે : ચન્દ્રિકા-અશ્વિત વિશાળ પ્રદેશ, તેમાંથી વહી જતી સ્વામલ્લ યજુના, તેને કિનારે અદ્ભૂત તાજ, અને દૂર ઉભો ઉભો તાજ, તરફ મૂંઝવે બાવે જોઈ રહેલ કોઈ ધ્યાનસ્થ સ્સયોગી.

મતુ.

જેમ અન્નનું સેવન આપણે કરશેજ નાણી જોઈને કરીએ છીએ; પરંતુ તેને પાચન કરવાની અને શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં પહોંચાડવાની ક્રિયાઓ તો એની મેળેજ થાય છે; તેવી રીતે એકય અને પૂર્ણતા, લક્ષિ અને ઇશ્વરસ્વમાં ચિત્ત લીન થતાંજ સર્વ લેહ અને આવશ્યક ફેરફારની વ્યવસ્થા એની મેળે જ થશે. ઇશ્વરી નિયમો-કુદરત પોતે તે કરી લેશે જ.

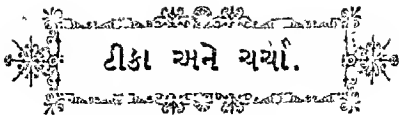
—રામતીર્થ.

જે પોતાની મહેનત નિર્યંક શુભાવે છે અને જીંદગીમાં પોતાનો આશ્વ જૂઠ્યા છે એવા દોણ છે ? જેઓ મન છે કે તેઓ આચરણ કરે છે એ ખરું છે.

—કુરાન.

દક્ષ પ્રેમજ પ્રેમની પોથી ઉપર કરજ બનવતી દીકા કરી ચકે છે.

—જહાલુદીન રમી.

“શુભરાતનો નાથ.”

રા. ચેતનના અધિપતિ જોગ,

‘ચેતન’ના કીસેજનના અંકમાં ગ. મુકુન્દે ‘શુભરાતના નાથ’ પર દીકા કરી અને ઉપકૃત કર્યો છે. તેમાં મારા મીન રા. પ્રાણસાલ દીક્ષાનામ દેસાઈની દીકાને અનુસરીને તેણે તે વાર્તાનો મોટો હોપ ઇનિહાસ અને ભૂજેશનું મ કું આનાન છે એમ અચ્છું છે મારા કેમેની સમાચોચના મો હિતર આપવોનહિ એવી મારી રેવ છે. છતાં એ રેવ છોડી એ વિષે કું મે જોલ રાખવો મ શું છું.

જે સમયનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ રીતે મોઝુદ નથી. તેની ભૂજોજ હોઈ શકે નહિ; અને તેથી તે વિષે જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. પણ સસ્તવતી નદીમાં નાવો તરાવવા ઉપરથીજ મારા અજ્ઞાનની કસોટી કરી હોય તો તે વાસ્તવીક નથી.

રા. પ્રાણસાલ અને રા. મુકુન્દ, હાલની સસ્તવતી જોઈ તે ઉપરથી અગીયારમાં સૈફાની સસ્તવતીના પ્રવાહનું માપ કાઢતા હોય તો તે જોઈ છે, કારણ કે “શુભરાતના નાથ”માંજ એક પાત્રે તે વખતની, નદીનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે.

“રોદ્ધમ્યૌ પાદ્યવન્ધ્યેનોદ્યમ્યૌ વાગ્નિ નાગ્નિની ।

ઘ્રવ્યેતિપ્રુક્તા દ્રાક્ષવન્ન ગદ્ય જાઘ્ય જડાનદો”

(દેમાચાર્ય દ્વૃત દ્વાધવન્નદ્વાકાગ્ય-નમ ૧, પ્રલો ૨૩)

અમય નિવઢ મંજુની આ ઉપર મીન આ પ્રમાણે છે

અય પુરે દ્રાક્ષો દ્રાક્ષણીડપત્યં મરસ્વત્યસ્તિ । ક્ષાદુશી । x x ગવ્યં હુસ્માદુ
જોતલ શુભપરિણામ ત્યાદિના ગોમ્યો દિત્તનાથ્ય ચ અગાધત્વા સ્વાધ્યાતાયં” ચ
જલેયસ્વા ત્તા ।

આથી અગીયારમાં શનકમાં સસ્તવતીમાં હોડી આલની હતી એમ પણ જો મારના પૂરામાંથી સાંજીન થાય છે; અને રા. દેસાઈ અને રા. મુકુન્દની દીકા આધાર રહીત છે. એનું.

બાબુનનાથ રાડ,

સુપ્રમાર્ષિ.

તા. ૨૪-૨-૨૧

લી

કનેવાલાલ મા. સુ.ગી.

(૨)

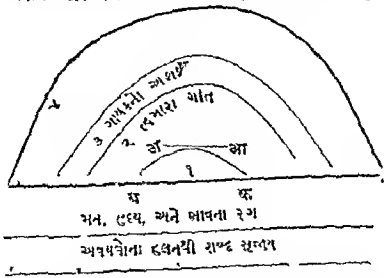
‘ગીત’ કહેવાય ?

‘રસગીતો’ દીપોત્તમીએ ખરાર મધ્યુ. તરારથી અલાર સુધીમાં તેના ઉપર ઘણી અર્થો રહ્ય છે. આ વિષે કંઈ પણ કહું તે પહેલાં એક બે વિગતો ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે. એક તો એ કે હાલના ખીળ વિષયોમાં, તેમ આ ચર્ચાઓમાં પણ ગ્રમ્ય આપત કરતાં ઉપસગ આપત ઉપર જેટલે તે કરતાં તથા મારવા કરતાં વધારે ઉદ્વેગોડ મળે છે. દીકા વિષે કંઈક ધારણુ તો અમ્હે માધી હતી. પ્રથમ તો અલાર કરતાં વધુ મ્હેણા કરતો સંમ્રક પ્રગટ કરવા માટ

સ્વ. હાથ મંદમંદે માંગણી કરી હતી. તે વખતે-અને એમને હાથે તો હવે સદાને માટે-કંઈક કારણથી તે વાત મુદતની રાખવી પડી ને એ મ્હોટા સંગ્રહમાંથી આ ૨૨ લેખનો ન્હાનો સંગ્રહ બહાર પાડવાનું નક્કી થયું. ત્યારે પ્રથમ એ થયો કે મૂળ નામ-“વનવનની વેણી”-આ ન્હાના સંગ્રહ માટે રાખવું કે મ્હોટા? એક દિવસ હું મુંઝવે જવાનો હોવાથી મ્હારા સ્નેહીઓ એકઠા મળ્યા હતા તે વખતે સંગ્રહના નામની વાત નીકળી; એ ત્રણ નામોનાં સૂચન પણ થયાં. અતે અદ્વરમાત્ર મ્હે “રૂસ-ગીતો”ની દરખાસ્ત મૂકી જાણે કંઈક ધન્ટીરૂપ થયો હેય તેમ બધા બળભળી ઉઠ્યા; એકે સ્લામું જોયું; બીજાએ આંખો ચોળી; એક પ્રકૃત-વૃદ્ધે વૃદ્ધને હજારું કંઈક કહ્યું, પણ તે યુવકાનું મંડળ હતું. બધા હોંસીના થયા. દુનિયા કેવો “બળમળાટ” કરી, મુદ્દશે તેની કલ્પનાઓ થયા માંડી. વૃદ્ધોની કચેરીમાં ઉઠેલા લેખકો-યુવાનોનો વિપક્ષ થાય છે તેટલો બધો અક્ષમ તો નહીં, પણ યુવાનોની મંડળામાં વૃદ્ધો વિશે ક્ષમ્ય એવી કંઈક કલ્પનાઓ, યદ. ‘ગદ્ય-કાવ્ય’ ને ‘ગીત’ કહેવાથી કલાણા સાક્ષરથીની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના વખતે એમનાં દેવાંને કોરે આપાત થશે, એવું પણ એકે હાસ્યમાં સૂચ્યું આ કલ્પનાઓ-આ તર્કચિત્તો તે “આવતી કાલના” દીકરાં કરોના આગતા પડાવાઓ. બીજું એ કે એ જુદી જુદી ચર્ચા કાંતો વિરોધ-કે મિત્ર બાવે થયેલ છે અથવા તો ‘મ્હોટા’ એ અભેદના અભિપ્રાયના વાજમાં કેટલાકાએ પોતાનો સર મિલાવ્યો છે; એટલે જ ગમે તે માની એસકું એ એક વાત છે; ગમે તે લખી કહાંકું એ જુદી વાત છે. અને વસ્તુનાં તત્ત્વે તપાસી અભિપ્રાય માંધવો ને જણાવવો એ કંઈક જુદીજ વાત છે. ઉપર જણાવેલા દીકારોના ત્રણ વર્ગમાંથી એ વર્ગને આ ઉત્તરમાંથી કંઈક મુજબી આવશે નહીં; કારણ કે વિરોધપત્તીઓને ઉત્તર આપવાની મુદ્દને રેવ નથી. સામાન્ય પ્રણેતા ચર્ચા સાથે અંગન સંગ્રહ જોડી દઈ દહી પડ્યું એ તેમની રેવ છે. ત્રીજા વર્ગનો તર એમના ‘મ્હોટા’ઓના ઉત્તરમાં સમાઈ જશે. વિષય હાય થરતા મ્હેલાં મ્હારે એ પણ ‘મ્હોટા’ લેખને કે આ ઉત્તર ‘ગીત’ સંગ્રહના પ્રણેતાનો સાથે કે ખોટો જણાવ નથી. કંઈ વેગત લ્યાનમાં લઈ એનો લેખોગ મ્હેં કર્યો હતો એટલુંજ જણાવવો હેતુ છે.

“ગદ્ય-કાવ્ય” માટે ‘ગીત’ શબ્દનો આ દુરપયોગ છે, એ હું પણ સ્વીકારી લઉં તે પહેલાં એક પ્રથમ પ્રશ્નની પ્રશ્ન પડે છે. એ દુરપયોગ છે એમ ઠરાવાય તે શા આધારે? ગીતનું જે રૂપ આપણે સ્વીકારી કીધું છે તેનું કદ અને રૂપ નથી તેથી કે ‘ગીત’માં જે તત્ત્વે આવસ્થક છે તેનો એમાં અમાર જણવો છે? જે પ્રથમ ઉત્તર હોય તો સ્વભાવિક રીતે પ્રચલિત નિયમોની આપજુદી સત્તા ને શાલ્યપણ આગળ જઈ એટલુંજ કહેવાનું પડે. તેણે એટલું તો કહી શકાય કે આપણી માન્યતા-સર્વસિદ્ધ થયેલા નિયમો પણ બદલાય છે-બદલી શકાય છે ખરાં. ‘This old order changeth yielding place to new.’ જે કાળમાં પેદશનાં સૂચે પણ ‘હદ-રાગ’માં રચાનાં ને કાળમાં નો કાદવરી જેવાં પુસ્તકને કાંઈ ‘કાવ્ય’ કહેવા આવે. કાદવરીના પાનખમાં સમાવે ને મ્હોંનરી સમ્પ્રદાયના નિઃકાવ્ય-લેખિમાં રચાત આપવવા આવે તો ને કેવળ પૂણત જ મળ્યાન અને છતાં ‘કાદવરી’ રચાણું. ને ધીરે ધીરે લોકોએ તેને ‘કાવ્ય’ની ગુણનામાં સ્થાપી પણ ખરું. યોગ્ય વર્ષિર ‘ગદ્ય-કાવ્ય’ જેવું ક્યારે સંભળાતું હતું? સુગ્રાતાતી સાહિત્યના કેટલા વર્ષિકને અદ્યારે તેની અવર નથી? પરંતુ કદાચ આ ચર્ચા નિરર્થક લાગશે. એક અપહોક્ત કરનાર નિતે લખ્યું છે કે ‘અભિનવાને પાતરજ નવિનતાને નહીં સત્કારવી’ એવો તેમનો મત નથી, એટલે

કે 'સસ-ગીતો'માં તો 'ગીત'નાં તત્વોનોજ અભાવ છે અને તેથી તે શબ્દનો દરપ્રયોગ થયેલો જણાય છે. જો 'ગીત'નો તત્વો ગોઠવરતુમાં જણાય તો સ્વીકાર્યાયા 'સિદ્ધાંત' છતાં તેને ગીતચરિત્રનાં પ્રવેશ મળે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે 'ગીત'નું મૂલ્ય તત્વ કયું? અપભ્રંશ કે જાએ છીએ, આપણાથી કહેવાય નય છે કે કોયલ ગાય છે; ઝરણાનાં ગાન-ગીત તો અલગત કોયલ કે ઝરણા કઈ માનુષિક પદ્ધતિથી તે નથીજ ગાતાં; એટલે કે પદ્ધતિ 'ગીત'નું આવશ્યક અંગ નથી ચર્ચાની આ રીતિ કરતાં 'ગીત'ની મહારી સમજ જણાયું એ વધારે અનુકૂળ થશે એમ ધાઈ છું. હું માનું છું કે દરેક શબ્દમાં પણ 'ગીત'નું તત્વ સમાવયું છે. એક વાક્યરચના ને વડે તમકે ગીત અનુ' હોય તે લક્ષ્ય. પહેલાજ શબ્દથી અમુક દાળ અથવા પાતળ સર થાય છે; દરેક શબ્દોચ્ચાર વખતે અવયવોમાં હલન થાય છે ને વાનાવળુના પટ ઉપર શબ્દચરિત્રી મરોડ અને ઢાળ એકા-વચ્ચા અંશે સ્વમળાય છે. સામાન્ય ગવ-વાક્યમાં તેનો તેજ શબ્દ એક નીચો ઢાળી જશે પણ છતાં તેમાં દાળ તો છેજ. પ્રાણાયામમાં જેમ ત્રણ સ્થિતિઓ છે તેમ શબ્દચરિત્રમાં પણ ઉચ્ચ-મધ્યમ અને નીચી એવી ત્રણ સ્થિતિઓ છે. 'હ' તો મ નું' હું કે દરેક શબ્દમાં ગીતનું 'તત્વ' મનાયું છે. તે શબ્દ ગવ વાક્યમાં વપરાયો હોય તો ગીતશબ્દ નહીં મળે તો તે શબ્દથી નહીં કે તેનાં ગીતનું 'તત્વ' નથી, પણ જેટલી દાળ આપણે સ્વીકારી છે તેટલે અંશે તેનામાં તે નથી તેથી. પશુ આ ન્યાયે તો ગાયનના ઉદાહરણે કહેવાતો લક્ષ્ય છે કે ગીતનું તત્વ એ સ્વીકારે છે તેટલેજ અંશે હોયું જોઈએ. અર્થે પ્રશ્ન થશે કે શબ્દ માત્રમાંજ ગીત તત્વ છે? ના. એકે એવી સ્થિતિ નથી જ્યાં શબ્દમાં ગીત તત્વ નથી. આવી ચર્ચા માટે એક એવી સ્થિતિ કદાચી પડે છે જ્યાં શબ્દમાં ગીતતત્વ ન હોય. શબ્દ ઉચ્ચારાય છે ને પહેલાં તો બે ત્રણ જાન તેને વીત્યાં હોય છે. શબ્દ ઉચ્ચારનારની મન, ઉચ્ચ અને સરીંગની સ્થિતિ, તેનો ઉદ્ગે અને બાવ, એના રંગ શબ્દ પર ચડે છે તરફે શબ્દનું જીવન નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય. ('ગીત' પદાર્થનાં પણ હોય છે ને અંદરનાં પણ. ને પ્રયોગ જ્યાં થાય છે તેજ અંદર પણ થાય છે.)

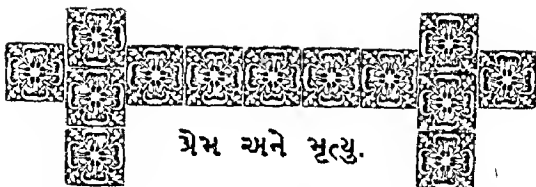

શબ્દ તત્વો તે પહેલાં

કાંપનિક સ્થિતિ જ્યાં શબ્દમાં ગીતતત્વ નથી એટલે જ્યાં શબ્દ અને તેનો ઉપયોગ કદાચો વિચાર પ્રથમ એમાં મળે.

દાહ્યનિદ સ્થીતિ એટલે દાહ્યનિદરૂપના બધા અક્ષરો બહાં પડી રહે છે-અગમ્ય તેવી. દાહ્યનિદરૂપના બુદ્ધા બુદ્ધા અક્ષરો મધ્ય રચનાથી સ્ત્રી ઝોડી લંબાઇ પર હોય તેવી થી તેમાં લંબાઇ નથી? 'ગદયારના મુનાવંશ' માં પણ કેટલક વખત 'ગી' નું તત્વ આપણે નથી અનુભવતા? એમાં પણ વ-તો ઝોડો અનુ હોય છે, તેથીજ ચંન્કની ગોળાકાર સ્થિતિ હું 'આપ' છું; પણ સામાન્ય રીતે સાધારણ ગદ્યની ડા-ડા 'ની સીધી લીટી-હોય છે. અને ગદ્યમાં બધે એક સરખુંજ તત્વ છે એવી અનુકૂળ દૃષ્ટના કરી લેવાય છે. તે પછી 'ગી' નું સ્થાન એમાં દાળ-કિતાર વધારે, અવયવોના 'કસનંત' ને વાતાવરણ પરની અસર ગદ્યવાક્યથી વધારે, પણ એ બૂલી ન જવાતું જોઇએ કે એથી પણ વધુ દાળ-કિતારની સ્થીતિ છે એમાં અવયવોની 'કસનંત' એથી પણ વધારે થાય છે એ સ્થીતિ ગાયકના ગાનની. કદાચ આથી પણ વધારે અંશે, જૂન દાળનાં કંઈક થયું હશે કે બાંધપમાં થાય. હું 'ધાર્' છું કે ૧-૪-સુધીમાં-દરેક સ્થીતિમાં ગીત-તત્વ છે એમ સ્વીકાર્યો. હા. તમને કેટલક સ્થિતિ અનુકૂળ ન આવે, તેને 'ગી' કહેવા બંધનું ન થય એ વાત બુદ્ધી છે; પણ તેમાં ગીતતત્વ તો રહેલું છે એ વાતમાં એ અનુકૂળતા-પ્રતિરૂપતાથી કંઈકેર પડતો નથી એક વાત પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવાની છે. એક વાક્ય એવું પણ હોઈ શકે જે સૂચનાય ફાયે પણ ગાઈ શકાય-ને લૂખ્ખી રીતે પણ વાંચી શકાય. (નિરાશોનાં કવિતા લૂખ્ખી રીતે બોલાય છે) કપરની વિગત માટે એકજ દર્શન પરંતુ છે. આપણે અમુક સ્ત્રીતે રૂપવાન કહીએ છીએ; બીજને નથી કહેતા, તેનું 'થું' એ દારણ કે બીજ સ્ત્રીમાં રૂપનાં તત્વોનાં અભાવ છે? હું માનું છું કે તેન નથી. આપણે તેને રૂપવાન નથી કહેતા કારણ કે તે તત્વોનાં નોટલો આંશ આરક્ષક આપણે માની લઇએ છીએ તેટલો તેનામાં નથી; અથવા નોટલા પ્રમાણમાં તે તત્વોનું સંમિશ્રણ થયું જોઈએ તે નથી. પણ આપણે જુની જુની નોટલો કે જેમને આપણે રૂપવાન માનીએ છીએ તેઓ બીજ દાળના, દેશના કે બીજ માન્યતાના કોડોની દ્રષ્ટિમાં રૂપવાન નથી જણાય. અથવા કેટલોક એવો વર્ગ પણ જડી આવે કે જેમનામાં આપણે મને રૂપવાન નહીં તેમાં પણ રૂપવાન ગણનાં હોય (અકિતઓમાં તો આ મતભેદ એકજ રચનામાં પણ જણાયો. સ્ટેલી-Helen's beauty in Egypt's brow. મહે એક બાહ્ય બોલના સાંભળ્યું હતા કે "—બહેન આટલી રૂપવતી છે છતાં એના પોતને રૂપવાન નથી, લાગતી.) આપણથી એમ તો નજ કહેવાય કે અમુક સ્ત્રીમાં રૂપજ નથી. વતું એણે પ્રમાણ હોય. જગને-કહેવાતા મોટાં લોકોએ માંની લંધિયું પ્રમાણ હોય કે ન હોય એ વાત જુદી છે પણ તેથી Egypt's brow માં Helen માં રૂપ અનુભવવાનો અધિકાર એ બોલે છે. એટલું બોલીનેજ છીની લેવાય નહીં; કે અન્ય માન્ય રાખેલું રૂપનું પ્રમાણ રસારી પત્નામાં છે. આર તેને સ્વીકારો એવું મોટાઓ કહી શકતા હોય તો નવું બંધાર છે-ને દેશનો અનુભવ સાંભળ્યો પણ નથી કે અનુભવ કેવો થયો!

હું 'ધાર્' છું કે કપરની સમગ્ર પ્રથાએ જે રચનામાં અંતરગીત છે તેને તથા જેમાં લૂખ્ખી ગદ્યરચનાથી કંઈક વધારે (અ-સાધી કપરની કાષ્ટક સ્થિતિ) ગીતતત્વ છે તે બેઠને 'ગી' તો કહેવાય- મોટાઓ સ્વીકારે કેન સ્વીકારે તો પણ લૂખ્ખી ગદ્ય-રચનાનું ન હોય તો આને 'ગી' નહીં કહેવાની વાત લેવાતે: મહે યાને અધિકાર નથી અથવા તે પ્રયોગ, રાખેલો દુરપેય છે એમ પણ કપરની દ્રષ્ટિએ તો કહેવાય નહીં. 'કસ-ગીતો' માં મધ્ય લૂખ્ખી ગદ્ય-રચનાનું છે કે કેમ એ પાઠપાઠનું અથવા એમાં ગીતતત્વ કેટલે અંશે છે, એ નિર્ણય કરવાનું કામ તો મોટા નથી-વાંચકનું છે.

પ્રેમ અને મૃત્યુ.

અતિ વિશાળ એવા કોઇ વનપ્રદેશમાં એક વૃક્ષ હતું. ન્હાના ન્હાના કુચના છોડના અને વેલીઓ તેની યોગદમ પથરાયતાં રહેતા, પણ બીજું એક પણ વૃક્ષ ત્યાં નહોતું. તે એકલું એકલું વધ્યું હતું. રમણીય એવી પોતાની વૃક્ષ શાખાઓથી આખા વનપ્રદેશને શોભાવતું તે વૃક્ષ માંથી નીચી ચૂર્તિ સમુદાય સર્જી આકર્ષતું. કોઈકે કોઈકે છોડના ને વેલીઓ તેની આગળ બાગીચની જમીનમાં રોજ ઉગતાં, ફરમાનાં ને નાશ પામતાં. કેટલીયે પુષ્પવતાઓ તેને માટે ટળચળતી; નિરંતર તેની વધારે અમીષ જરાનો ચત્ત કરતી-રાણીપણું કરતી પણ તે વૃક્ષરાજને તેની કાંઈક દરકાર નહોતી. આપ બાગ્યનું વેચિય અને બાગ્યના નખરા કુદરતની વસ્તુઓ પર પણ પોતાનું સર્વોપરીપણું દાખવતા.

વર્ષાઋતુમાં એક સમયે આકાશ વાદળાઓથી ઘેરાયતું હતું અને પ્રકાશહીન એવા આખા વનપ્રદેશ બીરાય રૂપ ધારણ કર્યું હતું ક્યારેક પ્રચંડ મેઘ ગર્જનાઓ ચતી અને સુકોમળ છતાં એને કંપાવતી. એવે અકસ્માત સ્વામય વાદળાંઓમાંથી વીજળીનો એક અમકારો થયો. થયું; એકજ ક્ષણ, એકજ અમકારો, અને તેણે તે પ્રચંડ વૃક્ષની સર્વ શક્તિઓ હરી લીધી-તેને બાન-ચન્ય કરી મૂક્યું, આકાશમાંથી એ ચંચળ ચપળાએ તેના મન હૃદયને વ્યાપ્ત બનાવી મૂક્યાં. ગત ને સ્વિસ તેને તે દિવ્યમાળાના રમણ સિરાય બીજું કાંઈ સૂઝતું નહીં. જગત સાથેના તેનો સંબંધ તૂટી ગયો. પોતાનું એવું કાંઈક તેને રહ્યું નહીં. દિવ્યમાળાની ભક્તીમાં-આનમાં મસ્ત એવું તે વૃક્ષ પ્રેમોન્માદની દશા અનુભવતું, કે' કે' અતર-ચંચળાઓથી પીડાતું, જળતું, ઝળતું, કાળ નિર્ગમન કરતું. આમ કેક સમય વીતી ગયો

સુસળધાર વર્ષાદ પડ્યો, પણ તે વૃક્ષ તો જરાયે તાજું-બીજું ન થયું તે નજ થયું. પવનના સખન સુખવાદાથી એ તેનું એક પાંડું સુધાં કદિ દાખુ નહીં. કોઈએક સમયે કેટલીક કળાઓ આવી; આવી એટલુંજ-કળા બીજીને કદિ પણ તેના કુન ન થયા પ્રેમયોગી સમુદાય તે વૃક્ષ આન પ્રાપ્તિના બનીને ઉમ તપચર્ચા આપી રહ્યું.

જગતનો તેની આ ઉન્માદ દશા જોઈ દસના-મગ્નક કળતા, કોઈ તેની દયા ખાતા વિરિધ તર્કમાં મૂંઝાતા. સ્વર્ગના દેવો પણ તેનો હવકાસ તિરસ્કાર કરના આ તેની દશા હતી, એમાંથી મુક્ત થવું એ તેને માટે પ્રવળ અશક્ય હતું.

પ્રીતિવદ્ય-પ્રિયતમ વ્યક્તીના અમરણમાં સમાધિય વિશેષીને મારે, જીવન એટલે મૃત્યુમય જીવન-એજ નિર્માણ હોય છે, હૃદયમાં પ્રજ્વળી રહેલી વિરહની અનંત જ્વાલાઓને છૂંધાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતાં રસહીણ-ચૈતન્ય હીણું જીવન-જીવનું; ફોટાગ્રાફ ત્રિચિત્રો નખરાં સહન કરતાં કરતાં કરોર શાંતિ ધારણ કરીને મૂળી તપશ્વયા આદરવી એજ તેના ભાગ્યમાં લખાયું હોય છે.

તે યુવાની તપશ્વર્યા જોઈ ઈંદનું ઈંદ્રાસન ડોળવા લાગ્યું; ઋષિવરો આશ્ચર્ય ચક્ષિત્ત જોઈ રહ્યા, અને બાલક ધ્રુવને એ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ,

આ નિશ્ચલ ભક્તિતથી પ્રસન્ન થઈ કુસુમાયુધે સ્વયં દર્શન દઈ તેને કહ્યું “તારી તપશ્વર્યા પૂર્ણ થઈ છે; અવસ્ય એનું રજા તને મળવું જોઈએ, કહે તારી શી ઇચ્છા છે? કંઈપણ ખતાવું? ગીર-જલ કંઈ?”

તેણે કહ્યું; “મારે એવું તો કાંઈ જોઈતું નથી, પ્રભુ! એક-એકજ, મારી મર્તિ, મારી જીવનેશ્વરી-પ્રિયતમા મારે જોઈએ છે; તે દિવ્ય ગાળા વિના અન્ય કોઈજ વસ્તુની મને ઇચ્છા નથી-જરૂર નથી.”

દેવનેયે મિત્તા ઉપજી, “ગગન મંડળમાંની એ બાલિકાનો યોગ થતાંજ મૃત્યુ તારી સમીપ ખડું થશે; તું મારે છે તે કદિ કોઈને મળ્યું નથી, જેના અંશભાવથી જીવનનો તારા યામ છે એવી વસ્તુની હા છોડી દે ને કોઈ ખીજ ચીજ મારી લે,” આમ અનેક રીતે તેને સમજાવ્યું પણ અર્થ, કીંચિત્ત ઉપહાસ કરતાં ખેંદયુક્ત સ્વરે તેણે કહ્યું “દેવ! ત્યારે તો કૃપા કરીને આપ સીધાવો! ખીજું મારે કાંઈજ જોઈતું નથી. તમે તો જાણો છો, કે પ્રેમહીણું જીવન મૃત્યુથીયે કપડું છે, નિષ્પ્રેમ એનું ગીરજીવન જગતમાં પથથરાને પણ મળે છે. પણ પ્રીતિની એક-એકજ કણ બસ! તે ધન્ય કણની પ્રાપ્તિ પછી મરણનો વર્ષાદ વરસે તોયે તેની કાંઈજ પરવા નથી.”

પ્રેમની અંતિમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ વક્તરાજના છેવટના નિર્ણયથી નિશ્ચાય થઈ, દેવે તેની આરાધ્ય મૂર્તિ-દિવ્યમાળાને તેની પાસે મોકલી આપી. પ્રીતિની જ્વાલા સમીતે સુન્દરી, મેઘમાલાને મેટીને, આબા વનપ્રદેશમાં તેજસ્વીરણ પ્રસરાવતી ધસતી ધસતી-ગર્જના કરતી એકાદ કણ અમણી, અને વક્તરાજના પ્રણયની તૂટી અર્થે તેના પર પડી-તેને દહાલિંગન દીધું!

હહહ કરતો એક ધડાકો થયો અને વક્ત્ર નીચે તૂટી પડ્યું. પડ્યું ખડું; પણ પડતી વખતના તેના દારૂથી આબો વનપ્રદેશ ગાજી રહ્યો. ને આબા પ્રદેશમાં જાણે કોઈ અદ્ભુત નંગીલ રેલાઈ રહ્યું. તેની શાખાઓ અને ડાળાઓને પણ દર્પ વાયુ થયો. તેનાં પર્ણો પર્ણો લીધાં જમ બનીને નૃપ્યં કરતાં હસવા લાગ્યાં. વનપ્રદેશ સંગીતમય બની રહ્યો. આનંદની એ ધન્ય કણે, કેટલાક કાળથી કરમાવતી કળાઓ પણ પ્રકુચિત થઈ.

દેવદર્શન એટી, પ્રેમગોગીની એ ધન્ય કણ! ધન્ય જીવન! ધન્ય મૃત્યુ!

શ્રીયુત્ શાન્તિપ્રસાદ મહેતા; બી. એ.

[એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર]

૧. (ચાહુ)

લખનાર:—‘વિનોદકાન્ત’

“ઓહો વિનોદકાન્ત ! તમે કયાંથી ?” મહેતા જોઈને વિદ્યુતક્રમાર બોલ્યા અને અમે જાને બેઠા હતા તે ભાગમાં એક પુરસી લાવીને તે પર મોઢવાયા.

“આ શાન્તિપ્રસાદને જરા મળવા આવ્યો છું” મહેતા કહ્યું; અલગત, આ જુદું હવું—હું તેમની સાથે હલવા ગયો હતો, “મળવા” નહિ; પણ સાચી વાત એમ જ છે અને કહી દઈએ તો પછી આપણે “વ્યવહારજ્ઞાની” શાન્તા ? વ્યવહારપ્રેમી ને સત્યપ્રેમી તો જન્મેજન્મના દુરભાગ છે.

“હીક પણ એમની પેલી ‘શાન્તિ’થી ચેતતા રહેજો હો ?” મહેતા કહ્યું અને મનમાં થયા છે જેના-તીખા ને તમતમતા ને હમજા હું આવ્યો ત્યારે પણ એ એમની માનીતી પરમ શાન્તિનો જ કાંઈક શોધ ગાઈ રહ્યા હતા ને ? મહેતા તો દારૂ પરથી સાંભળ્યો ત્યારથી જાણ્યું હતું કે માર્ક સાહેબને ફરી આવો થયું હાથું છે.”

“વિયુત, શા માટે વગર લેવેલે શાન્તિને હીલ્ડી પાડે છે ?” કથવાતે દિશે, દયામણે મહેતાએ શાન્તિના અનન્ય મકને બચાવ આપ્યો; “તમારા કોના નસીબમાં એ ફેવી વસ્તુ નહિ એટલે તમને ધર્મ થતી લાગે છે.”

“ના, ધર્મીઓનાં કાંઈ નહિ, અમારા અન્તર નો પ્રભાવ છે—નિર્મળ કાચ જેવાં,” પવિત્રતાના મહાપ્રેમી તરીકે મહેતા કહ્યો ગયાવ દર્શક; “પણ મહેતા કહે થયો તેવો અનુભવ તમારી અધિકૃત શાન્તિ કરાવે ત્યારે પણ તમે એ અવગણી વિચાર ન કરો ?”

“આ સાંભળીને વિદ્યુતક્રમારે એ અનુભવ જાણવાની આવૃત્તિ બતાવી એટલે વળી ગઈ કાલની ઘટના વધુ મસાલાદાર બનાવીને તેમની સ્વાસ્થ્ય જીમને મારે મહેતા મહાપ્રેમી એ વાતી પીરસી. તે સાંભળ્યા પછી કાંઈક અશ્વર્થી. કાંઈક રોષથી તે શીયુત તરફ ફર્યો.

“હું શાન્તિપ્રસાદ, ખરી વાત કે ?”—શીયુને ધારથી ડોકું ઢલાવીને હકારમાં કતર આપ્યા. —“શાદ રાખજો શાન્તિપ્રસાદ,” વિયુતે એક આંગળી બી ધરીને કહેયું; “તમારી આવી શાન્તિ કાંઈક વાર તમને અવગણે રહે લઈ જશે. એ શાન્તિમાં વિશ્વાસ નથી ને આર્થતા પણ નથી; તેનાથી બીરૂતા અને શૂન્યતા આવે છે એ નકલી. નમાગ એ કવિઓના વચન જરા વિવેક વિચારથી વાપરતા હો તો શું બધું છે ?”—પણ એ મહાત્મા તો નકારદર્શક ડોકું ધુણાવી રહ્યા હતા—જાણે કહેના હોય કે ‘નહિ, નહિ; એ તમારા દુનિયાંકાલાઓના સ્વાર્થી ઉપદેશ છે. તમારા માગમાં કયાંથી કે આવો સ્વચિન્તામણિ તમને મળે ? તમારો મનબો એલે ગયો. આખરની ખીસકોળી આંગળો આવે—’ દરવાદિ.

પંડી મ્હારી તરફ ફરીને વિદ્યુતે પૂછ્યું, “વિનોદકાંત, હવે આપણે આમને થોડા થોડા અશાન્તિના ડોઝ આપવા માંડીએ તો કેમ ? તમને એ જરૂરું તથી લાગતું ?”

“ધણેજ જરૂરું છે,” મ્હે હસતાં હસતાં કહ્યું; “પણ શી રીતે એમને એ આપશું ?” આમ કહીને મ્હે શાંતિપ્રસાદ બણી જોયું. અકસ્માત ગમ્ભીરતાનાં ચિન્હો તેમનાં મ્હોરા પર તરવરવા લાગ્યાં હતાં. અશાન્તિનો પહેલો ડોઝ અપાઈ ચૂક્યો; ખીજા માટે વિદ્યુતકુમારના કળકળ ભેજમાં યોજના તૈયાર હતી.

“એમાં શી મ્હોટી વાત ?” મ્હારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું. “તેમને લઈ જઈએ થોડા દહાડા એકાદ સીતેમાન્થીએટરમાં, એટલે અતિશાન્તિવાળું તેનું મન આપમેળે અશાન્તિ સમજશે ને શીખશે.”

શ્રીયુતના મુખપરની અશાન્તિની આછી લહરિઓમાં એકદમ ભરતી આવી: “ના ના વિદ્યુત, મ્હને માર દર.” બંને હાથ આડા ધરતાં એ બોલી ઉઠ્યા, “એવી ધાંધલ ધમાલથી ઉમરાતી જગ્યાએ હું ક્યાં આવું ? મ્હારાથી એ બંનેજ કેમ ? તમે તમારે જગ્યા જવું હોયતો.” પછી કંઈ ઘેરણા થઈ આવતાં ઉમેર્યું, “લ્યો, હું તમને ટીકીટના પૈસા આવું” જોઈએ તો.” કહ્યું દાનેશ્વરીએ આમ કહીને ખીસામાંથી પાકીટ કહાડ્યું.

“અરે વાદ શાન્તિપ્રસાદ! અમને બીજારી બીજારી ધાર્યા કે સું ?” વિદ્યુતકુમારે કહ્યું, “તમારી એ લાંચ ફરત અમરી આગળ નહિ ચાલે-કોઈ ફેરવે કે પોલિસનાં માણસ આગળ ચાલે, સહમત્યા? અમારે તો તમારા જ હિતને માટે તમને લઈ જવા છે, અને તમારે આવવું જ પડશે.”

“હું નહિ આવું”

“નરિ આવો કેમ. હંચળીને લઈ જયું, આ બુઝો છ તો ખરાને કે અમે એ જગરા છીએ ને તમે એક નબળા છો ?”

મ્હને હસવું આવ્યું પણ અશાન્ત થઈ ગયેલા શાન્તિપૂજકની સ્થિતિ દયાજનક હતી. તે કાંઈ બોલ્યા નહિ પણ તેમના દીન વદનથી તેમના અન્તરગાંની પ્રાર્થના બહાર પડી. આવતી: “હે બગલાન! મ્હારા આ મિત્રોથી મ્હને બચાવ્ય! ત્હારા આ શાન્તિસેવક દાસની બહારે એક વાર તો ધા! આજ સુધી મ્હે ત્હારી મદદ નથી માગી પણ પ્રતો! હવે વખત આવ્યો જ્યાંય છે. અહો બહાલા! તું નરસેયાની બહારે કેટલી વાર મ્હડ્યો હતો? ગળેન્દ્રને કેવો ઉગાર્યો, તો? ત્યારે નાય! મ્હને પામર પ્રાણીને એક વાર મદદ નહિ દે ?”

પણ બગલાન તો નિર્ધન હવે શેપથ્યા પર મ્હોટી ગયા દશે, કે ચરણ આંપતાં લક્ષ્મીજીના દોષજ કરસ્પર્શને આસ્થાથી ઉપમેગતા દશે, કે ગરડછનાં સુંદર પ્રવૃત્તિવચનની દુકલ કરવામાં શેકાઈ ગયા દશે: ગમે તેમ, પણ પ્રાર્થના તેમના કાન સુધી પહોંચવા પામી નહિ ને આયુનિક નરસેયાને પોતાના નાય વિના ચલાવવું પડ્યું, નાયની બેઠકદારીના ખુલાસા તરીકે કે જે વિચારો મ્હારા મનમાં સ્ફુર્ત: “એ ઉપતાં દેરને આ શીદ વીનવતા દશે?” કળબુઝમાં તો એક માતાજી નામે છેને? તેને પ્રાર્થ્યા હોત તો એ મદિપાસુરમદિની જરૂર આ પોતાના અનન્ય બાંધને ઉગારત ને મદિપાસુર જેવા દૂર પીડક આ વિદ્યુતતા વધ કરત.

કેટલીક વખતે આનાકાની પંડી આખરે ન છુટકે શ્રીયુતે હજા ચપને કપડાં પહેર્યાં, અને

એજ મહા બચ્ચર મહિપાસુરના હાથમાં હાથ એવીને તેમને ચાલતું પડ્યું; મુઝમાં હસતો હું પણ એ બંનેની પાછળ નીચે ઉતર્યો.

૭

અમે દાદરો ઉતરી રહ્યા એટલી વારમાં તો શાન્તિપ્રસાદનું ત્રીન કુખ ઓઢ્યું થવા માંડ્યું અને પોતાની સાક્ષીક, સ્ત્રીની વાણીથી તેમણે વિચુન સાથે વાતચીત કરવા માંડી.

અમે દાદરનું કંદુ પગથી ઉતરતા હતા તેવામાં એક સાધારણ-પણ-અસાધારણ એવો બનાવ બન્યો. એક સ્વેતાંગના માર્ગર કુમારી પોતાના અગ્નિમય નેત્રોથી અમારી મુઠાએ જોતી જોતી પગથીઆ આગળથી પસાર થઈ ગઈ. હું ખંચાળને એકદમ ઉભો રહ્યો. પેલા એ જણ તો વાતમાં ને વાતમાં આગળ ચાલ્યા. જગ રચીને વિદ્યુતે પાછું વળીને જોયું ને પૂછ્યું, “કેમ વિનોદમન્ત, બેમા કેમ રહ્યા?”

પેલુ દુષ્ટ પ્રાણી આશ્ચર્ય જતું હતું તે બતાવીને મહેં કહ્યું, “આ જોના નથી?”

“હા, એ તો બિલાડી છે—હવે શું?”

“તેલું શું કેમ? એ આડી ઉતરી!” બયાનક ઉત્પાતની પગમાં જોયું હૃદય ધડકે નેમ મ્હારું હૃદય ધડકતું હતું. કુજતે અચાનક મહેં આગળ ખુવાસો કર્યો “એ આડી ઉતરી અને હવે આપણે સીનેમાં જોવા જઈએ, ને ત્યાં આગ લગે, ને આપણી પાસે જે લાગે, ને તેમાં આપણે જ સકુથી પડેતા બળીએ, ને જાળ્યા પગી મરી જઈએ,—તો શું કરવું? હું તો આગ નહિ આપું એટલામાં શાન્તિપ્રસાદ પામે આવી પહોંચ્યા. ને મ્હને મ્હડતો જોઈને પૂછ્યું, “કેમ વિનોદ, શું છે? ઉપર કેમ આશ્ચર્ય પાત્ર? કાંઈ રહી ગયું લેવાતું?”

“અરે રહી શું જમ?” વિદ્યુતે સ્ત્રીગણને મમજાવ્યું; “તમે જોના શાન્તિવું પૂતળું તો તેવા એ વહેમતું પૂતળું છે.” પગી અદ્ભુતના મ્હને પૂછ્યું, “આશો છે કે અમે જઈએ?”

હું તે સવાલના જવાબ તરીકે બે પગથીઆ વધુ મ્હડ્યો “ના, આજે તો મહાગયી નહિ આવ્યા; તમારે જતું હોય તો જાઓ. પણ જો જો હો, સંભાળજો! જલ્દી ન્હાસી છટાય તેવી જગ્યાએ બેમજો, ને દિવાળી તો દૂર ને દૂર જ રહેજો!”

વિદ્યુતક્રમાગ આ ડાહી શિખામળીને કાર્થક કિય ઉત્તર વાળવા જતાં તો તેમને શેષને શાન્તિપ્રસારક મહાભાગે મ્હને હાથમાં લીરો “પગ વિનોદ,” તેમણે કહ્યું, “અહિં તો આવો જગ, એક વાત કહું” તેમની મનામળી વાણીથી મ્હને પણ કાંઈ રાવત મળી મહેં નીચે ઉતરવા માંડ્યું. તેમની પાસે પહોંચ્યો એટલે શાન્તિપ્રસાદે મ્હારે ખભે હાથ મૂક્યો: “જુઓ, હું તમને સમજાવું,” તેમણે કહ્યું, “એ બિલાડી આડી ઉતર્યાનો વહેમ કહાડી નાખવાનો છે હવે—અને તે પચ્ચ સકારણ.”

“કારણ? કારણ શું છે વળી?” મહેં તડાક્કે કર્યો. “આપણા સાળા વડાઓએ આટલા મહા મુની સાચી રાખ્યું તોને શું આપણે એક પગમાં જ કાંઈ ‘કારણ’ની મદદથી ઉડાવી દેવું ગેમ?—અને તે કારણ પણ પેના જડનાદી અગ્નિનેએ રાખવેના.”

“હવે ‘જલ્દી’ ને ‘જેતનાદ’ કરતા સામળો ને મરખા સ્ત્રીને, જે કહે તે.”
વિદ્યુતગાદ બચકયા.

હું બહીને એ ડગલાં પાછળ હસ્યો. શાન્તિપ્રસાદે જોયું કે બાજુ ખગડતી હતી. તેમણે વિદ્યુત્ક્રમારને ફરીથી વાર્યા ને મહેને પાસે બોલાવતાં કહ્યું, “વિનોદ, તમે ગમરાઓ માં અહિં આવો, હું બધું ચ સમજાવી દઉં.”

હું ભેંતની સ્થાએ આંધીને ઉઠ્યો, અદ્ય વાળો, ને બનાવડી. હિમ્મત ને દમામચી કહ્યું, “ચાલો સમજાવો, શું સમજાવવાના છે?”

“સાંભળો, એક જ વાક્યમાં સમજી જાઓ હોં!” આમે કહીને તે બાર પૂર્વે બોલ્યા: “મિલ્લી વાથ તણી માસી સમજ્યા?”

“શું સમજે કયાળ?” કંટાળતાં મહે કહ્યું. મહારી નિરાશાનો પાર નહોતો; મહે ધાધું ધું કે કાષ્ઠ અતિ ઊંડો બેઠ પુલ્કો કરવાના હશે. “એ કહેતી તો નહાનાં છોકરાંને ચ પપ્પર છે; તે બોલીને તમે મહારો વહેમ શી રીતે ટાળ્યો?”

“તમે સહમજતા નથી તમારી શુદ્ધિ કાંઈકે બોલી કુશાચ છે. તેજને હું કારો.”

“ને મહેડાને ડરણાં,” વિદ્યુત્ક્રમારે પૂઝ કહ્યું.

“વિદ્યુત્ક્રમારે સંભાળજો હોં, તમે બધું ફાસ્ટ જાઓ છો,” મહે કહ્યું; તેણે કાંઈ ગણકાયું નહિ. મહે શાન્તિપ્રસાદને કહ્યું, “લ્યો, તમારે હવે જે સમજાવવું હોય તે સીધી રીતે સહમજ્યા તો પાડ તમારો!”

“હા જુઓ, સમજો ત્યારે,” ફરીથી ખભે હાથ મૂકતાં તેમણે કહ્યું: “મિલાડી વાથની માસી થાય એ વાત તો ખરીને?”

“હા, ખરી.”

“અને વાથ છે તે માતાજીનું માનીવું વાકન છે તે વાત પણ ખરી કે નહિ?” “હા, પણ તેથી શું?”

“અધીરા ન થાઓ; બરોબર સાંભળો મહાર કહેવું હવે,” બારદશરે ટૂંટિથી તર્જની આગળ ધરી, જરા હસાવીને મહારો ગુરુ બોલ્યા, “હવે માતાજીના માનીતા વાદનની જે સગી થાય તે માતાજીની પણ માનીતી જ હોવી જોઈએ ને?”

“હોય વપ્પતે, સંબંધિત છે.”

“સંબંધિત નહિ, સત્ય જ છે.” પાતાનો અભિપ્રાય પરાણે મહેને વળગાડતાં એ બોલ્યા હું પણ નમી ગયો કેમકે પરિણામ નાણુવાની મહેને બધું લિલકા હતી. “હા સત્ય છે.” મહે કહ્યું; ચાલો પછી?”

“પછી તોં રહેવું છે સમજાવતું!” સરલતા દર્શક હાથેનાં હોકા કરતાં શાન્તિપ્રસાદે કહ્યું “તમે જ વિચાર કરો કે માતાજી પ્રિય પાત્ર થઈ ખેતી એવી આ જે વાથની અનુલગની સગી મિલાડી, તેને આપણે અપશુકની આગમણીએ તેમાં માતાજીને જ કેટલું ખોટું લાગે? વળી, પોતાની ખોટાદર મારીને યજ્ઞે અપમાન વાથ પણ કેમ સાંખી રહે? તે અપમાનનું બેર માજ પર લેવાનો એ વિચાર કરે, અને તેણે તેની પર સ્વાર થઈને જગતચર્ચા જોવા જતાને મેમાર થાય. તમારે વાપ અભિપ્રાય રૂઢ ગની અપ, મોટાદા જેવી તાપન! કદાચ તમારે, અને

અપમાનનું સમાધાન થતાં સુધી ત્યાં ને ત્યાં જ ચીટ્ટી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને માલુ બેઠે અસહકાર કરે તો તેઓ આપણા પર કેટલા રોષે ભરાય ? માટે બિલાડીને તુચ્છકારથી ન જોઈએ, સત્કારથી જોઈએ. ખદાર જતી વખતે એ આડી ઉતરે તો માતાજીની કૃપા સમજવી. અને જે દ્વારે તે આડી ન ઉતરે તે દહાડે નકી માનકું કે આજે નકી કાંઈક નવું જૂનું થવાનું, સમજ્યા ?”

આ માર્ગરક્ષિત્સૂત્રી સાંભળીને હું તો ચક્રિત જ થઈ ગયો અને દેવીમક્ત ધનદાર દ્વારની નીચણ બુદ્ધિનું જ એ પરિણામ હોતું જોઈએ એ મતલબની સૂચના શ્રીયુનને કરી. પોતે જરા આટવા માટે શીયુંને તે સૂચનામાં “બહુ સલા નહિ હોવા”નું જણાવ્યું.

વિદ્યુતના મન પર પણ ઘણી અસર થઈ. “રાખાસ, શાન્તિપ્રસાદ ! તમે બહુ મહેન્ટો લેવાય બોળી કાઢ્યો હો !” ઉંચળેને લઈ જવાની ધમકી આપનારે હવે માખણ પીરસવા માંડ્યું.” ચાલો વિનોદકાન્ત, હવે તો તમે આવશે ને ?”

એ હા કહેવાથી એમને ત્રણે જણ ગાડી કરીને સીનેમા થીએટર તરફ ગયા.

ત્યાંની ધમાકા ને ધોંપાટધી શાન્તિનાં પરમ પૂજક કેટલા અકળાઈ ગયા, અસંખ્ય માણસોને ક્ષણિક સુખની પાછળ ઘેરો યતાં જોઈને કેટલા દુઃખી થયા, દુર્જન દાવાને પ્રતાપે નીકળી અંદર કેટલા દબાયા, ચિનોમાંના હેમતનાક બનાવેથી કેટલા ગાબરા પડી ગયા, પાંચોની પ્રેમ-જોડાના અતિરેકથી કેટલા હેરાન પડ્યા, હસવાનું આવે તો પણ ગંભીર રહેવાનો ડોળ કરીને કેટલા મૂર્ખા બન્યા, અને આ સમગ્રી અશાન્તિ, કૃત્રિમતા ને ભોગવિલાસને આપણી શાન્તિપરાયણ પુરાણપત્રિત્ત સરતબુધિમાં આણનાર પેલી પાપણી પાશ્વાન્ય સંસ્કૃતિને યટલા કેટલા સાપ દીધા, — એ સર્વના વિસ્તારી વર્ણન માટે હવે અવકાશ નથી. આટલું જ કહેવું અસ છે કે સીનેમાનાં દર્શન કરાવીને તેમની શાન્તિપ્રિયતાને તોડવાનો અમારો યત્ન સર્વથા નિષ્ફળ ગયો; તે દિવસથી શાન્તિપ્રસાદ વધારે શાન્ત, વધારે સ્થિર, વધારે ગંભીર થવા માંડ્યા.

એ એક કહીર હતો. સંસારમાં સવાર પડે એ પહેલાં ચહેરની મેરીઓમાં એ પોતાનું બીન-અભવતો જેમ માનવ-હૃદયના મંથન-ગીત અણધાર્યાં પણ સહજ ઉભરાય, વિચારું એજ-સ્વી મ્હોં જેમ વિશ્વને નૈસર્ગિક ઉષ્મા અર્પી જાય, એમ એના સૌમ્ય વદનમાંથી સંગીતના કુવારા વહુંટવાજ કરના. પ્રભાતની તુષારગીની હવામાં એ એવાં એવાં ગીત ગાઈ જનો કે એમાંથી જન્મી શકે સંગીત-મર્તિ શય્યામાં સતેલા મનુષ્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં અદ્ભૂત કંપ ઉઠાવી જતી અને વિશ્વને બોલે શાશ્વત સમયનો અવાહીર પેરતી-એનાં મ્હોં પરતું ગોળીયું તો અનેકુંજ હતું. એના કેરીની યા! જેવાં અણીયાળાં નેત્રો પર આખાજ રૂદ સર્વને મોહ હતો. એના વાળના ગુચ્છ તો જાણે કોઈ ફિરસ્તાની બેઠ હોય એવા મનોહર લાગતા. અમા કિપર વેગઈ જતો રેલકલાપ

એની હકપત્તી ઉપર પથરાઈ રહેલી દાળી દાઢી અને એમાંજ સદાય ગુપ્તવાદ ગયેલી એની દષ્ટિ સર્વને. અનેક ભૂલથાપ ખવડાવતી. કોઈ એને વ્યસની કહેતા, કોઈ એને મસ્ત કહેતા, કોઈ કોઈ ને તો એને ગાંડો. કહેતાની હિંમત પણ ખુદાએ બક્ષી હતી એને વ્યસન માત્ર સંગીનું હતું. એની મસ્તી માત્ર એનાં ખુદામાં જ હતી એનું ગાંડપણ દુનીયાથી દૂર રહેવામાં હતું. આ સર્વ અનુમાનો છતાં એ રોજ ઘંઘેરમાં ફરી ફરી પાગલ દુનીયાને અનસહકના નાદનો ધનિ સંભળાવતો-ગદગદ કંઠે એનાં માધુર્યની દહાણ વચુમાગે વહેતી જતો. જ્યારે એ રાજમાર્ગ ઉપર ઉઘી ડોક ફરી શ્રીમંતોની નિર્જન અટારીએને ખુદાના રાજ્યની વાતો સંભળાવતો-જ્યારે જ્યારે ક'ગાલિયત અને નિરાશાનો ગમગીન અવાજ રેરામી વસ્ત્રપટ્ટથી દકાયલી ખારીઓમાં એ પાકવતો ત્યારે એની કિમાનમાં રતેક અને દયાનાં એક ઉબરાઈ જતા અને પત્યર જેમ ગાળી નાખે એવો એના ગદગદ કંઠમાં પ્રકંપ આવી જતો. ગરીબોની ગલીઓમાં એ ખૂપ ગાતો-ગુદીજ ચીજો છેડતો. કેટલાક ને, તે એને લાકને પ્રાતઃકાળ માં ઉઠવાની ટેવ પડી હતી. ઘણાં એનાં દુર્ગત માત્રથી આદમસંતોષ મેળવતાં. જલમરી આવની લલનાઓ મણીએવાર ચોખી જતી અને એનાં સૌંદર્ય અને સંગીતને એમનાં ઉંઘાં હૃદયપાત્રમાં ઝીલી લેતો. સૂર્યદેવ પૂરા ન પધારે ત્યાં તો એ ક્યાં, શુભ થઈ જતો, એ સમગ્રનું ન હતું. કોકોની આતુરશક્તિ કશું મિલેય નાથુવા અસમર્થ બની હતી.

આમ ઘણા દિવસો વીત્યા હશે. નિત્ય અનુભવાતી વસ્તુને સંસાર ચમત્કાર નથી માંતો પણ એનાં નિત્ય પર્યટનમાં નવોજ ચમત્કાર હતો. વનતાજ હતી. રમણીય વસ્તુ નૂતન કેમ ન સાગે? એ સર્વ ચિરસ્થાયી ચમત્કાર જ છે એમ વિદ્વાન પ્રકાશે કહે છે. દહાને રમણીયત્વ ખાસતું નિષ્કર્ષે. ધૂધ કરતા સાગરની તરંગાંચલિમાં, સંધ્યાના ખેતરોમાં વસ-પાત્રવેની સુંઝી, ભરી દક્ષિના માં, ઉપાત્રી રિતમરી અર્ધ-વિકસિત વદન-કાતિમાં, ગ્રાસ્યુદવાળી સંરિતા-તટપરની દરિયાળી આસંકુલેમાં. આપણી રસ-શક્તિ અનાયાસે કેમ હળી પડે છે? વર્ષાનાં વર્ષોથી નિહાળવા છતાંય-આત્મા નિત્ય ત્યાંજ ગુંગરત કરે છે. એના તાર એ સ્થળોમાંજ ઝલુકી ઊંડે છે. આમ આખી આલમમાં રસિકજંનેની રસ-શક્તિ પેનાનાં પેંચક તત્વો રમણીય વસ્તુમાંથી મેળવી લે છે. મનસુ ને દાળી લયલા કેમ આત્મારામ હતી? દારણ સૂષ્કની સુદરતા એમાંજ શુચાઈ ગઈ હતી. આમ આ દુષ્ટીરને પણ એક સ્થળે રોજ વનતા વસી હતી. એ એપરવા મસ્ત હતો પણ એ જ્યારે વેલીએથી વિંટાયલી એક ઝુપડી આગળ આવતો એટલે સંગીતની ઝમકમાં લીલ બની ચોડીવાર ચોબી જતો. એ "Cantabile" ધારતું નાથુક એક માળતું મહાન હતું સદાય દસી દસીને આવકાર આપે એવી એના સુખ્ય-કારની શોખા હતી. પ્રનાતના મંદમંદ પવનમાં ઝૂલી રહેલાં લતાં-પુષ્પો સુગંધ અને સૌંદર્યની કંઈ શુષ્ક બાપામાં આ સદાના મહેમાનને નિમંત્રણ કરતાં. ધેરી નીલવર્ણી નવ-પદ્મજ લતાપર પથરાઈ ગયેલી પુષ્પ પંક્તિ આદારમાં વેરાઈ રહેલા તારણીયાથી-ચંદ્ર વિનાની સ્થામ રાત્રિ સમાન લંબાપર સ્વર્ગગંગાથી-જ્યારે પ્રકાશને મન તો વિષતી નંદરનાનું સંગીતનું હતું. એથીય વધુ પ્રિય હતું એક ન્દાનનું મ્હો. એ વાદળોએ વચ્ચે ગુપ્તવાદ ગયેલો અંદમા જેમ પોતાની ટિરણાવણિ વડે હળવે રવી જે રેણીયુ કરે એમ આ ધેરી મનાને કામળ કર વડે સંકારી સ્પર્ધ એક બાર. વર્ષની બાલ રોજ રોજ શરીરની સંનીતજન્ય મીઠાસના ધૂંટા લેતી. શરીર એનાં માયાનુમત મૌન્ય અને

મકિતમય પ્રસાદને અચ્ચલીની આંખે વધાવી લેતો. ફરીરનો સ્વર-સંવાર એના કુર્ણ પ્રદેશ પર થાય કે તુરતજ એ સફાળી રાખમાંથી ઉડી જતી-ઉડી જતી અને 'બાલકોની સહજ આમથી ઉમરાઈ જતું' એતું 'મેં' સંગીતમાં એવું દીન અને તથીન બની જતું કે ફરીરના વિશ્વપ્રેમ ને પણ એ શુદ્ધ ભક્તિ આગળ નમવું જ રહ્યું. એના સંગીતમય આત્મા ત્યાં ડેરી જતો એની બીનમાં. એના કંઠમાં અરે એની આંખમાં એ બાલિકાની સૂક્ષ્મ ભક્તિએ માધુર્ય ઉમેર્યું. ત્યાં એ નવું જ ગાતો, નવું જ દેતો-નવું જ લેતો અન્ય મનુષ્યના સંગીતમાં એ બાલકને કંઈ સાંભળવા જેવું જ ન લાગતું. કહેવાય છે કે એ ન્હાની હતી ત્યારે એના પિતાની સાથે બાગ બગીચામાં જ રહેતી. એની ધરતી વાડીમાં એ ઘણીવાર કોસ હાંકવાની હાંક કરતી, ઘણીવાર કચ્છો વાળી લીલાં છમ ખેનરોની વચ્ચે એ કુદી પડતી. કોઈ વખત ફળદ્રુપ વીચવામાં એ એવી તો મશગુલ બની જતી કે સવારનું "દિરામણ" પણ ભૂલી જતી. પણ શહેરમાં આવ્યા પછી એને ૧૬૩૨ પર અરેલિક્કિ ભક્તિ-પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો-એટલે અન્ય સ્વયંથી એને મીઠાશ ક્યાંથી મળે? પક્ષિઓના કસ્તોલમાં, બગબગ વહેતી સરિતાની ધીર સમીરમય તણ-ભૂમિમાં-ગોઈની જંલુજંલુની ઘંટડીમાં, જાડપાનથી ભરેલી ગિરિ કુંજના ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિમાં-અરે કોઈપણ સૃષ્ટિ-સૌંદર્યની કવિ-કથિન પરિભ્રામાં એની-એના ૧૬૩૨ની સંગી. તત્ત્વતા-એના કૃણ્ણની બંસરીની મોહમયના એને નજ માણમ પડતી-પ્રપલ્લ કરતાંય હાથ ન ધાગતી. ૧૬૩૨ પણ એને બરત રૂપિત બાળ-મૃગ સરિખડી, ચ વનવનતને બાલે ઉભેલી વનથી ક્રીમી એના આત્માની મુકુમાર હાખાજ માનસ લાગ્યો. એની પાસે એ ૧૬૩૨ મિત્રા મામનો. એના મકિત-ભાવ પાસે વિગત સ્પૃહ-એ એની જીવનની આત્મપ્રાપ્તિ બાવના પણ ગળીજતી હોય એમ એને પોતાને પગ આભાસ થતો. નના પરથી જેમ પુષ્પ ખરે એમ એ લનાથી વિદાયેલા હાથ-માથી પાછ-પેસો-પણ રોજ ખરી પડતો, અને ફરીર એને ખુદાની બક્ષીસ માની માથે ચડાવી દેતો-આ સર્વ હવે વિસરી જવાનો સમય નહક આવ્યો. એ બાળાનું લગન કરવામાં આવ્યું: ક્યાં અને કિતી સાથે એતું તો મિચારીને સ્વપ્નમયે નહોતું કહેવામા આવ્યું આમ દરતી-દરતી-કુદતી કુદતી જેવી બાર વર્ષની બાલકને એના ૧૬૩૨ પામેથી-એના જીવન પામેથી-ફરના કોઈ શહેરમાં લઈ જવામાં આવી. ફરીર વિના કોઈ પણ સ્વયં એણે મદત્તા સ્વીકારી નહતી વેળી અને જ્ઞેષ્ઠથી ગીયોગીમ રત-જોવા સિવાય બીજી સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ એની દરખા રક્તિમાં નહોતું વસ્યું. એના ફરીર વેનાનો અન્ય મનુષ્ય એની પામેથી માન અને પૂજની આશા રાખશે અથવા અનિચ્છાએ પણ એ પૂજ-વિધિનો તર્પણ-યોગ આચરવો પડે છે એવો આભાસ આ પિચારી વેળી અને જ્ઞેષ્ઠમાં જ્ઞેષ્ઠી-પક્ષીઓની ભિન્ન ભિન્ન કંકાઓમાં મદમરત અનેલી અને ફરીરની સંગીત-ધ્વનમાં તલ્લીન બનેલી મુકુમાર બાળકીનાં હાથમા ક્યાંથી હોય? આવી મનોમય અવસ્થામાં લગન-પણ પ્રેમ-અને સંભારની કથીરપીઠ મુદ્રાંકિત કરના એ અગકચ્ચન હતું. ચક્રમ હતું માત્ર રોવાનું અને જોવાનું.

૨.

ખરોખર રતિના બાર-મધ્યરાત્રિ એટલે સંસારની શાંતિનો સમય-ધીમે ધીમે ડગવાં બરતી નિશા હવે થોડીવાર જળી જતી હોય એવી નિઃશબ્દના સર્વજન વરતી રહી હતી. વિશાળ બંગ-માના એક બગ્ય જોરડામાં મિચારી સારા સહનમાં એકથી જાગ્ય પડી છે. કૃત્રિમ શયુગારથી જાગળના જોરડામાંથી એના ફરીરની બીનતો ધ્વનિ ક્યાંથી ફરતે? રોઈ રોઈને અંગ શિથિલ પછ જાય ત્યારે શય્યામાં એમની એમ આલોહતી. પક્ષીઓ હો એ પહેલાં હોઈ દરખાની ધંબો

ફરડાવતી. ઝમઝમી ઝમઝમી ધણુધિ વારે યારીમાંથી માર્ગ પર ડોકીયું ફરતી. પણ હંતાશ. ખની પુનઃ પયારીમાં શરીરનો ઘા ફરી નાંખતી. આખરે ખનની આવી દુર્ગમ અંવરથી શરીરનો ક્રુસાધ્ય વ્યાધિમાંજ પગિયુંથી. એ ભવ્ય પ્રાસાદમાં ભભકી રહેલી વીજળીની દીપ-માળ-રાગ મહારાગની ભવ્યતાને આંતરે એવી ઝગહગતી વૈભવની - ઝાહોઝહાલી - વસ્ત્રાલંકારની અનુપમ ભેટ - કે સુવર્ણની સર્વવ્યાપી આકર્ષણ શક્તિ - એ સર્વમાંથી એના ખનનો એને હાથ ન લાગ્યો. આવી વૈભવ-પરંપરા ન આપી શકી એના છવનની સૂક્ષ્મ પ્રેમ-ભક્તિ કે એના હિલોળન ફરારની નૈસર્ગિક સંગીતમયતા. માત્ર ક્ષુલ્લ ભોમની પાશવ-વૃત્તિ આત્માની અમૃતને હાલવી રહી. દીન-અનાથ-બિચારી આ સર્વ જાળમાં ન સમજી શકી. વિષેની કડવાશનો અનુભવ એને પ્રથમ જ હતો.

દિવસ પછી રાત્રિ-રાત્રિ પછી દિવસ એમ કાળની ઘટમાળ તો એનું નિયમિત નિર્માણ કેમ ચૂકે? જ્વરમાંથી સન્નિપાત લાગુ પડ્યો. બેશુદ્ધ-મેષાકળા-એ એમની એમ રાત્રિ દિવસ પયારીમાંજ પડી રહેતી-કવચિત્ કવચિત્ એ આંખો ફાડી યારી ભણી ભેંતી અંધવા ત્યાં જવાની ઈચ્છા સૂચવતી. પણ એ સમસ્યા કોણ સમજે? બહુવાદમાંય સામાન્ય વર્ગને અપરિચિત ભાષામાં એ ફરારનાં ગીતો કાઢી જતી. વ્યાધિ વધી જતાં-એને પોતાના પિતૃને ઘેર લાવવામાં આવી પુનઃ એ લતાથી વીંટાયેલી નાનકડી ઝુપડી-એના આત્માનું પ્રિય સ્થાન- આરામસ્થાન આવ્યું. ફરારે એ નખી નખીને એના હિલોળન દોસ્તનો સાકાર કંપો. લતાએ પણ હસી-હલીને પુષ્પ-ચટ્ટિથી એના સહય રીતે અંતરથી વધામણાં આપ્યાં- પક્ષિઓએ પણ એ દીન મહેમાનને કિલકિલાટથી વધાવી લીધી. પણ જીર્ણ મંદિરની ડોંગમગતી દિવાલો સરખી છવન મરણ-વચ્ચે દોલાયમાન દેહ-ચટ્ટિ આવાં મંગલ નિમગ્ન્યુ ને સ્મિતમયી આદરથી ન નખી શકી. "મારો દસો નાનો ને દેવળ જીતુ" રે થયુ" તદ્વત એ દેવળ-નિવાસી દેવ દેહ પિંજરમાં અકળાઈ ગયો હતો. સંધ્યાના સાંત ઓગસ-ઉપાનો પ્રહસંત ઉલ્લાસ-પ્રભાત તું પ્રણુપાદ સૌમ્ય એ સૌ એના વદન પરનાં સહનાં સહચારી તરવો હતાં પણ અમાવાસ્યાની સ્થામ રાત્રિએ સાગરની ફરફરે ધુધવતી તરંગાવલિ અને સમાન-રંગી જલને આસિંગત્રા ઉતરી પડતાં અખનો અંખો અંખો મર્યાદાપ્રદેશ જેમ દક્ષિમયાદમાંથી સરી જાય. એમ એની હડી મણેલી આંખોમાં-એસી મણેલા દયોલમાં-રનેહ અને સૌંદર્યનો સંયોગ-આત્મામાં ઉમરાતી ભક્તિનાં પદાર્થ-વિપાદની હામાથી એવાં તો - અદર્શ થયાં હતાં કે અતિ પ્રવલ્લથી ભેનારનેજ એ વદનમંડળમાં કંઈક કલાનાં અંશ કે તેજની રૂપ-રેણુ રહે પડીરના ખીન વિના એનું રનેહ-સરોવર ઉદ્ભવાઈ ગયું હતું. વ્યાધિએ એનાં સૌંદર્યના અંખાર ઉતાપો હતા. આમ આંતર-માહય પરિવર્તનમાં સૌંદર્યની કલા અને કુદરતના સદ્વાસથી એના પ્રેમ મણેલી સ્વર્ગીય ક્રુસાધ-ચિન્ન બિન્ન ચક્ર ગળ. તેજ-રાશિ ઉજા થઈ ગયા અને હામર્ત્યમાં મણેલી તેવ પ્રથમી અર્ધવિનાની-નરવિનાની-ટમરમી રક્ષી. આવી અસ્તવ્યસ્ત દશામાં એનાં શરીરને પયારી પર નાંખવામાં આવ્યું.

રાત્રિની ઉદઝગમાં આખરે સૌ નિદ્રાધીન થયાં ફરાર દવે મામ એ ખરો પણ અદીપા તો જ્વરજ્વર-રો છે ખરો પ્રમુ અડીઆ તો નહીંજ-મેષની ઘટ મેદનીમાં જેમ વિદ્યુતનો ચમકાર સહસ્ર અદસ્ત થાય એમ અદીપી એ આવ્યો ન આવ્યો એમજ પસાર થઈ જતો. ફડી ફડી એ ડંચી આંખો

કરતો પણ માન, આસુઓ ઉતારવા. એકલી પડેલી બાળાને સારી રાત નિદ્રા ન જ આવી. પ્રભાતની રાહમાં જ એના આત્મા હજુ પ્રકાશ પૂરી રહેા હતો. આખરે પ્રભાત આવ્યું ખરું. રાગભાગમાંથી આવતો એના બીનતો તીણો ધ્વનિ અને એના પરિચિત કંઠ-માધુર્ય-એને હજારો વર્ષ વીતે તોય એ કેમ જાહે? આખરે એ આવ્યો. બાળાના આનંદની મર્યાદા જ ન રહી. સાગરમાં જેમ મનિતા અથાઇને ઉછળે એમ એના નિઃશ્વસની સેર “હેયાનાં હોજ” માંથી વધુરી અને ફરીરના સંગીત-સાગરને આરે ઉતરી પડી. એ શબ્દોમાંથી ઉછળી, લતાને બાજી પડી. અતિ પ્રેમભર્યા લતામાં ડોહીયું કરી એના ફરીરનાં દર્શનની ઝંખી કરી. ફરીરે પણ કોઇ અપૂર્વ પ્રેરણા બળે ઉઠ્યું જોયું. એ ફેરી ગયો. એક ગીત ગાયું. પણ કોણ સાંભળે? કાળના મિનારામાં મોતના ધડીયાળાં વાગી ચૂક્યાં. હતાં. એ એમની એમ લતાને વળગેલી કુસુમી એકાદ પંક્તિ સરિખડી ત્યાંને ત્યાં ખુદાના દરબારમાં ચાલી ગઈ.

ફરીરે બહુ યે વાર ચિતરતુ રતખર જની ગાયાજ કયું. બારીએ અટકી રહેલી દેહ-લતાને એ સંજીવન માનતો હશે પણ એ પાગલ ફરીર! એ તો દરબાર ગઈ છે એમ એને કોણ સમજાવે? આખરે મનુષ્યોના ગમગીન આત્માદથી અને રોહીઓની દારૂની ચીસોથી એ સધળો બેદ પામી ગયો.

એના મૃત્યુનો ઉત્સવ થયો-ગાતા ગાતા કુચને-દારિદ્ર્યની કસમે પડતા મિત્રદેશના આત્મ ધ્વનિથી એના ઉત્સવ થયો.-ફરીર સર્વથી એકલો બીન જાગૃતો આકાશને પણ ચીરી નાખે એવા ગદગદ કંઠે ખૂબ ગાના લાગ્યો; આખરે અસ્થ થઈ ગયો અને ફરી ન જ દેખાયો.

“C.”

અમહારા સુજન ગ્રાહકોને:

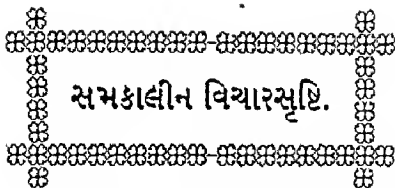
અમહારો અંક.

કેટલાક સગવડોએ અમને લખી પૂછ્યું હતું કે ‘એન’નો કોઈ ખાસ અંક બહાર પડેલો નહીં? અમહારા કેટલાક વાંચકોએ ગઈ દીપોત્સવીએ એવા ખાસ અંકની રાહ પણ લેઈ હશે. અમને પણ એવો વિચાર આવ્યો હતો પરંતુ દીપોત્સવીના પ્રસંગ પર ગુજરાતના વાંચકોને લગભગ બંધાઈ પતેા એવા અંકની બેઠ કદે છે; તેથી એક પૃથાને અગ્રવી રાખેલા ખાતરને અને બીજાં કરતાં ચેતન પણ પાછળ નથી’ એવો દાવો કરવા ખાતર જ, અપચો-ચાપ એટલું બધું સાહિત્ય ઉમેરતું હોય છતાં પણ ખાસ અંક બહાર પાડવો એ અમને યોગ્ય નહિ લાગવાથી તે અમને સુલતની રાખ્યું. પાછળથી અનિવાર્ય કારણોને લીધે જાન્યુઆરીનો અંક પ્રગટ કરતાં વિચાર થયાં. તેથી જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરીના અંકો બેગાં દહાડી સમય અને સંજોગ આપીને થઈ ખાસ અંકનું બને તેટલું રૂપ આપ્યું છે. તેમાં હિયુષ છે અને હોયો પણ છે; પણ અમહારા સુજન ગ્રાહકો તે સમયે અપી દેશે એવી અમને આશા રાખીએ છીએ.

વ્યવસ્થાપક.

એમ કરતાં કરતાં મહેને ભાન થયું કે મહારી આ મેતોવ્યથા મહારી જ અલ્પદષ્ટિના પરિણામરૂપ હતી. મહેને સ્વભાવના માંડ્યુ કે આ દુઃખોમાંથી છૂટવાને યત્ન કરવો એ ભૌતિક સુખની લાલસાને ઉત્તેજવા બરોબર છે. મહેને જો કામ ઉપાડ્યું છે તેવા કામ કરનારને તેવી વાસના હોવી જ ન જોઈએ. તે બનિષ્ઠને હું બીજાના મનમાંથી કાઢી શક્યો હતો પણ મહારા મનમાંથી એ હજી સમજાવું ગયું નહોતું એમ મહેને હવે લાગવા માંડ્યું. પ્રેમની ખરી ભાવના-પાર્થિવ આશાઓથી પર એવી પ્રેમભાવના હું આજ લગી સમજી શક્યો નહોતો; મહેને પ્રેમને નહોતો પૂજ્યો, પ્રેમમગ્ન્ય સુખોને. આનંદોને પૂજ્યાં હતાં. તે જ્યારે હડી ગયાં ત્યારે મહેને નિરાશા લાગવા આંડી-ગયો કે જીવનપત્ન્યે પળતાં જે હર્ષ શોક આવી ગયો તેથી મહારે પરમ સાધ્ય બદલાઈ શકે!-જનશ્રેષ્ઠે કે આકાશના અન્વેષકર કે પ્રકાશની અસર મહારા પ્રવાસનાં આશયને અને અગત્યને ફેરવી શકે?

ખીન્ને કાકીની મદદ વગર મહેને મહારી મેળેજ પાછું સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું-ઇતિહાસને આધારે પહેલી ધર્મભાવનાની સહાયતાથી તહેને પાછું મેળવ્યું. ધર્મભાવનામાંથી પ્રગતિભાવના; પ્રગતિભાવનામાંથી સાચી જીવનભાવના; જીવનભાવનામાંથી, મહારા જીવનનોય કાંઈક સંદેશ છે, સુદેવું છે, એવી અધ્યાયુક્ત ભાવના; અને જેવટ, જીવગીના સંવેદિષ્ટ મહાનિયમરૂપ કર્તવ્ય-ભાવના; વિશ્વાસની સફળે દલાઓ મહારા આત્માના આકાશમાં આમ ઉઘડવા લાગી. અને તે અદ્વા હૃદયમાં દૃઢ થતાં મહેને સપ્ત લીધા કે ગમે તે થાય હવે તેને તમજી નહિ કે તેની તરફ શાંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોયું નહિ તે પળથી મહેને મહારી વાસનાઓની. વિપત્તિઓની, અને સ્તેડથી મળતાં સુખસગરડોની મહારે જ હાયે ઘેર ખોદી તે સર્વને તહેમાં દાદીને પુકાળ માટી તે પર પાથરી—એવા હેતુથી કે ત્યાં દટામણ અંદમ્ ને હવે દોષ ઓળખી શકે નહિ. જુદાં જુદાં કારણોથી મહારી જીવગી દુઃખી હતી, દુઃખી છે, અને તહેનો અંત પાસે ન હોત તો હજી પડે દુઃખી હોત; પરંતુ તે પળથી આજ લગી મહેને મહારાં દુઃખોને મહારાં કર્તવ્યની આડે આવવા દીધાં નથી. ઈશીઓ બંને છે તેમ રમ્ય પ્રવાતે સૂર્ય સોમ્ય પ્રકાશ પાથરી રહેયો હોય કે ઉત્તર તરફના દેશોમાં બંને છે તેમ સીસાના રંગુ બપોળનકે ધુમ્મસ માથે જવાયું હોય; એ બેમાંથી એકે બીજાને આપણા કર્તવ્યકર્મને શા માટે જુદું રૂપ આપ્યું નેહાયે એ હું સમજી શકતો નથી. તે પાર્થિવ આકાશને પેલે પાર જ્યાં સૂધી પરમાત્મા વસે છે, અને આસ્થા. તથા ભાવિ પ્રગતિના નિર્મલોત્તમના તારકા જ્યાં સૂધી આપણા હૃદયકાશમાં પ્રકાશે છે.—પછી બંને તેમનાં તેજ, કબરમાંના દીપકોની માદક, પ્રતિનિમિષ પાડવા વિના અંતરને એમ કામચોંદ કરે. તે પણ જ્યાં સૂધી એ જીવન્ત છે—ત્યાં સૂધી આપણા આત્મને આંખ આંખે તેમ નથી.

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

૧. યુદ્ધની અશક્યતા; એક નવું દ્રષ્ટિબિન્દુ.

ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત વિચારક મિ. એચ. જી. વેલ્સે “માનવમતિનું સંભવિત ભવિષ્ય—Probable future of mankind” નામની લેખમાળા ‘રીન્યુ ઓફ રીન્યુઅલ’ માં આરંભી છે. તે માળાના પહેલા મળકા ‘ધ ન્યૂ ઈમ્પ્રોવિંગ્સિબિલિટી ઓફ વૉર’ માં તેમણે યુદ્ધ પછીની જગતની સ્થિતિ વિશે, યુદ્ધ પ્રધાના ઇતિહાસ વિશે; અને ભવિષ્યમાં યુદ્ધો થાય તો તેમની રાષ્ટ્ર લતાનકતા વિશે જાણવા જોગ ચર્ચા કરી છે. ૧૯૨૪ સુધીની જગતની પ્રગતિ ભાવના પર અખત ફટકો મારનાર મહાયુદ્ધને પશ્ચિમામે જે વિવિધ અનિવાર્ય પ્રશ્નો મનુષ્યોએ એક બીજાને પૂછી રહ્યાં છે. તે પ્રશ્નોને લેખકે આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત રૂપમાં રજુ કરે છે,

માણસ જનનું શું થવા બેઠું છે? અસ્પષ્ટિત પ્રગતિ અને પ્રતિદિન વિશેષ અભ્યુદયની જે સુનિશ્ચિત આશાઓ સાથે વીસમી સદી શરૂ થયો તે સર્વ આગાઓ માત્ર આકસ્મિક સહભાગ્યની પરાક્રાપ્તિ મિત્રામ શીઘ્ર કાઈજ નહોતું? સ્વપ્ન સંપત્તિનો યુગ શું પૂરો થયો? ચક્રી આવે તેવા બનાવો બુદ્ધોની પરંપરા, દ્રોષ ભાવ અને તુકસાનકાળક સાક્ષમ કર્યો—વર્તમાનકાળના આ મહા-અનિબંધન પશ્ચિમ શું આવશે? સત્યો સુધી પહોંચવા જે અવ્યવસ્થાને કિપાત રોમન મહારાજ્યને અનંતે થવા માંડ્યાં હતા તેથી સમય આજની દુનિયાં માટે જમ્બુ આવ્યો કે શું ?

આ પ્રશ્નોમાં રહેલી ચિન્તાશીલતા અને અધીરતાનું મૂળ છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં છે; અને તેથી, મિ. વેલ્સ કહે છે. આવી હુ સ્થિતિ ભવિષ્યમાં અટકાવવી હોય તો યુદ્ધનો શિવાજ ન જગતમાંથી જવો જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા છે. પરંતુ લેખકના મત પ્રમાણે,

જોગ પિસમી સદી સુધીનાં સર્વ યુદ્ધો કોઈ ને કોઈ સહેતુ શવિન કરવામા વિજયી નીવડ્યાં હતા. પોતાની સુસ્થતા અને સંપત્તિના કાળ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે જૂતકાળના ગળ્યો અને મહારાજ્યો સરના અને લાભો પણ મેળવતા યુદ્ધને પ્રતાપે માનવમખાને કેમકે સંવિધાયક કાર્ય

પણ ક્યું છે યુદ્ધભાવના સાચેના પોતાના સંબંધને લીધે. or પ્રજાઓની રાજકીય સંસ્થાએ આજસુધી વિકાસ પામી શકતી. પરંતુ વીરની સદીમાં યુદ્ધ જૂના પ્રકારનાં છે. સમકાલિક ઇતિહાસના અવલોકનથી આ કથનની પૂરી પ્રતીતિ થશે. ભૂતકાળની પ્રજાઓની પેઢેજ યુરોપની મહા પ્રજાઓએ અમુક સ્પષ્ટતાથી દર્શાવાયલા હેતુઓ સિધ્ધ કરવા માટે ૧૯૧૪માં યુદ્ધ આરંભ્યું. હૈની જવાલાએ અશુધાર્થી વેગથી આખા જગતને સમેટી લીધું; અને, આગલા કોઈ પણ યુદ્ધમાં નહિ. અનુભવેલી એવી ભીષણતા, શાસતી સંહારશીલતા અને-સાથી વધુ. તો-અનિશ્ચિતતા, આપણે અનુભવી આને આપણે હાથ ધરેલા પ્રશ્નનું મૂળ આગલા યુદ્ધો સાચેની આ અસમાનતામાં જ છે. તે યુદ્ધોના લાભ વિશે ઘણું કદી શકાય તેમ હતું; પરંતુ આ મહાયુદ્ધ પછી તો ચોખ્ખું જણાયું છે કે, કેટલાક નવા સંજોગ ઉભા થયા હોવાથી આંતર રાષ્ટ્રીય જ્વલદારમાં યુદ્ધનો ઉપયોગ થવા દેવો એ હવે તો શક્ય નથી.

આ નવા સંજોગો કયા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં મિ. વેલ્સ વિનાશકારક પદાર્થોનો ઇતિહાસ દુકમાં આપે છે:

ચીનના મેગિલ્લ કોષ્ટ્રએ તેરમી સદીમાં દારૂના ભૂખા (gunpowder)ની શોધ કરી ત્યારથી કિલ્લાઓની સુરક્ષિતતા જોખમમાં આવી; પણ ઓગણીસમી સદી સુધી આ સંહારક શક્તિનો યોગ્ય જ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો. તે સદીમાં મ્હોટા કદની અને અત્યંત વજનદાર તોપો બનાવવાની શોધ થઈ, વરાળચત્રોની પણ શોધ થઈ, અને સંહારક યંત્રોની શક્તિ દિનપરદિન વધવા લાગી. વધુમાં, આવી વિનાશક શેધોની પરંપરા હજી પૂરી થઈ નથી. માનવસંહાર માટે નવનવાં શસ્ત્રો આજે પણ ખતથી શોધાય છે. પરિણામે, નવા યુદ્ધની પર યુદ્ધજાનો ઉપયોગ શત્રુને ક્ષત નબળો પાડવામાં નહિ પણ હૈનો સર્વથા નાશ કરવા માટે થાય છે. (civilians.) ને પણ જતા કરવામાં નહિ આવે. તેઓ સૈનિકોને એક પ્રકારનાં ને તૈયાર કરી આપનાર

તે ઉપરચોટીઓ છે અને તેનાથી મનુષ્ય જાતિને કાપમની રાહન મળી શકે તેમ નથી. કારણ કે, જે ચાર દસકા પછી જ્યારે આજના હૃદયધાવ રૂઝાઈ જશે ત્યારે ફરીને પ્રગ્નઓ પોતાનો જૂનો માર્ગ જરૂર ચઢવું કરવાની. વધુમાં, તે ગાળા દરમિયાન શાસ્ત્રાસ્રોની નવી શોધો થઈ હશે તેનો ઉપયોગ તે નવા યુદ્ધમાં પૂરી છૂટથી થવાનો. તેથી, જે ચિરકાળની શાન્તિ અનુભવની હોય તો મનુષ્યોએ સમજતાં શીખવું જોઈએ કે નવી યુદ્ધસામગ્રી દિવમે દિવમે વધતી જાય છે તે કશુંય પરિણામે સારી દુનિયાના વિનાશનું સાધન થઈ પડ્યા સંભવ છે એ વાતને હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. સમસ્ત જગતના દિલને ખાનર, પ્રગ્નઓએ એકેક તરફ દેખાવથી જોવાની જુની ટેવ હવે તજવી પડશે, અને, સંપૂર્ણ વિનાશથી બચવું હોય તો પરસ્પર સહાય-માનવી વરતીને ઉચ્ચતર લક્ષ્યો પ્રતિ આપણું ધ્યાન દોરવું પડશે.

આ કારણથી “લીગ ઓફ નેશન્સ” ની છુટી છવાથી ઊંક વિશે ચિ. વૈદ્ય કહે છે,

એક ન્દાના કાપકાથી જે બૂખતરસ ને મરણને નિવારી શકાય તો જ તેની ખેડકા જમન જીવની યુદ્ધવાંજનાને નિવારી શકે. મતવન, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું નિયંત્રવન વધુવધુ ઉદાત્ત ને વિશુદ્ધ બનાવવાને મચવું એ જ વહેલી કે મોડી વિશ્વવ્યાપક શાન્તિને આણવાનો અમૂલ્ય માગ છે.

૨. વિવેકશક્તિનો અભાવ.

“ધ ટાઈમ્સ હિસ્ટરિ સ્પેશીમેન્ટ” ના એક તાજેતરના અંકમાં આ વિષય પરત્વે કેટલાક મનનયોગ્ય વિચારો વાંચવામાં આવે છે. પ્રજાજીવનનો અપૂર્વ અને અસાધારણ સમય હમણાં જગતના સર્વ દેશો માટે ચાલે છે; આપણા દેશ માટે પણ હાલ તે ચાલી રહ્યો છે. તેવે સમયે મનની સમતોલતા સાચવવાનું કામ કેટલું દુર્ધટ છે, અને છતાં, ત્હેની કેટલી આવશ્યકતા છે તે આ લેખમાંથી જણાઈ આવે છે, સમકાલીન યૂરપની પરિસ્થિતિ વિશે લખતાં લેખક જણાવે છે,

મમાજીવનના પ્રત્યેક અંગ વિશે વિચાર કરવામાં મનજી વિવેકશક્તિની આજે જેટલી નહોતી આવશ્યકતા છે તેટલી પહેલાં કદિ પણ નહોતી. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિષયો મા. કવિના સંગીત અને નાટક વિશેની ચર્ચાઓમાં—દરેક પાત્રે, છુદ્ધિની લખમગ દરેક પ્રતિભાં, નિર્વિવેક વિચારવૃત્તિના હુબ્બરિણામ જોનારની દૃષ્ટિએ નહોતે છે. લગભગ પાંચ વર્ષ દરમિયાન વ્યર્થ ભૂગ અને પક્ષપ્રધાન પ્રવૃત્તિનાં ચાલકોએ આપણાં મનનાં મન પર, નિરંતર પ્રહાર કર્યા છે. તેવા પ્રહાર કરનારાઓનો ચોક્કસ ઉદ્દેશ એ હતો કે વિવેકહીન મનુષ્યોને વશ કરી લેવા અને બને તો વિવેકશીલને પણ શુલ્બવામાં નાખી દેવાં. હાલિ ખંચ્યા વિના આ આક્રમણની ન્દામે અગ્રગણ્ય રહે તેટલી માનસિક-સમજૂતા તો ચોડા જ છુદ્ધિમાનોમાં હતી; અને આપણી જાગૃતિએ સુશોધ થવાને વરમ વહી ગયું તોપણ આવાં આક્રમણ ને પ્રહાર બંધ પડ્યાં નથી હજી પણ એક દેર. બીજા દેશની વિરૂધ્ધ પોકાર હોય છે, અને એક પ્રભ બીજીની વિરૂધ્ધ. ચાસકો લોકો વિરૂધ્ધ. મનુષ્યો ગૌરવર્ણી વિરૂધ્ધ. ધનવાનો નિર્ધનની વિરૂધ્ધ ગર્વ છે. ગર્વનાની આ પરંપરાથી ગભરાઇ ને મનુષ્યો ‘તોપ્યાદ!’ ના પોકાર કરી રહ્યાં છે. અમલ કોવાદલના પડયા, હજી પણ આપણા

‘સંસ્કારી’ જીવનમાં પડે છે, અને પ્રચલિત જનોના પ્રશાન્ત, સાવધાન ચપ્પતે કોઈ લક્ષ્યમાં લેતું નથી. વધુમાં, જો કોઈ પ્રગ્ન કે પુરુષ નિર્મળ ચિત્તપ્રતિધી પોતાની વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ કરવા ચાહે, તેમ કરવાને વલણ સરખું પણ જતાજે, તો તુરત જ તેમની પર ખૂબ અડચણી ડુમ્ભો કરનારા માણસો પણ આવે છે. તેઓ ડુમ્ભો તરીકા-કે બુદ્ધિબળના નામથી નહિ, પણ માત્ર આવેશની, મતાન્ધતાની, સ્વસંપ્રદાયની કે મોહમંત્ર (catchword) ની દૃષ્ટિથી જ ચાલે છે. આ ધમસાણુ-ચોંધાટને હજુ પણ વધુ વધુ ઘુટવામાં આવે છે, ત્હેના ઉકળતા કહેડાવામાં મતેન્મતનાં આણુપરમાણુઓ એકેક સાથે વેગમર અપ્રાપ્ય છે અને તોફાન મચાવ્યાં જાય છે તે અશાન્ત તત્ત્વોની અસ્થિરતા સમાવીને દરેકને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપિત કરનાર શ્રેષ્ઠ શક્તિ, તર્કબુદ્ધિ —ત્હેનો ઉપયોગ હજી હવે કરવાનો છે.

૩. અમેરિકન પ્રગ્ન.

“ મેક્સિકોન જહાજના સફરી યાત્રાળુઓ ” એ ધર્મસ્વાતંત્ર્યને ખાતર સ્વદેશ છોડ્યાને ગયે વર્ષે ૧૮૪૭ થી ૩૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. તે ત્રીજી શતવર્ષાનિ પ્રસંગે તેમના આજના વંશજો-અમેરિકનો-વિશે કુશળ લેખક અને પત્રકાર મિ. હેન્રિ નેવિન્સને “ નેશન ” માં એક લેખ લખ્યો છે. પોતાના જાતજનુભવને આધારે તેઓ અમેરિકન પ્રજાનાં જીવન અને રીતભાવ વિશે સ્પષ્ટ વર્તુલવધી તેમ સમભાવથી ટીકા કરે છે. “ પિલ્ગ્રિમ ફાધર્સ ” ના સાહસ તથા ધર્મપ્રેમની પ્રશંસા કર્યા પછી, તથા તેમના વંશજોએ કેમકેમ ઘડેલાં ન્યૂયોર્કાદિ નગરોની શોભા તથા સમૃદ્ધિ વિશે ઉદ્દેશ્ય કર્યા પછી લેખક જણાવે છે:

પરંતુ, એક શ્રીક વક્તાના કથન પ્રમાણે, નગરની ઉન્નત ત્હેનાં બન્ધ મદાસપોથી નહિ, ત્હેના નાગરિકોનાં જીવન ને ચારિત્ર્યથી આંકવાની છે; અને પુરાતન કાળના તે “ ફાધર્સ ” પરથી કતરી આવેલાં આ નરનારીઓને તે દૃષ્ટિથી જોતાં અને કોથી પહેલું એ નંજાણું કે તેમની જોડે આપણને રહેલાઈથી રહેવામાં જાય છે. પ્રગ્નજનોની વર્તણૂકમાં મનમોહક વિનય ને શિષ્ટતા છે. વર્તનની આ આકર્ષકતા પ્રેક્ષા યાત્રાળુઓની ઊડી ધર્મવૃત્તિને લીધે જ દરો એમ અને લાગે છે. તેમનાં “ ગાંભીર્યભયાં ” જીવન, આ લોકની વસ્તુઓ પ્રત્યે તેમની ઉદાસીનતા, નિરંતર અનન્યતા અને ધરતાં તેમનાં ચિત્ત, અને પ્રભુ સમક્ષ સદુ કોઈ સમાન છે એવી નિશ્ચલ શ્રદ્ધા આ સર્વ ગુણો આપણા સમસામવિક અમેરિકનોમાં વિનયપ્રિયતા અને નિષ્પાત્રસપણાના રૂપમાં કિતપી છે. સાદાચ આપવાની ને સેવા કરવાની ઉત્સુકતા, નમ્રારી લાગણીઓ દુષ્પ્રાપ-નહિ તેનાટે સાવધાનરતિ, અને તમને સુખચેતનમાં, આનંદમાં રાજવાની આપુરતા આ પ્રકારનું વર્તન ન્હાનાં મોટાં મોટાં કોઈ-અમલદારો સુદાન, મદારા જેવા એક અગ્રણી પરદેશી ભણી પણ રાખતાં. તે શિષ્ટતા અને આખ્યા વિના તમે માની પણ શકો નહિ કે ત્હેને જ લીધે નિન્યજીવનમાં કંઈલી બધી મીઠાસ આવે છે.

આજક સમી નિર્દોષતા એ તેમનો બીજો ઉત્તમ ગુણ છે. પરંતુ ત્યાંનાં આત્મકો વિશે એક વાત નોંધવાની જરૂર છે. તેમનાં મોટાં આત્મકો નિર્દોષ છે પણ હેઠનાં તો આખડખોર, ભોખીયાં, ચાવીં, ને બ્હીજી હાથ છે જેમજેમ મોટાં થાય તેમ તેમ આ દુર્ગુણો દમ્ભેમાં તેમના મન

ધી ખરતા ગય છે અને સન્નિવાસિતા, હૃદયની સમુદ્રના આનન્દ આપવા ને લેનોની આતુર મ્હાઃ આ સર્વ સદયુક્તો ખીલવા લાગે છે. આવા આત્મવિકારક પરિવર્તનનું કારણ સ્વભાવનું છે; કદાચ એમ હોય કે અનિષ્ટ વૃત્તિઓના ઉત્તર ગચ્છપણમાં ખાતરી થયા પછી મ્હોટપણે ચારે પવિત્ર વૃત્તિઓના વિકાસનો માર્ગ સરલ બને છે.

તેમનાં નિર્દોષતા ને નિષ્કાસપણું આકર્ષક છે. પણ તે જ તેમની અપકવતાની નિશાની. તેમનામાં સાડે નહાર પારખવાની શક્તિ બહુ જુદા છે. સાહિત્યના વિષયમાં તો ને જવલે હોય છે. જે લખાણોને અદિનાં આપણાં બાળકો પણ “કુંચરો” મણીને દર ફેંકી દે, તેનાં ખાણોને ત્યાંનો લોકસમૂહ દર રવિચારે ઉન્નતથી વાંચે છે, માધારણ અમાધારણ વસ્તુ વચ્ચેનો ભેદ તેમની દૃષ્ટિએ પડતો જ નથી એમ લાગે છે. આ રીતિથી થયેક અંગે ત્યાંના તંત્રી નમાનને આભારી છે. કપી. જનના લખાણો ગાપવા ને વિગે તેમણે કં ચોક્કસ, સાંકડી દલવાળું ધોરણ દરાવ્યું છે. ત્હેનું એજે ઉલ્લસન થાય તો તેઓ ભયભીત ની બપ છે. તેમના પત્રકારોની માફક બાપણકારો પણ કાંવ તેમ “જાંટયે બપ” છે; જે યનો સાંમળવાથી દિવાલો પણ ચીસ પાડી ઉઠશે એમ આપણને લાગે. તે વચનને અમેરિકાની મે પ્રશ્ન માનિતથી સહી લે છે. બાપણોને અન્તે પ્રગટા પ્રશ્નોમાં ને ચર્ચામાં તેની ઉપયોગિતા તે આપણે સમજીએ છીએ; જુલુ ત્યાં તો પ્રશ્ન કે ચર્ચાનો રિવાજ જ નથી.

નક્કરપણું, નિર્દોષતા, નિર્વિકૃતા આ ગુણોથી બરપર તેમના જ્વભાવની એક વધુ ખામી નું નોંધવા જેવી છે. જડ ધાલી બેઠેલા વિચારો, રિવાજો કે સમ્પ્રદાયોને જરૂર પડશે જૂ કરવાં ફેરવવાં તે અમેરિકાનો આવડતુ નથી. એક રાષ્ટ્ર પણ ઉચ્ચાર્યા વિના તેઓ સત્તાધારીઓને મી બપ છે. તેમનું રાજ્ય બંધારણ પણ કાસાનીન થઈ ગયું છે. જેની ભવ્યસ્ત દૃષ્ટિથી તુજો મુન્ય બણી જુએ છે, ને બાળકો અંધકાર બણી જુએ છે, તેવી જ દૃષ્ટિથી અમેરિકન નસેનર, રામકીય ફેરફારો બણી જુએ છે. કાષ્ઠપણું-હાની કે મ્હોટી-હડતાળ પડતાં તે લોક પચીત બની બપ છે તેમની સરકાર પણ ભયભીત દશામાં હોય ત્યારે પાણું વાળીને જોયા વિના ત્યાં કુંવે બપ છે; અને તેની ઉચ્છ્રાવણ તરંગવૃત્તિને પ્રગ્ન ધૈર્યથી સહી રહે છે. પ્રગ્નનો શા કામ રૂપે વ્યક્ત થયોજ નથી. વિરૂધ્ધ ટીકાઓ પણ કાનમાં ધીરા સાદથી કગવામાં આવે છે.

અમેરિકન રાજ્યનિતિની ઝીણવટ જરી વિવેચના કરવાથી વિષયાન્તર થઈ બપ રહ્યું ઉમેર્યો પછી મિ. નેવિન્સન પોતાના સંસ્કારો ને સમાપ્તિ રૂપે રજુ કરે છે.

આ પ્રમાણે, અમેરિકન પ્રગ્ન વિગે આપણામાં જે કાઈ કહેવાય ને મનાય છે તેથી ઉત્તર મ્હોં ન્યા બેપુ. નવગી રીત ભાતવાળા, વિનયકીન કંઈમખેર લાલચુ, કામ કંધામાં ખૂબ પાવ ન, સ્વાતંત્ર્ય પરિવર્તનના ન્દાનાર ને ભવિષ્ય પરને નિર્ભય; તેમના મુખ્ય લક્ષણોનો આનો તાર આપણે ત્યાં અપાવ છે. પગલ પગલ રિતપરીક્ષા, અત્યંત ઉપકાર વૃત્તિ ભેદક મોળપણ, કંધવા વિગે પૂરી નિયંત્રતા, નીચ અને નિર્માવ્ય માણુએને પોતા પર નુખેથી ચતા ચવાવવા આટલી હદ સુધી સ્વતંત્રતા માટે એરકારી મ્હને તો તેમના આ ગુણો જુદાજુદા વર્ગના મેરિકનો માથે નિષ્ઠ સમાગમમાં આવ્યા પછી મુખ્ય અને બહુવાપક થાયા. વતનનું લાલિય નાગરનિર્માણ આકર્ષણ, એ તેમના પ્રધાન લક્ષણ છે. અને તે સુવશણો તેમ જ, સ્વાધીશો સમગ્ર પડવાની ટેવ અને આતેત્રમ આઝાધારકતા એ પણ “વિશિષ્ટ કાષ્ઠ” ના વાગ્દાના રૂપે નિષ્ઠ અમેરિકન પાત્રો પાળી-હોય તેમ વાંચે છે.

પ્રાસંગિક ઉક્તિ

૨૫. હાલમહમ્મદ શિવજી.

કુરાન કહે છે કે 'સંસારીઓ ભરે પૂછે મરનાર કેટલી દોલત મૂકી ગયે; પણ દિરસ્તાએ તો, પૂછશે એણે કેટલાં સુદત્યો આગળ મોકલ્યાં?' મી. શિવજીનાં સુદત્યોની સંપૂર્ણ યાદી કરે આપની એ મુશ્કેલ છે; એમનાં અક્ષણ અવસાનથી ઉપરતા ગુજરાતને પડેલી ખોટાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું એ પણ મુશ્કેલ છે. બુદ્ધિ અને સ્વાતંત્ર્યનાં વિકાસનાં બે પાયાઓ દરેકેટલે રેલી રહે છે, જે પાયાઓ ગુજરાત તેમજ દિન્દનાં ભાવિનું ઉજ્જમાનું સ્થાપન કરી રહ્યા છે એ પ્રકાસ-વિદ્યાસભાં મી. શિવજીએ કેટલો અગત્યનો ફાયો આપ્યો એ તો બવિષ્યનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર અથવા તો મનુષ્યદૃષ્ટિનો હિસાબ રાખનાર દિરસ્તો સંપૂર્ણ રીતે કંઠી-સાક્ષી, અનુદાને લાગે છે. એ વિદ્યાસભાં મી. શિવજીનું સ્થાન આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ જે કળા અને ઉત્તમ સાહિત્ય ગણિયું છે તેને ધરાતા ગુજરાતમાં પ્રેરી, પોષવામાં છે. બવિષ્યનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર, આ મુજબ નોંધ લેશે.

આત્માર પશુ 'સદી' જેવું સચિત્ર માસિક ચત્રાવયુ' એ સાદસજ ગણાય તો આજ આઠેક વર્ષ ઉપર અનેક વિદ્યાર્થીઓ સદી એ ઉપાડી લઈ ગુજરાતની ચિત્રગણા અને સાહિત્ય આ સાધન અર્પેલા માટે આપણે-દરેક ગુજરાતીએ મી. શિવજીને આભાર માનવો જોઈ પાછળથી વધી પડેલા અનેક પ્રતિભૂળ સન્નેગોમાં પણ પત્રની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા જ રાખવા આદરેશા એમના વીર પ્રયત્નો એક કલાપ્રેમી અને સાચા સાહિત્ય અને દેશમતનું આપણને કરાવે છે. (દિરસ્તાએ અચૂક એની નોંધ લીધી દરો.) આ સર્વ મુશ્કેલીઓ કલ્પનાં અનુભવની કલ્પિત છે.

અથવા છે કે મી. શિવજીના અવસાનથી પડેલી ખોટા પૂરતા કુદરત કોષ સાહિત્યમકનને પ્રભુ એ સદગતના અમર આત્માને શાંતિ ગયો.

કળાપૂજક હિંદુસની રાતવર્ષો.

પાત્રીકા કવારાનું કુસુમ માણસને પ્રિય છે. બીજાં કુસુમો એટલાંજ મધુરાં દોષ તરફ ? અને તો પાત્રીએ જીવે કે અમરગિરિને મેળવનાર કે માલજીનું ગયો એટલુંજ ?

મનુ તેમ હો કે ન હો. પરાયાં પુષ્પો મધુર તો છે; ને સૌન્દર્યપૂજકને તો સૌયે સરખાં. 11. આ એક પરાયા પુષ્પના મૈરબની ગુર્જરમિદાને અમ્હે યાદ આપીએ છીએ. પરાયા દેસમાં 12. નિન્ન સંસ્કૃતિ અને નિન્ન કાળમાં માનવ જાતિને સૌન્દર્યનાં પૂજન શિષ્યવાણું એક 13. તુષ્પ મિલતું હતું. તે—A thing of beauty is a joy for ever નો સત્ય મંત્ર 14. શિષ્યવાણાર સૌન્દર્યશ્રેયો રસિક, અંગ્રેજ કવિ જોહન ક્રિસ્ટ. તા. ૩૧ અક્ટોબર ૧૮૭૫ 15. દિન ક્રિસ્ટનો જન્મ થયો હતો. પણ હા.

‘સ્પર્શતાં પક્વતાને દે’, રે, રે! પ્લેસ રાર થતાં,

મનુષ્ય જે કાળવિધિમાં માનતો આવ્યો છે તેનાં એક નમુનાંથી તા, ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૨ 16. દિવસે આ કળારસિક કવિ માત્ર ૨૧ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યો. આપણો કલાપી એમજ 17. તો રવા. ક્રિસ્ટ પણ અંગ્રેજ કલાપી હતો—શુદ્ધ, સંસ્કૃત ભાવનામાં, સ્નેહને સૌન્દર્યના પૂજનમાં. 18. કવિ હતો, અદ્ભૂત વિચારોનો, અદ્ભૂત ભાવનાનો ને અદ્ભૂત ભાષાનો. આપણે ત્યાં, તેમ 19. ને ત્યાં, એના સમયમાં પણ કોઈની અદ્ભૂતતા, કોઈની નમિનતા જગત છરવી ચકતુ નહિ; 20. ત્યારે એનાં પૂજન તો કંઈથીજ થાય? પણ આ ગાયકતું ગીત બધે કરનાર કોણુ? 21. ના, મનુષ્ય જ મનુષ્યને છવાડે છે ને મારે છે. તમારે તમારે સાચવી રાખતું ને તેનો 22. શોભ કરવો એ તમારે કામ છે. તેના જગતને તો તે ન આવડતું ને એક કલાધાતકના નિર્દય 23. પ્રારથી આ રમખાણી તરફકું—મૃત્યુ પામ્યું. એ કલાધાતક તે ક્રિસ્ટના કાવ્યનું નિર્દય—નિરસ 24. વશોકન કરનાર અવિપતિ નેહિસ. કહેવાય છે કે નેહિસના અવશોકનથી ક્રિસ્ટનું અવસાન નીપજ્યું 25. થુ. ના. બધેનની ભૂમિમાંથી તે સ્વાતંત્ર્યના દેશમાં ગયો—અધારથી પ્રકાશમાં ઉઠ્યો—નથી, નથી. 26. મરતો કદી નથી. “સૌન્દર્યને સ્નેહ અછત મૃત્યુથી”—“He lives a double life,” તેની 27. કૃતિઓ તો હવન્ત છે—અંગ્રેજી સાહિત્યનાચન્દ્ર રૂપ છે—“Books that I prize above 28. ly Dukedom,” અમ્હે આરા રાખીએ છીએ કે ગુર્જર રમકુંજનો કોઇ કળાવિદ આ 29. ભક્તનની કૃતિઓ આપણી સાહિત્યવાદીમાં આણી ગુર્જરાતીઓને તેની મૈરબનાં દલાણું કરશે.

નર્મદ-જયન્તી.

સને ૧૮૧૫ પછી સંમારજીવન. સાહિત્યજીવન અને રાષ્ટ્રીયજીવનમાં ગુર્જરાનમા નવો યુગ 1. ખોલો, અને છતાં આટલા વર્ષે એક જુના ચક્ષા કવિની જયન્તી ઉજવાય છે એ ખીતા હર્ષ 2. છે નર્મદના અવમાન પત્રી અર્ધાં સદી પીતી ગઈ, નવા વિચારકો જગ્યા, નવા સાદરો 3. અને મૃત્યુ પામ્યા; આપણી દ્રષ્ટિ બહોણે વિશ્વસ યામી છતાં નર્મદની જન્મભૂમિમાં તેના 4. રસિઓએ તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ તેની જયન્તી ઉજવી, એ વિગત આપણે આપણા પીર 5. ને ઓળખતા થયા છીએ એનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આમાન્ય રીતે નર્મદ ‘પ્રેમ શાય’ ના 6. તરીકે ઓળખાય છે; પણ, ઇતિહાસકારને એ કહિન પ્રજા યશે કે નર્મદ કવિ હતો કે 7. નકાર?—રાષ્ટ્રમેવક હતો કે સુધારક? જુદાં જુદાં દ્રષ્ટિનિબંધી આ પ્રશ્નને જુદા જુદા ઉત્તર 8. ૫ છે, પણ અમ્હેને તો લાગે છે કે એ ચારેમાં એકજ અવસ્થા રહ્યું છે અને તે સવનો તે 9. હતો, અને તેથીજ ને જુદાજુદા નેપથ્યા આપણને દ્રષ્ટિએ પડે છે.

પણ નમંદ એકલા બાલકજનથી ન જોળખાય છે એવું નથી. આપણામાં રમી રહેલા ઉચ્ચ વિચારો એ અને એના જેવા બીજા વિચારનાયકોના વિચારોનું પરિણામ છે, તેમ આપણામ અગ્રહણતાં સ્વાતંત્ર્ય જેવા શુભ અને ઉચ્ચ ગુણો એના જેવા શુદ્ધ અને સત્યપ્રેમી સાધુઓનું જીવનનું જ ફળ છે. અમદે ઇચ્છીએ છીએ કે યુગરૂપણ, જીવન અને કવનમાં શુદ્ધ નિવેડેલ આવા વીર-સરોનાં ચીરસ્યાપી સ્મારક કરવાનું ચૂકશે નહિ. (નમંદ બળવતી વખતે સ્મારકની ચોખ્ખાઈ થઈ છે. 'એવામંડળ' સુરના મંત્રી દરેક યુગરાત્રીની યથાક્રિયિત મદદ સોનાર સિંકારશે.

નોબેલ પ્રાઈઝનો જીતનાર.

—ભાદુતી ગાડીવાન—

રોકેટોમાં આજે ઉત્તમ ધર્મો રસનિકિપતાનો ધર્મ પગાય છે, તે જોઈને પચસે આશી વરસમાં એક વાર એક કાચ્ય કતીને સવાસાપ રૂપિઆનું ઇનામ અપાય છે. એ ઇનામ તે નોબેલ પ્રાઈઝ. આગળ સ્વીડનમાંથી તે મળેલું—આ વખતે નોરવેજીયન નોબેલિસ્ટ મિ. કે. હેમસનને તે મળ્યું છે. આ માન માટે એમની યોગ્યતા-અયોગ્યતા માપવાનું આપણી પાસે કંઈ પણ સાધન નથી કારણ કે તે બાપામાં આપણે અંગાન છીએ; તથા આ વિષય ઉપર બીજા પત્રકારોના વિચારો પણ આપણને કામ આવે એવાં નથી કારણ કે તેઓ જણાવે છે તેમ તેમણે પણ મિ. હેમસનના પુસ્તકો વાંચ્યાં તો નથી.

મિ. હેમસન વિશે એક પત્રકાર લખે છે કે: ચિકાગોમાં હેમસન 'ભાદુતી' ગાડીવાનનો ઘડી કરનાર ગાડી ફેરવતી વખતે પણ તે ગમતમાં યુરિપિડઝ 'એરિડોટસ' ને ચેકરના પુસ્તકો રાખી ચૂકતો; અને તેના ધ્યાનમાં કોટના બટન બધે કરવાનું પણ તે વિસરી જતો ને કોઈક વાર તો લગામ ખેંચવાનું પણ રહી જતું! ઉત્તરજાતીનું ચૂકર કરનાર જગ્યાએ ઉત્તરવાને અદ્યતન નાહી આગળ હાંક્યો જતો. ઉત્તરજાતી પણ આવા 'એન્જલર ગેપ' ગાડીવાનથી કંટાળતા યોગ્ય વખતે બનિયમાં નોબેલ પ્રાઈઝનો જીતનાર હેમસન ગાડી હાંકનારના ધધામાં નાસાવક ઠયો ને આખરે તેને વિદાય કયો. ચિકાગો છોડી બહારની ધધી સ્વીકારી હેમસન ન્યુયોર્ક ગયો ને સ્વર્ગ વાંન જન્મને પોતાની મિલકત ઉપર પેતાના શ્રાંત દિવસો ચૂગરે છે.

ઉપરની વિગત પરથી એક પત્રકાર જણાવે છે તેમ આપણને એટલું સ્પષ્ટ માલમ પડે કે પાશ્વર્ય દેશોમાં મહાન મજૂરી કરનારા અને સાક્ષરો એવા એ અદુલા વર્ગો નથી. આપણે તે એ વર્ગો ગુલામ પડી આવે છે, તેનું મપ્પ કારણ એ છે કે અમર 'કેસ' ગાગાવલા ધો સિવાય બીજા ધધાએ લીજાવતવાળા મનાય છે અને તેથી કેસ વર્ગના દુકાનો બીજા વર્ગો મળેલ નહિ એમ ગમી લેવાય છે. અમદે ઇચ્છીએ છીએ કે સિદ્ધીન વર્ગ આવી સંક્રમિતમાન દર કરશે ને સ્વીડનમાંથી આરોપેલા સમુદાય પિતૃમુખી-દે "રૂપિયાર જ્યાં કલિ જમી ખેડે તે જ મે મચા" આવા પત્રકાર ગાડીવાન જેવાં જેવાં ને જેવાં.

પુરુષના પડછાયા તરવરે છે. પણ ભવિષ્યમાં એની કપેનાનું કંઈ કારણ નથી. ધી ડેલી ન્યૂસ જણાવે છે તેમ ડાયર તો ઇંગ્લેન્ડમાં છે. અમૃતસરમાં મોતના ભોગ ચમ પડેલા હિન્દીઓના સંબંધી સાથે ફૂંડ ઉભું કરવા માટે વ્યાખ્યાનમાળા યોજાઈ છે જેમાં ડાયર પ્રધાનભાગ લે છે ! ડાયરના ફૂલો વિશે ટીકા કરતાં એક અગ્રણી પત્રકાર લખે છે કે : “ આ પુરુષની ધૃષ્ટતાની સાથે તુલના થાય એવો બીજો દોષપિણુ દુર્ગુણ હોય તો તે એની અમાત્યપિકતા.” તે તો કોણ જાણે. પણ એટલું તો અમ્હે જાણીએ છીએ કે હિન્દુસ્થાનની સ્ત્રીઓએ સ્વમાનને કૂળમાન માટે દેહાપહણ કર્યો છે પણ અનિષ્ટ ફૂલો તો તેમણે નથી આપ્યાં કે દુર્વસ્તુનો સમાગમ પણ કર્યો નથી. અને અમ્હે માનીએ છીએ કે દેશમાંથી બીજા ગુણો બધે પરવારી ગયા હોય પણ આ ગુણ તો હિન્દુ નસોમાં હજી પણ વહે છે. ડાયર-દુઃખ એ કંઈ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ફરતાનો પહેલો પ્રસંગ નથી. જેમ આર્યાવર્તની સ્માર્ય પ્રગળે જુદી જુદી પ્રગળેને સત્કારી છે તે પોતામાં સમાવી દીધી છે તેમ તે પ્રગળેની ફરતાને પણ સહી લીધી છે. ફેર ગાત્ર એટલોજ જણાય છે કે બીજી પ્રગળેએ ફરતા ત્યાગી દઇ આર્યત્વ સ્વીકાર્યું ત્યારે ડાયરશાહી-વર્ગ તેનો ઇન્કાર કરે છે. અમ્હે ધારીએ છીએ કે એવા વર્ગે ઉમાં કરેલાં ફૂંડનો હિન્દીઓ ઇન્કાર કરશેજ.

૨૮-૨-૨૧.

— બ.

મૂખ્ય છાપ ખૂલો.

ખા.	૩૨૦	લીટી.	૧	વાંચો ' શિદ જીવન આ જીવને '
"	"	"	૧૬	" ' ક્યાંથી જીવન આ જીવને '
"	"	"	૨૦	" ' અમ ઉરને એ હમનો '
"	૩૨૧	"	૮	" યશિકર-સાગર શાને ?
"	"	"	૧૩	" રહેલું પ્રભુમય રોહી પરમાં
"	"	"	૧૪	" જીવનું શિદ જીવને આ જીવને
"	"	"	૧૬	" ' ચેતન જરમાં ' વાંચો ' ચેતન ' પરમાં
"	૩૭૪	લેખક: એક બ્રહ્મ.		
"	૩૮૭	લીટી ૧ માનવ માતિની જગ્યાએ વાંચો માનવ માતિ		

જીનતાન

જીનતાન-ઉલ્લીને તરતજ બંધ કરે છે.

જીનતાન-પાચનશક્તિ માટે અકમીર છે

જીનતાન-શક્તિ મેળવે એના જેવી એક

પણુ ચીજ નથી.

આખો વખત ખોં ખોં કરનારા-

એએ જીનતાનનો તરતજ

ઉપયોગ કરવો.

દરીયાની ઝુસાફરી કરનારા દરેક માણસો તનદુરસ્તી
માટે જીનતાન પાસે રાખે છે.

જીનતાન-ગાતરાઓ અને લેપણ કરનારાઓ પોતાના કંઠે
માટે જીનતાનનો ઉપયોગ કરે છે

જીનતાનની એક બે ગોળીઓ પાનમાં ગાવાથી પાનનો અગ્રભ
સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે
જીનતાન વાપરવાની ખાસ લઘાભયુક્ત વાગામાં આવે છે

જીનતાનનું એક પડીકું આત્રેજ ખરીદો.

નવું પેકેટ ૦-૧-૦

મધ્યમ કદનું પેકેટ ૦-૪-૦

મોટું પેકેટ કેન્ડી પીલ કેસવળુ રૂ ૧-૦-૦

મોલ એન્ટસ, જીનતાન એજન્સી

(જ. આર. ચૌધરી)

ગુમા મસજીદ, સુબધ.

દરેક આગવદાર વેપારીઓ જીનતાન વેચે છે.

જોગાક પચાવવાની દવા ૩. ૧
 ખરજવાં તથા ખસા આંહાની દવા ૩. ૧
 પ્રમેહની દવા ૩. ૧
 ચોથીઆ, જોઠાંતરીઆ, રોજેઆ વગેરે
 દરેક બાતના તોવની દવા ૩. ૨
 જૂના મરડા-ચૂક તથા સંગ્રહણીની દવા ૩. ૨
 ક્ષયરોગની દવા ૩. ૫
 દિરૂદરીઆ તથા આંકડીની દવા ૩. ૫
 અડદીઆ વાની દવા ૩. ૫
 કમળાની દવા ૩. ૨
 હડખવાની દવા ૩. ૫
 કસેળાની રોગની દવા ૩. ૫
 અટકાવ લાવવાની દવા ૩. ૫
 નપિત તથા વિરોધકનાં ચોદા તથા
 ડોધાઓ ઉપરનો અટકારો મૂકવો ૩. ૫
 ગોખતું અંજન તથા મોતીનો મુરખો ૩. ૨
 રંગોને તથા મોટાંને આંખથી ઉતરતું
 હોય તેની દવા ૩. ૨
 દરમની દવા ૩. ૧
 ઊંઘીમાંથી પાતું લોહી બંધ કરવાની દવા ૩. ૨
 વાળાની દવા ૩. ૨
 ખાસામૂત ૩. ૧
 બેરાં દાંત સારા કરવાની દવા ૩. ૫
 વરમ ઉતરવાની દેવ ૩. ૧
 છાંયીઆની ઉધરસની દવા ૩. ૫
 આધારીશીની દવા ૩. ૨
 ત્ર્યુપમેદની દવા ૩. ૫
 જાંઘાંની માંતું દૂધ વધારવાની દવા ૩. ૧
 જાંઘાંનાં માથામાં જોડાં તથા જુ હોય
 તેની દવા ૩. ૧

હાથે ખો રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા ૩. ૨
 કંઈમાં તથા ગંડામાંની દવા ૩. ૨
 રક્તપિત્ત તથા વિરોધકમાં લોહી
 સધારવાની દવા ૩. ૧૦
 દેડાંની દવા ૩. ૧
 રેચની ગોળી ૩. ૧
 દીવાના માથુસને સારા કરવાની
 આંકડાણી ગોળી ૩. ૫
 આંકડાં મલમ અને આંકડાંની ગોળી ૩. ૫
 ઉધરસની દવા ૩. ૧
 નવા બાલ લાવવાની દવા ૩. ૨
 બાલ વધારવાનું મુખથી તેલ ૩. ૨
 લંચાણી દવા ૩. ૨
 મુધ્ય વનસ્પતિનું પેનડપુર ૩. ૨
 સાથ વિશુ ભમરા જોઈર વિગેરના ડખનો
 દેશાજ ૩. ૨
 વાતું તેલ ૩. ૨
 ખસ ખુજલીનો મૂકવો ૩. ૧
 દરાજનો મૂકવો ૩. ૧
 બાલ કાઢવાની દવા ૩. ૧
 જાંઘાંની વાંચણીની દવા ૩. ૧
 લોહીવાળી દવા ૩. ૧
 બરોળની દવા ૩. ૧
 ચોંટી તથા ટોચનો મૂકવો ૩. ૧
 ઘાંટી બેસી ગયું હોય તેની દવા ૩. ૧
 હાથે ખો વળના ગંધાના પરસેવાની દવા ૩. ૨
 રોગના તોવની દવા અને ગંડા પર
 મારવાની પદ્ધતિ ૩. ૫
 હરસનાં મસાની દવા ૩. ૧
 ભગંદરી દવા ૩. ૧

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઈને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ
 દેવત હમે ખુદ તખીયત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજન્ટ મી. નાનાસા
 નેટવરક્ષાક જેઓ હમારા દવાખાનામાં જોડે છે. તેમનીજ પાસે મળશે.
 સોમવાર સિવાય તમારુ યુ. એલ. દેશાઈની મુલાકાત ઉપર શીરનાં મે મુલતમાં થા

—સાહિત્યની પુલવાડીમાં.—

ગરવી ગુજરાતનો કવિ.

—વીર નર્મદ.—

“નવ કરશે કોઈ શોક રાસકડાં, નવ કરશે કોઈ શોક.”

સને ૧૮૬૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૦ રૂપીને ‘ગુરવારે આ આપણા ગુર્જર કવિએ અને સાચા દેશભક્તને આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી દેલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ફેફાણે ફેફાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યા. વિરૂદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણને સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુના બધાંને એમ લાગ્યું ‘પણ ખરૂં કે ગમે, એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની યોદ્ધા જલ્દીથી પૂરી પડવની નથી. વિદ્યા ને આનંદ, દેશભિમાનની ભરતી, સ્પષ્ટવાણી નિરુપકી બાવના, કંચો ટેક, અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાચંદ્રમાં મળ્યાં છેવટ સુધી અખંડિત જ્યોતથીજ પ્રકાશી રહ્યા હતા. આના જીવનને તે કેવું ધન્ય નહિ? અને ભાગ્યશાળી પણ શા આટલું નહિ? સંસારી દુઃખ તો અહુ વેદનાં પડ્યાં. પણ ધન્ય છે નર્મદ ત્યને કે તે ટેક સત્યાઈની કંચ નીતિ તારા જીવનને માટે ઉઝળતી જીવનનીમાં જ ઝોળખી કાઢી અને તે પ્રમાણેજ તદાં આખું જીવન છું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો. “નવ કરશે કોઈ શોક રાસકડાં” એવું જે પદ તે આવા અશુભ દાંડણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાસ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજીરોવાર વાંચેલું-સાંભળેલું તો પણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઈએ ત્યારે માલુમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા ઉચ્ચ જીવનની-મૂર્તિ (Ideal of Life) બાંધી રાખી હતી અને કેવા દારણ તપોમળથી આખરે અક્ષરેઅક્ષર ખરી પાડી.

— નવસરામ.

માસિક સુરત પ્રાસનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી “અનાયિત” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી ગણાભાઈ નાયકે હાથે; અને બૃહદ્ભાઈ લાલભાઈ ઉમરેવડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા સંપ્રદિયાવાડમાં આવેલી પોતાની એન્ટ્રિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

જીવનપત્રે પ્રકાશ.

કવિ અપ્રિયુને મહાસત્યોની કલામય પ્રતીતિ કરાવે છે, માટેજ તે પુન્ય છે.

—અજ્ઞાત.

જ્યાં જ્યાં સંજીવપણું છે ત્યાં મુક્તિની ઈચ્છા પણ છે. આપણે જો મુક્ત થઈએ—આપણે જો સ્વતંત્ર હોઈએ તો આપણે પણ આ વિશ્વના સ્વામી બનીએ. જો કોઈ પણ પ્રાણી કેવળ—સર્વથા મુક્ત હોય તો તે સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વાન્તર્યામી હોવો જ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. સર્વ શક્તિ, સર્વ સામર્થ્ય મુક્તિમાંજ છે.

—વિવેકાનંદ.

માનવીની ખરી સંપત્તિ દુનિયા અને દેશના ભલા માટે કરેલા એના પ્રયત્નો પરથી માપવી જોઈએ. સંસારીઓ ભલે પૂછે મરનારે પાછળ કેટલી દોલત મૂકી ગયે; પરંતુ ફિરસ્તાઓ તો પૂછશે મરનારે કેટલાં સુદૃઢો આગળ મોકલ્યાં.

—કુરાન.

પોતાના કૃત્યથી સંતોષ લેનારની કાર્યસૃષ્ટિ ઓટલેથી જ પુરી થાય છે પછી પ્રગતિ સંભવતી જ નથી. નિરાશામય અસંતોષ નહિ પણ પ્રગતિમય અસંતોષ અડધું કરવાનો છે.

—એફ. ડબલ્યુ. રોબર્ટ્સન.

જાળક તરીકે રમત ગમતની વસ્તુઓ અપૂર્ણ રહ્યાં, યુવક તરીકે સાહેસિકે સ્વમાનપૂર્ણ અને નીતિમય જીવન ગાળવું અને વૃદ્ધાવસ્થા આવી પુગતાં હર્ષભરે સંતોષમય હૃદયોમાં આનંદવું એ જીવન-કલામાં ઉત્તમ કલાકારને હાજર એવાં આભૂષણો છે.

—આર. એલ. સ્ટીવન્સન.

શ્રદ્ધા એ આશા અને બીજી વચ્ચેની મધ્ય સ્થિતિ છે.

—મહામ્મદ.

રસા છે અમ્મ !

એતન

અભાનોર્મિ.

—૨૦—

(કારી)

મગને બાગ પ્રેમની ઝનક દાઢ રે—રેક
 પૃથિરી રી જવાઠ,
 પલ્લવો રણા નાજી,
 મગમગે બહાર ૩ મગને
 પાદ ને વિનાઠ મળ્યા,
 એ રિખરાઠ રલ્પા,
 જુદા સહ બેઠા મળ્યા રે. મગને
 મન્ય બાગ તેવા જોગે,
 પ્રેમ પી નીદાળ્યો નેજો
 નુખતે શુ દહેગે વેગે રે. મગને
 સાતમરો મગ દહેરો,
 શા મળી વખાણી વેગે,
 ન કને મહેનાઈ રહેરો રે. મગને
 પ્રેમ ને કહી જતાવે
 પ્રેમ ને કરી મનાવે,
 મગિ જોને મન શાવે રે. મગને

—મણિલાલ.

પ્રકાશક

અદુ લાલભાઈ ઉમરનાડિયા,
 એતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

તાલિઓ

અદુ લાલભાઈ ઉમરનાડિયા,
 વિજયરાય મહેતાપુરાય વંશ.

પાલિક લેવાજમ:

સહાયક વર્ગ: ૧ ૧૦ (અથવા વધારે)

વર્ગ બીજો ૨. ૪. (યોગેએ જુદા)

જુદા નકલના આદ્ય પ્રા.ના.

અવાનોગિ (કાવ્ય)	મણિલાલ.	
૧. કાળી કલ્પનાને (")	ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યા.	૪૪૭
૨. તેજસ્વી તારાને (")	લલિત.	૪૪૮
૩. વેણી વીજરાણી (")	દેશજીભાઈ પરમાર.	૪૪૯
૪. માળીને (")	લ્યોત્તના શુક્લ.	૪૪૯
૫. અર્જુન એક લ્યોતિ (")	ધીરુ ઉમરવાડિયા.	૪૮૦
૬. ત્યારેજ મેં વાણ્યુ કે-	મનુ.	૪૫૦
૭. મુરુરી શોધ	મનુભાઈ રાવત.	૪૫૦
૮. પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા (સંવાદ)	મુનિકુમાર ભટ્ટ.	૪૫૧
૯. મંગળચક્ર	"મંગલવિહારી."	૪૫૪
૧૦. કાવ્ય પ્રતિષ્ઠા.	દિનેશ ત્રિવેદી.	૪૬૦
૧૧. ચીનની ચિત્રકળા	મનુભાઈ દેશાધ.	૪૭૭
૧૨. દોનો વાંક ! (ચાતુ વાલી)	કનૈયાલાલ મુન્શી.	૪૬૬
૧૩. તે: (નાટ્ય)	"શકુન્ત"	૪૮૧
૧૪. અમકાલિન વિચારસૂટિ:		૪૬૩
વનસ્પતિનો જોરાઈ અને 'અંગીરી' એટલે.		
મેરુ જીવ.		૪૮૫
૧૫. પ્રાસંગિક કેંક.		
ચિટિશ જીવો.		
નવો તારો.		
કનરેલોની કાવ્ય.		
કાવ્યો કાવ્ય.		
૧૬. જીવનચન્દ્ર પ્રકાશ.		

આ ગ્રંથો મુરતિ અંગતપૂરી ભાગ્ય હિપર આવેલા થી "અન્નાવિલ" પિન્ડીમ પ્રેસમાં પ્રેસિયક
 ગ્રંથોમાંથી નવરૂપ દોષધુ અને મનુભાઈ વાંગમાલ વગેરેનાં ગ્રંથો મુરતિ ગાલીપુત્ર
 સંપાદિતવામાં આવેલી પેલાની નોંધસંખ્યા પ્રકાશ.

ચેતન

કાળી કંઠપનાને.

૨
૧૬-૨૧

કાળી મુંડી ઓ કંઠપના !
કા સહિઓ કાળી મો ?
શબ્દ-પ્રાન અમૃત-પાનમા
કાં 'તે' ખાલી બેગવે ?
મેલી અગ્નિ! સુખની ધડી-
ના વાર-વાર મળ્યા કરે,
અ કર્મના ગયથી મળી
કા સુખ-રડી દુખી કરે ?

દુખો હમે જે દોષવા
હજી વેઠતાં કર્મે લખ્યા,
વેળેશ તે મૈા મર્ચ્યા-
પતરીના હં દેવા ગયા;
ખાલી પન્નુ, કા સહ
જે કર્મ-તોરે ના લખ્યુ ?
હાયે કરી ઓ કંઠપના !
ના સુખ-ધડી દુખી કરે.

તેજસ્વી તારકને.

(Bright Star! Would I were as steadfast as thou art:

અંગ્રેજ કવિ કીટ્સના એ અંગ્રેજી ગીતનું અનુગાન.)

(૧ ગુંજન.)

તેજસ્વી તારા ! તુજ સમ હો-

અડગ, અટોલ હું સદા રહું !

માત્ર ન એકાંતિક કાંતિભર-

માઝમ રાત, ઝઝૂમી - રહું !

અધિયોગધર સમ અખંડ-

જાગ્રત મીઠ, તુજથું ભરી રહું !

ને જલજરણાં જગપાવનકર-

પુરોહિતસમ, નેઈ રહું !

પર્વત ને પૃથ્વી ને જલસ્થલા

નવહિમસ્તર, મૃદુ, ન્યાળી - રહું !

માત્ર એટલું કરી ન અટકું

અડગ, અન્યરીત, તહોય રહું !

૨.

સૌમ્ય સુજ પ્રેમમૂર્તિ શરણે,

પ્રકુલ હૃદયે, મહી રહું !

ઉર-હિંડાલને હળવે હલે

અહનિશ જો મૂલી રહું !

જાગી જતાં, મધુરી અધીરતા

મહી, સદા, હું મહાલી રહું !

દિલ-ચિતારના સુર સુકોમલ

સુણવાને સ્થિર, અવશ, રહું !

એજ મળેની એજ સગમમાં

ધન્ય જીવન હો જીવી રહું !

નહિ તો મૂઝાં મહી, નિરંતર,

પ્રભુ-શરણ લયલીન રહું !

શ્રી કમલાકૃતાયની. સં. ૧૯૭૭
સેડી નોર્થવેસ્ટ હિંદુ ઓફિસ, બાલતીય
મુંબઈની મોશનપિક્ચર્સ તા. ૨૨-૩-૨૧

જન્મ-લલિત

વેણી વિખરાણી.

* રેણી આગણુ મહે તો વેણી,
પાણુ મીચીને પાણી,
કળાઓ વીણી મૂચી વેણી,
ત્યા તો વેણી વિખરાણી
દોડી નૂચીને દેખાડો,
મદારે લીંગે નખાણી,
એલી હાથે માયું ઓળના
ત્યા તો વેણી વિખરાણી.
કળાઓ તો રેણી જીનતી,
કણી સરણી કમખાણી,
ગોએ હાથે જાની ખીલની,
ત્યા તો વેણી વિખરાણી
કા તો સુન્દર જાની મૂચણી,
એથી વેણી નગરાણી,
નિરખા પૂની ન મોહાખાણી,
ત્યા તો વેણી વિખરાણી
કા તો વેણી જાણી લાડકી
રેણી મૂચી રીમાણી
હવે કાંધી મહે જ્યા 'વેણી'
ત્યા તો વેણી વિખરાણી

૨
૧૮૨૫

દેખાડો પરમાર.

માળીને:

મહુર મહુર પુણ્યો માળી ઓ! સુટતો ના,
ખિતતી કમીની ગમે ઓ! અ પા દાણનો ના
અમીગય કસુમેનો આમ જો નાન થામે,
કપરન નણી મોખા સર્વ જાની ગરુએ
જાલદા નવ પહેલે તુ આમ આપો કોનો કે
કમનદન ગણીયો દિગિ તાની વધ જે
ખીની ખીની હસના એ હો -હે સાચ મવે
નવ દીની કુખી એ રોદરોના ફોનો
અરુ! સુમન એવુ કાદમે નોડતો ના
કમલે પડેતુ તે વેળે ચાનતો થા
જાન સરણુ અવુ જોઈ જો વિમાળી,
હવે રડેતુ ગામે છે અડી જાનની

વેણીના મુકસ.

સ. ૧૯૭૬.

* ગેધાડાગ ગરુ અ સ્ત્રીગીતનો દાગ

ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે —

શિવરાત્રિનો દિવસ હતો.

સવારે નગરની માલણી ઘેરેઘેર ટુલ્લપાતરો નાંખી આવી ને ઘેરેઘેરથી તેમને ઝાંસા પડ્યાં. ઘોન વધતે તેઓએ કહ્યું ! 'જા, રોજ લાવીએ છીએ ત્યાંથીજ આજે પણ ફૂલો આપ્ય છે, પણ કાણ જાણે શાથી ગંધાંજ સુગંધ વગરનાં છે !

દુઃખી વધતે મારી આ દેવપૂજ કરતી હતી ને હું આવશ્યકરૂપે થઈ પાસે બેઠો હતો. તે વખતે તું આવી ને જાને ધમે પડી આશ્ચર્યકિત માંગ્યા.

માત્ર ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે નગરનાં ગંભીરનાં ફૂલોની સુગંધી તારા પ્રત્યેક અંગમાંથી રેલી રહી હતી !

તે દિવસે જ્યારેની છૂટીમાં અમારી બેઠેલી નિશાળના છોકરાઓએ જરા પણ તોફાન ન કર્યું. રસ્તા પરથી જતા આવતા લોકો અને પૂજતા; 'આજે શું છે ? કેમ આ જુદો રાત્રન છે ? લોકોના પ્રત્નોથી કંટાળી હું બહાર નીકળ્યો.

તારો ઘરનાં આંગણમાં તારી સખીએ સાથે ફેલાફેલ કરતી મેં તને બોલ્યું ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે આંગણની બધી મસ્તી તારી આંખમાં આવી વસી હતી !

સાંજે મિત્રો સાથે નદી કિનારે ફરવા ગયો ત્યારે નદીનાં પાણી હઠોળાવવા હતા, કીનારા પર ધળના ગોરા ઊડતા હતા, ને ફરવા આવેલા લોકોનાં મ્હેં પર ઉદાસીનતા જણાતી હતી.

સ્મૃતિત ચિત્તે અમે સૌ પાછ ફર્યો ને માતાના મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા.

મંદિરનાં મોઢમાં બાળાઓને ગરબો ગવડાવતી તને દીડી ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે નદીનું સંઘણું માધુર્ય તારા કંઠમાં ને તારાં અંગના મરોડમાં આવી ભરાયું હતું !

રાતે શિવાલયમાં પૂજા હતી.

પૂજામાંથી પાછલી રાતે હું ઘેર આવતો હતો ત્યારે ચન્દ્રનું સંઘણું તેજ ઉડી ગયું જણાયું. એની ફીકાસ નેહ મારે મન દબાયું.

શિવાલયમાં જળતો ઝાંખા દીવાના પ્રકાશમાં જ્વેલકા તારા સુગંધનું સ્મરણ થયું ત્યારેજ હું સમજ્યો કે ચન્દ્રનું સૈન્દર્ય તો-જાણું તારા સુગંધાંજ હતું !

—મનુ.

મહારી શોધ.

તેજ નરુરીની સૌભાગ્યી મદોન્મત ગીચ જંગલની ઘસવટાઓમાં જેમ કરતુરીમૃગ બોં જોમ હું બસું છું.

રાત્રિ મધ્ય વેળાળની છે; પવનની લહરી દક્ષિણ તરફથી ચાલી આવે છે.

મહારો માર્ગ જુલો હું ભટકું છું. જે નથી મેળવી શકતો, એ હું શોધ્યા કરું છું; ને હું જે નથી શોધતો તે મને મળ્યા કરે છે.

મહારી વાસનાની પનિમા મહારા હૃદયગતથી નીકળી આવી પાસે છે.

એ કળકળતી ધાપા અદસ્ત થતી જાય છે.

હું તેને મળજા રીતે વળગી મેલવાને યત્ન કરું છું; તે મને ઉઘાડે છે અને આગળે.

પસડી જાય છે.

જે નથી મેળવી શકતો, એ હું શોધ્યા કરું છું; ને હું જે નથી શોધતો તે મને મળે.

('ગાઈનર' માંથી)

ખચુભાઈ રાવ

પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા.

સંયુક્તા:—મહારાજ ! સામંત્ય છે કે ગેરી યવનોએ ફરી દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. અલખરને મોખરે યુદ્ધ મહારાજની હાજરીની જરૂર છે. આ તહેવું અદામી વાનું આક્રમણ અને હવે મહારાજને જવું પડશે.

પૃથ્વીરાજ:—નહીં સંયુક્તા ! જેમને રાજ્યોનો લોભ હોય તેઓ ભલે આ યુધ્ધો લડે પણ સુધી તું મહારી મમીય છે ત્યાં સુધી તો હું યુદ્ધમાં જવા માંગતો નથી.

સંયુક્તા—પણ જગનાથ ! દિલ્હીધરને રણવાસ ભોગવવા ઉપરાંત પણ ખીજાં કર્તવ્યો છે મહારી પામે રહેવાની આપની કૃપાને લીધે આપને રણવાનું આજ મહારે ગૌર ન મકાવા દેશે.

પૃથ્વી—પ્રાણપ્રિયે ! આજ મકનારાં કરું સમજતા નથી. જગતમાં પરમ કર્તવ્ય ચાહવાનું છે. જેમને રાજ્યોનો લોભ હોય તેઓ ભલે રાજ્ય કરે અને જમીનવા દુકડા માટે કે ધર્મના કોઈ પુત્રક માટે ભવે યુધ્ધો કરે. તેઓ બધાજ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી પોતાની લાલસા વૃદ્ધ કરવામાં તણિ માને છે.

સંયુક્તા:—ત્યારે મહારાજ આપ શું એમ કહો છો કે રાજ્ય કરવું એ ફજ નથી ? યુધ્ધ કરવું એ ફજ નથી ? ત્યારે મકનારાં અત્યાચાર સુધી રાજ્ય કર્યું અને યુદ્ધો કર્યાં એ કર્તવ્ય પાંગણુખ જનીને કર્યું ?

પૃથ્વી—ખેરાકે હું રાજ્ય હતો ત્યારે પ્રજાની એવા મા! માન નહોતો પણ મહારાજ અર્ધકાર પુખતર રાજ્ય હતો. હું ન્યાયી હતો તે ન્યાય ખાતર નહીં પણ કીર્તિ ખાતર અને મેં પ્રજાને સુખ આપ્યું તે સુખની ખાતર નહીં પણ તેઓ જળવે ન કરે તે ખાતર. અને યુદ્ધ ફરેલાં તે મહારાજાહુનો પ્રતાપ દેખાડવા, મહારી વિજયની છાંધા વૃદ્ધ કરવા.

સંયુક્તા.—ત્યારે મહારાજ ગેરીના ગયા આક્રમણ વખતે પણ આપ યુદ્ધમાં ન પધારેલા અને ચાંચીંડીશયે પોતાનો ભોગ આપો તે પણ સ્વાર્થ ખાતર કે ?

પૃથ્વી:—પ્રાણ આપો તે કેવળ સ્વાર્થ ખાતર નહીં. જો કે હવેવાની પ્રમળ દૃષ્ટિમાં દેશ કરતાં યવનોનો દેવ વધારે પ્રમળ હતો. ગૂંચા વિવાને જોઈ તહેવું મન ઘરાઈ ગયું હતું. તે પૃથ્વીરાજ વિશુ અન્યનું સમાપ્તિ સ્વીકારી ગકે તેમ નહોતો તેને તો દિલ્હીનું મન્ય અને દિલ્હીનો રાજ બન્ને જોઈતાં હતાં.

સંયુક્તા:—કૃપાનાથ ! મને મળા કરો? પણ આપને હું સમજી રહતી નથી. શું આપને દિલ્હીધર તરીકે કાયમ ગણવાની તેની દરજ્યા આપું સ્વામિભક્તિ નથી ?

પૃથ્વી—સ્વામિભક્તિ ખરીબ્ અને અત્યુત પણ રહેતી મંકુચિત દષ્ટિ માલ પદાયેને. જોઈ અટકી જતી મને તો દિલ્હીનું એકર્ષ, દિલ્હીમનુ આકર્ષણ જોઈતું હતું.

સંયુક્તા:—અને ધધરૂપાથી હેને જોઈતું હતું તે તેણે મેળવ્યું પણ ખરું ?

પૃથ્વી:—તેને જોઈતું હતું તે મળ્યું પણ મ્હારે જોઈતું હતું તે નહીં. ત્હારો ચિરંજીવ
કે, સંયુક્તા ! ત્યાં સુધી જંગની સમક્ષ છે ત્યાં સુધી દિલ્હીની ગાદીને ખચાવની જરૂર નથી. એ
હી મોટેનાં યુધ્ધો અને એ મનુષ્યવધમાં જંગનું મૂળ સિંધાનંતો બહાવ છે. આમુકરાપના
તે દિલ્હીધરથી જંગાતું શ્રેય યવાતું હતું. મ્હારે મને સંયુક્તાથી જંગાતું શ્રેય યવાતું છે.

સંયુક્તા:—મહારાજ હું અસ્પ્રાણુ તે જંગાતું શું શ્રેય સીખવવાની હતી.

પૃથ્વી:—ત્હને જ ના છેતર પ્રિયે ! જંગાતના ડાઘા ગણાતા કોષો વિશ્વની દિલ્હરી સમજ્યા
નથી. અમુક જંગાએ અમુક રાજ્ય કરે અને અમુક પુસ્તક અમુકનેાં ધર્મ બને, એનો
વિશ્વપતિનો ન્યાય હોય. નહીં. કાનાતું ધન રમો ન શે એટલા માટે ધના ઉપર સીપાઇઓ
મુકવાની રીત ખોટી છે. દિલ્હીના શ્રેય માટે, તેની પ્રમ્તના ઉત્કર્ષ માટે પૃથ્વીરાજે રાજ્ય ચતુ
જરૂરતું છે જ નહીં. પ્રમ્તું શ્રેય તો જેટલું રાજ્ય તરીકે થાય તેટલું જ રાજ્ય છોડીને પણ થાય.
મુદ્દા પ્રમ્તના હવનને સુધારતા નથી, માત્ર તેને નિયમમાં રાખે છે. પ્રમ્તહવનને જે સુધારે
છે તે કોઈ અપૂર્વ નરનો પ્રત્યક્ષ દર્શન.

સંયુક્તા:—ત્યારે મહારાજ, રાજ્ય તરીકેજ આપ પ્રમ્ત હવનને ઉત્કૃષ્ટ ન કરી રહો ?

પૃથ્વી:—નહીં. રાજ્ય તરીકે તો હું માત્ર કોષોને સાક્ષત કરું. મ્હારે તેમની ઉપર સાક્ષત
નથી જોઈતું. સાક્ષતથી તેઓ કાપદા પાળનાર તાળેદાર યશે. મ્હારે તેમને પોતાની માટે કાપદા
કરનાર સ્વતંત્ર બનાવવા છે. મ્હારે કોષોને સાક્ષત નથી પણ મ્હારા દર્શનથી દોરવા છે. તેમને
સીખવતું છે કે જંગાતું સાક્ષત કાપદા નથી કરનાં પણ સ્નેહજ કરે છે.

સંયુક્તા:—મહારાજ ! જંગને સંયુક્તા પાસે રહેી શું સ્નેહ સીખવશે ? જંગનેનાં સર્વને
સમૈત ગણી કો વડાતા નથી ?

પૃથ્વી:—પ્રિયતમે ! જંગને મ્હેં ત્હારામાં સમાવ્યું છે, તુંજે મ્હારું જંગા છે. ત્હને
સેહવામાંજ હું જંગાતને ચાહું છું. જંગા ત્હારાથી જૂદું નથી ગણતો. ત્હારી ખાતર આ
દિલ્હીની ગાદીને પણ હું હોમયા તત્પર છું. અવિષ્યમાં હું એક એવો પ્રસંગ જોઉં છું જ્યારે
આ જુદા ગોરીલ દિલ્હીને દરબાજે પોતાની પતરાંની તરવારે ખખડાવશે. દિલ્હીધરને તેઓ પકડી
હાલ જશે. દિલ્હીધર ત્યારે પણ હાલના નથી. તે પકડાશે જમની યશે અને નિખિલ જંગમાં
એકઠી સંયુક્તાનેજ મોતાં આ ચક્ષુમાં તેઓ જુદા બોદશે, પણ દિલ્હીધરની ચક્ષિ તો તેની તેજ
રહેશે અને એ અંધ પૃથ્વીરાજની આંખોના પટ પાછળ સંયુક્તાની મર્તિ કાયમ રહેશે. પણ
આજ ચક્ષુને નષ્ટ કરનાર એ કુદ ગોરીના હૃદયને તો મને તે અવધ્ય સ્થાને વંધીને પણ આ
માથે દાર-કરશે.

સંયુક્તા:—એ અદબી માથે કરશે મહારાજ ! પણ ગાદી તરફની આવી ઉદાસીનતામાં
યુધ્ધ મોટેના આજા વિરોધમાં, રાજ્ય મોટેના આજા વિરોધમાં મ્હને તો અપની સંયુક્તા
પ્રત્યેની બેદર પ્રીતિજ જમાવ છે. સંયુક્તાના હારી મોટેના આ મોઢ, તેની પ્રીતિ મોટેની આ
મમતા તેના મનુષ્યી નાચ નહીં પામે ? ને તેમ થાય તો આ દેહનું મ્હને શું મુલ્ય નથી.

પૃથ્વી:—મૂતાંજ સ્મરણમાં રાગી રહેતી નિરંજ્ય કોઈથી બૂંટી, તું બૂંટી. પૃથ્વીરાજને
કેજ તે ન ઓળખી. પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાના દેહને ચાહતો નથી જ. જૂતા કાગ ચાહ કરે. જવચંદ

મોડાડના મહેલમાં તે કાળી ગરિમા દુવાગના સ્તંભોના વચ્ચે મ્હાગ પ્રમિત ધોડાને લઈ મ ત્હારા દર્શન માટે હું આવેશો. ત્હાગ રૂપમાં મુગ્ધ થઈ દર્શનવાલસાથી હું ખેંચાઈ આવેં પણ હું મ્હાગ રૂપને લોઈ શકતી નહોતી. તે સાંભળેલા મ્હાગ કીર્તન ત્હાગ એ મહેલ હોળના માર્ગમાંએને મ્હેં મ્હાગ ધોડાની યાળનાં મોતી કઢાડી નેમા ફેંકી રમોડિયાં-તેમની કી લોઈ આનંદ પામેશે, અને તે પુરી જતા મ્હારી માવાના મોતી પણ મ્હે નાખ્યાં. ત્હને દર્શન નવીન હતું. પૈમવના એ પ્રગટાવી અંગ્રહ તુ મ્હારી પાને આવી. મ્હારી દેહ જો લુપ્ત હતી. આપણે બન્ને મળ્યા અને મ્હેં ત્હને ચુગલ કરેલું. તે વખતની, એ અધકાગ પણ આવી ગયેલી ગાયત્રી બાવી હું હજી બૂલ્યો નથી.

સંચુકતા — મ્હાગજી ! શું એ આર્થ નહીં ? શું એ બોગ લાલસા નહીં ? શું એ એ વિગ્રહ હતો ?

પૃથ્વી — નહીંજી. એ દાણે ત્હાગ જન્મરથમાં નયનોમાં મ્હારા નયનો મિલાવવામ મ્હને આનંદ હતો. ત્હારા પ્હાની સુંગી પહેલતા કેશ કલાપ ઉપર ગતિપર ગતિ હાથો ફેરવ્ય કરવામાં મ્હને મગ્ન હતી, ત્હારી સુકમાર દેહકલીને મ્હારા વશરથ સાથે આંખી રાખવામાં મ્હને મગ્ન હતી, ત્હાગ પરમ વિશુદ્ધ એટલે અને ધવલ દંતપંડિત, સુગંધિત મુખ અને સુકમાર ગાય એ સર્વ ચૂમવામાં, મ્હને મગ્ન હતી એ મર્મ ખર્ચ. પણ માન હું ત્યાં આપ્યો ત્યાં મુધીજી. પણ ત્યાં હું ભરેલું થયો. અને છતાં તે મ્હારી સહચરી થવાનું કળ્પ્ય કયું એટલે ત્હારું હજી કરવાનો મ્હને ધર્મ લાગ્યો. મ્હારો મિકાગ જલ્પ્યદ સાથેના સુધમાં હનરી ગયો. મ્હારા પાડુબધ ગારેના માનમાં ત્હારી મ્હાગ માટેની રૂપલાલસા શયી ગઈ. મ્હને જાણ્યું પડ્યો અને હું નમ્મગત થયો છતાં તે મ્હારી મેલા કરી તેમાં ત્હારી બોગ લાલસા નહોતી.

મંચુકતા — મ્હાગજી ! પ્રિયતમ પૃથ્વીનાથ ! ત્હમે મ્હને કે કે જ્ઞાતાં મગ્ન્યો જાગૃત કર્યાં. જે દિવસે આપણે જાગ્યા મળ્યા તે દિને હું યુવાન હતી પણ દરી પુરુષનો મ્હારો અનુભવો ન હતો ત્હાગ સ્પર્શથી મ્હને શેખાંચ થયું અને એ શેખાંચે મ્હને વિદ્યુત બતાવી. પણ ખાસ મ્હારેજ ખાતર તેં આટલું લોખંધ ખેડ્યું એ જાણ્યું ત્યારે ત્હારી સાથે આવવા મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ જ્યારે દેહનો લોભ છોડી ત્હને લડતા જેવો ત્યાં ત્હારી નહી. બધી આપતી —

પૃથ્વી — મ્હારી મધુરી દેવી ! ત્હાગ 'કુખમાં આપ' અને 'દહમે' મળેલો મ્હારા અવમાનિક હાથે છે ? આજે ફેરલા વર્ષે તે ત્હારા અંતર ખુલા કર્યો. અંતર ઉગાડનાની એવી ધન્ય ટાણો આ ઐશ્વર્યમાં કેટલી વિગ્ન છે. ત્હને એમ નથી લાગતું કે આપણું આ જીવન આપણને અન્નાવથી દર ધમડી જઈ સંચા જેવા બતાવી મરે છે ?

સંચુકતા — સત્ય, મ્હાગજી ! મ્હને યાદ આવે છે કે તે મમયમાં મ્હાડં અતર કોઈ દેવની પૂજામાં સમર્પા દેરા હું તત્પર હતી મ્હાડં હવ્ય કોમકની સાથે નેડાઈ અનંતનામાં લીન થઈ જતા તત્પર હતું. પણ મ્હારો એવો આશાકેન્દ્ર હવનાથ જડ્યો ન હતો. તે દિવસે મ્હારી એ મર્મ વૃત્તિઓ જાગૃત થઈ અને ત્હાગ એ અમીમ મૈથો મ્હને ત્હારી માથે એક કરી.

પૃથ્વી — અને મ્હને પણ. હું ત્યાં પહેલા મ્હાગ મજવાસમાં જતો ત્યાં ડોહતી મુશુરામાં મ્હને રમ ન હતો. કોહતી વાતમાં મ્હને આનંદ ન હતો. એ સુંદર દાસીઓ છતાં પણ મ્હાડં

સંયુક્તા:—અને ઇશ્વરકૃપાથી ત્હને જોઈતું હતું તે તેણે મેળવ્યું પણ ખરું ?

પૃથ્વી:—તેને જોઈતું હતું તે મળ્યું પણ મ્હારે જોઈતું હતું તે નહીં. ત્હારો ચિરંજીવ રોડે સંયુક્તા ! જ્યાં સુધી જગતી સમક્ષ છે ત્યાં સુધી દિલ્હીની માદીને જાચાની જરૂર નથી. એ માદી માટેનાં મુદ્દા અને એ મનુષ્યવધમાં જગતના મૂળ સિધ્ધાન્તો બંધાય છે. આમુંડરાંચનાં અને દિલ્હીશ્વરથી જગતનું એવ યવાનું હતું. મ્હારે મને સંયુક્તાથી જગતનું એવ યવાનું છે.

સંયુક્તા:—મહારાજ હું અશ્વપ્રાણુ તે જગતને શું એવ શીખવવાની હતી.

પૃથ્વી:—ત્હને જ ના છેતર પ્રિયે ! જગતના ડાહ્યા ગણાતા લોકો વિશ્વની દિલ્હરી સમજ્યા જ નથી. અમુક જગ્યાએ અમુક રાજ્ય દરે અને અમુક પુરતક અમુકનો ધર્મ અને, એવો વિશ્વપતિનો ન્યાય હોય. નહીં. કાનાનું ધન રણે ન લે એટલા માટે ધના ઉપર સીપાઇઓ ગ્રહવાની રીત ખોટી છે. દિલ્હીના એવ માટે, તેની પ્રજાના હિતર્થ માટે પૃથ્વીરાજે રાજ્ય થતું જરૂરનું છે જ નહીં. પ્રજાનું એવ તો જેટલું રાજ્ય તરીકે થાય તેટલું જ રાજ્ય છોડીને પણ થાય. કાયદા પ્રજાના જીવનને સુધારતા નથી, માત્ર તેને નિયમમાં રાખે છે. પ્રજાજીવનને જો સુધારે છે તે દોષ અપૂર્વ નરનો પ્રત્યક્ષ દર્શાન.

સંયુક્તા:—ત્યારે મહારાજ, રાજ્ય તરીકે જ આપ પ્રજા જીવનને ઉત્કૃષ્ટ ન કરી શકો ?

પૃથ્વી:—નહીં. રાજ્ય તરીકે તો હું માત્ર લોકોને શાસન કરું. મ્હારે તેમની ઉપર શાસન નથી જોઈતું. શાસનથી તેઓ કાયદા પાળનાર તાબેદાર થશે. મ્હારે તેમને પોતાને માટે કાયદા કરનાર સ્વતંત્ર જતાવવા છે. મ્હારે લોકોને શાસેવા નથી પણ મ્હારા દુર્ધર્મથી દોરવા છે. તેમને શીખવવું છે કે જગતનું શાસન કાયદા નથી કરતા પણ રોડેજ દરે છે.

સંયુક્તા:—મહારાજ ! જગતને સંયુક્તા પાસે રહી શું રોડે શીખવશે ? જગતનાં સર્વને સમોન ગણી કાં ચલાતા નથી ?

પૃથ્વી:—પ્રિયમો ! જગતને મ્હું ત્હારામાં જ સમાવ્યું છે, તુંજે મ્હારું જગત છે. ત્હને ચાહવામાં જ હું જગતને ચાહું છું. જગત ત્હારાથી જૂદું નથી ગણતો. ત્હારી ખાતર આ દિલ્હીની માદીને પણ હું હોમવા તાપર છું. અવિશ્વમાં હું એક એવો પ્રસંગ જોઉં છું જ્યારે આ તુજ ગોરીદલ દિલ્હીને દરવાજે પોતાની પતરાંની તરવારો ખખડાવશે. દિલ્હીશ્વરને તેઓ પકડી લઈ જશે. દિલ્હીશ્વર ત્યારે પણ લડવાનો નથી. તે પકડાશે જ નહીં. થશે અને નિખિલ જગતમાં એકલી સંયુક્તાને જ જોતાં આ ચક્ષુમાં તેઓ યુગા લોકો, પણ દિલ્હીશ્વરની શક્તિ તો તેની તેજ રહેશે અને એ અંધ પૃથ્વીરાજની આંખોના પટ પાછળ સંયુક્તાની મર્તિ કાયમ રહેશે. પણ આમ ચક્ષુને નટ કરનાર એ કુદ ગોરીના હૃદયને તો મો તે અવધ્ય રથને વીંધીને પગ આ કાય દાર-કેરશે.

સંયુક્તા:—એ અદર્શી માર કરને મહારાજ ! પણ ગાદી તરફની આવી કદાચીનતામાં, યુધ્ધ માટેના આવા વિરોધમાં, રાજ્ય માટેના આવા વિરોધમાં મ્હને તો આપની સંયુક્તા પ્રતિની એવદ પ્રીતિ જ જણાય છે. સંયુક્તાના ચરીર માટેનો આ મોઝ, તેની શ્રીતિ માટેની આ મંગતા તેના મનુષ્યી નાશ નહીં પામે ? બે તેમ કાય તો આ દેહનું મ્હને ખૂંડ મૂક નથી.

પૃથ્વી:—જુલોન સ્મરણમાં રાગી રહેવી નિર્દોષ ભોળી બૂલી, તું બૂલી. પૃથ્વીરાજને હજુ તે ન જોગખો. પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાના દેહને ચાવતા નથી જ. જોતા કાલ માદ દર. અવધ્ય

તેઓ અમુક અન્તરથી આગળ ન જઈ શક્યા અને ત્યાર પછી તેજ નિયમને અનુસરીને પૂરતીઓએ અંતરિક્ષમાં ફરવા માંડ્યું. આ અને આવીજ રીતની બીજી ગતિઓમાંથી સૂર્યમાળા જન્મ પામી અને સૂર્યની આસપાસ જે વસ્તુઓએ ફરવા માંડ્યું તેઓનું નામ ગ્રહ. સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ત્રીજો અને મંગળ ચોથો ગ્રહ છે.

ભૌતિકવિજ્ઞાન (Physics) નો નિયમ છે કે ન્હાની અને મોટી બે વસ્તુઓ એક સરખી જ ગરમ હોય તો મોટી વસ્તુને ઠંડી પડતાં વાર લાગે અને ન્હાની વસ્તુ મોટી વસ્તુ કરતાં ઓછા વખતમાં ઠંડી થાય. આ જ નિયમ ગ્રહોને લાગુ પડી શકાય અને તેથી આપણે ધારી શકીએ કે શરૂઆતમાં એક સરખી ગરમીવાળા સમગ્રા ગ્રહોમાંથી ન્હાના ગ્રહની ઉષ્ણતા જલ્દી ઓછી થાય અને મોટા ગ્રહોમાં તેમ થતાં વાર લાગે. ઉપર કહ્યું તેમ જ્યારે સૂર્યના અવકાશથી હોના ભાગે પડી ગયા ત્યારે મંગળ સૂર્યના આઘ તત્ત્વો (elements) અકસ્માતથી જૂદા જૂદા ભાગોમાં જૂદી જૂદી રીતે વહેંચાઈ ગયાં. પછી જેમ જેમ ગરમી ઓછી થતા માટે તેમ તેમ, અને આ તત્ત્વોમાંના કેટલાકને એક બીજા સાથે સંયોગ થતા વાતાવરણનું અનુકૂળ દબાણ અને ઉષ્ણ પરિણામ (temperature) થાય ત્યારે, નવા પદાર્થો ગ્રહોમાં બની શકે. વનસ્પતિને તથા જીવનને માફક આવે તેવા સવળા પદાર્થો દરેક ગ્રહમાં હોતા નથી અને પરિણામે દરેક ગ્રહમાં વનસ્પતિ કે જીવન હોતાં નથી. આઠ ગ્રહોમાંથી ફક્ત બેમાં જ આવા પદાર્થો છે. એક પૃથ્વી અને બીજો મંગળ. ઉષ્ણતા ઓછી થતા ઇ.ગી શી રીતે ઉદ્ભવી શકે તે વિશે હમણાં આપણને સંબંધ નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ એક ગ્રહ જેમ ન્હાનો હોય તેમ તે વધારે બેસેા ઠંડો થાય અને તેને લીધે હોના પ્રગતિના ઇતિહાસમાં તે વધારે જલ્દીથી પગલાં ભરે. ન્હાના અને મોટા ગ્રહોના અવલોકન અને અભ્યાસથી જ કાણું છે કે જે ગ્રહને છ સિદ્ધિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે.

૧. સૂર્ય જેવી સ્થિતિ, પ્રાગ આપ અને નાંજતમાન.
૨. પીગમેલી સ્થિતિ; ઉષ્ણ પણ પ્રકાશ આપી ન શકે.
૩. ધનરૂપમાં આવતી સ્થિતિ, સપાટી ધનરૂપમાં આવેલી અને સમુદ્રોનો ઉદ્ભવ.
૪. જળ અને રચણનું નક્કી થવું;
૫. મધ્યે જ જમીન; સમુદ્રોનું અદૃશ્ય થવું.
૬. મૃત્યુ પ્રાપ્ત સ્થિતિ; હવા ન મળે.

એક ગ્રહને આ નથી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવો જોવાને મનુષ્યનું જીવન ધણુંજ ટુંકું છે; પણ જૂદી જૂદી સ્થિતિમાંથી રહેવા ગ્રહોના અભ્યાસથી જે નહિની મળે તે ભેગી કરીને ઉપર જણાવેલી રીતે એક ગ્રહને જીવનક્રમ ખાંધી શકાય આ છ સ્થિતિઓમાંથી ચુરેતસ, નેપ્ચ્યુન સેટેર્ન (સાન) અને જ્યુપીટર (ગ્રહસ્પતિ) બીજી સ્થિતિમાં, પૃથ્વી ચોથા સ્થિતિમાં, મંગળ (માર્સ) પાંચમી સ્થિતિમાં અને આપણો ચંદ્ર તેમજ બીજા ગ્રહોના ચન્દ્રો છઠ્ઠી સ્થિતિમાં છે.

ત્રીજી સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં ગ્રહ "સ્વેચ્છરૂપ" દરિયા મંચીરાજ" વાદળના જેવો હોય છે અને તે સ્થિતિમાં આંધ્ર પછી જ હોના આકાર દર્શાવે તે માટે નક્કી થાય છે. ગ્રહના પદાર્થો જેમ જેમ શીતળ થતા માટે તેમ તેમ તેજ વધારે ને વધારે સંક્રાયાય અને તેને લઈને

અહની ઉપરની સપાટી જે પ્રમાણમાં ઘણી મોટી હોય છે તેને અંદરના સંક્રાંચાંધા ભાગ ઉપર બંધબેસતી થવાને ઉંચી નીચી એવી દરચલીઓનું રૂપ લેવું પડે છે. આ દરચલીઓને આપણે પર્વતોની હારમાળા તરીકે ઓળખીએ છીએ. અહ જેમ વચમાં વધતો જાય, તેમ તહેને પણ વૃદ્ધ માણસની મારફત દરચલીઓ પડે-ફેર ઓટલો જ કે મ.ણસ દદરપું થાય છે ત્યારે અહની સજિ સાન્ધ્યવતી બને.

અહનું કદ જેમ વધારે મોટું હોય તેમ-તહેની ઉચ્ચતા ઘણી ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવાથી-તહેને વધારે દરચલીઓ પડે છે. કુદરતનો આ અરુણલિત નિયમ અંતરિક્ષમાં બ્રમણ દરતા ત્રણ ગોળાઓના અભ્યાસથી માલમ પડે છે-પૃથ્વી, મંગળ અને ચન્દ્ર. પૃથ્વીના રવરૂપને આપણે સર્વ કોઈ જાણીએ છીએ. તહેના પર્વતો અને જ્વાલામુખીઓ, તહેની ટેકરીઓ અને ખીણો-એ સર્વેએ તહેને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારી છે. પૃથ્વીનું કદ મંગળ દરતાં નવ ગણું, અને ચન્દ્ર દરતાં એકાશી ગણું મોટું છે. આ રીતે તે મોટી હોવાથી ઉપર જણાવેલા નિયમને આધારે પર્વતો રૂપ દરચલીઓ તહેને વધારે છે ત્યારે મંગળ દરતાં ઘણું ન્હાની હોવાથી તહેની સપાટી પૃથ્વી દરતાં ઘણી વધારે સરળ છે.

મંગળમાં પર્વતો નથી.

દ્વિપનમાંથી આ અંગારકને જે બારીકાઈથી નિહાળીએ તો તહેની સપાટી આશ્ચર્ય ખમાડે તેવી લાગે છે. ઘણી જ સરળ અને કશી પણ ઉંચી નીચી જગ્યા વિનાની તે સપાટી દેખાય છે. જેમ વધારે તીવ્રજ દૃષ્ટિથી તે નિરખાય, તેમ વધારે ને વધારે આ બાબતની ખત્રી થાય છે. છેવટે સપળો સંશય દૂર કરવા ગણિતશાસ્ત્ર આ બાબતનો પુરાવો આપે છે. જે કોઈ અહમાં પર્વતો હોય તો સૂર્યોદય વખતે તહેનાં શિખરો ઉપર સૌથી વહેતું અગ્નિપ્રસ્થ પડે છે અને તેને લીધે તે શિખરોની કોસો સધી લંબાયલી દીર્ઘ છાયા. માર્પાને ખગોળવેતા આ ગિરિરાજેની ઉંચાઈ ટ્રિગોનેમેટ્રી 'ત્રિકોણ મિતિ'—(ગણિત શાસ્ત્રની એક શાખા) ની સહાયથી માપી શકે છે. ચન્દ્રમાં આવેલા જ્વાલામુખીઓની ઉંચાઈ આ રીતે માપાઈ છે, ત્યારે તેજ બાબત મંગળને લાગુ પાડતાં પરિણામ મન્ય આવે છે, એટલે કે મંગળમાં પર્વતો નથી. એ કે ત્રણ હજાર શીટ ઉપરની ઉંચાઈ આ રીતે ઘણી ચોક્કસાઈથી માપી રાખાય છે અને તેથી આપણે એવા નિશ્ચય ઉપર આવીએ છીએ કે મંગળની સપાટી ઉપર ત્રણ હજાર શીટથી વધારે ઉંચાઈવાળી જગ્યાઓ નથી. આપણે પૃથ્વીવાસીઓ જેણે કંચનમંગળા (૨૮૦૦૦ શીટ) અને ધવલગિરીના (૨૬૦૦૦ શીટ) ગગનચુખ્ત શિખરોનાં જન્ય અને ચોહામણા દરજ્જા જેવાં છે તેઓને તો મંગળની પર્વતો અને ટેકરીઓ વિદેશી એક સરળી જગીન નીરસ અને એકમુરી લાગે.

વાદળો આદર્યાં ગયાં છે.

અહ ત્યારે પત્તરૂપમાં આવતા મારે છે ત્યારે તે વાદળોથી ચારે બાજુ વિશાલતા હોય છે અને તેને લીધે પણ વખત સુધી તે આકાશ અને સૂર્યથી દંડાયતો રહે છે. આ વાદળો પાણીની વરાળનાં અને જ્વાલામુખીમાંથી ઉત્પન્ન થતા રસાયનિક પદાર્થોના હોય છે. મહત્તી ઉચ્ચતા જેમ જેમ ઘાન્ત થવા માટે તેમ તેમ આ વાદળોનાં દંમેશને મારે વિખેરાવા માટે હે અને બહુ આકાશને

તથા તેજસ્વી સૂર્યને ઓળખતાં શીર્ષ છે. મંગળ, પૃથ્વી કરતાં કદમાં નહોતો હોવાથી તે વધારે ઠંડો થયેલો છે અને તેથી આપણે અટકળ કરી શકીએ કે મંગળનું વાતાવરણ પાનથું, પારદર્શક અને વાદળ વિનાનું હોયું જોઈએ. દુર્જિન કહે છે કે ચાત એમજ છે અને ખરું કહીએ તો મંગળ વિશેનો અભ્યાસ આ બાબત જાણવા પછી જ થવા માંડેય; જો તેનું વાતાવરણ વાદળો થી ઘેરાયલું અને જાડું હોત તો આંતરિકમાં રહેલી આ બીજી સૃષ્ટિનું આપણને જ્ઞાનજ ન હોત.

મંગળનો દેખાવ અને ત્વેની દૈનિક તથા વાર્ષિક ગતિ.

સાધારણ હોયી શક્તિવાળા પ્રેક્ષકોપથી આ ગ્રહને જોતાં ત્વેના રંગોનું આકર્ષણ ધણુંજ અદ્ભુત લાગે છે. તે રંગો એટલા તો સુંદર, જૂન જૂન અને એક બીજામાં મળી જતા છે કે તેઓનાં નામ લાંચ્યાથી અને જોયાથી એક સરખો જ વિચાર આપે કે કેમ તે સંકાબધું છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં શુક્રાળી રંગ પ્રથમચો છે અને વચમાં આઠો ભૂરો છવાયેલો છે. આ બંને રંગો, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર આવેલા ક્ષેત્ર જેવા લિખના સ્વેત દરિયોથી ઘણા ઓખા અને જૂન પડી આવતા દેખાય છે. વળી આખા ગ્રહ ઉપર આ બે રંગો એક સરખા નથી. ઉપરના ભાગોમાં દેખાતો કુદરતીય ધીમે ધીમે ઘેરો ચઇ છંદ જેવો રાતો થાય છે અને છેવટે રક્તવર્ણો દેખાય છે. ભૂરો રંગ પણ તેવીજ રીતે આઠા ઘેરા પ્રમાણમાં છે અને તેઓ સમગ્ર એક બીજામાં એવી રીતે ભળી જાય છે કે તેઓની વચ્ચે લીટી દોરવી કેવળ અશક્ય જ છે. અનુકૂળ સંજોગોમાં દુર્જિન વડે જે કાંઈ તે રક્તચિન્દુને નિરખે ત્વેને વિશ્વકર્તાની અપાર શક્તિનું કંઈક સ્પેષ જ્ઞાન થાય છે. દર દર બુરા આકાશમાં જાણે પોતાની જ પૃથ્વી નહોતું સ્વરૂપ ધારણ કરી તરતી હોય એવું ત્વેને લાગે છે. ત્વેના અદ્ભુત કૃંડાળામાં ત્વેને તે સૃષ્ટિના ખડો અને સમુદ્રોનો ભાસ થાય છે. તે ગ્રહના ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપરના બે સ્વેત દરિયોથી તે નિહાળે છે. જોતાં જોતાં થોડી વાર પછી એકદમ ત્વેને જ્ઞાન થાય છે કે જે ટાપુ અને ભૂશિર જોવામાં તે તદ્વિજન ઘર્ષ ગયો હતો તેઓએ તે ગ્રહ ઉપર જગ્યા જરા ખટલી છે પણ તે બે વચ્ચેનું અન્તર તો પ્લેક્ષાં જેટલું જ છે. ધડીક તે વિચારમાં પડે છે પણ તરતજ આશ્ચર્ય સાથે ત્વેને જ્ઞાન થાય છે કે પૃથ્વીની માફક મંગળ પણ એક કાલ્પનિક ધરી ઉપર ફરે છે. નિશાળમાં જ્યારે શિક્ષકે ત્વેને પૃથ્વી તારાઓની વચ્ચે આંતરિકમા મમતી ખતાવી હતી તે બુદ્ધિજાન પ્લેક્ષા પાડો ત્વેને સાંભરી આવે છે. ત્વેને લાગે છે કે પૃથ્વીની જેમ ત્યાં પણ દિવસ-રાત પડતાં હશે.

ધરી ઉપરની ત્વેની આ દૈનિક ગતિથી, ત્યાંની દિવસ આપણા દિવસ કરતાં ૪૦ મિનિટ વધારે લાંબો એટલે ૨૪ કલાક અને ૪૦ મિનિટનો છે એમ જણાવ્યું છે. વળી સૂર્યની કરતા ફરવાનો ત્વેનો સ્વરૂપ પૃથ્વી કરતાં લગભગ બેવડો મોટો હોવાથી ત્વેનું વર્ષ આપણા વર્ષ કરતાં બેવડું મોટું છે. પરિણામે ત્વેની ઋતુઓ આપણી ઋતુઓ કરતાં બેવડી લાંબા છે. આ રીતે જોતાં ત્વેની વસન્ત ચાર મહિનાની છે અને પૃથ્વીની જેમ ત્યાં પણ વસંત, વેલીઓ અને નદીનાળાં હોય નો મંગળના કવિઓ આપણા કરતાં વધારે રસિક હોય અને ત્વેનાં પ્રેમીજનો તે મદમરી ઋતુમાં બેવડું મોટાં અંત તેથી યુવાન પૃથ્વીવાસીઓને તેઓની છાયા થાય. પણ દુર્ભાગે તેમ નથી. ત્વેના વનસ્પતિ માત્ર કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ જ જોવામાં આવે છે

તે પાણી વિના દહાંનાં લોક યજ્ઞવળે છે. જીવન ગારે જ્યાં આમ મારામરી હોય ત્યાં રસિક જ્ઞાનો તે લોકોને ક્યાંથી વખત મળે ?

વાયુઓ અને વનસ્પતિ.

‘સ્પેક્ટ્રમ’* તેમજ ‘રેડિએશન’-ને સમતા નિયમોથી મંગળની ગરમીનું માપ (temperature) ખગોળ શાસ્ત્રીઓ જાણ્યું છે તે સરેરાશ ૮૦૭ ડીગ્રી સેન્ટીગ્રેડ અથવા તો ૪૭૭-૭ ડીગ્રી ફેરનહાઈટ (પૃથ્વી માટે સરેરાશ ૬૦-૬૨ ડીગ્રી ફેરનહાઈટ) છે. ગરમીના આ માપ કપરથી તેમજ લેના દેખાવ કપરથી મંગળનું હવામાં જલવાયુ (carbon dioxide) છે એમ માલમ પડે છે. હવે જલવાયુ ખીજા વાયુઓ જેવાં carbon monoxide, હાઈડ્રોજન, મેથેન બારે વાયુઓ કરતાં વહેનો કડી જઈ શકે છે અને તેથી જો કોઈ ગ્રહની હવામાં તે હોય તો ખીજા બારે વાયુઓ પણ તેમાં હોવા જોઈએ એમ નક્કી થાય છે. આ પ્રમાણે ઓક્સિજન, નાઈટ્રોજન, અને કાર્બોનિક એસિડ વાયુઓ-જેઓ જલવાયુ કરતાં બારે છે-તે મંગળની હવામાં હોવા જોઈએ એમ માની શકાય છે. આ નામતનું પળી એક ખીજું પણ પ્રમાણ છે.

મંગળમાં કેટલીક વાર જણાતા ધુસ અને લીલાશ પડતા રંગથી એક વેળા ખગોળવેત્તાઓએ એમ માન્યું હતું કે તે મંગળના સમુદ્રો છે. પણ પછીથી જ્યારે વધારે ઉંચી શક્તિવાળાં દુર્બિનો રચાયાં અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન વિશેષ વૃદ્ધિ પામ્યું-ગયું ત્યારે જણાયું કે આ રંગો થોડે થોડે વખતે બદલાય છે. હિંદુસ્તાન જેવડાં અને કેટલીક વાર તેથી વેં મોટા વિભાગો ઘેરામાંથી આજ રંગમાં આવતા લાગ્યા. દહાંનાં પાણી જલવાયુનું રૂપ લઈને અથવા તો કોઈ ખીજી રીતે ઉડી જવાથી આ આબાસ-ચેતા સમુદ્રો આછોતરા ચકતે રંગ બદલતા હોય એમ આપણે એક પણ માનીએ તો પણ આ પાણી ક્યાં જઈ શકે ? ગ્રહની જુદાર અંતરિક્ષમાં તે માત્ર થોડાં અણવાડીઆમાં જઈ શકે નહિ. આપણે આગળ જોશું તેમ ગ્રહની પહાડ જવાને માટે તો તેને

* કોયતા ‘પ્રિઝમ’માંથી સૂર્યનું કિરણ પસાર કરતાં તે જુદા જુદા સંત રંગોના એક પદમાં વહેંચાઈ જાય છે, તે ન્યૂટનનો પ્રયોગ જણાવે છે. આ પદોને સૂર્યનું સ્પેક્ટ્રમ (Solar spectrum) કહેવાય છે. તેવીજ રીતે ધણી જ તપેલી સાદી ધાતુઓનું (સોનું, રૂપું, ત્રાંચ વિગેરે) તેમજ અધાતુઓનું (ગંધક, ફોસ્ફરસ, આર્સેનિક વિગેરે) એક કિરણ ‘પ્રિઝમ’માંથી પસાર કરવામાં આવે તો દરેક ધાતુ કે અધાતુ પોત પોતાના જુદા જુદા રંગની રેખાઓ પદમાં દેખાડે છે. આ રંગ સિવાય પદોને ગંધો બાગ કળો જ રહે છે કિરણ ફેંકતી વસ્તુ જે પ્રમાણમાં ગરમ હોય તે પ્રમાણમાં તે ઝાંઝી કે વત્તી રેખાઓ દેખાડે છે. આ રીતે સામાન્ય તપેલી ‘સોડિયમ’ ધાતુ માત્ર એક જ ખીજી રેખા બતાવે છે જ્યારે વધારે પ્રમાણમાં તપેલી તેજ ધાતુ ત્રણ રેખાઓને દેખાવ આપે છે. આ પ્રયોગ ઉડી રીતે વાપરીને એક વસ્તુની ઝાંઝી કે વત્તી રેખાઓ લેના સ્પેક્ટ્રમના પદોમાં જોઈને તે વસ્તુની ગરમીનું માપ જોડસાધથી કદાવી શકાય છે.

૫. વાતાવરણમાં ગોળ રૂપે ગરમીની મતિ.

ધુગો લાગે. જો જલવાયુ રૂપે તે મંગળની હવામાં રહેતું હોય, તો પૃથ્વીની બાહ્યતામાં બને છે તેમ હવાના વેગને લીધે તે વાયુને ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર જઈને તે પ્રદેશોની ઠંડીને લીધે ત્હોને ધનરૂપમાં આવી બરફનું રૂપ લેતું પડે. તો પણ મંગળના ઉત્તર કે દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશો ઉપર રહેલું બરફનું પ્રમાણ તે રીતે ઝટપટ વધતું જોઈએ તેટલું કોઈ દિવસ વધતું જણાયું નથી. એટલે કે મંગળનું ચાણી વાયુ રૂપે ઉડી જતું નથી. ત્યારે આ રંગો પાણી હોઈ શકે નહિ. વળી બદલાતાં બદલાતાં બરાબર એ વર્ષે તે રંગો પ્લેટાં જોયેલી જ સ્થિતિમાં માલમ પડે છે. ત્યારે આ રંગો શું હોઈ શકે? તે મંગળની વનસ્પતિ. પૃથ્વી ઉપર ઓછા અને વસંતમાં વનસ્પતિ ખીલતી હોય છે. શશિર અને હૈમન ઋતુમાં તે સૂકાય છે. ખીલતી વનસ્પતિ લીલી અને ખજતી પીળી. તેમ જ મંગળની ખીલતી વનસ્પતિ ભૂરાશ પડતી લીલી અને ખરતી રતુબડી પીળી. મંગળના એક વર્ષે (આપણાં એ વર્ષે) તે પાછી લીલી થાય અને બદલાતી બદલાતી પીળી થઈ જાય. આ રીતે તે ભૂરાશ પડતાર બાગો સમુદ્યોમાં પાછી નહિ પણ વનસ્પતિ છે એ નિર્ણય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે વનસ્પતિ આકિસ્મજન વાયુ પોતાનાં છિદ્રો વાટે બહાર કાઢે છે અને કાર્બોનિક એસિડ વાયુ તે જ છિદ્રો વડે લઈને જવે છે. આથી ઉત્પન્ન પ્રાણીઓની બાહ્યતામાં બને છે. આકિસ્મજન અથવા પ્રાણવાયુ તેઓનો હાનાધાર છે ત્યારે કાર્બોનિક એસિડ વાયુ તેઓ શ્વાસોચ્છવાસ વાટે બહાર કાઢે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને પ્રાણી એક બીજાના ટેકા રૂપે અને તેથી જ્યાં વનસ્પતિ હોય તો પ્રાણીઓ હોવાનો સંભવ હોય એમ માનવાને આપણને સમજ દારણ મળે છે. વળી વનસ્પતિ ત્હોના જીવનને પૂરતો ખોરાક જમીનમાંથી મેળવે છે અને તે ખોરાકમાં નાઇટ્રોજન વાયુ ધણો જરૂરનો છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ મંગળમાં વનસ્પતિ છે અને તેથી ત્યાં આકિસ્મજન, નાઇટ્રોજન અને કાર્બોનિક એસિડ વાયુઓ છે એમ આ થીજ રીતે પૂરવાર થાય છે.

જો તેટલી ઉંચી શક્તિવાળા દુર્ગ્મનથી પણ મંગળ ઉપર પ્રાણીઓ ચાલતાં દેખાય એ વાન તો છેક જ અસંભવિત છે. વળી ત્યાંની ઋતુઓના ફેરફાર પૃથ્વી ઉપર એમાં એમાં ૩૫,૦૦૦,૦૦૦ ગાંધડને અંતરેથી ખગોળવેત્તાઓ આમ જતાવે છે એ પણ આધુનિક વિજ્ઞાનનો એક અત્કાર જ છે. અને પૃથ્વી ઉપર જ રહીને સંધિસીધાં તપના પ્રાણીઓને જોયાં અને તેજ સંતપને દુર્ગ્મન, વિજ્ઞાનના નિયમો અને તર્કશક્તિ વડે ખીજાનું એ એમાં વધારે મઘવાયું તકમતે ઘું લાગે છે?

[મંગળ વિષે જાણના સાધક વધુ માર્ગોની આવના આંકમાં]

કાવ્ય પ્રતિભાની ઉત્પાદક શક્તિ.

કુદરતમાં કાવ્ય પ્રતિભા રહેલી છે. કવિઓ તે શક્તિને કાવ્ય લખવામાં વાપરે છે. જેમ કે 'સાંદર્ભ' વધુ આકર્ષક તેમ કાવ્યો પણ ઉત્પાદક થાય.

પ્રતિભા-કાવ્યમયી પ્રતિભાને ત્રિવેણી પ્રકાર કહીએ તો અત્યુક્તિ ન જ ગણાય. કારણકે તે પ્રતિભા પોતાનાં કિરણોને સત્, રજ અને તમ એ ત્રણે લક્ષણોમાંથી પરાવર્તિત કરે છે. મહાકવિઓની પ્રતિભાની અંદર નિરાકાર ઉત્પાદિની શક્તિ હોય છે. તેઓની પ્રતિભામાં ૧૨ ભાગ, જ્ઞાન, ઉપમાકૌશલ્ય, ચરિત્રસૃષ્ટિ, શબ્દવિન્યાસ અને છંદોનાં જંકાર; એ સર્વ શ્રી રીતથી વજ્રાવલું હોવું આવશ્યક છે.

પ્રાકૃતિક સાંદર્ભમાંથી કવિઓએ કંઈકેઈ અવનવું રચ્યું છે. પ્રકૃતિને તેઓએ વિવિધ ભાવની રેથી નીરખી છે: જાણે તે પ્રાકૃતિક જગતની પ્રચંડતા વર્ણવી; વર્ષાઋત્યે વિશ્વમય મહાશક્તિનો ભય વિકાસ વર્ણવ્યો; ભવભૂતિએ શાંત જલોરતાની મહામર્તિ ચીતરી; મિથ્યને સ્વર્ગીય તાન ઘાટાવ્યું; પોષે ભાવનું પ્રગટાવ્યું આંધુ; કોઈ કવિએ લાલિત્યને પ્રધાનપદ આપ્યું; કોઈએ ક્રોધ અને ક્રોધ રસમાંજ કુખી-રસમસતી કાવ્યપ્રતિભા આણેલી; કોઈ કાવ્યશ્રીને શાન્તરસની ચતરસમાં સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળને નિમજ્જ કરી દીધાં.

કાવ્યદેવીની પ્રતિભા બહુવેળી છે. તેમાં વિશેષાભાસ પણ આવે છે. પ્રતિભા કોઈ સ્થળે સુંદર મની જાય છે તો કોઈ જગ્યાએ કદરૂપી પણ બને છે. કોઈક સ્થળે પાપમિશ્રિત, તો વળી અન્ય કોઈ સ્થળે પુણ્યમિશ્રિત રચાય છે. એવા ત્રૈચિત્ર્ય વગર પ્રતિભા, સાચાં રત્નો ઉત્પન્ન કરવામાં કામયાય નજર થઈ શકે. ધ્યાયો અને હેમ્લેટોનાના વૈચિત્ર્ય વગર 'ઓથેલો' (Othello) ન રચાત. ક્રેમ્લિસ અને હેમ્લેટની મિનતતા વગર 'હેમ્લેટ' (Hamlet) નામના થયે બાળેજ સારી ખ્યાતિ મેળવી હોત. આઈક્રામે અને ઇમાનુઅલ એ બે વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા વ્યક્તિઓને લીધેજ Cymbeline રસમિશ્રિત લેખાયું. મિશ્નિસ્ટિકલિસ બેટાન અને શકિટ સુંદર હોવાથી "Goethe's Faust" રચાયું.

પ્રતિભાનું મૂળતત્ત્વ અમાનુષી સાંદર્ભ છે. કલ્પનાનો ઢોળ ચરંતો કાવ્યની પ્રતિભા ભલભલાના મનોને પણ ડાકાવી નાંખે છે. લગ્નાદીન શકંતલા, છંદનામય ઉર્વશી. તપસ્વિની પાર્વતી: એ ભારતીય કાવ્યદેવીની પ્રતિભાના કાવ્યનિઃ વિભાગનાં મનોહર પાત્રો છે. પાશ્ચાત્ય કાવ્યદેવીની પ્રતિભાએ કલ્પનાના આવરણમાં લપેટીને આ જગતને શિથિરનાં નેત્રી એફિસિયા; પ્રકિષ્કા (તેકાન) ના જેવી કેથરિન; સર્વવ્યાપી ટાઈમન, સર્વવ્યાપી રિચર્ડ: વિજ્ઞાનમતી ક્રિસ્ટોફેરા, સતી સાવિત્રી, હેમ્લેટોનાં નિઃશ્વાસી લેડી મેકબેથ; પુષ્પવિદારિણી પરદિશ વગેરે પાત્રો અમી દીધાં, નવીન સૃષ્ટિ રચી દીધી.

પ્રતિભા, જ્યારે કલ્પના સૃષ્ટિમાં વિદગ્ધ થઈને હં: છે, ત્યારે ખચિત આ દુનિયા પર વિવિધ શુભસ્વભાવસ્પર્શક પાત્રો જન્મ પામે છે. આથીજ કાવ્ય જગતમાં કવિઓની કુટતા, ઓથેલોનાં સંદેહ, ક્રેમ્લિસનું કામાનુરૂપણ, મેકબેથની કુરાચા, રિગનેતો પિત્રદોષ, રિગ્ડની સ્વાર્થસિદ્ધિ, કોલરટાઈની પાસવત્તા, હેમ્લેટનાં હન્ડિમ્લેટપણ, પ્લોનિયસની આત્મનિષ્ઠતા, રામનની સ્વમનિર્દોષતા, વિદુષીની હાસ્યમયી પ્રકૃતિ, રતિનું

કારણ, કૃષ્ણન્તની વિરહિતા, પુરસ્વાનો ઉન્માદ, હર્ષીની પૂર્વગમ, પ્રિયવદાનો સખી પ્રેમ; વગેરે શુભ અને સ્વભાવનાં ચિત્રો પાતળીરૂપમાં દોગ્યાં.

વળી કવિએ 'અધ્યાત્મ તર' ને પણ પોતાનાં કાવ્યોમાં ગોઠવી પ્રતિભાને હૃદય અને ઇચ્છિત માર્ગે દોરવે છે. જર્મન કવિ ગોટે એ માર્ગરેટ અને તેના પ્રજુમી શાક્ટનની વચ્ચેના વાર્તાલાપમાં આ તત્ત્વને ઠીક સ્થાન આપ્યું છે. તે કહે છે:—

Look, I not eye to eye on thee,
And feel'st not thronging
To head and heart, the force
Still weaving its eternal secret
Invisible, visible, around thy life.

એક કાસ્તી રિસ્તુરે અચ્છું બાપ્યું:—

“પુસરવા દર એરક બાઝી કમ; જ હિંદુ જન, મ બાદ,

કમ બગચે ગુરેહ સુદ કિટેહ મને ખીશરા.”

જેમ દિ'ફુસ્તાનની દિ'દવાળીઓ-સતી બીઓ પોતાના પતિના-ખાવિંદના જૂન દેહને લાઝ ચિનામાં બાળી મરે છે, તેમ એ બાઈ, પુદાની મહોબ્બતમાં તારો પ્રાધ્ન આપ, તેને લકનેજ હું આ જહાનમાં આબો છે. ફુનીઆની લાલચોમાં ફસાતો મા.

‘સાદી’ કહે છે:—

“અએ કે પંજાહ રશત દર બાબી

મગર ઇન પંજ રજ દર બાબી.”

એ સાદી ! તારી ઉંમરનાં પચાસ વર્ષ તો ખ્યામ તથા ગદ્ગદનમાંજ અર્પાં. હવે પાંચ દિવસ જે બાકી રહ્યા છે તેમાં ચેની જલને બંદગીનું-ખોદાની બંદગીનું કામ કરી લે.

કાવ્યગદ્યમાં નવર ફેરવનાં સૃષ્ટિર્મોહનું વર્ણન ઘણી જગ્યાએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેક સ્થળે એ વર્ણનમાં ગૂઢ ઉપરેક્ષની પણ આછી છાંટ હોય છે. જેમકે દરનુર નમગેહ કહે છે:—

યુવક મ હમરેહ સાદી ઓગમ જમાને બડમ,

કુદામ યુવકે સરે અખે નો કે ખાર નદાસ્ત ?”

આ જમાનામાં ગમી તથા યુશી બેઝ સાયેજ છે કોઈ વાર ઇન્સાન દુખમાં પડે છે અને કોઈવાર સુખમાં પડે છે. કયું યુવાનનું કુલ કાંટાની અગ્નીના પાની ખ્લીક નથી રાખનું ? છતાં યુવામ જેવા રંગીન તથા કોમળ સુગંધીદાર મનમોહક યુવને કાંટાની અગ્નીના પા વેહવા માટે હ મેશાં તૈયાર રહેયું પડે છે.

આ તે ઉપરેક્ષ ત્રિચિત સૃષ્ટિર્મોહનું વર્ણન કયું. પણ મેટ્રેક સ્થળે દક્ષત મનને આક્રાંક દેવા કાલેજ આ સૌંદર્યનું વર્ણન થાય છે. અને વર્ણન પ્રકૃતિમાંથી જન્મે છે. પરેખર પ્રકૃતિ એ સૌંદર્યનો બંડાર છે. તે અનંત છે, અકલ્પ છે. પ્રભાત, મધ્યાહ્ન, સંધ્યા, ડોસુદી સર્વરી, તારકામંડિત આકાશમંદળ, ઉદ્વેગતુષ્પરજિત વિદ્યુતનો અગકારો, મધુર ધીમ કરનારી સુંદર સ્ફર મેઘમાળા, ખીલી રહેલી વૃક્ષ પુષ્પિવેશ, નવા કુચકેર, સ્ફુટિતાનુષ્ણ કિશમય, જાયામય કુંજવન, સુખમય ઉપવન નિખિડ અરણ્ય, અટક ભંધર, ઉનાલ સાગર, ઉપસિત તટિની, હોરવાણું સંગેવર,

રાજા હરા, હજુવાહી સમીરણ, શીતલ શિશિર દિમ્બતુવાર, ખરજી પડવું, પુષ્પની સુગંધી, લનાતું હસતું, મલયનો વાયુ. તરંગનો હિલોલ. મધુમય પરાગ અને નીરહતું નરવારિ, મૃગી, ચંદ્રવાક્યકવાહી, ભરર, હાથીહાથલ, સ્વર્ણરેણુ, મુક્તરાગ-એ સર્વમાંથી દલિઓની તના જન્મી જુદી જુદી દિશાએ ગઈ. એ આવનામાંથી સુંદર બાળા હોરા રચાઈ, હિમાલય સું ગિરિવન વર્ણવાયું.

મિલને નિદેવતું ચિત્ર આંકતાં અર્જુનનાં વીનયુ, વળી આવના વડે રેવતક, ઈન્દ્રનીલ, ત્રવણ, આદ્ય, કોકેકસ, રિક્કડ અને હિમાલય વગેરે પર્વતોનાં મનોહર વર્ણનો, વાયુવિક્રપિત તાત્પર્ય વિશેષની વૃક્ષાદિના સૌંદર્યનું વર્ણન, અમને ચૂમતા કિતુંગ શિખરની ગંભીર મૂર્તિનું વર્ણન, હજીગતા તરંગવાળા સમુદ્રનું વર્ણન, વાયુના તોસથી વહેતા ચંચળ જલદ ખડકનું વર્ણન, જોમડગતા ચંદ્ર સૂર્ય નક્ષત્ર પ્રહોપપ્રહોના વર્ણનો ઉત્પન્ન થયાં. માનવ જાતને કમલે પગલે આવતાં હાથ અને અથુ. આગ અને નિરાસ, ભય અને નિર્ભયતા, વિરહ અને સંયોગ; દુઃખ અને સુખ એ દ્વંદ્વોનું પ્રાકૃતિક જગતના સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં સંયોગી કરણ થતાં કામદેવના પંચશરની કંપના ધડાક; મનસિબની બંધનો Bonds of bliss and pain રચાયાં.

દાખ્યમથી પ્રતિબા શૃંગાર તત્ત્વના આશુપણો પણ પહેરે છે. એ તત્ત્વ વગર આ દેવીની શોભા લાગે નહિ. આ તત્ત્વમાં પણ ઉપદેશની માત્રા હોય છે. જેમકે:—

પ્રેમાન્નાદિતી વીનસ પ્રિયતમ આડોનિસને શુભાવીને વિલાપ કરતાં દહે છે:—

"The flowers are sweet, their colours fresh and trim

"But true sweet beauty lived and died with him."

ફારસી દલિ 'પુશરો' દહે છે:—

હર દેને રંગો શુદ્ધ શુદ્ધ રે દર નયાર્દન

શુદ્ધ હવરા શુદ્ધ ગેરશુદ્ધ બેમેને શુદ્ધ બેહાર શુદ્ધ,

ખલિસ અઝ પુશરો હદી સેશુદ્ધે આ બેદાને કે શુદ્ધ

દામ શુદ્ધ, તસમીહ શુદ્ધ, જંહર શુદ્ધ, જુનનાર શુદ્ધ.

જે કોઈએ તે પુષ્પસમ સુખવાળી માથુકના રંગ તથા સુગંધીનો લાભ નહિ ઉઠાવ્યો. તે માથુસ 'દવસી' છે, પગમેચના માર્ગથી જુદો છે, પારકો છે, નકામો છે, માટે તે માથુકના જુદીની ચોકળી તથા ખાલેસ વાત સાંભળ કે જ્યારે પુશરોએ તે માથુકના મોર્ગનો મર્મ કહ્યો. ત્યારે પુશરો તે માથુકનો જદો થયો, તેના દિલની સંકળ થયો, દિલનો દિલદાર થયો, ગળામાં પડેવાની જનોઈ થયો.

વળી કામદેવીના આ શૃંગારી સ્વભાવે માનવી જાતોનાં મનના લૌકિક ધર્મને પણ બુલાવી લીધો છે, અને મનોરંજક વ્યક્તિઓને નાટક તથા દાખ્યદારા જન્મ આપ્યો છે. ડેસડિમોનાએ પોતાના સ્વામી લેમાનશીઓની ખાતર પેતાના પિતા આપેલોના કથનને પણ માન ન આપ્યું. મદાન રાંજ સિંગેની પુત્રી હમોએ ગરીબ પરચુમસ સાથે પ્રેમ કર્યો. સતી સાવિત્રીએ ગરીબ સત્તવાનને હવવાન દીધું સેમિષે અને બુલિયટ રત્ન કુટુંબના છતાં પ્રેમ રજતુથી જાપાયો.

વળી આ તત્ત્વને લીધે સમાજના તત્કાલીન આવે પણ દલિઓની વાણીકાર-દાખ્યકૃતિમાં વચ્ચાય છે. મારતમાં પ્રગલિત સત્તવાશીલપણના આવે સંકેતલાની ભૂતકી જ વાનમીત.

હૃદયની તાત્પર્યમાં હેડો બરાબર, માથાની પગમાંના ઝાંઝરી ખીલીનું બીજું ચુનું, પાર્શ્વની સખીસમાજમાં અપ્રસ્તુત મુક વાવને જાન્ય દીધા, જ્યારે કે સુરોષીય વાતાવરણમાં મરણ સ્વભાવની મિરાડા, કુલવિહારિણી પરદિશા, તેજસ્વિની હરમાઝીલી, સુચતુર શાસ્ત્રવિદ્યા, એકામરનની વ્યવિયર, ગ્રેમસુધર અરિયા, સર્વજ્ઞાની હેસડોના, પિતૃતત્ત્વના દોડિલિયા વગેરે પ્રતિભાના સ્તેહની સામગ્રીય નામિકાઓના પ્રાદુર્ભાવ થયો. દુષ્યતની સાચના વિયોગને ટાળે ઝાડમાં વચ્ચેના હેડાનું બરાબર, પગમાં કેળાંકુરનું જોડાનું, એ ચું જોડું સ્તેહનું ખીલ શાપથ કું છે. નિર્ભય, વ્યવહારથી અનુ મિત્તના પારોથી કવિએ ગાજપુતને લક્ષીને કહેવડાવ્યું કે—

"This is the third man, I ever saw,
The first that e'er I sighed for.

આ રીતે કાવ્યમયી પ્રતિભા અમાનુષી મૌલ્યના મૂળ તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, કંપના-મુદિતા વાતાવરણમાં પોપાઈ, વૈચિત્ર્ય તત્ત્વની હાંડી ભેખડોમાં વિચરી, અધ્યાત્મનર્તનું અમૃત પાન કરી, દાર્શનિકતાના ચક્ષુ પહેરી, મુષ્ટિમૌલ્યના અવરજો સજી, શ્રેયાર તત્ત્વનાં આત્મ-મજોથી વિચારિત થઈ કોઈ પગુ દેગતા કાવ્ય પ્રેરના ત્યાંના દેશ કાળ-રીતરિવાજ-પાત્ર એ સર્વને અનુસરી વિચરે છે. એ પ્રતિભાની અમર તત્કાલીન કવિઓ પર પડે છે અને તેના પદિ જામરૂપ તે કવિઓ એવા ગ્રવો બનાવે છે કે જેથી જામોને લગ્નોજ સાંગ પયડો આવે છે.

માથે દારકા બનાવી. શ્રી હર્ષે બીમપોર ગયું. કવિ કાલિદાસે અવકાનગરી વર્ણવી. વળી તેજ પ્રાણીઓમાંથી પચુ કાવ્યનું માધુર્ય તાગ્યું. દિલીષે વસિષ્ઠાશ્રમમાં જાને ગોરનો કેદારવ સામલો. મૃગલીને હર્ષે ખરાકાવતી ગકુન્તલા કલ્પાઈ. ખીડે મધજે ચક્રવર્તનપત્નીને જોયાં પાણીમાં નિહાર કરતી સાગસ પંકિત જોઈ. વળી કવિએ કુખાન્તના કાવ્યશ્રમને આંકતાં માનવીના દિનાગ પગ હંસમિથુનને આયોધ્યું, દિમાવયની તરેહીમાં હરિયુ ગાજોને હરિયાળી ચરતાં દોર્ધાં. વળી આશ્રવશ નીચે કૃષ્ણસાર યુગવ આ-ધું. ગોરની પૂઝીને સ્ત્રીના કેશકાપ સાથે સરખાવી. આખના કટાક્ષને પનથી હાલના નદીના પાણીમાંનાં નાના મોઝાં જેવાં કલ્પ્યા.

ગ્રીસના ડાર્ફપરિત વાતાવરણમાં ઇલિયડ ગ્રાવ્યું. યુરોપના પ્રપંચી વાનાવગુમા ગેન્સપીયડ, મિલ્ટન, પોપ વગેરેના નવુપ્ય સ્વભાવદર્શક કાવ્યો-નાટકો ગ્રાવ્યા અમેરિકાની યુવામગીરીની ભયંકર પ્રાણાલીની અસરે Uncle Tom's Cabinને જન્મ આપ્યો. યુરોપમાં વસના Jews લોકો Merchant of Venice ને રચાવવામાં કમળપૂત થયા.

મગણું છતાં ભારતને કુદરતે સૃષ્ટિમૌલ્યની ઉચ્ચ કોટિની ગમીમ આપી છે. અહીંની પવિત્ર ગામીગીરીના દિનારા પરના સુંદર જંગલોમાંથી, કચકલ કરતાં જાગોમાંથી, પુષ્પિનોદનોમાંથી, કંસમાભરણના રિવાજમાંથી, મુનિઓના ફળફૂલથી વચી રહેલા તપોવનોમાંથી, મુળોની ખરીનડે ખળાએલી ધરતીવાળા મનોહર આશ્રમોમાંથી, અગ્નિ મિકાગની પડેલી રૂઠીમાંથી કવિ કાલિદાસની કલ્પનાએ 'શાકુન્તલ' તારી કાઢ્યું. પુરાણોની કન્ય જાનની ત્રુડ અને મર્મચાળી આત્મકાંકિ આપ્પામિહારો રચાઈ. દિમાવય પરતના ગરજાઈલ હુગ-શિખરોમાંથી, નર્સનાં કિરોજોમાં અગ્નિના તળેગીમાંથી અગ્નિના ગાંઝીઆમાંથી, તળેગીમાં આવેલા કચકુડ આગમનેન્દ્રાથી એવિત

કોના વાંક !

જોકે આત્મકથા.

લેખક:

કનૈયાલાલ માલુડલાલ મુનશી.

પ્રકરણ ૪ થું.

દયાશંકર.

[૧]

અમારા મુંઝવેના પરાણાઓ ગયા અને મારા સાસરીયાનો દયાની રાખેનો દોષ બહાર પડ્યો. દિવસો ને દિવસો મુઠી મારી મેળા થવા લાગી અને ગાળ ને કઠાણથી મને વાળવાનો પ્રયત્નો થવા કર્યા; પણ મેં એ બધાપર વિનય મેળવ્યો હતો તેથી મારું મન આનંદમાં રહેતું.

પણ જોકે દિવસ મારા જેઠા અધિચારી રાખેથી મારા પર ઘેરોયનું વાળનું તૂટી પડ્યું.

હું રાતના જળી, કામ કરી સવાળી તૈયારી કરતી. મારી નોકાણી ને દેરાણી પોતપોતાના ખંડમાં આત્રી મઠી હતી, ને મારાં સાસુ સસોડામાં કાંઈ હાથેહાથે કરી રહ્યાં હતાં. જોકેદમ, આગળ મારી નોકાણી ને પાછળ મારા જેઠા ધન્યધન્ય દાદર ઉતર્યા અને ગાંડા હાથોની માફક વિફરેલી નોકાણી મારી પાસે આવી અને મારવા ને પોતાની છાતી ફટકા લાગી.

“હાથે મળુડી ! તેં તો ધમધસાણુ ધાલ્યું, હાથ દે-” હું તો ગમગમ મઠી ને નોકાણીના પ્રદારથી ગચવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. મારા જેઠે આવી તેને પકડી બેંચવાં મોડી; મારાં સાસુ-વિરમય થઈ દોડતાં આવ્યાં; મારા દિયર દેરાણી પણ ધોંડા સાંભળી નેવા આવ્યાં.

ચોડીનાર હું, મારી નોકાણી, અને જેઠ-એમ ત્રણે જણે વગર વિચારે એકમેકને માર્યાં કર્યા; પણ આખરે મારા જેઠે મહા મુકેલીએ અમને છુટાં કર્યાં. હું હાંફતી હાંફતી ઉભી રહી, અને નોકાણી છેડા વાળવા બેઠાં, “કામણુ ક્યું? મેં મારી મા...આ...આ...”

‘બધા પૂજ્યા લાગ્યાં અને જેઠ નોકાણીના ન સમભવ એવા જવાબોમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે મારા જેઠે પદેપદા આવ્યાં ત્યારે જે મેં રીતભાત દેખાડી હતી તેની પ્રસંસા કરી અને મારી નોકાણીને તે રીતભાત શીખવાની સૂચના કરી.

પણ મારા જેઠેના મિત્રગ ગમે હશે. એકદરે વાન પૂરી થતાં નોકાણીને લાગે લાગે નીકળી કરવા લાગ્યા: “કુખ્ખા ! ઘરનો ફરતો કરે છે?—ગિજારી ! જાને કુવા ને આપા ગામની અદેખાઈ, બે બોલ કંઈવાય નહિ? ફાટે ચડી છે.”

આખરે મારાં સાસુ વચ્ચે પડ્યાં ને મોડી રાતે આ તોફાનનો અંત આવ્યો. મને માર પડ્યો, મારું આજમાન થયું ને હું વિચરી મઠી; પણ મને મારા જેઠે આદર્શરૂપ ગણી એવીજ મને સંતોષ થયો.

ત રાતના તો બધાં મારા જોડાણી પર ગુસ્સે થયાં હતાં; પણ બીજો દિવસથી જી વર્ગમાં ગમરાટ પેડો અને તેમણે ધરના પુરૂષ વર્ગ તરફ અને મારા વિરુદ્ધ એક મહાબૂદ્ધ રચવા માંડ્યો. તેઓ મરદોનાં દેખતાં અને કાંઈ ઓછું પડ્યા દેતાં નહિ, પણ તેમની ગેરહાજરીમાં અને માન અને તિરસ્કારથી એકથી અને અટુટી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમજ આતુરીથી અને એવાં કામ મોંપવા માંડ્યાં કે ધરનો કોઈ મરદ અને જીવે નહિ, અને ક્યું કામ મેં ક્યું તે સમજી શકે નહિ.

મારા રૂપના બાનથી, મારી લાયકાતના ગર્વથી પેદા થયેલો મારો આનંદ ઓછો થતો ગયો. અને મારા તરફ વિના વાંટે ચતા અન્યાયથી હું અકળાવવા લાગી. આ અકળામણ કાટપાતું રેવા માત્ર કુસુમ હતી.

૧૩

એક સ્વિસ હું એની પાસે જઈ રહી પડી, અને તેણે મને બનતું આશ્વાસન આપ્યું.

આ મમથે કુસુમની મેઝી એજ મારા હૃદયનો આધાર હતો. તેનો હમયુષો રચનાવ, તેની ગીઝનસાતી નિર્દોષ રીત, તેના નરકારી વિચારો એ બધાની અચર મારા મન પર થતી. તેને સુધરેલો પતિ તેને સુધારવાને ને પ્રયત્નો કરતો હતો તેને કીધે તેના જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો થયો હતો, અને તેના સહવાસથી મારું જ્ઞાન પણ વધતું.

દયાચંકર જેડે પણ મારે ઓળખાણુ થયું. તે વિવેકશીલ, મીઠો, પુરૂષ લાગતો. તેનું હાસ્ય આકર્ષક હતું. અને તે મોહમનો એટલો જોખમી હતો કે બપકાથી ને દમામગી બધાની સાથે કામ પાડતો. હું હુનિષાદારીથી આગુતણુ હતી, એટલે એનું ખરું માપ કાઢી શકી નહિ; પણ દૂર રહી રહી તેના તેજમાં અન્યાય કરતી હું કુસુમના સહવાસની સીમા નથી એમ માનવા લાગી.

પણ આ સદ્માગ્ય ઝાઝું દટું નહિ. તે પીયર બચવા મઠ, ત્યાં મપ્પન માંડી થઈ, અને મરી ગઈ. માની જરૂરી બહેન મી મઠ હેવ એવું મને દુઃખ થયું. મારું નિરૂપ્ત હૃદય પારકાના રસમાં પણ જોખાઈ કાંઈક કુમાગ પામ્યું હતું, તે જટ થઈ ગયું.

દયાચંકરને તેનો દહાડો પાણી ફરી પાઠા આવતો મે જેંસા. તેના મો પર ગ્યાની હતી, તેની આંખમાં કુમારા હતી. તે મારા જેડ ને મમરા આગળ પોતાનું દુઃખ રચ્યા આવ્યો તે મેં જોયો, અને તેના કાંઈક શબ્દો સાંભળી માઠ હસ્ય દવાઈ ગયું. તેની જોડે મારાથી જોડાય એમ નહોતું. પણ મૂર્ખાં મૂર્ખાં. નજરથી જેટની સહાનુભૂતિ દર્શાવ્ય નેકી દર્શાવવા હું ચૂપી નહિ. કુસુમનું અનુ જેડ અણુડીવે સાંકળ હેવ એમ મને દયાચંકર માથે આવવા લાગ્યું.

હું તેની સાથે જોવાતી નહિ; હું તેને ફરી મળતી નહિ, માત્ર અવારનવાર તેને જેડી છતાં તેનાં દર્શન માને હું રચતી થોડા દિવસમાં મારા હૃદયમાં અનેક બાવો પેદા થયા. કુ વિચાર પેમે છે-એ વિચાર હતો કે કેમ-એવો કાર્ત પણ વિચાર થયો વિનુ હું તેને કોળીમ જરાનો, અને ત્યાંથી પાઠો આવવાનો વખત સાધિતી અને જાનતા મુંડી કાઈ કામને બદલે અમરો ધરની જાગીમાથી જોને જોઈ ચૂકતી નહિ. કુસુમ વિના તે કેમ રહેતો હશે, તેના હૃદયમાં ખાંસા બાવો પેદા થતા વધી તેમ વિચારે મારા મનમાં રમક કરવા અને જે તેના દાંન વિા વિશ્વ મન્ય નો દુ ખના દુઃખો વધી પડવા એવું મને લાગ્યું.

[૩]

એક મહિનો આમ ગયો; અને આરા મોરારાજમાં હું વધારે મગાવેલી ગઈ. ધીમે ધીમે કુસુમનું સ્મરણ ઓછું થતું ગયું, અને દયાશરની મૂર્તિ પોતાનાજ પ્રતાપથી મને માંડી જતાવી રહી. સુખ ભોગવના સરગ્ગયલાં સ્ત્રી પુરુષ આવાં કાંઈપણ સુખ હોય એવું હશે એ સ્વાભાવિક છે; પણ મારું એકાન્ત હૃદય માત્ર કંઈપણના તત્ત્વથીજ સંસાર એટલે સંધાયું હતું.

એક વખત હું મળી આગળ ઉભી હતી અને આમરી દૃષ્ટિ મળી. આંખો મળતાં તે જરા ફર્યો. હું તરત ફરી ગઈ, પણ તે હાસ્ય મારાં હૃદયમાં રમી નહ્યું. તે હાસ્યથી મારો છવ ઉઠી આવ્યો. મને મારી અવમ સ્થિતિનું જ્ઞાન વધારે સ્પષ્ટ થયું. આંખો હાસ્યો મારે માટે સરગ્ગય નહોતાં, આંખો પુરુષો મારે માટે નહોતા, લગ્નના હોવા મારે માટે નહોતા. રમ્ભેને ઘાતકી પ્રાણીને પાંજરામાંથી છોડી મૂકે તો તે ચિનાશ વતીવે એવી બીકથી બંધા મને મારા સંસારી પાંજરામાં પૂરી રાખત; અને અન્ય સ્ત્રી પુરુષની મોખમતમાં હવેન ગાળવાની તક સરખી વ કોઈ આપના નહિ.

એક દિવસ પ્રભુએ તક આપી. ઘરનાં બધાં ન્યાતમાં ગયાં હતાં, અને મને એકલીને ઘર સાચવવા મૂકી ગયા હતા. દરેકને એકી પહેરી જમવા જતાં જોનાં એ દુષ્કર્મમાં એકાન્તવાસનું દુઃખ ઉમેરાયું; અને આંખ સારતી હું એકલી અમારે એટલે નિર્જન ફળીયામાં બેસી હતી. સોજ પડવા આવી હતી. મારું હૃદય કોઈક અદરમાતરી, કાંઈક અલ્પજાણી બનાવતી વાટ બોલું, તલસતું હતું.

પાછળથી કોઈના પગલાંનો અવાજ આવ્યો એટલે હું અમટાને ઉઠી, અને પાછું ફરતાં ત્રાસફરને જોયો. મેં શરમમાં આંખું ઓટયું.

“દેખ મહ્લો! કોઈ નથી કે શું?” તેણે કુમારથી પુછ્યું. મારું હૃદય હર્ષ ને ગમરાટથી ફર્યું. હું જવાબ દઈ શકી નહિ. મેં ઘેરમાં જ્યાં માંડકું, જ્યાં પેગ ઉપડ્યો નહિ.

“ગમરાજ છે શું? હું કાંઈ ખાઈ જવાનો નથી” તેણે હડપેટ કહ્યું. “તારે ઘણું સહેતું પડે છે. નહિ?” તેણે દયાર્થ અવાજે ઉમેર્યું.

તેની દયાથી હું ગળગળી થઈ ગઈ. કોઈ કર્યો, રહી પડ્યું કે નાસ્તી જેવું તેની મને સમજ પડી નહિ. પુરોનો મને આ પહેલોજ પરિચય હતો, અને તેમની ખૂંચીએનો મને અનુભવ નહોતો.

“એનો નશીબની વાત છે—” હું કહેવા જતી હતી. એટલામાં શેરીમાં કોઈ આવતું ફરથી અભગમ્યું. એકદમ હું આ ધું ફરતી હતી તેનું મને જ્ઞાન થયું અને મારાં સાંતુ સસરા નજીકે તો મારી ધું સ્થિતિ થાય તેના મને વિચાર આવ્યો. હું વાંકેય પૂરું કર્યો ચિના ઘરમાં દોડી ગઈ.

દયાશર ઘોડી વાર ઉભો રહ્યો, અને કોઈ આવતું ન જણાયું એટલે ધીમેથી ફર્યો. તે દિનમતથી અગાસ પાંખીયાં ચડીને ઘરમાં આવ્યો, હું ગમરાજ અંદરનાં ખંડમાં જ્યાં લાગી.

“મહ્લો!” તે ધીમેથી બોલ્યો “ગમરાજ નહિ. પણ મારા લાયક કાંઈ પણ કામ હાય તો કહેજે” ફરી ને એકદમ પાછો ફરી, પોતાના ઘરમાં ગાસ્યો ગયો.

આનંદથી નાચને હવે હું ઉભી રહી. દયાશરની મોહિની. અને મારી પડાંથી સ્થિતિ તરફ ફેરવે આ જે મારા હૃદયને અસ્થિર બનાવી રહ્યાં.

મારા હૃદયમાં બીજા કોઈ નિકાર નહોતો; પણ ક્યાંકરો જોવા, મળવા, તેની સાથે વાત કરવા માટે હૃદય તત્તરી રહ્યું. અને જેમ જેમ તે કંઈકા અસંતુષ્ટ રહી તેમ તેમ જીવનું અકળામણું વધ્યું.

પણ આ અકળામણીથી મારામાં ધણી વખત થયાં જોતો થયેતો રોદ રમ જવાર પડ્યો. કેવી અધમતામાં મને રાખવામાં આવતી હતી; કેવી જામરી જામરી મારા આગ્રહ ને વિચારો પમડી રાખવામાં આવતા હતા; કેવા અન્યાયથી મને સંસારના સુખોનો અર્થ પણ ચવા દેવામાં નહેતો આવતો—આ બધાનું બાન મને થયું એટલુંજ નહિ પણ મારી રિયલિટી અનિશ્ચયોક્તિ ઘણી વિચિત્ર એ રાત અને દિવસ મને ગાંડી કરી મૂકી.

જ્યારે માથુસ ઉઘ્યે પાટરે જોતો ત્યારે સામાન્ય નિયમે કંઈથી મળાનિદાનોની સત્યતા શોધવા બેગી જાય છે. તેજ પ્રમાણે હું મારી રિયલિટીનું મૂલ્ય જાણવા બેઠી.

મારી રિયલિટી માટે કોણ જવાબદાર હતું? મારા માથાપ-માથે ઈંગમે ધણી-મારા સામસીયા-કે મારો સંસાર? મેં શું શુનોદ ક્યો હતો કે મને સુખ નહિ, સંસાર નહિ? મેં શું પાપ ક્યાં હતાં કે મારા સ્વરૂપની દિગ્ભિન્ન નહિ, મારા શુભની પારખ નહિ, મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ નહિ? હું બધાથી કપાળી ને બુદ્ધિમાન હતી; શા સાર મારે બધાથી અધમ અવસ્થા ભોગવવી?

મારી શુભામગીરી શા માટે-કોને મળે વેકરી? શું સુખ ભોગવવાનો મારો અધિકાર નહોતો? શું મ'માર માંડવાની મને મના હતી? કેલે મારો અધિકાર છીનવી લીધો? કોણે મને મના કરી? કંપનાસક્તિ જ્યાં સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી આ કારણદમાંથી છુટકાશે લાગતો નહિ. આ અધમતામાંથી ઉગરવાનો સમય કદી પણ એતી મેળે આવવાનો નથી એમ ખાતરી થતાં, મારે નિશ્ચય જની શા સાર એ સમજની વાટ જોવા કરવી એ સમજાયું નહિ.

શા સાર મારે મારું ધણું નહિ કરવું? અને કશું તો મને શું થવાનું હતું? મારા પિતા એ મને તરછોડી હતી, મારા સામસીયાને મારી દિમ્મ નહોતી, મારા મ'મારને મન હું ધૂરેલી હતી. શા માટે મારે કોઈની દરકાર રાખવી? મઠી રોરંગમાં જ'ંખોરી ઉઘાડી રહી આ જીવું? હું શા માટે વેકતી હતી? સુકા ધાન ને ફાટતી પયારી માટે? મરીય જીરો દશધું દળતી હતી. પાણી ભરતી હતી, પડીયા પનાળાં કરતી હતી ને સુખને સ્વાતંત્ર્યમાં મઢાલતી હતી. એ જીવું પાલકના સુખ માટે હું કરતી હતી. શા માટે મારે એમ કર્યાં જ'તું. મારી છંદગી વધી જતી હતી, તેને શું વચ્ચા કરવાજ દેવી?

આવા વિચારો કરતાં મારું મગજ દડ થતું મથું. મને લાગ્યું કે આ નિરાશારી મારા પોતાના હાથનીજ બનાવેલી હતી. જે મંદિરમાં મને રમ નહોતો તે ગાના નહોતી તેમાં વધારે વાર રહેવા કરતાં તેને છોડી જવામાં માર દેખાતો.

આ નિશ્ચય દહારે દહારે દડ થતો મળો. અને જેમ અથા વિચારો હૃદયમાં ટંકા ફરતા ગયા તેમ તેમ ક્યાંકર પણ મારે હૃદયે ફરતો મળો. તેણે મારે તરફ લાગણી દેખાડી હતી, એટલે તે મને આ દુઃખમાંથી છુટવાનો રસ્તો દેખાડ્યો એમ મગ્યું. આ કપર્યાં તેની મનિ મારા મનમાં એવી રની રહી હતી કે, એને શરણે જનથી મારે ઉદ્ધાર ત્યા વિના રહેવાનો નથી એમ મને ખાતરી થવા લાગી.

આ ઉપાય અમલમાં મૂકતાં, એકજ વિચારે હ નેકતી. તો હું મારું નામદ છોડી નહીં

તો દુનિયા મને ખાવા ધોરે, અને સાથે મારા આપને પણ દુઃખી દુઃખી કરશે. તેની વૃથા વસ્થામાં તેને દુઃખી કરવાનો મારો છવ્વ-આવતો નહિ; આખરે દયાશ કરને મળી તેનો અભિપ્રાય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

[૫]

તે દિવસે આખરે વાત થઈ હતી ત્યાર પછી દયાશ કર. સવાર સાંજ અમારા ઘર આગળથી જતાં મારી નજર સાંધવા આસપાસ જોતો; અને તેથી ઘણું ખરું અમારી નજર મળતી. મને એમ પણ લાગવા માંડ્યું હતું કે જ્યારે અમારી નજર મળતી ત્યારે દયાશ કરની આંખમાં કંઈ અર્થ પ્રગટ જણાતો હતો. એક વખત તે જગત મૂંઝાતું હતું, અને મારા હારે તેને જવાબ દીધો. જે માણસ મારો જેવી એકઠી નિરાધાર છાંદરીમાં આવે રસ લે, તેનો મારા ભોળા હૃદયે આખાર માન્યો. દયાશ કર જરૂર પરમેશ્વરનો સોક હોવો જોઈએ એમ મેં માન્યું; નહિ તો, આવો સ્વચ્ચવાન, પૈસાવાળો, ચત્તાવાળો થઈ મારી શું કામ દરકાર કરે ?

તે મારા સમગ્ર પાસે પણ અનેક કારણમય પડેલા કરતાં વધારે વાર આવવા લાગ્યો; અને ઘણી વખત મણે આજણે અમે સામાસામી મળી જતાં. એક દિવસ મને તક મળી. નીચડી પરસાળમાં દોડી નહોતું, અને તે વચરથી ઉતરીને બહાર જતો હતો. મણે મનમાં મૂક્યું બોલી દોડે એમ મેં કહ્યું “મારે તમારું કામ છે ?”

દયાશ કર ધણેજ હોંશીયાર હતો તે આસના અટકી નહિ; તેનું પગલું ધીમું પડ્યું નહિ. મને પણ તેવેજ અવાજે ઉતર આવ્યો:

“હું સતતાં મળી આગળ મળીય.” મેં મારું પાંતર તોડવાનું પગલું ક્ષીધું હતું. તે તેને રસ્તે ગયો, હું મારે રસ્તે ગયું; પણ આકાશને પાતાળ એક થયાં હોય એવી જીક ડહમળાં પેડી. મેં શું કહ્યું, તે શું ધારશે, દુનિયા બહુશે તો શું કરશે એવાં અનેકતક-વિતકો મારું જીરૂ હજી કરી રહ્યું. પણ યોડીયારે સ્વાતંત્ર્ય સાધવાનો મારો નિશ્ચય પાછો દૃઢ થયો. સતતાં થયાં સતતાં જોડે જળી અધકાસી રેખી, શન માંડી હું બેસી રહી. મારું હૈયું અપ-રિચિત ઈર્ષિયા અનુભવતું હતું. વનમાં વિચરવા આવુર થયેલું પંખી પાંખો ફફડાવી, પિંજર પુલવાની વાટ જુરે તેમ હું દયાશ કરની વાટ જોડી બેસી હતી. મેં ધાતકોની, પહેરીગીરો, મિત્રો અને પ્રજાપીની વાટ અનેકવાર જોઈ છે; પણ તે બધું કર રાને મેં જે અનુસ્તાથી વાટ જોઈ હતી તેની કંઈ જોઈ નથી.

અધકાસી અવાજ અનેકા ખંડમાં સ્મશાનની માફક સમસમાટ થઈ રહ્યો. નિરાશામાં મારું હૃદય અનેકવાર અટકી પડ્યું; કોઈ બાકીનો અડખાટ કે કુચાનો બસવાળી આશા પાછી સજવન થઈ જતાં ક્યાં સુધી કોઈ આનંદ નહિ. અને મારી એકસવાઈ પચારીમાં બેસી બેસી હું મારા મેઘરોડાનાની આવવાની આશા છોડી છાની રાટ રચવા લાગી.

જાગીને ખાંચે બે ટકોરા સમગ્રાયા, અને હું તરત જીંદીને તે તરફ દોડી. બહાર દયાશ કરે હસી હતો.

હું જોણી ન સડી. લાજનજે, જીકે મને ગેમાન કરી મૂકી.

“મળી ! કેમ શું છે ?” તેણે આરે તરત નજર ફેરવતાં કહ્યું.

“હું બહુ દુઃખી છું” મદા મરેનને મેં સામટા કહ્યો.

“હું જાણું છું” તેણે ધમ્મજી ધીમેથી, છતાં ઉર્મિભર્યા અવાજે કહ્યું. “તારા જીવાને તો શું સુખ જોઈએ! આપણા સંસાર ફર છે”

મેં મુઠાં મુઠાં આંસુ લૂંટ્યાં અને મહા મહેનતે જો વાન ગારે કરી હતી તે કરતા માંડી.

“બાઈ! મારે આંધિયાંથી છુટી નામવું છે”

“છુટી-ના-મ-વું” સાચર્ય તેણે કહ્યું.

“હા. મારાથી આ મહન થવું નથી”

તેણે મીઠાશથી-ને વળતે મને હેન, ને દ્યાર્દતા લાગ્યાં-કવું “પણ છુટા જો?”

“આનાથી મરવું માત્ર” નેના નિરાશાસરક મળ્થી માત્ર દલ્લ ખિન્ન થયું.

“ગમરાય છે વુ / સુખ ગાગે તેને મળે. વુ મનમાં મંઝાય છે તેમાં સંસાર અધારો લાગે છે. ખા, પી, મનદ ફર” તેણે ગદે પેટે કહ્યું.

“કેમ કરીને—”

“ઉંટ કરે દેરા, તો માળમ કંઠે કાઢા. જોવા થયને રહીરે તેડી દુનિયા ગળે. દલે આજે કોઈ આપણને દેખી નથી. નમે હું બનગે તો આ વળતે મળીશ.” કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મેં જીવનનો રક્ષાદ ગાળ્યો હતો, એમ પુરવને નો. ૮૫ રડડ હતું. મારી ને તેની વચ્ચે સંબંધ બધાયો હતો. માત્ર દુઃખ મળી મવું હોય એમ લાગ્યું.

ખીજી રાતે પશુ દયાસંકરે આડ્યો, અને ચોખડના મળ્યાની જાણીતી જે બાળુએ કિન્ના રહી મેં માઈ દુઃખ કહ્યું, અને દયામકરે ઉદાપણ બરી શિખામળ આપી. મારા નિરાશામય જીવનમાં તેણે આગા પ્રકાશી, છેલ્લે પાટલે હું બેળી હતો ન્યાથી દુનિય ગાયે સમાધાન ક વાની શીખ દહ તે માંલતા કરતા લગ્યો. તે વળતે આ ઉદાપણમાં મુખપેરી પાનઈ પારખવાની પાંચમાં સક્તિ નહોતી જોડલે મેં એ શીખ ચીડાવવા માંડી

સાચુને અને જોડેને કેમ દામ પડે લેતા, જોડાણીને કેમ પગની, દેગણીને કેમ કાણુમાં લાખની, આ બાળે તાણે કરી કેડી મીને જુગ પ્રકારના સુખ લોગ. મી ગદાય-આ બધા પાટો તેણે ધીમે ધીમે મને ટીખવવા માંડ્યા.

મારે રોજરો ગમજર ગમી. ૮૫ દયાસંકરે રી રીને ન્યાથી જીવની આખો દિવસ જીવની વાટ નેસામા માળની, આખી રાત મનગતની ઘડી-રોઝ મળ્, મળા માળની, અને પહેલવ દયાસંકરેને જોવા કંપની. દરની કરતા, ને કામ કરનો કોઈ મંદાય ગયો મન નેનું સુખ મઆવામાં, ના સખ્તના પડ્યા મજીવન કરતામાં પગેવાઈ રહેવું.

મારા હૃદય પર અતોગ ઉત્તેજન મોદક રંગો પથર ધં ન્યા અને મંમાદ મુખમય લાગ્યો. તો જીવનમાં દુઃખ છે કે હતું તે હું રિમી મળે પડે પડિયની પ્રથમ પગમા જ જુવાનીની કલના મમાઈ છે, એ મિષ્ટાન્નનો મને ખરેખરે અનુભવ થતા વડ્યો.

ચાર પાંચ દિવસ જાગે મળા, પશુ તેને મળવાને મારે જન્માદ વચનોન મયો; અને આખી રાત દયાસંકરે જે રહે તો પશુ જીવ મનિયાય નદિ એમ લાગતા માંડ્યું.

દયાસંકરે મને કહેતા માંડ્યું કે એ આજે પડે કોનો રહી લંમે વખત વાન કહે તો મારી જાણી ગયા વગર રહે નદિ અને પાજી બાગલે દયાસંકરે તેને મંદાય આવવા કિન્ના શિખા

અમારાથી મળાય એમ નહોતું. મને એની મુશ્કેલી સ્વાભાવિક લાગી, રમે તે એ મુશ્કેલી મંદ કરી ન મને એની ખીટો ના કહેવાની મારી હિંમત આવી નહિ; ને જ્યાં દુઃ સુતી હતી તે ધરના એવો એકાન્ત ભાગ હતો કે ત્યાં કોઈ આવે તો કોઈ જાણે એમ નહોતું. મારો સાસુ બારણાં બંધ કરી મૂકી જાય એટલે જાનામાનાં જમ બારણાં ઉઘાડી જવાનું મેં વચન આપ્યું.

વચન આપનાં તો મેં આપ્યું. પણ તે પળથી મારા હૃદયમાં એવેની પેઠા થઈ. ક્યાં સંકરતા નિજાલસપણા ને નીતિ માટે મને સંકે પેઠા થઈ. આજો દિવસ મેં એનો વિચાર કર્યો પણ મારી સંકાતું સમાધાન થયું નહિ.

ખીજો દિવસે રાતે મારાં સાસુ દીવો દેવતા હોલવી, બારણાં ઢાંચતાં મંદાર ગયાં કે દુઃ જાનીમાની પધારીમાં પડી રહી, અને થોડી વારે ચોર જેવી બારણાં ઉઘાડવા ગઈ. લપાતી, છુપાતી, દુઃ કોઠમાં થઈ પાછલા બારણા આગળ ગઈ અને ત્યાં ઇમખીને ઉભી રહી. બારણું ઉઘાડવાને મારો હાથ ઉપડ્યો નહિ.

કડાકા સાથે વિજળી પડે ને જેમ બપોરે ઉગ્મશ ચેમિર પ્રગટે તેમ મને ક્યાંકકરતા આરંભતું બપોરે ગાન પ્રગટ્યું. જેને કુમુદનો વિરહી હું માનતી હતી, તેણે આટલા દિવસમાં એક શબ્દ સરખો પણ તેને માટે કહ્યો નહોતો; જેને હું મારો મિત્ર ધારતી હતી તેણે મને બચાવવાનો એક રસ્તો બતાવ્યો કે ચોખ્યો નહોતો; જેને હું દેવના દૂત સરખો ધારતી હતી તે મારા આંસુરોમાં સમાવવાની, ફેસલાવી, મોજ કરવાના, મને રસ્તા બતાવતો હતો; જેને હું મુશ્કેલી ને સ્ત્રી હિંમતથી માનતી હતી તે મારી અધમતા ચિરંજીવી કરવાની સલાહ દેતો હતો; અને જેને હું મારા દિનચિંતક ગણી, મારું દુઃખ રડવાનું સ્થાન સમજી જેને શરણ ગઈ હતી તે અત્યારે જોડું બંધાતું કાઢી બારણું ઉપડાવી મને જમ કરવા આપતો હતો.

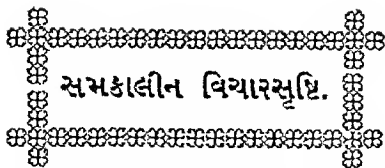
તેના દરેક શબ્દમાં, મને હસામોહારી દેખાઈ; તેના હાસ્યમાં જે ખંધાઈ હતી તે મને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ; તેના હડાપણમાં મને અનીનિ છુપાવેલી લાગી.

મારાથી ડગડું ભરાયું, નહિ, સાંકળ ઉઘાડવા હાથ ઉપડ્યો નહિ. મારું જીવન દુઃખી હતું, પણ નિષ્કલંક હતું; બારણું ઉઘાડતાં હું મુખ પામીશ. પણ કમકિત થઈશ. અને એ મુખ ક્યાં સુધી? જ્યાં સુધી ક્યારાંકરતી મદેરમારી હોય, જ્યાં સુધી કોઈ ન જાણી જાય, જ્યાં સુધી મારું રૂપ પહોંચે, ત્યાં સુધી, અને નહિ તો અપવાદ, દાડછેડ, કલંક, પાપ, હમણાં હતી. તેનાથી દગ્ગર પછી વધારે નિરાધારતા. એના સુખને પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષિત્તિ મારી નષ્ટ થઈ. હું હતી ત્યાંની ત્યાં ઉભી રહી. મધરાતે દયાલોકે આજો, બારણું જરા ધકેલ્યું. બારણું ઉઘાડવા, તેને આવધાર દેવા, શક્તિ સુખ, કદી ન મળેતો હવાનો લેવા મારું હૃદય દુઃ દુઃ રચ્યું. પણ કોણ જાણે દેવા એક વજ્રપાશથી કે બંધાઈ ત્યાં ઉભી રહી.

થોડીવાર ક્યાંકકરે બારણું ધકેલ્યું; આખરે નિષ્વસ થઈ પેલી જગતી તરફ ગયો, અને થોડીવાર તે ચાલ્યો ગયો.

દુઃ નિરાશ થઈ બોંબપર પડી ગઈ.

ચેર આવેલી ગંગા મેં પાછી મોકલી એમ લાગતું; સાથે મેં પાપનો મંદાર કર્યો હોય એવો વિનયપૂર્વક પણ જાનમાં થઈ રહ્યો.

વનસ્પતિનો જોરાક અને 'એન્ટોબાયોટિક્સ'

વનસ્પતિ હમણાં યાય છે તે કરતાં વધારે ફળદ્રુપ કેમ થાય, તે વિષેના પ્રયોગોમાં શકાયતા વનસ્પતિ શાસ્ત્ર (botany) ના અભ્યાસક, પ્રોફેસર જાટમહેની શોધ વિષે, ગયા માસ માસના "માઈ મેગેઝિન" મા એક લેખક કહે છે:—

લડાઈ દરમ્યાન ઈંગ્લેન્ડ વિગેરે દેશોમાં, જ્યારે જોગણીની તંગી જણાવા લાગી, ત્યારે ડૉક્ટરોએ જોગણના પ્રેક્ટિસર જાટમહેએ, વનસ્પતિ હમણાં જોરાક લે છે, તે કદતા વધારે પ્રમાણમાં શી રીતે લઈ શકે અને જો લઈ શકે તો હાનતી કરતા વધારે રળ આપી શકે કે નહિ, તે વિષે શોધો કરવા માડી. તેને એમ ખાતરી હતી કે જો આ શોધમાં પ્રત્યેક મળશે તો દેશની જોગણીની પેલાસ ઘણી વધારી શકાશે, અને તે માટે તેણે ધીરજ અને શાન્તિથી પોતાના પ્રયોગો જારી રાખ્યા. તેની ધ્વનિત વસ્તુ આખરે તેને મળી. વનસ્પતિને વધારે ફળદ્રુપ બનાવવાને તેણે જે પદાર્થ શોધી કહાડ્યો તે ધણેજ અસરકારક નિવડ્યો. માન્થેસ્ટ્ર, સિસ્ટોન અને થીર્મ મેલ્ટા હાઈડ્રોના ખેતરોમાં તે પદાર્થની અજમાયશ કરવામાં આવી, અને તેના પરિણામ ઘણાં સંતોષકારક આવ્યા.

પ્રોફેસર જાટમહેએ શી રીતે વિચાર કરી તેની સાધ્ય વસ્તુમાં ફેરોહ મેળવી તે વિષે આગળ ચાલતાં લેખક કહે છે:—

વનસ્પતિનો વિકાસ, જે જમીનમાં તે ઉગતી હોય છે, તેમાં મહેલા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ (bacteria) થી યાય છે. વનસ્પતિને જમીનમાંથી તેમજ હવામાંથી નાઈટ્રોજન વાયુ વિગેરે જે જોગણ મને છે તેને પાચન યાય તેવા સ્વરૂપમાં ફેરવવા માટે આ જીવાણુઓ ઘણાંજ ઉપયોગના છે તેના વગર વનસ્પતિ છડી શકે નહિ. પ્રોફેસર જાટમહેને પ્રયોગો, કરવા જણાય કે જે અનેક પ્રકારના જીવાણુઓ ખીનાં બધાં કરના વચ્ચે ચયજ અને અમરકારક છે. આ જીવાણુઓ નાઈટ્રોજન વાયુને નાઈટ્રેટ સ્વરૂપમાં ફેરવી વનસ્પતિ મહેલામાંથી બર્લ શકે તેવા બનાવે છે. આ ઉપરથી પ્રોફેસરે, નાઈટ્રોજનના અસરકારક નામ 'એન્ટોટ' ઉપરથી, આ જીવાણુઓને 'એન્ટોટો મેક્ટીગીઆ' અથવા 'એન્ટોબાયોટિક્સ' એટલું ટૂંકું નામ આપ્યું.

આ જીવાણુઓને જૂદા પાટી ઉઠેરી રાખ્યા. ઉઠેરીને મેલ્ટા કરતા જીવાણુઓ અમેરિકાના જેડુતોને અજમાયશ દાખલ આપવામાં આવી, પણ પ્રયોગ નિષ્ફળ નિવડ્યો. ખીજી રીતે અજમાયશ કરવામાં આવી જીવાણુઓને પ્રસાદીત્વમાં આપવામાં આવ્યા તેવું પરિણામ પણ માર્ગ આપ્યું નહિ.

આ નિષ્કળ પ્રયોગોને છેડે બાંટમથે સજ્જ નિર્ણય પર આવ્યો કે, આ જવાબુઓનું ક્ષરતી રહેકાણુ જમીન જ છે; પ્રવાહી. રૂપમાં એઓ રહી શકે નહિ. વનસ્પતિની જમીનમાં જ બે તેઓને મરોડી જેવા રૂપમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તેઓ મનઘારી અસર કરી શકે.

પોતાના પ્રયોગો માટે પ્રેફેસરે 'પીટ-મેસ' (જે જમીનમાં 'પીટ' નામનું બળતણમાં વપરાતું ઘાસ છે, તે જમીનમાંની મરોડી) પસંદ કરી. હવે પીટ-મેસ ત્હેના સાધારણ સ્વરૂપમાં વનસ્પતિને અતુલ્ય ન હોતાં ઉલટી ઝેરી છે. ત્હેમાં ઝેરી લુપ્તિ અસિડ, રહેલો છે. આ પીટ-મેસમાં બાંટમથે ત્હેનાં અઝોટાઈકટર તેમજ બીજાં વનસ્પતિને ઉપયોગનાં જવાબુઓ ભેળ્યાં. આથી ઝેરી લુપ્તિ અસિડ, ઝેર વગરના દ્વાર પદાર્થ લુપ્ત રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો, અને તે પદાર્થ વનસ્પતિના વિકાસમાં ધલોજ અસરકારક જણાયો. આ પદાર્થને ત્હેના શોધકે લુમોજન નામ આપ્યું.

પ્રેફેસર બાંટમથે તૈયાર કરેલું આ લુમોજન, દેખાવમાં એકદમ ઘેરા ભુખરા રંગનું અને ગાંઘાં સરખું માટીને મળતું જણાય છે. જેવી રીતે ખેડુના છોડવાના મૂળમાં ખાતર મૂકે છે તેવી જ રીતે આ લુમોજનને છોડવાના મૂળમાં મૂકવામાં આવે છે અથવા તો છોડને પાવાના પાણીમાં પણ લુમોજનને ભેળવી, તે પાણી છોડને રેડી શકાય. વીસ ગેલન પાણીમાં બે એક સંમથો લુમોજનનો ભેળવીએ તો તે ઘણું છે, છોડનો પાક ઘણા ઊંચા પ્રકારનો અને હમણાં કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉતરે.

આ શોધથી પ્રેફેસર ઘણા ઉમળા ભવિષ્યની આશા રાખે છે. ઇંગ્લંડમાં આવે તોટકા મ્હોટા જમ્યામાં પીટ-મેસ લઈ લુમોજનમાં ફેરવી શકાય અને ત્હેના ઉપયોગથી દેશની ખેડાણીની પેદાશ પણ ઘણા પ્રમાણમાં વધે. પીટ-મેસ ઘણું સસ્તું છે અને તેથી પ્રેફેસર બાંટમથેની શોધ મ્હોટા પાયા ઉપર ઘણી સજ્જતાથી પાર ઉતરી શકે એમાં શંકા નથી.

લેખકે પ્રેફેસરની પ્રયોગશાળાની એક વખત આગળ મુંહાકાંત લીધેલી, તે એકદમ સાંજરી આવતાં ત કહે છે:—

પ્રેફેસર બાંટમથેની પ્રયોગશાળાનો આગેદુર ચિતાર મ્હારી આંખ સ્ક્રમે ખટો થાય છે. રાક્ષસી કેલીકાલર, વિરાળ ટર્નિય અને બીજાં પોતાની સર્વોત્તમતા માટે ખેતીવાડીના કોઈ પ્રદર્શનમાં હન્યાં ભેળવી આવ્યાં હોય તેવાં બટાટાઓથી રેગલોનાં રેગલો ઝાઝ રહ્યાં હતાં. વળી આગુવાળુ પિચુકા (એક પ્રકારનો અંગ્રેજી છોડ) નાં કુંડાં તથા કિના જવની વિશાળ પેટીઓ નિગેરે પેડાં હતું. બાંટમથે પોતાની શોધ જતાવતા, પ્રયોગશાળામાં આવતા મ્હરાણુઓ માટે એક ધલોજ રસમરેલો પ્રયોગ કરતો. ત્રણ વાસણો લઈ, એકમાં તે પીટ-મેસ, બીજામાં એક્સીઆના બાગી, છોડોના પોપણ અને ખેડાણીમાં ઉતમ મણાલી માટી, અને ત્રીજામાં હિંદુ ગંગા જેવું પીટ-મેસમાંથી તૈયાર કરેલું દ્રવ્ય લુમોજન મૂકતો. પેટી પાંચ વાસણોમાં તે લોકળું પાણી રેડતો અને બે ત્રણ કલાક તે વાસણોને રહેરા દેતો. આ વખતે છેડે બીજાં ત્રણ પાણી વાસણો લઈ, બૃહં બૃહં વાસણોનું પાણી બૃહં બૃહં ત્રણ દામમાં નિતારી લેતો. પીટ-મેસ-વાળા વાસણમાંથી, પાણી લગભગ મોખમું જ, રહેજ નહિ જેવા આઠા રંગરાણું નીકળતું. એક્સીઆની માટીવાળા વાસણનું પાણી, ખુદા ભુખરા રંગનું હતું. ત્હેમાં છોડોના ખેડાક ઘોડા પ્રમાણમાં હનો, ગદુ નહિ. પણ દાગા લુમોજનના પાણીએ નો ઘેરા ભુખરા રંગના ઘડે પ્રવાહીનું રૂપ લીધું હતું. તે પ્રવાહીમાં છોડોના સજ્જા ખેડાકી પદાર્થનું સત્વમાન સમાર્થનું હતું. બાંટમથે મ્હોટો કે એક્સીઆની જમીન, જે દુગ્ધવતી માટે સર્વોત્તર મણાય છે, ત્હેના પાણી કરતાં આ લુમોજનના પાણીમાં મ્હા મળ્યા વધારે પ્રમાણમાં ખેડાક રહેલો છે.

મેરેજ-ગિલ.

ના. વાઈસરોયની ધારા સલાના 'સભ્ય, અને 'પીનલ કોડ' ઉપર 'વિદ્વતાપૂર્ણ' ટીકા લખનાર ડૉ. એચ. એસ. ગાઉરજી. પોતાના સિવિલ મેરેજ ગિલ' વિષે એક ટુકી ચાલી બહાર પાડી છે.

થોડાંક વર્ષો પર ગુજરાતને ગોવર્ધનભાઈજી શિખવ્યું હતું કે:—

“એ મિત્રતાનો હેતુ. પણ રસઐક્ય પણ નહિ મિત્રતા;
નહિ ગૃહે ઉરપાશે વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા.”

આને ન્હાનાલાલ કહે છે કે “આત્મા ઓળખે તે વર, ને ન ઓળખે તે પર!!” કેટલા ગુજરાતીઓને આ વાત માન્ય નથી? અને છતાં કેટલા ગુજરાતીઓ આ વાત પાળે છે? ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં બાસુગિલ રજુ થયું, આ દશ વર્ષમાં ગુજરાતીઓ વધારે સંસ્કારી થયાં? ઈ. સ. ૧૯૧૮માં પટેલના ગિલનો દરખાસ્ત રજુ થઈ. તે પછી સંસાર સુધારા પરિષદો બરાઈ; સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર થયો. આને ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ડૉ. ગાઉર એવાજ પ્રકારની ચળવળ કરી રહ્યા છે. ગુજરાત તેને સ્વીકારશે? ડૉ. ગાઉર લખે છે કે:—

“મનુષ્ય સ્વભાવની બેદરબક્કિ રિગત એ છે કે બદલે સુખ પ્રાપ્તિ છતાં કેટલું થયું જંગમી પ્રાણી પણ અત્યુ સુધી સ્વતંત્ર થવાના કાંઈ મારે છે અને માલિકની ગમે એટલી દેખરેખ હોય છતાં પણ મેના અને પોપટ જંગમની સ્વતંત્રતા માટે વક્ષણાં બદલે છે તદ્દારે પ્રચુની કૃતિઓમાં ઉત્તમ ગોપા મનુષ્યનો સ્વભાવ એટલો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ રહિત છે કે કોઈક વખત તો હોને જુદકારો આપરા તૈયાર થનારને જ તે હાનિ કરવા સમર્થ થાય છે.

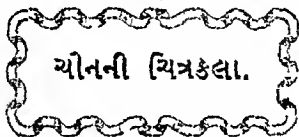
બીજા દેશના નિવાસીઓ માટે આ વાત ચાચી છે પણ ગુજરાતીઓ માટે તો એ કૌંથી વધારે ચાચી છે એમ કોણ ના કહી શકે? આપણા કમનસીબે એનાંઓ ગું ઓછા છે જેઓ ધૂંટ થઈ કહી શકે છે કે: “It is better to be a dead dog than a living lion” જીવતા સિંહને તો કોઈ કાળે પણ અકાળ અને અનિષ્ટ મોતનાં ભ્રમ રહી છે. અહોરામાં રહેતાં પ્રાણીઓને એટલું તો આશ્વાસન પડે ને કે શાઆતુસાર નિધિપૂર્ણ તેમના દેહને અગ્નિદાહ થશે—ને એ કાંઈ એટલું છે? મિ. પટેલે પોતાનું ગિલ રજુ કર્યું તે વખતે ગિલધી પ્રગજીવન ઉચ્ચતર થશે કે કેમ, પ્રજાના ઉત્કર્ષમાટેના આવશ્યક અંગે એ પોપડે?—એ અને એના જરૂરી વિચારો દર રાખી સમજથી અણસમજથી ઘણાંઓ શાઓની ધર્મની બીક બતાવતા એમને સંતોષવા એજ શાઓમાંના પ્રમાણ નિર્ણયક હતા કારણકે એમની શંકા શાઓના પ્રમાણે ઉપર સરવ્વક હતા! પોતાના બીલનો હેતુ સમજાવતાં ડૉ. ગાઉર કહે છે કે:—

અસંસ્કારી અને નિષ્ઠુર પુરુષા બુદ્ધી જંગમી આ દેશને જુદા કરવાનો આ બિલનો હેતુ છે. નવા મનુષ્યનિર્મિત પદ્ધતિ સ્થાપી જાય તે માટે તથા લેના મુખને માં

વ્યવસ્થા રહિત સમંધને સંગઘ્ન કરવા લક્ષ્મી સંસ્થા યોગ્ય. આ સંસ્થાના જન્મ પછી નીતિનો ખ્યાલ બંધાયો અને ત્વંકાર પછીજ શુદ્ધચરનની સાંતિના વિચારો જન્મ પામ્યા, શીસ અને શામનાં તત્ત્વચિંતન નથી ઉત્તેજીત, એવું યુરોપના શુદ્ધિસાત્ત્વના વિકાસને લીધે ખીજા દેશો કરતાં પ્રથમ યુરોપમાં સુવ્યવસ્થિત નિવસાત્માર સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભવ જોડનાર એ લગ્ન-એ વિચાર પ્રચાર પામ્યો; અને તેને લીધે લગ્નની સંસ્થા ખરી રીતે ઢોલી નેહાએ તેમ ધર્મથી ભિન્ન મનાવા લાગી.

લગ્ન અને ધર્મને ગમે તેમ જોડી દેનાર ગુજરાતી, પ્રજાને ડા. ગાઉરનો ઉપલો વિચાર બંધમેસ્તો નહિ થાય. લગ્ન એટલે ઉચ્ચત્તમ ધર્મ. એ સંસ્કારી વિચાર હિન્દમાં હુયાતી લોગવે છે એટલા કારણથી હિન્દ યુરોપ કરતાં મહત્ત્વ યાતું છે એમ ઘણીવાર કહેવાય છે; અને ગુજરાતમાં ખરેખર જો ખરાં લગ્ન થતાં હોય તો આ વાત ખરી ગણાય; પણ અત્વહારની વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે લગ્ન ધર્મશાખા પણ નથી તેમ શુદ્ધિશાખા પણ નથી. લક્ષ્મી સંસ્થા મુળતઃ તે ધર્મને ખાતરતો રહોતુંજ, ખીજા વ્યવસાયોમાં તેમ અહિંયાં પણ મિશ્રિતની વહેંચણીજ પ્રધાન હતી. અવ્યવસ્થિત સંબંધને લીધે મિશ્રિતની વહેંચણી કેમ કરવી એ પ્રશ્ન થયો અને તેને લીધે આપણા પૂર્વજોને કાંઈ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર પડી—એટલે ધર્મ કાંઈ લગ્નનું મૂળ કારણ નહોતું. તે પછી—આપણી સંસ્કૃતિ વપ્તતાં, વર, કન્યા પતિ-પતિના એકથને લીધેજ એક પતિવ્રતની ઉચ્ચલાવના થઈ થઈ. અને લગ્નને ધર્મના ઢોળ મહદયા. પણ પછી ઘોડા વખતે ધર્મનું જીવંતજ જતું રહ્યું. ધર્મના ખીજા વિષયોમાં હોય તેમ આ વિષયમાં પણ ધર્મની વસ્તુઓમાં તો મનુષ્ય શુદ્ધિ કંઈ પણ શંકા ટરી શકેજ નહિ. એટલે શુદ્ધિને કારણતી આપી અને ધર્મને વિદાય કરી, હિન્દની પ્રજા, આત્મા જેના ઉડી ગયો હતો તેવી સંસ્થાના શમને પાસે રાખી બેસી રહી. અને અન્તે ધર્મના યોજિયાં હેડળ પશુવૃત્તિ અને દુષ્કાર ચરૂ થયાં. પણ તે ધર્મ મનાય છે એટલે હિન્દની પ્રજા તે સંહર્ષ સ્વીકારે છે. સ્વર્ગના સુખને માટે લગ્નમુધારણા આવશ્યક છે; સાચા ધર્મને માટે પણ તેની અગત્ય જોઈ નથી, અને છતાં જોઈમાંથી એક પણ મત સ્વીકારવા આજે એટલે વિચારવિષયક યુગમાં પણ—હિન્દીઓ તૈયાર નથી. પણ ડા. ગાઉર આ વિષય ઉપર પોતાની દલીલ મંજુ કરતા નથી. તે ધારાશાસ્ત્રીની ઝીજુવટથી, કાયદાની તપાસ રમુ કરે છે. હાલના કાયદા પ્રમાણે ઢોળપણ પુરૂષ-સ્ત્રી હિન્દની બહાર લંબી માન્યાગુરુ કરી શકે છે; અને હિન્દની બહાર ત્રણ માઈલ દૂર-મર દરિયા ઉપર તેવાં લગ્ન થાય તો તે ગેરકાયદેસર નથી. ડા. ગાઉર કહે છે કે: હિન્દી, પરદેશમાં સ્વતંત્ર લગ્ન કરી શકે અને પોતાના દેશમાં તેની પાસેથી તે સ્વતંત્રતા અંટવી લેવાય છે.!!

અમ્હે ઇન્છીએ છીએ કે જરૂરે એકથ, સમૃદ્ધિતા અને એવી એવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાય છે તરફ સર્વ એકયના મૂળતત્ત્વ રૂપ આ દિલ્લેએકયતુ અને ચેતનાના કળશ રૂપ આ શુદ્ધચેતનાતુ આપણી પ્રજાને વિરમગણ નહિજ થાય. આ સંસ્થા ઉપરજ સમૃદ્ધ એકયનો આધાર છે એટલુંજ નહિ પણ એથી વેગમાંથી ઉડી આવતી ભૂતાવલ સમી સંતતિ હાલ દષ્ટિએ પડે છે તેને ઘટલે શુન્નસતમા ચેતન લાયો, ઉત્સાહી, ભેગવાળા નરમદોં દષ્ટિએ પડશે—અને કયા દેશને એની જરૂર નહિ હોય?—હિન્દને તો એની જરૂર છે જ—પ્રાણ અને દેહની એટલી નથી.

ચોનની ચિત્રકલા.

મૂળ લેખક: ધમલાલાનંત

અનુવાદક: મનુભાઈ કટ્યાલજી દેસાઈ.

કલાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યના મૌનદર્શ-ભોધથી થઈ છે. મનુષ્યના સૌન્દર્યભોધ સ્વાભાવી છે નહાતુ બાળક પણ સુંદર વસ્તુ જોતો તે તર/ આકર્ષાય છે. પણ મૌનદર્શ શી વસ્તુ છે એ સમજાવવું શક્ય નથી પહેલા તો એજ કહેવું પડશે કે જે વસ્તુ એક બ્યક્તિની દષ્ટિએ સુંદર છે તે બીજાની દષ્ટિએ કૃત્તિત પણ હોય બ્યક્તિગત રૂચિ આશયને બાબતે મનને વિચાર કરીશુ તો પણ આપણને જણાશે કે એક જાન જેને સુંદર સમ? કે તેને ખીજ જાન કશ મળે છે. એકજ જાતિ વિશે વિચાર કરીશુ તો પણ આપણને માલમ પડશે કે કાલાનુમાર એના સૌન્દર્યભોવ ફેરવાય છે. આથી અષ્ટ પ્રિતિ થાય છે કે સૌન્દર્ય, કાલ અને દેશથી મર્યાદિત છે અને એતુ કારણ એ છે કે સૌન્દર્ય એક માનસિક અવસ્થા છે, બીજું કંઈ નહિ પણ મનુષ્યના મનમાજ તે છે

એક વિદ્વાનતુ કથન છે કે ધર્મ જ સર્વ લલિત કલાઓનો મૂળ ગ્રંથ કે મનુષ્યે આજ સુધી કળાના જે ઉત્તર કરી છે તે તેના ધાર્મિક ભાવોની પ્રેરણાથીજ થઈ છે કહે એ વિચારવા ચેગ્ય છે કે ધર્મની સાથે સૌન્દર્યને શો સંબંધ? આ સમ્બંધ જાણવા પડી આપણને જણાશે કે બિનજિન કલાઓ જાન પાની તે કેવળ મનુષ્યની ધાર્મિક અવસ્થાનું જ પ્રગટ છે

‘સત્ય શિષ્ય સુન્દરમ્’ એ શ્લોકાશ્રિત પ્રસિદ્ધ છે. અગ્રજ કવિ ક્રિસ્ટની Truth in the poetry આર્થ ‘સત્ય એજ મૌનદર્શ છે’ એ લક્ષિત પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. જે અત્ય છે તે સુંદર નથી. પણ શુ આ સાતું છે? સ સાગ્ર સર્વ અત્ય મૌનદર્શમ્ય છે? એથી વિપરીત આપણને તો એવું જણાય છે કે જે મિથ્યા છે તેજ વધુ સુંદર છે. જશ સુરી આપણે પદાંગના અત્ય અદર નથી દોઢ ત્યા સુધી આપણને તે ગ્રમણીય અને સુન્ન તો છે એની પાછે જઈ એતુ પથાર્થ રૂપ ભેદ સીધું કે તરતજ આપણે પ્રવિણ નાથ પાછે કે આથી પ્રસાદ લોગની

એવી ધારણા થઈ ગઈ છે કે સૌન્દર્ય કેવળ કાલ્પનિક છે-મિથ્યા છે. એ જીવનની મરીચિકા છે એનું અસ્તિત્વ નથી.

ઉપર આપણે કહ્યું તે પ્રમાણે સૌન્દર્ય એ માનસિક અવસ્થા છે. મનને જેને માટે ચાહતાં એવજ છે તેને તે સુંદર માને છે. અનન્ત સમુદ્રની તીર્થિમા, સન્ધ્યાકાલીન આકાશની લાલિમા, અગ્નિગેદી પર્યંતોની જૂંઘાલા વિગેરે જોઈ મનુષ્ય ત્યારેજ એમને સૌન્દર્યમય કહે છે જ્યારે તેને સંસારના વૈભવથી વિરાગ અથવા અચ્ચિ થઈ જાય છે. મૂકપ્રકૃતિની નિશ્ચલ શોભા ત્યારેજ તેના મનમાં એક એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે કે જેને માટે તે સદા લાલાયિત રહે છે.

પ્રકૃતિને સતત જીવનું સ્વરૂપન સમજવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના રાજ્યમાં જે કંઈ ઇન્દ્રિયોગ્યર થાય છે તેને સસ કહેવામાં આવે છે. જે ઇન્દ્રિયોથી અનુભવગમ્ય નથી તેને સાધારણ જન, સત્ય કહેવાનું સાદક નથી કરતા. પરંતુ એ સ્મરણમાં રાખવું આવશ્યક છે કે પ્રકૃતિનો અન્ત ઇન્દ્રિયોગ્યર વસ્તુઓમાંજ આવી જતો નથી. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ રૂપથી આપણા પર પ્રભાવ પાડે છે ત્યારે કેટલીક અપ્રત્યક્ષ રીતિથી. એક જરા હર્ષ દોષપીડિત મનુષ્યને સામે જોઈને કેટલાક લોકો ધૂણાથી મોઢું જાણુએ કેરવી દે છે પણ કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેનો હૃદયમાં એવા દરેકથી દયાભાવનો સંચાર થાય છે અને તેની એવામાં તેઓ તત્પર થઈ જાય છે. એવા પણ કેટલાક હોય છે કે જે આવા અસાદાત્વ અને દયાપાત્ર પુરુષને જોઈ તેવું ચિત્ત દોરી લે છે. સંસાર તે ચિત્તને જોઈને મુગ્ધ થાય છે. બીમત્સ વસ્તુઓ જોઈને સાધારણ મનુષ્યનાં હૃદયમાં ધૂણા અને ખયના ભાવ પેદા થાય છે. પણ તે મુદ્દાં દર્શિતાનો પ્રધાન વિષય મનાયો છે. જેને બીમત્સ રસ, આલેખવામાં સફલતા મળી છે તેને કલાવિદોમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે. બીમત્સમાં સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવવું એ કલાની કુશળતા છે. કહેવાનું તત્પર્ય એ કે સૌન્દર્ય પરિણત નથી પણ કેવળ મનની અવસ્થા છે. સૌન્દર્યનાં સ્પર્શકરણમાં કલાવિદોનો ઉદ્દેશ મનુષ્યોની માનસિક અવસ્થાને-ઉત્તર, દરવાનો છે. સર્વ ધર્મનો એ ઉદ્દેશ છે. શ્રીકે લોકો કેટલાક વખત ધર્મને સૌન્દર્ય કહેતા.

પુરોષમાં પ્રેરેનિદાસિક કાળનાં ચિત્રો મળ્યાં છે. સ્થેનની ઉત્તરે અક્રમીરા નામની પુરાણી મુદ્રાઓ છે, એની ભીતી પર કેટલાંયે રંગીન ચિત્રો આકૃત કરેલાં છે. વિદ્વાનોના એવો અભિપ્રાય છે કે એ ચિત્રોને ચિત્રયાંને હમણા વર્ગો વીતી/ગયાં હશે, હવે ચિત્રારનાનું એ છે કે એ ચિત્રો ચીતરવા માટે એ પુરાના નિવાસીઓએ એટલો ગંધા પરિષ્કમ તા માટે ઉઠાવ્યો ? શું એમાં એમનો અન્ય વિશ્વાસ હતો ? કેટલોક લોકોનો અભિપ્રાય છે કે પાચીસ કાળમાં મનુષ્યોની એવી માન્યતા હતી કે જે વસ્તુનું ચિત્ર તે ચીતરી રાખે તેને વશીકૃત થઈ જાય ! કદાચિન્ન ચિત્રારના, ચર્તિતપત્ની મારક એમના માનિક વિશ્વાસનું પરિણામ હોય અથવા એ પણ સંભવિત છે કે લલિત કલાની કશિથી આનન્દ થાય છે માટે તે મેળવતા માટે એમણે એ ચિત્રારકન કૃત્તિ હોય. જે હો તે હો; પરંતુ એમાં તો સંદેહ નથી કે જે વસ્તુઓનાં ચિત્ર એમણે દોર્ષો તેમની સાથે એમના ધનિક-રક્તમાંનો સન્નિધ્ય હતો. એનાથી એમની પ્રાણરક્ષા થતી હતી, અને એનાથી એઓ એમનું શરીરરક્તનું દરતા હતા. જેની સાથે એમનો સન્નિધ્ય હતો તેને કલ્પનાદારા રેખાકિત કરીને તેને પુનર્જન્મ દેવાનું તેમને માટે સર્વથા સ્વાભાવિક હતું. એ સૌ કલાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે. વિષ્ણી સાથે મનુષ્યનો જે સન્નિધ્ય છે-વિષ્ણ, મનુષ્ય સન્નિધ્ય જે રૂપમાં પ્રગટ થાય છે-વિષ્ણી સામગ્રીથી એને

જે આનન્દ અને સંતોષ, સુખ અને દુખનો અનુભવ થાય છે તેને તે પ્રકાશિત કરવાની ચેષ્ટ કરે છે. એક અનન્ત વિશ્વપ્રકૃતિ નિત્ય નવીનરૂપ ધારણ કરીને ઉપસ્થિત થાય છે અને બીજાં મનુષ્ય, વિશ્વની જ્ઞેય અને અજ્ઞેય શક્તિના આવર્તમાં પડીને એના રહસ્યોદઘાટનની ચેષ્ટા કરી રહે છે. સદૈવ એ જાણવાને હતુક રહે છે કે વિશ્વ શું ચિત્ર છે? આપણા એની સાથે શો સમ્બન્ધ છે? જીવનની સાર્થકતા શી છે? માનવ જીવનની આ ખાવનાઓને વ્યક્ત કરવા માટે કલાની ઉત્પત્તિ છે. જીવનના સમ્બન્ધમાં કલાકૌવિદની જેટલી અભિજ્ઞતા રહે છે, તે વિશ્વાસ રહે છે તે સર્વ પોતાના ચિત્રમાં તે પ્રકટ કરે છે.

ચીનની સમ્મતા ઘણીજ પ્રાચીન છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ તે પોતાના કલાકૌતુહલ માટે વિખ્યાત હતું. ચીનની ચિત્રકળામાં એની વિશેષતા જ એની સંપત્તિ છે. અહીં આપણે એની વિશેષતાનો ઉદ્ધેશ કરીશું.

યુગેપમં લોકોની એવી ધારણા થઇ છે કે કલાનો જન્મ એ મનુષ્યની સાધારણ અનુકરણ પ્રતિભાનું જ છે, પરંતુ એ બમ છે. એમાં સરેલ નથી કે અનુકરણમાં પણ એક જાતનું વિશેષ સુખજ છે. પણ જે સુખ સજનમાં છે તે સુખ અનુકરણમાં નથી. જે છે તેની નકલ કરવામાં મનુષ્ય, તૃપ્તિ નથી માનતો. એ એમ વિચારે છે કે એમાં 'મહાઈ' કર્તાન કયા? અમે તો જગતને તે દેવા હુન્નિએ છીએ કે જે અમારે છે.

યુગેપમં ચિત્રો જોવાથી આપણને જાણ થાય છે કે ત્યાંના ચિત્રકારો પોતાના વિષયોને પ્રધાની બાધ વગળાડે છે. પરંતુ એથી શું આપણે એમ કહી શકીશું કે મહક્ષ એન્ડોલેક્સ શરીરવિદ્યાનું તદસ્ય જાણવા માટેજ પોતાના ચિત્રોની રચના કરી? ચિત્રોનો પ્રાણ આકૃતિ નથી. પરંતુ આકૃતિમાં એના પ્રાણ રહે છે. આકૃતિ કેવળ એક ઉપાય માત્ર છે જે હાથ ચિત્રકાર પોતાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત કરે છે.

પાશ્ચાત્ય ચિત્રોમાં પૂર્ણતા માટે ચિત્રકાર બહુ કાળજી રાખે છે. એથી ચિત્રની સર્વ વાનો ચિત્રમાંજ ખતમ થઇ જાય છે. પરી કંઈ જાય રહેતું નથી પરંતુ ચીનના ચિત્રકારને તે પૂર્ણતાનો આદર નથી. એમનું કથન એવું છે કે જ્યાં પૂર્ણતા છે ત્યાં અન્ત છે, ને તાજ મૃત્યુ છે. તેથી તેઓ સસીમનો સ્વીકાર નથી કરતા એથી ચીનના ચિત્રોમાં એટલું શ્વેત રંગન રહે છે કે આપણી કલ્પના તેમાં નિર્ગંધ વિગળ્ય કરી શકે છે. ચીનના ચિત્રોમાં વિશ્વની અનન્ત શક્તિને મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં સ્ફુટ કરવાની આવરકતા કદી પણ નથી સીકારી. એમણે જગતની કલ્પના, ગતિ અથવા શક્તિ રૂપમાંજ કરી છે. જીવનની અપરિવર્તનીય મનિની અંદર જે નિત્ય નિયન પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેને એ લોકોએ પ્રકય કર્યું છે. કેઈ જિજ્ઞાસુ જીવિતની શોધાને જોઈ રહ્યા હોય એવું દસ ઘણી વખત ચીનના ચિત્રોમાં જોવામાં આવે છે. જલસપાતજ જીવનનું સ્વરૂપ છે. એમાં પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન કાંઈજ કરે છે. પરંતુ મારીક દ્રષ્ટિથી જોજો તો આપણી પ્રતિભા થાય છે કે જલધાનામાં કંઈ પણ પરિવર્તન નથી થયું. આકાશમાં જેવી રીતે કમવસા કામવ દેહધારી હમે તેવું દસ હોતું ચામું જાય છે તેવીજ રીતે આપણે પણ ધુમ્મા કરીએ છીએ. પણ આપણે જ્ઞાન નથી થતાં જાતના અસ્માનથી અધીર નથી બનતાં.

ચીનની દૃશ્યોક્ત કલા વિશે સીડનના એક વિદ્વાને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

If one wished to describe in one word the essential aim of Chinese landscape-painting, that word should be infinity. All that to the

artist is implied in that word of freedom from the fetters of the material world, of visionary suggestion, of contemplation of the hidden mysteries of nature reflected in his soul, flows as on under-current through the whole landscape in monochrome produced during the Sung period. These landscapes are no mere representation of nature in the sense commonly attributed to this term, but impressionistic renderings of inner moods rather than of outward appearances. In them the objective motive seems to sink completely into the peaceful depths of the creative soul and to reissue brighter and stronger, replete with an inner life that is suggested by means of tone and rhythm.

એકજ શબ્દમાં ચીનની દ્રશ્યકલ્પનાની વિશેષતા કોઈ કહેવા માટે તેને માટે તે શબ્દ 'અનન્ત ભાવના' છે. ચીનના દ્રશ્ય ચિત્રોમાં એજ ભાવનાનો સ્રોત વહ્યા રહે છે અને જેના પર સંસારિક અધનાથી ઉન્નુક્રિત, કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ અને અનન્તશક્તિની વિશ્વચિન્તાનું ભાવ ધાય છે. એ ચિત્રોમાં પ્રકૃતિનાં બધાં દ્રશ્ય અંશો નથી દર્શાવ્યાં; અનન્તકરણમાં એનું જે ચિત્ર રચે છે તેજ એમાં પરિસ્ફુટ પામે છે. એના વસ્તુવિશેષનો ઉદ્દેશ આત્મામાં લીન થઈ ન્યથા છે અને પાછો અનન્તકલ્પનથી યુક્ત થઈ તે વિશેષ પ્રગટિત થઈને વિકસિત થાય છે.

અખંડ એક જ્યોતિ.

અખંડ એક જ્યોતિ, ઉદયસ્થાને રહેલી,
જેલી ગભીરિ જ્યોતિ, ઉદયસ્થાને જ્યાંથી.
જે દિવ્ય જ્યોતિ નિહાળી કર કંઈ અનુરતામાં લીન થઈ,
બીજી જ્યાં એ પ્રભુ અંશમાં વસી ચિત્તરૂપ તન્મય થઈ
ઉર જ્યોતિને જ્યાંથી, અનુપમ પ્રકાશ પ્રેરી,
હર બધા જ્યોતિ એવી, પ્રિયસમ પ્રતીતિ દેતી.
તપમા વહે - પું એવી, અનંત અધુ દેવેથી
ચલનની ભેદ સર્વે, બધે ઉદેલી નાંખે.
ગોળિયથી ઉત્પત્તી એ, માલા અનેક સુધે
કંઈકેકંઈ સ્થળથી, ગોલી વીણી એ આણે
ન્દાની એ ઉર-ટીવરી, સદા પ્રકાશી રહેતી
આલસે અખિદને થે, અજવાળે એનાં નરથી.
એવી ગભીરિ જ્યોતિ સદા પ્રકાશી રહેતી.
જે સ્થાને રહેતી, રમેદસ રમેદ જ્યોતિ.
સુપ્રકાશ કેવલ જ્યાં ને જૈન્ય આર્ષ પાડે
જે જ્યાં અખંડ અસ્ત ઉત્તર નિમિષપર અકલ્પેતો
જે દિવ્ય રમેદ જ્યોતિ અનુપમ પ્રકાશ દેતી -
પ્રિયવત રસીથી જ્યોતિ, રસ હૃદયપ્રેતી દેતી.

ત.

સખતાર: "શકુન્તલ"

એક ને સંસારથી વચિન : થયેલ સુમનકુમાર ગિરનારના ગુણપ્રદેશમાં આવી રહ્યો છે. ત્યાં રહેનાં કોઈ પ્રદેશકારી દંપતી ત્રેને આતિથ્ય આપી આશાસે છે. ને પોતાને ત્યાં આતિથ્ય તરિકે રાખે છે. દિનપરદિન સુમનની ખતોવ્યથા વધે છે. તેથી પાડોશની એક ગુણમાં ત્રેનો વાસ કરી આપે છે.

પ્રવેશ ૧.

સમય ને સ્થળ: ગિરનારની ગુણમાં એક સંધ્યા.

પાત્રો: સુમનકુમાર ને પાંચવી બાળા.

(ગુણના દાર ખખડે છે.)

સુમન (સંગત)

કોણ છે એ ?

વનેવન દાવાજી સળગે છે,
અધકારના ભૂંસ ભૂંસમાં છે,
શિખરો પર સિંહ ગરજે છે
ને વાયુનો પ્રખર પ્રહાર

જશસ્ત્રને તોડી

દાવાજી સિંચનો પૂચ્છા કરે છે
ત્યારે કોણ છે અહિં ?

(દાર ઉધારે છે)

એતો દર વખતે જનપદની પેરી પેતાણી.
ન્હોતરવા આવી છે મને,
કુમારી પરણતા હશે.....
પણ એનો દોષમંદુ મનુજે મોકલેલીને ?
મનુષ્યોની એ તો સરમા*
કહ્યું હશે "જાણે સુમનના ભાઈ"
પણ કોણે પરખ્યાં છે હયાનાં હીર ?
ને રોડે તો અષ્ટ થાય
જગનના જાણવાથી ચે
તો દુઃખે એક વેદ ઉતર વાળીય

મિથ્યાગતાસિ સરમા ।

પણ હા ! શી જગનની દેવગતિ ?
ક્યાં ક્યાં પાઠે છે એની ધોપણ ?
એ કોઈમાનનો દરિયો વદાવ્યો,
મનુષ્યની સાર્થકતા ત્યાગી,
સેનાનો સન્માર્ગ છેડ્યો,
રોડીઓનાં રસણ કીધાં
ને ત્રેના તુંકારે
જગવનો ભોખ લીધો.
વનના ઉંડાણે જ્યાં
પણ પક્ષીઓનો સાથ નોડ્યો;
જલ-વાયુના અંતરણો ભેદ્યા;
કાસમહાસાગર ફેર્યો
ને અગ્નિના આવરો કીધા.
ભુતપ્રેતોને જગાડ્યા ચોડી કરવા
ને બેરો દુઃ ગિરનારની ગુણમાં
શન્યતાનો અગધન ધમ;
અણે પરિપુનો વિચેતા,
વનવનનો વસિંહ.

(સાન પડે છે. પુનઃ દાર ખખડે છે.)

વનની ડોમલ ખોલી કે શું ?
અણે કુમારીનો કંઈરવ.

* સરમા: અધકારથી હરજી થયેલ
જાણી ગાંધા તીકેલી દિન

ગુજરાતની કાયસ છે તે.

કહે એના સંગીત કરે છે.

મહેથે પીધાં હતાં એ ગીત-ટીકુદાર

ને વનની કોઈલોએ પથુ.

પથુ કુમારી ખોલાવે છે મ્હને.

હાર ઉપાડે છે. ફલાદિ લઈ બાળા પ્રવેશે છે.)

વનની કાયસ બોલી બહેનાં !

કુમારીની તે તો શિખ્યા છે

કુમારી આજ પરણે છે બાલા !

જો કાયસ ગીત ગાય છે.

ગામશ તું થે કાંઈક ?

બાળા:

કુમાર, કાયસ તો આંસુ સારે છે,

રહ્યારી કુમારીનાં નેવાં.

કાય કહે છે કુમારી પરણે છે ?

પથુ લાલથુને દીડો હતો ક્યાંય ?

મુમન:

લાલથુ ? લાલથુ કાય ?

છેતરે છે મ્હને.

તું કાય ?

સરમા છે આતો.

(મંજિત થાય છે. બાળા રહેની સુશ્રુષા કરે છે.)

પ્રવેશ ૨

સમય ને સ્થળ: ફલકંજલું કુટુંબ સહવાર.

પાત્રો: મુદ્રા અને બાળા

મુદ્રા:

કહે છે જગતમાં ન જડે તે જગત આપશે

એ શું સાચું દશે ?

મહેલાઓ તો મમાવે છે જગતને;

સો કાંઈ શાન્તુ શાન્તુ કહે.

જગત તપજ જગત વેદ્યાં મુમને

ને દેવવાચે પરી કરશે અદિ.

કાં ન મન્યુ-ને શોધે છે વ્યામ ત.

ને કહે છે બાવના તેવી સિદ્ધિ,

૯

ન સાધી મુમને તો કહેશે;

ને મહારાષિ મનના ઉદધિ

ક્યાં છીછરા હતા જે ?

પથુ મને તો મળ્યું-તે.

વર્ષો વીત્યાં એ વાતને...

(રહેજ-દરના કંઈવશપરથી બાળાનો

ટફકાર સંભળાય છે.)

વસન્તના વડાણે હો,

ફલકાને ક્યારે અસિ !

નયણાંના પ-યે હો,

ઉપા, પ્રિય, આબ્ય સખિ

મુદ્રા:

બાળા બોલી એ તો.

જાણે ઉપાની ર્નેહસહીયર !

શા આલેખીવનનાં ચમકાર.

ઉપાને ન્હોતરે છે એ,

વસન્ત પ્રાગનાં લોભથી !

ખેલ સખિરી ! ખેલ !

આલેખીવનનું 'કરોડિયુ' તો 'કુંક' છે.

(સમીપ નંઈ)

ક્યાં ક્યાં ફરે છે આ ?

ચાવનની આશા સમોવડી ?

હું ફૂંકતી-વક્ષ વક્ષે.

ને તે પથુ ફૂંકતો

વક્ષની ડાળીડાળીએ.

કેના રદિશાળા તે દિવસો !

જાણે હમણાજ ન મન્યુ હોય !

પથુ કહી ગયાં તે,

આસાના પિંજરો

ને બાવના કળશો

ક્યાં ક્યાં જતા રળા એ ?

ને તે પુરુષ-રત્ન !

દેવપુત્રો તો દીપક દરો.

સામઝોનો સરદાર હતો.

શા થયા રહેના હાલ ?

સુખનશુના સારતમાં
 ન્હોતા ધાર્યો અંધ આચાર-વિચાર.
 દશે દિશ દાવાનત જોઈ હું,
 જગતમાં ભડકા ઉઠે છે ગણે.
 આત્માની આહતિ અપાય છે.
માસતી: શિખવશો એની સુધારણા ?
 જગતને નહીં તો મૂકે ?
 માંડીશું પછી ધર્મ-સ્થાપના નવાંપંચની
સતેશ: જતો રહ્યો તે જગદગુરુ,
 તેનું ન સંભળ્યું
 તો આપણું કોણ સંભળશે ?
 સૌનેય કહેતો તે
 કે લગ્ન દેહનાં નહીં પણ આત્માનાં છે.
 વ્હાલ વ્હાલથી પોપાતી ત્હમસી લગ્ન રીતિઓ
 તે લગ્ન નથી પણ દુરાચાર છે.
 દિલના ઐક્ય વિનાનો સમૃધ્ધ
 એટલે દુરાચારની પરમ અવધિ.
 પૂર્વ પરિચય વિનાની લગ્ન પ્રવિણો
 ક્રિયા શાસ્ત્રે પ્રમાણી નીતિ રહે ?
 ને રસેહના મહા ગ્રન્થમાં
 ક્રિયા કેવે કહ્યું
 કે ગાત્રિ અંતરાય છે !
 પૃથ્વી એક છે, ને સૂર્ય પણ એક છે.
 પ્રેમ ને પરમેશ્વરને તો માસતી !
 તો કોઈ એક સરખાં.
 આત્માચારના શાસ્ત્રો બન્ને દેહનાં હોય
 પણ દેવના તો આદેશ છે કે
 આત્મા ઓળખે તે નીતિ,
 ને ન ઓળખે તે અનીતિ.

માસતી:

પણ સંસારશુચી લગ્ન-પ્રવિ
 કે શાસ્ત્રમાણિન લગ્નસમૃધ્ધ
 ને બહિષ્કારાસિત જોડકણાંઓ
 સંધાયા પછી કાંઈ પુરું ?

સતેશ:

એક જ અપરાધથી અપરાધી રાખશે ?

૬

ચોરને કહેશે “જીવનભર ચોરી કરજે;
 અમહારા શુદ્ધલક્ષ્ણાંકમાં
 તારે કાજ રચાન નથી ?”
 કિયું શાસ્ત્ર બોલે છે આદિયાં ?
 કહ બુદ્ધિ વિચારે છે ?
 મનુષ્યનો આત્મા ઓળખે
 કે લગ્નપ્રત્યી બુદ્ધી છે.
 તોય શું બાંધી રાખશે ત્હને ?
 ને કોણે રચ્યાં એ લગ્ન ?
 એ તે પિતાઓનાં લગ્ન
 કે વર કન્યાના ?
 સમાજનાં કેટલાંક છિદ્રો વાંકશે ?
 કોણે કહ્યું કે પુનર્જન એ પાપ છે ?
 પુરુષ ને સ્ત્રી,
 જગતના ઉભય અંગ—
 સમાન. ચક્તિ ને ભાવવાળાં.
 પુરુષ સમભાવી સાથે શોધે.
 સ્ત્રીને આત્મા નથી ?
 દેહ કે હૃદય નથી ?
 પુરુષ તો સમજા છે.
 સાથ વિનાય તે તો જીવે.
 “અમળાને સાથરી નહીં જરૂર.”
 કયું શાસ્ત્રપણે બોલે છે ?
 ને હૃદય હૃદયનું બિજાન ન વાળ
 એમ ક્રિયા સન્ન જનોએ કહ્યું ?
 સ્ત્રી પુરુષની પવિત્ર મૈત્રી—
 ન સંજાય શાસ્ત્ર-પુરાણોથી.
 પણ કોણે રચ્યાં તે શાસ્ત્રો ને પુરાણ !
 ને માસતી !

આકાશ-ઉદય નથી પણ અસ્ત છે.
 ભૂસ્ત્રાના પાયાઓ ઢાલશે,
 અસ્ત્ય ને દુનિયાવના પંથ રચાશે;
 સારતમાં કળીયુગ પુરા મંથરો દંભ
 આત્મા કરમાય છે ત્હમસી કુળેમાં.
 હૃદયમાં દયા નથી.

સામ્રાજા ભાવના નથી.
હશે ખીજી અધર્મની આવધિ ?
અધિકારના બોલાદ દેખું છું માલતી ?
નહીની ગલીઓ રચાઈ...
માલતી: ન બોલ્યો! એવેશ! એમ ન બોલ્યો.
માંડ તહાઈ આસન.

ને જગ્યાવ તહારી આહાવેક.
ભારતની રોડી શેરીઓમાં.
વનના યોગીઓતો ગયા;
શેરીઓનો યોગી તું યા.
ને આમાની આહાવેક જગ્યાવ.
કમી રહીશ તહારી સમીપ હું.

પ્રાસંગિક કે.ક.

બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ.

કેટલાક સ્વર-સ્વચ્છ પોતાને માટેજ યામ છે-ખીજી માટે નહિ. કોઈક મકાનના પગાર છે તહારે આખાસ, કુદ-સ્ત્રી સોડોષ આનદે આનદે કેંક કેંક ઘોળાયા કરે છે. પથુ તે મહાનન કાંઈ બધાજ જગ્યાવ સાંભળતા નથી. અમ્હે જાણીએ છીએ કે આ સરેશ જહાર પડવાનો નથી છતાં ઉપર કહેજ તુતિને આધીન થઈ અમ્હે તે જાણીએ છીએ. ના. લોડી રીડિંગ હિન્દના વાહસરેશ તરિકે નિભાયા તહારે હિન્દમાં તેઓ શું કરી શકે એ વિષય ઉપર જે. સિ. વેન્નુડે એક વિચારપ્રધાન લેખ બહાર પાડ્યો હતો. તે દુશળ લેખકે વાહસરોચની નવી ફરમેમાં નહીં અડચણો જણાવી છે. અમ્હેને લાગે છે કે લેખક વિષયના એ ભાગ પાડે છે હિન્દુસ્થાનની શાન્તતંત્રની માંગણી અને ખીજી પ્રભાઓ જેવા એક સરખા હક્ક. આ મહત્વના પથુ કઠિયુ નિયમને ચિંતામરી રીતે ઉકેલવાની ફરજ અમ્હેમરી નથી. ના. વાઈગિરોચરી છે. તેથી અમ્હે એકજ વાત ઉપર ઉડીની નજર ફરીયું. ખીજી વિભાગમાં લેખક જણાવે છે કે હિન્દુઓને ખીજા દેશો જેવી સમાનતા આપવાના કામમાં બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ વિદ્યવર્તી થઈ પડશે. લેખક કહે છે કે અંગ્રેજ પુરોષો તો પોતાના કામકાજમાં એટલા ગંધા પરોવાયવા હેય છે કે એ ૧૯૫૧ વાન કરવાની અથવા કોઈને ધિક્કારવાની નવરાચજ એમને હેમી નથી. હિન્દીઓ તરફના પોતાના નિરસકારને વિવેચનમરી રીતે કહેનાર તો બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ છે. જે પ્રભ સચે પોતાની છંદગ વિનાડવાનું દુર્ગંજ હેમને પ્રાપ્ત થયું છે હેમની રીતમાત, અભિતિ, અપ્રમાણિતપણું અનિશ્ચ વ્યુદ્ધાણું, નિર્દયતા, એવકાઈ વિ. દુર્ગંજો વિરેની ચર્ચા હેમની વાતોમાં પ્રાધાન્ય ભાગે છે. રજેત હેમના પુરોષો માનુષિક રીતે વરતી જાય જોયી વારંવાર તેમને તેઓ કહે છે.

બ્રિટિશ સુન્દરીઓ વિરે આ વાન સચી છે કે નહિ તે તો એમની માથે વસનાર એમના દેશમંથુ વેજનુડ જાણે; પથુ ને વાત સાચી હોય તો તે વિરે કેંક વિચાર કરવો પડે છે. આપથે ન્નેધયું કે એક દેશના લોકો અને તેમાં વિનય. અને સકનરીયતા, ક્યા અને વિશ્વાસકલ્પનાની મૂર્તિઓ સમી, દેવકાથી સુન્દરીઓના હુલ્લમાં એક દેશ લોકો તરફ આ નિરસકાર-મિ. વેજનુડ કહે છે તેમ દેવ-કયાંથી-ગાથી પ્રવેશ પામ્યો ? આના ઉત્તર માટે અંગ્રેજ સંસ્કૃતનની સત્તાના પ્રતિકાસની અજ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર પડે છે. પોતાના અધિકારની છાપ પાડવા માટે આરંભમાં રિક બ્રિટિ કે રાજતનને "જરૂર દોર"થી કામ કરવું પડે છે. આજ કરણથી Not a single...

ની પદ્ધતિ દયાનીમાં આવી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે અધિકારીઓની સત્તા વધારે અને ન્યાયનીતિના પ્રસંગો ઓછા. ગમે તે પ્રકારે રાજ્યનું હિત જાળવવું એ અમલદારોનું લક્ષ્ય હતું અને તેમ કરવામાં તેમને સંપૂર્ણ છૂટ મળતી. એ છૂટે લીધે લોકોમાં અમલદારોના પ્રભાવ જામવા માંડ્યો. અને ધારેધારે ઓવો પ્રસંગ આવ્યો જરૂરે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે તેમ પૂર્વે દેવ-દેવતાઓને જે અર્ધ્યાદિ અર્પણો તે હિન્દના લોકોએ ખ્રિષ્ટિય અમલદારોને ઘરાવવા માંડ્યા, અને પુરેપૂરી સંપત્તિ વસ્તુઓમાં સ્ત્રીઓનાં તો અર્ધો હિસ્સો હોય છે એટલે તરફારથી મુન્દરીઓનાં માથાં એ બ્રમ શરૂ થયો કે પૃથ્વીવાસી સ્ત્રી આ હિન્દીઓમાં પોતે સ્વર્ગની દેવતાઓ છે. આ બ્રમને હિન્દના આતિથ્ય ગુણે પોષવું આપ્યું, અને હિન્દની ભાવિક પ્રજાએ સ્વમાનના ભાગે પણ અતિથિઓનાં મન જાળવ્યાં અને આજે વેળુડને કહેવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો કે લોર્ડ રીડિંગ હિન્દને સ્વરાજ્ય અપાવે તો પણ ખ્રિષ્ટિય સ્ત્રીઓની મનોસ્થિતિ તો તેઓ પદ્ધતી સફરો નહિ. લોર્ડ રીડિંગ હિન્દને સ્વરાજ્ય અપાવશે કે નહિ એ વાત અહિં અસ્થાયી છે. આપણો પ્રશ્ન એ છે કે લોર્ડ રીડિંગ આ અનિષ્ઠ મનોસ્થિતિ પદ્ધતી શકે નહિ ?-અને અંતરે તે લાગે છે કે ના. વાઇસરોય તે સહજ જાણી શકે એમ છે. જે દારણને લીધે ખ્રિષ્ટિય અમલદારો અને ખ્રિષ્ટિય સ્ત્રીઓના મનમાં આવા અનિષ્ઠ વિચારો ઉદ્ભવવા પામ્યા તે દારણને નાશ કરવો એ તેનો ઉપાય છે. એ ઉપાય એટલે ખ્રિષ્ટિય અમલદારોને જે સત્તા આપવામાં આવી છે તેના ઉપર હિન્દીઓના અંદાજ અમ્હે ના. વાઇસરોયના દાસગારી સલાહ આપનાર નથી એટલે તેઓ આ વિષયમાં કેવી વ્યવસ્થા કરી શકે એનો સમ્પ્રમ વિચાર કરવાની અમ્હેને આવશ્યકતા નથી. તો યશુ એક વાત તોંધવાનું મન થાય છે. મુખ્યત્વે હિન્દી પ્રજા એટલે ખેડૂત વર્ગ. ખેડૂત વર્ગનું કામકાજ છાંટાના અધિકારીઓના હાથમાં હોય છે. અને અમ્હે માનીએ છીએ કે અમણ ખેડૂતોની મુશ્કેલીમાં અમલદારોની સત્તા વધારે નગર પડે છે. ખેડૂતોનું અતાન અને નિર્જનતાને લીધે કેંદ્ર દારણથી છાંટા અમલદારના હાથે હેમને અન્યાય મળ્યો હોય તો પણ ઉપરી અમલદારને અરજ ન કરતાં તે અન્યાયને તેઓ સહી લે છે. આવા દારણથી છાંટા અધિકારીઓ ઉપર છાંટાના પ્રતિષ્ઠિત ચૂકરોનું માનદ મંડળ નિમાય અને અધિકારી સામેની શ્રવણોનો તે મંડળ ચૂકરો આપે તો એક મેટા, ઉપરોક્તી, ગરિબવર્ગને ન્યાય મળવાનો સંભવ વધારે રહે અને અમલદારો અથવા ખ્રિષ્ટિય સ્ત્રીઓના મનમાં જે બ્રમ પેસી ગયો છે તે નિવારી શકાય અને ના. લોર્ડ રીડિંગ કે વેળુડની સલાહ ખોટી દારણી શકે. (સરકારી અમલદારો અથવા ખ્રિષ્ટિય સ્ત્રીઓને પેતાની સત્તાના ધરાણ વિશે ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી કારણકે અમ્હે જાણીએ છીએ કે ના. વાઇસરોયને આ મુદ્દાની જાણ નહિ. યશુ દારણકે અમ્હેના સાદકોનું વિરટ નેનાં જગાય છે કે ના. લોર્ડ રીડિંગનું નામ તેમાં નથી અને એટલી નકલ તે નામદારને અમ્હે નહિ મોકલીએ એટલી અમ્હે હેમને ખાતી આપીએ છીએ. !!)

નવો તારો.

કરિ રહે છે કે “મંડાયાં શ્રીમંત્ર કે રોમ, આજનાં કે મહાપુર

તે પહેલાં કાતને ખેળે મંડાણું દક્ષિનાપુર—”

મુજ મોરમાં રામના સતેલી છવેને આ વાંતમાં આનંદ આવશે પણ આ સંસ્મરણથી ફરતે સોમને મરો નાદ વિચાર મુન્દરમાં વધારે વાર પોંચે છે અને શ્રીમંત્ર-રોમ તો રહ્યો જ ને રહ્યો મુન્દરમાં પર્વ નથી પામ્યા તે દેવોનું અગ્રપદ સ્વીકાર્યું એ ખરેખર! હીલું છે. આ

હારણથી આપણને વધારે શરમાવતો એવો એક પ્રસંગ આપણી સન્મુખ ઊભો છે. ટ્રાકિયોના મિ.કે. શિગેરે એ એક નવો તારો શોધી દુનિયાના વિજ્ઞાનમાં જાપાનનું સ્થાન નક્કી કર્યું છે, જ્યારે આપણે હિન્દીઓ અર્થમંપતિના સિતારામાંથી હજી પરવાર્યો નથી. એક એવો સમય હતો જ્યારે હિન્દ એક જગત છે એમ મનાતું. પરંતુ આજે પણ તેજ મત કાયમ રાખવો અને તેમને લીધે રૂઢ કરેલી સંસ્થાઓ અને રીતિઓ નીમાળ્યા કરવી એ સમયના પ્રભાવને ન પિછાનવા જેવું છે. દુનિયામાં હિન્દ આજે એકલું નથી. જંગલમાં વસતા સન્યાસીને અમુક રીતિઓ ભક્તિ ઉચિત હોય પણ શહેરના નિવાસીને પડોશીઓના જીવનાનુસાર રીતિઓ ખોળવી પડે છે અને તેમાજ તેનું એવ છે. જાપાન આ વાતે શિષ્ટી રાક્યું. તેથી હંદાનકડું જાપાન-જાણક જાપાન આજે અત્યુચ્ચ જીવનના બધા અંગમાં સર્વોપરિ નિવડ્યું છે વચશાળા હિન્દને જાપાનના ઇતિહાસમાંથી ઘણું શિખવાતું છે. એ વાત સત્ય છે કે હિન્દ જૂઠું છે પણ અશ્વિંદ જાણ્યું કહે છે કે માણસ પોરે પ્રજાને પણ ધકપણ્યુ તો આવે છે; પણ એવ ધકપણ્યુમાં ફેર એટલો છે કે માણસ ફરી જીવાન થઈ શકતું નથી. (આ શકબરી વાત છે) જ્યારે ધરડી પ્રજા જીવાન થઈ શકે છે. ધરડું હિન્દ જીવાન ક્યારે થશે ?

સ્મરણની દેહાણ.

"માણસ જેવું સ્મરણ કરતું એવ છે એક દેહાણ." ઇ. સ. ૧૮૧૫ ના એપ્રિલની ૨૬મીએ મિ. હોરનીમેન દેશપાર થયા. તે પ્રસંગના બે વર્ષ પછી હિન્દી પ્રજા તે હિન્દમિત્રતા સ્મરણની દેહાણ ઝીલી રહી છે. તે જૂતવિગન યાદ આવતાં અમેરિકન સોસાયલિસ્ટ મિ. ડેબ્સ વિશે પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર મિ. એચ. જી. વેડ્સના શબ્દો સ્મરે છે: "Liberty Enlightening the World" & behind it Debs in Prison! I cannot understand America & I am afraid to come over & examine the paradox on the spot. મિ. હોરનીમેનની રાજકીય પ્રવૃત્તિ વિશે અભિપ્રાય આપવો એ અમ્હારે કાર્ય નથી. પણ એ વિષયમાં અમ્હારો મત મને તે હોય તો પણ એ મહાપુરુષ તરફની આ દેશની અન્યથા આયુઅનુભવી એવી સ્નેહભક્તિ ખરેખર અનુપમ છે એમ કહેવાઈ જાય છે; અને તે અવસરે કોઈને ઇન્સાએબ પ્રેમવિલ્લના શબ્દો યાંકવાનું મન થાય એવું છે:

"I regret exceedingly that though I am constantly coming upon references to the martyrdom of Eugene V. Debs, I do not know what particular act of righteousness has landed him in gaol. But from the admiration which he has excited in the breast of many Americans whom I admire I have an uneasy suspicion that he ought to change places with his judges." પરંતુ અમ્હને તો લાગે છે કે મિ. હોરનીમેનને દેશપાર કરવામાં ના. સરકારનો દોષ કદાપણ નથી. "To punish a social servant for standing by his principles is a historic mistake - the world has made many such - એ જૂલમું કાળજી અંગ્રેજ રાજ્ય નથી - આપણા હિન્દુ રાજાઓના વખતનાં પણ એવું જ હતું. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ-બધા દેશોની પણ એમ કથા છે. જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્ર અમલદારોની એકદમ સત્તાની સામે પ્રજાની સર્વદેશી સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં ત્યાં આવી વસ્તુ સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે, નહીં ત્યાં ત્યાં.

“ Another heart behind the bars,
Another God in jail.”

એ ઘટના અનિવાર્ય છે. ખરી વાત તો એ છે કે આવા પુરુષો પૃથ્વી ઉપર ખરા સમય પહેલાં જન્મી પડે છે !

કળાનો ફકિર.

એમરસને આપણા જગતને defining, result loving, machine-making, opera-going કહ્યું છે; માણસનો નિતરોજનો કેટલું અનુભવ આ વાતની અદર્શિય પ્રતીતિ કરાવે છે અને તે છતાં એ વાત તો સાચી છે કે લાખો નિરાશામાં આશાનું એકાદ ફિરંગી તો હોય છે જ-એમાંજ આપણે પ્રભુની દયાનું ભાન કરીએ છીએ-ઉપર ! કહેલ વિચારને પુષ્ટિ આપતી એક ખીના યોડાજ વખત પર જતી. આમ તો-રોજના અનુભવ ઉપરથી તો-લાગે છે કે ભાવના અને કળાના રાજ્ય અસ્ત પામ્યાં છે અને અર્થવાદનો જગતનો મંગ્રણો છે; વિદ્યા દેશવટો ભોગવે છે અને લક્ષ્મીનાં શાસન અનુસરાય છે. પણ એવા જમણામાં પણ વિદ્યાવિદ્યાસી કોઈક કોઈક કળાના ફકિરો નજરે પડે છે ત્હારે લાગે છે કે ના, જાનવ જાતિ માટે નિરાશ થવા જેવું તો નથી જ. ન્યુયોર્કમાં આવો એક કળાનો ફકિર જાણમાં છે-તે મિ. હેનરિ હન્ટરન. ત્હારે માણસો, વિદ્યા, સ્નેહ, માનવભાવ-સર્વેને દ્રવ્ય ખાતર વિદાય દેવા-તૈયાર થાય છે ત્હારે આ સાહિત્યવિદ્યાસી સતે “ગટનર્મ આઈમલ”ની એકજ પ્રત માટે ૫૦,૦૦૦ ડોલર આપ્યા હતા. અત્હારે “ચિનસ એન્ડ એરેનિસ”ની માત્ર એકજ પ્રત માટે-એણે ૭૫,૦૦૦ ડોલર જવડી મોટી રકમ આપી છે. મનુષ્ય જાતની કહણ ભેખડોમાંથી આવા મૂંઝવણ કોઈક કોઈક યુગ સંભળાય છે ત્હારેજ આપણને લાગે છે કે પ્રયુ કળીયુગમાં પણ સનયુગનાં ભયુકારનો અનુભવ કરાવે છે ખરો. અર્થવાદનું હિમાયતી ગુજરાત આની તોંવ લઈ શકશે? અને પોતાની વેશો ઉપર વિકસતા સુંદર પુખ્તીની ખરી કિમત આંકવું યશે?

૨૩-૫-૨૧

—ખ.

‘ચેતન’ ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરેઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની જાહેરખબર કેમ ન વંચાય ?

આજેજ લખો:—જોનેજર ‘ચેતન’ કાર્યાલય.

ગોપીપુરા—મુરત.

જીનતાન

જીનતાન-ઉલટીને તરતજ બધ કરે છે.
જીનતાન-પાચનશક્તિ માટે અકસીર છે
જીનતાન-શક્તિ માટે એના લેવી એક
પણ ચીજ નથી.

આખો વખત ઝોં ઝોં કરનારા-
ઓએ જીનતાનનો તરતજ
ઉપયોગ કરવો.

દરીયાની યુસાફરી કરનારા દરેક માણસો તનદુસ્તી
માટે જીનતાન પાસે રાખે છે.

જીનતાન-ગાનારાઓ અને લાપણુ કરનારાઓ પોતાના કંઠને
માટે જીનતાનનો ઉપયોગ કરે છે.

જીનતાનની એક બે ગોળીઓ પાનમા ખાવાથી પાનનો અજબ
સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે
જીનતાન વાપરવાની ખાસ લલામણુ કરવામા આવે છે.

જીનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નાનું પેકેટ ૦-૧-૦

મધ્યમ કેદનું પેકેટ ૦-૪-૦

મોટું પેકેટ ફ્રેન્સી પીલ કેમવાળું રૂ. ૧-૦-૦

સોલ એજન્ટ્સ, જીનતાન એજન્ટ્સ

(જી. આર. ટ્રોમગ.)

જુમા મસજીદ, મુંબઈ.

દરેક આગરૂદાર વેપારીઓ જીનતાન વેચે છે.

જાહેરી આગ દરીયા મોટરકાર

અને

એકસીડન્ટ વીજેરના વીમા ઉતારવાનું

ભરોસાદાર અને સદ્દર ખાતું.

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

ઓલ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

મીનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી. ઓફ બેલ્ગમ

આલ્ફા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

એજન્ટસ:—

કલાઇવ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

સેક્રેટરીઝ, ટ્રેઝરર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ.

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

વિનોદ.

મહાકાવ્ય
સુરજનામ ગી. શ્રી

ત્રીશો:

બીજાના કુટુંબ.

બટુ ઉમરનાડિયા, શ્રી. એ.

શરણ અને કોટિયાવાળા શિવેરને મોઝા. સરતુ સરળ અને આનંદ આપે એવું મહેલું
માનકે આપણા સાહિત્યમાં વાર્તાસર, અને દારપરસ જેવું ક્યાં પણ હોવાનું નથી મળિયેતા
તરી ત્યાં વધી પડી છે. તેમાં વાંચકના મનને દારપ, આનંદ અને વિનોદથી પ્રવૃત્ત કરે તેવું આ
સાહિત્યમાં સમજાવ્યું થયે. આજે આજા રાખિએ છીએ કે તેનો સંદર્ભ સત્કારે થયેલો.
વિનોદ વિશેની વધુ માહિતી તોયે આપેલી રૂપરેખા પરથી મળી શકશે.

આલુ અંકની રૂપરેખા.

જરૂરત:

—ત્રીશો

ત્રીશો અથવા સ્વરાજ્યની એક કથા "વીરસતી વાર્તા" છે. સા. બટુ ઉમરનાડિયા
આપણે મહિરા મહા "સે. એક બહેન. દારપરસ પ્રધાન એક આકર્ષક અંતઃ
સરતુ સરળ તે. ઉ. અરજી દારપ પ્રસંગોનું આકર્ષક પ્રદર્શન.
જોકે કથા અથવા ખિનીય સંતનનને જમિનદાર કરવાની સાક્ષી બરી માંડી છે. સા.
દારપ, જાણના એક અંક મેં દિશા દિરેંગની કથા.

વિનોદને (કાવ્ય)

વિનોદને શ્રદ્ધા અને ગદિની સે: "નિવિતી" કુળગતી બહેનને કેદ.
સાહિત્યમાં બહાર: એ. મન. એતનવન્તા કુળગતી ગાંઠ.
કલ્પવાળું છે કે— "વિવિધિયા" કહેવતો અને માનવતાઓની પાથી.
સાતરીના તલ નવિન વિનાય વાંચકોની કથનીતા કથા. વરતુ દરમને અનુ દસાઓ વિના
જે કહે વિવિધ.

સામાજિક અને સમાજની જડતા અને ગંભિરતાથી ચોંટીને કુળગતી બુધાપર વરતુ આ વિનોદ
વિનોદ સામાજીક વિના નવી રહે એમ આજે માનીએ છીએ. જુલુ સ્વાજન અને ગામ
અને જુલુ નગરના સરતુ સાહિત્યના વિગામની સંજ્ઞાઓની મહત્તે લીધે વખત બહેન
કોની અમોઘ આવા જાણીએ છીએ. જાહિર ખખર આપનાર જાણીએ. અરસ્ય એના સાલ
કે આજે વરતુ આજ બેતોએ મનીઓરડરથીજ સવાજન મોકલવા ક્યાં કરવી કરે
જાહિરના કુલેક મકલો પણ મળી શકશે. લેખકોએ લેખ ઉપર "વેદન" અપાતા વિનોદ
જુલુ જુલુ જુલુ જુલુ એમ નવી હેલ તે ન સીએતે મોઝા સાંગે તે પરતુ તે એમે મકલો
જુલુ જુલુ જુલુ જુલુ એમ નવી હેલ તે ન સીએતે મોઝા સાંગે તે પરતુ તે એમે મકલો

વિનોદ

ગોપીપુરા—સુરત.

જાહેરાત આગ દરીયા મોટરકાર

અને

એકસીડન્ટ વીજેરેના વીમા ઉતારવાનું
ભરોસાદાર અને સફર ખાતું.

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

ઓલ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.
નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.
મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.
મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી. ઓફ બેટલગમ
આલ્ફા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

એજન્ટસ:—

કલાઇવ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.
સેકેટરીઝ, ટ્રેઝરર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—
ધી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ.

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

હા! પરતાવો વિપુલ અરહુ સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે,
પાપી તેમાં દુર્ગતી દઇને પુણ્યશાળી બને છે,
રાત્રીયોથી કે હ્રદયમવતી કે દંડથી ના બને જે
તે પરતાવો સહજ વહતાં કાર્ય સાધી શકે છે.

રાજદીય કે સંસારી-સર્વ વિષયોમાં યુદ્ધ થયા પછી કોઈ પણ સમયને
નિભાવી રાખવો એ અશક્ય છે. ત્યારે જીવનની સંપૂર્ણતાજ જીતી રહી હોય છે.
કૃત્રિમ સમંધ નિભાવી રાખવામાં અંતરાત્મા શકાશીલ થઇ થઇ પાછળ નજર કરે છે.
—લ્યોર્ડ ઇલિયટ.

અશક્ય અવસ્થા કે અરિખાઈ પાપનાં જ પરિણામ હોય છે એવું નથી; અને
તેથી પેદાશીજ દષ્ટિએ તેને તિરસ્કારવાં એ અન્યાય છે.
—ડિ. કિન્ગ્સી.

અર્થને તોડી પાડવો એ જેટલું પાપ છે તે કરતાં પણ મનુષ્યમાં રહેલી
મહાશક્તિઓને વધતી અટકાવવી એ વધારે પાપ છે.
—પરિચાર.

જડતામાં જીવન નથી; જડઅભિપ્રાયો પણ જીવન હીણો બને છે. સત્યવાતની
પ્રતીતિ થતાંજ આપણા અભિપ્રાય બદલવા આપણે તૈયાર થવું જોઇએ.
—મા. જોરેલિયમ.

નીતિશાસ્ત્રીઓ બાધ આપે છે કે દરેક માણસે પાડોશીને સુધારવા પ્રયત્ન
કરવો જોઇએ. કોઇને પણ સુધારવાની મહાસામાં શક્તિ હોય તો તે વડે હું મહારો
જાતને જ સુધારું.
—આર. એલ. સ્ટીવનસન.

ચારે તરફની વસ્તુથી તારા કદિ ખેંચીતા નથી;
જે જે લુપ્ત છે એજ નજરે તે થકી ખેંચીતા નથી;
વળી બાહ્ય વસ્તુથી કદિ શાંતિ મળે કે ના મળે,
આનંદ કે સહાનુભૂતિની તેમને પરવા નથી.
—સ્વામી રામતીર્થ.

હસો એટલે તમારી સાથે આખી દુનિયા હસવા લાગશે, પરંતુ જો તમે રડો
તો તમારે એકલાને જ રડવું પડશે. કારણકે આ સનાતન સંસારને માત્ર આનંદ
નીજ જરૂર છે; શોકતો તેની પોતાની પાસેજ પુષ્કળ ગળે છે. આનંદ અનિરામ
પુષ્કળ માણસો અને અંગીર ઉમરાવો માટે જગ્યા છે, પરંતુ સંકટની સાંકડી
બંધીઓમાંથી તો આપણે દરેક જણ એક પછી એક નીકળીને નાગી જઇએ છીએ.
—ઇસા જીવર, વિદ્વાન.

રસા પિ. ઘણાં ।

ચેતન

સુખ દુઃખ.

દુઃખ સુખ આવે રે તે રહેજો:
માઝના ચરણ કમલમાં રહેજો:
દુઃખ સુખ આવે રે તે રહેજો.

સુખમાં તરતાં રે રથ છે:
દુઃખમાં પાછળ રે વાંસ છે:
માઝના બિંડા રડા સન્દેશ
દુઃખ સુખ આવે રે તે રહેજો.

સુખમાંની શોભા રે સુખ છે:
દુઃખમાંના હેતુ રે ગદન છે:
માઝના ગદન સુખ આવેશ
દુઃખ સુખ આવે રે તે રહેજો.

મા ! તુજ ચરણ કમલમાં રહેશ,
દુઃખ સુખ આવે તે મા રહેશ.

—નૃસિંહલાલ.

પ્રકાશક:

બૃ. લાલભાઈ ઉમરવાડિયા,
ચેતન દાંપત્ય, ગોપીપુરા-મુરત.

ત્રીચો:

બૃ. લાલભાઈ ઉમરવાડિયા,
વિજયરાય કલ્યાણરાય વેલ.

પાપિક લેવાનું:

સહાયક વર્ગ: ૧. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: ૨. ૪. (પોસ્ટલ ઓર્ડર).

પુસ્તક મોકલના આદ આના.

જુન ૧૯૨૦ થી મે ૧૯૨૧ ની અનુક્રમી.

માસ.	લેખક	વિભાગ.	વિષય	પૃ નં.
જુલાઈ	૨૧. 'અનુવાદક,' એમ એ.	કાવ્ય	ૐ તત્સત્ ૐ	૪૪
જુન	" " "	ગદ્ય-કાવ્ય	એક આખ્યાયિકા	૨૭
ઓગસ્ટ	" અમયાસી,	સાહિત્ય	ચેતનની આનંદશક્તિ.	૧૦૧
"	એક બહેન	કાવ્ય	ચિકારી	૩
મપર ૨૫૨	"	"	સાધા.	૧૩૭
નવેમ્બર	"	"	જીવન સાહ્ય	૨૨૮
"	"	"	ટીકાકારને	૨૨૩
જુલાઈ	"	ગદ્ય-કાવ્ય	એ પ્રસંગ	૫૩
ડીસેમ્બર	"	"	તારાઓની રમત	૨૮૬
જાન્યુ-ફેબ્રુ.	"	"	ગ્રેમ અને મૃત્યુ	૩૭૩
જુન	સો. કિન્દુમતી હાકોર	"	ન્દાડ જીવન	૬
નવેમ્બર	રા ઉમેદગમ મ બ્યાસ	સાહિત્ય	માહિત્ય પરિવહન પ્રમુખના બાપજી વિશે ત્રિચારો.	૨૫૧
જુન	૨૫. કલાપી	ગદ્ય-કાવ્ય	અનાલાપી ગુજન	૫
મે	રા. કહાન	કાવ્ય	ગ્રેમ	૪૬૩
જાન્યુ-ફેબ્રુ.	કિરિક, બી એ.	"	વિરોધ જનનો તપશ્વી	૩૨૭
ડીસેમ્બર	,	ટીકા અને ચર્ચા	તાત્કાલિક મરનાર.	૩૦૫
માર્ચ	"	"	ગુજરાતનો નાથ.	૪૨૪
વાઈ	"	સાહિત્ય અને	સાહિત્ય વિભાગના-પ્રમુખના	
		સાહિત્યકાર	બાપજીની સમીક્ષા.	૬૫
મપર ૨૫૨	"	ટીકા	રા H. ને કિતર	૧૬૦
જુલાઈ	સો. કનુમ્હેન દવે	ગદ્ય-કાવ્ય	ગુરની આજ્ઞા	૪૬
જુન	૨૧ દિગોસિલ્વાય-સર્મા બી એ	વાર્તા	વિધિ	૮૬
"	" " " "	"	મંગળદર્શન	૩૬
જાન્યુ-ફેબ્રુ.	૨૧ દનેવાલાલ મુન્દ્રી, એડવોકેટ	ટીકા	ગુજરાતનો નાથ.	૩૬૮
માર્ચ	" " " "	વાર્તા	કોનો વાક ?	૪૨૯
એપ્રિલ	" " " "	"	"	૪૬૬
મે	" " " "	"	"	૧
એપ્રિલ	૨૧ ગગનપિહારી	સાહિત્ય.	મંગળનો મદ	૪૫૪
મે	" " " "	"	"	૪૬૭

સાહિત્ય	લેખક	વિભાગ	વિષય	પૃ. નં.
સપ્ટેમ્બર	રા. ગિરીશ	કાવ્ય	ત્યાં મટૂલી મારી હતો.	૧૩૫
જાન્યુ-ફેબ્રુ.	" "	"	કલાપીને.	૩૧૯
માર્ચ	" "	"	શોભનાને.	૩૪૯
મે	" "	"	કોટુમ્બિક સોરઠો.	૪૯૩
જાન્યુ-ફેબ્રુ.	રા. ગૈરીશંકર ગો. જોશી	નાટ્ય-સંવાદ	કટલાક સંવાદો.	૩૫૩
એપ્રિલ	રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા,	કાવ્ય	કાળી કલ્પનાને.	૪૪૮
	બી. એ. એલ. એલ. બી.			
મે	" "	"	દિલના ભાવ.	૪૯૦
જાન્યુ-ફેબ્રુ.	પ્રો. ચન્દ્રશંકર અ. યુવ, એમ. એ.	સાહિત્ય	હાજમહમદ શિવજી.	૩૩૮
"	ગ. " C "	વાર્તા	ફકીર.	૩૭૯
ઓગસ્ટ	ગ. હોડુભાઈ દેસાઈ	કાવ્ય	ગુણીગુજરી.	૮૫
એપ્રિલ	જ્યોત્સના શુક્લ	"	માળાને.	૪૪૯
મે	" "	ગદ્ય-કાવ્ય	એક દેવમ.	૪૯૫
મે	રા. જનાદીન ના. પ્રભાસ્કર	કાવ્ય	ગુલામ.	૪૯૬
જાન્યુ-ફે.	રા. દાલાલાસ જાની	સાહિત્ય	ગાંધીજી પૂજ્ય શા. માટે ?	૩૫૦
જુન	રા. દક્ષપતરામ પ્રા. પાઠક	"	ગુજરાતના અતિથિને.	૩૬૨
જુલાઈ	" "	નાટ્ય	કર્ણ અને કુંતી.	૫૫
ઓગસ્ટ	રા. દેવળાઈ પરમાર, બી. એ.	"	કળાધર.	૮૬
ઓક્ટોબર	" "	"	કાઈ કીલશો ?	૧૭૭
જાન્યુ-ફે.	" "	"	પૂજન.	૩૧૯
માર્ચ	" "	"	નોસામણી.	૪૯૯
"	" "	"	રૂપાણ.	૪૯૫
એપ્રિલ	" "	"	વેણી વીજરાણી.	૪૪૯
નવેમ્બર	" "	સાહિત્યકાર	કવિ દક્ષપતરામ.	૨૨૫
ડીસેમ્બર	" "	"	"	૨૭૫
જુલાઈ	રા. દિનેશ ત્રિવેદી	સાહિત્ય	પ્રાચીન હસ્તલેખોની દશા.	૮૧
જુલાઈ	" "	"	કાવ્યપ્રતિભા.	૪૬૦
જાન્યુ-ફે.	રા. મીરુ હમરનાડિયા, બી. એ.	કાવ્ય	વ્યર્થજીવન.	૩૨૦
એપ્રિલ	" "	"	અખંડ જ્યોતિ.	૪૮૦
મે	" "	"	૫૬૧ દા. એમની પદ્યા ?	૫૧૨
મે	રા. નરુભાઈ	સાહિત્ય	દાસ્ય નિરીક્ષણ.	૫૦૮
મે	" નલિની "	કાવ્ય	" વ્યર્થ "	૪૬૨
જાન્યુ-ફે.	રા. નલિનીકાન્ત	"	અર્પણ.	૩૧૭

અર્થશાસ્ત્ર દર્શક
- ઉચ્ચ નિર્ણય

ભાસ.	લેખક.	વિભાગ.	વિષય.	પૃ. નં.
અન્યુ-દે.શુ.	રા. 'નર્મદ' બી. એ.	અંશાવલોકન	અરવિન્દ ધોપત્તી તત્ત્વજ્ઞાન	૩૬૦
ઓક્ટોબર	" નાગ ધ પટેલ	ગદ્ય-કાવ્ય	કવિકવની બુધ.	૧૬૫
જુલાઈ	" ન્હાનાવાલ કવિ, એમ. એ.	કાવ્ય	રમરણના ભાષકાર,	૪૧
અન્યુ-દે.	" "	"	તાજમહેલ	૩૨૭
મે.	" યસિંદ્રસાદ કા. બટ	ગદ્ય-કાવ્ય	મોહનની મુરલી	૪૯૬
જુન	" પ્રભુમી, એમ. એ	કાવ્ય	સ્મૃતિગીત.	૭
જુલાઈ	" "	"	"	૪૯
ઓગસ્ટ	" "	"	"	૮૯
ઓક્ટોબર	" "	"	"	૧૭૯
ડીસે.	" "	"	પ્રિયે ! આ શાંતિમા	૨૬૯
નવેમ્બર	" અસુભાઈ રાવત, બી. એ.	"	વન્દન જય ગૂજરાત	૨૧૯
ઓગસ્ટ	" "	ગદ્ય-કાવ્ય	તે હું છું	૮૮
સપ્ટેમ્બર	" "	"	કોઈ કહેશે તે શા વિચાર	૧૪૫
ડીસેમ્બર	" "	"	કુતી હશે	૨૭૨
અન્યુ-દે.	" "	"	સનાતન અને આદ્ય	૩૨૩
માર્ચ	" "	"	દર્દ	૪૦૨
એપ્રિલ	" "	"	હીચકો	૪૫૦
મે	" "	"	મ્હારી શોધ	૪૯૪
અન્યુ-દે.	" બહુ ઉગરાડિયા, બી. એ.	"	વિનયી મિત્ર	૩૨૬
જુન	" "	અન્યવિવેચના	એક યોગ	૨૯
ઓગસ્ટ	" "	"	હન્ડકમા	૧૧૬
અન્યુ-દે.	" "	ટીકા	"	૩૬૮
ડીસે.	" બાનમુકુંદ	સાહિત્ય	ગીત કહેવાય ?	૩૬૮
ઓગ.	" બાલગોપાળ	ટીકા	ગુજરાતુ રસ સાહિત્ય	૨૯૧
જુન	" "મિન્ડ" બી એ	ગદ્ય-કાવ્ય	અંશાવલોકન કાવ્ય કરી રાજે	૧૨૪
જુલાઈ	" "	"	ટાગોરના પ્રથમ દર્શન	૨૮
"	" "	"	મુગ્ધ	૪૬
ડીસે	" "પ્રોફે મંજુલાલ દવે એમ. એ	"	બંધાવાનો ત્રિવિહાર	૪૭
અન્યુ-દે.	" "	"	સનાતન અને આદ્ય	૨૭૨
માર્ચ	" "	"	એક આખ્યાયિકા	૩૨૪
૧	" "	"	દેગવડા	૪૦૧
૨	" "	"	એક આખ્યાયિકા	૪૯૪
૩	" "	સાહિત્યકાર	સ્વીડનાથ ટાગોર	૧૯
૪	" "	"	ગુજરાતના સાહિત્યની એક	૧૪૪
૫	" "	"	પરમ ભાવના.	૧૪૪

માસ.	દેખક.	વિભાગ.	વિષય.	પૃ. નં.
ઓક્ટો.	પ્રોફે. મંગુલાલ દવે, એમ. એ.	સાહિત્યકાર	ગુજરાતના સાહિત્યની ભાવના	૧૮૬
મે	રા. મધુસૂદન	વાર્તા	કરીમન	૫
જાન્યુ. ફેબ્રુ.	રા. મનુભાઈ ક. દેસાઈ	સાહિત્ય	કળા અને છવન	૩૫૭
માર્ચ	" "	"	લલિત કળાઓ	૪૨૭
એપ્રિલ	" "	"	ચિત્રની ચિત્રકળા.	૪૭૭
ઓક્ટોબર	" "	"	આત્માનો અનુભવ	૧૭૬
જે	" "	"	સામયિક પત્રો	૫૦૩
સપ્ટે.	" "	હાસ્ય	એક એન્યુએટનો અનુભવ	૧૫૭
ઓગસ્ટ	" "	વાર્તા	કિરણ	૧૦૮
ઓક્ટોબર	મનુ ત્રિવેદી	કાવ્ય	વીર પુત્રનું મૃત્યુ	૧૭૮
જાન્યુ. ફેબ્રુ.	" "	અધ-કાવ્ય	શરમ	૩૨૫
એપ્રિલ	" "	"	ત્યારેનું એ જાન્યુ. કે.	૪૫૦
ડીસે.	" "	વાર્તા	મેં તને એજ કહ્યું હતું	૩૦૦
જાન્યુ. ફેબ્રુ.	" "	અન્ય-વિવેચના	તાજ અને કવિ	૩૬૪
નવેમ્બર	રા. મધુરાનંદ વર્મા, બી. એ.	કાવ્ય	ગુજર કવીન્ડ ન્હાનાલાલને	૨૨૧
જુન	રા. મંગુલાલ	"	પ્રેતસાહન	૨
જાન્યુ. ફે.	રા. મન્મથ	"	માનિની	૩૨૪
નવેમ્બર	"મળેલું"	અન્ય વિવેચના	ભારતનો ટંકાર	૨૩૭
માર્ચ	"	"	ગીતાંગલિતુ વિવરણ.	૪૧૬
જુલાઈ	રા. માસકર પી. મહેતા	સાહિત્ય	વેદિકકાળનું ભારતીય યુદ્ધ.	૫૮
ઓગસ્ટ	" "	"	"	૧૦૨
સપ્ટે.	" "	"	"	૧૫૦
ઓક્ટો.	" "	"	"	૧૮૭
નવેમ્બર	" "	"	"	૨૪૫
માર્ચ	રા. મુકુલ	કાવ્ય	કળા	૩૮૮
જાન્યુ. ફે.	" "	ગદ્ય-કાવ્ય	હોલવાયો	૩૩૩
ડીસેમ્બર	" "	અન્ય	ગુજરાતનો ૧૫	૨૭૩
એપ્રિલ	રા. મુનિકમાર મ. ભટ્ટ	નાટ્ય	પૃથ્વીરાજ ને સંયુક્તા	૪૫૧
જુલાઈ	મેર્ઝિન	સાહિત્ય	અમરત્વવિગે હડમાર	૪૮
માર્ચ	પ્રો. પ્રોદનલાલ પા. દવે			
	એમ. એ. એલ એલ બી	સાહિત્ય	વીર નર્મદ	૪૦૬
સપ્ટે.	રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ		પ્રજાતંત્ર અને ગુજરાતી	
			પ્રજાતા. લક્ષણો	૧૩૫
ઓક્ટો.			"	૧૮૩

નવેમ્બર	"	"	"	૨૩૮
ડીસે	ગ. ગમખીક	કાવ્ય	છેલ્લા પ્રજ્ઞામ	૨૬૭
માર્ચ	" "	ગદ્ય-કાવ્ય	ભાવ	૪૦૧
જાન્યુ. ફે.	ગ. ગમખીક મહેતા	કાવ્ય	સુદિતા બાગી	૩૨૩
મર્ચ	" "	"	રમણ	૧૩૬
જુન	" રશ્મિ ખી. એ.	વાર્તા	રમા	૩૯
જાન્યુ. ફે.	" ગાયુ ઠકર	સાહિત્ય	હાજીમહમદ શિવજી	૩૪૩
જુન	" લલિત	કાવ્ય	કુલના સુંગાર	૧
જાન્યુ. ફે.	" "	"	જન્યતિ ચેતના	૩૧૮
એપ્રિલ	" "	"	લેન્ડવી તાગને	૪૪૮
મે	" "	" (ચાલુ)	અકબરનું સ્વપ્ન	૪૯૧
જુલાઈ	શ. વિનોદકાન્ત, ખી. એ.	કાવ્ય	યોગનાયક.	૪૨
ડીસેમ્બર	" "	"	પ્રીતમના પ્રથમ દર્શન.	૨૬૯
મે	" "	"	જૂલતા બાગ પરથી.	૪૬૦
નવેમ્બર	" "	"	લોકસેવિકા.	૨૨૦
ઓગસ્ટ	" "	"	દાસ્ય	ચોમાસાની ચાશ્તા.
ઓક્ટોબર	" "	"	"	શાંતિપ્રસાદ મહેતા.
નવેમ્બર	" "	"	"	૨૦૪
ડીસેમ્બર	" "	"	"	૨૫૪
જાન્યુ-ફે.	" "	"	"	૨૬૫
"	" "	"	"	૩૭૫
"	" "	"	સાહિત્ય	હાજી મહમદ શિવજી
જુલાઈ	" "	"	વાર્તા	પતિતપાવની.
ડીસેમ્બર	ગ. વિવિત્સુ	કાવ્ય	સ્મૃતિચિત્ર.	૭૬
માર્ચ	" "	"	"	૨૭૧
જુન	ગ. વિજયગમ વેદ, ખી. એ.	"	પ્રાર્થના.	૩૯૬
"	"	સાહિત્ય	ચેતન-તહેની ભાવના	
"	"	"	અતે કાર્યક્રમ	૧૦
જાન્યુ-ફે.	પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ખી. એ.	ગદ્ય-કાવ્ય	સાબરે છે ?	૩૩૬
એપ્રિલ	ગ. 'શકુન્તલ'	નાટ્ય	તે	૪૮૧
જાન્યુ-ફે.	સા. સુરજી	ગદ્ય-કાવ્ય	આત્મિક અભિયાપા	૩૨૨
માર્ચ	શં. સંલક્ષ્મીસિક. ખી. એ.	કાવ્ય	મંત્રશોધન.	૪૦૦
નવેમ્બર	ગ. સુરેન્દ્ર પાઠકજી	વાર્તા	કવિતા કરવાનું પરિણામ.	૨૫૭
જુલાઈ	શ. હસમુખ, ખી. મે.	કાવ્ય	હોરમસજી હોમરલર.	૭૩
માર્ચ	શ. હમીદવિદ્યા કાવજી બા.	સાહિત્ય	અમર, આગા.	૪૦૪

સમકાલીન વિચારસુધ્ધિ.

વૃક્ષાષ્ટ (૧) વર્તમાન પર્વોના ધર્મો	૮૨
(૨) સ્વર્કર્મદ્વારા ધર્મરતી ઉપાસના	૮૩
(૩) દર્પટ રૂપેનસર	૮૪
ઓગસ્ટ (૧) કલા ધર્મ અને જીવન	૧૨૫
(૨) કલાકાર અને લોકજન	"
(૩) અરવિન્દ માધુનાં વ્રજુ ગાંડપણ	૧૨૬
સપ્ટે. (૧) નવાયુગની નિષ્ફૂર સુદૃઢળા	૧૬૯
(૨) દલની બીજી માણુ	૧૭૦
(૩) લે.ડી કિચનર	૧૭૧
ઓક્ટો. (૧) મરાઠી વર્તમાન પર્વો	૨૦૯
(૨) શિક્ષણ સંસ્થાઓનો રૂઢિવટ	૨૧૦
(૩) આદર્શીય શિક્ષણ રીતિ	૨૧૧
નવેમ્બર (૧) મિસિયમ રોડ	૨૬૨
(૨) નિખિલભારત સાહિત્ય સંઘ	૨૬૪
ડીસેમ્બર (૧) પરમાણુઓની શક્તિ	૩૧૧
(૨) હિંમતને સાધનારી દનસ	૩૧૩
જા-ફે. (૧) સુદ્ધની અશ્વકંવતા	૩૮૭
(૨) વિવેક શક્તિનો અભાવ	૩૮૯
(૩) અમોહિતન પ્રભ	૩૯૦
મોર્ચ (૧) વર્જવર્ચ અને તુલસીદાસ	૪૦૦
એપ્રિલ (૧) વનસ્પતિનો ગોરાક ને	
ઓક્ટોબર (૨) મેરેજ બિલ	૪૭૩
મે (૧) સંસ્કૃતિનું ભગિન્ય	૪૭૫
સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	૪૭
જાન અને વિવેચન.	
માનવજાન અપર	૧૨૯
(૨) લીમ ઓઝ નેસન્સ	૧૨૯
(૩) નેગરેઓ અને વળગ	૧૩૨

સપ્ટે. (૧) આત્મ વિશ્વાસનો અભાવ	૧૭૨
(૨) નર કેસરી.	૧૭૪
ઓક્ટો. (૧) ગુજરાતની સાંસારિક સુધારણા	૨૧૨
(૨) કચ્છેદક વૃત્તિની મીમાંસા	૨૧૩
(૩) મોથી સંસાર સુધારાપ રિપેઢ	૨૧૫
ડીસે. ચેતનની પ્રનામી વાર્તાઓ	૩૧૨
પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની પ્રસાદી:	
જાન્યુ-ફે. મેઝિનિ	૩૮
મે. શંસીની સળ. વિકટર લુગો.	૧
પ્રાસંગિક ફે.ફ.	
જાન્યુ-ફે.	
(૧) સ્વ. હાજમદમ્મહ શિવજી	૩૭૨
(૨) કળાપૂર્વક ક્રિડાસની રાતવર્ષી	૩૭૨
(૩) નર્મદજયન્તી	૩૭૩
(૪) નોબેલ પ્રાપ્તિનો જીવનકર	
-ભાણૂતી ગાડીવાન-	૩૭૪
(૫) સર્વદેશી શાન્તિ	૩૭૫
(૬) હાવર	૩૭૬
માર્ચ (૧) ડો. રાજગિહારી વોળ	૪૪૪
(૨) વીસમી સદીમાં વિગાહલાની	
દશા	૪૪૫
(૩) એ રોગનો કિષાય	૪૪૬
(૪) હોલેન્ડમાં રવીન્દ્ર ગાથ	૪૪૬
એપ્રિલ (૧) બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ	૪૪૫
(૨) નવો તારો	૪૪૬
(૩) રમરજોની દેશાળ	૪૪૭
(૪) કળાનો ફકિર	૪૪૮

ચેતન

ગુલાબ.

અહા ! આ કેવો રમ્ય ગુલાબ
 ગોભાને છે આગ ! ૨૬૦
 તારો વિવસે કુચનો રાગ
 કેવો રંગ સુહાગ !
 માળગુ ચઢે કે બગીલાતુ
 એની નુનદ ગામ !
 આ આ કેવો—૧

એક ! મુ આ ગોલ્ડ મશરો
 સુહાગને માળાગ્ય
 એટલે પૂણુ પ્રિયતમને
 મુજ જીવનનો રાગ !
 અહા આ કેવો—૨

એક મેજપર પુષ્પપાત્રગા,
 લખે ગીત ન્યા નાય.
 ગાકીનાં વેર ગ વામા
 પડતા રમણીય રાગ !
 અહા આ કેવો—૩

અગે અગ પરિમન ઝેડો.
 અડતા ગન પરગ
 કુચ સુધનાં પડમા ગુલાબી
 મ્હારે માટે ડાઘ !
 અહા આ કેવો—૪

પાદીએ પદીએ વિવરે,
 પ્રીતમનો અનુભવઃ
 એ અનુભવે ઉનને પ્રતિલિ,
 મ્હારા જીવન પ્રમાન !
 અહા આ કેવો—૫.

હિલના ભાવ કહ્યા ના જાય.

(માર)

ભાવ કહ્યા ના જાય,

હિલના ભાવ કહ્યા ના જાય,

કેમ કરી કહેવાય ?

હિલના૦

આત્મા ઉછળે પૂરમાં-શબ્દ શૂન્ય દેખાય;

વાણી વ્યર્થ જ લાગતી-મૌન વિના ન ઉપાય.

હિલના૦

“જોડું”-“જોડું” થઈ જતું-પણ ના બોલી શકાય,

જોડું જોડું કરી કરી-મુખ મીઝાઈ જાય.

હિલના૦

મૌન ન ભાવની શૂન્યતા-રજે થાય અન્યાય;

રનેહીથી પણ શું નહિ અણુબોલ્યું સમજાય ?

હિલના૦

૧૭-૭-૧૯૨૦

અન્દરશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

મુલતા બાગ પરથી.

(મલબાર હિલ, મુમ્બાઇ.)

અંધારનાં પડ ઉપડતાં સૃષ્ટિ ઉરથી ધીર,
આછાં ઝીણાં નર નીગળતાં પૂર્વથી વિશ્વ સારે;
ચોળી શું કે ગહન ગભીરાં ચિન્તને દીર્ઘ દૂખો,
એવી શાન્તિ ઉડી ગણીરતાથી ભરી વિશ્વકુળે.
‘હોટેહું’ છે ઘન ધુમસના પાલવે પુર આણું;
પૂર્વે પેહું તરલ તરતું મેઘ બે કેકે’ બેહું;
વારિધિ આ સરવર સમે શાન્ત-શો શાન્ત ? લહેકે,
નહાનાં મોંઠાં સરલ સરતાં નાવ ત્યાં ધીર ધીર;
ઘાડાં ઘાડાં ધુમસ વીધતી ટોચ મિનાર કેરી
રુદામે દીસે, ગગન પટમાં સોમ્યતાથી સમાતી;
તેની પૂઠે જલધિજલમાં, ઝાંખી બે ! ગિરિમાલા,
ઝાંખાં તોયે મધુર સંભળાં જેવી એ શી રીસાળા !
આ દરચોની ધીર રસભરી ભવ્યતા ન્યાગતો હું,
ત્યાં તો સર્યે મૃદુ ઝીલુકડું રશ્મિ સોવડું દે’કયું.

‘વિનાશાન્ત.’

અકબરનું સ્વપ્ન.

[અંગ્રેજ કવિ ટેનીસનના એ કાવ્યનું અનુવાન. ૩]

૧

પ્રભુ ! તને દેવના દેવગમાં,
 બેઠું નિરખી નનના નરનાર;
 બોલી બોલીના બોલે બોલે,
 એ સદુ તુજ કીર્તન કરનાર !
 સંવંધરવારે, ઈન્દ્રિયો,
 એકબાવ પ્રભુ : તુજ સુકુનાર
 'અદિતીય એવર તુ ' એમ જ—
 દરેક થર્મ સદા કહેનાર !
 મરજીદે તો આપમ સંધ્યા
 પાઠ નમાઝે હો ફરનાર
 ખીસ્તી દેવળે તો ભક્તો તુજ
 જગ દકારવ જર્મવનાર !

૨

ખીસ્તી ત્યાહુ-આશમે જાકે કહી
 અને મરજીદે પણ હુ જનાર
 ત્યા ને ત્યા મન્દિર મન્દિરમા
 તનં પામવા હું ભામનાર
 ન પાખાંડ, કે પન્થ પરાધનુભાભો—
 તુજ મારો રહેનાર.
 એમાથી એકે ન તુજ—
 સત્યાતર પદ પાછળ ટકનાર !
 હમ્દોને પાખાંડ મુખાગકઃ
 પન્થોને થર્મજા ફગનાર
 પણ ગુલાબ પાદરી સ્વ ખુલ્લો—
 સોદાગરને દિલ કુટનાર !

—(૦)—

(૨-ખન્દગી-)

ફતેહપૂર સિકીના મહેલ ઠ વનન્નીવારઃ
 અબુલફઝ અને એ ત્યા સાહીબસાહ અબુખમર
 "ઈન્સાનના નુર" પછરું ઈન્દિયાસકાકે—
 "તાનં દિગોજ અવમન્ન જગતે રાતે"
 ત્યારે નિહાળી અનને પલનાવ તાન,
 "મારે કહું નહીં" ના મુજ સ્વપ્ન ગયા—

[અંત નાક ૩]

જન્મસંવિત.

વ્યર્થ.

લેખક:—‘નલિની.’

આજતું દિવ આમ અરે કયમ આ ?
વિણુ વ્યર્થ કંઈ રડતું. ઉર કાં ?
જળવું, રડવું, મુખથી હસવું;
જંગમાં કંઈ હેતુ વિના ‘જીવવું’ !

નવતા નીરખી લક્ષ્યાયું જરો
મમ અંતર ભાવ કુંજા ઝીલના;
દિલના કંઈ તાપ શમ્યા ન શમ્યા,
સુ-વિચાર કંઈક ખીલ્યા ન ખીલ્યા.

પણ, પ્રિય મધુતર એ લહરી
શીળી, સુખદ આજ ગઈ વિરમી;
ન કળાય, કંઈ ન કથાય સજે.
કયમ અંતર આ ઉધડાય સજે ?

નવ ભાવિ અવશ્ય કદિય ફરે,
મગ માટ કંઈય ન હોય જંગે;
ગયું આજ ગયું ! ગયું સર્વે ગયું,
મુજ પાસ રહ્યું બસ એ ‘રડવું’.

જંગમાં દિશરતા નવ કયાંય હશે ?
સુકુમાર ઉરો કયડાય જંગે,
બાંધું વ્યર્થ ખરે બાંધું વ્યર્થ જંગે;
તદપિ મમ સ્નેહ ન દૂર થશે.

પરી મૌન હવે વડેયું ન કંઈ
જંગમાં નવ આશ કંઈ ‘ધરવી’,
મમ અંતર તો ન હવે દસશે,
રડશે બસ એ : રડશે બસ એ !

રડતાં પણ એ પ્રિય મૃત્યુ મહી
કંઈ આશ પરી દસતું ન વળી;
તદપિ દિન તે કયમ ? કયાં ? મળશે કે
દૂર હા ! દૂર મૃત્યુનું હૃદય ફરે !

ઔદુત્તિખંડ સોરઠા.

મા—એમાં મીઠાં વેલુ, આંખોમાં 'અમૃત ભર્યું',

હેયું હેત સીંચેલ, મૃત્યુકોકની દેવ મા.

અહેન—હોય સુખ કે દુઃખ, મોંઘી આશિષ વર્ષતી,

માનું બીજું રૂપ, પુણ્ય વીરડી અહેન બા.

બાપુ—'બાપુ' મીઠો બોલ, કહી બાપુ બોલાવતા,

હેયે હેત અતોલ, બાળકના શિરછત્ર જે.

ભાઈ—માના ખોળા માંદા, સાથે આળોટયા અમે,

રાખી જમણી બાંદા, સુખ દુઃખમાં મા જણ્યા.

દાદા—થરથરતી નિજ કાય, આંખે પણ દેખે નહિ,

છતાં કરે ચિંતાય, દાદા બેઠા ડહીયે.

ફેઈ—ભાઈ તણી કુળવેલ, ફળી ફાલી જે જોઈને,

સતોપે હરખેલ, મહીયર મોંઘાં બાફઈ.

કુલવંધુ—સ્વજન તણો સહચાર, છોડી આવી સાસરે,

ત્યાં સાધ્યો સહકાર, મોંઘું વહુપદ પામતાં.

—ગિરીશ.

પ્રેમ.

(ઇનામી કાવ્ય)

ઓ ! ત્રિશળસ્થાની દેવતાઓ,

ઓ ! જગતનાં ચીરંજીવીઓ

ઓ ! દીગાના નીગપાળો,

ઓ ! ભુત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળો !

દાખવશે કે કારણ ?

જગનની અનાવધી ધાધલો

માનવોની હુધંટ વિટંબણાઓ

અને નિરંતરની વ્યાધીઓનું.

સર્વ કોઈ જગતમાં હુકે છે,

એક એક પથે, બીજું બીજે પથે,

સાતીને જ્યાં અવકાશ નથી

ઉત્પત્તિથી લય સુધી.

કયા પારસમણીને કાળે ?

આટ આટલી વ્યાધીઓ

સહન કરવી સર્વેએ.

આ સમજાનાં કારણ માત્રનાં

મર્વેની ઉત્તેજિત શક્તિનાં

ચેતન પ્રસારક

છે માત્ર જેજ અક્ષર

જેનો ભાસ જગતના

પુણે પુણે મર્વંત્ર દીશે છે.

વિશ્વ વાટીકાની અમૃત કુંજેમાં

સજા પ્રજાના અવાસોમા

ચોગી જનોનાં યોગશૃંગમાં

માતૃભુમિની નેવામા

મર્વંતું ચેતનતત્ત્વ

મર્વંત્ર સર્વે સ્થિતિમાં

ઉત્તેજિત શક્તિ છે એકજ

જેને સર્વ કોઈ જાળખે છે

માત્ર 'પ્રેમ' ગાંઠે

"કહાન." "

વિનયી બિહુક.

"જે કંઈ લહે ખુશીથી મ્હારી રહામે મરણો, તે હું લખિશઃ બીજું વધારે હું કંઈયે નહિ માયું."

"હા, હા, હું લહે ઝાળખું છું, વિનયી બિહુક! તું તો, કોઈની પાસે જોઈશું હોય એટલું બધુંયે માગી લે એવો છે."

"એકાદ રમ્યું બધું પુષ્પ મ્હને મળશે, તો હું મ્હારા હૃદયમાં તેને ધારણ કરીશ."

"પણ કાંટા હશે તો?"

"તો હું તે સહન કરીશ."

"હા, હું લહે ઝાળખું છું, વિનયી બિહુક! તું તો, કોઈની પાસે જોઈશું હોય એટલું બધુંયે માગી લે એવો છે."

"ફક્ત એક જ વખત તમારાં એ નેહભર્યાં નયન મ્હારા તરફ ફેરવશો તો મ્હારા આ હૃદય-ચત્રને આવતો જન્મ પણ- મધુર બની જશે."

"પણ ફક્ત ફર-તીય કડાસન હશે તો?"

"તો હું એ મ્હારા હૃદયને વીધાયા હશ."

"હા, હા, હું લહે ઝાળખું છું, વિનયી બિહુક! તું તો, કોઈની પાસે જોઈશું હોય એટલું બધુંયે માગી લે એવો છે."

(કવિ ટાગોરનાં 'ધ ગાર્ડનર' માંથી)

મધુસૂદન રાવત

એક આખ્યાયિકા.

શંગાતીરે એકાન્ત સ્થાન બૂમિમાં એકલા ગુણસીધસ કવિ વિચાર નિમગ્ન વિહારતા હતા ત્યાં તેમણે નિજ મૃતપતિના શય સમીપ જોઈ, લગ્ન શાં વસ્ત્રો સજ્જે એક રમણી નીરખી.

તેમને ક્યેતાં જ તે ઉડી ને નમન નખી બોલી, "ભગવન! શુભાશીષ દો, ને પતિસંગે સ્વર્ગ સંચરતાં મને અનુરૂપ આપો."

ગુણસીધસજીએ પૂછ્યું, "પુત્રી! આવડી ઉતાવળ કાં? સ્વર્ગ જોણે સ્વર્ગ્ય છે. તેની જ આ પૃથ્વી ન હોય શું?"

રમણીએ કહ્યું, "મને સ્વર્ગ વાંછના નથી, મને પતિ મિલનની આકાંક્ષા છે." હસીને તેને ગુણસીધસે કહ્યું, "પુત્રી મન ત્હારે ઘેર પાડી મન, માસ વીત્યા પૂર્વે તને ત્હારો સ્વામી મળશે."

સદર્પ આશાભિલાષમયી રમણી પાડી વળી.

પ્રતિદિન ગુણસીધસ તેની કને આવના ને હિચ્ચ જાનામૃત તેને પાતા. અન્તે દિવ્ય પ્રેમથી તેનું દિલ બરબડ બરાબ ગયું.

માસ બાએજર પડે યયો ત્યાં તો પડેલા સર્વ આત્મા ને તેને પ્રજ્ઞા લગતાં, "તને ત્હારો પતિ મળ્યો?"

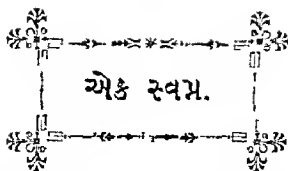
વિધવા દગી ને બોલી, "હા."

આનુરંભથી તેમણે પૂછ્યું, "ક્યાં છે ને?"

રમણીએ કહ્યું, "મ્હારા હૃદયમાંજ મ્હારો હૃદયસુખ વિરાગે છે, મુગધ એક અનન્ય ને વિસંગ છે."

(સીઆમુના બીજું બાબાંનર)

—મધુસૂદન રાવત

ખગોળ શાસ્ત્રીઓ મહે છે એ નહીં હોય ત્યાં શુક્રનો તારો તેવું રચાવેલું. આ વાત સાચી હોય કે નષ્ટે હોય, પણ મારા જીવનમાં તો તેમજ બન્યું, અને રચનું આનું હું નિરાકર માત્ર હું કે એ બંધન હતું, જેમાં જે મધુર સંગીત મારા જીવનમાંથી ઉડી ગયું હતું, જે સંગીતના રણકારા પાણી જાણે ધીમે ધીમે વિરમી જતા હતા, તેના સ્મરણોને મારા જીવન સાથે ગૂંથી બાંધી દૂર દૂર ના અરણ્ય પ્રદેશોમાં હું બમતી હતી જમત સાથેનો બધોયે સંપર્ક મેં તોડી નાખ્યો હતો. નિકાળ પ્રાણીઓથી વસાયેલા કંઈ કંઈ વન વગડાઓ હું વટાવી ગઈ હતી. વિવિધ મર્પોના કુશાક મેં મહી થીયા હતા. કચ્છિત કોઈ રમણીય જન પોતાના સંગીતથી મારા આત્માને સંતોષવા મથતા પણ મેં જાણું જાણું સાચી બીનેની હસણીની મારફત ત્યાંથી દૂર નહારી જતી આમ ઉડી ગયેલા સંગીતની શોધમાં પ્રકાશ હીણા અને જનગણ્ય એવા પ્રદેશોમાં હું એકલી બમતી હતી ત્યાં અસ્પષ્ટતા ન જણાયેલા એવા મ્હાન પરથી કોઈ અદ્ભુત સંગીતનો મુગ્ધ અભળાયો મધુરથી આકર્ષાયેલા મધુરથી જેમ મંત્રમુગ્ધ બનેલી હું એ મેં હક સૂચના સીતને મામળી રહી, એમાં જાડુઈ શકિત હતી, અને લાગ્યું કે એ તેજ સંગીત હતું-ને ઉડી ગયેલું સંગીત જેને હું શોધી રહી હતી તેના મધુર સ્મરણો સાથે આ જાડુઈ રહ જાણે મળી જતા હતા.

આ સ્વપ્ન હતું પણ સ્વાપ્નાના એ અદ્ભુત સંગીતના મર મારા જીવન સાથે જોડાયેલ બધું ગયા છે. હું નથી જાણતી કે એ સંગીત ક્યાંથી અને કેમ આવ્યું, હું એ પણ નથી જાણતી કે એમાં એવી તે શી મોહિની હતી. હું એટલું જ જાણું છું કે કોઈ અદ્ભુત સમિતિ એમાં હતી જે મારા હૃદયને હજીયે પોતા તરફ આકર્ષી રહી છે-જેની સમિતિ એવું અન્ય છે.

ને ઉડી ગયેલું સંગીત-નેના મધુર સ્મરણે 'અન્ય'નું આ જાડુઈ સંગીત રતો. શુ તારી એવી છાંય છે કે આ વિશ્વ સરને હું આજ અનરૂપને રાધે થૂંચી હક ?

જયોત્સ્ના શુક્લા.

મોહનની મુરલી.

૧ આજે શરદપુનેમની રળિયાંમણી રાત છે. દૂર દૂર સાંખરમતીના યોગતટે મુરલી વાગે છે. શા માટે વાર લગાડું છું ?

૨ ઘરમાં બધાં સુઇ ગયાં છે ? ન સુઈ ગયાં હોય તો પણ શું ?

૩ માડી, આજે મને તું શેકીશ માં. તારી અને મારા બાપુની આસામે દયારે, ય ઉત્થાપી ધી. પણ આજે તો સાંખરમતીનાં પાણી ઉછળ્યાં છે ત્યાં મને શેકીશ માં.

૪ હું આજ નો કે કે દેખી રહી છું. હસ્તિનાપુરના ગઢ ડોલે છે, સિન્ધુનાં પાણી ઉન્હાં નહાં થઇ ગયા છે, બંગાળાનો અખાત ધુધવી રહ્યો છે, ચિત્રદૂટના વાનરો એક પગે થઇ રહ્યા છે.

૫ મોહનનો નાદ આજે ચંડ છે. પણ, મને તો એની અંદર પણ મીઠાશ લાગે છે. ચંડ કાય તો ય એ તો મારો મોહન.

૬ માડી, શા માટે મને સમજાવે છે ? આજ સુધીના સંસારનો કાયદાઓ મારે મોહને ઉંધા રાખ્યા છે, આજ સુધી જે ધર્મ હતો તે અધર્મ થયો છે ને અધર્મ નવો ધર્મ થયો છે.

૭ 'મુરલી ઉપર આવડો તે મોહ શું' એમ ? તું જો જો સાંભળી શકતી હોત તો અખર પડત. એ નાદમાં દેશનો જીવનમંત્ર છે.

૮ બાપ જો એ નાદ સાંભળે તો કાલ સવારથી પોતાની નિશાળ છાંડી ન્યય. બાપુ એ નાદ સાંભળે તો કાલથી કોરડના પગથીઆપર પગ ન ચડે. પણ તેઓ, બૂલચૂકથી પણ તે ન સંભળાઈ ન્યય તે માટે કાનમાં મીણુ નાંખી રાખે છે.

૯ 'શું મારો મોહન જાદુગર છે' ? હા, એકરીતે જાદુગર ખરો. તરવાર વિના લડાઈઓ કરે, કદી બનીને સત્રુને પણ મ્હાત કરે, રેડિયાના અંતરમાં ને આડીના તોણાંવાણામાં દેશના જીવનને વણી લે તે પણ જાદુ તો ખરું.

૧૦ શા માટે માઘાઝીક કરે છે ? હું તો જવાની તે જવાનીજ. બસ, ક્ષમા મને વગેરે. સંસારીઓ એ વાતને શું જાણે ?

૧૧ લોકો કહે છે કે મુરલીના યોધાટથી સુલતાનની ઉંઘ ઉડી ન્યય છે એટલે જોત્રો મોડો મુરલીનો નાદ તે બધે કસવશે. પણ માડી, તને ખબર છે કે સુલતાન મુરલીનો નાદ જો દાખી દે તો તે પૃથ્વીને ઉઘસપાથલ કરી મૂકે ?

૧૨ હજી 'બય', 'બય' શું કરે છે ? સરીરનો બય શો ? સરીર છૂટગેજ સુકિત છે. અત્યારે તો સરીરને સાચવી બેસી રહેનારને બય છે. તેઓ જીવતે મુઆ જ્યા છે.

૧૩ માડી, લે હવે મને શયુગાર્થ, એટલે તારા કોડ પૂરા થાય. પણ મારા મોહનને વડલો લાગે તેટલેજ શયુગાર કરજો.

૧૪ મા, ઉતારણ કર. મુરલીનો નાદ જદલાય છે, વધારે ચંડ થાય છે. મારું દેયું બળભળી રહ્યું છે. મારી બેનો વાટ જોઇ ને રહી હરો. ને શું-શું વિચાર કરતી હરો ?

૧૫ માડી, જાડું છું. તું તો મારા બાપુને વરી છું એટલે ક્ષી રીતે આવી શકે ? બાબી તો કમઝ અંધ જ રાખીને બેઠાં છે ને ? મને આશીર્વાદ આપ. મોહનની મુરલીને તું ન. લખ્યું. જો આ મે હસ્તામી બેનો તેડવા પણ આવી.

મંગળગ્રહ

અથવા

અંતરિક્ષમાં ફરતી યીજી સૂર્ય.

લેખક — “ગગનચિહ્નારી”

ગત ૧૪૯ વી ગ્રાહ.

મંગળના મસુદો સુકાઈ ગયા છે.

આપણે અગાળ જોયું તમ મંગળમા દેખાતા બરા અને લીલાશ પડતા પ્રજો તમુદોના પાણી નહિ પણ નગ્નપતિ છે તે જગાઓએ તો પહેલા મંગળ જ્યારે માલ્યાવસ્થામા હતો તે વખતે પાણી હતું અને તે! 'પ્રાણ' કેવે મ. ૧ થી થોડી નગ્નપતિજ કોને, અને પાણી નો અનુભવ ના કુચ મહુ હ ત્યાર નાન વિન મીન અ મદના અનાતમને મળા ધાવ કે જ્યારે 'પ્રજે' મ્થ. ૧ મ થયું ?

એ- મદમા પાણીનો વિભાગ મે રીને ક. ૧ છે અદ્યથી આં મદ્યથી ચંદની જમીનના પડોમાં તે ચૂનામાં જાય અને કટનોક ભાગ અંતરિક્ષમાં પડી જાય મદ્ય જેમ પ્રગતિપત્યે વધતા 'પ્રજે' થાય કે તારે એમના આનંદ હયુ તેમ લેતી મધાગી ઉપર દ્યુઅનીઓ અને નરો પડે છે. કામચલાતે મહુ નમજો સાથે તપાગી ૧૦૦ થા ૧૧ આ નરોમાં મર્ગ જોમે કે અને જમન જતા જમીનના મહુ પાંખો તે અમ્ય જાય છે. આ નો મીન મીક મીક પામ મેજ માફામથી નનરાને મદ્ય મિમ. ૧ ક. ૧

ભવિષ્યવિજ્ઞાનના નિયમ અમાણ દેક નાનુ રમીજ અપથી દુરના પરમાણ્વઓનો મનેથો કે દુરના દુરના મેજા એક યીજા સાથે રાવકાય કે અને તે રીને તેઓ પોતાની મતિ એક યી નને આ ૧૫ ક. ૧ પરિમાણે મેવાક પરનાકુઓ નયુ મેગથી ફરે કે જ્યારે કિલકાકનો વેગ ધીમો હ. ૧ છે આ ૫ માણુઓ દરેક જિઆમા ઉડે ૧ અને જે મદના વાનામગુમા તેઓ જગતા હોય કે લેના ચુરના-ફિલ્મથી તે અગ જેચાતને ચંદનીના નધાગી પર પડે છે. પચુ ચુરના-ફિલ્મનો આ વિનમ અમુ-૦૬૫થી ૧૧૦૦ પરમ કુઓ ઉપર જ કાચુ નધી રહે છે, જે પરમાણુઓ તેઓની 'નિયન-સીન મનિ' (Cyanide of Silver) થી રહેરે વેગવાળી ઝડપથી ઉડે તો તેઓને ચુરના-ફિલ્મ પાકુ ૧૦ થી ૧૫ થી, અને એ મીન માથે અધકાકને આ હદને એ. ૧ થી એનિનમ વે. ૧ મેગના પરમાણુઓ, હમણા ચી તેઓ ને આના આ પી મેના મદને નગરોને ૧૦૦૦ અંતરિક્ષમાં, લેવી પડેમા સમાઈ થાય છે

તમામ પ્રસાદી પાથો થીમે થીમે સુમાઠ જાય ૬ એ એક સાધનનું નાના ૧. કવી રીને તેઓ મુકાય કે તે જોએ પ્રસાદી પાથોની મધાગી ઉપર તેજ પાથોના વાયુના પરમાણુઓ રહેવા હોય છે તેઓ દમે ૧૧ અતિગમ વેગથી તે નાની ઉપર જરતા રહે જે નેથી તેઓમાંના

મોહનની મુરલી.

૧ આજે શરદપુનેમની રણિયામણી રાત છે. દૂર દૂર સાયરમતીના યોગતરે મુરલી વાગે છે. હું શા માટે વાર લગાડું છું ?

૨ ધરમાં બધાં સૂઈ ગયાં છે ? ન સૂઈ ગયાં, હોય તો પણ શું ?

૩ માડી, આજે મને તું રોકીશ માં તારી અને મારા બાપુની આસા મેં ક્યારે ય ઉઠાવી નથી. પણ આજે તો સાયરમતીનાં પાણી ઉછળ્યાં છે ત્યાં મને રોકીશ માં.

૪ હું આજ તો કે કે દેખી રહી છું. હસ્તિનાપુરના ગઢ ડોલે છે, સિન્ધુનાં પાણી ઉઠ્યાં. હિન્દાં થઈ ગયા છે, બંગાળાનો અખાત ધુધવી રહ્યો છે. ચિત્રદૂતનાં વાનરો એક પ્રગે થઈ રહ્યા છે.

૫ મોહનનો નાદ આજે ચંડ છે. પણ, મને તો એની અંદર, પણ મીઠાશ લાગે છે. ચંડ હોય તો ય એ તો મારો મોહન.

૬ માડી, શા માટે મને સમજાવે છે ? આજ સુધીના સંસારના કાવલો મારે મોહને ઉઠાવાના છે, આજ સુધી જે ધર્મ હતો તે અંધર્મ થયો છે ને અંધર્મ નવો ધર્મ થયો છે.

૭ 'મુરલી ઉપર આવડો તે મોહ શું' એમ ? તું જો એ સાંભળી શકતી હોત તો ખજાર પડત. એ નાદમાં દેશનો હવનમંત્ર છે.

૮ ભાઈ જો એ નાદ સાંભળે તો કાલ સવારથી પોતાની નિશાળ છાંડી બપ. બાપુ એ નાદ સાંભળે તો કાલથી કોરટના પગથીઆપર પગ ન મૂકે. પણ તેઓ, બૂલચૂલથી પણ તે ન સંભળાઈ બપ તે માટે કાનમાં મીણ નાંખી રાખે છે.

૯ 'શું મારો મોહન જાદુગર છે ?' હા, એકરીતે જાદુગર. ખરો. તરવાર વિના લડાઈઓ કરે, કેદી બનીને શત્રુને પણ મ્હાત કરે. રેડિયોના ચંતરમાં ને આદીના તાણાવાણામાં દેશનાં હવનને વણી લે તે પણ જાદુ તો ખરું.

૧૦ શા માટે માયાઝીક કરે છે ? હું તો જવાની તે જવાતીજ. ભણે, શા મને વગેરે. સંસારીઆં એ વાતને શું બાલે ?

૧૧ લોકો કહે છે કે મુરલીના ઘોંઘાટથી સુવતાનની લંબ ઉડી બપ છે એટલે જોડો મોરો મુરલીના નાદ તે બધે ફરાવશે. પણ માડી, તને ખજાર છે કે સુસ્વાન મુરલીના નાદ જો દાખી દે તો તે પૃથ્વીને ઉચત્રપાયલ કરી મૂકે ?

૧૨ હજી 'બપ', 'બપ' શું કરે છે ? શરીરનો બપ શો ? શરીર છૂટયેજ મુકિત છે, અંધારે તો શરીરને સાચવી બેસી રહેનારને બપ છે. તેઓ જીવતે મુઆ. જવા છે.

૧૩ માડી, લે હવે મને ગ્રજુગાર્ય, એટલે તારા કોડ પૂરા થાય. પણ મારા મોહનને લઢાલો લાગે તેટલોજ શણગાર કરજે.

૧૪ મા, ઉતાવળ કર. મુરલીનો નાદ જલ્લાય છે, વધારે ચંડ થાય છે. મારું દેયું બળભળી રહ્યું છે. મારી બેનો વાટ એમ ને રહી દશે. તે શું શું વિચાર કરતી રહે ?

૧૫ માડી, જાડું છું. તું તો મારા બાપુને વરી છું એટલે ફી રીતે આવી શકે ? બાપી તો ક્રમઃ બધે જ રાખીને બેઠો છે ને ? મને આશીર્વાદ આપ, મોહનની મુસ્લિમ હું ન. લગવું જો આ બે છર્યાઓ બેનો તેડવા પણ આવી.

પૃથ્વીને સપડાયે છે. ઔરિગાનાના રશ્મિમાં પન્થ દાખલો અગ્રિત સુમાર તે મરૂભૂમિ પાસે આવેલાં લીલાં વનને દરથી જોઇને આનન્દ પામી ત્યાં જતા લાવચ્ચાય છે જરા પામે ગયા પછી તે ત્યાં ધામ, હોડના અને વૃક્ષો જુએ છે-પણ તે લાવનાં લાગના નથી કદાચ પન નહિ હોય તેને લીધે એ સ્થિત હશે. સુમાર ૨૦ ગ્રાડનાં એક પાંદડાં ઉપર હાથ મૂકે છે-હૂં મિત્તાર : ને નો પદ્યર છે.

આ રીતે ને રશ્મિ પામે માં વનો ઉપગતો દેખાવ ખેડે માં જોયેજ રાખી પદ્યરમા ફેરવાઇ નામ છે અને કેટલાંક વર્ષો પીટ્યા પાદ તે પદ્યરના ઝડો અને પદ્યરમે કાંકરા અને મોડીનું રૂપ બદલે રશ્મિમાં બળી નામ છે. કોઇ ગર્વિષ્ઠ રાજની મંગલમત સેના રસ્તાના આવતા ગામડાં અને ખેતરોને વેશન કરી નકે નેમ કદરત માં આ કાકરા ન મોડીની સેના રસાળ માર્ગને ઉત્તરડ અનાવતી, સજ્જવને નિશ્ચય કમ્તી નર્વથી આગળ વલે છે.

પૃથ્વીનું આ દુ.ખદાયક પણ નિર્માણ ચલેનું બચિષ્ય લાખ્યા પછી આપણે પાઠા મંગળ નન્દ કહીએ. પૃથ્વી ઉપર રશ્મિ હજી થોડાં વિસ્તરેલા છે પણ મંગળમાં તે ને પર દમામથી ખીલેલાં છે. મંગળનો કૃત્રિ ભાગ ઉત્તરડ મરૂભૂમિથી ટંકાયેલો છે અને માટીના માન કૃત્રિ ભાગનાં સમુદ્રોનાં ખાલી તળીયામાં થોડી થોડી વનસ્પતિ જોયે છે મંગળના રંગો ચેડે ચેડે વધે અદવાતા લાગે છે ને માન વનસ્પતિવાળા ભાગેવાન; તાગીતો રંગ તો હમેશાં રનાશ પડેના કેસરીન રહે છે. દર્મિનમાંથી આ રંગે એટલા તો સુંદર અને આર્કક લાગે છે કે આખી રાત્રી ખેસીને તેમને નિડાળના પણ મન ધરાય નાંદ. પણ વિગતની દષ્ટિએ તે રંગો કદા ખીટુંજ બતાવે છે, તે રંગો મંગળના સહાગથી એ ગણા મહેડાં રેતીના રશ્મિ. આપણા રંગોના રંગ પણ પર્વતનાં ગિપર ઉપરથી કે હવાઇ વિમાનમાંથી જોતાં. મંગળના રશ્મિના જેવો જ લગે છે અને તેના આ આનન્દ પમાડતાં રંગો ને ખીટું હાઇ જ નહિ પણ સુંદર વેપમાં સજ્જ થયેનું મૃત્યુ છે.

ઉપર એકવાર કહ્યું તેમ મંગળની સપાટી ઉપર પાણી નથી, પણ સપાટી ઉપરથી નાથ પાખ્યા પડી શ્રદમાંથી તે તદન ગૂમ થતું માં જનરાય રૂપે ને ગદની હવામાં થોડા વખત મૂકી રહે કે. મંગળની ખામતમાં પણ આગળ છે અને ત્યાંની હવામા જનરાય છે તેમ તે શ્રદના 'સ્પેક્ટ્રમ' ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે. હવે આ જનરાય નિધાનામાં પાનેનાં પ્રવાદથી મંગળના કિતર અને દક્ષિણ પુર ઉપર જઈને હરે છે અને ત્યાં અગ્નિ ૩૫ લે છે, અને કિનાળાના નાપથી તે પીગતે છે દર્મિનમાંથી આ દેગી સદાવ છે અને મુરો ઉપર ગિયાળામાં અરકના પંડા (Polar ice Caps) વધારે વિસ્તારવાળા જણાય છે અને ઉત્તરમાં તે કમી થયેલાં લાગે છે. ત્યારે અરક પીગતોને જાનેનું આ પાણી કયા નામ છે ?

મંગળમાં દિસતી નહેરો.

મંગળમાં કોઈક જાનનાં પ્રાણી વસે છે, પણ આ પાણી નથી હાડગીના આ ઉપયોગી પદાર્થ નિના તેમો જીવી કેમ ગદતા હશે ? ૬૦ મં ૧૮૭૭ માં જરમન ખજેગયાશ્ચી : રિઆયરેલીને એક રાત્રિએ મંગળનો શ્રદ નિરખતાં, તેમના આસનક કાળી, લાખી સાકડી લીડીઓ જણાઈ તે લીડીઓ હવે 'મંગળની નહેરો'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયે. એક વિગતનેતો કહે છે, "It is certainly no exaggeration to say that the canals of Mars are the most astounding objects to be viewed in the heavens"

પૃથ્વીની હવા બ્યારે અનુકૂળ હોતી નથી તેમજ બ્યારે મંગળમાં અસુક વસ્તુ હોય છે ત્યારે કેટલીક વખતે આ નહેરો સુદૃઢ જ ગુણતી જ નથી. પણ પૃથ્વીનું વાતાવરણ અને મંગળની તત્તુ બ્યારે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે અનુભવી અવલોકનકારને આ નહેરો બેવામાં ખીલકૂલ મુશ્કેલી પડતી નથી. આ નહેરો જોતાં પહેલી વસ્તુ જે આપણા મન ઉપર અસર કરે છે, તે તે નહેરોની મહત્ત્વ ગૂંથણી છે. ભૂમિતિમાં આપણે શીખેલી અકૃતિઓના જેટલી જ તે નિયમિત લાગે છે. તથા નહેરો વચમાં જરા પણ વધારે સાંકડી કે પહોળી ન હોતાં પહેલેથી છેલ્લે સધી એક કાળા સરંખી જ પહોળાઈતી છે. સાંકડામાં સાંકડી નહેર એક માધ્યમ પહોળાઈતી છે; બ્યારે સરંખા પહોળાઈ દસ માધ્યમની છે. લંબાઈમાં ઘણી ૨૫૦ માધ્યમથી ઓછી છે; કેટલીક ૨૫૦૦ માધ્યમ જેટલી છે અને એક તો (યુમીનાઇટસ ઓરકસ) ૩૪૫૦ માધ્યમ લાંબી છે. હવે મંગળને ત્રણ-તો માત્ર ૪૨૨૦ માધ્યમનો જ છે, અને તેથી આ રાસરશી નહેર ગ્રહના દેખાતા એક અર્ધભાગમાંથી વાંટી થઈને બીજા અર્ધ અર્ધભાગમાં જતી માત્રમ પડે છે. અત્યાર સુધીમાં નહાની. મ્હોટી થઈને ૪૩૭ નહેરો જણાઈ છે.

સપ્તમી નહેરો મંગળમાં જૂદે જૂદે ક્રેટાણે દિશાના વર્તુળ સરખા કુંડાળાઓમાંથી નીકળતી માત્રમ પડે છે. આ કુંડાળાઓ 'ઓઓસીસ' (Oasis) ને નામે ઓળખાય છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ દુવે ઉપર મ્હોટા બરફનાં પટમાંથી જન્મ પામતી દેખાય છે. હવે ઉપર કહ્યું તેમ નહેરો કેટલીક વખતે ખીલકૂલ દેખાતી નથી. મંગળ ઉપર બ્યારે ત્રિયાળો હોય છે ત્યારે જ આમ અને છે. ઉનાળો શરૂ થતાં પહેલાં દુવે પાસેની નહેરો ચોખ્ખી જ રહેતી છે અને પછી વધતી વધતી તેઓ ચોખ્ખી થકુ ઉપર ફેલાઈ જાય છે. વળી નહેરો ફેલાઈ ગયા પછી જ મંગળનાં રાતા પ્રદેશો લીલા થયા માટે છે, અથવા તો ખીલ રીને ક્રેટાં ઉનાળામાં સર્જતા તાપથી દુવેનાં બરફનાં પટો ઓગળીને બનેલું પાણી નહેરો વાટ આપ્યા અંદમાં વહીને મંગળની તરસી ભૂમિની તરસ છીપાવીને તરસ વનરૂપિન ઉગાંડે છે. ઉનાળાના ગયા અને શિયાળાના આગમન સાથે ત્રણ પાણી નહેરો ઝાંખી થયા માટે છે અને લીલા પ્રદેશો રાતા થવાની નિયતી કરે છે, એટલે કે નહેરોમાં પાણી સૂકાતાં થોડો વખતે વનરૂપિન પણ સૂકાય છે.

આ રીને મંગળનાં લોક એક વર્ષમાં આપણા જે વર્ષમાં) નાં, એક જ વખત પામી મેળાવાને જાગૃતાળી થાય છે, અને તે પણ તેઓએ પ્રુધ્ધપૂર્વક એકી વિસ્મયમય નહેરપદ્ધતિ લીધે જ. કહેવાય છે કે પૃથ્વીના મૂળ જુગ વર્ષાવસ્તુમાં એક જ વાર પાણી પી આપું વરસ એવને એમ પાણી પિતા જ ચલાવે છે.

મંગળનાં લોક.

હવે નહેરો કાંઈ અમથી અંધારી નથી. હવે માત્ર કંઈ બાંધકામના અને શિલ્પકામના આજ્ઞાસભી જરૂર છે તેમાં પણ વળી આવી રાસરશી નહેરો અમથા માટે તો તેના નામની એક જરૂર છે. પૃથ્વી ઉપરની સૂર્યોદય વિગેરે નહેરો. મંગળની નહેરો પામે માત્ર અન્યો જ છે, વળી આ નહેરો અંધારાને માટે મંગળમાં હોડો પામે ઓઝરશ અને કંઈ સક્રિયતામાં બનેલું પણ હોડો. તે બન્ને અપાવવા માટે જે સક્રિય (active) બેદરજી, જે તે લોકો શોખથી લેતાં દરો તે નોકસાઈથી કેટલી રાસપુ નાંદ. પરાગમણિ નો ત્યાં મંગળની જ નથી કારણ કે ત્યાં પાણી નથી.

વિજ્ઞાનીને પણ મોટા બદલામાં કલ્પના કરવા માટે પાણીના જળની જરૂર પડે છે; તેથી વિજ્ઞાનીક શક્તિ પણ ત્યાં હોવાનો સંભાર નથી. આથી મંગળમાં યન્ત્રો કાંતો અણુઓની શક્તિ (જે શક્તિ હવુ પૂરેપૂરી પૃથ્વી ઉપર શોધાઈ નથી. જુઓ 'યેનન' અંક ૭ પાત્ર ૨૧૨) થી અથવા તે જીવ કોઈ પૃથ્વી ઉપર નહિ શોધાયથી તેવી શક્તિથી ચાલતાં હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

આ ઉપરથી આપણને વિચાર કરવાં જાણાય છે કે મંગળ ઉપર વસનાં મનુષ્યો ધણીજાં જિંવી મંગળશક્તિવાળાં-પૃથ્વીનાં સોક કરતાં પણ ધણાં વધારે જાહોશ, હોવાં જોઈએ નહિં તે જો આવી નહોતો અને તેમાં ઉપયોગનાં હથોળાં અને યન્ત્રો બનાવી શકે નહિં. પૃથ્વી ઉપરનાં હેતુઓમાં હેતુની શોધનાં યન્ત્રો-આપણાં 'ઇલેક્ટ્રોફોન' અને 'કાર્બોરાઈડોફોન' તેઓને મન તે જ્યાં જ્યાં અને ખપ વગરનાં થઈ ગયાં હશે તે યન્ત્રોને તેઓએ જુના જુના જુનકાળના નમૂનાઓ મંગળીને મનુષ્યની વાવ્યાવસ્થાનાં એક જિન્ડ તરિક્કે કોઈ મ્યુઝીઅમમાં સંગ્રાહીથી જાળવી રાખ્યાં હશે.

ખીન મહેા કરતાં મંગળ આપણી મોઢી પાસે છે. તેમાં વસના આપણા પડોસીઓ સાથે આપણે જાનગીન કરી તેઓના ખચર અતર પૃથ્વીએ નહિ. તે આપણે એકવાસના અને દ્વાર્યા મણુદાં. તેથી સાદસ જોનારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ છેજામા છેડી શોધોજોજો આધર અતરિક્કામાં સદેરાઓ મોકલી તેઓની સાથે વાન કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે આ રીતે છેડમા છેડતો અખતરો એમદરદ કોલેજની વેધશાળાના ડો. ડોડ આઈક મહિના પડેતાં કર્યો હતો. ડો. ડોડ વાષરસેસ ટવીમારી (દિરકાંતી મદદ વિના આગદ માર્ગે) સિદ્ધાંતનાં મેળની મોકલાતા સદેરા)નાં સરસમાં સરસ યન્ત્રોની સાથે. પૃથ્વીની સપાટી પરથી ૨૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે જાણનાં ઉડ્યો હતો. તે છેડાણે અદુનને થંભાવીને તેણે મંગળના અહની દિશા તરફ ટેલીમાઈક યન્ત્રો વડે, પૃથ્વીના વાનાવરણને બેંકાંને, ન કહી સત્તવ તેડસે ફર અતરિક્કાનાં અપાર શક્તિનામા વિજ્ઞાનીનાં મોજા પાડ્યાં. આતુદનામી એક વડીલે મારસને થંભી રાખ્યો-નાન, પછી ? નાન. દિશાઓ જેવીને તેરીજ ચૂપ હતી, યગ નિરાસ થવાયું કાંઈકારણ નથી. ડો. ડોડનો આ ત્રીજો અખતરો હતો, અને ચોથાની પાછો વાતો કરે છે. યન્ત્રોની બનાવટ જેમ વધારે જિંજ પ્રકારની મની જશે, અને વસનાં જિંજે કડતાની સગત થશે, ત્યારે નજ પવ વધારે યેમ અને શક્તિવાળાં મોજા કલ્પના કરી રાખશે અને તેઓ મંગળની સપાટી ઉપર પડેચો. તેમાં સન્દેહ નથી પછી ડો. ડોડ ૮ તેમા જેવો કોઈક સાદસિક વી- તે મેળાઓ પાડી રી થડીવર હોગો રહેયો ત્યાં તે અતરિક્કા પડોને ત્રીરતા કોઈક મંગળ નિવાસીનો અવાજ હોને કાને પડશે. મંગળનો કોઈક નિવાસેતા ત્હેવા જાણસેયના રીસીરીમ સ્ટેશન પરથી આતુર હયગે. ત્હેને જાણ પશે, એકવાર પ્રયત્ન થમા મોંઢયા પછી ગમે તેટલા ભેજે પણ આપરે ના પડેજા છે.

આટલી મોહિતી મેળઆ પછી આપણને સદસ કલ્કંદા થાય કે મંગળના કોઈક દેખાયે કદા દશે. ઝિય. ઇ. વેસ્ટ કહે છે કે તે કોઈ Cretaceous 'કનગીત' (એક પ્રકારની બે નિંદ્રાઓ વડે શ્વાસ લેતી, આકુ હાપ વાળી માછલી. ત્હેવું ગરીબ એક કોઈળી જેવી ચાખડીના દેખાવતું હોય છે)ના જેવાં અને જોગ જૂજસ ગરીબનાં નયા લાગી બે મૂંઝે યોગાં છે. મોસં પદિઅર, વેસના મનથી જૂરો પડી કહે છે કે મંગળનાં કોઈક પૃથ્વી પરનાં મનુષ્યતેજ પણી રીન થતી છે, જે થોડા કેમકાર છે તે માત્ર ત્યાંની વસ્તુ ગિનિંગે જાનેજ ને. રવી કરનાં મંગળનાં

મતલબ એવી નથી કે સંચાલક હમોશાં ધૂર્ત હોવાજ નોંધજો. પરંતુ એમાં પણ સંદેશ નથી કે જો તે બવહાર-કુશળ નથી હોતો તો વિદ્વાન હોવા છતાં પણ તેને સફળતા નથી મળતી.

વર્તમાનપત્રો કાંઠવાની પ્રથા તદ્દન નવીન તો નથીજ. કહેવાય છે કે ચીનમાં વર્તમાનપત્રોનો પ્રથમ જન્મ થયો હતો. પહેલપહેલી શરૂઆત સને ૬૧૮માં થઈ. 'પેકિંગ ગેઝેટ' ફુન્યાનો સર્વ પત્રોમાં પુરાણું છે. પરંતુ આજે વર્તમાનપત્રોનો દરજ્જો અને માન જેટલાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં છે તેટલાં કંઈ પણ નથી. ૧૯ મી સદીના મધ્યકાળથી ત્યાં વર્તમાનપત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. ત્યારથી આજ સુધી એ ઊભરતિજ થઈ રહી છે. સને ૧૮૫૦ માં લન્ડનમાં ૬૪૭ વર્તમાનપત્રો નીકળતાં હતાં. સને ૧૯૦૦માં એ સંખ્યા વધીને ૧૨૨૬ થઈ. અમેરીકા તો વર્તમાનપત્રોનું ધરજ છે એમ કહીએ તો આશે. આજે સૌથી વધારે વર્તમાનપત્રો ત્યાંથી નીકળે છે. એક વખત કોઈએ ગણુની કરીને બતાવ્યું હતું કે ત્યાં ૧૩ હજાર પત્રો નીકળે છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કળાદિસંસ્કૃતિ વિશે સર્વ વિચલિત શાખાઓનાં બહુ બહુ પત્રો નીકળે છે.

એ પત્રોનું વેચાણ પણ ઘણું જ થાય છે. અંગ્રેજીમાં 'પ્રિયર્સન્સ મેગેઝીન' નામનું એ સિંદૂ નીકળે છે. એમાં વાર્તાઓ અને વિનોદના વિષયો આપવામાં આવે છે. એનાં પ્રાદેશી સંખ્યા ધોંધ લાખો વધારે છે. જેના દસ દસ અને બાર બાર લાખ વાંચનારા હોય એમાં પણ પત્રો છે. પ્રાદેશીના લખાણથી જે ઉપજ થાય છે તે કેપિટલ બહેરખંડેની પંચ ધણી આવક થાય છે. ત્યાં બહુજે કાંઈ એવા વેપારી હશે જે બહેરખંડે નહિ આપતો હોય. પ્રતિવર્ષ બહેરખંડેમાં લાખો રૂપીઆ ખરચનારા પણ છે.

જો પત્રોની આવી ઉપજ છે તેમને ખરચ પણ એવાજ છે. લેખકને લેખો માટે પુરસ્કાર પણ તેઓ ખુબ આપે છે. 'દ્રેડ' અને 'એક્ટુઅલ' લાખના લઈએ. તેમાં શક્ત વાર્તાઓજ હોય છે. તેના લેખકને હજાર સપ્તે ૪૫ રૂપીઆથી એછા કદી નથી મળતા. 'પ્રિયર્સન્સ મેગેઝીન'ના પ્રકાશક મિ. ક્રિપ્પિંગને એક વાર્તા લખવા માટે દરેક સપ્તે બાર આના આપ્યા હતા. મિલિસ હમ્ફ્રી વાઈ પ્રકાશક વાર્તા-લેખક હતી. હમણાંજ એમનો દેહાન્ત થયો છે. એમને એક લાખ સપ્તે માટે દોઢ લાખ રૂપીઆ મળ્યા હતા. એક એવાજ પ્રોફેસર વાર્તા-લેખક મિ. મર્લિસ હતા. તેમજે વાર્તાઓ લખીને સારી રકમ પેટા કરી હતી. તેમની વાર્તા વાંચનાર પર હળસે નહિ ડિન્ટુ લાખો આ પુરુષો હતા. ગેરી કોરેલી, એ. ક્રાનન ટોપક વિગેરે લેખકોને પણ વાર્તા લખવાથી સારી આવક થાય છે. જ્યારે આપણે ત્યાં લેખકને પુરસ્કાર આપવાની વાત તો બહુજે રહી પરંતુ લેખ કે વાર્તા બપોઈ હોય તે એક લેખકને વિના મુખ્યે આપનાં સંપાદકને કંઈ પ્રાણ આવે છે. એવા ચોક્કસ સંપાદકો હશે જે માંગલી કર્યા વિના લેખકને આંદો નહિ આપતા હોય.

પત્રોનું લખાણ પણ જેમ અને તેન જોણું રાખવામાં આવે છે કે જેથી ગરીબ તબક્કાના કોઈ તે લઈ શકે. જેમ જનજન જોણું તેમ પ્રાદેશી વધારે અને જેમ પ્રાદેશી વધારે તેમ બહેરખંડે પણ વધારે. એટલે જોણું લખાણ રાખવાથી સંચાલકને જોઈને બહુ નફો થાય છે અને ૧૮૭૩ સુધી અમેરીકામાં કોઈ પણ સરખું પત્ર નહોતું. સાયરેજી રીને પત્રો તો છૂટ્ટ નફાવાળાં હોય તો એટલે કોઈ પણ પત્રની ખોંચ હજારથી વધારે નફા ખપતી નહોતી. ગોર્ડન પોર્સે શરૂઆત કરીને છૂટ્ટ વેલ્સની કોંગ ને એટલે રાખી. ચોટા મનમ ત્યાં પત્રો તેની દીપ

ધટાડીને એક સેન્ટ રાખવામાં આવી. પણ તે પત્ર ધણી વખત આશુ નહિ. ત્યાર પછી બે-અમિન એચ. ડે-એ 'ન્યુયોર્ક સન' નામનું પત્ર કોટ્યું. તેનું મૂલ્ય એક સેન્ટ રાખવામાં આવ્યું. એ બેઠેને 'બોર્નિંગ હેરાલ્ડ' નામનું એક બીજું પત્ર પણ એક મૂલ્ય નીકળવા માંડ્યું. અને પત્રો વચ્ચે અત્યંત હરિષ્ણ થાકી રહી. થોડાંક સમય પછી બીજાં ત્રણ પત્રો બહાર પડ્યાં. તેમનું મૂલ્ય પણ એક સેન્ટ રાખવામાં આવ્યું. સને ૧૯૦૨માં સેંકડો પત્રો એકેક સેન્ટ વેચાવા લાગ્યાં. એથી કરીને ત્યાં વર્તમાનપત્ર વાંચનારાઓની સંખ્યા વધી. અમેરીકામાં એક સાધારણ ગૃહસ્થને ત્યાં પણ બે ત્રણ દૈનિક, પાંચ છ સાપ્તાહિક અને દસ પંદર માસિક પત્રો આવવા લાગ્યાં. એટલાં પત્રો આપણે ત્યાં વાંચનારાઓમાં આવતાં હશે. અમેરીકામાં સોડા તૃતી-ત્રેપને અધિક મહત્વનો નથી માનતા. ત્યાં જનતા પર સમાચારોનો પ્રભાવ પડે છે. એથી સમાચારોનો સંગ્રહ કરવામાં રિપોર્ટરોને ખુબ મહેનત કરવી પડે છે. નિરાંત બેસીને વર્તમાનપત્રો માટે થોડાંજ લેખો લખવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રો વાંચનાર બધાંજ સોડા સુચિહિત નથી હોતા. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આંત્ર તેમાંથી અધિકાર અલ્પશિક્ષિત હોય છે. એથી કરીને વર્તમાનપત્રોની સંપાદન શૈલીમાં બહુ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. સામાયિક પત્રોની સજ્જતા તેની લોકપ્રિયતા પર આધાર રાખે છે. વર્તમાનપત્રોમાં એવા વિષયો દાખલ કરવામાં આવે છે કે જે સર્વ સાધારણ પુરુષોને રચિત થાય. એથી સંપાદક, ભાષાની પ્રાદતા અને વિચારોની ગંભીરતા પર ઓછું ધ્યાન આપે છે. સરળ ભાષામાં મતોરજક વિષયોનીજ ચર્ચા મુખ્યત્વે કરવામાં આવે છે. રમત ગમત નાચ તમાસા પર સર્વ પત્રોમાં અવસ્થા દંધને દંધ લખવામાં આવે છે. એનું બીજું પણ એક કારણ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે કોઈક વર્તમાનપત્ર વાંચના હશે. ત્યાં તો એક કોર્સ-સવારના નાસ્તા-સમયે સવારનું પેપર વાંચવામાં આવે છે. તે વખતે જો તેમાં ઉચ્ચ શૈલીના લેખો હોય, જોને સમજવા માટે મગજભારી કરવી પડે. તો તે વાંચવાનું કંઈ કોઈ નહિ લે. એજ કારણથી વિષય વાંચકને રચ્યો કે નહિ તેના પર યુક્તજ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. કહેવાનો આશય એ નથી કે તેમાં વિજ્ઞાન, પુરાતત્વ આદિ વિષયો પર લેખો નથી આવતા. ત્યાં એવા પણ લેખો હોય છેજ પણ તે સુધ્ધાં એવી તો સરસ ભાષામાં અને મતોરજક શૈલીમાં લખાય છે કે વાંચક વાંચતાં કંટાળી નથી જતો. લોકોના કુદરત ગોપ્યતા નકામાં ટાલણાં પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. સાધારણ લોકો મોટાંઓની નાની વાતો સાંભળવાને પણ ઉત્કુહ હોય છે. મહારાષ્ટ્રી મેરી કંઈ વાર્તાઓ વાંચે છે, યિસ એક વેસ્ટ કંઈ જાતનો સાપુ વાંચે છે, ફેસર કેવી રીતે જાતનીત કરે છે; એવા પ્રકારની વાતો લોકો ખુશીથી સાંભળે છે અને વાંચે છે. જો કોઈ પુરુષ પ્રસિદ્ધ થયો-વધી મતે તેની પ્રસિદ્ધિ વિવામાં હો, રાજનીતિમાં હો, નાટ્યકળામાં હો કે વત્તમાં સંગીતકળામાં હો અથવા બીજાં ગમે તે કામમાં હો-તો તેના સંખ્યા નાનામાં નાની વાતો શુધી લખવામાં અને વાંચવામાં આવે છે. તેની વાતની, રહેણી કરણી, ફરંગ, હાવભાવ કોઈ પણ વાત આંધી રહી જતી નથી.

આંખેજ ઉપરજ ઓઈ ગયા કે સામાયિક પત્રોની શૈલી ખાસ જુનીજ હોય છે. અંગ્રેજોમાં જોને નિકમ અને સિદ્ધેચરને નિર્નમિન વિષયોજ સમજવામાં આવે છે. જે લેખ સામાયિક પત્રને માટે લખવામાં આવ્યો હોય તેની ગણતરી સાહિત્યમાં નથી થતી. પ્રતિભાશાળી અંગ્રેજ લેખક મેકાલેજો 'એડ-પેરો રિવ્યુ'માં કંટાલક સમાચારવાત્મક નિષેધો લખ્યા હતા. એ નિષેધોની બહુ

તો યશ્ચિ છે. એનો પ્રચાર પણ પ્રજો યથો છે. એટલે સુધી કે સને ૧૮૪૩માં અમેરીકામાં
 ૧. તે છૂટા છપાયા, ત્યારે મેક્સિકોને એ નિમંત્રણ પ્રસ્તુત કરવામાં બહાર પાડવા પડ્યા. એની પ્રસ્તાવનામાં
 જે લખ્યું છે કે "હું આ નિમંત્રણને આ રૂપમાં પ્રમાણિત કરવા સ્કાતો નહોતો. કારણ કે
 ૨. એમ સચિત્ત થાય છે કે હું એ નિમંત્રણને સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવવા યોગ્ય સમંજીસું છું." એકે
 જે મેક્સિકોના એ નિમંત્રણ ઉઠાડેલી સ્વાયી સંપત્તિ છે છતાં સમાજોચકોના અભિપ્રાય છે કે
 ૩. નાં સામાયિક સાહિત્યના સર્વ દેશો વિદ્યમાન છે. એમનું કહેવું એમ છે કે "એકાન્તરો રીવ્યુ"
 હિત્તની સેવા માટે કાદનામાં આવતું નહોતું. એનો ઉદ્દેશ બિહન નામના રાજકીય પક્ષની નીતિ
 પવાનો હતો. તે ન્યાનાધીન પડે નિષ્પક્ષતાપણે નિર્ણય કરતું નહોતું. એ તો વહીવટી પોર
 તાના પક્ષને ન્યાયાધીશ પ્રમાણિત કરવામાંજ વલ્લભીય રહેતું હતું. એ કારણથી એકે મેક્સિકોના
 જોમાં બાવાની વિશદતા, સરસતા અને અંગ છે તોપણ તેમાં અતિશયોક્તિ અને પ્રશ્નપાત
 ય અત્યંત નજરે પડે છે.

વર્તમાનપત્રનું કામ સમાચાર સંપ્રદાયાનું છે. પોતાના પત્રમાં સૌથી પહેલાં સમાચાર
 બહાર પડે તે માટે સર્વ પક્ષપાદકો ગહુજ કોશિસ કરે છે. તારથી તો તેઓ ખજારે મંગાવે છે
 ૧. પણ તે ઉપરાંત પોતાના ખાસ ખબરચીઓ પણ તેઓ રાખે છે. કોઈ નવો બનાવ બન્યો કે
 ૨. નરતજ તેના પર દીકા-ટિપ્પણ કરીને તેઓ તેને સંપ્રદાય પર મોકલી દે છે. વિદેશોમાં પણ ખબરચીઓ
 રહે છે. તેઓ પોતાના દેશની મહત્વની બાબતોની આશોચના કુખીય કરે છે. એ સિવાય સુખ્ય
 ૩. સુખ્ય રજાઓ સમાચાર સંપ્રદાય કરવા માટે વર્તમાનપત્રવાળા પોતાના ખાસ પ્રતિનિધિ પૂર્વ
 મોકલે છે. એ પ્રતિનિધિઓ મોટા મોટા નવાઓને મળીને તેમના અભિપ્રાય લે છે અને તે
 પોતાનાં પત્રોમાં પ્રગટ કરાવે છે.

દુનિયામાં સમાચાર પત્રોની સત્તા દિનપરદિન વધતીજ જાય છે. રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં એની શક્તિ
 અપાર છે. એ શક્તિની ઉપેક્ષા કરવાનું સાદસ કે વેલજા કોઈ પણ સરકાર નથી કરતી. કેટલાક
 દેશોમાં સમાચાર પત્રો સ્વતંત્ર પણે લખી શકતા નથી. પરંતુ ઇંગ્લંડમાં તેમ નથી. ત્યાંના પત્રો
 સરકારનાં સર્વ દર્શોની ખારીક આશોચના કુખીય કરે છે. સરકારને પણ વશ થઈને એથી પોતાની
 નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે. સને ૧૮૮૪માં સમર્થ પત્રકાર વિલિયમ રોડે ઇંગ્લંડનાં દરીઆ
 ખાતાં પર એક લેખ લખ્યો. તે સમયે ઇંગ્લંડનું જહાજ ખાતું સારી લાકડોમાં નહોતું. એ લેખની
 અસરથી એ ખાતાંમાં સુવર્ણ થઈ ગયો. આજકાલ સર્વ દેશોમાં પ્રજાપક્ષને જોર વધી રહ્યું છે.
 પાર્લામેન્ટમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તો જાય છે જ પરંતુ તે ઉપરાંત પ્રજાકીય મંત્રોની સભા પણ
 કોઈ એકથી નથી. એ પત્રોને જ પ્રજાના સાચા પ્રતિનિધિ માનવામાં આવે છે. પાર્લામેન્ટની
 ભગે એનો અંગંધ માટે છે. ફક્ત રાજનીતિમાંજ એનું પ્રભુત્વ છે એવ નથી. સમાજ ઉપર પણ
 એની સભા અબળ છે. બાપારની કતિમાં પણ એનો કાય છે. બાપારની સમૃદ્ધિનું તૈયારી મેલું
 કારણ જલદેરખરોડ છે. જલદેરખરોડથી પ્રજાજન કાપેલો ત્યાંના બાપારીઓ મેળવે છે. વાંચી લખી
 બજાર દુનિયામાં મોકલેલો લેખ તરફ કે જે સિપ્તની આદ કે પીપર્સના સાયુનું નામ નહિ
 મળતુના કાય છતાં આપણે ત્યાંના બાપારીઓ એનું મહત્વ જોઈએ એટલું સમજવા નથી. કે
 વિશે ઇંગ્લંડના પ્રતિષ્ઠિત નિહાન ખાસ કરે છે કે-

The foreign correspondence, the Parliamentary reports and all

the other machinery of communicating news to the public really are not of more importance to the community than the power of communicating by advertisement, of bringing the buyer and seller together and giving them some machinery for communicating their wishes one to another.

જાહેર ખબર આપવાની પણ એક જાતની કળાજ છે. જાહેરખબર પર વાંચનાનું 'ધ્યાન તરતજ ખેંચવા માટે આકર્ષક જાહેરખબર લખવી એ કંઈ સાધારણ વાત નથી. યુરોપ અમેરીકાની વાત જવા દઇએ. આપણે અહીં પણ જાહેરખબરવાળાઓ લોકોને છેતરવામાં કમાલ કરે છે. મથાણું મોટા અક્ષર 'મહાત્મા ગાંધી અને અસહકાર' લખ્યું હોય અને અંદર જોઇએ તો ફવાની જાહેરખબર! આવું તો આપણે ત્યાં પણ જોવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રોમાં શકત સમાચાર જ નથી આપવામાં આવતા. એટલે એક મહત્વપૂર્ણ અંગ સમાલોચના છે. તે પણ માત્ર સાહિત્ય સમાલોચના જ નથી હોતી; રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, મંત્રીન, નાટ્ય, કળા આદિ સર્વ વિષયોની સમાલોચના થાય છે. આપણે ત્યાં તો 'સમગ્રે' ગેરા મળતા હૈ'ની મારફત સંપાદક જ સર્વ વિષયોની સમાલોચના કરવાને મેલ્ય મનાય છે. પરંતુ ત્યાં તો જે, જે વિષયમાં પારંગત વિદ્વાન તે જ તે વિષયની સમાલોચના કરવાને અધિકારી ગણાય છે. જે દીકાકાર નાટકોની સમાલોચના કરે છે તે જાતે જ નાટકશાળામાં જઈને નાટકનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને પછીથી નાટકનું વસ્તુ પાત્રોની નાટ્યકુશળતા વિગેરે પર પોતે તો અભિપ્રાય લખે છે.

વર્તમાનપત્રો, એ એક જાતની સંસ્થાજ છે એમ કહીએ તો ખેડું નથી. તે જોવા અભિપ્રાય આપે તે પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન સિદ્ધાંતોના પ્રચાર થાય છે. સર્વ પત્રોની નીતિ જુદી જુદી. અગ્ર લેખ Leading Article માં પોતાના સિદ્ધાંત અને નીતિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય છે પોતાનાથી વિરુદ્ધ મતવાળાઓનું એમાં ખડન પણ થાય છે. જેટલી નિર્ભયતાથી પત્ર પોતાના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેટલો તેના પ્રચાર વધે છે. પ્રજા નિર્ભયતાને અધિક પ્રદાય છે. એક વાર ક્રિયંડમાં કોઇ એક વચ્ચે અમુક સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું. આ સિદ્ધાંત તે પત્રમાં જાહેર ખબર આપનારાઓને રચતો નહોતો. તેથી તેઓએ એ પત્રમાં જાહેર ખબર આપવી બંધ કરી. તેઓએ માથું કે એથી પત્રને આર્થિક હાનિ જોગવવી પડશે અને તેથી એ પત્ર પોતાની નીતિ બદલી નાંખશે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એથી જવડુંજ આવ્યું. એનો પ્રચાર પણ વધ્યો અને સાથે જાહેર ખબર પણ અસત્ય કત્તાં વધી ગઇ.

વર્તમાન પત્રોના મંચાલનમાં દરે જાતેએ પણ કીક ભાગ લેતા માંડ્યો છે. બારતમાંની સ્ત્રી-સંપાદકોના સ્ત્રીમતી સંસ્કૃતકર્મારીડું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે કેટલાયે વર્ષો સુધી 'ભારતી' નામનું ખગણી-માસિક કાર્યું કર્યું. નાની મોટી વાર્તાઓ પણ એઓ ધણી મારી લખે છે. યુગ્મગતમાં પણ સ્ત્રીઓના એક તંત્રી શીમતિ વિમળા સેતલવડ છે અને વિનોદ નામનાં નવાં નીકળેલાં માસિકના એક તંત્રી બેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ છે. અંગ્રેજમાં સ્ત્રીઓ માથું ખડું વાર્તાઓ લખે છે. એમાંની કેટલીક લેખિકાઓનાં નામ તો અંગ્રેજ સાહિત્યમાં અમર થઈ ગયાં છે. જોર્જેલ્સ મેક્લિયટના નામથી વાર્તાઓ લખીને જેરી એન મેન્સે સારી ખ્યાતિ મેળવી છે ચાર્લોટ બ્રોન્ટ અને મિસિમ માર્કલનાં પણ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં કંઈક સ્થાન છે.

કેટલાક સમય થયાં હાસ્યચિત્રણ કળા-કાર્દનો-ની ડીક ક્રેન્તિ થઈ રહી છે. રાજનીતિનાં તમાં એ કાર્દનો ઘણી સારી અસર ઉપજાવી શકે છે. સારો સારો પત્રો પણ હવે એની ઉપયોગતા સમજી ગયાં છે. એના કાયદા પણ ઘણા છે. રાજનીતિની ગૂઢ રાતો એવી હસતાં હસતાં મજા શકાય છે. આપણે ત્યાં 'હિન્દી પંચ' એક પ્રકારનું સાપ્તાહિક છે.

સર્વ દેશોમાં સામયિક પત્રોનું કાર્યક્ષેત્ર ખુબ વધી ગયું છે. સંતોષની વાત છે કે આપણાં તમાં પણ એની કિન્નતિ થઈ રહી છે*

મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ.

*હિન્દી સરસ્વતી ઉપરથી.

હાસ્ય-નિરીક્ષણ.

(આધુનિક નાટ્યગત ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિંદુએ.)

રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે તેમજ અ. સૌ. વિદ્યાબહેને પોતાના 'હાસ્યમંદિર' નામક પુસ્તકમાં 'હાસ્યમંદિર' એ નામક પ્રથમ પ્રકરણમાં પોતાના ઓગસ્ટી હસ્તે આ વિષયનું સારું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમ હાસ્યમંદિર ગુર્જર-સાહિત્યમાં આદિત્ય સ્થાન ભોગવે છે-તેમ તેમનું ઉપરોક્ત શાસ્ત્રીય નિરૂપણ પણ આદિત્ય છે.-રહેશે. રા. રા. મહીપતરામને 'સામુ વલુની લદાઈ', 'વનરાજ આવડો', 'સત્રાજેસંગ', અને ભવાઈ સંબંધ બદાર પાડીને; અને રા. રા. રમણભાઈ તથા અ. સૌ. વિદ્યાબહેને 'હાસ્યમંદિર' બદાર પાડીને-પ્રેમાનંદ, નવલ, રા. બ. હરખોલિ-દ્વાસ, મિ. જહાંગીર અરદેશર તાલીયારખાં. રા. મંજારામ શેઠાભાઈ, મિ. જહાંગીર અહેરામજી મજીયાન, આદિએ સેવા કરી છે-તેથી કંઈક વિશેષ સેવા કરી છે-મને તો એમ લાગે છે. રા. રા. રમણભાઈ 'હાસ્યમંદિર' કિયંતું પ્રકરણ શાસ્ત્રીય અને ખાસ મનનીય છે, અને તેનું ખાસ વાંચન કરવાની વાંચને વિનંતિ છે.

આ પ્રાસંગિક પંક્તિ વાંચક પ્રશ્ન એમ પુછશે કે-જ્યારે આમ હાસ્યરસનાં વિષયમાં રા. રા. રમણભાઈ જેવા મહાશયે પોતાના પ્રમાણશાસ્ત્રી હસ્તે અનુગ્રહ સેવા કરી છે, જ્યારે તેમની સેવાની ગન્ધર્વિ-પણ સુવચન છે-તો તેમાંજ તત્પરતેજ પિછળેયજ કરવાની શી જરૂર? આનો પ્રત્યુત્તર રમણ આપેલો-એ મને યદિન લાગે છે. હાસ્યમંદિરમાં જે તાત્વિક ખોરાક અર્પિતું 'હાસ્ય સંત' પ્રથમ પ્રકરણ છે, તેમાં રા. રા. રમણભાઈએ હાસ્યરસ કોઈ કહેવાય, હાસ્ય કાને કહેવાય, હાસ્યનો આંવિર્ભાવ કેવા કેવા રૂપમાં થાય છે, હાસ્યને અને માનવજીવનને, માનવપ્રકૃતિને પ્રસ્પર્શ કરું સંબંધ છે-વિગેરેનું વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી-પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં વિદ્વાનોના મત અને અભિપ્રાય રચે મન-અંકન-અંકન સદં સદષ્ટાંત વિચારણીય વિવેચન કર્યું છે. નેઓપીએ રચાતે રચાતે ક્યું હાસ્ય કનન; ક્યું મધન અને ક્યું અધન-એ જાનવાના પત્ર સ્વારા કયાં છે; પરંતુ મારા નમ્ર મન પ્રમાણે આ વિભાગનું વિવેચન પૂર્વોક્ત વિષયની મર્યાદા એકએ નેમ સચિત્તર પ્રમાણમાં નથી કર્યું. છતાં, સંજાઓ. માની પ્રત્યે-સાધારણ શીક્ષિત વર્ગ પ્રત્યે તેની શું અસર? તેમણે જે જે દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉપરોક્ત પ્રથમ વિભાગનું સચિત્તર વિવેચન કર્યું છે-ને મને કાંઈ છે. પરંતુ તેમાં કનન, મધ્યમ તે અધન ક્યું?-તેની તુલના

કરવે. મારા દૃષ્ટિબિંદુઓ કંઈક જુલુસજ છે. તેમનાં સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ શાસ્ત્રીય છે. પરંતુ મારા કપોલકલ્પિત છે. કપોલકલ્પિત છે-પરંતુ તે સત્યાત્મક હાગનાં હોવાથી પ્રકટ કરવાની ધૃષ્ટતા ક'હું. અથવાર્થ હાથે તો-તેનું સ્થાપન કરવાને રા. રા. રમણભાઈને મારી વિનંતિ છે. આધુનિક નાટકોમાં દૃશ્ય થતા આધુનિક હાસ્યરસ, હાસ્ય-સંકલનાઓ અધમ છે, એમ પૂરવાર કરવાને અને સામાન્ય જનને તે સહજમાં સમજાવવાને આમ કપોલકલ્પિત પણ વ્યવહારિક દૃષ્ટિબિંદુએ લેવાની રીતિનું અવલંબન ધીધું છે.

રા. રા. રમણભાઈ અને અ. સૌ. વિદ્યાબહેન-જૂત હાસ્યમંદિર તે હાસ્યનું મંદિરજ છે. મંદિરમાં દિવ્ય ભાવના પણ હોય અને દિવ્ય મૂર્તિમંત સ્વરૂપો પણ હોય. હાસ્યમંદિરનાં આ દિવ્ય મૂર્તિમંત સ્વરૂપોને મારા આ લેખમાં પધરાવીશું-તેમનું યથામતિ પૂજન કરીશ. આ સાદિલ ચોરી (?) માટે અંશકર્તાઓ કાં ક્ષાન્તવ્ય અને નહિ ગણે ?

હાસ્યમંદિરમાંના કેટલાક હાસ્ય-અખતરાઓ મારા દૃષ્ટિબિંદુઓથી કંઈક વિચિત્ર દેખાશે-કેટલાક ઉત્તમ, કેટલાક મધ્યમ અને કેટલાક અધમ પણ લેખાશે. પ્રિય વાંચક ! ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ-એ શબ્દોના માત્ર વાચ્યાર્થથીજ તેની તુલના કરવાની નથી. શબ્દો તો વિચાર-દર્શક ભાવના-દર્શક માત્ર ચિન્હો છે. કંઈક સારા શબ્દોના લેખક અંગીકૃત અભાવે અમુક શબ્દો વ્યવહાર માટે વાપરવા પડે તેથી તે શબ્દો ઉપરથીજ તદગીજ્ઞ નિગમનના આત્માની સાત્ત્વ સ્વરૂપની ગોળખાણ કરી લેવી એ સાદમ લેખાય. આશા છે કે-પ્રિય વાંચક, આમાં તેમ નહિ કરે. હાસ્યમંદિરના હાસ્ય અખતરાઓ ઉત્તમ કોટિના છે. પરંતુ તેમાં પણ ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર ઉચ્ચતમ કેમ ન હોય ? ? આવી તુલનાઓ કરતા અમુક હાસ્ય-અખતરાની અમુક કોટિની તુલનામાં કર્તાનું હૃદય સુકડું-અપ્રકૃત. આ હાસ્ય-અખતરાઓ તો મનવજીવનની સામાન્ય હાસ્ય-પ્રકૃતિનું આવેશન કરે છે. એ યાદ રાખવું-સારાંસ કે અમુક પ્રકારના હાસ્ય-અખતરાથી તેના કર્તાના હૃદયની તુલના કરી લેવી-એ બહુશઃ ભુલ ભરેલું-નિવેડે છે.

કેટલાક દુષ્ટાત્મો અને મારે મારાં પોતાનાં આપણા પડોશ; તે તે દુષ્ટાત્મોમાં હાસ્ય રસનું અરેશન કરવા પ્રયત્ન કરીશ છતાં પશુ આશા નથી કે તેમાં કુંડુળીજૂત યાર્ક, કેમકે મારામાં હાસ્ય છે નહિ. વધુ દોષ તો એ છે કે-મારામાં જે નથી-તે જાણીશ્વરાની ધુષ્ટતા ધર્મીગ લક્ષ્ય બેડો છું. હોય મારે કશુંક કે જે છું-જનાં એને તમે ધુષ્ટતા, ધર્મીગ. અનનિય-મને તે કહો પણ આપે તેને દાન્તવ્યનો ગચ્છીશ.

હવે હાસ્ય દેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે-આજિ હાસ્યની સર્વ મુળ કથાનું વિવેચન રા. ભાઈએ તે લેખમાં સાગી રીતે કરેલું હોવાથી અને તેનું પિષ્કપેપય કરતો નથી. અમે તત્પ્રકારના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખનારને હાસ્યમંદિરનાં ૧-૧૧૯ પાનાં વાંચી જવાની ભવામણ કરે છું. અર્થ તો આપણે '૩૬૬ માપ ઝાટકાર' એ પ્રમાણે જ્ઞાતાથી હાસ્ય થાય છે-તે હાસ્યપદ પ્રદાતિ યા કૃતિનું અવલોકન કરીશું.

હાસ્ય-વસ્તુ.

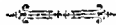
(૧)

જોવામાં સાંભળવામાં વા નાંચવામાં આવતા હાસ્યના અખતરાઓનું કંઈક મારીકે અરણ્યકન કરતાં આપણને એમ માનવ પડી જાય છે કે આ હાસ્ય અખતરાઓનું વસ્તુ-પ્રદણ અને વસ્તુ-વિકાસ ત્રણ પ્રકારનું જણાય છે. જે ત્રણ પ્રકાર તે નીચે પ્રમાણે:-

આ પ્રસંગનું કંઈક સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો. અંકમાં ભોમિયાથી ત્રાસી જતા ભોમિઆનેજ ત્રાસ આપવાના ઇરાદે સંગતિનો, હકમચંદ જેવો કોઈક પ્રાચુર્યપત્રમતિ તે પ્રમાણે કરે-ભોમિયા તેનાથી ત્રાસી જાય-એમાં શું અસંભવિત, અનુભવજન્ય ? ચોથા અંકમાં જે ઘોડાનો પ્રસંગ મૂક્યો છે-તેના પર અસંભવિતતાનો આરોપ (અતિશયોક્તિના પ્રમાણમાં) સુધી શકાય તે પ્રસંગ હાસ્યમાં વધારો કરે છે-તે સત્ય. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞ જે હાસ્ય તે કંઈક કૃત્રિમ, અને અહદયસ્થ છે. પાંચમાં અંકમાં જે હાસ્યાનંદ છે-તે અનુભવજન્ય ને સ્વાભાવિક છે. હાસ્ય અક્ષરોનું બીજ તેમજ વિદ્યાસ અનુભવજન્ય, યથાર્થભવિત અને દૈનિક છે. જો આવા હાસ્યો હાસ્ય માટે પુરતા છે-તો બીજા પ્રકારોમાં જવાની શી જરૂર ? કલાવિધાનની ખાતર તેમ યાવ તો ભલે તેમાં દરકત નથી.

(અમુખ)

નટભાઈ.

પછી શું એમની પરવા!

કંઈ દૂસ્મન ભલે કળથી છૂપાવે એમની રીતિનું પ્રયત્ની દારથી છળવા ભલે યુક્તિ રચે બળથી. અમારા ચિરપર ખૂબી ફરે-તા ને ફિરે-તાઓ. એ શ્રદ્ધાવલિ હિરમાં અહોનિશ રક્ષતા અમને હુમુદિ રક્ષી સાથી થતી સદયર્થના ચૂકે નિરંતર માર્ગમાં મજબૂત પછી શું એમની પરવા

વેસાણી, જામજીર છે અજા જે કંઈકની બાન્તિ એની બમી બમી ભલે દૂર કાળાશ યુધે તોયે બાપી રદતી નવલી, શક્તિ રહે અમોને અંતર રૂરી નવિન કિરણો, આસ જો રૂડી રુડે

અમારા દિલમાં, ધૂમી, વદન્તી શક્તિ એ અમને અમારા પંચમાં દરદમ, કંઈ ગણ એવે બહે-એ

નિશાનંદી, અમૃત મધુરી પંટડી રેલી રૂંદની ગાતી ગીદાં પરમ પ્રભુનાં ગીતમાં દિવ્યાવી આત્માસન્ની અવનવ રીતે રપજસદેશોભી તોયે મિથ્યા રૂપીપચી રહે બૂઝણ દાનવેલાં !

.. ધીર ઉમરવાડ્યા..

કોના વાંક !

એક આત્મકથા.

લેખક :

કનૈયાલાલ માલ્લિકલાલ મુનશી.

—

પ્રકરણ ૫ મું.

દયાશંકરની જાનન.

૧

કેટલાકે જનાવો એવી અવાનક રીતે અને છે કે તેનીથી છંદગીતો આપો પર બદલાઈ નાંખે છે. એવો એક જનાવ બીજે દિવસે જન્મે. મારો જાપના એક કામળ આગ્યો. જેમાં લખ્યું હતું કે ને ધણીજ માંડા થઈ ગયા હતા. અને અને એમ હાલતને માનવું નેહાનું. આ કારણથી મને તેણે તરત નેહાવી હતી. આ કામળ ગળનાં મારા દિવર સાથે મારા જાપને ગામ મને બીજે દિવસે વળાવી.

જે આ કામળ ન આગ્યો હોત. ને હું ને રતે દયારાંકરો મળતો તો મું ધાન ને કહેવાત નહિ. પણ હું મારા સાસરે જોડી નીકળી ત્યારે એક ગણમાંથી છુટી એવું લખ્યું. બંગા ધણે દિવસ થયાં જે દયાનંદ્ય મારે હું વજળમાં મારા રીંડી હતી ને મને મળ્યું. કેટલા દિવસ એ છુટાપછુટું રહે, કેવી રીતે હું તેનો લપચોગ કરીશ તેનો વિચાર થયો પિતાં હું તેનો રસ જાખવા ગાળી.

મારે જાપની કિયતિ ધણીજ નજાળી હતી. અને તેની સારવાર કરવાર મારો શીવાય કેમ હતું નહિ એટલે મારે મારા જાપને ત્યાંજ રહેવું પડ્યું. ત્યાં, હું મારી નજરમાં આવે તેમ ફરતી; અને મારા જાપની આકરીને અંગે જે કાંઈ કંઈ પડે ને શીવાય ફરકે જાનની છુટથી ફરતી ફરતી. મારે સાસરે જે મહેનત કરતી હતી તેના પ્રમાણમાં અંદિયા કાંઈ કામ જોવું ને હું નહિ, એટલે અમો દિવસ કયાં તે કાંઈ કાંઈમાં કે પોણીએ જોડે પાત રવામાં પિનાવતી.

આ અનુભવ મને તો તરત નવો હતો એટલે ધોડા દેડાડા તે. મારા હૃદયની બધા હું પિસરી છું, અને કદી ન એમવેલું એકું સુખ હું એમવરા લાગી. મારા જાપ મારા - ધાન કે મરી ૧૫ પેંડી હું મું ફરીશ તેનો. દાદી વખત વિચાર આવતો અને ત્યારે ફરીથી સાસરીયાની સાંભળીતી નો નજર અપીકારવી એવો સંસ્થ દેડ મનો.

જેમા શરીરને મહેનત ઓછી પડતી તેમ મન ચારે દિશામાં ભ્રમતું, અને દયાશરના વિચાર પણ આવતા. તેણે મારા તરફ જે દિશામાં દર્શાવી હતી તેનો અર્થ કોઈ કરી મેં તેને અભ્યાસ કર્યો. હોય એમ લાગ્યું અને તેના તરફ મારે મન પાછું વળવા માંડતું. દયાશરને જોડે આમ મગવાથી શું પરિણામ આવે, આવા પ્રકારનો સંઘર્ષ કેવા સુધી ટકે અથવા કેવું સ્વરૂપ પકડે તે વિશે તર્કવિતર્ક કરવામાં મારે મન ચુંચાતું, અને પરિણામે એમતો સ્પષ્ટ થતું કે મારા અધર્મ જીવનમાંથી છુટવાને હું જે પ્રયત્ન કરતી હતી તેમાં તેની જોઈએ તેવી સહાનુભૂતિ નહોતી. આ કારણથી દયાશર તરફ ગમે તેટલું હૃદય આકર્ષાતું તો પણ સાસરે પાછા જવાનું મન થતું નહિ.

[૨]

મારા પિતાનું શરીર છેક આવી રહ્યું હતું, અને હવે તો તે ક્યારે દેહ છોડે તેનોજ સવાલ હતો. સરકારો નોટરીમાં તેણે કાંઈ કાંઈ ભેગું કર્યું નહોતું; પણ એક નાનું ઘર અને થોડાંક પહેણાં તે મને સુધી જાય એમ હતું. એટલે સાસરે ગયા વગર અહિંયાજ રહેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. થોડે દરમિયાન મારા બાપ ગુજરી ગયા, અને તેનો દવાડોપાણી કરવામાં અને તેની મીલકતની વ્યવસ્થા કરવામાં હું રોકાઈ. હું મીલકતનાળી યાં મારા સાસરામાં પણ મારા ભાવ વધ્યા-હોય એમ લાગ્યું; કારણકે મારા જેકે જે જોડાણી મને મદદ કરવાને બાતે મારે ગામ આગ્યો, અને મને પાછા આવવાનું નિમંત્રણ કરવા લાગ્યાં. મારા જેકે એકલા કહેતો તો હું તેની જલમનસાઈ જરા આપત, પણ દેશ ભૂમી બ્યારે જોડાણીએ સવગ્રાઈ કરવા માંડી ત્યારે મને વહેમ ગયા; અને મારા આવના મરજીને દસ દિવસ થયા નહિ તે પહેલાં તેણે તેની મીલકતની બ્યારે રસ લઈને પુછપરછ કરવા માંડી ત્યારે તો મને ખાતરી થઈ અને મારા તરફ જે માનનાં નવા અંકુરો ફુટતાં હતાં તેનું સ્વસ્થ સમજાયું.

તેમના નિમંત્રણથી હું ગઈ નહિ. એતો મારા આપનું વર્ષ તેના ધરમાંજ રહી કરવાનો નિશ્ચય નક્કી થયો અને મારી એકલા, મારી દયાશર, મારે ચેતન એ વિશે બ્યારે તેમને અણબંદલી થિતા થની હોય એમ લાગ્યું ત્યારેતો હું એક્તિ એ યદજ નહિ. મારા આવના સમયે તેમને ભેમાં કાંઈ; મારા સાસુને તેમની મંગાયા, કાંઈ કાંઈ લાલચો આપી; પણ તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ.

બ્યારે તેઓ યાકાં ત્યારે કમળાં, મહેણાં માયો, ન્યાતીકા ને પોડાંઓ પાંચે ગાંધી દેવગાંધી, પાછળ શીરદાર કચ્છાયાં અને આખરે નિષ્ફળ થયેલા પ્રયત્નોથી ક્યવત્તાં પાછા ગયાં. છતાં પણ જ આઠ મહિને હું સાંતા યવાનીજ છું એમ ધારી એટલે મીકાશ વાપરી અવાર નવાર આવી જવાનો તો આમદ કરતાંજ ગયાં.

હાંમાં પહેલી વખત પૈસની સલામતો મને અનુચર થયે, અને સાધનશીલ સ્વપ્ન જતામાં શું સુખ સમાયું છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. આ અનુમત ને આ સુખનો મેં રમ લા લઈ ને સ્વાદ ચાખ્યો.

આ આનંદ બ્યાં સુધી નવો નવો હતો ત્યાં સુધી મને જીવનમાં કાંઈ મળ્યા દેખાઈ નહિ; અને આ શિથિ બદલવાની કમળા સરખી પણ અદૃષ્ટ થઈ ગયું.

[૩]

મારે દરમિયાન એક સાંજે હું એકલા પર જોડી હતી જ્યને દયાશર આવ્યો. મેં એને ફરથી આવનાં જોયો અને મારે વચ્ચે કાંઈ કાંઈ - તેનું કંઈ શરીર, તેનું સ્વપ્ન

જોખાદાર મુખ, તેની તેજસી આંખો મારા હૃદયમાં એવા ઝળસાટ રચ્યા હતા કે પહેલાં તો એ રડવા લાગ્યું. તેની ગમે સમજ પડી નહિ.

“નમ બહેન ! કેમ છો ?” તેણે પૂછ્યું. હું મનરાષ્ટ્રને ઉભી થઈ ગઈ. પહેલાં તો મને આવકાશ દેવા જેટલું પણ આશ્ચર્ય ન રહ્યું. પણ મારી સાથે બેઠેલી પાંચમણના મોઢા ઉપર આશ્ચર્ય બેઠે મહા મહેલો દિગ્ભર રાખી “આનો” કહી હું અંદર જવા લાગી.

“બાપા મરી ગયા. બહુ બેડું થયું—” અંદર આવતા આવતા તે બોલ્યો.

“હા.”

હું એટલા વખતમાં મારા વિચારો નિષ્કાર રચા મથતી હતી, અને દયામંદ તરફ કેવી રીતે વળતું તેનો નિશ્ચય કરતી હતી.

મેં કવો અનુભવો ને પાટણો મુક્યો.
‘બેબો.’

તે નીરસ બેસી. અને પાવડી ઉતારી પામે મુકી. હું એના મોઢક મુખ તરફ જોઈ રહી.

“તાડે માંને નાનપણમાં રચી આવી પડી” નેત્રે આંસ તરફ નજર ફેરવતા કહ્યું. તેના અવાજનાં ઘણીજ લાગણી સમાવેલી હતી. તું આ અનાજ કૃત્રિમ હતો ? તું આ રીતમાં માત્ર જીવતા હતો ?

“આ તો કીડ થયું. હું તારી છુટી.”

“હા, એ ખરો વાત. પણ દેટના દિવસ તુધી મને તો કાંઈ એવજ ન પડ્યું.”

મેં નીચું બેસ્યું.

“હવે પાછી ત્યાં ક્યારે આવે છે ? તેણે સાકરના કંકડા જેવા અનાજો પુછ્યું.”

મારા યંત્રાગીય હૃદયમાં ગ્હેષે વહેતો આવવાન થયો. મેં વિચારીને જવાબ નીચો “હા” વિચાર નથી. મારા સામગ્રીમાં તો મને આજુબાજુ કરી રહ્યા છે.”

“હું પણ કરું છું. આપું ગામ ને પોણ મને તો ખાસ થાય છે.”

મારો કોમળ જોતો રહ્યો, અને જે છુટ ને દિગ્ભરતી હું મારા સાસંગની ગળી આગળ વાત કરતી હતી તેની રીતે વાત કરવા લાગી.

“મારી કિંમત ઘણી વધી ગઈ લાગે છે.”

‘માટે મન તો કિંમત તેજસી છે’ તે બોલ્યો.

“પણ ત્યાં આની શું કરું ? પાછું તેણે તે કહ્યું.”

“ના, હવે એ કોડો તને નહિ પડવે.”

“હું જાણું છું. હવે હું પેમાદાર થઈ છું.”

“ત્યારે ત્યાં મુખે રહેવારો.”

“મુખ !” મેં ક્યવારથી કહ્યું “એ બોલીયાળા અનનાર કરતા મગું સારું.”

“હવે તને દુનિયાનો અનુભવ નથી. હવેજ મુખ બોલવાનો વખત.” તે બોલતાં તો

બોલ્યો, પણ અચકાઈ વાક્ય અનુભવ મુક્યું.

— દયામંદ મંચન છે કે કશીર તેની પરીક્ષા કરવાની નહીં હું વાટ જોતી હતી તે બાબતે કહી. તેની સાથે કિંમતથી બેઠે હું બોલ્યો. “આપણું મુખ ! કદીની નાજી ગળીની એ ત-
કનાં રહી વાત કરવામાં સુખ !” મેં કહીને નિઃશ્વરથી રહ્યું. ન જરૂર હતી.

“તે દિવસે રાતે હું તો બરોબર આગ્યો હતો. પણ બારણાં બંધ હતા.”

“હું પણ બારણાં આગળે કિમી હતી. પણ મેં નહિ ઉઘાડ્યાં.” હું જેમ એની બોલે જોતી ગઈ તેમ અપરિચીત છતાં ને સંચોડતાં મારી વાતમાં આંખનાં ઘંઘાં, અને એ પ્રેતાપતું જાન થતો તેનો સ્વાદ દયાશંકરને ચખાડવા મન તૈયાર થયું. તે ઉપરાંત મને કેટલું સંકલ્પ-વિરક્ત થયા કરતો હતો તેને એકીબ વખતે યામાવવાની તક છાડવી એ મને ગમ્યું નહિ.

“તે નહિ ઉઘાડ્યાં.”

“હા, તમે શું કામ આગ્યો હતો તેનો હું નિશ્ચય ન કરી શકી.”

“શું કામ!” જરા ગમડી, મારા શ્રેયોથી જરા અજોડ દયાશંકર બોલ્યો.

“હા, આજે પણ મને એજ વિચાર થાય છે કે તમે શું કામ આગ્યો છો?”

આકાર વર્ણની બીનજાગૃત્તવો છાદરીને આરી વાત કરતી બોલ ને આંખોની જાની ગોળો તેને ગમરાયેલાં નેત્રો અને મારી દોશીપાડીનો ગર્વ આગ્યો, અને તેને પણ હું પર્યો દેખાડવા સાગી.

“એમાંથી એક કામે આગ્યો હશે.”

“શું?” કપાળે કદનક્ષી પાડી ને બોલ્યો.

“તમે સુધારક છો. નહિ?”

તે મારા સવાસનો મૂંઝા સમગ્ર સકળો નહિ એટલે તેણે હા કહી, મેં આગળ ચમક્યું.

“ક્યાં તો વિધવા વિવાહ કરવા-કે ક્યાં તો વિધવાને દાસગાવવા.”

“વિધવા વિવાહ”-તે વચર સમજી ગમડવેત અને પાડી મારા શબ્દોનો બરોબર અર્થ સમજી હતી પડવા.

“હા, મને કુસુમ કંઠની હતી કે તને સુધારક છો, વિધવાવિવાહ તો દિમાપતી છો. તમે મારી સાથે લાયક કરોશો. હું નયાર છું.”

“પણ-પણ-” તેને માટે કોઈ પડવા. હું તેનો હેતુ પામી ગઈ, કબી ધર્મગર્ભ અને નિરક્કર-ભરી દષ્ટિથી તેની અપમાનતા તેને જાન કરાવ્યું.

“દયાશંકર! તમારું કામ હું સમજી. એ માટે તમને ખીજ ઘણું મળશે.”

વિચળી પડેથી-ચેત્તા બોલેલાં મણ્યમની માફક એ એજ રહેલો. પંચવત તેણે પાથડી પહેળી ને રાસી-દે અંદરે તે બહાર નીકળ્યો. ઘાતે ઘાતે કાદેલા કુતરો જેવો તે-જમાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૨૮)

કેવી સફાઈથી, કેવા-દોગથી દયાશંકર અને ક્રસાવવા આગ્યો હતો તેનો વિચાર કરતાં મારે રોમે રોમે પુરુષ અતિ તરફ નિરક્કર બોલ્યો. તેના પ્રેમાશ્રમાં મારા સાતસીયાં પણ સાચાં લાગ્યાં. તે બંધનનસાધનો દોગ નહોતાં કરતાં, તે કાંઈની વાટે ચાલ્યો છરોદ દર્શાવનાં નહિ; પણ દયાશંકર તો ગેરી કાળા નાગ રંગો પોતાનો નીચ સ્વાર્થ સાધવા આગ્યો હતો.

આવા પુરુષો કાંઈ દુનિયામાં એજ નથી. પણ મને તો આવા પુરુષનો પરેડો અનુભવ હતો; અને મારા નિર્દોષ હૃદયનો અધી ગુસ્સો તેના તરફ વળ્યો.

મારા રંગાંગથી મળતા મુખમાં, અને આ તિરસ્કારથી ઉદ્ભવેલી શક્તિમાં મારા દિવસો જતાં જતાં.

કરીમન.

અનુનાદ - 'મધુસૂદન'

એ જિયારી અંગડીઓ વેચીને ગુજરાત કરતી. ગામમાં એક છેટેથી ખીજે છેડે સુધી ઘેરઘેર એ અંગડી પહેરાવવા જતી. 'અંગડી પહેરવી છે-અંગડી' એવું એણે સુરીયું તાત ગણી મનીઓના મુઠ રહેતું. આ અસાધ્યથી ગામની બાજાઓ અને સુરિઓ હાંધેથી થક બડા? નીકળી પડતી એ અંગડી પહેરાવે એમાં એવોજ કંઈક અતેભો આતંક હતો.

ત્યા કરીમન અંગડી પહેરાવતા એમની ત્યા લોકાની જે અમતી. પહેરાનારોનાં મુખ એતા એતાં ને અંગડીનું દામ વેચાતું પણ ખૂબી જતી. ત્યાં પહેરાવવાને બહાને કાણુ મળે કાંને એ મોઢાની ફરતી થોડાક મમળ બાલિકાઓનાં મુખ નેત્ર એ ધીમેથી નિશ્ચાન નાંખતી અને અન્ય હાથ રથેજે અંગડીઓ વેચવા આવી જતી.

સાતના બપોરે કરીમન આખા દિવસના વકરાનો દિશાગ કરવા એમના ત્યારે નકા થવાની વાત તો ફર રહેતી પરંતુ ઉઘડી ખોટ જતી. મોઢી કામત દવોમા થડી પહેગરીને એ દામ જતાનું બુધી જ્ય તો ખેટ કેમ ન જાય? નકા ક્યારી થાય?

ખીજના પર પડી, છતી પર લાય રખી એ કંઈક પ્રથના કરતાં મું પ્રાર્થના કરતી હતી ને તો મોઢક વખન એ પોતે પણ મમજ સુધી નહોતી છતાં એ આશા હતી કે મોઢક એની મુરજ અર લાવશે.

કોઈ નહોતું નહોતું કે કરીમન ક્યાની રહીશ છે. જુવાના એક એકે એ અહીં આવી ના, કોણુ મળે મીજે એકે એ ક્યારે જઈ પડે!

કેટલાંક વર્ષો પીતી ગયા નિરના એ મગડી જેમા કરે છે હરે એ. સર્વાના મયાન મુમપર મુમ નિરાશા ક્ય.ના કાગી છે રમતામા કોઈ બળી મગડી જ્ય તો તેને એ હતી હતી નેવા કરે છે.

વેગાખના વાવલીયા વાઈ તાપની અમડ કંઈક જોણી કરી ત્યાં છે કરીમન ત્યાંથી રોપલી માથા પર મડી મુમ પડતી આડી જ્ય છે-અંગડી પહેરવી છે 'અંગડી' ને મમરે એક મકાનના દરવાજા આગળ એક સુંદર બાળક આવી ઉભો રેજો. દરવાજાની નજર આડી કરોમ ફરી મગ. એના માથાપરની રોપલીમાની અંગડીઓ એકઠમે ખૂબખૂબ ખૂબડી હતી. ત્યાંથી મનુષ્યની પેડે એણે ને બાળકનું મુખ નિહાળવા માડ્યું-મુખપર રેતી પહેલું અમન નયનોથી પીવા માંડ્યું, પણ ના. એ સુખ મગીનાર ડકવાનું નહોતું ક બોધી-છણુ થયેજ કરીમનને જોઈ, બવજાનું બની તે બાળક ઘરમાં નહાસી ગયો.

કરીમનના હૃદયમા આજે આખો દિવસ એક પ્રશ્નનું યુદ્ધ મચી રહ્યું. રાતના એને નિદ્રા ન આવી. બીજેમેરેક દેના ચિત્રાની પેટ એની નજર આપણ જુન-મુનિ મથવ મી ગડી

કરીમનના પણ વરનાર હતા. એના હૃદયનું ધન માન એણે એક માગ્યું હતું. તેના દાથમા જ્યારે એ સુનેરી અંગડી પહેરાવતી ત્યારે નર્થના કિરણ પડ્યાથી તે મમખ પામતા પામ

“ દિવસ કેવો રમણીય છે ! ” મેં જોઈને કહ્યું.

એક પળ તેણે કંઈ જવાનું ન દીધો, બાજુ કે એકાદિક શબ્દ પણ બોલવો શીકે નહિ તે પત્ની ન કરી શકતો હોય. પત્ની મહા મહેનતે મોખો જવાનું દીધો, “ લાગે છે ખરો.” એ પીળા પ્રકાશનો વિચાર કરતો, અધું ભાન ખોઈ દઈ, ઝીણું ઝીણું હસતો હતો. હાથો આંધળા વગર ખેંચી રહ્યો.

“ કેવો મનનો દિવસ ! ” મેં ફરીથી કહ્યું.

“ હા, ” જોઈને જવાનું દીધો, “ પેલા બધા તારી વાટ જુએ છે. ”

જીવંતને બેઠતાં અટકાવનાર કરોળીઆની જાગની પેઠે આ યોડાક શબ્દોએ મને મારી ખરી રિથતિનું ભાન કરાવ્યું. પેલું ડરામણું ન્યાયમંદિર, લાંબા ઝખ્ખામાં સજ્જ થયેલ ન્યાયાધિશની હાર, ખાંગડ દેખાતા સાક્ષિઓની પેલી ત્રણ દારો, મારી આસપાસના પેલા એ હથિયારમંથ હાથસે, એ અધું મારી આંખ આગળ એકદમ ખડું થયું; કાળા ઝખ્ખાઓ ફફડતા દેખાયા, ને હું ઉંચતો હતો ત્યારે જગેશ્વર જુરીના આર અદરચો મારી તરફ દીકરીકીતે જોતા જણાયા.

હું ઉઠ્યોઃ મારા દાંત ક્યકચ્યા હતા, મારા હાથ ધ્રુંગતા હતા, ને મારું પ્રત્યેક અંગ એટલું તો દીકું પડી ગયું હતું, કે હું લગભગ પડી જતો હતો; છતાં, હું ધીમેધીમે જોઈને પછાડી આશ્વો.

મારી અંધારી કોટડીના દરવાજા પર એ હથિયારમંથ માણસો મારી વાટ જોતા કિત્તા હતા; તેઓએ મને બેડી પહેરાવી. ને મેં ચાંત્રી માફક, રંગાખામાં હોડે તેમ તે પહેરી લીધી.

એક વાડામાં થકને અમે નીકળ્યા ને સત્રારની કેમળી હરતો. મારામાં નવું ચેતન બધું મેં હવે જોયુંઃ આકાશમાં એક પચું વાદળું ન હતું ને સૂર્યનાં ગરમ કિરણો કેદખાનાંની ઉંચી ને બચકર દિવાલો પર પડતાં હતાં. ધણેજ મનનો દિવસ હતો.

એક ગોળ સીડી પર થઈ અમે ઉતર ગયા. એક પછી પછી, પીછ પછી પીછ એમ ત્રણ ચાર પાડીમાંથી પસાર થયા પછી એક નીચું મારણું કંઈક ધુનું લેતા વાણેનું એક મોઢું ખૂબ ઘોંઘાટ સાથે અંદરથી ધસી આવ્યું; ન્યાયમંદિરમાં બેગા થયેલા લોકોના આસોડોસનો આ વાણું હતો.

હું દાખલ થયો કે હથિયારના ખખડો ને ગચગચના અવાજોએ હોહોને બગલી મચ્યો; ને ખૂબ ઘોંઘાટ સાથે પાટલીઓ ખમેડવામાં આવી; કોર્ટના હોડામાં બધા લોકો વચ્ચે થકને પસાર થતાં મેં ધણેજ દુઃખ સાથે જાણ્યું કે મો કોઈ મારાંજ રહ્યો સામે તાડી તાડીને જોઈ રહ્યો હતો. આ પહે ખખર પડી કે મારી બેડી કાઢી નાંખવામાં આવી હતી; કેમ અને ક્યારે ને મારા ધ્યાનમાં નહોતું.

આખરે મારો વકિલ બેડો હતો ત્યાં હું આવી પહોંચ્યો, ને ધણેજ ઉડી શાન્તિ પ્રેસરી રહી. ગોળાનો ઘોંઘાટ બંધ પડતાંજ મારાં મનનો ખજાનગાઠ બંધ થયો; ને આંટો વખત પછી હું નહોતો સમજી શક્યો તે અજણતાં અને સમજાયું કે જીવંતની ધડી આવી પહોંચી હતી. ચુકાદો સાંભળવાને મને ત્યાં લાવવામાં આવ્યો હતો.

જેનામાં ચકિત હોય તે સમજાવેઃ આ ખ્યાલ મને એવી રીતે આવ્યો કે મને દઈ ગમડામચ ન થયું! મારીઓ ક્યાડી હતી; હતા નેમજ ચીકંતો કોણાકત તેમાં થકને આવતાં

દત્તા ચોરડો નગને મા' નેમળો તેમજો મોદક હતો સૂની આનદદાયક દિગ્ગજ અહી તહી પ્યારીઓના આખર પાડના હતા, મ્મિ કદિ જમીન પર તો મધ્યાર દેગન પર પથરાતા હતા, ને દિવસોના ખૂસીઓથી ગાઇ કાઇ કેકળે તેમના કપડા પડી જતા હતા

ચોરડાને ડેડે મેડના ન્યાયાધિગોના મુખ પર સતોર દેખાતો હતો, આ કદાચ તે સોડોની મેડનલો અન્ત પાસે આવેલો હતો તેથી હોમ મુખ્ય ન્યાયાધિગોના ચહેરા પર સૂનિ આઠો પ્રકાશ પડતો હતો, ને તેના પર ગાનિ તરા મોદમતા જણાતા હતા ને એક જુનાન વમિલ પોતાની જોડે રેડેલી કાઇ સુદર સ્ત્રી સાથે ગેભા આવીને વાત કરતો હતો

માન જુરીના ચદરચોના મ્મો પર ચાક ને મ્મટાગાના ચિન્હો જણાતા હતા, પચુ એ તો પાસ ખર મતના જગ્નગરાને લીધે હશે નેઓના ચહેરા પરથી તેઓ મોતની સગ કરે એવું જગ પચુ સામતું નહોતું

માની સામે એ ખૂ રી મારી હતી નીચે આવેલા કુના જામરમાથી હસનાનો અવાજ સમજાયો, ને મારી પર એક મુગ્ધ ડાડવો તડકામા ચળકતો પડનથી હાનતો હતો

માની આની સ્થિતિમા કોઇક પ્રકારના અનિષ્ટની ગકા કયાથી આવે? મારી ચારે પાસ હસા જે પ્રકાશ હતો ને રસતના સિવાય બીજા મ્મનાં રિચાર મો આવતો નહોતો. દિવમ મારી આસપાસ પ્રમશી રહ્યો હતો ન આશા માઝ અનર અનરાળી રડી હતી-મારે મારેના ચુમ। િ હુ મેં મૂર્ચા વિચ્છાસથી રાહ જોઈ રહ્યો હતો

એટલામા મારો નકિન આવી પહોંચ્યો પોતાની જગ્યાએ મેદા પડી મારી તરફ રહેજ સાંચ નળીને ગે હર્યો

મને આગા છે।' એવો મ્મલુ

'હા, હા મે તેનીજ વિમિતતાથી જવાબ આપ્યો'

"ચુમદા રિરે હજી સૂધી તો હુ કંઈ જાણુનો નથી" તેજે કહ્યું "પચુ ઘણુંખરે તો આગળથી રિચાર મ્મરિને અપરાધ મ્મના આરોપમાથી તમે મમી જાગો છા, ને જનતા સૂધી છે।। રિત સખન મગ્ગરી મ્મતરી નિચા થશે"

સાહેબ, તમે શુ મ્મો હો? કોઇમા આસીને મે જવાબ દીધો, 'એના કરતા હુ, મ જી વધારે પમદ રીગ'

પડી મુખ્ય ન્યાયાધિશ જે મારા િ નીજ ગદ જોતો હતો તેજે મને હમા થાડુ કહ્યું । પાછળા હથિયર સજ્જ મ્મરિે હમા જે નીજમીની રડરથી તો મેદા તેજ પળે હિથુ થઇ મચુ નાગી મેદાજરીમા જુરીએ આપેલો ચુમદો ન્યાયાધિગોની મ્મલ નીચે મેના દરતન્દાજે નથી સબળા જે

*

*

*

*

માન આખા રીગમા મારી છૂગી પડી ન જવાબ કરીને હુ જીતને અટ્ટેરી હો। ન્દયો મુખ્ય ન્યાયાધિશે મારા મ્મનને પૂચ્ચુ 'આ ચુકાદાની મ મે તમારે કંઈ મ્મલુ છે?' મારે ઘણું મ્મલુ હુ એમ મને લાગુ પડુ આગમા મ્મિત ન હતી, -મારી જ્મ તળા સાથે મેગી ગઇ હતી

મારો વકિલ કોમો થયો. જુરીનો ચુકદો નરમ કરાવવાને તથા શંસીની સગને ગાદલ છૂંતવવાને સખત મજુરી કરવાની શિક્ષા કરાવવાને તે મળેલા જણાયો. આ વાત પહેલી એ મોઢીએ સાંભળીને હું જેટલો ગુસ્સો થયો હતો તેટલેજ આ વખતે પણ થયો. તે મારી બીજી બંધી લાગણીજો દયાઈ ગઈ. પહેલાં મેં એને કહ્યું હતું તેજ શરીથી મોઢે સાંદે કહેવાતું મને ના થયું, પણ મને હાં ચઢી, તે હું માત્ર તેનો હાથ પકડીને કચકચાં ખાનો ના એટલું જ કહી શક્યો.

મારા વકિલની દલીલોનો સરકારી વકિલે જવાબ આપ્યો તે કંઈક સંતોષથી હું તેને સાંભળી રહ્યો. પછી ન્યાયાધિશે કોર્ટ છોડી ગયા; તરત તેઓ પાછા આવ્યા, તે સુખ્ય ન્યાયાધિશે શિક્ષા પત્ર લેવાની સંમતિ ગાળ્યું.

“કારીની સગ્ગ!” કોર્ટમાં ટોળું બોલી ઉઠ્યું; સિપાઈઓ મને લઈ જતા હતા ત્યારે લોકોનું ટોળું છતાસાથી અમારી પાછળ ચાલવા લાગ્યું. હું ગુસ્સાઈ જઈ લગભગ બેઠાન સ્થિતિમાં આવતો હતો. મારામાં એક પ્રકારનું પરિવર્તન થયું હતું. મને શંસીની સગ ચંપ ત્યાર પહેલાં હું બીજા માણસોની માફક માસ લેતો, બીજાની માફકજ માંડે હવે ધકકું બીજાની માફકજ હું છપતો હવે મારી તે દુનિયાની વચ્ચે એક મોટો પડોડો મોટો મને લાગ્યો. ત્યાર સંધી લાગતું તેવું કોઈ રીતનું સામ્ય હવે મારી તે દુનિયાની વચ્ચે રહેલું જણાયું નહિ. ત્રી મોટી અઝગાગાવાળી ગારીજો, પેસો ચૂર્ચો, પ્રકાશ, પેલું દેવચંદ્ર આકાશ, મધુ જ શીકક મિલામધુ બની ગયું હતું. જે સ્ત્રી, પુરુષો તે આગકો મારી પછાડી આવતાં હતા તે બધી બીજા જેવાં લાગ્યાં. બીચે સીડી આમળ એક કાળી, ગંદા કદીઓ મારેની ગાડી કબી હતી; ખંદર બેસતાં બેસતાં મેં અજાણ્યે આસપાસ લેયું.

લોકોનું ટોળું મઠી તરફ દોડ્યું કોઈનું આવ્યું તે ગરાડ્યું: “શંસીની સગ પાયેશે કદી!”

માર્ગે તે બીજી બંધી વસ્તુઓ વચ્ચે જે વાદળ આવી રહ્યું હતું તેની પેલી તરફ મેં બે છાકરીઓને મારી તરફ આનુર દૃષ્ટિથી જોતી દીડી.

તેઓમાંની નાની મોવાના હાથના ટાયસ કોડતી બોલી, “જી અહેવાડીઆ પછી કાંસી દેવાશે.”

ન્યાય અને ન્યાયોની સખતાઈની સામે મનુષ્યત્વ અને લાગણીઓની સગળ

દલીલ કરનાર આ બોવનાશીલ અને સમર્થ લેખક—વિકર-લિંગાના

આ લેખના બીજા દપ્તાઓ હવે પછીના અકામાં પ્રગટ થશે—અધિ.

સંસાર-સુધારા ધર્મસમિતિ.

—ધી સોશયલ રિફોર્મ મિશન.—

"Dark cloud ! thou must pass away.

To let in the flood of light."

ચોડા વખતથી આ સંસ્થા સ્થગિત છે. એને સંસારસુધારા પરિષદ કે એવી બીજી કાંઈ પણ સંસ્થા સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. અને અમારે મોટા નામે કે અમારા સાથમાં મોટી ભરતીની પણ જરૂર નથી. અમારે વિવાદી માણસોનાં, જાતીઓ કે વિદ્વાનો જેલમાં નથી. ખાસ કરીને તો અમારે દેવ નેતૃત્વ નથી. અમારા સાથમાં જેઓ આવશે તેમને અમે સંકરારીયું. અમારી બાબતમાં જે કે આવી સમિતિમાં નેતૃત્વ કરે તેને સાચા હૃદયનાં ભાવિક નરનારીઓ ધણી છે. તેમને ખાસ આ મહોર માંડી ખંડાર પાડીએ છીએ.

આ વિષયમાં લાંબી પ્રસ્તાવના હોય ત્યાં સમાજની વિચિત્રતા સૌને બાબ છે. હજારે લોકો આંતરે કંઈ છે. આના ક્રાયા તરિકે કેટલાક પ્રયત્નો થયા હતા; પણ તે કંઈ અને દેહી બેસી પગ રાખ્યા જેવું હતું આપણાથી હવે એ નગે-એમ નથી. કદાચ એમાં કંઈપણ હશે પણ અમારે કાલ નથી ચલુ. અમારે તો અમારી મુનીતિમયી સ્વતંત્રતા જેલમાં છે અને તે સેવા અને તે માટે સડતા અમે તૈયાર થયા છીએ. અમે જે વાત સાચી માનીએ છીએ તે બેધકક હોવા અમે તૈયાર છીએ. ત્યાં તો અમે અમારી જાતને અને અમારા આત્માને છેતરીએ છીએ. કદેવાળા જે વાત અમને યોગ્ય લાગે છે તેને આચરણમાં મૂકતાં અમારે સંસ્થાવાની જરૂર નથી. આને એમ પણ માનીએ છીએ કે અમેજ અમારી જાતને છૂટા કરી રાણીયું સમાજ તરફથી એની આજ્ઞા રાખવી એ હવે વિષય છે. અમે માનીએ છીએ કે લાંબની સમાજ સાથે અસંવદ્યાર કપો વિના અમારો છૂટકો નથી તેથી તેની સાથે લડત કરવા અમે તૈયાર થયા છીએ.

આ સમિતિના મૂખ્ય સિદ્ધાંતો આ છે: દુનિયામાં અવતરેલું દરેક માણસ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું અધિકારી છે. તેના આત્માને નિર્ધારક ચંદનોથી જરૂરવાળો દુનિયાના કાંઈને અધિકાર નથી. આ સમિતિ માને છે કે સામાજિક હોવામાં દરેક માણસ એવી સ્વતંત્રતા મેળવી શકે છે. તેમાં નડતાં વિદ્યો, અધનો વિગેરેની સાંભે મહોર રીતે ધાર્મિક રીતે લડત લડવા સમિતિ તૈયાર થઈ છે. અને જાનને સ્તિચિત્તને મહત્તે વિચારપૂર્વક અને માનસિક દષ્ટિથી દેરવું જોઈએ એમ માને છે. આ સમિતિ માને છે કે સમિતિએ કપારેલું કાર્ય અત્યાર સુધીમાં આવી ગયેલી પડેલી પ્રાપ્તિઓ કરતાં વધુ પાવન, વધુ વિશ્વ હૃદયતાવાળું અને મનુષ્યને વધુ હાલે એવું સમિતિના કાર્યની ચોડીક આગાહી આ સમિતિ દલ્તાપૂર્વક માને છે કે લાંબની સંસ્થા સંસ્થામાં હેલી એમને, પરંતુ બધાં બધાં તેમ નથી ત્યાં ત્યાં વિવાદો થાય છે સંસ્થાના તરિકે તે મુશ્કેલી બેઠકે. સમિતિ માને છે કે પુરુષ-સ્ત્રીના ઇચ્છિત લગ્નમાં અથવા પોતા કાંઈ સંગે શક્તિ અથવા ફેરનો પાલ આંડો આવવો જોઈએ ત્યાં કપરાંત તે સુરખટ રીતે બોલવનને કયાનીમોથી દૂર દેરવાનું દરમાવે છે. અને માને છે કે બધાં બધાં આવશ્યક હોવા પોતા કાંઈથી-*My or two* તથા-*પુનર્જનની* પરવાળગી આપવી જોઈએ અને સમિતિના એમને આવશ્યકતાએને ફર રિપતિપૂર્વક પુનર્ન કરવાના પ્રયત્નો કરવાનું દરમાવે છે. વિગેરે સિતિનું કીતુ કાર્ય માનુષ્યના જીવનમાં છે. કદાચના પ્રેમને જીવન મેળો છે. તેમાં માંસાત્મિક